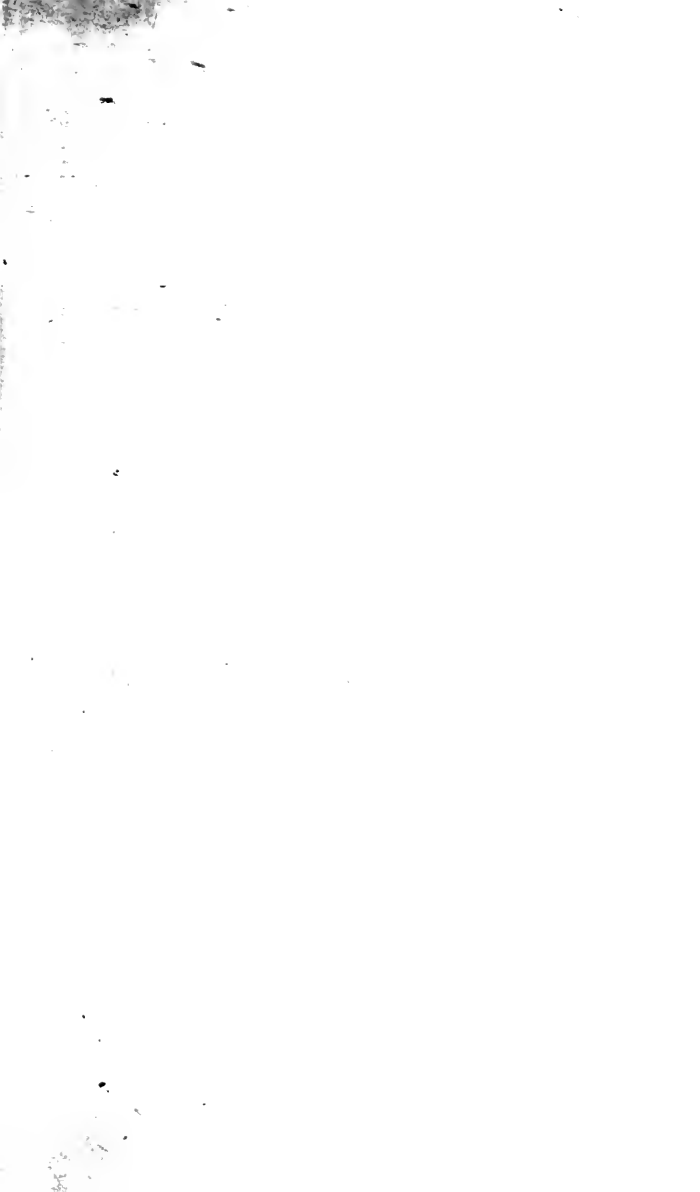

UNIV. OF
TORONTO
LIBRARY

LL
L7886 Rup

LIVY

(T. LIVII PATAVINI)

HISTORIARVM

LIBRI QVI SVPERSVNT
CVM DEPERDITORVM FRAGMENTIS
ET EPI TOMIS OMNIVM

AD OPTIMORVM EXEMPLARIVM FIDEM
RECOGNITI

ATQVE

PROEMIO BREVIARIIS LIBRORVM
INDICE RERVM LOCVPLETISSIMO
TABVLIS CHRONOLOGICIS HISTORICISQVE
ET COMMENTARIO PERPETVO SEORSVM EDITO

I N S T R V C T I

A

GE. ALEX. RVPERTI.

V O L V M E N I.

GOTTINGAE MDCCCVII.

SVMTIBVS CAR. FRID. RVPRECHT.

THE NATIONAL ARCHIVES

COLLECTIONS

RECORDS OF THE DEPARTMENT OF THE INTERIOR

LAND OFFICE

LAND OFFICE

23231
1/6/92

RECORDS OF THE DEPARTMENT OF THE INTERIOR
LAND OFFICE

RECORDS OF THE DEPARTMENT OF THE INTERIOR

LAND OFFICE

RECORDS OF THE DEPARTMENT OF THE INTERIOR

LAND OFFICE

PROOEMIUM.

---

§. 1.

De Livii aetate et vita.

T. *Livius*, si Chronico Eusebii fides habenda, natus est a. V. c. DCXCV. et obiit eodem, quo Ovidius, anno, V. c. DCCLXX. p. Ch. n. 17. quadriennio post mortem Augusti Imp. Natale ei solum fuisse Patavium, Venetorum Opp. in Gallia Transpadana, (h. Padua) quod ab Antenore ad Timavum fl., (h. Timavo) a quo tamen longe abest, conditum poetae dicunt, praeter alios docent Simmachus Epist. 4, 18. Sidonius in panegy. Anthemii V. 188. et Statius Silv. 4, 7. extr. ubi *Simavii alumnus* vocatur. Eodem spectant verba Martialis Epigr. 1, 62, 3. *Censetur Apona (Patavina) Livio suo tellus Stellaque, nec Flacco minus.* Nam Aruntius Stella elegiographus et Valerius Flaccus, qui Argonautica scripsit, fuere Patavini, (unde hic etiam in Epigr. 1, 77, 2.

Antenorei spes et alumnus Laris dicitur) et Aponus fons prope Patavium, cuius aquas salubres et calidas celebravit Claudianus in Idyll. VI. (ae. Epigr. VIII.) neque audiendi sunt, qui a Martiale Aponus designari vicum Patavio proximum (h. Abano) contendunt. Quamquam enim Livius ita *Patavinus* eodem modo adpellari potuit, quo Catullus *Veronensis*, Virgiliusque *Mantuanus*, etsi ille in lacus Benaci paeninsula Sirmione, hic Andibus in agro Mantuano est natus; tamen, si non ipse vicus, certe illud nomen eius ferioris videtur originis esse, nec probabile est, tam ignobilem locum non modo Livii, sed etiam *Stellae* et *Flacci* fuisse patriam, neminemque praeter Martialem rei omnino memoria dignissimae mentionem fecisse.

De Livii parentibus, educatione, studiis, rebus domesticis, muneribus publicis, vitae genere moribusque vix quidquam explorati memoriae proditum reperitur; neque est, quod valde id doleamus. Nam vetum est iudicium Valckenaerii, quod in Praef. ad eius Diatr. de Aristobulo nuper Luzac memoravit: Vti fuere apud Antiquos, qui nec statuam sibi poni, nec marmore memoriam sui ad posteros propagari vellent, quam egregia facinora sibi pro omni monumento satis esse existimarent; similiter Valckenaerius,

rius, qui nec pingi se nec fingi voluit, arbitratur, viri, eruditione insignis omnem memoriam esse debere in libris, quibus conscribendis nomen suum futuris saeculis commendasset, aut in discipulis, quos excellenti disciplina ad communem civium informasset utilitatem; cetera, quae res domesticas, parentes, uxorem, liberos, amores, amicitias, lites, fortunas vel prosperas vel adversas spectent, haud magis dignos esse, quae futuris saeculis innotescant, quam quae vel mercatoris praedivitis fuerint, vel viri cuiusque in suo ordine arteve sua spectati": Hinc et brevissimi erimus, exemplo eorum, qui vitam Livii exposuere, Vossii, (de hist. Lat. 1, 19.) Fabricii, (Bibl. Lat. 1, 11.) Sigonii, Mülleri, Funccii, Hambergeri aliorumque. Verbosior quidem est commentatio Jac. Phil. Tomasini de vita Livii, (Patav. 1650. Amst. 1670. et in Drakenb. ed. Liv. T. VII. p. 4 sq.) sed minus habet in recessu, quam fronte promittit, et pro certis ac veris subinde dubia et falsa substituit. Quo refero, Livium Claudio Caesari adolescenti praeceptorem fuisse datum; partem historiae ab eo contextam esse Neapoli; illi duas fuisse uxores totidemque filios et filias quatuor, harumque minimam natu nupsisse L. Magio rhetori; eundem futurum honorum, annis et studiis fessum

ad censumque amore patriae post Augusti discessum e vita Patavium remigrasse, ibique anno imperii IV Tiberii ipsis Cal. Jan. mortalitatem explevisse; quin et ibidem sepulcrum ossaque eius adhuc superesse. Prius conligit ex Suet. Claud. 41. pr., ubi legimus, hunc Caesarem T. Livii hortatu historiam scribere adgressum esse; alterum ex Pighii Herc. Prodicio p. 550., qui saepius Livium, Horatium, Statium, Claudianum, Senecam aliosque praeclari ingenii viros Neapolin studiorum causa secessisse monet; reliqua ex Senecae proem. lib. V. Controv., in quo L. Magius, T. Livii gener, laudatur, ex Eusebii et Hieron. Chronicis, qui historicum nostrum Patavii tam natum quam mortuum dicunt, et ex IV. Inscriptionibus monumentorum publicorum; quarum prima est T. LIVIVS C. F. SIBI ET SVIS T. LIVIO T. F. PRISCO ET T. LIVIO T. F. LONGO ET CASSIAE SEX. F. PRIMAE VXORI; secunda V. F. T. LIVIVS LIVIAE T. F. QVARTAE L. HALYS CONCORDIALIS PATAVI SIBI ET SVIS OMNIBVS, tertia T. LIVIVS T. L. OPTATVS AN. XV., quarta V. F. T. LIVIVS T. LIB. ET LIVIAE LEVINVS L. F. STELL. . . . VENONIAE EXORATAE. P. LIVIAE FIRMAE ET FESTO FILIO ET FIRMAE FILIAE ¹).

Al-

¹) Has inscriptiones praeter Tomasinum memorant

Altera est epitaphium, Patavii a. Ch. 1415. apud aedem D. Justinæ effossum una cum capsula plumbea ossibus plena, e quibus a. 1451. Alphonfus, Arragoniae rex, os brachii a re publica Patavina dono adcepit. Nullam vero harum inscriptionum, excepta forsitan prima, ad historicum nostrum, tresque posteriores ad eius aliusve T. Livii libertos esse referendas, adeoque omnem corruiere fabulam de ossibus Livianis Patavii repertis, post Gudium docuere iam Morhofius aliique modo laudati in nota 1.

Livius et eloquentiae et philosophiae studiis deditus fuisse videtur. Hoc ex eo probabile fit, quod libros edidit philosophicos, (v. mox §. 2.) illud ex historia quam scripsit; ex qua etiam conligas, eum rei militaris civilisque haud expertem fuisse, neque omnem de rebus belli et pacis tam prudenter iudicandi facultatem ex sola Graecorum lectione hausisse. Eundem in interiorem Augusti Imp. amicitiam pervenisse; patet

morant Dan. Ge. Morhof. in cap. 3. diff. de Patavinitate Liviana, (Kilon. 1685. inter alias eius Diff. Hamb. 1699. et in Drak. ed. Liv. T. VII. p. 27 sq.) Sertor. Vrsat. in Monim. Patav. p. 27. et 202 sq. Jo. Mabilion. Mus. Ital. T. I. p. 30. Trewenschroeder. Fast. Liv. p. 304. Pet. Servius Miscell. p. 131. et Laur. Pignor. in Orig. Patav. c. 17.

patet ex Tac. Ann. 4, 54. Quamquam verò
 sui famam excitaverit, vel ex eo intelligitur,
 quod Gaditanus quidam eius nomine gloria-
 que commotus, ad visendum ipsum ab ul-
 timo terrarum orbe Romam venit, statim-
 que, ut viderat, abiit. v. Plin. Ep. 2, 5. et
 Hieron. Ep. 103. Cui non adversantur
 hæc Suidæ in v. Κορνύτος verba: Δύο συγ-
 γραφέε Ρωμαῖω ἦτην, Τίτος Λίβιος, ὃ διαβ-
 ρεῖ πολὺ καὶ κλειρὸν ὄνομα, καὶ Κορνύτος.
 Τοσαύτη δὲ ἦν ἡ διαφορῶτις ἐς τοὺς δε τοὺς
 ἀνδρας τῶν ἀκρωμένων, ὡς τοῦ μὲν Κορνύτου
 πᾶμπλείστους ἀκούειν, θεραπεῖα τε καὶ κο-
 λακεία τοῦ ἀνδρός συρρέοντα, καὶ διὰ τὴν
 ἀπαιδίαν, ἐλπίδι κληρονομίας τοῦγε μὴν Λι-
 βίου ὀλίγου, ἀλλὰ ὧν τι ἔφελος ἦν, καὶ ἐν
 κάλλει ψυχῆς καὶ εὐγλωττία. Ὁ χρόνος δὲ
 ὁ ἀπρατές τε καὶ ἀδέκαστος, καὶ ἡ τούτου
 φάλαγξ καὶ ὀπαδὸς καὶ ἔφορος ἡ αἰλήθειαι-
 τὸν μὲν ἀνέφηναν καὶ ἐξεκάλυψαν, ὡσπερ κε-
 κρυμμένον θησαυρὸν καὶ κεχανδότα πολλὰ καὶ
 ἐσθλά, Τίτον Λίβιον τοῦ δὲ πλουτίου καὶ μὲν
 τοι καὶ περιβρεομένου τοῖς χρήμασι λήθην
 κατεχεύσαντο, τοῦ Κορνύτου.

§. II.

De Livii scriptis.

Quot qualiaque ingenii et doctrinae
 monumenta evulgaverit Livius, ignoramus.

Prae-

Praeter *historiarum libros* non nisi tria
 eaque paucis memorantur, a Quintil. J. O.
 10, 1. *Epistola ad filium scripta*, a Se-
 neca in Ep. C. *Dialogi*, quos hic non
 magis philosophiae adnumerari posse dicit,
 quam historiae, et *Libri ex professo phi-*
losophiam continentes. Horum vero alio-
 rumque, quos forte composuit, librorum
 iactura minus deploranda videtur, quam
 quod longe maxima pars eius operis, quo
 nominis sui memoriam immortalitati com-
 mendavit, iniuria maligni fati nobis erepta
 est. *Historiam Romanam* sive, ut ipse
 43, 15., modeste forsan, et Julius Firmicus
 (de error. prof. relig. p. 419.) adpellat,
Annales ²⁾ Livius ab Urbe condita ad a.
 DCCXLIV. seu ad bellum in Germania, a
 Druso gestum huiusque mortem persequutus
 erat non CXI, ut vulgo olim credebatur,
 sed CXLII libris. Id diserte tradit Petrar-
 cha; (de rebus memor. 1, 8. vel de otio ac
 solitudine quorundam virorum c. 8.) neque
 obstat numerus *Epitomarum*, qui perversam
 illam opinionem divisionemque libro-
 rum in *Decadas*, a nullo veterum Gram-
 maticorum, nedum ab ipso auctore, me-
 mora-

²⁾ De *historiarum* et *annalium* discrimine
 disputavi in Prooemio de Taciti vita et
 scriptis p. 13 sq.

moratam, peperisse videtur: nam Epitomas librorum CXXXVI et CXXXVII. intercidisse, tum ex eo probabile fit, quod in Exc. Pithoei et in MSS. Berg. et Sigon. numerantur CXLII Epitomae, atque in fine Epit. CXXXV vacuum relictum est spatium, in quo hae leguntur notae: *generaliter et communiter hic est defectus quorundam librorum, et hic deficit*, tum ex multitudine annorum memorabiliumque rerum, (v. c. ludorum saecularium, tribuniciae potestatis Augusti, templi Jani ab eo ter clausi cet.) quam ab auctore Epitomarum silentio praetermissam fuisse, non facile erit, qui sibi persuadeat. Ex illis autem CXLII libris Livii non plures hodie quam XXXV. et nonnulli (XLI. XLIII. XLIV. XLV.) ne integri quidem restant: quorum decem priores historiam Romanam ab origine Urbis ad a. CCCCLX, reliqui, XXI–XLV., ab a. V. c. DXXXVI ad a. DLXXXVI. seu ab initio belli Punicii II. ad finem bellorum cum Perseo Genticoque gestorum complectuntur. Harum reliquiarum praestantia mirum quantum exacuit librorum, qui perire, desiderium sensumque ingentis, quam fecimus, iacturae; quae tribuenda est tum moli operis, cuius describendi laborem refugiebant ignavi monachi, in una alteraque Decade aut Epitomis adquiescentes, tum

Ca-li-

Caligulae Imp. et Gregorio M. Pontifici, quos codicum Livii abolendorum confilia agitasse tradunt Suet. Calig. 54. et Rich. Montacutius in Praef. ad Analecta. Integer Livius superstes fuit Saec. IV. et V. forte et XII. in Anglia: nam loca librorum deperditorum, a nobis in Vol. IV. huius edit. Fragmentis inserta, non modo a Symmacho et Sidonio, sed etiam a Guilelmo Malmesburiensi s. Sommerfeto laudantur, nisi is ex aliis illa scriptoribus desumpsit. Saepius etiam Saec. XV. et XVI. percrebruit fama, totum Livii opus in Gallia, Norvegia, Scotia, Bremae aliisque locis repperitum esse, et versiones saltem Arabicas in bibliothecis Constantinopolitanis Arabumque latitare ³⁾. Sed adhuc omnis spes, opera et impensa ad vanum et inritum cecidit. Neque iactura, quam passi sumus, penitus refarcitur *Subplementis Jo. Freinsheimii* ⁴⁾ et *Epitome Liviana*, etsi neque huic neque illis parvum est pretium, et continua ex iis historiae Romanae series cognosci

³⁾ v. Morhof. de Patavin. Liv. c. 1. et Fabric. Bibl. Lat. 1, 11. p. 296 sq.

⁴⁾ Eorum primi decem libri vulgati sunt Holmiae 1649. deinde sexaginta Argentorati 1654. denique universi a Jo. Doulatio, Clerico, Crevierio, Drakenborcho, Bipontinis et Manhem. Livii editoribus.

nosci potest. Freinshemius idem Livio, quod Curtio, officium praestitit, omnesque eius lacunas, et maiores et minores, tam solerter feliciterque ex Epitome modo memorata et Graecis Latinisque rerum Romanarum auctoribus explevit, ut ipse iactanter quidem, ad vere profiteatur, *se neutiquam metuere, ne quis ex omnibus his scriptoribus, qui sunt in hominum manu, aliquid efficiat in hoc genere concinnius, copiosius, verius.* Illae Epitomae librorum Livii, quarum duas desiderari, CXXXVI et CXXXVII., supra monuimus, a quo confectae sint, non habemus dicere. Nonnulli eas ipsi tribuunt Livio, alii Junio Maximo, quem historias Sallustii Liviique in epitomen redegisse docet Statius Silv. 4, 4. plerique L. Annaeo Floro; quae coniectura inde nata videtur, quod idem aliam rerum Romanarum epitomen scripsit; sed vel eam ob causam, et propter diversitatem tum styli, tum narrationis rerum gestarum, parum probabilis est. Quod ad ipsam Epitomes huius Livianae indolem adinet, si genus dicendi spectes, quo singula enuntiantur, id quidem Liviano non par censendum concinnitate, et seriore passim aetatem redolet, verum plerumque purum est ac tersum; si res, quae traduntur, auctor eius longe plurimas depromsit ex ea

histo-

historia, quam velut tabulam primis extremisque lineis adumbrare in animum induxerat. Nonnumquam vero non modo inter eum et Florum, sed ipsum quoque Livium discrepare videbis. Quod tantum abest, ut omnino reprehendi possit, ut doctum potius arguat virum, qui non serviliter iisdem semper insistat vestigiis, sed quaedam ex aliis etiam fontibus, nec sine iudicio, hauserit; nisi forsan recte censeas, ab eo, qui librum aliquem in epitomen cogat, requiri, ut paucis indicet, ubi et cur dissentiat. Minus probandum videtur, quod persaepe ab illo et ordo rerum narrandarum mutatur, et silentio praetereuntur memorabilia. Hinc non exemplo reliquorum Livii editorum libris eius XXXV totidem praemissi epitomas, sed omnes ad calcem reieci, illis alia substitui breviaria, ad feriem rerum perspiciendam adcommodatiora. Nihil tamen fecius auctor sum magistris scholarum, ut cum tironibus hoc potius Romanae historiae compendium, quam quod Eutropio, aut Floro et Velleio, debemus, cum iuvenibus adulta aetate ipsum Livium legant. Quem in finem Epitomen quoque hanc Livianam cum notis virorum doctorum meisque seorsum typis excudendam curabo.

Quibus annis Livius opus suum et inchoaverit et absolverit, nemo facile dicat.

Neque tamen vana est coniectura virorum doctorum ⁵⁾ qui ex eius lib. 1. c. 19. conligunt, si non omnes historiae libros, certe primum ab eo compositum fuisse ante a. V. c. DCCXXX, quo Augustus iterum clausurit templum Jani. Verba Liviana sunt: *Janus bis post Numae regnum clausus fuit; semel T. Manlio consule, post Punicum I. perfectum bellum; iterum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum, ab Imperatore Caesare Augusto, pace terra marique parta.* Satis autem constat, Janum principe Augusto non modo a. V. c. DCCXXV post pugnam Actiacam, sed et a. DCCXXX in decimo eius consulatu, Cantabris devictis, clausum fuisse ⁶⁾. Quod si iam eo tem-

⁵⁾ Lipsii Elect. 1, 20. Vossii de hist. lat. 1, 19. Hanckii de scriptor. rer. Rom. 1, 9. Dodwelli Annal. Vellei. p. 65. qui Livium a. V. c. 725. exorsum esse historiam suam, et a. 745. ultimam ei manum imposuisse suspicatur. Cf. et Jo. Masson. de templo Jani referato p. 51 sq. et 165.

⁶⁾ Quin tertio Janum clausum esse a. V. c. DCCXXXI. in XI consulatu Augusti, viri docti modo laudati aliique contendunt, provocantes ad inscriptionem lapidis, Emeritae in Hispania reperti, ad Oros. lib. VI. et Suet. Aug. 22. ubi tamen Cel. Wolfius iam haec monuit: "Tertio ut clauderetur, decretum qui-

tempore, quo Livius illa scripsit, factum esset, is haud dubie in gratiam Augusti, magni amici, idem memorasset, quod dixit Suet. Aug. 22. *Janum Quirinum, semel atque iterum a condita Urbe memoriam ante suam clausum, in multo brevioris temporis spatio, terra marique pace parta, ter clusit.* Quid vero? nonne Plutarchus haec scire potuit? et tamen idem, quod Livius, de templo Jani scripsit: ἐπὶ γὰρ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος ἐκλείσθη, καθελόντος Ἀντώνιον, καὶ πρότερον, ὑπατευόντων Μάρκον Ἀτιλίου καὶ Τίτου Μαλλίου. Audio: sed nihil aliud inde confici poterit, quam illum more suo Liviana paene ad verbum expressisse, nulla mutationis rerum habita; neque locus eius Liviano plane respondet: nam, quod Lipsius iam Elect. 1, 20. notavit, Graeco scriptori non idem, quod Romano, propositum fuit, ut enumeraret, quoties Janus fuisset clausus. Omitto alia, haud graviora, argumenta Massoni, quibus loco in nota 5. laudato probare conatur, Livium serius historiae scribendae consilium cepisse.

§. III.

quidem a Senatu, sed Dacorum et Dalmatarum irruptione irritum factum. Ipse Aug. in Ancyr. lapide: *Ter me principe claudendum decrevit senatus.* Ita rem destinatam Suetonius posuit pro facta, non praeter morem."

§. III.
De exteriori forma et indole historiae Romanae a Livio scriptae.

Minime incommodus hic locus videri possit, permulta praefandi tum univ[er]se de varia et historiarum et historicorum veteris recentiorisque aevi indole, et de utilitate ac fide eorum recte aestimanda, tum in primis de antiquioribus rerum Romanarum auctoribus et de Livianae historiae forma, fructu, fontibus, virtutibus ac vitiis. Sed ampli huius campi, in quo latius evagari posset disputatio nostra, fines sunt coarctandi, et illud paene silentio praetereundum, hoc paucis expediendum est.

Livius historiam Romanam ab Urbis origine ad sua deduxit tempora. Quam ante eum iam multi pertexuerant tum versibus, ut *Q. Ennius*, epicae poeseos Romanorum parens, cuius libri XVIII. Annalium Rom. ad populum in theatro et Virgilii adhuc temporibus cupidius Aeneide eius legebantur ⁷⁾, *L. Accius* s. *Atius*, familiaris *D. Bruti* et *Pacuvii* aequalis, poeta tragicus ⁸⁾, et *A. Furius*; tum prosa oratione, et quidem Graeca *P. Rutilius Rufus*, orator, philosophus, historicus, tribunus plebis et legatus

⁷⁾ v. Gell. 12, 5. Martial. 5, 10. Vitruv. 9, 3.

⁸⁾ De eius annalibus v. Cic. Brut. 18. Gell. 3, 11. Macrobian. Sat. 1, 7. Priscian. lib. VI.

legatus Q. Mucii in Asia ⁹⁾, *A. Postumius Albinus*, consul cum L. Lucullo a. V. DCII. literatus et disertus ¹⁰⁾, et *C. Acilia* ¹¹⁾, Latina *Q. Fabius Pictor*, auctor antiquissimus, qui Livio aliisque in primis fide dignus est visus, quia temporibus belli Punicis II. senator fuit et, οἷς μὲν αὐτὸς ἔργοις παρεγένετο, διὰ τὴν ἐμπειρίαν ἀκριβῶς ἀνεγράψε ¹²⁾, *M. Porcius Cato Censorius* Tusculanus, orator, ICTus, consul a. V. 557. censor a. V. 568. vir summi ingenii, (v. Liv. 39, 40.) qui senex scripsit VII libros Originum, in quibus multam industriam comparere multamque doctrinam, Nepos Cat. 3. dicit, *L. Calpurnius Piso Frugi* f. Censorius, consul a. V. DCXX. qui gravis auctor dicitur Plin. 2, 53. cuiusque annales laudant Livius 1, 55. 2, 58. 9, 44. 10, 9. 25, 39. Gell. 6, 9. 11, 14. 15, 29. et alii, sed Cicero de Or. 2, 12. et de legg. 1, 2.

⁹⁾ v. ad Liv. 39, 52, 1.

¹⁰⁾ v. Cic. Brut. 21. et Acad. Qu. 4, 45. Plut. in M. Cat. p. 343. Gell. 11, 8. Polyb. 40, 6, 1. ubi cf. Schweigh.

¹¹⁾ v. ad Liv. 25, 39, 6.

¹²⁾ v. Liv. 1, 44. 55. 2, 40. 8, 30. 10, 37. 22, 7. Dionys. Hal. 1, 6. et lib. VII. p. 415. Fidem eius, a Polybio 1, 14. 58. et 3, 9. nimis elevatam, defendit Ernesti in Opusc. philol. crit. p. 102 sq.

1, 2. exiliter, ut Catonis et Fabii Pictoris, scriptos esse censuit, *C. Sulpicius Gallus* praetor a. V. 583. consul a. 586. Graecis literis eruditus, eloquens et astrologiae peritus, (v. ad 44, 37, 5.) cuius historiam Rom. Plutarchus in Rom. p. 28. memorat, *L. Cassius Hemina*, quem a. V. DCVII. floruisse, Cenforin. c. 17. docet, et cuius annales citant Gell. 17, 21. Macrob. Sat. 1, 16. Nonius et alii, *Clodius Licinius* s. *Licinus*, historicus languidus et inscius¹³⁾, *C. Fannius*, Laelii Sipientis gener et Panaetii discipulus, moribus et ipso dicendi genere durior, cuius historiam non ineleganter scriptam et neque nimis infantem, neque perfecte disertam, in compendium redegit M. Brutus, percussor Caesaris¹⁴⁾, *Sex. et Cn. Gellii*, Varroni aequales, historici languidi et insciti¹⁵⁾, *M. Terentius Varro*, legatus Pompeii M., Romanorum doctissimus et πολυγραφεύτατος, cuius Annalium Charisius mentionem facit, *Q. Claudius Quadrigarius*¹⁶⁾, *Q. Vale-*

¹³⁾ v. ad Liv. 29, 22, 4. et Cic. de leg. 1, 12.

¹⁴⁾ v. Cic. Brut. 21, 26, 87. Tusc. Qu. 4, 17. de leg. 1, 2. ad Att. 4, 16, 13, 8.

¹⁵⁾ v. Cic. de leg. 1, 2. et Div. 1, 26. Dionys. Hal. 1, 7. Gell. 8, 14, 13, 22, 18, 12. Macrob. Sat. 1, 16. Voff. de hist. lat. 1, 8.

¹⁶⁾ v. ad Liv. 25, 39, 8. et cf. 6, 42, 7, 10. 8, 19. 9, 5. 33, 10. 35, 14.

Valerius Antias, qui Sullae temporibus vixit, et multos quidem scripsit annalium libros, sed in iis nullum tenuit mentiendi modum omniumque rerum numerum immodice auxit ¹⁷⁾, *Q. Tullius Cicero* M. frater ¹⁸⁾, *L.* aut *Q. Aelius Tubero*, M. Tullii Ciceronis adfinis et *Q. Ciceronis* legatus in Asia ¹⁹⁾, *C. Licinius Macer*, orator, repetundarum reus Cicerone praetore, *C. Licinii Calvi* oratoris pater, haud ignobilis historicus, sed argutae loquacitatis et saepe in orationibus ineptae ²⁰⁾, *Cornelius Nepos*, qui tribus Chronicorum libris res Romanorum ab ultima eorum origine repetitas descripsit ²¹⁾, alique. Horum deinde exemplum post Livium sequuti sunt e Graecis *Appianus* et *Dio Cassius*, e Romanis *L. Fenestella* et alii.

Mul-

¹⁷⁾ v. loca Livii in Indice, et Gell. 1, 7. 3, 8. 5, 21. 6, 8. 7, 9, 19. Macrob. 1, 13. Plut. Rom. p. 25. Dionys. I. p. 6.

¹⁸⁾ v. Cic. ad Att. 2, 16. 13, 13. et Corradi Quaest. p. 278. ed. Lips.

¹⁹⁾ v. Liv. 4, 23. 10, 9. Cic. ad Qu. fr. 1, 1, 3. Gell. 6, 3. 4, 10, 28. Dionys. I. et alii.

²⁰⁾ v. Liv. 4, 7. 20. 23. 7, 9. 9, 46. 10, 9. Cic. de leg. 1, 2. Dionys. I. p. 6. Macrob. 1, 10. 13. Voss. de hist. lat. 1, 10.

²¹⁾ v. Gell. 17, 21. et al.

Multo autem plures sibi singulares historiae Romanae partes tractandas fuisse ²²), de quibus consulendi sunt Vossii de historicis Graecis et Latinis libelli. Ita solum bellum Punicum II., de quo decem libri Livii, XXI-XXX, agunt, praeter poetas, Silium Italicum et antiquiorem, nescio quem (v. Ovid. ex Ponto 4, 16, 23.) enarrarunt multi, v. c. Graece *Memnon* ²³), *Chae-rea* ²⁴), *Silenus* Calatianus, qui diligentissime res ab Hannibale gestas persequutus est ²⁵), *Sofilus* Ilienensis aut Lacedaemonius, qui cum Sileno in castris fuit Hannibalis eumque Graecas docuit literas, sed iudice Polybio tonforias plebeiasque fabulas divulgavit ²⁶), *L. Cincius Alimentus* s. *Alimentius*, diligens vetustorum monumentorum

²²) Quo forsan et unus alterque eorum, quos supra recensui, alique referendi, quorum *Historiae Rom.* seu *Annales* simpl. memorantur.

²³) v. Phot. Biblioth. c. 224.

²⁴) v. Polyb. 3, 20.

²⁵) v. Liv. 26, 49. Cic. de div. 1, 24. Nep. Hann. 13. Voss. de hist. Gr. lib. III. p. 189.

²⁶) v. Nep. Hann. 13. Diodor. Sic. ecl. XXVI, 3. qui eum Iliensem facit, et res ab Hannibale gestas VII libris exposuisse auctor est. *Χαιρέας και Σώσιλος οὐκ ιστορίας, ἀλλὰ κουρεακῆς και πανρήμου λαλιᾶς ἐμοίγε δοκοῦσι τάξιν ἔχειν και δύναμιν*, Polyb. 3, 20.

rum et maximus auctor, qui captus ab Hannibale multa ex eo audivit, et deinde praetor creatus Siciliam provinciam obtinuit ²⁷); Latine *M. Terentius Varro* ²⁸), *L. Coelius Antipater*, scriptor luculentus iurisque civilis peritus, Fannio aequalis et L. Crassi oratoris magister, qui Silenum maxime sequutus, historiam belli Punicii II., a M. Bruto in compendium redactam, accuratius disertiusque scripsit superioribus, at sine nitore ²⁹), *L. Arruntius*, qui Augusti temporibus idem bellum stilo Sallustiano descripsit ³⁰). His scriptoribus adnumerandi sunt *Dionysius* Halicarnassensis, qui Livio aequalis fuit, et *Polybius* Megalopolitanus, Scipione Africano minori familiarissimus. Ille historiam Rom. ab origine

²⁷) v. Liv. 7. 3. 21, 38. 26, 23. 28. 27, 7. 29. Dionys. 1, 6. et VII. p. 415. Voss. de hist. lat. I, 4. Historicum potius praetoris huius filium fuisse, suspicabatur Pigh. in Annal. ad a. 434.

²⁸) Eius libros b. Punicii II. laudat Priscian.

²⁹) v. Liv. 21, 38. 22, 31. 23, 6. 26, 11. 27, 27. 28, 46. 29, 27. Cic. de Or. 2, 12. de leg. 1, 2. Brut. 26. de div. 1, 24. ad Att. 13, 8. Val. Max. 1, 7, 6. Gell. 10, 1. 24. Fest., Charif., Serv., Non.

³⁰) v. ad Tac. Ann. 1, 15, 1. Sen. Ep. 114. Voss. de hist. lat. I, 18.

gine Urbis ad initium belli Punici I., hic a principio belli Punici II. ad finem regni Macedonici bellique a Romanis cum Perse gesti persequutus est. Idem vero Polybius in libro I. et II., quos *προκατασκευής* loco praemisit brevius, bellum Punicum I. et Africanum Poenorum cum mercenariis suis militibus, resque a Romanis in Illyrico et Gallia Cisalpina, a Poenis in Hispania et ab Achaeis in Graecia ante a. V. c. DXXX gestas exposuit, adeoque et telam contexuit a Dionysio Halic. et *Timaeo* abruptam, et eadem, quae Livius in altera maximaque, nobis relicta, operis sui parte, in lib. XXI-XLV, pertractavit. Eius deinde historiam ad suam aetatem continuavit *Posidonius*, Panaetii discipulus et magister Ciceronis, qui libros LII τῶν μετὰ Πολύβιον scripsit philosophico ingenio, quos laudant Strabo 3, 163. Athenaeus 4, 36 sq. et alii.

Hos aliosque rerum Romanarum auctores cum Livio ita comparari posse, ut adpareat, quomodo hic differat ab illis, et quantum unicuique debeat, quis est, qui non mecum obtet? Sed omnium illorum, si Polybium, Dionysium, Appianum et Dionem, Graecos scriptores, exceperis, qui iam a multis inter se et cum Livio conlati, at ipsi quoque misere mutilati sunt, nobis non nisi nomina et fragmenta aliquot,

tam-

tamquam tabulae de naufragio, restant; neque de eorum indole quidquam nobis constaret, nisi Polybius, Livius alique nonnumquam breve de iis iudicium tulissent. Eo in primis spectant duo Ciceronis loca de Nr. 2, 12 sq. et de leg. 1, 2. digna, quae hic legantur permixte et cum iis, quae supra dixi, conferantur, ut certe qualiscumque inde exoriatur veterum historicorum, qui Nostro praeivere, recensus simulque, quantum licet, intelligatur, quid quantumque inter eos et Livium intersit, et quae, iudice Cicerone, optima sit historiae scribendae ratio. *Qualis oratoris et quanti hominis in dicendo putas esse, historiam scribere? Si, ut Graeci scripserunt, summi: si, ut nostri, nihil opus est oratore; satis est, non esse mendacem. Atqui Graeci quoque sic initio scriptitarunt, ut noster Cato et Pictor et Piso. Erat enim historia nihil aliud, nisi annalium confectio: cuius rei memoriaeque publicae retinendae causa ab initio rerum Romanarum usque ad P. Mucium, pontificem maximum, res omnes singulorum annorum mandabat literis pontifex maximus referebatque in album et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi; ii, qui etiam nunc annales maximi nominantur. Hanc*

similitudinem scribendi multi sequuti sunt, qui sine ullis ornamentis monumenta solum temporum, hominum, locorum gestarumque rerum reliquerunt. Itaque qualis apud Graecos Pherecydes, Hellanicus, Acusitas fuit alique per multi, talis noster Cato et Pictor et Piso et Vannius et Vennonius. Quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes, qui neque tenent, quibus rebus ornatur oratio? modo enim huc ista sunt importata, et, dum intelligatur, quid dicant, unam dicendi laudem putant esse brevitatem. Paullulum se erexit et addidit historiae maiorem sonum vocis vir optimus Coelius Antipater. Ceteri non exornatores rerum, sed tantummodo narratores fuerunt; et ultima tempora sic scripta sunt, ut ne legantur quidem. Sed iste ipse Coelius neque distinxit historiam varietate locorum neque verborum conlocatione et tractu orationis leni et aequabili perpolivit illud opus; sed ut homo neque doctus, neque maxime aptus ad dicendum, sicut potuit, dolavit, habuitque vires agrestes atque horridas, sine nitore ac palaestra: vicit tamen superiores: et admonere reliquos potuit, ut adcuratius scriberent.

Ecce

Ecce autem succedere huic Gellii, Clodius, Asellio, nihil ad Coelum, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus et ineptus ad summam impudentiam. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero nostro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consecatur; ut unum Clitarchum, neque praeterea quemquam de Graecis legisse videatur; eum tamen velle dumtaxat imitari: quem si adsequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Minime vero mirum, si literis nostris abest historia, et a nostris hominibus adhuc aut ignorata est, aut relictā. Est enim opus unum hoc oratorium maxime: et nemo studet eloquentiae nostrorum hominum, nisi ut in causis atque in foro eluceat. Apud Graecos autem eloquentissimi homines, remoti a causis forensibus, quum ad ceteras res inlustres, tum ad scribendam historiam

maxime se adplicaverunt. Ipsa Herodoti, qui princeps genus hoc ornavit, eloquentia me quidem magnopere delectat. Et post illum Thucydides omnes dicendi artificio, mea sententia, facile vicit; qui ita creber est rerum frequentia, ut verborum prope numerum sententiarum numero consequatur; ita porro verbis aptus et pressus, ut nescias, utrum res oratione, an verba sententis inlustrentur. Deinde a philosophia profectus princeps Xenophon, Socraticus ille, post ab Aristotole Callistenes, comes Alexandri, scripsit historiam; et hic quidem rhetorico paene more: ille autem superior leniore quodam sono est usus, et qui illum inpetum oratoris non habeat; vehemens fortasse minus, sed aliquanto tamen est, ut mihi quidem videtur, dulcior.

Quo tempore haec scribebat Cicero, nondum quidem vulgata erat historia Romana, qualem in votis habebat; sed iam natus Livius, qui ita desiderio et praeceptis eius fatis fecit et, quod ille perfectissimum in hac re iudicabat, ita adsequutus est, ut tam antiquioris quam recentioris aevi iudicio princeps habitus sit veterum historicorum et ingenium imperio populi Romani par, vel, quod in monumento Pata-

vino,

vino, in honorem eius posito, elogium legitur, unus dignus, cuius invicto calamo invicti populi Rom. res gestae conscriberentur. Vivebat ille saeculo Augusteo, cuius elegantia et cultus respuebat ieiunos annales aridosque commentarios, et quo historia philosophico nondum ingenio elaborari coepta erat, quam ei formam e Graecis quidem iam Posidonius et alii, e Romanis vero primus forte Tacitus, at multo scitius Hume aliique Angli induerunt, sed oratorius in illa desiderabatur ornatus. Nam historia eo potissimum consilio a Graecis olim Romanisque scribebatur, ut practica quaedam philosophia esset vel magistra vitae, prudentiae civilis ac militaris, virtutum atque praeceptorum, tam civibus et privatis, quam Principibus magistratibusque salubrium. Qui finis obtineri nequit, nisi ipsa quoque narratio rerum magnarum mirabiliumque, a magnis viris gestarum, ad sensus magnos adfectusque sive graviores sive molliores suavioresque movendos adcommodata est, et animi legentium tenentur subtilitate iudiciorum, sententiarum elegantia, gravitate, copia et acumine, orationisque varietate et elocutione, a qua praecipue eloquentes dicuntur, h. e. naturali venustate et urbanitate quadam, per illam, ut sanguis per corpus, diffusa.

Qui-

Quibus si adcedit illa veterum historicorum, tam Graecorum quam Romanorum, ars, qua magni viri non modo agentes, sed et ipsi causas, cur ita agant, scite exponentes inducuntur; quae lectio quaeve disciplina et iucundior, et utilior fingi potest? Hinc Cicero censebat, summi oratoris esse, historiam scribere, eamque huius doctrina sublevatam multo magis se commovere, et sucum quasi ac sanguinem, carnem ac colorem adcipere, i. e. et suaviorem reddi et fructuosiore. Neque adsequor, cur in ea oratio, habitu oratorio vestita et hac arte animata, modo neque nimis ea luxuriet, neque magis ornatus verborum, quam rerum veritatis ratio habeatur, minus probanda sit minusque placere queat, quam qua plurimi utuntur historici et antiquioris aevi et recentioris, qui vel res breviter simpliciterque seu ad captum puerorum adcommodate exponere, vel doctis tantum hominibus consulere, disputare et argumentari, difficiliore modos expedire, obscura et recondita scrutari solent. Quis certe Livium reprehendat, quod sequutus sit sensum, iudicia moremque popularium suorum, quos in primis et delectare et edocere cupiebat? et quis non ad hunc finem exigat annales eius? Quid vero causae est, cur a nobis minor voluptas utilitasque ex eius aliorumque historiis antiquis per-

percipiatur, quam a popularibus eorum capta est? A paucis illae eo modo ac fine leguntur, quo et solebant olim legi et debebant. Longo enim plurimi eas non ad vitam formandam referunt, sed ad antiquitatis tantum notitiam et bene dicendi scribendique facultatem, sive, ut dicere solent, stilum. Alia etiam hodie est vitae, studiorum institutorumque ratio, quam olim fuit. neque aut finguntur amplius aut desiderantur oratores veteribus similes, nisi forte apud Britannos, sed verae eorum eloquentiae iam dudum successit ubivis umbratica et sacra, ex quo illa e foro et curia in scholarum umbram suggestumque ecclesiasticum relegata est. Alius denique est genius huius saeculi, quo ingenuarum artium antiquarumque literarum contemptus in dies invalescit, et omnis paene humanitatis sensus exiit. Sed cui non dictus Hylas?

§. IV.

De indole interiori historiae Livianae, et quidem I. de eius virtutibus fontibusque.

Quis nescit, primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? deinde ne quid veri non audeat? ne qua suspicio gratiae sit in scribendo? ne qua simultatis? Haec scilicet fundamenta nota sunt omnibus. Ipsa autem exaedi-
fica-

ficatio posita est in rebus et verbis. Rerum ratio ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem: vult etiam, quoniam in rebus magnis memoriaque dignis consilia primum, deinde acta, postea eventus expectantur, et de consiliis significari, quid scriptor probat, at in rebus gestis declarari, non solum quid actum aut dictum sit, sed etiam quomodo; et quum de eventu dicatur, ut causae explicentur omnes, vel casus, vel sapientiae, vel temeritatis; hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellent, de cuiusque vita atque natura. Verborum autem ratio et genus orationis fusum atque tractum et cum lenitate quadam aequabili profluens, sine hac iudiciali asperitate et sine sententiarum forensium aculeis persequendum est. Ad vera haec praecepta Ciceronis (de Orat. 2, 15.) si exegeris annales Livii, animadvertes profecto, eum neglexisse nullam perfectae historiae legem, et omnibus exemplum ad imitandum proposuisse. Primaria historicorum virtus est studium veritatis, quam ille toto amavit adfectu, et religiosissime coluit. Nam non modo omnem dedit operam, ut rerum narrandarum certam consequeretur notitiam, sed etiam ea, quae vera,

vera, saltem probabiliora, variis narratio-
nibus solerter expensis, iudicarat, sine ira
et studio, libere et aperte tradidit; adeoque
verum referre et potuit et voluit³¹⁾. Prius
patet ex eo, quod antiquiora ex monimen-
tis publicis et, ubi ea deficiebant, ex scrip-
toribus fide dignis, recentiora ex iisdem
fontibus hausit aut aliunde cognoscere po-
tuit. Monumenta illa, quorum summa est
fides, maxima apud Romanos cura et con-
fici, et in tabulariis, aëratio, Capitolio
aliisque templis figi aut servari solebant, ut
c. libri censuales, etiam antiquissimi, Tul-
liani, qui aetate Dionysii Halic. adhuc ex-
stabant³²⁾; senatorum, Equitum iudicum-
que catalogi; annales a pontifice maximo
confignati, acta senatus et populi³³⁾; fasti
consulares et triumphales; tabulae trium-
phantium

³¹⁾ Cf. Lucianus de historia scribenda, et Er-
nesti comm. de fide historica recte aestiman-
da in Opusc. philol. crit. p. 64 - 101. ubi ad-
curatius singula huc spectantia exposuit, et
exemplis ex Livio aliisque petitis illustra-
vit.

³²⁾ v. Dionys. Hal. lib. IV. p. 225.

³³⁾ De his annalibus et actis differui in Pro-
oem. ad Tac. Ann. p. 16 sq. Cf. Cic. de Or.
2. 12. Tac. Ann. 3, 3. 5, 4. 5, 15. 74. 16, 22.
Dio 57, 16. Suet. in X Aug. 36. in Caes. 20.
ibique Exc. Ernesti,

phantium in Capitolio fixae³⁴); leges, plebiscita, Scta, formulae pacis et foederum, aereis tabulis insculpta, quarum tria millia cum Capitolio conflagrassent tempore Vespasiani et ab eo restituta esse, undique investigatis exemplaribus, Sueton. Vespas. 8. docet; literae a regibus, fociis, magistratibus provinciarum et ducibus exercituum ad senatum et ab hoc ad illos missae servataeque apud aerarium³⁵), quibus et modus et causae rerum gestarum ac numerus legionum, navium et imperatorum continebantur; magistratum edicta et commentarii; inscriptiones statuarum, sepulcrorum cet. Horum vero aliorumque monumentorum neque inspiciendorum, facultatem, neque indagandorum consulendorumque studium ac diligentiam defuisse Livio, vel id argumentum est, quod passim ab eo memorantur, v. c. foedera et pacis conditiones 21, 2. 23, 33. 26, 24. 29, 11. 12. 30, 37. 43. 33, 30. 34, 35. 38, 9. 38. facti et annales magistratum, libri lintei, in aede repositi Monetae 4, 7. 13, 20, 23. 9, 18. 10, 38. 39, 52. inscriptiones statuarum, tabularum, spoliatorum et armorum in templis fixorum 2, 33. 4, 20. 6, 29. 10, 2. 40, 52. 41, 28. laudationes fune-

³⁴) Cf. Atilius Fortunat. in arte p. 2680. ed. Putsch.

³⁵) v. Dio Cass. lib. LIII. p. 509.

funebres imaginumque tituli 4, 16. 8, 40. leges plebiscita et SCta multis locis in Indice citatis; literae regum, sociorum; imperatorum magistratuumque provincialium cet. Ex his publicis monumentis multa etiam iis petiit locis, ubi id non diserte tradit, more veterum scriptorum, qui raro indicant fontes, unde sua hausere. Id tum ex eorum intelligitur reliquiis, quae etiam nunc a nobis comparari possunt, v. c. ex SCto de Bacchanalibus, ex quo complura, nonnumquam ad verbum, exscripsit³⁶); tum ex amplis proeliorum descriptionibus, quarum magna pars et literis imperatorum ad S. P. Q. R. missis deprompta videtur; tum ex eo, quod subinde ab illis, quae ex eius modi fontibus haud dubie ducta sunt, alia incertiora, ex fama aut traditione aut historicis et aliunde desumpta atque comperta, vel diserte discernuntur, ut 4, 20. et 29, 14. vel adiectis his veluti notis: *tenet fama, dicitur, tradunt, adcepimus, ferunt, traditur memoriae* cet. v. c. 1, 4. 16. 24. 31. 36. 44, 6. 22. et sexcenties alibi.

Praeter publica haec monumenta ac literas Livius etiam consuluit antiquiores
 histo-

³⁶) v. ad Liv. 39, 18, 5. et 40, 52, 3. Hinc SCtum illud ad calcem huius edit. typis excudendum curavi.

historiae Romanae scriptores, et quidem fide dignissimos, qui vel senatui, ad quem tantum non omnia referri solebant, vel rebus gestis ipsi interfuerant, vel aliunde verum poterant cognoscere. Quinam hi fuerint, et quoties eorum iniecerit mentionem, iam supra diximus §. III. ubi locis laudatis addenda sunt multa alia, quibus *annales* simpl. memorantur, v. c. 2, 54. 3, 8. 4, 34. 7, 9. 18. 42. 8, 18. 25. 30. 9, 15. 42. 44. 45. 10, 2. 17. 21, 25. 22, 31. 25, 6. 47. 42, 11. 45, 13. Neque hos auctores temere sequutus est, sed critico et subtili iudicio eorum fidem una cum rerum natura exploravit, (v. c. Fabii 1, 44. 55. 2, 40. 8, 30. 10, 37. 22, 7. Coelii 21, 47. et Valerii Antiatis 26, 49. 33, 10. 36, 38.) et notavit errores, ut 4, 20. 9, 15. 44. 21, 58. 22, 31. et in dubiis rebus dissensum commemoravit, e. g. 1, 55. 4, 23. 9, 15. 46. 10, 2. 9. 17. 30. 21, 38. 46. 47. 22, 31. 25, 39. 26, 16. 49. 27, 7. 39, 52. 44, 15. 15. Plurimum autem auctoritatis tribuit Polybio ³⁷⁾, et quidem, etsi id non diferte dixit, tantum, ut in libris XXI-XLV. pleraque ex eo desumserit, et Graece ab eo dicta saepissime ad verbum paene verterit in Latinum sermonem. Neque meliorem profecto ducem habere potuit hoc

³⁷⁾ v. Liv. 30, 45. 33, 10. 34, 50. 36, 19. 45, 45.

praeclaro scriptore, artium belli pacisque peritissimo, quo non alius quisquam maiori studio verum et causas ordineinque rerum scrutatus est, quique non modo Romae, Scipionis Africani minoris, cuius lateri etiam in castris ad Carthaginem et Numantiam positis adhaesit, Laeliorum aliorumque intima familiaritate adiutus, antiquissima excussit monimenta et historicos, tam Romanos quam Graecos, diligenter contulit, sed etiam, ut plura ac certiora cognosceret, multas Asiae, Africae et Europae regiones lustravit, in his Alpes, Galliam, Hispaniam, omnemque fere Graeciam et Italiam³⁸). Verum ne hunc quidem servili modo imitatus est Livius; sed multa ab eo dicta vel omisit, vel fusius pressiusve narravit, et non solum longe ei antecelluit eloquentia et orationis venustate, sed et nonnumquam, quae ille tradidit, in dubium vocavit, v. c. 59, 52.

Huic veritatis indagandae et facultati et studio adcessit felicitas saeculi Augustei, quo cuilibet sentire, quae vellet, quaeque sentiret, dicere licebat.

Li-

³⁸) Cf. Polyb. 3, 48. 59. 9, 25. 22, 21. 32, 9. 34, 7. 39, 3. 40, 7 sq. Idem dicit 3, 53. se Lacinii reperisse tabulam aeneam, in qua Hannibal res a se gestas ipse descripsit.

Livius autem verum non modo tradere plerumque potuit, sed et semper voluit, ac neque ira et odio, neque adulatione, partium studio et amicitia, sive publica, sive privata, se adduci passus est, ut a veritate, qua nihil antiquius esse debet annalium conditori, vel transversum, quod aiunt, unguem recederet. Cuius rei locupletissimum continetur testimonium verbis Cremutii apud Tac. Ann. IV, 34. *T. Livius, eloquentiæ ac fidei praeclarus in primis, Cn. Pompeius tantis laudibus tulit, ut POMPEIANUM eum Augustus adpelleret: neque id amicitiae eorum obfecit. Scipionem, Afranium, hunc ipsum Cassium, hunc Brutum nusquam latrones et parricidas, quae nunc vocabula inponuntur, saepe ut insignes viros nominat.* Id vel solum subficere videri possit ad retundendas criminationes vanas eorum, qui et sibi et aliis persuasere, a Livio iusto plus et Romanorum virtutes ac res augeri, peccata ac clades inminui atque celari, et hostium, in primis Gallorum Poenorumque, mores carpi et res bene gestas elevari; adeoque de his longe aliud nos iudicium laturos esse, si Gallicos Punicosque haberemus scriptores. Fac autem, eos extare. Quinam tibi fidei digniores viderentur? hi, quos vel patria
et

et ingenium suspectos redderent? an Livius, qui non minus candide popularium peccata, vitia et clades fateretur, (quod permultis facile exemplis evinci posset, si res iis indigeret) quam vere praedicat, etiam in hostibus, quae laudanda erant ³⁹⁾?

Livius non solum dixit verum, sed etiam praeclare dixit, sive res, sive verba respicias. Quae quovis anno in re publica Romana contigerunt, accurate et ordine, graviora fusa, leviora paucis exposuit; regionum, populorum, urbium indolem ac naturam bene adumbravit; hominum celebrium non modo res bene aut male gestas, sed et virtutes, vitia, vitam, ingenium, vere descripsit et egregie; quo modo acies instructa pugnaque commissa, quibus consiliis et qua ratione memorabilis res acta sit, qui eius eventus et quae huius causae fuerint, seu casus, seu temeritatis, seu sapientiae, quid in re publica constituenda, administranda et mutanda, quid in eligendo campo locoque castrorum, quid in ordinanda acie, in subsidiis disponendis, in procurfu concursuve, in inpetu hostis excipiendo et repellendo, quid ab equitatu et peditatu, huiusque et illius parte, bene aut

³⁹⁾ Cf. Ernesti in comment. supra nota 31. laudata §. 33. et 34.

aut male sit factum, scite et luculenter declaravit. Quae praecipuae sunt virtutes historiae πραγματικῆς et ἀποδεικτικῆς ⁴⁰⁾, cuius ille exemplum a Polybio sumferat, et ad cuius normam Sallustius quidem et deinde alii iam singulas historiae Romanae partes conformaverant, Livius vero, quod sciamus, totam primus adcommodavit. Haec omnia si exemplis, ex eo petitis, illustrare vellem et evincere; charta et tempus me citius deficerent, quam oratio et materies.

De Livii, historici omnium eloquentissimi, oratione eiusque indole et ornatu non est, quod multa addam iis, quae iam supra §. III. dixi. Est ea non minus pulchra, numerosa, elegans et nitida, quam dulcis, iucunda, venusta et urbana; est dilucida, simplex et aequabilis, rebus et adfectibus conveniens; in concionibus disertâ et gravis, verborum saepe sententiarumque floribus conspersa, figuris et translationibus distincta, nonnumquam et poetica; ut paucis multa complectar, plane oratoria et Ciceroniana: quam bene *miram facundiam et lacteam ubertatem* dixit Quintil. Inst. Or. 8, 1, 3. et 10, 1, 32. ubi etiam §. 101. ita iudicavit: *Historia non cesserit Graecis, nec*

⁴⁰⁾ Cf. Polyb. 1, 2. 35. 2, 37. 3, 1. 7. 31. 32. 6, 5. 9, 2.

*opponere Thucydididi Sallustium verear: nec indignetur sibi Herodotus aequari T. Livium, quum in narrando mirae incunditatis clarissimique candoris, tum in concionibus, supra quam enarrari potest, eloquentem: ita dicuntur omnia quum rebus, tum personis adcommo-
ta. Sed adfectus quidem, praecipue eos, qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis. Ideoque immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consequutus est. Nam mihi egregie dixisse videtur Servilius Nonianus, pares eos magis, quam similes.*

Praeter virtutes historiae Livianae modo memoratas ex ea spirant summum odium vitiorum, amor virtutis et animi candor, iudicium subtile et rectum, acer sensus veri, pulchri et honesti, artium pacis bel-
lique peritia, multiplex doctrina et copia tam egregiarum graviumque sententiarum, quam exemplorum praeceptorumque, in omni vitae genere et in arte militari ac politica utilium. Ex quibus omnibus facile intelligitur, quot et quantae utilitates ex tali historia capi queant.

Ceterum a nobis non totum opus Li-
vianum, sed quarta tantum, quae restat,
pars recte aestimari potest. Cuius si prae-

stantia nobis tanta esse videtur, ut nemo veterum historicorum Nostro anteferatur; quanti faceremus integram eius historiam, quae et ἀρχὴν, et ἀκμὴν, et παρακμὴν seu φθορὰν rei publicae Romanae, tamquam in tabulis bene pictis expressas, oculis nostris subiecisset? quanto maioris posteriorem eius partem quam priorem? Nam in hac descripsit primum tempora antiquiora, quibus pleraque erant tenuia, incerta, obscura et fabulis involuta ⁴¹), deinde ea, quo-

⁴¹) Hinc frequentissime dubitat, quod iam Quintil. I. O. 2, 4, 19. monuit, passimque de varietate annalium veterum et de defectu monumentorum fide dignorum, caliginem priscis temporibus obfundente, queritur, v. c. 2, 21. 5, 21. 7, 2. in primis 6, 1. (*Quae ab condita urbe Roma ad captam eandem Romani gessere, quinque libris exposui; res quum vetustate nimia obscuras, veluti quae magno ex intervallo loci vix cernuntur, tum quod et rare per eadem tempora literae fuere, una custodia fidelis memoriae rerum gestarum, et quod etiam, si quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monumentis, incensa urbe pleraeque interiere.*) et 8, 40. (*Vitiatam memoriam funebribus laudibus reor falsisque imaginum titulis, dum familia ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque fallente mendacio trahunt. Inde certe et singulorum gesta, et publica monumenta rerum confusa. Nec quisquam aequalis tem-*
pori,

quorum omnem paene memoriam Polybio debebat; in illa vero recentiora, quibus prior erat aut adeo aequalis, quorumque res memorabiles et ex limpidioribus hauriri poterant fontibus, et ingenio eius multo digniorem uberioremque subministrabant materiam, et a nullo scriptore, adhuc superstite, accurate et continuo ordine sunt expositae. Inde etiam primis X libris quadringentos et sexaginta annos, reliquis XXV non nisi quinquaginta persequutus est, et in illis non raro improbabilia immiscuit et fabulosa, in his, Polybio duce, et certiora tradidit, et historiam, quae vulgo pragmatica vocatur, scribere adgressus est, et, quod Cicero de Coelio dixit, paulo inflavit vehementius; ita ut hi plane dissimiles sint illis, et, labore longius procedente, studium eius non elanguisse, sed simul cum materia crevisse videatur. Quare non est quod dubitemus, quin virtutes eius maxime enituerint in XCVII. libris XLVI-CXLII. qui iniuria maligni fati nobis erepti sunt, quibusque res, annis tantum CLVIII gestas, ab a. V. c. 586-744, complexus est.

§. V.

poribus illis scriptor exstat, quo satis certo auctore stetur.)

§. V.

2. *De vitiis historiae Livianae.*

Non est quod vel mireris, si in vastae molis opere bonus quandoque dormitat Homerus, vel dissimiles, quos egregio insperfos reprendas corpore, naevos. Neque tamen audiendi, qui iudicio aut inepto aut nimis moroso ducti omnia, etiam praeclara, vituperare amant. Illorum numero, praeter eos, qui Livii fidem veritatisque studium in dubium vocarunt, et iam supra §. IV. confutati sunt, habendus Caligula Imp., qui teste Suet. c. 34. *non minore livore ac malignitate, quam superbia saevitiaque, paene adversus omnis aevi homines grassans, cogitavit de Homeri carminibus abolendis, atque Virgilii et T. Livii scripta et imagines, paulum asuit, quin ex omnibus bibliothecis amoverit: quorum alterum, ut nullius ingenii minimaque doctrinae, alterum ut verbosum in historia negligentemque carpebat* ⁴²⁾. Horum C. Asinius Pollio, vir clarissimus quidem belli pacisque artibus ⁴³⁾, sed asperi tetricique inge-

⁴²⁾ Negligentiae Livius inepte arguitur: verbositatis vitio non plane absolvendus videtur; quod infra monebimus.

⁴³⁾ v. ad Tac. Ann. 1, 12, 3.

ingenii et perpetuus aequalium praestantissimorumque scriptorum obtrectator, qui, quamvis ipse dura, sicca, aspera et salebroso oratione uteretur⁴⁴⁾, Livio *Patavinam* exprobravit⁴⁵⁾. Qua criminatione quidam designari putant nimias Patavinorum laudes, alii odium in Gallos, alii orthographiae insolentiam⁴⁶⁾, alii Pompeianarum partium studium⁴⁷⁾, alii redundans et Asiaticum dicendi genus seu frigidam et elumbem prolixitatem, a Romana virilitate alienam⁴⁸⁾, alii aliud. Sed
ex

⁴⁴⁾ v. auctor dialogi de Orat. c. 21. et Senec. Exc. Controv. ex lib. IV. princ.

⁴⁵⁾ v. Quintil. I. O. 1, 5, 56. et 8, 1, 3.

⁴⁶⁾ Cui coniecturae favet, quod Quintil. 1, 7, 24. docet, Livium *sibi et quae* scripsisse pro *sibi et quasi*. Enim vero id non proprium Patavinis, sed literarum *e* et *i* ulum in permultis vocibus promiscuum fuisse antiquis scriptoribus, ex inscriptt., MSS., Gell. 10, 24. Quintil. 1, 4. et 7. Donato in Terent. Phorm. 1, 1. et aliis iam probavit Morhof. de Patavin. Livii c. 3. de quo libello v. sup. not. 1.

⁴⁷⁾ Livium et Patavinos earum partium, Asinium vero Pollionem Pompeianis adversum fuisse, docent Tac. Ann. 4, 54. Macrob. Sat. 1, 11. Vellei. 2, 63. Cf. Morhof. l. l. cap. 2.

⁴⁸⁾ Eam Io. Buherius de Patavin. Livii ita festive, licet maligne, dictam censebat, quia Patavinorum mulieres in Venerem frigidiores et severas moribus fuisse cognoverat ex Martial. 9, 17. et Plin. Ep. 1, 14.

ex locis class. Quintil. 1, 5, 65. et 8, 1, 3. manifesto adparet, significari peregrinitatem aliquam in usu vocum Romanis insolentium aliove sensu captarum. Quod tamen vitium, si Livio fuit, ita latet, ut a nobis saltem hodie et in iis, qui supersunt libris eius vix ac ne vix quidem deprehendi possit ⁴⁹),

Huius generis iudicibus nescio an adnumerandi sint, qui valde improbarunt frequentem illam et adcuratam prodigiorum portentorumque enumerationem, qua sapienter abstinuisse Polybium iam Xiphil. (in Aug. p. 41. ed. H. Steph.) iudicavit, quaeque praecipua creditur causa fuisse, cur Gregorius M., propagandae religionis christianae et superstitionis tollendae studiosissimus, ex omnibus bibliothecis historias Livii curaverit amovendas. Fastidiremus utique talia legere in historicis nostri aevi, quo philosophia et maxime physica veras rerum naturalium causas investigare nos docuit, et huius generis errores exemit hominum animis. Sed non est, quod vitio vertantur antiquis rerum Romanarum auctoribus. Nam hi et placere cupiebant popularibus suis, qui omnes iram deorum prodigiis portendi piaculisque et
sup-

⁴⁹) Haec et Morhofii sententia fuit, qui illas aliasque coniecturas bene refutavit l. l.

supplicationibus avertendam esse putabant, (quibus opinionibus etiam sapientissimos fuisse inbutos, vel ex Ciceronis de divinatione libris intelligitur) et movebantur tum gravitate harum superstitionum, quae magnam vim habebant in consilia publica rerumque gerendarum eventum, tum auctoritate antiquitatis monumentorumque veterum, e quibus tantum non omnia hauriebant, in primis fastorum et annalium pontificum, in quibus prodigia cum procurationibus diligenter erant consignata. Quod si vero Livius in his commemorandis modum excessit, minus certe peccasse videtur quam Polybius, qui semel tantum (3, 112.) brevem eorum mentionem fecit: nam ex historia Romana, quae talia paene silentio praetermittit, non adcurata percipietur cognitio morum, opinionum institutorumque huius populi. Ipse Livius non male eam, quam sequutus est, rationem l. XLIII, 13. defendit his verbis: *Non sum nescius, ab eadem negligentia, qua nihil deos portendere vulgo nunc credunt sc. homines, edocti a philosophis, deorum providentiam negantibus, neque nuntiari admodum ulla prodigia in publicum, neque in annales referri. Ceterum et mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus sit animus, et quaedam reli-*

religio tenet, quae illi prudentissimi viri publice suscipienda censuerint, ea prodignis habere, quae in meos annales referam. Idem aliis locis recte iudicat de prodigiis, v. c. 21, 62. 24, 10. 44. et 27, 25. quibus dicit, multa oculorum auriumque ludibria, motis semel in religionem animis, temere pro veris fuisse credita, et pravam religionem etiam minimis inferuisse deos.

Fuere etiam et olim ⁵⁰⁾ et hodie, qui nimium orationis ornatum et eloquentiae studium neutiquam probarunt in historico. Et recte hi iudicare videntur: nam scriptores, qui oratoria ornamenta, elegantias et flores sermonis, rhetorumque lecythos, et pigmenta sectantur, maiorem paene verborum quam rerum, voluptatis quam utilitatis, et doctrinae ingenique ostendendi quam veritatis investigandae curam habere solent. Neque etiam tam caeco Livii amore captus sum, ut in hac re nihil ab eo peccatum esse contendam. Orationes, ex eius fere ingenio profectae, nimis forsan crebrae et saepe iusto longiores sunt, copia variorum orna-

⁵⁰⁾ v. c. Lucianus de scrib. hist. 9. 57. et inpr. Diodorus Sic. Orationes rectas in Livio et Sallustio reprehendit, nec nisi obliquas in historia referendas censuit Pompeius Trogus; de quo v. Iustin. 38, 4.

ornamentorum convenientior oratori quam historico, multi orationis colores ex feriori aevo eiusque ritibus deprompti, multa oratorum more exaggerata ⁵¹). Ipsa tamen haec ubertas lactea est et gratissima: unde etiam non defuere, qui conciones CXCIII e Livio excerptas separatim edendas curarent ⁵²). Neque minori ille studio veri reperiendi, quam ornate exprimendi arfisse videtur.

Alia Livii peccata paucis recensebo, quoniam plura de iis iam in commentario dixi. Multa in eius historia Rom. reperiuntur exempla incuriae rerumque perverse narratarum, v. c. 1, 38, 4. 1, 45, 2. 2, 8, 10. 3, 31. 4, 12. 4, 29, 3. 4, 42, 3. 5, 1. pr. 5, 12, 8. 10, 33, 5. 10, 47. 21, 6, 3. 22, 48, 4. 23, 11, 9. 23, 57, 3. 24, 1, 1. 25, 41, 8. 26, 21, 6. 28, 45, 4. 30, 24, 2. 31, 50, 4. 34, 59, 4. multa improbabilia et fabulosa aut miraculorum commenta, ut 1, 7. 9. 16. 2, 49. 30. 7, 6. 28, 28, 1. cetera multa loca, quibus ille sui oblitus aut varios sequutus auctores de eadem re aliud alio loco

⁵¹) v. ad 4, 54, 7. 6, 16, 4. 9, 14, 3. 28, 1, 34, 5, 3. (ubi ab oratore argumentum petitur ex Originibus Catonis, quarum scribendarum hic eo tempore nondum ceperat consilium) 36, 40, 3. et al.

⁵²) v. Fabricii Bibl. Lat. 1, 11. p. 295.

loco seu contraria tradit, e. g. 1, 7, 5. 1, 24, 2. et 5. 1, 65, 4. 4, 29. 5, 12. 5, 27. conl. 42, 47. 7, 1. 7, 15, 2. 7, 32, 4. 9, 26. conl. 34. 9, 44, 8. 21, 3, 2. 21, 56, 4. 23, 32. 26, 21, 6. 27, 14, 2. 27, 48, 6. 29, 11, 3. 29, 22, 4. 30, 2, 1. 30, 19, 5. 30, 24, 2. 33, 9, 3. 33, 13, 3. 34, 53, 5. 36, 24, 3. 37, 24, 3. 38, 18, 2. 41, 27, 2. alia, ubi errore lapsus memoriae eadem fere verbis iisdem bis memorat, ut 35, 22, 2. 36, 21, 4. 45, 15, 8. vel mole rerum narrandarum obrutus multa suo tempore ac loco praetermittit, et deinde per occasionem eorum, quasi iam ante relatorum, brevem iniicit mentionem, v. c. 1, 30. 4, 30. 3, 31. 32. 5, 18. 31. 40. 8, 25. 9, 8. 9, 12, 4. 9, 31. 34. 38. 44. 10, 12. conl. 41. 10, 33. 22, 9. 33. 60. 23, 21. 24, 10. 36. 25, 25. 25, 41, 8. 28, 4. 17. 29, 13, 2. 35, 44. cet. ⁵³) vel eadem committit peccata, quorum alios arguit historicos, e. g. 2, 15. 16. 39. (quibus locis consules biennii omisit) 9, 44. 36, 40, 3. vel male intellexit
 verba

⁵³) Cf. Periz. anim. hist. c. 4. p. 160sq. qui id optimis adcuratissimisque scriptoribus, praefertim rerum Rom. et in his Livio, in usu fuisse, et forsan non oblivioni aut incuriae tribuendum, sed de industria ac brevitatis studio factum putabat. Quaecumque vero de causa hanc illi consuetudinem adscivere, ea vituperanda potius, quam laudanda et imitanda videtur.

verba Polybii, ut 31, 29. 1. 33, 8, 5. 33, 13. 3. vel eius ἀμαρτήματα μνημονικὰ sua fecit, v. c. 38, 11, 8. vel eiusdem auctoritate spre- ta ex aliis minus fide dignis parum proba- bilia, ne dicam absurda, haufit, ut 28, 28, 1. Praeterea nonnunquam verba sunt abrupta et male nexa, ut 10, 20, 7. brevitatis obscura v. c. 3, 45. pr. ingrata orationis negligentia, (de qua v. ad Praef. n. 3. ad 1, 3, 8. 2, 32, 3. 5, 15, 6. 5, 43, 4. 6, 24, 4. et al.) crebri pleo- nasmii et inanis verborum copia atque uber- tas, cuius generis insignem μακρολογίαν no- tavit Quintil. 8, 3, 53.

§. VI.

De MSS. et editt. Livii.

De his tantum non omnibus docte et accurate post Fabricium (in Biblioth. Lat. I, 11. et Creverium egit Drakenb. in Praefat. Vol. VII. edit. Liv. et ibidem in Syllabo codicum et editt. p. 320-341. cuius vestigia legere Livii editores Bipontini. Nobis tantum summas ex iis rerum seligere licet, et in lucidiorem redigere ordinem.

CODICES SCRIPTI, a viris doctis ad recensendum emendandumque Livium adhibiti, sunt

I. *antiquissimi optimique*, et quidem
1. *Puteaneus* olim, nunc Parisiensis, om-
nium praestantissimus, literis uncialibus et

continuis, iisdem, quibus clarus ille Florentinus ex Pisano Pandectes, scriptus, cui historia belli Punici Liviana plurimum debet. 2. *Cantabrigiensis* collegii Trinitatis, raro discrepans a Puteaneo. 3. *Petavianus I.* Alex. Petavii, Puteaneo fideliter plerumque adhaerens, aut ita ab eo deflectens, ut causa sit manifesta. 4. *Moguntinus*, literis Longobardicis in membrana exaratus, qui in aedis Martinianae ac metropolitanae bibliotheca, in qua olim fuit, non amplius reperitur, et consultus est primum a Nic. Carbachio, deinde a Gelenio aut Rhenano, qui in ed. Frobeniana lectiones variantes, ex eo diligentius excerptas, notavit et permultas quidem in contextum admisit, sed pauciores quam Aldus (in ed. Ven. 1521.) et Drakenb., a quibus nimium forte huic Mito tributum est. 5. *Laurisheimensis*, maiusculis literis et sine vocum distinctione scriptus, et ex bibliotheca monasterii Laurisheimensis in Caesaream, quae Vindobonae est, inlatus, sed nondum a quoquam accurate conlatus cum ed. Sim. Grynaei, qui Basil. 1551. ex eo primus vulgavit quinque ultimos Livii libros. (cf. Lambecii comm. de Bibl. Augusta Vindob. L. II. p. 493 sq. ubi multa adhuc Livii loca ex eo corrigi posse ostendit.) 6. 7. 8. 9. *Palatini IV.* qui

qui cum reliquis bibliothecae Heidelber-
genſis MSS. in Vaticanam concessere. 10.

11. *Florentini* s. Medicei I. et II. quorum
ille in prima Livii decade optimus, hic in
altera secundus a Puteaneo est. 12. *Lei-*

denſis I. in quo prima Livii decas ex eo-
dem, ex quo Florentinus I., certe ex simili
exemplari descriptus videtur. 13. *Haver-*

campianus I. Sigeb. Havercampii, qui li-
bros Livii III-X. integros et pauca libri I.
et II. fragmenta continet: unde non codex,
sed *fragmentum Havercamp.* a Drak. vo-

eatur. 14. *Harleianus I.* comitis Oxo-
niensis.

II. *antiqui et meliores*, 15. *Leiden-*
ſis II. quem Lipsius olim possedisse videtur.

16. *Lovelianus I.* a Thoma Coke de Lo-
vel, Barone Britanno, ad Drakenb. cum
aliis missus, qui primum Alphonſi regis,

deinde Cuiacii, Lipsii aliorumque fuit, nec
tamen ille, qui Alphonſo regi dono datus
est a Cosmo Mediceo, et quo nullum in

Italia augustiorem fuisse, Valla ad Liv. 23.
18. testatur. 17. *Lovelianus II.* qui illo
recentior esse videtur. 18. 19. *Vossiani*

I. et II. qui cum ceteris H. Vossii MSS. a
curatoribus academiae Lugduno-Batavae
redempti sunt. 20. *Petavianus II.*

III. *recentiores*, 21. *Gaertnerianus*,
qui olim fuit in bibliotheca Car. Guil. Gaert-
neri

neri Prof. Lips. 22. *Harleianus II.* 23. *Havercampianus II.* 24. *Lipsiensis* in biblioth. senatoria. 25. 26. 27. *Loveliani III. IV. et V.* 28. *Portugalicus*, Hagae Comitum olim emtus iussu regis Portugalliae. 29. *Beroliniensis* in biblioth. regia. 30. *Harleianus III.* 31. *Havercampianus III.* 32. 33. *Vossiani III. et IV.* 34. *Hafniensis* in biblioth. regia. 35. *Recanatianus*, qui olim fuit Io. Bapt. Recanato, Patricio Veneto, et in multis consentit Laudino I. (cf. ad Liv. 22, 18. et Fragmenta). 36. *Harleianus IV.* 37. *Lovelianus VI.* qui cum Vossiano IV. convenire solet. 38. 39. *Meadiani I. et II.* quorum olim possessor fuit Rich. Mead, medicus Londinensis. 40. 41. 42. 43. *Palatini V. VI. VII. VIII.*

IV. *alii*, quorum vera indoles subtiliori iudicio haud explorata et descripta est a viris doctis, qui satis habuere, eos certis nominibus signisque distinguere, et varietatem lectionis enotare; 44. *Rottendorfsii.* 45. 46. *Gudianus I. et II.* 47. *Thuaneus.* 48. *Chifletianus.* 49. *Gabr. Naudaei.* 50. *Buslidianus.* 51. *Vormatiensis.* 52. *Spirensis.* 53. *Fuldensis.* 54. *Coloniensis.* 55. *Codex vetus* Manu Poggii scriptus. 56. *Codex Claudii Fauchet.* 57-62. VI Oxonienses

ses Hearnii manibus versati, scil. 57. *B. Bodleianus*, 58. *D. Digbaei*, 59. *L. 1. Laudinus I.*, 60. *L. 2. Laudinus II.* (qui quatuor MSS. in biblioth. Bodleiana adfervantur). 61. *C.* in biblioth. collegii corporis Christi. 62. *N.* in biblioth. collegii novi Oxoniensis. 63. 64. *Veithiani I. et II.* a bibliopolis Augustanis fratribusque huius nominis cum Strothio communicati.

V. *Codices locis aliquot a I. Fr. Gronovio inspecti*; 65. 66. *Barberini*. 67. *Andinus*. 68. *Venetus* coenobii D. Antonii. 69 sqq. *Florentini* complures; et duo *Oxonienfes* totidemque *Parisienses*, forte ab Hearnio et Crevierio adcuratius excussi.

His codicibus addendi sunt alii a Crevierio usurpati, duo a Gelenio, qui eos haud nominatim memorat, complures ab Aldo, Curione, Sigonio, Modio, Grutero et aliis, qui ne dixerunt quidem, quot et quales fuerint, quidam Vallae, nescio qui, (quorum meminit ad Liv. 22, 12. et 51.) et vetustum exemplar ex biblioth. Benedicti Cornarii Patricii Veneti depromptum a Sabellico, qui ad illud Livium contulit in ed. Veneta a. 1491.

A Io. Fr. Gronovio cum editionibus conlati sunt codices 1. 3. 4. 20. 44-50. et 65 sqq. a Iac. Gronovio (cuius excerpta Ios.

Wasse dedit Drakenborcho) 2. a Iano Gebhardo (forte et a Grutero ac Io. Fr. Gronovio, qui Palatinorum codicum lectiones saepe, numerum vero et indolem nusquam memorant) 6-9. et 40-43. a Drakenborcho 10-19. et 21-39. a Rhenano 51. 52. a Modio 53. 54. ab Vrfino 55. a Matthaeo Klockio 56. ab Hearnio 57-62. a Strothio 63. 64. Nullus vero horum codicum omnes, qui supersunt, libros Livii continet, sed 51. lib. I, 20. usque ad VI, 28. — 14. lib. I-VIII. — 13. lib. III-X. et aliquot libri I. et II. fragmenta. — 6. 7. 10. 12. 14. 15. 18. 19. 22. 23. 24. 28. 30. 40. 44. 45. 47. 48. 53. 54. 57. 60. 61. 63. lib. I-X. — 1. 2. 3. 8. 9. 11. 29. 30. 31. 32. 34. 35. 41. 46. 52. 58. 64. lib. XXI-XXX. — 4. 20. 33. 36. 37. 38. 39. 42. 43. 49. lib. XXXI-XL. — 16. 17. 21. 25. 26. 27. 50. 59. 62. lib. I-X. et XXI-XL. — 5. lib. XLI-XLV. E codice quarto Nic. Carbachius in ed. Mogunt. 1519. primus restituit maximam partem libri XXXIII. inde a cap. 17. §. 6. et extremam libri XL. a cap. 37. §. 3. ad finem; ex quinto Sim. Grynaeus in ed. Basil. 1631. libros quinque postremos; et ex MS. Bambergensi Casp. Lufignanus in ed. Rom. 1616. prima XVII capita libri XXXIII. quae Liviani operis partes in reliquis MSS. desiderantur.

Ad recensendas quoque *Epitomas Livianas* viri docti adhibuere codices multos, Sigonius quosdam, nescio quot et quales; Gruterus Palatinos; I. Fr. Gronovius *Barbarinum* et duos *Gudianos*; Hearne cod. *N.* collegii novi Oxoniensis et *Norvicensem* Io. Mori, Episcopi Norvicensis; Drakenborch *Bergianum* Ioannis van den Bergh, Icti et consulis Lugdunensis, *Boendermakerianum* Theodori Boendermakeri, Canonici S. Martini apud Traiectinos, *Leidensem* optimae notae, *Lovelianum*, quem supra Lovelianum II. diximus, et *Vossianos I. II. III. et IV.*, qui cum reliquis codicibus Vossianis in Lugduno-Batavam migrarunt, et quorum primus, qui recentissimus est, omnes *Epitomas*, reliqui vetustissimi non nisi septem priores et duplicem seu diversam primi libri Liviani exhibent.

EDITIONUM LIVII indolem nunc paucis indicabimus. Exemplum Livii, quem a Christoph. Landino primum esse repertum et descriptum tradit Sabellicus de L. L. instauratione p. 334., iam habuit Fr. Petrarca, Ictus, philosophus et poeta, qui a. 1574 mortuus est: (v. eius Opera p. 918.) et primae editiones usque ad Moguntinam a. 1518. complectuntur tantum libros I–X: XXI–XXXII. et XXXIV–XL, 57, 3. — Nam quaedam ex iis, libro XXXI in duas partes

dissecto, numerum quidem librorum, non vero lacunam explevere. *Editio princeps* est Romana sine anni nota (1469 fol.) ap. Conr. Sweynheym et Arn. Pannartz cura Io. An. (Antonii aut potius Andreae) Episcopi Alerienfis, cuius praefationem, proximae et tantum non omnes editiones Saec. XV. praeferunt. Repetita est Romae 1472 f. et ex ea expressae Mediolanenses 1478 f. a Phil. de Lavagnia, et 1480 f. ab Anton. Zarotho inpenfis Io. Legnani et ex recognitione Petri Iustini Philelfi. Proxime autem illam excepere Veneta 1470 f. per Vendelinum Spirenses five de Spira, et Romana 1471. et 1472 f. III Voll. per Vdalricum Gallum, studio Io. Antonii Campani; quae, si Fabricio fides habenda, iam recepit aliquot coniecturas *Laur. Vallae*. Hic, qui iam a. 1457 mortuus est, primus veram Livii lectionem in libris XXI-XXVI. ex ingenio et membranis revocare conatus est, et emendationes suas libro IV. Recriminationum in Facium et Panormitam inseruit. Eas tamen anno demum 1540 Basileae cum reliquis eius operibus in lucem emissas, et primum a Seb. Gryphio in edit. Livii Lugd. 1542 excerptas fuisse, contendit Drakenb., qui in Praefat. Vol. VII. p. II-XXXI. de Vallae vita et scriptis copiose diseruit.

Proximae editiones sunt Tarvisinae, I. et III. a. 1480. et 1483. (utraque sine nota loci) per Mich. Mazolinum Parmensem, II. et IV. descriptae typis Io. Vercelli et recognitae a Luca Porro Tarvisii 1482. et 1485 f. Prima per errorem a Drakenb. in notis dicitur Parmensis, et Tarvisina prima ac secunda, quae secunda et quarta fuer. Parisianas 1481. et 1485 f. ex incerta traditione memorat Maittaire: at certiori fide Mediolanenses 1495 f. et aliam f. a. et l., sed curatam in pensis eiusdem Alex. Minutiani, cuius et epistola praemissa est, scripta Mediol. 1505. quique intexuit Parrhafii castigationes in Livium, fraudulenter ei subreptas.

Tum Livius cum notis, partim longioribus, partim brevioribus, *Sabellici*, (M. Antonii Coccii) secundi interpretis, qui etiam Veneto MS. usus est, prodiit tum Venetiis 1491 f. 1493 f. 1495 f. 1498 f. 1501 f. 1506 f. 1511 f. tum in V. edit. *Ascensianis* Paris. 1510 f. 1511. 8. 1513 f. 1516 f. 1530 f. in pensis Io. Parvi et Iodoci Badii *Ascensii*, qui suam in Livium Isagogen cum proemii expositione et Augustini *Becharii* ad studiosos adloquium praefixit, et 1531 singulari in volumine quinque postremos Livii libros et chronologiam Glareani ex ed. Basil. 1531 edidit. Ex

Ascensiana editione ductae sunt Parisienses 1527 f. ap. Petr. Vidovaeum, et 1529 f. ap. Nic. Savetier, saltem posterior.

His editionibus, quae nondum omnes subtilitate critica excussae sunt, successit nobilior, quae novam quasi familiam duxit, *Mediolanensis* a. 1518. et 1519 f. ex officina Io. Schefferi et cura Nic. Carbachii, qui ex MS. Mogunt. primus in lucem protraxit maximam partem libri XXXIII. inde a cap. 17. §. 6. et postremam libri XL. a cap. 37. §. 3. Eodem vero tempore Livium, ex variis codicibus castigatum, edidit *Aldus Manutius Romanus* et *Andreas Asulanus* focer Venetiis 1518. 1519. 1520. 8. III Voll. quibus adiectum est a 1521 quartum, et 1533 quintum. Hoc continentur libri Liv. XLI-XLV. ex ed. Mediol. depronti, illo Epitomae, Florus et latina Polybii versio a Nic. Perotto confecta. Ab hac Aldina minore diversa est maior Venet. 1521 f. quatuor volumina minoris uno comprehendens. Ex minore re ductae sunt *Iuntina I.* Flor. 1522. et 1532. 8. IV Voll. ap. heredes Phil. Iuntae et Bernardi Iuntae, omissis, quae in Vol. IV. Aldinae reperiuntur, *Iuntina II. et III.* ap. Luc. Ant. Iuntam Venet. 1532 f. 1541 f.

Paullo post Livium ex ingenio emendare conatus est Iac. *Sobius*, et foras dedit Coloniae 1525 f. ap. Io. Soterem, et 1528 f. ap. Eucharium Cervicorum.

Novae editionum classis prima est splendida illa Basileensis seu *Frobeniana* 1531 f. in qua Sim. *Grynaeus* Livii libros XLI-XLV. primus e MS. Laurishemenfi in lucem protulit, et Indices Glareanique chronologiam Livianam adnexuit. Altera *Frobeniana* Basil. 1535 f. non modo auctiorem Glareani chronologiam historiamque Livianam longe emaculatiorem et nunc demum ad vetera exemplaria conlatam in titulo venditat, sed etiam Rhenani atque Gelenii in Livium notas adiecit. Hi triumviri, *Beatus Rhenanus*, *Sigism. Gelenius* et *Henr. Loritus*, qui *Glareanus* adpellari maluit, eodem tempore nec invita Minerva hic interpretando, illi, consociato et dispartito labore, emendando ex MSS Livio operam dedere: nam praeter chronologiam illam Glareanus notas in Livium scripsit, quae primum seorsum vulgatae, deinde editionibus Livii insertae sunt. In his queritur, sibi versiones tantum latinas Dionysii Halic. et Polybii ad manus fuisse, passimque quidem veteres libros et codices seu vetusta exemplaria laudat, quae tamen antiquiores fuere editiones. Ceterum Frobenia-

benianam editionem sequutae sunt Lugdunenses a. 1537. 8. ap. heredes Sim. Vincentii, 1542. 8. 1548. 12. 1554. 8. ap. *Seb. Gryphium*, 1553 f. typis Io. Frellonii et sumtibus Ant. Vincentii; Basileenses 1539 f. 1543 f. 1549 f. 1554 f. 1555 f. ex officina Io. Hervagii, 1540 f. ap. Io. Petrum; Parisienses 1543 f. et 1552 f. ap. Mich. Vascofanum. Sed Caelius Secundus *Curio* in edd. Basil. 1549. 1554. 1555. multa Livii loca ex veteribus novisque exemplaribus correxit, et adnotationibus Rhenani atque Gelenii adcefferunt notae Glareani in edd. Lugd. 1537. et Basil. 1540. 1543. Vallae, Sabellici et Glareani in ed. Lugd. 1542. et Paris. 1543. 1552. eorundem et Io. Velcurionis ac Theod. Morelli in edd. Lugd. 1553. 1554. et Basil. 1555.

Melius, quam omnes illi, de Livio meritis est *Car. Sigonius*, cum cuius is chronologia Liviana et scholiis in Livium eiusque Epitomas editus est Venetiis ap. Aldum Manutium Aldi filium 1555 f. 1566 f. 1572 f. et post eius, a. 1585 defuncti, mortem 1592 f. In scholiis passim ille crepat libros veteres et mstos, qui tamen vel recentissimi fuere, vel iidem qui Glareani codices, h. e. editiones antiquae. Saepius etiam acerbe invehitur in Glareanum; qui deinde defensiones scripsit, et patronos
nactus

nactus est haud incritos, Franc. Robortellum, Gabr. Faërnium et Guil. Godelevaeum. Hinc in secunda editione permulta scholia omiffa sunt aut mutata, in tertia eadem aucta defenfionibus adverfus adversarios istos, in quarta saepe emendata et adiectae quaedam Ant. *Florebelli*, Episcopi Lavellini, coniecturae.

Horum antiquiorumque interpretum adnotationibus Livium instruxere Guil. *Godelevaeus* Francofurti ap. Io. et Sigism. Feyerabendt 1568 f. 1578 f. et Iac. *Gohorius* Paris. 1573 f. Ille scriptorem nostrum iam ante cum suis tantum notis ediderat Frfti 1551. 8. II Voll. hic et paucas in Liv. I-III. animadversiones praemisit. Omnibus his notis adcefferunt mox novae *Franc. Modii* Francof. 1588 f. et 8. 1599. 8. deinde *Iani Gruteri*, qui etiam observationes *Fulvii Vrsini* (in Fragmentis veterum historicorum Antverp. 1595.) et *Marcelli Donati* (in Dilucidatt. in Livium, Tacitum cet. Frfti 1613.) adiunxit Francofurti 1608 f. (cuius editionis admodum vitiosa repetitio est Paris. 1625 f.) 1619. 8. 1628 f. (in qua edit. primum libri Livii in capita divisi sunt, et novis curis castigati) 1634. 8. 1659. 8. Animadversiones Gruteri sunt criticae, ac politicae, non multae nec magni usus; utiliores Vrsini, in quibus multa Li-

vii loca, et interdum feliciter, vel emendantur, vel ex Graecis illustrantur scriptoribus; copiosiores et antiquariae Modii et Donati. Hic saepe nugatur vel notissima congerit; ille permultos Siliii versus et integra nonnumquam capita ex Lipsii et Briffonii scriptis intexuit.

Aliam Livii lacunam explevit Casp. Luffignanus, primis XVII capitibus libri XXXIII. ex MS. bibliothecae cathedralis Bambergensis evulgatis Romae 1616. 8. cum Franc. Bartholini Vrbinatis et Antonii Quaerengi castigationibus. Haec editio continet unicum Livii librum, non XLIII, qui in titulo omnibusque paginis perperam inscriptus est, sed XXXIII. seorsum etiam editum Venet. 1616. 8. et cum notis Io. Horrionis Paderbornae 1617. 8. Totum deinde Livium nitide typis excudendum curavit Dan. Heinsius Lugd. Bat. ex officina Elzeviriana 1624. 12. 1634. 12. et alius, nescio quis, Amst. 1633. 12. ap. Guil. Blaeu. Melior tum lux scriptori nostro adfulsit opera *Io. Fred. Gronovii*, qui iure optimo *magnus Livii sospitator* vulgo dictus est, eumque edidit ap. Elzevirios Lugd. Bat. 1645. 12. IV Voll. cum notis suis, et Amst. 1665. 8. III Voll. cum notis et variorum, etiam novis Mureti et Tanaq. Fabri, critici parum sciti. Prima editio, sed

sed sine adnotationibus, repetita est Lugd. Bat. 1654. 12. Amst. 1661. 12. 1678. 12. altera per filium *Iac. Gronovium*, qui auctiores patris et integras Sigonii notas dedit suasque iis adspersit, Amst. 1679. 8. III Voll. Cantabrig. 1679. 8. II Voll. Bas. fil. 1740. 8. III Voll.

Recensionem Gronovianam adoptarunt et Freinshemii Supplementa receperunt *Io. Douiatius*, regionum Professorum Primitivus, Paris. 1679. 4. VI Voll. in usum Delphini; *Thomas Hearne* Oxon. 1708. 8. VI Voll.; *Io. Clericus* Amst. 1710. 8. X Voll. (quae editio Lipsiae 1735. 8. cum praefatione Io. Matth. Gesneri de cursoria auctorum Lat. in scholis lectione, et forte Lond. 1722. 8. VI Voll. repetita est) et *I. B. L. Crevier* Prof. Rhet. Paris. 1735-1740. 4. VI Voll. cuius editionis textum subiectis notulis in usum tironum denuo typis exscribendum ipse curavit Paris. 1746. 12. VI Voll. et *M. Giovenazzi* Venet. 1791. 8. VI Voll. Douiatius perperam plerumque et Livium interpretatus est, et lacunas posteriorum librorum explevit: quare incitiam eius asperioribus subinde factis perstrinxit Drakenb. Hearne lectiones MSS Oxoniensium diligenter excerpfit, et perpaucas addidit notas. Clericus Livium aliquot notulis, tabulis geographicis et Indice

dice rerum copioso instruxit. Crevierius multa Livii loca tum ex ingenio, tum e MSS et edd. vett. feliciter correxit, et annotationibus partim brevibus nec adeo multis, sed plerumque egregiis, partim longioribus doctioribusque, ad editionis calcem reiectis, inlustravit. Explevit etiam probabili iudicio lacunas, et subplementa Freinsheimii emendavit.

Praestantissimam editionem recensioneque textus Liviani debemus *Arn. Drakenborch* Prof. Traiectino, Lugd. Bat. et Amst. 1735 - 1746. 4. VII Voll e quibus sex priora continent libros Livii superstites et Freinsheimii Subplementa cum notis integris Vallae, Sabellici, Rhenani, Gelenii, Glareani, Sigonii, Vrsini, Franc. Sanctii, I. Fr. Gronovii, Tan. Fabri, Henr. Valesii, Iac. Perizonii, (in *Animadverff. hist.*) Iac. Gronovii, excerptis Petr. Nannii, Iusti Lipsii, Modii, Gruteri, Crevierii, nec non ineditis Iani Gebhardi, Car. And. Dukeri, Rob. Titii, Matth. Klockii, Perizoniorum, Nannii et aliorum, quibus suas adiecit editor; septimum, praeter alia minoris momenti, praefationem egregiam de huius reliquarumque editionum interpretumque Livii indole, vitam Livii, a Vossio, Bonifacio et Tomasino scriptam, Morhofii, Buherii et Facciolati libellos de

Patavin. Liv., Sigonii chronol. et defension-
 nes, Iac. Gronovii epistolae super locis geo-
 graph. Livii, Matth. Aegyptii explicat. S. Cti
 de Bacchanalibus, dedicationes et praefatt.
 XXXIII editionum Livii antiquiorum, Elo-
 gia ac iudicia auctorum vet. de Livio, syl-
 labum MSS. et editt., Fragmenta Liviana
 et tres Indices. Quod ad notas adtinet,
 praeter Gronovianas et Crevierianas, de
 quibus iam supra diximus, ceteris longe
 excellunt Dukerianae et Drakenborchianae.
 Illae ad loca difficiliora et antiquitatem,
 ius publicum ritusque Romanorum perti-
 nent, et, quicumque eas legit, dubius fere
 fuit, utrum magis rariorem eruditionem, an
 subtile iudicium auctoris admiraretur. Hae
 potissimum ad Livium ex MSS et editt. antt.,
 diligenter conlatis, emendandum spectant,
 et plurimum valent ad accuratam rerum
 Romanarum, universae rationis criticae et
 exquisitioris latinitatis cognitionem con-
 sequendam. Ad Drakenborchum plane
 transferri potest iudicium, quod Heyne in
 ed. Tibulli de Broukhufio tulit: *Hic ele-
 gantis ingenii vir et multarum literarum
 haud dubie is est, cui Livius plurimum
 debet; si non interpretatione, tamen
 subsidiorum criticorum adparatu et usu.
 Nam quae boni interpretis munus po-
 stularet, parum exploratum habuisse*

videtur. Pro more enim sui seculi nihil videt, quod inlustrandum sit, nisi ubi in exquisitiorem loquendi formam inciderit aut varietatem lectionis offenderit: tum vero exemplorum nube involvit et lectorem et Livium; luce interdum, quam exspectabat, subducta magis quam inlata.

Ex recensione Drakenb. Livium edidit *Aug. Guil. Ernesti* cum varietate lect. Gron. et Crev., syllabo Drak. editionum praecipuarum, Indice rerum et Glossario Liviano, Lips. 1769. 8. III Voll. 1785. 8. IV Voll. 1801-1804. 8. V Voll. in qua postrema edit. *Godofr. Henr. Schaefer* Glossarium ex schedis Ernestii emendavit plurimisque adcessionibus locupletavit. Qua viri doctissimi opera castigatum illud quidem plurimum valet ad multorum verborum formarumque loquendi sensum recte capiendum, at neutiquam ad Livium plane intelligendum et plurimos difficillimosque nodos solvendo subficit.

Denique *Fr. Andr Stroth* eoque mortuo *F. W. Doering* et recensuerunt Livium et egregiis animadversionibus inlustrarunt: multas tamen difficultates vel silentio praetermisere, vel non satis feliciter expediisse videntur. Pentades I. II. et III. utriusque notis instructae sunt *Gothae* 1784-1801. 8.

Pentas IV. (libri Liv. XXVI–XXX.) solis Doeringianis Gothae 1806. 8.

Solum fere Livii textum ex alia aut eadem recensione Drak. exhibent multae editiones, v. c. Patavii 1694. 8. 1707. 12. 1727. 8. Francofurti 1696. 8. Londini 1703. 8. 1722. 12. Edinburgi 1752. 8. Manhemii 1780sq. 8. et inpenlis societatis Bipontinae cum Sublem. Freinsheimii, vita Livii a Tomafino conscripta, notitia literaria et indice rerum 1784 seqq. 8. XII Voll. Excerpta vero Liviana dedere Io. Ienius Dordraci 1711. M. F. Soergel Lemgov. 1771. Ch. W. Snell Gieff. 1795. et *Car. Lud. Bauer* cum notis praeclaris et Indice vocabulorum, formularum, rerum et locorum, quae explicantur, Lips. 1800. Ed. II.

§. VII.

De huius editionis indole et consilio.

De eo non est quod subtiliter differam et copiose: nam nova haec Livii editio plane adcommodata est ad consilium, iam aliquoties a me, quum Silium, Juvenalem et Vol. I. classicorum Scriptorum Rom. ederem, multis expositum commendatumque in Proemiis, quae nunc repetere nihil adtinet. A Drakenborchiana textus recensione passim discessi, nec tamen temere unquam aut prava libidine multa mutandi no-

vandique laceffitus, sed ubi criticae rationes suadebant, ut vel antiquas lectiones a Drakenborcho repudiatas revocarem, vel novis probabiliore, et coniecturis virorum doctorum, ab eo in contextum receptis, alias aliorum, interdum et meas, substituerem. Plerumque tamen dubia et vel manifesto corrupta in commentario notasse et corrigendi periculum fecisse fatis habui, eaque servare malui, quam, quae meliora vel aliis vel mihi viderentur, scriptori lectoribusque obtrudere, quum incerta esset emendatio. Nova, codicum praecipue MSS, subsidia, ex longinquo petenda et difficulter, his potissimum temporibus turbulentis, comparanda, frustra circumspexi. Omnes tamen copias, aliorum opera paratas, diligenter in rem meam converti.

Vt rerum narratarum summa et gestarum tempus sine mora cognoscerentur; breviaria concinnavi librorum capitumque, et in paginarum inscriptionibus annorum notas adposui. Fragmenta Livii auctiora adieci, iisque omnes librorum eius Epitomas, ob causas supra memoratas, his vero Indicem rerum memorabilium, in Livio et Epitomis obviarum, copiosiore*m* iis, quos alii confecere, et geographica paucis inlustrantem, subiunxi. Ad calcem editionis reieci insignia quaedam antiquitatis

tatis monumenta et tabulas chronologicas historicasque, aptatas Livio, qui in annis ab Vrbe condita numerandis non Varro-
nianos, sed Catonianos calculos sequutus est; quod patet ex frequenti designatione annorum 3, 33. 4, 7. 43. 5, 54. 7, 18. 31, 1. 34, 45. In utraque aera multi adhuc nodi reperiuntur, quos Glareanus, Sigonius, Pighius aliique frustra expedire conati sunt. Qui vero Varronianam praeferunt Cato-
niana, hanc facile ad illam, duobus scilicet annis semper adiectis, redigere poterunt.

Subplementa quoque Freinsheimiana aliorum exemplo inferendi aliquoties inieram consilium; quod tamen diligentius perpensum abieci. (Hanc enim Livii editionem studiosae potissimum iuventuti eiusque magistris, quorum et nummaria et libraria supellex curta esse solet, usui esse cupio. Hi vero solum Livium, et multi ne eum quidem totum, sed excerptum, perlegere satis fere habent. Eos igitur aliosque ab emendo et librarium ab redimendo hoc libro absterruissim mole et pretio eius nimis aucto.

In commentario perpetuo, seorsum edito, ut et solus emi posset, non modo idoneas mutatae lectionis causas adduli, sed et, quidquid boni ad textum Livii Epitomarumque vel emendandum vel interpre-

tandum contulere docti homines supra laudati, curiose congeffi, ut, qui hac editione uteretur, facile carere poffet quacumque alia, etiam Drakenborchiana illa rariffima cariffimaque, cuius ufum adceptum refero humanitati Heynii, fautoris generoffimi, cui quantum debeam, gratiffimae femper memoriae infixum manebit. Prolixas aliorum animadverfiones contraxi, iisque adfperfi meas, et quidem haud paucas: quippe videbam, permulta adhuc aut vitiofa effe, atque a viris doctis nondum bene emendata, nonnumquam et ne animadverfa quidem, (quis enim eff; qui omni temporis momento et in tantae molis opere ubi vis fatis acute videat?) aut non fatis perfpicua iis lectoribus videri, quibus gratificari et prodeffe volebam. Scrib. Stadae Cal. Mart. a. MDCCCVII.

GE. ALEX. RUPERTI,
Gymn. Stad. Rector.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER I.

PRAEFATIO:

Facturusne operae pretium sim, si a primordio Urbis res populi Romani perscripserim: nec satis scio, nec, si sciam, dicere ausifim; quippe qui, quum veterem, tum vulgatam esse rem, videam, dum novi semper scriptores, aut in rebus certius aliquid adlaturos se, aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos, credunt. Vtcumque erit, iuvabit tamen, rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et me ipsam consuluisse; et, si in tanta scriptorum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum, meo qui nomini obficient, me consolet. Res est praeterea et inmensi operis, ut quae supra septingentesimum annum repetatur; et quae, ab exiguis profecta initiis, eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua: et legentium

plerisque, haud dubito, quin primae origines proximaque originibus minus praebitura voluptatis sunt, festinantibus ad haec nova, quibus iam pridem praevalentis populi vires se ipsae conficiunt. Ego contra hoc quoque laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum, quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper, certe dum prisca illa tota mente repeto, avertam, omnis expertae curae, quae scribentis animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere possit. Quae ante conditam condendamve Urbem, poeticis magis decora fabulis, quam incorruptis rerum gestarum monumentis, traduntur, ea nec adfirmare, nec refellere, in animo est. Datur haec venia antiquitati, ut, miscendo humana divinis, primordia urbium augustiora faciat. Et, si cui populo licere oportet, consecrare origines suas, et ad Deos referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut, quum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patientur aequo animo, quam imperium patiuntur. Sed haec et his similia, utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine. Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quae vita, qui mores fuerint; per quos viros, quibusque artibus, domi militiaeque, et partum et auctum imperium sit. Labente deinde paulatim disciplina, velut desidentes primo mores sequatur animo; deinde ut magis magisque lapsi sint; tum ire coeperint praecipites; donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra, nec remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intuentu-

intueri. Inde tibi tuaeque rei publicae, quod imitere, capias: inde, foedum inceptu, foedum exitu, quod vites. Ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla umquam res publica nec maior, nec sanctior, nec bonis exemplis ditior fuit; nec in quam tam serae avaritia luxuriaque immigraverint; nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parcimoniae honos fuerit. adeo, quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. Nuper divitiae avaritiam, et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere. Sed querelae, ne tum quidem gratae futurae, quum forsitan et necessariae erunt, ab initio certe tantae ordiendae rei absint. Cum bonis potius ominibus votisque ac precationibus Deorum Dearumque, si, ut poetas, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus, ut orsis tanti operis successus prosperos darent.

T. LIVII PATAVINI

LIBER I.

BREVARIUM.

CAP. I. *Antenoris et Aeneae adventus in Italiam. Hic bellum gerit cum Latino, sed mox pacem ac deinde adfinitatem iungit, conditque Lavinium, ubi Ascanius brevi nascitur. 2. Aboriginum Troianorumque bella cum Turno et Mezentio. Mors Aeneae. 3. Ascanius, vel, ut alii putant, Julius, Lavinium matri seu novercae relinquit, et coloniam ipse deducit Albam Longam. Reges Albani. 4. Romuli Remique ortus, educatio et primum vitae genus. 5. Hi Amulium obtruncant, et Numitorem, fratrem eius avumque suum, restituumt in regnum Albanum. 6. Urbis condendae consilium capiunt. 7. Remus a fratre necatus. Roma conditoris nomine adpellata. Palatium primo munitum. Sacra diis aliis Albano, Herculi Graeco ritu facta. Adventus Herculis in Latium. Evander Arcas, Carmentae filius. Ara Maxima. Potitii ac Pinarii.*

8. Romulus ordinat rem publicam. Lictores XII sumit. Urbem auget latiusque munit. Asylum aperit. Centum creat senatores. 9. Conubia a finitimis frustra petit. Ludos parat Neptuno Equestri. Raptus Sabinarum. 10. Titus Tatius, rex Sabinorum, Caeninenses, Crustu-

Crustumini et Antemnates bellum parant. Caeninenses primi in agrum Rom. faciunt inpetum. Spolia opima in Capitolium fert Romulus, et templo Jovis Feretrii fines designat. 11. Antemnates Crustuminique victi et, precante Herfiliæ, adcepti in civitatem. Coloniae utroque missæ. Sabini duce Tito Tatius bellum movent, et arcem Rom. occupant, proditam a filia Sp. Tarpeii, qui ei praeerat. 12. Virtus Metti Curtii, Hosti Hostilii ac Romuli. Templum Jovi Statori votum. 13. Irae et acies diremtæ a Sabinis mulieribus. Pax et civitas una ex duabus facta. Quirites a Curibus adpellati. Lacus Curtius. Populus in curias XXX. divisus, iisque inposita Sabinarum nomina. Centuriae tres equitum, Ramnenses, Titienses, Luccres. 14. T. Tatii mors. Bellum cum Fidenatibus, 15. et Veientibus, quibus induciae in C. annos dantur. Celeres CCC. 16. Romulus sublimis raptus procella creditur, Proculo Julio adfirmante, eius speciem sibi per somnium oblatam. 17. Interregnum annum, X decuriis Patrum factis, et imperio per omnes in orbem eunte. Plebi frementi permittitur creatio regis, ea lege, ut Patres auctores fiant: at illa a senatu decerni vult, qui Romæ regnet.

18. Numa Pompilius, Curibus Sabinis habitans, qui falso editur discipulus Pythagoræ Samii, rex creatur, et inauguratur. 19. Is leges, mores ac sacra instituit: Janum facit indicem pacis bellique: simulat sibi cum dea Egeria congressus nocturnos esse: annum ad cursum lunæ in XII menses describit: nefastos dies fastosque facit. 20. Flamines III., XII Salios et Pontificem legit, Numam Marcium. Procuratio prodigiorum. Ara Jovis Elicii. 21. Populi Rom. religio et pax continua. Camenarum

lucus et concilia cum Egeria. Fidei solenne, et multi Argei s. loca sacris faciundis.

22. Tullum Hostilium, nepotem Hosti Hostilii, regem populus iubet. Hic ferocior etiam Romulo est, bellumque indicit C. Clulio, dictatori Albano. 23. Bellum Albanum. Clulii fossa et mors. Metti Fuffetii subcessio in locum eius, et conloquium cum Tullo. 24. 25. Horatiorum Curiatorumque trigeminorum pugna. Foederis faciendi ritus. Fetiales et pater patrat. 26. Horatius sororem obruncat, et a duumviris perduellionis damnatur, sed provocat ad populum et absolvitur. 27. Bellum cum Fidenatibus et Veientibus. Perfidia Metti, socii Rom. 28. Dirum subplacium, de eo sumtum, 29. Alba diruta et incolae traducti Romam. 30. Coelius mons Vrbi additus et sedes regiae. Principes Albanorum in Patres lecti. Curia Hostilia. Bellum cum Sabinis. Feroniae fanum. Pugna ad silvam Malitiosam. 31. In monte Albano lapidibus pluit. Hinc sacrum novemdiale. Pestilentia. Tulli morbus et mors, domo eius fulmine icta.

32. Ancus Marcius, nepos Numae, rex creatur, et sacra ex commentariis avi pontificem in albo promulgare iubet. Ius Fetialium, ab Aequecolis descriptum, quo repetuntur res bellumque indicitur. 33. Bellum cum Latinis, quorum multa millia, Politorio, Tellenis, Ficana et Medullia captis, Romam traducuntur. Aventinus mons Palatino iunctus et novae multitudini datus, ad Murciae aedem. Ianiculum quoque, ponte subplacio in Tiberi facta, Vrbi coniunctum. Quiritium fossa. Carcer, foro imminens. Silva Maesia Veientibus adempta. Ostia in ore Tiberis condita et salinae circa factae. 34. Lucumo, Damarati Corinthii filius, qui,
Arui-

Arunte fratre et dein patre mortuis, omnium huius bonorum heres factus erat eaque auxerat opibus Tanaquilis uxoris, ab Tarquiniis migrat Romam, ubi L. Tarquinius vocatur et a rege non modo in familiaritatem recipitur, sed tutor etiam liberis instituitur testamento.

35. L. Tarquinius Priscus petit regnum et adipiscitur. Centum in Patres lecti, qui deinde dicti sunt minorum gentium et conscripti. Bellum cum Latinis. Locus Circo maximo designatus: Eudi Romani s. Magni. Porticus et tabernae. 36. 37. Bellum cum Sabinis. Attus Navius Augur. 38. Adempta Sabinis Collatia, (ubi Egerius, Aruntis, fratris regis filius postumus, in praesidio relinquitur) Latinis Corniculum, Ficulea, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Nomentum, Medullia. Formula deditiois. Urbs muro cincta ex lapide quadrato. Cloacae. Area templi Iovis in Capitolio. 39. In regia, in qua natus erat Servius Tullius, cuius pater princeps fuerat Corniculi, puero dormienti caput ardet. Inde liberorum ille loco habetur, eique postea despondetur regis filia. 40. Hinc Anci duo filii insidias parant regi; quem duo pastores, ab illis corrupti, occidunt.

41. Tanaquil celat mortem mariti. Servius Tullius per speciem regiae fungendae vicis suas firmat opes, et primus in iussu populi, voluntate Patrum, regnat. Liberi Anci Sueffam Pometiam exsulatum eunt. 42. Duae Servii filiae iuvenibus regis, Lucio et Arunti Tarquiniis, iunguntur. Bellum cum Veientibus aliisque Etruscis. Census. 43. Classes et centuriae civium. Comitia centuriata, et subfragii in iis ferendi ordo ac ratio. Tribus. 44. Lustrum conditum, eoque censa LXXX millia civium. Urbem amplificat Servius additis collibus Quirinali, Vi-

minali et Esquilino; eamque aggere, fossis ac muro circumdat. Ita profert pomoerium: et in Esquiliis habitat. 45. Communia Romanorum Latinorumque sacra et fanum Dianae, Romae exstructum. Ab eius antistite Rom. immolatur bos, in Sabinis nata, mirae magnitudinis ac speciei. 46. 47. L. Tarquinius et Tullia minor, fratre ac sorore interfectis, iunguntur nuptiis regnumque adfectant et invadunt. 48. Servius occiditur. Inopia et inhumana Tulliae facinora. Vicus Cyprius dictus Sceleratus. Laus Servii.

49. L. Tarquinius Superbus neque populi iussu neque auctoribus Patribus regnat. Socerum sepultura prohibet. Armatis corpus circumsepit. Regnum metu tutatur, nec senatum consulit, sed omnia solus domesticisque consiliis agit. Latinos eorumque procures sibi conciliat, maxime per generum suum, Octavium Mamilium Tusculanum. 50. Conventum Latinis indicit ad lucum Ferentinae. Turnus Herdonius in regem absentem morantemque ferociter invehitur, 51. et ab eo obrimitur insimilatus falsi criminis. 52. Foedus cum Latinis renovatum. Copiae ab iis missae et mixtae cum Romanis. 53. Bellum cum Volscis, e quibus Sueffa Pometia vi capitur. Gabii frustra obpugnati, 54. sed mox Sexti Tarquini fraude regi Rom. sine dimicatione in manum traditi. 55. Pax cum Aequis facta, foedusque cum Tuscis renovatum. Aedificatur Iovis Capitolini templum, et apertientes fundamenta eius, in quae vix subpeditant Pometinae manubiae, caput humanum integra facie effodiunt. Exaugurantur fana in monte Tarpeio; sed Iuventas Terminusque moveri se non patiuntur. 56. Fori in circo. Cloaca maxima. Coloni Signiam Circeiosque deducti.

eti. Portenti causa Titus et Aruns Tarquiniū cum L. Iunio Bruto, Tarquinia sorore regis nato, Delphos mittuntur, et practer alia sciscitantur, quis ipsorum Romae regnaturus esset. Pythia respondente, qui primus osculum matritulisset, Brutus, quasi forte prolapsus, terram osculo contingit. 57. Bellum cum Rutulis et obsessio Ardeae. Regionum iuvenum de uxoribus suis certamen; cuius laus penes Lucretiam est, filiam Sp. Lucretii, praefecti Urbis, nuptam L. Tarquinio Collatino, Egerii filio. 58. Sex. Tarquinius vim infert Lucretiae, et haec, arcessitis patre ac marito, necem sibi consciscit. 59. Brutus, tribunus Celerum, populum in Vrbe et exercitum in castris aduersus regem concitat. 60. Exsilium Tarquiniis indicitur. Duo regis liberi cum patre commigrant Caere, et Sex. Tarquinius Gabios, ubi mox interficitur. Primi consules creantur, L. Iunius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

I. Iam primum omnium satis constat, Troia capta, in ceteros saevitum esse Trojanos; duobus, Aeneae Antenorque, et vetusti iure hospitii, et quia pacis reddendaeque Helenae semper auctores fuerant, omne ius belli Achivos abstinnisse. Casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Henetum, qui, seditione ex Paphlagonia pulsi, et sedes et ducem, rege Pylaemene ad Troiam amisso, quaerebant, venisse in intimum maris Hadriatici sinum: Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsos, Henetos Troianosque eas tenuisse terras: et in quem primum egressi

A 5

sunt

sunt locum, Troia vocatur, pagoque inde Troiano nomen est, gens univcrsa Veneti appellati. Aenean, ab simili clade domo profugum, sed ad maiora initia rerum ducentibus fatis, primo in Macedoniam venisse: inde in Siciliam quaerentem sedes delatum: ab Sicilia classe ad Laurentem agrum tenuisse: Troiae et huic loco nomen est. Ibi egressi Troiani, ut quibus ab inmenso prope errore nihil, praeter arma et naves, superesset, quum praedam ex agris agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii proelio victum Latinum pacem cum Aenea; deinde adfinitatem iunxisse tradunt: alii, quum instructae acies constitissent, prius quam signa canerent, processisse Latinum inter primores, ducemque advenarum evocasse ad colloquium; percunctatum deinde, qui mortales essent, unde, aut quo casu profecti domo, quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent; postquam audierit, multitudinem Troianos esse; ducem Aenean, filium Anchisae et Veneris; cremata patria et domo profugos sedem condendaeque urbi locum quaerere: et nobilitatem admiratum gentis virique, et animum vel bello vel paci paratum, dextera data fidem futurae amicitiae sanxisse. Inde foedus ictum inter duces; inter exercitus salutationem factam. Aenean apud Latinum fuisse in hospicio. Ibi Latinum apud Penates Deos domesticum publico adiunxisse foedus, filia Aeneae in matrimonium data. Ea res utique Troianis spem adfirmat tandem stabili certaque sede finiendi erroris. Oppidum condunt. Aeneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirps quoque virilis ex novo
 matrici

matrimonio fuit; cui Ascanium parentes dixerunt nomen.

II. Bello deinde Aborigines Troianique simul petiti. Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens, simul Aeneae Latinoque bellum intulerat. Neutra acies laeta ex eo certamine abiit. Victi Rutuli: victores Aborigines Troianique ducem Latinum amisere. Inde Turnus Rutulique, diffisi rebus, ad florentes Etruscorum opes Mezentiumque, eorum regem, confugiunt: qui, Caere opulento tum oppido imperitans, iam inde ab initio minime laetus novae origine urbis, et tum nimio plus, quam satis tutum esset adcolis, rem Troianam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis iunxit. Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi conciliaret, ne sub eodem iure solum, sed etiam nomine, omnes essent, Latinos utramque gentem adpellavit. Nec deinde Aborigines Troianis studio ac fide erga regem Aenean cessere: fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Aeneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut iam non terras solum, sed mare etiam per totam Italiae longitudinem, ab Alpibus ad fretum Siculum, fama nominis sui inpleffet, tamen, quum moenibus bellum propulsare posset, in aciem copias eduxit. Secundum inde proelium Latinis, Aeneae etiam ultimum operum mortalium fuit. Situs est, quemcumque eum dici ius fasque est, super Numicium flumen. Iovem indigetem adpellant.

III. Nondum maturus imperio Ascanius Aeneae filius erat: tamen id imperium ei ad puberem aetatem incolume mansit. tantisper
tute-

tutela muliebri (tanta in dolens in Lavinia erat) res Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. Haud nihil ambigam, (quis enim rem tam veterem pro certo adfirmet?) hiccine fuerit Ascanius, an maior, quam hic, Creusa matre Ilio incolumi natus, comesque inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis sui nuncupat. Is Ascanius, ubicumque et quacumque matre genitus, (certe natum Aeneae constat) abundante Lavinii multitudine, florentem iam (ut tum res erant) atque opulentam urbem matri, seu novercae, reliquit: novam ipse aliam sub Albano monte condidit; quae, ab situ porrectae, in dorso urbis, Longa Alba adpellata. Inter Lavinium et Albam Longam coloniam deductam triginta ferme interfuere anni. Tantum tamen opes creverant, maxime fufis Etruscis, ut ne morte quidem Aeneae, nec deinde, inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni, movere arma aut Mezentius Etruscique, aut ulli alii adcolae ausi sint. Pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis effet. Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam in silvis natus. Is Aenean Silvium creat. Is deinde Latinum Silvium. Ab eo coloniae aliquot deductae, Prisci Latini adpellati. Mansit Silvii postea omnibus cognomen, qui Albae regnarunt: Latino Alba ortus, Alba Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus; qui, in trajectu Albulae annis submersus, celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde Tiberini filius, post Agrippam Romulus Silvius, a patre adcepto imperio, regnat. Aventino, fulmine ipse ictus, regnum per manus tradidit. is, sepultus in eo colle, qui nunc est

pars

pars Romanae urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat: is Numitorem atque Amulium procreat. Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silviae gentis legat. Plus tamen vis potuit, quam voluntas patris aut verecundia aetatis. Pulso fratre, Amulius regnat. addit sceleri scelus. stirpem fratris virilem interimit: fratris filiae Rheae Silviae per speciem honoris, quam Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem partus adimit.

IV. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis maximique secundum Deorum opes imperii principium. Vi compressa Vestalis, quum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia Deus auctor culpae honestior erat, Martem incertae stirpis patrem nuncupat. Sed nec Dii, nec homines, aut ipsam, aut stirpem a crudelitate regia vindicant. sacerdos vincula in custodiam datur; pueros in profluentem aquam mitti iubet. Forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis; nec adiri usquam ad iustum cursum poterat annis, et, posse quamvis languida mergi aqua infantes, spem ferentibus dabat. ita velut defuncti regis imperio, in proxima adluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est, (Romularem vocatam ferunt) pueros exponunt. Vastae tum in iis locis solitudines erant. Tenet fama, quum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitientem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse: eam submissas infantibus adeo mitem praebuisset mammas, ut lingua lambentem pueros magister regii pecoris inveniret. Faustulo fuisse nomen ferunt. Ab eo ad stabula Larentiae uxori educandos latos. Sunt, qui

Laren-

Larentiam, vulgato corpore, lupam inter pastores vocatam putent; inde locum fabulae ac miraculo datum. Ita geniti itaque educati, quum primum adolevit aetas, nec in stabulis, nec ad pecora segnes, venando peragrare circa saltus. Hinc, robore corporibus animisque sumto, iam non feras tantum subsistere, sed in latrones, praeda onustos, in petus facere, pastoribusque rapta dividere, et cum his, crescente in dies grege iuvenum, seria ac iocos celebrare.

V. Iam tum in Palatino monte Lupercal hoc fuisse ludicrum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium, dein Palatium, montem adpellatum. Ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus ea tenuerit loca, sollemne adlatum ex Arcadia instituisse, ut nudi iuvenes, Lycaeam Panna venerantes, per lusum atque lasciviam currerent; quem Romani deinde vocarunt Inuum. Huic deditis ludicro, quum sollemne notum esset, infidiatos ob iram praedae amissae latrones, quum Romulus vi se defendisset, Remum cepisse; captum regi Amulio tradidisse, ultro adculantes. Crimini maxime dabant, in Numitoris agros ab his in petum fieri: inde eos, conlecta iuvenum manu, hostilem in modum praedas agere. Sic Numitori ad subplacium Remus deditur. Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiam stirpem apud se educari; nam et expositos iussu regis infantes sciebat, et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immaturam, nisi aut per occasionem, aut per necessitatem, aperiri noluerat. Necessitas prior venit. ita, metu subactus, Romulo rem aperit. Forte et Numitori, quum in custodia Remum haberet, audissetque, geminos esse fratres, comparan-

parando et aetatem eorum, et ipsam minime servilem indolem, tetigerat animum memoria nepotum; sciscitandoque eo demum pervenit, ut haud procul esset, quin Remum adnosceret. Ita undique regi dolus nectitur. Romulus, non cum globo iuvenum, (nec enim erat ad viam apertam par) sed aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire pastoribus, ad regem inpetum facit; et a domo Numitoris alia comparata manu adiuvat Remus. ita regem obruncant.

VI. Numitor, inter primum tumultum hostes invasisse urbem atque adortos regiam dictitans, quum pubem Albanam in arcem praesidio armisque obtinendam avocasset; postquam iuvenes, perpetrata caede, pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio, scelera in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, caedem deinceps tyranni, seque eius auctorem ostendit. Iuvenes, per mediam concionem agmine ingressi, quum avum regem salutassent, sequuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi effecit. Ita Numitori Albana permessa re, Romulum Remumque cupido cepit, in iis locis, ubi expositi, ubique educati erant, urbis condendae. et supererat multitudo Albanorum Latinorumque. Ad id pastores quoque adcesserant, qui omnes facile spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium prae ea urbe, quae concederetur, fore. Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum certamen coortum a satis miti principio; quoniam gemini essent, nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut Dii, quorum tutelae ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novae urbi daret, qui conditam impe-

imperio regeret. Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.

VII. Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures; iamque, nuntiato augurio, quum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat. tempore illi praecepto, at hi numero avium, regnum trahebant. Inde, cum altercatione congressi, certamine irarum ad caedem vertuntur. ibi in turba ictus Remus cecidit. Vulgatiores fama est, ludibrio fratris Remum novos transsiluisse muros: inde ab irato Romulo (quum verbis quoque increpitans adiecisset, *Sic deinde, quicumque alius transsiliet moenia mea*) interfectum. Ita solus potitus imperio Romulus. condita urbs conditoris nomine appellata. Palatium primum, in quo ipse erat educatus, munit: sacra Diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Evandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone interemto, boves mira specie abegisse memorant, ac prope Tiberini fluvium, qua, prae se armentum agens, nando traiecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo laeto reficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse. Ibi quum eum, cibo vinoque gravatum, sopor obpressisset, pastor adcola eius loci, nomine Cacus, ferox viribus, captus pulcritudine bovis, quum avertere eam praedam vellet, quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eo deductura erant, averfos boves, eximium quemque pulcritudine, caudis in speluncam traxit. Hercules, ad primam auroram somno excitus, quum gregem perlustrasset oculis, et partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent. Quae ubi omnia foras versa vidit, nec in partem
aliam

aliam ferre, confusus atque incertus animi, ex loco infesto agere porro armentum ocepit. Inde quum actae boves quaedam ad desiderium; ut sit, relictarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca bouum vox Herculem convertit. Quem quum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset; ictus clava; fidem pastorum nequidquam invocans, morte obcubuit. Euander tum ea, profugus ex Peloponneso, auctoritate magis, quam imperio; regebat loca: venerabilis vir miraculo literarum, rei novae inter rudes artium homines; venerabilior divinitate credita Carmentae matris, quam fatiloquam, ante Sibyllae in Italiam adventum, miratae hae gentes fuerant. Is tum Euander, concursu pastorum, trepidantium circa advenam manifestae reum caedis, excitus, postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque viri aliquantum ampliolem augustiolemque humana intuens, rogital, qui vir esset? Vbi nomen patremque ac patriam adcepit; *Jove nate, Hercules, salve*, inquit: *te mihi mater, veridica interpres Deum, aucturum coelestium numerum cecinit; tibi que aram hic dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens Maximam vocet, tuoque ritu colat.* Dextra Hercules data, *adcipere se omen inpleturumque fata, ara condita atque dicata*, ait. Ibi tum primum bove eximia capta de grege sacrum Herculi, adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quae tum familiae maxime inclutae ea loca incolebant, factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto essent, iisque exta adponerentur; Pinarii, extis adesis, ad ceteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Potitii, ab Euandro

edocti, antistites sacri ejus per multas aetates fuerunt: donec, tradito servis publicis sollemni familiae ministerio, genus omne Potitiorum interiit. Haec tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit; jam tum immortalitatis virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

VIII. Rebus divinis rite perpetratis, vocataque ad concilium multitudine, quae coalescere in populi unius corpus nulla re, praeterquam legibus, poterat, jura dedit: quae ita sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, quam cetero habitu se angustiorum, tum maxime lictoribus duodecim sumtis, fecit. Alii ab numero avium, quae augurio regnum portenderant, cum sequutum numerum putant. Me haud poenitet eorum sententiae esse, quibus et adparitores et hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga praetexta sumta est, numerum quoque ipsum ductum placet: et ita habuisse Etruscos, quod, ex duodecim populis communiter creato rege, singulos singuli populi lictores dederint. Crescebat interim urbs, munitionibus alia atque alia adpetendo loca, quam in spem magis futurae multitudinis, quam ad id, quod tum hominum erat, munirent. Deinde, ne vana urbis magnitudo esset, adjiciendae multitudinis causa, vetere consilio condentium urbes; qui, obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem, natam e terra sibi prolem ementiebantur; locum, qui nunc septus descendantibus inter duos lucos est, Asylum aperit. Eo ex finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit: idque primum ad coeptam magnitudinem

roboris fuit. Quum jam virium haud poeniteret, consilium deinde viribus parat. Centum creat senatores: sive quia is numerus satis erat; sive quia soli centum erant, qui creari Patres possent. Patres certe ab honore, patriciique progenies eorum adpellati.

IX. Jam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatum bello par esset; sed, penuria mulierum, hominis aetatem duratura magnitudo erat. Quippe quibus nec domi spes prolis, nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio Patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem connubiumque novo populo peterent. *Urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci: deinde, quas sua virtus ac Dii juvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere. Satis scire, origini Romanae et Deos adfuisse, et non defuturam virtutem. Proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem et genus miscere.* Nusquam benigne legatio audita est: adeo simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. A plerisque rogitantibus dimissi, *Ecquod feminis quoque asylum aperuissent? id enim demum compar connubium fore.* Aegre id Romana pubes passa, et haud dubie ad vim spectare res coepit. Cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, aegritudinem animi dissimilans, ludos ex industria parat, Neptuno Equestri sollemnes: Consualia vocat. Indici deinde finitimis, spectaculum jubet: quantoque adparatu tum sciebant, aut poterant, celebrant, ut rem claram expectatamque facerent. Multi mortales convenere, studio etiam videndae novae urbis; maxime proximi quoque, Caeninenses, Crustumini, Antemnates. Jam Sabinorum omnis multitudo, cum libe-

ris ac conjugibus, venit. Invitati hospitaliter per domos, quum situm moeniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. Vbi spectaculi tempus venit, deditaque eo mentes cum oculis erant, tum ex composito orta vis: signoque dato juvenus Romana ad rapiendas virgines discurrit. Magna pars forte, ut in quem quaeque inciderat, raptae; quasdam forma eccellente, primoribus Patrum destinatas, ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant. Unam, longe ante alias specie ac pulcritudine insignem, a globo Talassii cujusdam raptam ferunt. Multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, idemtidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum. Inde nuptialem hanc vocem factam. Turbato per metum ludicro, moesti parentes virginum profugiunt, incusantes violati hospitii foedus, Deumque invocantes, cujus ad sollemne ludosque, per fas ac fidem decepti, venissent. Nec raptis aut spes de se melior, aut indignatio est minor: sed ipse Romulus circuibat, docebatque: *patrum id superbia factum, qui connubium finitimis negassent; illas tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civitatisque, et, quo nihil carius humano generi sit, liberum fore. Mollirent modo iras; et, quibus fors corpora dedisset, darent animos. Saepe ex injuria postmodum gratiam ortam: eoque melioribus usuras viris, quod adnifurus pro se quisque sit, ut, quum suam vicem functus officio sit, parentum etiam patriaeque expleat desiderium.* Adcedebant blanditiae virorum, factum purgantium cupiditate atque amore: quae maxime ad muliebri ingenium ellicaces preces sunt.

X. Jam admodum mitigati animi raptis erant. At raptarum parentes tum maxime fordida veste lacrumisque et querelis civitates concitabant. Nec domi tantum indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium, regem Sabinorum: et legationes eo, quod maximum Tatii nomen in his regionibus erat, conveniebant. Caeninenses Crustuminique et Antemnales erant, ad quos ejus injuriae pars pertinebat. Lente agere iis Tatius Sabinique visi sunt. Ipsi inter se tres populi communiter bellum parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnales, pro ardore iraque Caeninensium, satis se impigre movent. Ita per se ipsum nomen Caeninum in agrum Romanum impetum facit. Sed effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique certamine docet, vanam sine viribus iram esse: exercitum fundit fugatque: fufum persequitur: regem in proelio obruncat et spoliat. Duce hostium obciso, urbem primo impetu capit. Inde exercitu victore reducto, ipse cum factis vir magnificus, tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium caesi suspenfa fabricato ad id apte ferculo gerens, in Capitolium ascendit. ibique ea quum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Jovis fines cognomenque addidit Deo: *Jupiter Fere-tri*, inquit, *haec tibi victor Romulus rex regia arma fero, templumque iis regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico, sedem optimis spoliis, quae, regibus ducibusque hostium caesis, me auctorem sequentes, posteris ferent.* Haec templi est origo, quod primum omnium Romae sacratum est. Ita deinde Diis visum, nec inritam conditoris templi vocem esse, qua laturos ea spolia posteros nuncupavit: nec

multitudine compotum ejus doni vulgari laudem. Bina postea, inter tot annos, tot bella, opima parta sunt spolia. Adeo rara ejus fortuna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit. Raptim et ad hos Romana legio ducta palatos in agris obpressit. Fusi igitur primo inpetu et clamore hostes: oppidum captum. Duplicique victoria ovantem Romulum Hersilia conjux, precibus raptarum fatigata, orat, ut parentibus earum det veniam, et in civitatem adcipiat: ita rem coalescere concordia posse. Facile impetratum. Inde contra Crustuminos profectus, bellum inferentes. Ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. Vtroque coloniae miserae. Plures inventi, qui propter ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent. Et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum. Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id maximum fuit. Nihil enim per iram aut cupiditatem actum est: nec ostenderunt bellum prius, quam intulerunt. Consilio etiam additus dolus. Sp. Tarpejus Romanae praeerat arci. Hujus filiam virginem auro concumpit Tattius, ut armatos in arcem adcipiat. Aquam forte ea tum sacris extra moenia petitum ierat. Adcepti obrutam armis necaverunt: seu ut vi capta potius arx videretur, seu prodendi exempli causa, ne quid usquam fidum proditori esset. Additur fabulae, quod vulgo Sabini aureas armillas magni ponderis brachio laevo, gemmatosque magna specie annulos habuerint, pepigisse eam, quod in sinistris manibus haberent; eo scuta illi pro aureis do-

donis congesta. Sunt, qui cam ex pacto tradendi, quod in sinistris manibus esset, directo arma petisse dicant: et fraude visam agere, sua ipsam perentam mercede.

XII. Tenuere tamen arcem Sabini: atque inde postero die, quum Romanus exercitus instructus, quod inter Palatium Capitolinumque collem campi est, compleisset, non prius descenderunt in aequum, quam, ira et cupiditate recuperandae arcis stimulante animos, in adversum Romani subiere. Principes utrimque pugnam ciebant; ab Sabinis Mettus Curtius, ab Romanis Hostus Hostilius. Hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audacia sustinebat. Ut Hostus cecidit, confestim Romana inclinatur acies; susaue est ad veterem portam Palatii. Romulus, et ipse turba fugientium actus, arma ad coelum tollens, *Jupiter, tuis, inquit, jussus avibus hic in Palatio prima Urbis fundamenta jeci. Arcem jam, scelere euntam, Sabini habent. Inde huc armati, superata media valle, tendunt. At tu, pater Deum hominumque, hinc saltem arce hostes; deme terrorem Romanis, fugamque foedam siste. Hic ego tibi templum Statori Jovi, quod monumentum sit posteris, tua praesenti ope servatam Urbem esse, voveo.* Haec precatus, veluti si sensisset auditas preces, *Hinc, inquit, Romani, Jupiter optimus maximus resistere atque iterare pugnam jubet.* Resistere Romani, tamquam coelesti voce jussi. Ipse ad primores Romulus provocat. Mettus Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucurrerat, et effusos egerat Romanos, toto quantum foro spatium est. Nec procul jam a porta Palatii erat, clamitans, *Vicinus perfidos hospites, inbelles hostes. Jam sciunt, longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare*

cum viris. In eum, haec gloriantem, cum globo ferocissimorum juvenum Romulus inpetum facit. Ex equo tum forte Mettus pugnat: eo pelli facilius fuit: pulsum Romani persequuntur. Et alia Romana acies, audacia regis adensa, fundit Sabinos. Mettus in paludem sese, strepitu sequentium trepidante equo, conjecit: adverteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. Et ille quidem, adnventibus ac vocantibus suis, favore multorum addito animo, evadit. Romani Sabini-que in media convalle duorum montium redintegrant proelium, sed res Romana erat superior.

XIII. Tum Sabinae mulieres, quarum ex injuria bellum ortum erat, crinibus passis scissaque veste, victo malis muliebri pavore, ausae se inter tela volantia inferre, ex transverso inpetu facto, dirimere infestas acies, dirimere iras; hinc patres, hinc viros orantes, *ne se sanguine nefando soceri generique respergerent: ne parricidio macularent partus suos, nepotum illi, liberum hi progeniem. Si adfinitatis inter vos, si connubii piget, in nos vertite iras: nos causa belli, nos vulnerum ac caedum viris ac parentibus sumus, melius peribimus, quam siue alteris vestrum viduae aut orbae vivemus.* Movet res tum multitudinem, tum duces. Silentium et repentina fit quies. Inde ad foedus faciendum duces prodeunt: nec pacem modo, sed et civitatem unam ex duabus faciunt: regnum confociant, imperium omne conferunt Roman. Ita geminata Vrbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a curibus adpellati. Monumentum ejus pugnae, ubi primum ex profunda emerfus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum adpellarunt. Ex bello tam tristi lae-

laeta repente pax cariores Sabinas viris ac parentibus, et ante omnes Romulo ipsi, fecit. Itaque, quum populum in curias triginta divideret, nomina carum curiis inposuit. Id non traditur, quum haud dubie aliquanto numerus major hoc mulierum fuerit, aetate, an dignitatibus suis virorumve, an forte lectae sint, quae nomina curiis darent. Eodem tempore et centuriae tres equitum conscriptae sunt, Ramnenses ab Romulo, ab Tito Tatius Titienses adpellati. Lucerum nominis et originis causa incerta est. Inde non modo commune, sed concors etiam, regnum duobus regibus fuit.

XIV. Post aliquot annos propinqui regis Tatii legatos Laurentium pullant. Quumque Laurentes jure gentium agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plus poterant. Igitur illorum poenam in se vertit. Nam Lavinii, quum ad sollemne sacrificium eo venisset, concursu facto, interficitur. Eam rem minus aegre, quam dignum erat, tulisse Romulum ferunt. Seu ob infidam societatem regni, seu quia haud injuria caesum credebat. Itaque bello quidem abstinuit: ut tamen expiarentur legatorum injuriae regisque caedes, foedus inter Romanam Laviniumque urbes renovatum est. Et cum his quidem insperata pax erat; aliud multo propius, atque in ipsis prope portis, bellum ortum. Fidenates, nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum adparebat, occupant bellum facere. Juventute armata immissa, vastatur agri, quod inter Urbem ac Fidenas est. Inde ad laevam versi, quia dextra Tiberis arcebat, cum magna trepidatione agrestium populantur: tumultusque repens, ex agris in Urbem inla-

tus, pro nuntio fuit. Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum bellum poterat) exercitum educit: castra a Fidenis mille passuum locat. Ibi modico praesidio relicto, egressus omnibus copiis, partem militum locis circa densa obsita virgulta obscuris sublidere in insidiis iussit; cum parte majore atque omni equitatu profectus, id quod quaerebat, tumultuoso et minaci genere pugnae, adequitando ipsis prope portis, hostem excivit; fugae quoque, quae similanda erat, eadem equeltris pugna causam minus mirabilem dedit. Et quum, velut inter pugnae fugaeque consilium trepidante equitatu, pedes quoque referret gradum, plenis repente portis effusi hostes, impulsa Romana acie, studio instandi sequendique trahuntur ad locum insidiarum. Inde subito exorti Romani transversam invadunt hostium aciem. Addunt pavorem mota e castris signa eorum, qui in praesidio relicti fuerant. Ita multiplici terrore perculsi Fidenates, prius paene quam Romulus, quique cum eo equis ierant, circumagerent frenis equos, terga vertunt: multoque effusus, (quippe vera fuga) qui similes paullo ante sequuti erant, oppidum repetebant. Non tamen eripuerunt se hosti; haerens in terga Romanus, prius quam fores portarum objicerentur, velut agmine uno irrumpit.

XV. Belli Fidenatis contagione iritati Vejentium animi et consanguinitate, (nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt) et quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat. In fines Romanos excucurrerunt, populabundi magis, quam iusti more belli. Itaque non castris positis, non expectato hostium exercitu, raptam ex agris praedam portantes, Vejos redie-

diere: Romanus contra, postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimae instructus intentusque, Tiberim transit. Quem postquam castra ponere, et ad urbem adcellurum Veientes audivere; obviam egressi, ut potius acie decernerent, quam inclusi de tectis moenibusque dimicarent. Ibi, viribus nulla arte adjutis, tantum veterani robore exercitus rex Romanus vicit: persecutusque fusos ad moenia hostes, urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit: agros rediens vastat, ulciscendi magis, quam praedae, studio. Eaque clade, haud minus quam adversa pugna, subacti Veientes pacem petunt oratores Romam mittunt. Agri parte mulctatis in centum annos induciae datae. Haec ferme, Romulo regnante, domi militiaeque gesta: quorum nihil absouum fidei divinae originis divinitatisque post mortem creditae fuit; non animus in regno avito recuperando, non condendae urbis consilium, non bello ac pace firmandae. Ab illo enim profectu viribus datis tantum valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. Multitudini tamen gratior fuit, quam Patribus; longe ante alios adceptissimus militum animis. Trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Celeres adpellavit, non in bello solum, sed etiam in pace, habuit.

XVI. His immortalibus editis operibus, quum ad exercitum recensendum concionem in campo ad Caprae paludem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum ejus concioni abstulerit. Nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes, sedato tandem pavore, postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuum sedem regiam vidit, etsi satis credebat

bat Patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum procella; tamen, velut orbitatis metu icta, moestum aliquamdiu silentium obtinuit. Deinde, a paucis initio facto, Deum Deo natum, regem, parentemque urbis Romanae salvere universi Romulum jubent. Pacem precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet progeniem. Fuisse credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem Patrum manibus taciti arguerent: manavit enim haec quoque, sed perobscura, fama. Illam alteram admiratio viri et pavor praesens nobilitavit. Consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides. Namque Proculus Julius, sollicita civitate desiderio regis, et infensa Patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnae rei auctor, in concionem prodit. *Romulus, inquit, Quirites, parens urbis hujus, prima hodierna luce caelo repente delapsus, se mihi obvium dedit, quum, perfusus horrore venerabundusque, adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset; abi, nuntia, inquit, Romanis, Coelestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit: proinde rem militarem colant: sciantque, et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Romanis resistere posse, haec, inquit, loquutus, sublimis abiit.* Mirum; quantum illi viro, nuntianti haec, fidei fuerit; quamque desiderium Romuli apud plebem exercitumque, facta fide immortalitatis, lenitum sit.

XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cupido versabat. Nec dum a singulis, quia nemo magnopere eminebat in novo populo, pervenerant factiones: inter ordines certabatur. Oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab sua parte non erat regnatum, in societate aequa possessionem imperii
amit-

amitterent, sui corporis creari regem volebant. Romani veteres peregrinum regem adspernabantur. In variis voluntatibus regnari tamen omnes volebant, libertatis dulcedine nondum experta. Timor deinde Patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce, multarum circa civitatum inirritatis animis, vis aliqua externa adoriretur. Et esse igitur aliquod caput placebat; et nemo alteri concedere in animum inducebat. Ita rem inter se centum Patres, decem decuriis factis, singulisque in singulas decurias creatis, qui summae rerum praecessent, confociant. Decem imperitabant, unus cum insignibus imperii et lictoribus erat. Quinque dierum spatium finiebatur imperium, ac per omnes in orbem ibat: annumque intervallum regni fuit. Id ab re, quod nunc quoque tenet nomen, Interregnum adpellatum. Fremere deinde plebs; multiplicatam servitutem, centum pro uno dominos factos: nec ultra nisi regem, et ab ipsis creatum, videbantur passuri. Quum sensissent ea moveri Patres, obsecrandum ultro rati, quod amissuri erant, ita gratiam ineunt, summa potestate populo permissa, ut non plus darent juris, quam detinerent. Decreverunt enim, ut, quum populus regem iussisset, id sic ratum esset, si Patres auctores fierent: hodieque in legibus magistratibusque rogandis usurpatur idem jus, vi adempta. Prius quam populus subfragium ineat, in incertum comitiorum eventum Patres auctores fiunt. Tum interrex, concione advocata; *Quod bonum, faustum, felixque sit, inquit, Quirites, regem create; ita Patribus visum est. Patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur, creaveritis, auctores fient.* Adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modo

modo sciscerent juberentque, ut senatus decerneret, qui Romae regnaret.

XVIII. Incluta justitia religioque ea tempestate Numae Pompilii erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir, ut in illa quisquam aetate esse poterat, omnis divini atque humani juris. Auctorem doctrinae ejus, quia non existat alius, false Samium Pythagoran edunt: quem, Servio Tullio regnante Romae, centum amplius post annos, in ultima Italiae ora, circa Metapontum Heracleamque et Crotona, juvenum aemulantium studia coetus habuisse constat. Ex quibus locis, etsi ejusdem aetatis fuisset, qua fama in Sabinos, aut quo linguae commercio, quemquam ad cupiditatem discendi excivisset? quove praesidio unus per tot gentes, dissonas sermone moribusque, pervenisset? Suopte igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuisse opinor magis; instructumque non tam peregrinis artibus, quam disciplina tetrica ac tristi veterum Sabinorum. Quo genere nullum quondam incorruptius fuit. Audito nomine Numae, Patres Romani, quamquam inclinari opes ad Sabinos, rege inde sumto, videbantur, tamen, neque se quisquam, nec factionis suae alium, nec denique Patrum aut civium quemquam praeferre illi viro ausi, ad unum omnes Numae Pompilio regnum deferendum decernunt. Adcitus, sicut Romulus augurato urbe condenda regnum adeptus est, de se quoque Deos consuli iussit. Inde ab augure (cui deinde, honoris ergo, publicum id perpetuumque sacerdotium fuit) deductus in arcem, in lapide ad meridiem versus confedit. Augur ad laevam ejus, capite velato, sedem cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum adpellaverunt. Inde
ubi,

ubi, prospecta in urbem agrumque capto, Deos precatus, regiones ab oriente ad occasum determinavit; dextras ad meridiem partes, laevas ad septentrionem esse dixit. Signum contra, quo longissime conspectum oculi ferébant, animo finivit. Tum, lituo in laevam manum translato, dextra in caput Nymphae inposita, precatus est ita: *Jupiter pater, si est fas, hunc Nymphae Pompilium, cujus ego caput teneo, regem Romae esse, uti tu signa nobis certa adclarassis inter eos fines, quos feci.* Tum peregit verbis auspicia, quae mitti vellet. Quibus missis, declaratus rex Numa de templo descendit.

LXIX. XIX. Qui, regio ita potitus, urbem novam, conditam vi et armis, jure eam legibusque ac moribus de integro condere parat. Quibus quum inter bella adfuescere videret non posse, quippe efferatos militia, animos; mitigandum ferocem populum armorum defuetudine ratus, Janum ad infimum Argiletum, indicem pacis bellicae, fecit: apertus ut in armis esse civitatem; clausus pacatos circa omnes populos significaret. Bis deinde post Nymphae regnum clausus fuit: semel T. Manlio consule, post Punicum primum perfectum bellum: iterum, quod nostrae aetati Dii dederunt, ut videremus, post bellum Actiacum, ab Imperatore Caesare Augusto, pace terra marique parata. Clauso eo, quum omnium circa finitimum societate ac foederibus junxisset animos, positus externorum periculorum curis, ne luxuriarentur otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris continuerat; omnium primum, rem ad multitudinem inperitam, et illis saeculis rudem, efficacissimam, Deorum metum injiciendum ratus est. Qui quum descendere ad animos

sine

sine aliquo commento miraculi non posset, similat sibi cum Dea Egeria congressus nocturnos esse: ejus se monitu, quae adceptissima Diis essent, sacra instituere; sacerdotes suos cuique Deorum praeficere. Atque omnium primum, ad cursum lunae, in duodecim menses describit annum. Quem (quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, defuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe) intercalariis mensibus interponendis, ita dispensavit, ut quarto et vigesimo anno ad metam eandem Solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatiis dies congruerent. Idem nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adjecit, quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maxime, quae nunc ad Dialem flaminem pertinent. Sed, quia in civitate bellicosa plures Romuli, quam Numae, similes reges putabat fore, iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae vicis defererentur, flaminem Jovi adfiduum sacerdotem creavit, insignique eum veste et curuli regia sella adornavit. Huic duos flamines adjecit: Marti unum, alterum Quirino. Virginesque Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium, et genti conditoris haud alienum. His, ut adfidae templi antistites essent, stipendium de publico statuit: virginitate aliisque ceremoniis venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti Gradivo legit, tunicaeque pictae insigne dedit et super tunicam aeneum pectori tegumen: coelestiaque arma, quae ancilia adpellantur, ferre, ac per Urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollempnique saltatu jussit. Pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium,

ex Patribus legit, eique sacra omnia exscripta exsignataque adtribuit; quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa sacra fierent, atque unde in eos sumtus pecunia erogaretur. Cetera quoque omnia publica privataque sacra Pontificis scitis subiecit: ut esset, quo consultum plebes veniret; ne quid divini juris, negligendo patrios ritus, peregrinosque adificando, turbaretur: nec coelestes modo ceremonias, sed iusta quoque funebria placandosque Manes, ut idem Pontifex edoceret; quaeque prodigia, fulminibus aliove quo visu missa, fusciperentur atque curarentur. Ad ea elicienda ex mentibus divinis, Jovi Elicio aram in Aventino dicavit, Deumque consultuit auguriis, quae fuscipienda essent.

XXI. Ad haec consultanda procurandaque, multitudine omni a vi et armis conversa, et animi aliquid agendo occupati erant, et Deorum assidua insidens cura, quum interesse rebus humanis coeleste Numen videretur, ea pietate omnium pectora inbuerat, ut fides ac jus jurandum, proximo legum ac poenarum metu, civitatem regerent. Et quum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores formarent; tum finitimi etiam populi, qui ante, castra, non urbem, positam in medio ad sollicitandam omnium pacem, crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem, totam in cultum versam Deorum, violari ducerent nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua. Quo quia se per saepe Numa sine arbitris, velut ad congressum Deae, inferebat, Camenis eum lucum sacravit; quod earum ibi concilia cum conjugē sua Egeria essent. Et soli Fidei sollemne instituit. Ad id sacrarium flamines bigis, curru arcuato, vehi iussit, ma-

nuque ad digitos usque involuta rem divinam facere: significantes fidem tutandam, sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit. Omnium tamen maximum ejus operum fuit tutela, per omne regni tempus, haud minor pacis, quam regni. Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos: Numa tres et quadraginta. Tum valida, tum temperata et belli et pacis artibus, erat civitas.

XXII. Numaē morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum Hostilium, nepotem Hostilii, cujus in infima arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus jussit. Patres auctores facti. Hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam Romulo fuit. Tum aetas viresque, tum avita quoque gloria animum stimulabat. Senescere igitur civitatem otio ratus, undique materiam excitandi belli quaerebat. Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Romano praedas in vicem agerent. Imperitabat tum C. Cluilius Albae. Vtriusque legati fere sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus praeceperat suis, ne quid prius, quam mandata, agerent. Satis sciebat, negaturum Albanum; ita pie bellum indici posse. Ab Albanis foecordius res acta: excepti hospitio ab Tullo, blande ac benigne, comiter regis convivium celebrant. Tantisper Romani et res repetiverant priores, et neganti Albano bellum in trigesimum diem indixerant. Haec renuntiant Tullo. Tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. Illi, omnium ignari, primum purgando terunt tempus: *Se invitos quidquam, quod minus placeat*

ceat Tullus, dicturos; sed imperio subigi: res repetitum se venisse. Ni reddantur, bellum indicere iussos. Ad haec Tullus: Nuntiate, inquit, regi vestro, regem Romanum Deos facere testes, uter prius populus res repetentes legatos adspernatus dimiserit, ut in eum omnes expetant hujusce cladis belli.

XXIII. Haec nuntiant domum Albani. Et bellum utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello, prope inter parentes natosque; Trojanam utramque prolem, quum Lavinium ab Troja, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. Eventus tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit: quod nec acie certatum est; et, tectis modo dirutis alterius urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum impetum fecere. Castra ab urbe haud plus quinque millia passuum locant, fossa circumdant: fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot saecula adpellata est, donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris Cluilius Albanus rex moritur; dictatorem Albani Mettum Fuffetium creant. Interim Tullus ferox, praecipue morte regis, magnumque Deorum numen, ab ipso capite orsum, in omne nomen Albanum expeliturum poenas ob bellum impium dictitans, nocte, praeteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Mettum. Ducit, quam proxime ad hostem potest; inde legatum praemissum nunciare Tullus jubet, priusquam dimicent, opus esse conloquio: si secum congressus sit, satis scire, ea se adlaturum, quae nihilo minus ad rem Romanam, quam ad Albanam, pertineant. Haud adspernatus Tullus, tametsi vana adferebantur,

in aciem educit. Exeunt contra et Albani. Postquam instructi utrimque stabant, cum paucis procerum in medium duces procedunt. Ibi inquit Albanus: *Injurias et non redditas res ex foedere, quae repetitae sint, et ego regem nostrum Cluilium, causam hujusce esse belli, audisse videor: nec te dubito, Tulle, eadem prae te ferre. Sed, si vera potius, quam dictu speciosa, dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma stimulat. Neque, recte, an perperam, interpretor: fuerit ista ejus deliberatio, qui bellum suscepit. Me Albani gerendo bello ducem creavere. Illud te, Tulle, monitum velim: Etrusca res, quanta circa nos teque maxime sit, quo propior es, hoc magis scis. Multum illi terra, plurimum mari pollent. Memor esto, jam, quum signum pugnae dabis, has duas acies spectaculo fore; ut fessos confectosque, simul victorem ac victum, adgrediantur. Itaque, si nos Dii amant, quoniam, non contenti libertate certa, in dubiam imperii servitiique aleam imus, ineamus aliquam viam, qua utri utris imperent, sine magna clade, sine multo sanguine utriusque populi, decerui possit. Haud displicet res Tullo, quamquam, tum indole animi, tum spe victoriae, ferocior erat. Quaerentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa praebuit materiam.*

XXIV. Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini fratres, nec aetate, nec viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse, fatis constat; nec ferme res antiqua alia est nobilior. Tamen in re tam clara nominum error manet; utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. Auctores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent. Hos ut sequar, inclinatur animus. Cum tri-

trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent ferro. Ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil recufatur. tempus et locus convenit. Priusquam dimicarent, foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut, cujusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret. Foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia, fiunt. Tum ita factum adcepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est. Fetialis regem Tullum ita rogavit: *Jubesne me, Rex, cum patre patrato populi Albani foedus ferire?* jubente rege, *Sagmina,* inquit, *te, Rex, posco.* Rex ait, *Puram tollito.* Fetialis ex arce graminis herbam puram adtulit. Postea regem ita rogavit: *Rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium? vasa, comitesque meos?* Rex respondit: *Quod sine fraude mea populi- que Romani Quiritium fiat, facio.* Fetialis erat M. Valerius. Patrem patratum Sp. Fufium fecit; verbena caput capillosque tangens. Pater patratus ad jus jurandum patrandum, id est, faciendum fit foedus; multisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est referre, peragit. Legibus deinde recitatis: *Audi,* inquit, *Jupiter; audi, pater patrato populi Albani; audi tu, populus Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabulis cerave recitata sunt sine dolo malo, utique ea hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico consilio, dolo malo; tu illo die, Jupiter, populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hic hodie feriam: tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque.* Id ubi dixit, porcum saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque jus jurandum per

suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.

XXV. Foedere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. Quum sui utrosque adhortarentur, *Deos patrios patriam ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus*: feroces et suoapte ingenio, et pleni adhortantium vocibus, in medium inter duas acies procedunt. Confederant utrimque pro castris duo exercitus, periculi magis praesentis, quam curae, expertes. Quippe imperium agebatur, in tam paucorum virtute atque fortuna positum. Itaque ergo erecti suspensique in minime gratum spectaculum animo intenduntur. Datur signum; infestisque armis, velut acies, terni juvenes, magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt: nec his, nec illis periculum suum; publicum imperium servitiumque obversatur animo, futuraque ea deinde patriae fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu increpuere arma, micantesque fulsere gladii, horror ingens spectantes perstringit: et, neutro inclinata spe, torpebat vox spiritusque. Confertis deinde manibus, quum jam non motus tantum corporum, agitatioque anceps telorum armorumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent; duo Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis, expirantes concurrunt. Ad quorum casum quum conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam spes tota, nondum tamen cura, deseruerat, exanimes vice unius, quem tres Curiatii circumsteterant. Forte is integer fuit, ut universis solus nequaquam par, sic adversus singulos ferox. Ergo, ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus sequuturos,
ut

ut quemque vulnere adfectum corpus sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, quin respiciens videt magnis intervallis sequentes: unum hand procul ab sese abesse. In eum magno impetu rediit: et dum Albanus exercitus inclamat Curiatius, uti opem ferant fratri, jam Horatius, caelo hoste victor, secundam pugnam petebat. Tum clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adjuvant militem suum: et ille defungi proelio festinat. Prius itaque, quam alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum Curiatium conficit. Jamque, aequato Marte, singuli supererant; sed nec spe, nec viribus pares. Alterum, intactum ferro corpus et geminata victoria, ferocem in certamen tertium dabant: alter, fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus, victusque fratrum ante se strage, victori obijcitur hosti. Nec illud proelium fuit. Romanus exsultans, *Duos, inquit, fratrum manibus dedi: tertium causae belli hujusce, ut Romanis Albano imperet, dabo.* Male sustinenti arma gladium superne jugulo defigit: jacentem spoliat. Romani ovantes ac gratulantes Horatium adcipiunt; eo majore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. Ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur; quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienae facti. Sepulcra exstant, quo quisque loco cecidit. Duo Romana uno loco propius Alban, tria Albana Romam versus; sed distantia locis, et ut pugnatum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Metto, ex foedere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti juventutem in armis habeat: usurum se eorum opera, si bellum cum Vejentibus foret. Ita exercitus inde do-

mos abducti. Princeps Horatius ibat, trigena spolia prae se gerens. cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit: cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines, et flebiliter nomine sponsum mortuum adpellat. Movet feroci juveni animum comploratio sororis in victoria sua tantoque gaudio publico. Stricto itaque gladio, simul verbis increpans, transfigit puellam. *Abi hinc cum immaturo amore ad sponsum, inquit, oblita fratrum mortuorum vivique, oblita patriae. Sic eat, quaecumque Romana lugebit hostem.* Atrox visum id facinus Patribus plebique: sed recens meritum facto obstabat. Tamen raptus in jus ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratiq; ad vulgus iudicii, aut, secundum iudicium, supplicii auctor esset, concilio populi advocato, *Duumvros, inquit, qui Horatio perduellionem iudicent, secundum legem facio.* Lex horrendi carminis erat: *Duumviri perduellionem iudicent. Si a duumviris provocarit, provocatione certato: si vincent, caput obnubito: infelici arbori reſte ſuſpendito: verberato vel intra pomoerium, vel extra pomoerium.* Hac lege duumviri creati, qui se absolvere non rebantur ea lege, ne innoxium quidem, posse. Quum condemnassent; tum alter ex his, *P. Horati, tibi perduellionem iudico, inquit. I, lictor, conliga manus.* Adcesserat lictor, injiciebatque laqueum. Tum Horatius, auctore Tullo, clemente legis interprete, *Provoco, inquit.* Ita de provocatione certatum ad populum est. Moli homines sunt in eo iudicio, maxime P. Horatio patre proclamante, se filiam jure caesam iudicare. Ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse.

Ora-

Orabat deinde, ne se, quem paullo ante cum egregia stirpe confpexissent, orbum liberis facerent. Inter haec senex, juvenem amplexus, spolia Curiatorum fixa eo loco, qui nunc Pila Horatia adpellatur, ostentans, *Hunc sine*, ajebat, *quem modo decoratum ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites, eum sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre potestis? quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre possent. I, licitor, conliga manus, quae paullo ante armatae imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube liberatoris urbis hujus: arbori infelici suspende: verbera, vel intra pomoerium, modo inter illam pilam et spolia hostium; vel extra pomoerium, modo intra sepulcra Curiatorum. Quo enim ducere hunc juvenem potestis, ubi non sua decora eum a tanta foeditate subplicii vindicent?* Non tulit populus nec patris lacrimas, nec ipsius parem in omni periculo animum: absolveruntque admiratione magis virtutis, quam jure causae. Itaque, ut caedes manifesta aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium expiaret pecunia publica. Is, quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quae deinde genti Horatiae tradita sunt, transmissa per viam tigillo, capite adoperto, velut sub jugum misit juvenem. Id hodie quoque publice semper relictum manet. Sororium tigillum vocant. Horatiae sepulcrum, quo loco conruerat icta, constructum est saxo quadrato.

XXVII. Nec diu pax Albana mansit. Invidia vulgi, quod tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, vanum ingenium dictatoris corrupit; et, quoniam recta consilia haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos coepit. Igitur, ut prius in

bello pacem, sic in pace bellum quaerens, quia suae civitati animorum plus, quam virium, cernebat esse, ad bellum palam atque ex edicto gerendum alios concitat populos: suis per speciem societatis prodicionem reservat. Fidenates, colonia Romana, Vejentibus sociis consilii adsumtis, pacto transitionis Albanorum ad bellum atque arma incitantur. Quum Fidenae aperte descissent, Tullus Metto, exercituque ejus ab Alba adcito, contra hostes ducit. Vbi Anienem transiit, ad confluentes conlocat castra. Inter eum locum et Fidenas Vejentium exercitus Tiberim transierat. Hi et in acie prope flumen tenuere dextrum cornu: in sinistro Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus Vejentem hostem dirigit suos: Albanos contra legionem Fidenatum conlocat. Albano non plus animi erat, quam fidei. Nec manere ergo, nec transire aperte ausus, sensim ad montes subcedit. Inde, ubi satis subisse sese ratus est, erigit totam aciem: fluctuansque animo, ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat, qua fortuna rem daret, ea inclinare vires. Miraculo primo esse Romanis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt: inde eques citato equo nuntiat regi, abire Albanos. Tullus in re trepidâ duodecim vocit Salios, fanaque Pallori ac Pavori. *Equitem*, clara increpans voce, ut hostes exaudirent, *redire in proelium* jubet: *nihil trepidatione opus esse: suo jussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatum nuda terga invadant.* Idem imperat, ut hastas equites erigere jubeat. Id factum magnae parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani exercitus interfecit. Qui viderant, id, quod ab rege auditum erat, rati, eo acrius pug-

pugnant. Terror ad hostes transit: et audierant clara voce dictum; et magna pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine sciebant. Itaque, ne subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fusoque Fidenatium cornu, in Vejentem, alieno pavore perculsum, ferocior redit. Nec illi tulere inpetum: sed ab effusa fuga flumen objectum a tergo arcebat. Quo postquam fuga inclinavit; alii, arma foede jactantes, in aquam caeci ruebant; alii, dum cunctantur in ripis, inter fugac pugnaeque consilium oppressi. Non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, deductus in campos. Mettus Fullo devictos hostes gratulatur, contra Tullus Mettum benigne adloquitur. Quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris jungere jubet: sacrificium lustrale in diem posterum parat. Vbi inluxit, paratis omnibus, ut adsolet, vocari ad concionem utrumque exercitum jubet. Praecones, ab extremo orsi, primos excivere Albanos. Hi, novitate etiam rei moti, ut regem Romanum concionantem audirent, proximi constitere. Ex composito armata circumdatur Romana legio. Centurionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia exsequerentur. Tum ita Tullus inquit: *Romani, si unquam ante alias ullo in bello fuit, quod primum Diis immortalibus gratias ageretis, deinde vestrae ipsorum virtuti, hesternum id proelium fuit. Dimicatum est enim non magis cum hostibus, quam, quae dimicatio major atque periculosior est, cum proditione ac perfidia sociorum. Nam, ne vos falsa opinio teneat, injussu meo Albani subiere ad*

mon-

montes: nec imperium illud meum, sed consilium et imperii simulatio fuit; ut nec, vobis ignorantibus deserere vos, averteretur a certamine animus; et hostibus, circumveniri se a tergo ratis, terror ac fuga injiceretur. Nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est. Duce[m] sequuti sunt: ut et vos, si quo ego inde agmen declinare voluiss[et], fecissetis. Mettus ille est ductor itineris hujus; Mettus idem hujus machinator belli, Mettus foederis Romani Albanique ruptor. Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne jam documentum mortalibus dedero. Centuriones armati Mettum circumstant. Rex cetera, ut orsus erat, peragit. Quod bonum, faustum, felixque sit populo Romano ac mihi, vobisque, Albani; populum omnem Albanum Romam traducere in animo est; civitatem dare plebi; primores in Patres legere; inani urbem, unam rem publicam facere. Ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat. Ad haec Albana pubes, inermis ab armatis septa, in variis voluntatibus, communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum Tullus: Mette Fuffeti, inquit, si ipse discere posses fidem ac foedera servare; vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset. Nunc quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo subplicio doce humanum genus ea sancta credere, quae a te violata sunt. Ut igitur paullo ante animum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita jam corpus passim distrahendum dabis. Exinde, duabus admotis quadrigis, in currus earum distentum inligat Mettum. Deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, qua inhaeserant vinculis membra, portantes. Avertere omnes a tanta foeditate spectaculi oculos. Primum ultimumque illud subpliciam

apud

apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit. In aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse poenas.

XXIX. Inter haec jam praemissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductae ad diruendam urbem. Quae ubi intravere portas, non quidem fuit tumultus ille, nec pavor, qualis captarum esse urbium solet; quum, effractis portis, fratisve ariete muris, aut arce vi capta, clamor hostilis et cursus per urbem armatorum omnia ferro flammaque miscet: sed silentium triste ac tacita moestitia ita defixit omnium animos, ut, prae metu obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente consilio, rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum illud visuri, pervagarentur. Ut vero jam equitum clamor exire iubentium instabat, jam fragor tectorum, quae diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur, pulvisque, ex distantibus locis ortus, velut nube inducta omnia inpleverat; raptim, quibus quisque poterat, elatis, quum larem ac penates tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent; jam continens agmen migrantium inpleverat vias: et conspectus aliorum mutua miseratione integrabat lacrimas. Vocesque etiam miserabiles exaudiebantur; mulierum praecipue, quum obsessa ab armatis templa angusta praeterirent, ac velut captos relinquerent Deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica privataque omnia tecta adaequat solo, unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac ruinis dedit. Templis tamen Deum (ita enim edictum ab rege fuerat) temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albae ruinis. Duplicatur civium numerus. Coelius additur urbi mons; et, quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae capit, ibique habitavit. Principes Albanorum in Patres, ut ea quoque pars rei publicae cresceret, legit Tullios, Servilios, Quinctios, Geganos, Curiatios, Cloelios: templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quae Hostilia usque ad patrum nostrorum aetatem adpellata est; et, ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo populo adjiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit. Legiones et veteres eodem subplemento explevit, et novas scripsit. Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti ea tempestate secundum Etruscos opulentissimae viris armisque. Vtrinque injuriae factae, ac res nequidquam erant repetitae. Tullus ad Feroniae sanum mercatu frequenti negotiatores Romanos comprehensos querebatur. Sabini suos prius in lucum confugisse ac Romae retentos. Hae causae belli ferebantur. Sabini, laud parum memores, et suarum virium partem Romae ab Tatio locatam, et Romanam rem nuper etiam adjectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Veientes. Inde, ob residuas bellorum iras maxime sollicitatis ad defectionem animis, voluntarios traxere. Et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit. Publico auxilio nullo adjuti sunt. Valuitque apud Veientes (nam de ceteris minus mirum est) pacta cum Romulo induciarum fides. Quum bellum utrimque summa ope pararent, vertique in eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabinum transire. Pugna atrox

ad

ad silvam Malitiosam fuit. Vbi et peditum quidem robore, ceterum equitatu aucto nuper, plurimum Romana acies valuit. Ab equitibus repente inVectis turbati ordines sunt Sabinorum: nec pugna deinde illis constare, nec fuga explicari sine magna caede potuit.

XXXI. Devictis Sabinis, quum in magna gloria magnisque opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nunciatum regi Patribusque est, in monte Albano lapidibus pluiffe. Quod quum credi vix posset, missis ad id visendum prodigium, in conspectu, haud aliter quam quum grandinem venti glomeratam in terras agunt. Crebri cecidere coelo lapides. Visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis lūco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae, velut Diis quoque simul cum patria relictis, oblivioni dederant: et aut Romana sacra susceperant, aut, fortunae, ut fit, obirati, cultum reliquerant Deum. Romanis quoque ab eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum est: seu voce coelesti ex Albano monte missa, (nam id quoque traditur) seu haruspicum monitu. Mansit certe sollemne, ut, quandoque idem prodigium nunciaretur, feriae per novem dies agerentur. Haud ita multo post pestilentia laboratum est. Unde quum pigritia militandi oriretur; nulla tamen ab armis quies dabatur ab bellicoso rege, salubriora etiam credente militiae, quam domi, juvenum corpora esse: donec ipse quoque longinquo morbo est implicitus. Tunc adeo fracti simul cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante ratus esset minus regium, quam sacris dedere animum, repente omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius dederet, religionibusque etiam populum inpleret. Vulgo jam homines, eum

statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si pax veniaque ab Diis impetrata esset, credebant. Ipsum regem, tradunt, volentem commentarios Numae, quum ibi quaedam obculta sollempnia sacrificia Jovi Elicio facta invenisset, operatum his sacris se abdidisse: sed non rite initum aut curatum id sacrum esse; nec solum nullam ei oblatam caelestium speciem, sed ira Jovis, sollicitati prava religione, fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.

XXXII. Mortuo Tullo, res, ut institutum jam inde ab initio erat, ad Patres redierat: hique interregem nominaverant. Quocomitia habente, Ancum Marcium regem populus creavit: Patres fuere auctores. Numae Pompilii regis nepos, filia ortus, Ancus Marcius erat. Qui, ut regnare coepit, et avitae gloriae memor, et quia proximum regnum, cetera egregium, ab una parte haud satis prosperum fuerat, aut neglectis religionibus, aut prave cultis; longe antiquissimum ratus, sacra publica, ut ab Numa instituta erant, facere; omnia ea ex commentariis regis pontificem in album relata, proponere in publico jubet. Inde et civibus otii cupidis, et finitimis civitatibus facta spes, in avi mores atque instituta regem abiturum. Igitur Latini, cum quibus, Tullo regnante, ictum foedus erat, sustulerant animos: et, quum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis superbe responsum reddunt; desiderium Romanum regem inter facella et aras acturum esse regnum rati. Medium erat in Anco ingenium, et Numae, et Romuli memor; et, praeterquam quod avi regno magis necessariam

riam fuisse pacem credebat, quum in novo, tum feroci populo; etiam, quod illi contigisset otium, sine injuria id se haud facile habiturum: tentari patientiam, et tentatam contemni; temporaque esse Tullio regi aptiora, quam Numae. Ut tamen, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a se bellicae ceremoniae proderentur; nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella aliquo ritu; jus ab antiqua gente Aequicolis, quod nunc fetiales habent, descripsit, quo res repetuntur. Legatus, ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo (lanae velamen est) *Audi, Jupiter; inquit, audite, fines; (cujuscumque gentis sunt, nominat) audiat Fas. Ego sum publicus nuntius populi Romani, juste pieque legatus venio, verbisque meis fides sit.* Peragit deinde postulata. Inde Jovem testem facit: *Si ego injuste impieque illos homines illasque res dedier nuntio populi Romani mihi exposco, tum patriae compotem me nunquam firis esse.* Haec, quum fines suprascaudit, haec, quicumque ei primus vir obvius fuerit, haec, portam ingrediens, haec, forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique juris jurandi mutatis, peragit. Si non deduntur, quos exposcit, diebus tribus et triginta (tot enim sollemnes sunt) peractis, bellum ita indicit: *Audi, Jupiter, et tu, Juno, Quirine, Diique omnes coelestes, vosque terrestres, vosque inferni audite. Ego vos testor, populum illum, (quicumque est, nominat) injustum esse, neque jus persolvere. Sed de istis rebus in patria majores natu consulemus, quo pacto jus nostrum adipiscamur.* Cum his nuntius Romam ad consulendum redit. Confestim rex his ferme verbis Patres consulebat: *Quarum rerum, litium, causarum condixit pater patratus po-*

populi Romani Quiritium patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis, quas res dari, fieri, solvi oportuit, quas res nec dederunt, nec fecerunt, nec solverunt, dic, inquit ei, quem primum sententiam rogabat, quid censes? Tum ille: Puro pioque duello quaerendas censeo, itaque consentio, consciscoque. Inde ordine alii rogabantur: quandoque pars major eorum, qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum erat consensu. Fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam aut sanguineam praeustam ad fines eorum ferret, et, non minus tribus puberibus praesentibus, diceret: Quod populi priscorum Latinorum hominesque prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium bellum cum priscis Latinis iussit esse, senatusque populi Romani Quiritium censuit, conscisit, conscivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret; ob eam rem ego populusque Romanus populis priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis bellum indico facioque. Id ubi dixisset, hastam in fines eorum mittebat. Hoc tum modo ab Latinis repetitae res, ac bellum indictum: moremque eum posteri adceperunt.

XXXIII. Ancus, demandata cura sacrorum flaminibus sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto profectus, Politorium, urbem Latinorum, vi cepit; sequutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in civitatem adicipiendis, multitudinem omnem Romanam traduxit. Et, quum circa Palatium, sedem veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Coelium montem Albani inpleissent; Aventinum novae multitudini datum. Additi eodem haud ita multo post, Tellenis Ficanaque captis, novi
cives.

cives. Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum occupaverant prisca Latini. Eaque causa diruendae urbis ejus fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremo, omni bello Latino Medulliam compulso, aliquamdiu ibi Marte incerto, varia victoria, pugnatum est: nam et urbs tuta munitionibus, praesidioque firmata valido erat, et, castris in aperto positis, aliquoties exercitus Latinus cominus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum, omnibus copiis conmissus, Ancus acie primum vincit: inde, ingenti praeda potitus, Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem adceptis; quibus, ut jungeretur Palatio Aventinum, ad Murciae datae sedes. Janiculum quoque adjectum; non inopia loci, sed ne quando ea arx hostium esset. Id non muro solum, sed etiam, ob commoditatem itineris, ponte sublicio, tum primum in Tiberi facto, congiungi urbi placuit. Quiritium quoque fossa, haud parvum munimentum a planioribus aditu locis, Ancus regis opus est. Ingenti incremento rebus auctis, quum in tanta multitudine hominum, discrimine recte an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem incrementis audaciae media Urbe, imminens foro aedificatur. Nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque. Silva Maesia Vejentibus adempta, usque ad mare imperium prolatum, et in ore Tiberis Ostia urbs condita: salinae circa factae, egregieque rebus bello gestis, aedis Jovis Feretrii amplificata.

XXXIV. Anco regnante, Lucumo, vir impiger ac divitiis potens, Romam commigravit, cupidine maxime ac spe magni honoris, cujus adipiscendi Tarquiniis (nam ibi quoque

peregrina stirpe oriundus erat) facultas non fuerat. Damarati Corinthii filius erat; qui, ob seditiones domo profugus, quum Tarquiniis forte confedisset, uxore ibi ducta, duos filios genuit. Nomina his Lucumo atque Aruns fuerunt. Lucumo superfuit patri, bonorum omnium heres: Aruns prior, quam pater, moritur, uxore gravida relicta. Nec diu maeret superstes filio pater: qui quum, ignorans nurum ventrem ferre, inmemor in testando nepotis decessisset, puero, post avi mortem in nullam sortem bonorum nato, ab inopia Egerio inditum nomen. Lucumoni contra, omnium heredi bonorum, quum divitiae jam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil, summo loco nata, et quae haud facile iis, in quibus nata erat, humiliora sineret ea, quae innupisset. Spernentibus Etruscis Lucumonem, ex fule advena ortum, ferre indignitatem non potuit; oblitaque ingenitae erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimum visa. In novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro: regnasse Tatium Sabinum: arcessitum in regnum Numam a Curibus: et Ancum Sabina matre ortum, nobilemque una imagine Numae esse. Facile persuadet, ut cupido honorum, et cui Tarquiniis materna tantum patria esset. Sublatis itaque rebus commigrant Romam. Ad Janiculum forte ventum erat. Ibi ei, carpento sedenti cum uxore, aquila, suspensis demissa leniter alis, pileam auferit: superque carpentum cum magno clangore volitans, rursus, velut ministerio divinitus missa, capiti apte reponit. Inde sublimis abiit. Adcepisse id

augurium laeta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo Etrusci, coelestium prodigiorum mulier. Excelsa et alta sperare complexa virum jubet. Eam alitem ea regione coeli et ejus Dei nuntiam venisse. Circa summum culmen hominis auspiciam fecisse. Levasse humano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet. Has spes cogitationesque secum portantes, Urbem ingressi sunt; domicilioque ibi comparato, L. Tarquinium Priscum edidere nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiaeque faciebant: et ipse fortunam benigno adloquio, comitate invitandi, beneficiisque, quos poterat, sibi conciliando, adjuvabat; donec in regiam quoque de eo fama perlata est: notitiamque eam brevi, apud regem liberaliter dextreque obeundo officia, in familiaris amicitiae adduxerat jura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello domique interesset; et, per omnia expertus, postremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

XXXV. Regnavit Ancus annos quatuor et viginti, cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et gloria par. Jam filii prope puberem aetatem erant. Eo magis Tarquinius instare, ut quam primum comitia regi creādo fierent. Quibus indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit. Isque primus et petisse ambitiose regnum, et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam; *quum, se non rem novam petere: quippe qui non primus, quod quisquam indignari mirarive posset, sed tertius Romae peregrinus regnum adfectet: et Tatium non ex peregrino solum, sed etiam ex hoste, regem factum: et Numam, ignarum urbis, non petentem, in regnum ultro adcitum. Se, ex quo sui potens*

fuerit, Romam cum conjuge ac fortunis omnibus commigrasse: majorem partem aetatis ejus, qua civilibus officiis fungantur homines, Romae se, quam in vetere patria, vixisse, domi militiaeque sub haud poenitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se jura, Romanos ritus didicisse. Obsequio et observantia in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso certasse. Haec eum haud falsa memorantem ingenti consensu populus Romanus regnare iussit. Ergo virum, cetera egregium, sequuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio est. Nec minus regni sui firmandi, quam augendae rei publicae, memor, centum in Patres legit; qui deinde minorum gentium sunt adpellati. Factio haud dubia regis, cujus beneficio in curiam venerant. Bellum primum cum Latinis gessit, et oppidum ibi Apiolas vi cepit. praedaeque inde majore, quam quanta belli fama fuerat, revecta, ludos opulentiùs instructiusque, quam priores reges, fecit. Tum primum circo, qui nunc maximus dicitur, designatus locus est. Loca divisa Patribus equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent: fori adpellati. Spectavere furcis duodenos ab terra spectacula alta sustinentibus pedes. Ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruria maxime adciti. Sollemnes deinde annui mansere ludi, Romani Magnique varie adpellati. Ab eodem rege et circa forum privatis aedificanda divisa sunt loca; porticus tabernaeque factae.

XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare Urbem parabat, quum Sabinum bellum coeptis intervenit. Adeoque ea subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes, quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus posset. Itaque trepidatum Romae est. Et primo

mo dubia victoria magna utrimque caede pugnatum est. Reductis deinde in castra hostium copiis, datoque spatio Romanis, ad comparandum de integro bellum, Tarquinius, equitem maxime suis deesse viribus ratus, ad Ramnes, Titienfes, Luceres, quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit, suoque insignes relinquere nomine. Id quia inaugurato Romulus fecerat, negare Attus Navius, inclutus ea tempestate augur, neque mutari, neque novum constitui, nisi aves addixissent, posse. Ex eo ira regi mota, eludensque artem, (ut ferunt) *Agedum*, inquit, *divine tu, inaugura, fierine possit, quod nunc ego mente concipio.* Quum ille, in augurio rem expertus, profecto futuram dixisset; *Atqui hoc animo agitavi*, inquit, *te novacula cotem discissurum.* *Cape hanc, et perage, quod aves tuae fieri posse portendunt*, tum illum haud eunctanter discidisse cotem ferunt. Statua Atti capite velato, quo in loco res acta est, in comitio, in gradibus ipsis ad laevam curiae fuit: cotem quoque eodem loco sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi ejus monimentum. Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos adcessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspicato, gereretur: concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum centuriis quidquam mutavit: numero alterum tantum adjecit, ut mille et octingenti equites in tribus centuriis essent. Posteriores modo sub iisdem nominibus, qui additi erant, adpellati sunt: quas nunc, qui geminatae sunt, sex vocant centurias.

XXXVII. Hac parte copiarum aucta, iterum cum Sabinis configitur. Sed praeter-

quam quod viribus creverat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis, qui magnam vim lignorum, in Anienis ripa jacentem, ardentem in flumen conjicerent: ventoque juvante adensa ligna, et pleraque, in ratibus inpacta, sublicis quum haerent, pontem incendunt. Ea quoque res in pugna terrorem adtulit Sabinis. Effusis eadem fugam inpediit. multique mortales, quum hostem effugissent, in flumine ipso periere: quorum fluitantia arma ad urbem cognita in Tiberi prius paene, quam nuntiari posset, insignem victoriam fecere. Eo proelio praecipua equitum gloria fuit. Vtrinque ab cornibus positos, quum jam pelleretur media pedum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo Sabinas legiones, ferociter instantes cedentibus, sed subito in fugam averterent. Montes effuso cursu Sabini petebant, et pauci tenere; maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius, instandum perterritis ratus, praeda captivisque Romam missis, spoliis hostium (votum id Vulcano erat) ingenti cumulo adensis, pergit porro in agrum Sabinum exercitum inducere: et, quamquam male gesta res erat, nec gesturos melius sperare poterant, tamen, quia consulendi res non dabit spatium, iere obviam Sabini tumultuario milite. Iterumque ibi fusi, perditis jam prope rebus, pacem petiere.

XXXVIII. Collatia, et quidquid circa Collatiam agri erat, Sabinis adentum. Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiae in praesidio relictus. Deditosque Collatinos ita adcipio, eamque deditiois formulam esse. Rex interrogavit: *Esstisne vos legati oratoresque, missi a populo Collatino, ut vos populum-*
que

que Collatinum dederetis? Sumus. Estne populus Collatinus in sua potestate? Est. Deditisne vos, populumque Collatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina, humanaque omnia; in meam populique Romani ditionem? Dedinus. At ego recipio. Bello Sabino perfecto, Tarquinius triumphans Romanam rediit. Inde priscis Latinis bellum fecit; ubi nusquam ad universae rei dimicationem ventum est. Ad singula oppida circumferendo arma, omne nomen Latinum domiuit. Corniculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumium, Ameriola, Medullia, Nomentum, haec de priscis Latinis, aut qui ad Latinos defecerant, capta oppida. Pax deinde est facta. Majore inde animo pacis opera inchoata, quam quanta mole gesserat bella: ut non quietior populus domi esset, quam militiae fuisset. Nam et muro lapideo, cujus exordium operis Sabino bello turbatum erat, Urbem, qua nondum munierat, cingere parat: et infima Urbis loca circa forum aliasque interjectas collibus convalles, quia ex planis locis haud facile evehebant aquas, cloacis e fastigio in Tiberim ductis siccant: et aream ad aedem in Capitolio Jovis, quam voverat bello Sabino, jam praefagiente animo futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

XXXIX. Eo tempore in regia prodigium visu eventuque mirabile fuit. Pueri dormienti, cui Ser. Tullio nomen fuit, caput arsisse ferunt multorum in conspectu. Plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto excitos reges. Et quum quidam familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab regina retentum: sedatoque eam tumultu moveri vetuisse puerum; donec sua sponte experrectus esset. Mox cum somno et flammam abiisse.

Tum abducto in secretum viro Tanaquil, *Viden' tu puerum hunc*, inquit, *quem tam humili cultu educamus? Scire licet, hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum, praesidiumque regiae adflictae. Proinde materiem ingentis publice privatimque decoris omni indulgentia nostra nutriamus.* Inde puerum liberum loco coeptum haberi, erudiri que artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae cultum excitantur. Evenit facile, quod Diis cordi esset. Juvenis evasit vere indolis regiae. Nec, quum quaereretur gener Tarquinio, quisquam Romanae juventutis ulla arte conferri potuit: filiamque ei suam rex despondit. Hic quacumque de causa tantus illi honos habitus credere prohibet, serva natum eum, parvumque ipsum servisse. Eorum magis sententiae sum, qui, Corniculo capto, Ser. Tullii, qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro obscuro uxorem, quum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab regina Romana prohibitam ferunt servitio partum Romae edidisse, Prisci Tarquinii domo. Inde tanto beneficio et inter mulieres familiaritatem auctam, et puerum, ut in domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse: fortunam matris, quod capta patria in hostium manus venerit, ut serva natus crederetur, fecisse.

XL. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare coeperat Tarquinius, non apud regem modo, sed apud Patres plebemque, longe maximo honore Ser. Tullius erat. Tum Anci filii duo etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romae advenam, non modo civicae, sed ne Italicae quidem stirpis; tamen in pensius his indignitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed praec-

ceps inde porro ad servitia caderet: ut in eadem civitate post centesimum fere annum, quam Romulus Deo prognatus, Deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id servus serva natus possideat. Tum commune Romani nominis, tum praecipue id domus suae dedecus fore, si, Anci regis virili stirpe salva, non modo advenis, sed servis etiam, regnum Romae pateret. Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. Sed et injuriae dolor in Tarquinium ipsum magis, quam in Servium, eos stimulabat: et quia gravior ultor caedis, si superesset, rex futurus erat, quam privatus: tum, Servio obciso, quemcumque alium generum delegisset, eundem regni heredem facturum videbatur. Ob haec ipsi regi insidiae parantur. Ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiae, quam potuere tumultuosissime, specie rixae in se omnes adparitores regios convertunt; inde, quum ambo regem adpellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. Primo uterque vociferari, et certatim alter alteri obstrepere, coerciti ab lictore, et iussi in vicem dicere, tandem obloqui desistunt. Unus rem ex composito orditur. Quum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput dejecit: relictoque in vulnere telo, ambo se foras eiciunt.

XLI. Tarquinium moribundum quum, qui circa erant, excepissent, illos fugientes lictores comprehendunt. Clamor inde concursusque populi, mirantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam jubet, arbitros ejecit: simul, quae curando vulneri opus sunt, tanquam spes subesset, sedulo com-

comparat: simul, si destituat spes, alia praesidia molitur. Servio prope adcito quum paene ex sanguinem virum ostendisset; dextram tenens orat, ne inultam mortem foci, ne focrum inimicis ludibrio esse sinat. *Tuum est, inquit, Servi, si vir es, regnum; non eorum, qui alienis manibus pessimum facinus fecere. Erige te, Deosque duces sequere, qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt. Nunc te illa coelestis excitet flamma. Nunc expurgiscere vere. Et nos peregrini regnavimus. Qui sis, non unde natus sis, reputa. Si tua re subita consilia torpent, at tu mea sequere.* Quum clamor inpetusque multitudinis vix sustineri posset, ex superiore parte aedium per fenestras, in novam viam versas, (habitabat enim rex ad Jovis Statoris) populum Tanaquil adloquitur: *Jubet bono animo esse, sopitum fuisse regem subito ictu. Ferrum haud alte in corpus descendisse. Jam ad se redisse. Inspectum vulnus, absterse cruore. Omnia salubria esse. Considerare, prope diem ipsum eos visuros. Interim Ser. Tullio jubere populum dicto audientem esso. Eum jura redditurum, obiturumque alia regis munia esse.* Servius cum trabea et lictoribus prodit; ac, sede regia sedens, alia decernit, de aliis consulturum se regem esse simulat. Itaque, per aliquot dies, quum jam exspirasset Tarquinius, celata morte, per speciem alienae fungendae vicis suas opes firmavit. Tum demum palam facto, et comploratione in regia orta, Servius, praesidio firmo munitus, primus injussu populi, voluntate Patrum regnavit. Anci liberi, jam tum comprehensis sceleris ministris, ut vivere regem, et tantas esse opes Servii nuntiatum est, Suessam Pometiam exsulatum ierant.

XLII. Nec jam publicis magis consiliis Servius, quam privatis, munire opes. Et ne, qualis Anci liberum animus adversus Tarquiniū fuerat, talis adversus se Tarquiniū liberum esset, duas filias juvenibus regis, Lucio atque Arunti Tarquiniis, jungit. Nec rupit tamen fati necessitatem humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter domesticos infida omnia atque infesta faceret. Peropportune ad praesentis quietem status bellum cum Vejentibus (jam enim induciae exierant) aliisque Etruscis sumtum. In eo bello et virtus et fortuna enituit Tullii. Fusoque ingenti hostium exercitu, haud dubius rex, seu Patrum, seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. Adgrediturque inde ad pacis longe maximum opus: ut, quemadmodum Numa divini auctor juris fuisset, ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunaeque aliquid interlucet, posterī fama ferrent. Censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio: ex quo belli pacisque munia non viritum, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent. Tum classes centuriasque et hunc ordinem ex censu descripsit, vel paci decorum, vel bello.

XLIII. Ex iis, qui centum millium aeris, aut majorem, censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac juniorum. Prima classis omnes adpellati. Seniores, ad urbis custodiam ut praesto essent: juvenes, ut foris bella gererent. Arma his imperata, galea, clipeum, ocreae, lorica; omnia ex aere. Haec ut tegumenta corporis essent. Tela in hostem, hastaque et gladius. Additae huic classi duae fabrum centuriae, quae sine armis stipendia facerent. Datum munus,

munus, ut machinas in bello ferrent. Secunda classis intra centum usque ad quinque et septuaginta millium censum instituta; et ex his, senioribus junioribusque, viginti conscriptae centuriae: arma imperata, scutum pro clipeo, et praeter loricae omnia eadem. Tertiae classis in quinquaginta millium censum esse voluit. Totidem centuriae et hae, eodemque discrimine aetatum, factae. nec de armis quidquam mutatum; ocreae tantum ademptae. In quarta classe census quinque et viginti millium, totidem centuriae factae. Arma mutata, nihil praeter hastam et verutum datum. Quinta classis aucta, centuriae triginta factae: fundas lapidesque missiles hi secum gerebant. In his ad censi, cornicines, tibicinesque, in tres centurias distributi. Undecim millibus haec classis censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit. Inde una centuria facta est, immunis militia. Ita pedestri exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. Sex item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratae erant, nominibus fecit. Ad equos emendos dena millia aeris ex publico data; et, quibus equos alerent, viduae adtributae, quae bina millia aeris in annos singulos penderent. Haec omnia in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos additus. Non enim (ut ab Romulo traditum ceteri servaverant reges) viritum subfragium eadem vi eodemque jure promiscue omnibus datum est: sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam subfragio videretur, et vis omnes penes primores civitatis esset. Equites enim vocabantur primi, octoginta inde primae classis centuriae: ibi si variaret, quod raro incidebat, ut

secun-

secundae classis vocarentur: nec fere umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent. Nec mirari oportet, huuc ordinem, qui nunc est, post expletas quinque et triginta tribus, duplicato earum numero, centuriis juniorum seniorumque, ad institutam ab Ser. Tullio summam non convenire. Quadrifariam enim urbe divisa regionibus collibusque, quae habitabantur partes, Tribus eas adpellavit; ut ego arbitror, ab tributo: nam ejus quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est. Neque hae tribus ad centuriarum distributionem numerumque quidquam pertinere.

XLIV. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de incensis latae cum vinculo-
rum minis mortisque, edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis, in campo Martio prima luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit. Idque conditum lustrum adpellatum, quia is censendo finis factus est. Millia octoginta eo lustro civium censa dicuntur. Adjecit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor, eorum, qui ferre arma possent, eum numerum fuisse. Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque. Inde deinceps auget Esquilias: ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. Aggere et fossis et muro circumdat urbem. Ita pomoerium profert. Pomoerium, verbi viam solam intuentes, postmoerium interpretantur esse. Est autem magis circa murum locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant: ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur, quae nunc

nunc vulgo etiam conjungunt; et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque habitari, neque arari fas erat, non magis quod post murum esset, quam quod murus post id, pomoerium Romani adpellarunt: et in urbis incremento semper, quantum moenia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

XLV. Aucta civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes acquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod addere urbi decus. Jam tum erat inclutum Dianae Ephesiae fanum: id communiter a civitatibus Asiae factum fama ferebat. Quum consensum Deosque confociatos laudaret mire Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amicitiasque de industria junxerat; saepe iterando eadem perpulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini cum populo Romano facerent. Ea erat confessio, caput rerum Romanam esse, de quo toties armis certatum fuerat. Id quamquam omissum jam ex omnium cura Latinorum, ob rem toties infeliciter tentatum armis, videbatur; uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii recuperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patri familiae dicitur, miranda magnitudine ac specie. Fixa per multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae monumentum ei fuere miraculo. Habita, ut erat, res prodigii loco est: et cecinere vates, cujus civitatis eam civis Dianae immolasset, ibi fore imperium; idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianae. Sabinus, ut prima apta dies sacrificio visa est, bovem Romanam actam deducit ad fanum Dianae, et ante aram statuit. Ibi antistes Roma-

nus, quum eum magnitudo victimae celebrata fama movisset, memor responsi Sabinum ita adloquitur: *Quidnam tu, hospes, paras? inquit, inceste sacrificium Dianae facere? Quin tu ante vivo perfunderis flumine? Infima valle praesluit Tiberis.* Religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet rite facta, ex templo descendit ad Tiberim. Interea Romanus immolat Dianae bovem. Id mire gratum regi atque civitati fuit.

XLVI. Servius, quamquam jam usu haud dubium regnum possederat, tamen, quia interdum jactari voces a juvene Tarquinio audiebat, se injussu populi regnare, conciliata prius voluntate plebis, agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre ad populum, *vellent, juberentne, se regnare?* Tantoque consensu, quanto haud quisquam alius ante, rex est declaratus. Neque ea res Tarquinio spem adfectandi regni minuit. immo eo inpenius, quia de agro plebis adversa Patrum voluntate senserat agi, criminandi Servii apud Patres, crescendique in curia sibi occasionem datum ratus est, et ipse juvenis ardentis animi, et domi uxore Tullia inquietum animum stimulante. Tulit enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut taedio regum maturior veniret libertas; ultimunque regnum esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius (Prisci Tarquini regis filius neposne fuerit, parum liquet; pluribus tamen auctoribus filium ediderim) fratrem habuerat Aruntem Tarquinium, mitis ingenii juvenem. His duobus, ut ante dictum est, duae Tulliae, regis filiae, nupserant, et ipsae longe dispaes moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia matrimonio jungerentur, fortuna, credo, populi Romani, quo diuturnius Ser-

vii regnum esset, constituique civitatis mores possent. Angebatur ferox Tullia, nihil materiae in viro neque ad cupiditatem, neque ad audaciam esse; tota in alterum versa Tarquinium, eum mirari, eum virum dicere, ac regio sanguine ortum: spernere sororem, quod virum nacta muliebri cessaret audacia. Contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit malum malo aptissimum. Sed initium turbandi omnia a femina ortum est. Ea, secretis viri alieni adfuefacta sermonibus, nullis verborum contumeliis parcere, de viro ad fratrem, de sorore ad virum; et se rectius viduam, et illum coelibem futurum fuisse contendere, quam cum in pari jungi, ut elanguescendum aliena ignavia esset. Si sibi eum, quo digna esset, Dii dedissent virum, domi se propediem visuram regnum fuisse, quod apud patrem videat. Celeriter adolescentem suae temeritatis inplet, Lucius Tarquinius et Tullia minor prope continuatis funeribus quum domos vacuas novo matrimonio fecissent, junguntur nuptiis, magis non prohibente Servio, quam adprobante.

XLVII. Tum vero in dies infestior Tullii senectus, infestius coepit regnum esse. Jam enim ab scelere ad aliud spectare mulier scelus: nec nocte, nec interdium virum conquiescere pati, ne gratuita praeterita parricidia essent. *Non sibi defuisse, cui nupta diceretur, nec cum quo tacita serviret: defuisse, qui se cogno dignum putaret: qui meminisset, se esse Prisci Tarquini filium; qui habere, quam sperare, regnum mallet. Si tu is es, cui nuptam esse me arbitror, et virum et regem adpello: sin minus, eo nunc pejus mutata est res, quod isthic cum ignavia est scelus. Quin adcingeris? Non tibi ab Corintho, nec ab Tarquinis, ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est.*

Dii

Dii te penates patriique, et patris imago, et domus regia, et in domo regale solium, et nomen Tarquinius creat vocatque regem. Aut si ad haec parum est animi, quid frustraris civitatem? quid te ut regium juvenem conspici suis? Faceffe hinc Tarquinius, aut Corinthum. Devolvere retro ad stirpem, fratri similitior, quam patri. His aliisque increpando juvenem instigat, nec conquietere ipsa potest: si, quum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo, ut duo continua regna viro, ac deinceps genero, dedisset; ipsa, regio femine orta, nullum momentum in dando adimondoque regno faceret. His muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumire et prensare minorum maxime gentium, Patres; admonere paterni beneficii, ac pro eo gratiam repetere; adlicere donis juvenes: tum de se ingentia pollicendo, tum regis criminibus omnibus locis crescere. Postremo, ut jam agenda rei tempus visum est, stipatus agmine armatorum, in forum inrupit; inde, omnibus perculsis pavore, in regia sede pro curia sedens, Patres in curiam per praeconem ad regem Tarquinium citari iussit. Convenere extemplo, alii jam ante ad hoc prae parati, alii metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac miraculo adtoniti, et jam de Servio actum rati. Ibi Tarquinius, maledicta ab stirpe ultima orsus; Servium servaque natum, post mortem indignam parentis sui, non interregno, ut antea, inuito, non comitiis habitis, non per subfragium populi, non auctoribus Patribus, muliebri dono regnum occupasse. Ita natum, ita creatum regem, fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienae honestatis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divisisse: omnia onera, quae communia quon-

dam fuerint, inclinasse in primores civitatis: instituisse censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna esset, et parata, unde, ubi vellet, egentissimis largiretur.

XLVIII. Huic orationi Servius quum intervenisset, trepido nuntio excitatus, exemplo a vestibulo curiae magna voce, *Quid hoc, inquit, Tarquini, rei est? qua tu audacia me vivo vocare ausus es Patres? aut in sede consistere mea?* Quum ille ferociter ad haec, *Se patris sui tenere sedem, multo, quam servum, potiozem filium regis regni heredem: satis illum diu per licentiam eludentem insultasse dominis;* clamor ab utriusque fautoribus oritur, et concursus populi fiebat in curiam: adparebatque regnaturum, qui vicisset. Tum Tarquinius, necessitate jam ipsa cogente ultima, audere, multo et aetate et viribus validior, medium adripit Servium; elatumque e curia in inferiorem partem per gradus dejecit. Inde ad cogendum senatum in curiam redit. Fit fuga regis adparitorum, atque comitum. Ipse prope exsanguis, quum semianimi regio comitatu domum se reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consequuti erant, interficitur. Creditur, quia non abhorret a cetero scelere, admonitu Tulliae id factum. Carpentum certe (id quod satis constat) in forum invecta, nec reverita coetum virorum, evocavit virum e curia; regemque prima adpellavit. A quo faceffere iussa ex tanto tumultu quum se domum reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit; flectenti carpentum dextra in Urbium clivum, ut in collem Esquiliarium eveheretur, restitit pavidus, atque inhibuit frenos is, qui jumenta agebat, jacentemque dominae Servium

vium trucidatum ostendit. Foedum inhumanumque inde traditur scelus, monumentoque locus est. Sceleratum vicum vocant, quo amens, agitantibus furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur; partemque sanguinis ac caedis paternae cruento vehiculo, contaminata ipsa resperfaque, tulisse ad penates suos virique sui: quibus iratis, malo regni principio similes prope diem exitus sequerentur. Ser. Tullius regnavit annos quatuor et quadraginta, ita ut bono etiam moderatoque subcedenti regi difficilis aemulatio esset. Ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum illo simul iusta ac legitima regna occiderunt. Id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt, ni scelus intestinum liberandae patriae consilia agitanti intervenisset.

XLIX. Inde L. Tarquinius regnare occipit, cui Superbo cognomen facta indiderunt; quia focerum gener sepultura prohibuit, *Romulum quoque insepultum perisse* dictitans: primores Patrum, quos Servii rebus favisse credebat, interfecit: conscius deinde, male quaerendi regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse, armatis corpus circumsepsit. Neque enim ad jus regni quidquam praeter vim habebat; ut qui neque populi jussu, neque auctoribus Patribus regnaret. Eo adcedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset: quem ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus exercebat: perque eam causam occidere, in exilium agere, bonis multare poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil aliud, quam praedam, sperare posset. Ita Patrum praecipue numero

inminuto, statuit nullos in Patres legere; quo contentior paucitate ipsa ordo esset, minusque per se nihil agi indignarentur. Hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit: domesticis consiliis rem publicam administravit: bellum, pacem, foedera, societates per se ipse, cum quibus voluit, injussu populi ac senatus, fecit, diremitque. Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter cives esset. Neque hospitium modo cum prioribus eorum, sed adfinitates quoque, jungebat. Octavio Mamilio Tusciano, (is longe princeps Latini nominis erat, si famae credimus, ab Vlixee Deaque Circe oriundus) ei Mamilio filiam nuptum dat; perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque ejus conciliat.

L. Jam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum proceres erat; quum, in diem certam ut ad lucum Ferentinae conveniant, indicit: esse, quae agere de rebus communibus velit. Conveniunt frequentes prima luce. Ipse Tarquinius diem quidem servavit; sed paullo ante, quam sol obcideret, venit. Multa ibi tota die in concilio variis jactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium erat invectus; *Haud mirum esse, Superbo inditum Romae cognomen.* (Jam enim ita clam quidem mussitantes, vulgo tamen, eum adpellabant.) *An quidquam superbius esse, quam ludificari sic omne nomen Latinum? Principibus longe ab domo excitis, ipsum, qui concilium indixerit, non adesse. Tentari profecto patientiam, ut, si jugum adceperint, obnoxios premat. Cui enim non adparere, adfectare cum imperium in Latinos? Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum illud,*
et

*et non raptum parricidio, sit, credere et Latinos (quamquam ne sic quidem alienigenae) debere. Sin suos ejus poeniteat, (quippe qui alii super alios trucidentur, exsulatum eant, bona amittant,) quid spei melioris Latinis portendi? Si se audiant, domum suam quemque inde abituros: neque magis observaturos diem concilii, quam ipse, qui indixerit, observet. Haec atque alia eodem pertinentia seditiosus facinorosusque homo, hisque artibus opes domi nactus, quum maxime disereret, intervenit Tarquinius. Is finis orationi fuit. Aversi omnes ad Tarquinium salutandum. Qui, silentio facto, monitus a proximis, ut purgaret se, quod id temporis venisset, *disceptatorem*, ait, *se sumtum inter patrem et filium: cura reconciliandi eos in gratiam moratum esse: et, quia ea res exemisset illum diem, postero die acturum, quae conslituisset.* Ne id quidem ab Turno tulisse tacitum ferunt. Dixisse enim, *Nullam breviorē esse cognitionem, quam inter patrem et filium, paucisque transigi verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.**

LI. Haec Aricinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. Quam rem Tarquinius aliquanto, quam videbatur, aegrius ferens, confestim Turno necem machinatur; ut eundem terrorem, quo civium animos domi obpresserat, Latinis injiceret. Et quia pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso crimine infontem obpressit. Per adversae factionis quosdam Aricinos servum Turni auro corrupit, ut in deversorium ejus vim magnam gladiatorum inferri clam sineret. Ea quum una nocte perfecta essent, Tarquinius, paullo ante lucem aditis ad se principibus Latinorum, quasi re nova perturbatus, *moram suam hesternam, velut Deorum quadam provi-*

dentia inlatam, ait, saluti sibi atque illis fuisse. Ab Turno dici sibi et primoribus populorum parari necem, ut Latinorum solus imperium teneat. Adgressurum fuisse hesternum die in concilio. Dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit, quem maxime peteret. Inde illam absentis insectationem esse natam, quod morando spem destituerit. Non dubitare, si vera deferantur, quin prima luce, ubi ventum in concilium sit, instructus cum conjuratorum manu armatusque venturus sit. Dici, gladiatorum ingentem numerum esse ad eum convectum. Id vanum nec ne sit, extemplo sciri posse. Rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant. Suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox, et oratio hesternum, et mora Tarquinii; quod videbatur ob eam differri caedes potuisse. Eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi. Vbi est eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumstant custodes: comprehensusque servis, qui caritate domini vim parabant, quum gladii abditi ex omnibus locis deverticuli protraherentur; enimvero manifesta res visa, injectaeque Turno catenae: et confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur. Ibi tam atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut, indicta causa, novo genere leti, dejectus ad caput aquae Ferentinae, crate superne injecta saxisque congestis, mergeretur.

LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis, Tarquinius, conlaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto parricidio merita poena adfecissent, ita verba fecit: *Posse quidem se vetusto jure agere, quod, quum omnes Latini ab Alba oriundi sint, in eo foedere teneantur, quo ab Tullo res omnis Albana cum*
solo-

colonis suis in Romanum cesserit imperium. Ceterum se utilitatis id magis onuium causa censere, ut renovetur id foedus: secundaque potius fortuna populi Romani ut participes Latini fruantur, quam urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo regnante, perpeffi sint, semper aut expectent, aut patientur. Haud difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo foedere superior Romana res erat. Ceterum et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege videbant, et Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat documentum. Ita renovatum foedus, indictumque junioribus Latinorum, ut ex foedere die certa ad lucum Ferentinæ armati frequentes adessent. Qui ubi ad edictum Romani regis ex omnibus populis convenere; ne ducem suum, neve secretum imperium, propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos faceret, binosque ex singulis. Ita geminatis manipulis centuriones inposuit.

LIII. Nec, ut injustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit. Quin ea arte aequasset superiores reges, ni degeneratum in aliis huic quoque decori obfecisset. Is primus Volscis bellum in ducentos amplius post suam aetatem annos movit, Suessamque Pometiam ex his vi cepit. Vbi quum dividenda praeda quadraginta talenta argenti auriq̄ue refecisset; concepit animo eam amplitudinem Jovis templi, quae digna Deum hominumque rege, quae Romano imperio, quae ipsius etiam loci majestate esset. Captivam pecuniam in aedificationem ejus templi seposuit. Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios, propinquam urbem, nequidquam vi adortus, quum obsidendi quoque urbem spes pulso a moeni-

bus adempta esset, postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, adgressus est. Nam quum, velut posito bello, fundamentis templi jaciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse similaret, Sextus filius ejus, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se saevitiam intolerabilem conquerens: *Jam ab alienis in suos vertisse superbiam: et liberorum quoque eum frequentiae tædere; ut, quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat: ne quam stirpem. ne quem heredem regni relinquat. Se quidem, inter tela et gladios patris elapsum, nihil usquam sibi tutum, nisi apud hostes L. Tarquini, credidisse. Nam, ne errarent, manere his bellum, quod positum similetur; et per occasionem eum incautos invasurum. Quod si apud eos subpliciibus locus non sit, pererraturum se omne Latium: Volscosque se inde, et Aequos, et Hernicos petiturum; donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque impiis subpliciis tegere liberos sciant. Forsitan etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus superbissimum regem ac ferocissimum populum inventurum. Quum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. Vetant mirari, si, qualis in cives, qualis in focios, talis ad ultimum in liberos esset. In se ipsum postremo saeviturum, si alia desint. Sibi vero gratum adventum ejus esse: futurumque credere brevi, ut, illo adjuvante, ab portis Gabinis sub Romanâ moenia bellum transferatur.*

LIV. Inde in consilia publica adhiberi. Vbi, quum de aliis rebus adfentire se veteribus Gabinis diceret, quibus hae notiores essent, ipse idemtidem belli auctor esse, in eo sibi præcipuam prudentiam adsumere, quod

utrius-

utriusque populi vires nosset, sciretque, in-
 visam profecto superbiam regiam civibus esse,
 quam ferre ne liberi quidem potuissent. Ita
 quum sensim ad rebellandum primores Gabi-
 norum incitaret, ipse cum promptissimis juve-
 num praedatum atque in expeditiones iret, et
 dictis factisque omnibus ad fallendum instru-
 ctis vana adcreveret fides, dux ad ultimum
 belli legitur. Ibi quum, inscia multitudine,
 quid ageretur, proelia parva inter Romam
 Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina
 res superior esset; tum certatim summi infir-
 mique Gabinorum Sex. Tarquinius dono
 Deum sibi missum ducem credere. Apud mi-
 lites vero, obeundo pericula ac labores pari-
 ter, praedam munifice largiendo, tanta cari-
 tate esse, ut non pater Tarquinius potentior
 Romae, quam filius Gabiis esset. Itaque, post-
 quam satis virium coniectum ad omnes cona-
 tus videbat, tum e suis unum sciscitatum Ro-
 mam ad patrem mittit, quidnam se facere vel-
 let? quandoquidem, ut omnia unus Gabiis
 posset, ei Dii dedissent. Huic nuntio, quia,
 credo, dubiae fidei videbatur, nihil voce re-
 sponsum est. Rex, velut deliberabundus, in
 hortum acdium transit, sequente nuntio filii.
 Ibi, inambulans tacitus, summa papaverum
 capita dicitur baculo decussisse. Interrogando
 exspectandoque responsum nuntius fessus, ut
 re imperfecta, redit Gabios. Quae dixerit
 ipse, quaeque viderit, refert: seu ira, seu
 odio, seu superbia insita ingenio, nullam eum
 vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens,
 quidve praeciperet tacitis ambagibus, patuit;
 primores civitatis, criminando alios apud po-
 pulum, alios sua ipsos invidia obportunos in-
 teremit. Multi palam; quidam, in quibus
 minus speciosa criminatio erat futura, clam

interfecti. Patuit quibusdam volentibus fuga; alii in exilium acti sunt, absentiumque bona juxta atque interemtorum divisui fuere. Largitionis inde praedaeque et dulcedine privati commodi sensus malorum publicorum adimi, donec, orba consilio auxilioque, Gabina res regi Romano sine ulla dimicatione in manum traditur.

LV. Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum Aequorum gente fecit; foedus cum Tuscis renovavit. Inde ad negotia urbana animum convertit. Quorum erat primum, ut Jovis templum in monte Tarpejo, monumentum regni sui nominisque, relinqueret: Tarquinius reges ambos, patrem vovisse, filium perfecisse. Et, ut libera a ceteris religionibus arca esset tota Jovis templique ejus, quod inaedificaretur, exaugurare sana sacellaque statuit; quae aliquot ibi a Tatio rege, primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota, consecrata, inaugurataque postea fuerant. Inter principia condendi hujus operis movisse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur Deos: nam, quum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non addixere. Id omen auguriumque ita adceptum est: non motam Termini sedem, unumque eum Deorum non evocatum sacratis sibi finibus, firma stabiliaque cuncta portendere. Hoc perpetuitatis auspicio adcepto, sequutum aliud, magnitudinem imperii portendens, prodigium est. Caput humanum integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur adparuisse. Quae visa species, haud per ambages, arcem eam imperii caputque rerum fore portendebat. Idque ita cecinere vates, quique in urbe erant, quosque ad eam rem consultandam ex Etruria ad-

adiverant. Augebatur ad inpenas regis animus. Itaque Pometinae manubiae, quae perducendo ad culmen operi destinatae erant, vix in fundamenta subpeditavere. Eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior est, crediderim, quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni; qui quadraginta millia pondo argenti seposita in eam rem scribit, suam pecuniam neque ex unius tum urbis praedae sperandam, et nullius, ne horum quidem magnificentiae operum, fundamenta non exsuperaturam.

LVI. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex Etruria adcitatis, non pecunia solum ad id publica est usus, sed operis etiam ex plebe. Qui quum haud parvus et ipse militiae adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur, se templa Deum exaedificare manibus suis. Quae posthac et ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquanto majoris, traducebatur opera; foros in circo faciendos, cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram agenda: quibus duobus operibus vix nova haec magnificentia quidquam adaequare potuit. His laboribus exercita plebe, quia et Vrbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat; Signiam Circejosque colonos misit, praesidia Vrbi futura terra marique. Haec agenti portentum terribile visum. Anguis, ex columna lignea elapsus, quum terrorem fugamque in regiam fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus, quam anxiis inplevit curis. Itaque quum ad publica prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu, Delphos ad maxime inclutum in terris oraculum mittere

tere statuit. Neque responsa fortium ulli alii committere ausus; duos filios per ignotas ea tempestate terras, ignotiora maria, in Graeciam misit. Titus et Aruns profecti. Comes his additus L. Junius Brutus, Tarquinia sorore regis natus, juvenis longè alius ingenio, quam cujus similationem induerat. Is, quum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quidquam regi timendum, neque in fortuna concupiscendum relinquere statuit, contentuque tutus esse, ubi in jure parum praesidii esset. Ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae, quum se suaeque praedae esse regi fueret, Bruti quoque haud abnuvit cognomen: ut sub ejus obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus latens opperiretur tempora sua. Is tum ab Tarquinibus ductus Delphos, ludibrium verius, quam comes, aureum baculum, inclusum corneo cavato ad id baculo, tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui. Quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis, cupido incessit animos juvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. Ex infimo specu vocem redditam ferunt: *Imperium summum Romae habebit, qui vestrum primus, o juvenes, osculum matri tulerit.* Tarquinius, ut Sextus, qui Romae relictus fuerat, ignarus responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri jubent; ipsi inter se, uter prior, quum Romam redissent, matri osculum daret, forti permittunt. Brutus, alio ratus spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit: scilicet, quod ea communis mater omnium mortalium esset. Reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summa vi parabatur.

LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque in ea aetate, divitiis praepollens. Eaue ipsa causa belli fuit, quod rex Romanus tum ipse ditari, exhaustus magnificentia publicorum operum, tum praeda delinire popularium animos studebat; praeter aliam superbiam regno infestos etiam, quod se in fabrorum ministeriis ac servili tandem habitos opere ab rege indignabantur. Tentata res est, si primo impetu capi Ardea posset. Vbi id parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi hostes. In iis stativis, ut fit longo magis, quam acri bello, fatis liberi commeatu erant: primoribus tamen magis, quam militibus. Regii quidem juvenes interdum otium conviviiis comestationibusque inter se terebant. Forte potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi et Collatinus coenabat Tarquinus, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio: suam quisque laudare miris modis. Inde certamine adcenso, Collatinus negat, *verbis opus esse, paucis id quidem horis posse sciri, quantum ceteris praeslet Lucretia sua. Quin, si vigor juventae inest, conscendimus equos, invisimusque praesentes nostrarum ingenia? Id cuique spectatissimum sit, quod nec opinato viri adventu obcurrerit oculis.* Incaluerant vino. *Age sane, omnes, Citatis equis avolant Romani.* Quo quum, primis se intendentibus tenebris, pervenissent, pergunt inde Collatiam: ubi Lucretiam, haudquaquam ut regias nurus, quas in convivio luxuque cum aequalibus viderant tempus terentes, sed nocte fera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. Adveniens vir Tarquinique excepti benigne. Victor maritus comiter invitat regios juvenes.

Ibi Sex. Tarquinius mala libido Lucretiae per vim stuprandae capit. Tum forma, tum spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno juvenili ludo in castra redeunt.

LVIII. Paucis interjectis diebus, Sex. Tarquinius, in scio Collatino, cum comite uno Collatiam venit. Vbi exceptus benigne ab ignaris consilii, quum post coenam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circa, sopitque omnes videbantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistraque manu mulieris pectore obpresso, *Tace Lucretia*, inquit, *Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est: moriere, si emiseris vocem.* Quum pavida ex somno mulier nullam opem, prope mortem imminentem, videret; tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes partes muliebre animum. Vbi obstinatum videbat, et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortua jugulatum servum nudum positurum, ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo terrore quum vicisset obstinatum pudicitiam velut victrix libido, profectusque inde Tarquinius, ferox expugnato decore muliebri, esset; Lucretia, moesta tanto malo, nuntium Romam eundem ad patrem, Ardeanque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse; rem atrocem incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio Volesi filio, Collatinus cum L. Junio Bruto venit; cum quo forte Romam rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem moestam in cubiculo inveniunt. Adventu suorum lacrumae obortae: quaerentique viro, *Satin' salvae? Minime*, inquit; *quid enim salvi est mulieri, amissa pudicitia? Vestigia*

gia viri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo. Ceterum corpus est tantum violatum, animus insons, mors testis erit. Sed date dextras fidemque, haud impune adultero fore. Sex est Tarquinius, qui hostis pro hospite priore nocte vi armatus mihi sibique, si vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium. Dant ordine omnes fidem: consolantur aegram animi, avertendo novam ab coacta in auctorem delicti. Mentem peccare, non corpus: et, unde consilium afuerit, culpam abesse. Vos, inquit, videritis, quid illi debeatur: ego me, etsi peccato absolvo, subplicio non libero. Nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo vivet. Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit: prolapsaque in vulnus, moribunda cecidit. Conclamant vir paterque.

LIX. Brutus, illis luctu occupatis, cultrum, ex vulnere Lucretiae extractum, manantem cruore prae se tenens, *Per hunc, inquit, castissimum ante regiam injuriam sanguinem juro, vosque, Dii, testes facio, me L. Tarquinium Superbum, cum scelerata conjuge et omni liberorum stirpe, ferro, igni, quacumque dehinc vi possim, exsequuturum; nec illos, nec alium quemquam regnare Romae passurum.* Cultrum deinde Collatino tradit; inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut praeceptum erat, jurant: totique ab luctu versi in iram, Brutum, jam inde ad expugnandum regnum vocantem, sequuntur ducem. Elatum domo Lucretiae corpus in forum deferunt, concientque miraculo, ut sit, rei novae atque indignitate homines. Pro se quisque scelus regium ac vim queruntur. Movet tum patris moestitia, tum Brutus, castigatior lacrumarum atque inertium querelarum, auctor-

F

que,

que, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi adversus hostilia ausos. Ferocissimus quisque juvenum cum armis voluntarius adest. Sequitur et cetera juvenus. Inde, pari praesidio relicto Collatiae ad portas, custodibusque datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati, duce Bruto, Romam profecti. Vbi eo ventum est, quacumque incedit, armata multitudo pavorem ac tumultum facit. Rursus, ubi anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud temere esse rentur. Nec minorem motum animorum Romae tam atrox res facit, quam Collatiae fecerat. Ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur. Quo simul ventum est, praeco ad tribunum Celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. Ibi oratio habita, nequaquam ejus pectoris ingenique, quod similitum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinius, de stupro infando Lucretiae et miserabili caede, de orbitate Tricipitini, cui morte filiae causa mortis indignior ac miserabilior esset. Addita superbia ipsius regis, miseriaeque et labores plebis, in fossas cloacasque exhaustas demersae. Romanos homines, victores omnium circa populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. Indigna Ser. Fullii regis memorata caedes, et invecta corpori patris nefando vehiculo filia; invocatique ultores parentum Dii. His atrocioribusque, credo, aliis, quae praesens rerum indignitas haudquaquam relatu scriptoribus facilia subjicit, memoratis incensam multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret, exfulesque esse juberet L. Tarquinius cum conjuge ac liberis. Ipse, junioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque ad concitandum inde adversus regem

exer-

exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis jam ante ab rege instituto, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domo profugit, execrantibus, quacumque incidebat, invocantibusque parentum Furias viris mulieribusque.

LX. Harum rerum nuntiis in castra perlati, quum re nova trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus, (senferat enim adventum) ne obvius fieret; eodemque fere tempore, diversis itineribus, Brutus Ardeam, Tarquinius Roman, venerunt. Tarquinio clausae portae, exsiliumque indictum: liberatorem Urbis laeta castra adcepere; exactique inde liberi regis. Duo patrem sequuti sunt, qui exsulatum Caere in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius, Gabios, tamquam in suum regnum, profectus, ab ulioribus veterum simultatum, quas sibi ipse caedibus rapinisque conciverat, est interfectus. L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. Regnatum Romae ab condita urbe ad liberatam annos ducentos quadraginta quatuor. Duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis Ser. Tullii creati sunt, L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

T. LIVII PATAVINI

L I B E R . II.

B R E V I A R I V M .

CAP. I. Brutus, libertatis, tempestive reip. adfertae, non acrior vindex quam custos, populum jure jurando adigit, se neminem Romæ passuros regnare; et senatum ad summam CCC explet, primoribus equestris gradus lectis. 2. Rex sacrificulus. Tarquinius Collatinus, ob regium genus nomenque invisus, cogitur Urbe cedere, et consul ei subsicitur P. Valerius. 3. Conjuratio juvenum de recipiendis regibus. 4. Capita ejus sunt Aquillii, filii sororis Collatini, Vitellii, quorum soror Bruto nupta erat, hujusque filii, Titus Tiberiusque. Servus rem ad consules defert. 5. Tarquiniorum bona direpta, et ager consecratus Marti. Campus Martius. Insula Tiberina. Subplicium a proditoribus sumtum. Servus ille, Vindicius, primum vindicta liberatus. 6. Tarquini, contractis Vejentium Tarquiniensiumque copiis, in agrum Rom. veniunt. Brutus et Aruns Tarquinius infestis animis concurrunt et duabus haerentes hastis moribundi ex equis labuntur. Pugna atrox et dubia. 7. Nocte Etrusci domos suas abeunt. Publica moestitia ob mortem Bruti. Valerius, regnum adfectare creditus, submissis fascibus in concionem venit populi et crimen diluit. 8. Le-

ges fert de provocatione ad populum, et adversus regni occupandi consilium: unde ei datur cognomen Publicolae s. Poplicolae. Bruto subficitur Sp. Lucretius, et huic, intra paucos dies mortuo, M. Horatius Pulvillus. Huic sorte evenit dedicatio aedis Capitolinae.

9. *Lar Porsena*, Clusinus rex, precibus Tarquiniolorum motus, Romam cum infesto exercitu venit. 10. *Horatius Cocles*, Sp. *Lartius* et *T. Herminius* hostes, pontem sublicium transituros, repellunt. 11. *Vrbs* obsidetur. 12. *Magnum audaxque facinus C. Mucii Scaevolae*. 13. *Virtus Cloeliae*. *Pax*. 14. *Porsena* cum parte copiarum *Aruntem* filium *Ariciam* oppugnatum mittit; sed omnes fere pereunt, et pauci perfugiunt Romam. *His locus ad habitandum datus*, qui dictus deinde *Tuscus vicus*. 15. *Porsena* legatos frustra mittit de reducendo in regnum *Tarquinio*, isque exsulatum ab *Tusculum* ad generum. 16. *Bellum cum Sabinis*. *Attus Clausus Sabinus*, cui postea *Ap. Claudio* fuit Romae nomen, cum magna clientium manu ab *Regillo* Romam transfugit et inter *Patres* legitur. *Vetus Claudia* tribus. *Mors Valerii*. *Bellum cum Auruncis*, ad quos *Pometia* et *Cora* defecerant. 17. *Pometia* oppugnatur et diruitur. 18. *Bellum Sabinis indictum et Latinis*, quorum XXX populos concitaverat *Octavius Mamilius*. *Primus dictator T. Lartius vel M. Valerius*. *Tacitae induciae cum Sabinis*. 19. *A. Postumius* dictator et *T. Acbutius* magister equitum ad lacum *Regillum* in agro *Tusculano* obcurrunt *Latinis*, quorum duces sunt *Tarquinius* sup. ejusque gener; et omnes ferme proceres, praeter dictatorem Rom., vulnerantur. 20. *M. Valerii*, *Mamili* et *T. Herminii* mors. *Ingens Latinorum clades*. 21.

Aedes Saturni et Saturnalia. Tarquinius moritur Cumis. Romae tribus XXI factae. 22. Bellum cum Volscis. Foedus cum Latinis factum. 23. Seditio ob aes alienum. 24. Comprimitur pollicitationibus P. Servicii cos. ac terrore, quem adventus Volscorum incutit: et omnes nexi dant nomina. 25. Pulsi hostes castrisque exuti. Suessa Pometia capta et praedae data. 26. Victi Sabini, et mox Aurunci. 27. Recrudescit seditio plebis propter nexos ob aes alienum, et malum augetur timore Sabini belli. Dedicatio aedis Mercurii M. Laetorio, primi pili centurioni, data. Servilius fidem praestare non potest, contra nitente Ap. Claudio conlega omnique factione nobilium. Clamores aperti; secessio obcultaque conloquia. 28. Coetus nocturni in Esquilis et Aventino. Trepidatio novorum consulum, A. Virginii et T. Vetulii. Clamores et indignatio Patrum. Delectu indicto ad nomen nemo respondet. 29. Repulsi lictores, missi a consulibus, delectum habentibus. Tumultus in senatu, et variae sententiae. 30. Volsci, Aequi et Sabini arma parant. Dictator M. Valerius dicitur, vir mansueti ingenii. Volsci et Aequi funduntur. 31. Sabinis magna infertur clades. Valerius frustra ad senatum refert de nexis, et dictatura se abdicat. 32. Legiones, sacramento nondum solutae, educi ex Vrbe jubentur: sed, Sicinio auctore, in Sacrum montem secedunt. Mentis plebis flectit Menenius Agrippa, orator ad eam missus. 33. Plebs reducta. Tribuni plebis duo aut quinque, lege sacrata, creati. Oppida Volscorum capta, Longula, Polusca et Corioli: posterius maxime C. Marcii virtute. Mors Menenii.

34. Caritas ammonae. C. Marcus Coriolanus auctor est senatui, ut utantur hac occasione,

sione, recuperandi iura, vi Patribus a plebe extorta. 35. Hinc ei dies dicitur a tribunis, et absens damnatus in Volscos exsulatum abit, ubi hospitio utitur Attii Tulli. 36. Ludi magni instaurantur ob somnium. Ti. Atinii de praesultatore Jovi ingrato, ad quod senatui nuntiandum ille morbo et filii morte compellitur. 37. Volsci, qui ludorum causa Romam confluxerant, auctore Attio Tullo, materiam belli quaerente, tamquam suspecti homines, Roma excedere iubentur. 38. Hinc irarum pleni instigatique ab Attio deficiunt a Romanis. 39. Ducibus Attio Tullo et C. Marcio Coriolani oppida Romanis adimunt; et frustra legati ab his ad Marcium mittuntur. 40. Tum Veturia, mater Coriolani, et Volummia uxor, duos parvos ex eo ferens filios, cum matronis in castra hostium eunt, tandemque frangunt virum. Templum Fortunae Muliebris. Volsci, Aequi et Hernici devicti.

41. Lex agraria primum promulgata. Sp. Cassius consul, dimidiam agri publici partem plebi, dimidiam Latinis divisurus, abdicato magistratu damnatur necaturque. 42. Volsci Aequique aliquoties fusi. Cassioris aedes dedicata. Animi plebis dulcedine legis agrariae saepius his annis, sed frustra sollicitati. Bellum Veiens ininitum. Prodigia. Oppia, virgo Vestalis, damnata incesti. 43. Aequi et Veientes bellum inferunt Romanis. Sp. Licinius trib. pl. frustra delectum impedit. Hostibus ab equitatu Rom. fuis, pedes non vult insequi fugientes. 44. Ti. Pontificio trib. pl., novo legis agrariae auctori et delectum impediendi, collega intercedunt. Bellum Veiens, quo auxilia undique ex Etruria conveniunt. 45. Castris se tenent consules, neque prius militibus pugnam

poscentibus signum dant, quam omnes jurarunt, victores se inde redituros. 46. 47. Proelium atrox. Fabia gens, in qua tum temporis continui erant consulatus, insignis spectaculo exemploque est civibus. Victoria paritur egregia, sed tristis funeribus Cn. Manlii cos. et Q. Fabii.

48. Fabia gens deposcit sibi bellum gerendum cum Vejentibus, hoste adsiduo magis et latrocinante, quam timendo ac bellante. 49. Fabii CCCVI ad Cremeram fl. perveniunt, et populantur agros hostium. 50. Quin et aliquoties justis in proeliis sunt superiores. Tandem caeduntur omnes, et de clarissima gente unus tantum supereft inpubes, domi relictus. 51. Vejentes Janiculum occupant, et varia saepius fortuna pugnant. Proximo anno occisione occiduntur. 52. Turbae domesticae. Damnatio T. Menenii, et adfusatio Sp. Servilii, consularium. 53. Bella cum Vejentibus, Sabinis, Volscis Aequisque.

54. Lex agraria iterum agitur. Cn. Genucius trib. pl. L. Furium et C. Manlium cos. magistratu abeuntes facit reos, et occiditur. 55. Delectu edicto Volero Publilius, de plebe homo, qui jam ordines duxerat, negat, se militem fieri debere, et ad populum provocat. Violantur lictores Patresque trepidant. 56. Volero Publilius tribunus pl. creatur, et rogationem fert ad populum, ut plebeji magistratus tributis comitiis fiant. Proximo anno Laetorius trib. pl. hanc legem perferendam suscipit, et ad Ap. Claudium cos. viatorem; hic vero lictorem ad illum mittit. Res paene venit ad manum. 57. Aegre sedatur a T. Quinctio cos. plebs, multo aegrius conlega ejus a Patribus, et lex Publilia silentio perfertur. 58. Volscum Aequicumque bellum cooritur, et hoc Quinctio evenit,

euenit, illud Appio, qui plebi militibusque inuisus est. 59. Exercitus Appii vinci vult, et bis fugam capit. Hinc signiferi, centuriones duplicariique virgis caesi percutiuntur securi, et cetera multitudo decimantur. 60. Quinctius consul Aequorum agrös populatur, et ingentem militi dat praedam. 61. Appius, acerrimus legis agrariae aduersarius, aduersatur morboque moritur ante diem, a M. Duilio et C. Sicinio ei dictam. 62. L. Valerius et Ti. Aemilius coff. vastant hostium agros, ille Aequorum, hic Sabinorum. 63 – 65. Bella cum Volscis, Aequis Sabinisque, et expugnatio Antii.

Liberi jam hinc populi Romani res, pace belloque gestas, annuos magistratus, imperiaque legum, potentiora quam hominum, peragam. Quae libertas ut laetior esset, proximi regis superbia fecerat. Nam priores ita regnarunt, ut haud immerito omnes deinceps conditores partium certe Urbis, quas novas ipsi fedes ab se auctae multitudini addiderunt, numerentur: neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae, Superbo exacto rege, meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis inmaturae cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset. Quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutela inuolati templi aut libertatem, aut certe impunitatem, adeptam, soluta regio metu, agitari coepta esset tribuniciis procellis? et in aliena urbe cum Patribus serere certamina, priusquam pignora conjugum ac liberorum caritasque ipsius

foli, cui longo tempore aduescitur, animos eorum confociasset? Disipatae res nondum adultae discordia forent: quas fovit tranquilla moderatio imperii, eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis jam viribus ferre possent. Libertatis autem originem inde magis, quia annum imperium consulare factum est, quam quod deminutum quidquam sit ex regia potestate, numeres. Omnia jura, omnia insignia primi consules tenuere. Id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior, concedente collega, fasces habuit: qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit. Omnium primum avidum novae libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, jure jurando adegit, neminem Romae passuros regnare. Deinde, quo plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, caedibus regis deminutum Patrum numerum, primoribus equestris gradus lectis, ad trecentorum summam explevit. Traditumque inde fertur, ut in senatum vocarentur, qui Patres, quique conscripti essent. Conscriptos videlicet in novum senatum adpellabant lectos. Id mirum quantum profuit ad concordiam civitatis jungendosque Patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura; et, quia quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. Id sacerdotium pontifici subjecere, ne additus nomini honos aliquid libertati, cujus tunc prima erat cura, obficeret. Ac nescio, an, nimis undique eam minimis quoque rebus muniendo, modum excefferint. Consul is enim alterius, quam nihil aliud obfenderit, nomen

invisum civitati fuit. Nimum Tarquinius regno adsuesse. Initium a Prisco factum. Regnasse deinde Ser. Tullium. Ne intervallo quidem facto, oblitum, tamquam alieni, regni Superbum Tarquinium; velut hereditatem gentis scelere ac vi repetisse. Pulso Superbo, penes Collatinum imperium esse. Nescire Tarquinius privatos vivere. Non placere nomen. Periculosum libertati esse. Hic primo sensim tentantium animos sermo per totam civitatem est datus, sollicitamque suspicione plebem Brutus ad concionem vocat. Ibi omnium primum jus iurandum populi recitat. Neminem regnare passuros, nec esse Romae, unde periculum libertati foret. Id summa ope tuendum esse: neque ullam rem, quae eo pertineat, contemnendam. Invitum se dicere hominis causa: nec dicturum fuisse, ni caritas rei publicae vinceret. Non credere populum Romanum, solidam libertatem recuperatam esse. Regium genus, regium nomen, non solum in civitate, sed etiam in imperio esse. Id obficere, id obstare libertati. Hunc tu, inquit, tua voluntate, L. Tarquini, remove metum. Meminimus, fatemur, ejecisti reges. Absolve beneficium tuum. Aufer hinc regium nomen. Res tuas tibi non solum reddent cives tui, auctore me; sed, si quid deest, munifice augebunt. Amicus abi. Exonera civitatem vano forsitan metu. Ita persuasum est animis, cum gente Tarquinia regnum hinc abiturum. Consuli primo tam novae rei ac subitae admiratio incluserat vocem. Dicere deinde incipientem primores civitatis circumstant, eadem multis precibus orant. Et ceteri quidem movebant minus. Postquam Sp. Lucretius, major aetate ac dignitate, focer praeterea ipse, agere varie, rogando alternis suadendoque, coepit, ut vinci se consensu civitatis pate-

pateretur, timens consul, ne postmodum privato sibi eadem illa cum honorum amissione, additaque alia insuper ignominia, acciderent, abdicavit se consulatu: rebusque suis omnibus Lavinium translatis, civitate cessit. Brutus ex senatusconsulto ad populum tulit, ut omnes Tarquiniae gentis exules essent: conlegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adjutore reges ejecerat.

III. Quum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniiis imminere, id quidem spe omnium serius fuit. Ceterum, id quod non timebant, per dolum ac prodicionem prope libertas amissa est. Erant in Romana juventute adolescentes aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, aequales sodalesque adolescentium Tarquiniorum, adfueti more regio vivere. Eam tum, aequato jure omnium, licentiam quaerentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutum inter se conquerebantur. *Regem hominem esse, a quo impetres, ubi jus, ubi injuria opus sit: esse gratiae locum, esse beneficio; et irasci et ignoscere posse: inter amicum atque inimicum discrimen nosse. Leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi; quam potenti: nihil laxamenti nec veniae habere, si modum excesseris. Periculosum esse, in tot humanis erroribus sola innocentia vivere.* Ita, jam sua sponte aegris animis, legati ab regibus superveniunt, sine mentione reditus bona tantum repetentes. Eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit; ne non reddita, belli causa; reddita, belli materia et adjumentum essent. Interim legati alii alia moliri, aperte bona repetentes, clam recuperandi regui consilia struere. Et, tamquam ad id, quod agi videbatur, am-

ambientes nobilium adolescentium animos per-
tentant. A quibus placide oratio adcepta est;
his literas ab Tarquiniiis reddunt; et de ad-
cipiendis clam nocte in urbem regibus conlo-
quuntur.

IV. Vitelliis Aquilliisque fratribus primo
commissa res est. Vitelliorum soror consuli
nupta Bruto erat: jamque ex eo matrimonio
adolescentes erant liberi, Titus Tiberiusque;
Eos quoque in societatem consilii avunculi ad-
sumunt. Praeterea et nobiles aliquot adolescen-
tes conscii adsumti, quorum vetustate memo-
ria abiit. Interim quum in senatu vicisset sen-
tentia, quae censebat reddenda bona; eam-
que ipsam causam morae in Vrbe haberent le-
gati, quod spatium ad vehicula comparanda
a consulibus sumissent, quibus regum abspor-
tarent res; omne id tempus cum conjuratis
consultando adsumunt, evincuntque instando,
ut literae sibi ad Tarquinius darentur: nam
aliter qui credituros eos, non vana ab legatis
super rebus tantis adferri? Datae literae, ut
pignus fidei essent, manifestum facinus fece-
runt. Nam quum, pridie quam legati ad Tar-
quinius proficiscerentur, et coenatum forte
apud Vitellios esset, conjuratique ibi, remo-
tis arbitris, multa inter se de novo, ut sit,
consilio egissent; sermonem eorum ex servis
unus excepit, qui jam antea id senserat agi;
sed eam occasionem, ut literae legatis daren-
tur, quae deprehensae rem coarguere possent,
expectabat. Postquam datas sensit, rem ad
consules detulit. Consules, ad deprehenden-
dos legatos conjuratosque profecti domo, sine
tumultu rem omnem obpressere: literarum in
primis habita cura, ne interciderent. Prodi-
toribus extemplo in vincula coniectis, de le-
gatis paullulum addubitatum est: et quamquam
visi

visti sunt commisisse, ut hostium loco essent, jus tamen gentium valuit.

V. De bonis regis, quae reddi ante censerant, res integra refertur ad Patres. Illi victi ira vetuere reddi, vetuere in publicum redigi. Diripienda plebi sunt data; ut, contacta regia praeda, spem in perpetuum cum his pacis amitteret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti, Martius deinde campus fuit. Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse maturam messi. Quem campi fructum quia religiosum erat consumere, defectam cum stramento segetem magna vis hominum simul inmissa corribus fudere in Tiberim, tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet. Ita in vadis haecitantis frumenti acervos sedisse inlitos limo. Insulam inde paullatim, et aliis, quae fert temere flumen, eodem invectis, factam. Postea credo additas moles, manque adjutum, ut tam eminens area, firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis esset. Direptis bonis regum, damnati proditores, suntumque supplicium, conspectus eo, quod poenae capiendae ministerium patri de liberis consulatus inposuit, et, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit. Stabant deligati ad palum nobilissimi juvenes. Sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos; miserabatque non poenae magis homines, quam sceleris, quo poenam meriti essent; illos, eo potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex domo Junia, Patres, plebem, quidquid Deorum hominumque Romanorum esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi, tum infesto exsuli, proderent. Consules in sedem pro-

processere suam, missique lictores ad sumendum subplicium nudatos virgis caedunt, securisque feriunt: quum inter omne tempus pater, vultusque, et os ejus, spectaculo esset, eminente animo patrio inter publicae poenae ministerium. Secundum poenam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, praemium iudici, pecunia ex aerario, libertas et civitas, data. Ille primum dicitur vindicta liberatus. Quidam vindictae quoque nomen tractum ab illo putant; Vindicio ipsi nomen fuisse. Post illum observatum, ut, qui ita liberati essent, in civitatem adcepti viderentur.

VI. His, sicut acta erant, nuntiatis, incensus Tarquinius non dolore solum tantae ad irritum cadentis spei, sed etiam odio iraque, postquam dolo viam obseptam vidit, bellum aperte moliendum ratus, circumire supplex Etruriae urbes; orare maxime Veientes Tarquinienlesque, *ne se ortum, ejusdem sanguinis, extorrem egentem ex tanto modo regno, cum liberis adolescentibus ante oculos suos perire snerent. Alios peregre in regnum Romanum ad-citos: se regem, augentem bello Romanum imperium, a proximis scelerata conjuratione pulsum. Eos inter se, quia nemo unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse; bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset. Patriam se regnumque suum repetere, et persequi ingratos cives velle. Ferrent opem, adjuvarent; suos quoque veteres injurias ultum-irent, toties caesas legiones; agrum adentum.* Haec moverunt Veientes: ac pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demendas, belloque amissa repetenda, minaciter fremunt. Tarquinienles nomen ac cognatio movet. Pulcrum videbatur, suos Romae regnare. Ita duo

duo duarum civitatum exercitus, ad repetendum regnum belloque persequendos Romanos, sequuti Tarquinium. Postquam in agrum Romanum ventum est, obviam hosti confules eunt. Valerius quadrato agmine peditem ducit: Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. Eodem modo primus eques hostium agminis fuit, (praerat Aruns Tarquinius, filius regis) rex ipse cum legionibus sequebatur. Aruns, ubi ex lictoribus procul confulem esse, deinde jam propius ac certius facie quoque Brutum cognovit, inflammatus ira, *Ille est vir*, inquit, *qui nos extorres expulit patria. Ipse, en, ille, nostris decoratus insignibus, magnifice incedit. Dii regum ultores adeste.* Concitat calcaribus equum, atque in ipsum infestus confulem dirigit. Sensit in se iri Brutus. Decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus: avide itaque se certamini obfert. Adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut, contrario ictu per parmam uterque transfixus, duabus haerentes hastis moribundi ex equis labii sint. Simul et cetera equestris pugna coepit; neque ita multo post et pedites superveniunt. Ibi varia victoria, et velut aequo Marte pugnatum est. Dextra utrinque cornua vicere, laeva superata. Veientes, vinci ab Romano milite adfueti, fusi fugatique. Tarquiniensis, novus hostis, non stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum pepulit.

VII. Ita quum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium atque Etruscos incessit, ut, omissa irrita re, nocte ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos. Adjiciunt miracula huic pugnae: silentio proximae noctis ex silva Arisia ingentem

tem

tem editam vocem; Silvani vocem eam creditam; haec dicta, *Vno plus Tuscorum cecidisse in acie; vincere bello Romanum.* Ita certe inde abiere Romani, ut victores; Etrusci pro victis. Nam, postquam inluxit, nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit, triumphansque inde Romam rediit. Conlegae funus, quanto tum potuit adparatu, fecit. Sed multo majus morti decus publica fuit moestitia, eo ante omnia insignis, quia matronae annum, ut parentem, eum luxerunt, quod tam acer ultor violatae pudicitiae fuisset. Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles vulgi animi, ex favore non invidia modo, sed suspicio etiam cum atroci crimine, orta. Regnum eum adfectare, fama ferebat: quia nec conlegam subrogaverat in locum Bruti, et aedificabat in summa Velia. Ibi alto atque munito loco arcem inexpugnabilem fore. Haec dicta vulgo creditaque quum indignitate angerent consulis animum, vocato ad concilium populo, submissis fascibus in concionem descendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit: submissa sibi esse imperii insignia; confessionemque factam, populi, quam consulis, majestatem vimque majorem esse. Vbi audire iussi, consul *laudare fortunam conlegae, quod, liberata patria, in summo honore, pro republica dimicans, matura gloria, nec dum se vertente in invidiam; mortem obcubisset. Se supersitem gloriae suae ad crimen atque invidiam superesse: ex liberatore patriae ad Aquillios se Vitelliosque recidisse.* Numquamne ergo, inquit, *ulla adeo a vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat? Ego me, illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis regni crimen subiturum time-rem? Ego, si in ipsa arce Capitolioque habita-*

rem, metui me crederem posse a civibus meis? tam levi momento mea apud vos fama pendet? Adeone est fundata leviter fides, ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? Non obstabunt P. Valerii aedes libertati vestrae, Quirites; tuta erit vobis Velia. Deferam non in planum modo aedes, sed colli etiam subjiciam: ut vos supra suspectum me civem habitetis. In Velia aedificent, quibus melius, quam P. Valerio, creditur libertas. Delata confestim materia omnis infra Veliam; et, ubi nunc Vicaepotae est, domus in infimo clivo aedificata.

VIII. Latae deinde leges, non solum quae regni suspicione consulem absolverent, sed quae adeo in contrarium verterent, ut popularem etiam facerent. Inde cognomen factum Publicolae est. Ante omnes de provocatione adversus magistratus ad populum, sacrandoque cum bonis capite ejus, qui regni occupandi consilia inisset, gratiae in vulgus leges fuere. Quas quum solus pertulisset, ut sua unius in his gratia esset, tum deinde comitia conlegae subrogando habuit. Creatus Sp. Lucretius consul, qui magno natu, non subsistentibus jam viribus ad consularia munera obeunda, intra paucos dies moritur. Subfectus in Lucretii locum M. Horatius Pulvillus. Apud quosdam veteres auctores non invenio Lucretium consulem: Bruto statim Horatium subgerunt. Credo, quia nulla gesta res insignem fecerit consulatum, memoriam intereidisse. Nondum dedicata erat in Capitolio Jovis aedes. Valerius Horatiusque consules fortiti, uter dedicaret. Horatio forte evenit. Publicola ad Vejentium bellum profectus. Aegrius, quam dignum erat, tulere Valerii necessarii, dedicationem tam incluti templi Horatio dari. Id omnibus modis impedire conati, postquam

alia

alia frustra tentata erant, postem jam tenenti consuli foedum inter precationem Deum nuntium incutiunt; *mortuum ejus filium esse, funestaque familia dedicare eum templum non posse.* Non crediderit factum, an tantum animo roboris fuerit, nec traditur certum, nec interpretatio est facilis. Nihil aliud ad eum nuntium a proposito averfus, quam ut cadaver efferi juberet, tenens postem, precationem peragit, et dedicat templum. Haec post exactos reges domi militiaeque gesta primo anno. Inde P. Valerius iterum, T. Lucretius consules facti.

IX. Jam Tarquinius ad Lartem Porfenam, Clusinum regem, perfugerant. Ibi, miscendo consilium precesque, nunc orabant, *ne se, oriundos ex Etruscis, ejusdem sanguinis nominisque, egentes exfulare pateretur:* nunc monebant etiam, *ne orientem morem pellendi reges inultum sineret.* *Satis libertatem ipsam habere dulcedinis.* *Nisi, quanta vi civitates eam expetant, tanta regna reges defendant, aequari summa infinis.* *Nihil excelsum, nihil, quod supra cetera emineat, in civitatibus fore.* *Adesse finem regnis, rei inter Deos hominesque pulcherrimae.* Porfena, tum regem esse Romae, tum Etruscae gentis regem, amplum Tuscis ratur, Romanam infesto exercitu venit. Non unquam alias ante tantus terror senatum invasit. Adeo valida res tunc Clusina erat, magnunque Porfenae nomen. Nec hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs, metu percussa, receptis in urbem regibus, vel cum servitute pacem adiceret. Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu data. Annonae imprimis habita cura, et ad frumentum comparandum missi, alii in Volscos, alii Cumas. Salis quoque

que vendendi arbitrium, quia inpenso pretio venibat, in publicum omne sumtum, ademtum privatis: portoriisque et tributo plebes liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo essent; pauperes fatis stipendii pendere, si liberos educarent. Itaque haec indulgentia Patrum, asperis postmodum rebus in obsidione ac fame, adeo concordem civitatem tenuit, ut regium nomen non summi magis, quam infimi, horrerent: nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis esset, quam tum bene imperando universus senatus fuit.

X. Quum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris demigrant: urbem ipsam sepiunt praesidiis. Alia muris, alia Tiberi objecto videbantur tuta. Pons publicus iter pene hostibus dedit, ni unus vir fuisset, Horatius Cocles. Id munimentum illo die fortuna urbis Romanae habuit; qui, positus forte in statione pontis, quum captum repentino inpetu Janiculum, atque inde citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsecrans, obtestansque Deum et hominum fidem, testabatur: *nequidquam deserto praesidio eos fugere. Si transitum pontem a tergo reliquissent, jam plus hostium in Palatio Capitolioque, quam in Janiculo, fore. Itaque mouere, praedicere, ut pontem ferro, igni, quacumque vi possent, interrumpant. Se inpetum hostium, quantum corpore uno posset obsisii, excepturum.* Vadit inde in primum aditum pontis; insignisque inter conspecta cedentium pugnae terga, obversis cominus ad ineundum proelium armis, ipso miraculo audaciae obtupefecit hostes. Duos tamen cum eo pudor tenuit, Sp. Lartium ac T. Herminum, ambos claros genere factisque. Cum his

his primam periculi procellam, et quod tumultuosissimum pugnae erat, parumper sustinuit. Deinde eos quoque ipsos, exigua parte pontis relicta, revocantibus, qui rescindebant, cedere in tutum coegit. Circumferens inde truces minaciter oculos ad proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, *Servitia regum superborum, suae libertatis inmemores, alienam obpugnatum venire.* Cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, ut proelium incipiant, circumspectant. Pudor deinde commovit aciem, et, clamore sublato, undique in unum hostem tela conjiciunt. Quae quum in objecto cuncta scuto haesissent, neque ille minus obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, jam inpetu conabantur detrudere virum; quam simul fragor rupti pontis, simul clamor Romanorum, alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito inpetum sustinuit. Tum Cocles, *Tiberine pater, inquit, te sancte precor, haec arma et hunc militem propitio flumine adcipias.* Ita sic armatus in Tiberim desiluit: multisque superincidentibus telis incolumis ad suos tranavit, rem ausus plus famae habituram ad posteros, quam fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita, agri quantum uno die circumaravit, datum. Privata quoque inter publicos honores studia eminebant. Nam in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, fraudans se ipse victu suo, contulit.

XI. Porfena, primo conatu repulsus, consiliis ab obpugnanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Janiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit; navibus undique aditis, et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut praedatum mi-

lites trans flumen per occasiones aliis atque aliis locis trajiceret: brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cetera solum ex agris, sed pecus quoque omne in urbem compelleretur, neque quisquam extra portas propellere auderet. Hoc tantum licentiae Etruscis, non metu magis, quam consilio, concessum. Namque Valerius consul, intentus in occasionem multos simul et effusos inprovise adoriundi, in parvis rebus neglegens ultor, gravem se ad majora vindicem fervebat. Itaque, ut eliceret praedatores, edicit suis, postero die frequentes porta Esquilina, quae averissima ab hoste erat, expellerent pecus; scituros id hostes ratus, quod in obsidione et fame servitia infida transfugerent. Et sciere perfugae indicio; multoque plures, ut in spem universae praedae, flumen trajiciunt. P. Valerius inde T. Herminium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabina via obcultum confidere jubet: Sp. Lartium cum expedita juventute ad portam Collinam stare, donec hostis praetereat. Deinde se obicere, ne sit ad flumen reditus. Consul alter T. Lucretius porta Naevia cum aliquot manipulis militum egressus: ipse Valerius Coelio monte cohortes delectas educit. Hique primi adparuere hosti. Herminius, ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis, versisque in Valerium Etruscis terga caedit. Dextra laevaue, hinc a porta Collina, illinc ab Naevia, reditus clamor. Ita caesi in medio praedatores, neque ad pugnam viribus pares, et ad fugam septis omnibus viis. Finisque ille tam effuse evagandi Etruscis fuit.

XII. Obsidio erat nihilominus et frumenti cum summa caritate inopia; sedendoque expugnaturum se urbem spem Porfena habebat:
 quum

quum C. Mucius, adolescens nobilis, cui indignum videbatur, populum Romanum ser-
 vientem, quum sub regibus esset, nullo bello
 nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum
 eundem populum ab iisdem Etruscis obsideri,
 quorum saepe exercitus fuderit; itaque, magno
 audacique aliquo facinore eam indignitatem
 vindicandam ratus, primo sua sponte pene-
 trare in hostium castra constituit. Dein me-
 tuens, ne, si consulum injussu et ignaris omni-
 bus iret, forte deprehensus a custodibus Ro-
 manis retraheretur ut transfuga, fortuna tum
 urbis crimen adfirmante, senatum adiit:
*Transire Tiberim, inquit, Patres, et intrare,
 si possim, castra hostium volo; non praedo, nec
 populationum in vicem ultor. Majus, si Di
 juvant, in animo est facinus.* Adprobant Pa-
 tres: abdito intra vestem ferro, proficiscitur.
 Vbi eo venit, in confertissima turba prope re-
 gium tribunal constitit. Ibi quam stipendium
 forte militibus daretur, et scriba, cum rege
 sedens pari fere ornatu, multa ageret, eum
 milites vulgo adirent, timens sciscitari, uter
 Porfena esset, ne ignorando regem semet ipse
 aperiret, quis esset, quo temere traxit fortuna
 facinus, scribam pro rege obruncat. Vaden-
 tem inde, qua per trepidam turbam cruento
 mucrone sibi ipse fecerat viam, quum, con-
 cursu ad clamorem facto, comprehensum re-
 gii satellites retraxissent, ante tribunal regis
 destitutus, tum quoque, inter tantas fortunae
 minas, metuendus magis, quam metuens:
*Romanus sum, inquit, civis. C. Mucium vo-
 cant. Hostis hostem occidere volui: nec ad mor-
 tem minus animi est, quam fuit ad caedem. Et
 facere et pati fortia, Romanum est. Nec unus
 in te ego hos animos gessi: longus post me ordo
 est idem petentium decus. Proinde in hoc discrimen,*

men, si juvat, adcingere, ut in singulas horas capite dimices tuo; ferrum hostemque in vestibulo habeas regiae. Hoc tibi Juventus Romana indicimus bellum. Nullam aciem, nullum proelium timueris. Vni tibi, et cum singulis, res erit. Quum rex, simul ira infensus, periculoque conterritus, circumdari ignes inimitabundus juberet, nisi expromeret propere, quas insidiarum sibi minas per ambages jaceret. *En tibi,* inquit, *ut sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vident:* dextramque ad censo ad sacrificium foculo injicit. Quum quum velut alienato ab sensu terreret animo; prope adtonitus miraculo rex, quum ab sede sua profuisset, amoverique ab altaribus juvenem jussisset, *Tu vero abi,* inquit, *in te magis, quam in me, hostilia ausus. Juberem macte virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret.* Nunc jure belli liberum te, intactum inviolatumque hinc dimitto. Tum Mucius, quasi remunerans meritum, *Quandoquidem,* inquit, *est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me, quod minis nequisti; trecenti conjuravimus principes juventutis Romanae, ut in te hac via grassaremur. Mea prima sors fuit. Ceteri, ut cuique ceciderit primo, quoad te obportunum fortuna dederit, suo quisque tempore, aderunt.*

XIII. Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade dextrae manus cognomen inditum, legati a Porsena Romam sequuti sunt. Adeo moverat eum et primi periculi casus, quo nihil se praeter errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio toties, quot conjurati superessent, ut pacis condiciones ultro ferret Romanis. Jactatum in conditionibus nequidquam de Tarquiniis in regnum restituentis, magis quia id negare ipse nequiverat

Tar-

Tarquiniis, quam quod negatum iri sibi ab Romanis ignoraret. De agro Vejentibus restituendo inpetratum: expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Janiculo praesidium deduci vellent. His conditionibus composita pace, exercitum ab Janiculo deduxit Porfena, et agro Romano excessit. Patres C. Mucio virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quae postea sunt Mucia prata adpellata. Ergo, ita honorata virtute, feminae quoque ad publica decora excitatae. Et Cloelia virgo, una ex obsidibus, quum castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter tela hostium Tiberim tranavit; sospitesque omnes Romam ad propinquos restituit. Quod ubi regi nuntiatum est, primo incensus ira, oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem deposcendam; alias haud magni facere: deinde in admirationem versus, *supra Coclites Muciosque dicere id facinus esse, et praese ferre, quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto se foedus habiturum; sic deditam, inviolatam ad suos remissurum.* Utrunque constitit fides: et Romani pignus pacis ex foedere restituerunt; et apud regem Etruscum non tuta solum, sed honorata etiam, virtus fuit, laudatamque virginem parte obsidum se donare dixit: ipsa, quos vellet, legeret. Productis omnibus, elegisse inpubes dicitur: quod et virginitati decorum, et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam aetatem potissimum liberari ab hoste, quae maxime obportuna injuriae esset. Pace redintegrata, Romani novam in femina virtutem novo genere honoris, statua equestri, donavere. In summa Sacra via fuit posita virgo insidens equo.

XIV. Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis Etrusci abhorrens mos, traditus ab antiquis, usque ad nostram aetatem inter cetera sollemnia manet bonis vendendis, bona Porfenae regis vendendi. Cujus originem moris, necesse est, aut inter bellum natam esse, neque omissam in pace; aut a mitiore crevisse principio, quam hic prae se ferat titulus bona hostiliter vendendi. Proximum vero est ex iis, quae traduntur, Porfenam, discedentem ab Janiculo, castra opulenta, convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriae arvis commeatu, Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab longinqua obsidione. Ea deinde, ne populo inmisso diriperentur hostiliter, venisse, bonaque Porfenae adpellata, gratiam muneris magis significante titulo, quam auctionem fortunae regiae, quae ne in potestatem quidem populi Romani esset. Omisso Romano bello, Porfena, ne frustra in ea loca exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium Aruntem Ariciam obpugnatum mittit. Primo Aricinos res nec opinata perculerat. Arcessita deinde auxilia, et a Latinis populis, et a Cumis, tantum spei fecere, ut acie decernere auderent. Proelio inito, adeo concitato inpetu se intulerant Etrusci, ut sunderent ipso incurfu Aricinos. Cumanae cohortes, arte adversus vim usae, declinavere paululum; effuseque praelatos hostes conversis signis ab tergo adortae sunt. Ita in medio prope jam victores caesi Etrusci: pars perexigua, duce amisso, quia nullum propius per fugium erat, Romam inermes et fortuna et specie subplicum delati sunt. Ibi benigne excepti divisque in hospitia. Curatis vulneribus, alii profecti domos, nuntii hospitalium beneficiorum: multos Romae hospitem urbisque cari-

tas tenuit. His locus ad habitandum datus, quem deinde *Tuscum vicum* adpellarunt.

XV. P. Lucretius inde et P. Valerius Publicola consules facti. Eo anno postremum legati a Porsena de reducendo in regnum Tarquinio venerunt. Quibus quum responsum esset, missurum ad regem senatum legatos; missi confestim honoratissimus quisque ex Patribus. *Non, quin breviter reddi responsum potuerit, non recipi reges, ideo potius delectos Patrum ad eum missos, quam legatis ejus Romae daretur responsum: sed ut in perpetuum mentio ejus rei finiretur, neu in tantis mutuis beneficiis in vicem animi sollicitarentur: quum ille peteret, quod contra libertatem populi Romani esset; Romani, nisi in perniciem suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum vellent. Non in regno populum Romanum, sed in libertate esse. Ita induxisse in animum, hostibus potius, quam regibus, portas patefacere. Eam esse voluntatem omnium, ut, qui libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit. Proinde, si salvam esse vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare. Rex, verecundia victus, Quando id certum atque obstinatum est, inquit, neque ego obtundam saepius eadem nequidquam agendo: nec Tarquinos spe auxilii, quod nullum in me est, frustrabor. Alium hinc, seu bello opus est, seu quiete, exsilio quaerant locum, ne quid meam vobiscum pacem distineat.* Dictis facta amicia adjecit. Obsidum quod reliquum erat, reddidit. Agrum Vejentem, foedere ad Janiculum icto ademptum, restituit. Tarquinius, spe omni redivis incisa, exsulatum ad generum Mamilium Octavium Tusculum abiit. Romanis pax fida ita cum Porsena fuit.

XVI. Consules M. Valerius, P. Postumius. Eo anno bene pugnatum cum Sabinis. Consules triumpharunt. Majore inde mole Sabini bellum parabant. Adversus eos, et ne quid simul ab Tusculo (unde, etsi non apertum, suspectum tamen bellum erat,) repentini periculi oriretur, P. Valerius quartum, T. Lucretius iterum consules facti. Seditio, inter belli pacisque auctores orta in Sabinis, aliquantum inde virium transtulit ad Romanos. Namque Attus Clausus, cui postea Ap. Claudio fuit Romae nomen, cum pacis ipse auctor a turbatoribus belli premeretur, nec par factioni esset, ab Regillo, magna clientium comitatus manu, Romam transfugit. His civitas data agerque trans Anienem. Vetus Claudia tribus, additis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, adpellata. Appius, inter Patres lectus, haud ita multo post in principum dignationem pervenit. Consules, infesto exercitu in agrum Sabinum profecti, quum ita vastatione, dein proelio, afflixissent opes hostium, ut diu nihil inde rebellionis timere possent, triumphantes Romam redierunt. P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque artibus, anno post, Agrippa Menenio, P. Postumio consulibus, moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis, ut funeri sumtus deesset: de publico est elatus. Luxere matronae, ut Brutum. Eodem anno duae coloniae Latinae, Pometia et Cora, ad Auruncos deficiunt. Cum Auruncis bellum initum: fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consulibus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam compulsum est. Nec magis post proelium, quam in proelio, caedibus temperatum est. Et caesi aliquanto plures erant, quam capti;

et

et captos passim trucidaverunt. Ne ab obsidibus quidem, qui trecenti adcepti numero erant, iram belli hostis abstinuit. Et hoc anno Romae triumphatum.

XVII. Sequuti consules, Opiter Virginius et Sp. Cassius, Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus, obpugnaverunt. In quos Aurunci, magis jam inexpiabili odio, quam spe aliqua aut occasione, coorti, quam plures igni, quam ferro, armati excucurrissent, caede incendioque cuncta complent. Vineis incensis, multis hostium vulneratis et occisis, consulum quoque alterum, (sed utrum, nomen auctores non adjiciunt) gravi vulnere ex equo dejectum, prope interfecerunt. Romam inde, male gesta re, reditum. Inter multos faucios consul spe incerta vitae relictus. Interjecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus curandis subplendoque exercitui satis esset, tum ira majore belli, tum viribus etiam auctis, Pometiae arma iulata. Et quum, vineis resectis aliaque mole belli, jam in eo esset, ut in muros evaderet miles, deditio est facta. Ceterum nihilo minus foede, dedita urbe, quam si capta foret, Aurunci passim principes securi percussi, sub corona venierunt coloni alii; oppidum dirutum, ager venit. Consules, magis ob iras graviter ultas, quam ob magnitudinem perfecti belli, triumpharunt.

XVIII. Insequens annus Postumum Cominium et T. Lartium consules habuit. Eo anno Romae, quum per ludos ab Sabinorum juventute per lasciviam scorta raperentur, concursu hominum rixa ac prope proelium fuit; parvaque ex re ad rebellionem spectare res videbatur. Supra belli Latini metum id quoque adcellerat, quod triginta jam conjurasse

rasse populos, concitante Octavio Mamilio, fatis constabat. In hac tantarum expectatione rerum sollicita civitate, dictatoris primum creandi mentio orta. Sed nec quo anno, nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquinia essent, (id quoque enim traditur) parum creditum sit, nec quis primum dictator creatus sit, fatis constat. Apud veterrimos tamen auctores T. Lartium dictatorem primum, Sp. Cassium magistrum equitum, creatos invenio. Consulares legere: ita lex jubebat, de dictatore creando lata. Eo magis adducor, ut credam, Lartium, qui consularis erat, potius, quam M. Valerium, M. filium, Volesi nepotem, qui nondum consul fuerat, moderatorem et magistrum consulibus adpositum. Qui, si maxime ex ea familia legi dictatorem vellet, patrem multo potius M. Valerium, spectatae virtutis et consularem virum, legissent. Creato dictatore primum Romae, postquam praeferri secures viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores essent ad dicto parendum. Neque enim, ut in consulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium, neque provocatio erat; neque ullum usquam, nisi in cura parendi, auxilium. Sabinis etiam creatus Romae dictator (eo magis quod propter se creatum crediderant) metum incussit. Itaque legatos de pace mittunt. Quibus, orantibus dictatorem senatumque, ut veniam erroris hominibus adolescentibus darent, responsum; *ignosci adolescentibus posse, senibus non posse, qui bella ex bellis sererent*. Actum tamen est de pace: inpetrataque foret, si, quod inpensae factum in bellum erat, praestare Sabini (id enim postulatum erat) in animum induxissent. Bellum indictum, tacitae induciae quietum annum tenere.

XIX. Confules Ser. Sulpicius, M'. Tullius. Nihil dignum memoria actum. T. Aebutius deinde et C. Vetufius. His confulibus Fidenae obfeffae, Crufturneria capta, Praenefte ab Latinis ad Romanos defcivit. Nec ultra bellum Latinum, glifcens jam per aliquot annos, dilatatum. A. Pofthumius dictator, T. Aebutius magifter equitum, magnis copiis peditum equitumque profecti, ad lacum Regillum in agro Tufculano agmini hoftium obcurrerunt. Et, quia Tarquinius effe in exercitu Latinorum auditum eff, fufineri ira non potuit, quin extemplo confligerent. Ergo etiam proelium aliquanto, quam cetera, gravius atque atrocius fuit. Non enim duces ad regendam modo confilio rem adfuere, fed, fuismet ipsis corporibus dimicantes, mifcuere certamina. Nec quisquam procerum ferme hac aut illa ex acie fine vulnere, praeter dictatorem Romanum, exceffit. In Pofthumium, prima in acie fuos adhortantem inftruentemque, Tarquinius Superbus, quamquam jam aetate et viribus erat gravior, equum ineftefus admifit: ictusque ab latere, concurfu fuorum receptus in tutum eff. Et ad alterum cornu Aebutius magifter equitum in Octavium Mamilium inpetum dederat. Nec fefellit veniens Tufculanum ducem: contra quem et ille concitat equum. Tantaque vis ineftefus venientium haftis fuit, ut brachium Aebutio trajectum fit, Mamilio pectus percuffum. Hunc quidem in fecundam aciem Latini recepere. Aebutius, quum fancio brachio tenere telum non pollet, pugna exceffit. Latinus dux, nihil deterritus vulnere, proelium ciet; et, quia fuos percuffos videbat, arceffit cohortem exfulum Romanorum, cui L. Tarquinius filius praecerat. Ea, quod majore pugnabat ira ob
erepta

erepta bona patriamque ademptam, pugnam parumper restituit.

XX. Referentibus jam pedem ab ea parte Romanis, M. Valerius, Publicolae frater, conspicatus ferocem juvenem Tarquinium, ostentantem se in prima exfulum acie, domestica etiam gloria adensus, ut, cujus familiae decus ejecti reges erant, ejusdem interfecti forent, subdit calcaria equo, et Tarquinium infesto spiculo petit. Tarquinius retro in agnien suorum infenso cessit hosti. Valerium, temere invectum in exfulum aciem, ex transverso quidam adortus transfigit: nec quidquam equitis vulnere equo retardato, moribundus Romanus, labentibus super corpus armis, ad terram defluxit. Dictator Postumius, postquam cecidisse talem virum, exfules ferociter citato agmine invehit, suos perculos cedere animadvertit; cohorti suae, quam delectam manum praesidii causa circa se habebat, dat signum, ut, quem suorum fugientem viderint, pro hoste habeant. Ita metu ancipiti versi a fuga Romani in hostem, et restituta acies. Cohors dictatoris tum primum proelium iniit. Integris corporibus animisque fessos adorti exfules caedunt. Ibi alia inter proceres coorta pugna. Imperator Latinus, ubi cohortem exfulum a dictatore Romano prope circumventam vidit, ex subsidiariis manipulos aliquot in primam aciem secum rapit. Hos agmine venientes T. Herminius legatus conspicatus, interque eos insignem veste armisque Mamilium noscens, tanto vi majore, quam paullo ante magister equitum, cum hostium duce proelium iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occiderit Mamilium, et ipse inter spoliandum corpus hostis veruto percussus, quum victor in castra esset relatus, inter primam curationem;

expiraverit. Tum ad equites dictator advocat, obtestans, ut, fesso jam pedite, descendant ex equis, et pugnam capessant. Dicto parvare: defiliunt ex equis, provolant in primum, et pro antesignanis pallas objiciunt. Recipit extemplo animum pedestris acies, postquam juventutis proceres aequato genere pugnae secum partem periculi sustinentes vidit. Tum demum impulsus Latini, percussaque inclinavit acies. Equiti admoti equi, ut persequi hostem posset. Sequuta et pedestris acies. Ibi, nihil nec divinae nec humanae opis Dictator praetermittens, aedem Castori vovisse fertur: ac pronuntiasse militi praemia, qui primus, qui secundus, castra hostium intrasset. Tautusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant hostem, Romani castra caperent. Hoc modo ad lacum Regillum pugnatum est. Dictator et magister equitum triumphantes in Urbem rediere.

XXI. Triennio deinde nec certa pax, nec bellum fuit. Consules Q. Cloelius et T. Lartius. Inde A. Sempronius et M. Minucius. His consulibus aedes Saturno dedicata: saturnalia institutus festus dies. A. deinde Postumius et T. Virginius consules facti. Hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum, apud quosdam invenio; A. Postumium, quia conlega dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse; dictatorem inde factum. Tanti errores implicant temporum, aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut, nec qui consules secundum quosdam, nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate, non rerum modo, sed etiam auctorum, digerere possis. Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. Insignis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. Mortuus est Cumis, quo se post fractas

opes Latinorum ad Aristodemum tyrannum contulerat. Eo nuntio erecti Patres, erecta plebes. Sed Patribus nimis luxuriosa ea fuit laetitia: plebi, cui ad eam diem summa ope inservitum erat, injuriae a primoribus fieri coepere. Eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius deduxerat, subpleto numero colonorum, iterum deducta est. Romae tribus una et viginti factae. Aedes Mercurii dedicata est idibus Majis.

XXII. Cum Volscorum gente Latino bello neque pax, neque bellum fuerat. Nam et Volsci comparaverant auxilia, quae mitterent Latinis, nisi maturatum ab dictatore Romano esset; et maturavit Romanus, ne proelio uno cum Latino Volscoque contenderet. Hac ira consules in Volscum agrum legiones duxere. Volscos, consilii poenam non metuentes, nec opinata res perculit. Armorum inmemores obsides dant trecentos principum a Cora atque Pomertia liberos. Ita sine certamine inde abductae legiones. Nec ita multo post Volscis levatis metu suum rediit ingenium: rursus occultum parant bellum, Hernicis in societatem armorum adsumtis. Legatos quoque ad sollicitandum Latium passim dimittunt. Sed recens ad Regillum lacum adcepta clades Latinos ira odioque ejus, quicumque arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit. Comprehensos Volscos Romam duxere. Ibi traditi consulibus. Indicatumque est, Volscos Hernicosque parare bellum Romanis. Relata re ad senatum, adeo fuit gratum Patribus, ut et captivorum sex millia Latinis remitterent, et de foedere, quod prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magistratus rejicerent. Enimvero tum Latini gaudere facto, pacis auctores in ingenti gloria esse. Coronam

nam auream Jovi donum in Capitolium mittunt. Cum legis donoque, qui captivorum remissi ad suos fuerant, magna circumfusa multitudo venit. Pergunt domos eorum, apud quem quisque servierant: gratias agunt, liberaliter habiti cultique in calamitate sua. Inde hospitia jungunt. Numquam alias ante publice privatinque Latinum nomen Romano imperio conjunctius fuit.

XXIII. Sed et bellum Volscum imminabat, et civitas, secum ipsa discors, intestino inter Patres plebemque flagrabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum Fremebant, *se, foris pro libertate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et obpressos esse; tutioremque in bello, quam in pace, inter hostes, quam inter cives, libertatem plebis esse.* Invidiamque eam, sua sponte gliscentem, insignis unius calamitas accendit. Magno natu quidam cum omnium malorem suorum insignibus se in forum projecit. Obsita erat squalore vestis, foedior corporis habitus pallore ac macie perempti. Ad hoc, promissa barba et capilli esseraverant speciem oris. Noscitabatur tamen in tanta deformitate, et ordines duxisse ajebant, aliaque militiae decora vulgo, miserantes eum, jactabant. Ipse, testes honestarum aliquot locis pugnarum, cicatrices adverso pectore ostentabat. Sciscitantibus *unde ille habitus? unde deformitas?* quum circumfusa turba esset prope in concionis modum, *Sabinio bello, ait, se militantem, quia propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore imperatum, aes alienum fecisse: id, cumulatam usuris, primo se agro paterno avitque exuisse, deinde fortunis aliis: postremo, velut tabem,*

pervenisse ad corpus. Ductum se ab creditore, non in servitium, sed in ergastulum et carnificinam esse. Inde ostentare tergum, foedum recentibus vestigiis verberum. Ad haec visa auditaque clamor ingens oritur. Non jam foro se tumultus continet, sed passim totam urbem pervadit. Nexu vincti solutique se undique in publicum proripiunt, inplorant Quiritium fidem. Nullo loco deest seditionis voluntarius comes. Multis passim agminibus per omnes vias cum clamore in forum curritur. Magno cum periculo suo, qui forte Patrum in foro erant, in eam turbam inciderunt. Nec temperatum manibus foret, ni propere consules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad comprimendam seditionem intervenissent. In eos multitudo versa, ostentare vincula sua deformitatemque aliam. Haec se meritos dicere, exprobrantes suam quisque alius alibi militiam. Postulare multo minaciter magis, quam suppliciter, ut senatum vocarent: curianque ipsi, futuri arbitri moderatoresque publici consilii, circumstant. Pauci admodum Patrum, quos casus obtulerat, contracti ad consules: ceteros metus non curia modo, sed etiam foro arcebat. Nec agi quidquam per infrequentiam poterat senatus. Tum vero eludi atque extrahi se multitudo putare; et, Patrum qui abessent, non casu, non metu, sed impediendae rei causa abesse, et consules ipsos tergi-versari; nec dubie ludibrio esse miterias suas. Jam prope erat, ut ne consulum quidem majestas coerceret iras hominum. Quum, incerti, morando, an veniendo, plus periculi contraherent, tandem in senatum veniunt: frequentique tandem curia, non modo inter Patres, sed ne inter consules quidem ipsos, satis conveniebat. Appius, vehementis inge-

nii vir, imperio consulari rem agendam censebat: uno aut altero adrepto, quieturos alios. Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti, quam frangi, putabat quum tutius, tum facilius, esse.

XXIV. Inter haec major alius terror. Latini equites cum tumultuoso advolant nuntio: *Volsco infesto exercitu ad urbem obpugnandam venire.* Quae audita (adeo duas ex una civitate discordia fecerat) longe aliter Patres ac plebem adfecere. Exsultare gaudio plebes; ultores *superbiae Patrum adesse* dicere Deos. Alius alium confirmare, ne nomina darent: cum omnibus potius, quam solos, perituros. Patres militarent, Patres arma caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos praemia, essent. At vero curia, moesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expeditet rempublicam. Tum consul, misso senata, in concionem prodit. Ibi curae esse Patribus ostendit, ut consulatur plebi. Ceterum deliberationi de maxima quidem illa, sed tamen parte civitatis, metum pro universa re publica intervenisse. Nec posse, quum hostes prope ad portas essent, bello praeventisse quidquam: nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede prius adcepta, arma pro patria non cepille; neque Patribus satis decorum, per metum potius, quam postmodo voluntate, afflictis civium suorum fortunis consuluisse. Concioni deinde edicto, addidit fidem, quo edixit, *Ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis edendi apud consules potestas fieret. Ne quis militis, donec in castris esset, bona possideret, aut venderet: liberos ne-*

potesve ejus moraretur. Hoc proposito edicto, et, qui aderant, nexi profiteri extemplo nomina; et undique ex tota urbe proripientium se ex privato, quum retinendi jus creditori non esset, concursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. Magna ea manus fuit; neque aliorum magis in Volseo bello virtus atque opera enituit. Consul copias contra hostem educit. Parvo dirimente intervallo castra ponit.

XXV. Proxima inde nocte Volsci, discordia Romana freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri possit, tentant castra. Sensere vigiles: excitatus exercitus, signo dato: concursus est ad arma. Ita frustra id inceptum Volscis fuit. Reliquum noctis utrinque quieti datum. Postero die prima luce Volsci, fossis repletis, vallum invadunt. Jamque ab omni parte munimenta vellebantur, quum consul, quamquam cuncti undique, et nexi ante omnes, ut signum daret, clamabant, experiendi animos militum causa parumper moratus, postquam fatis adparebat ingens ardor; dato tandem ad erumpendum signo, militem avidum certaminis emittit. Primo statim incurfu pulsi hostes: fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga caesa: eques usque ad castra pavidos egit. Mox ipsa castra, legionibus circumdatis, quum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta direptaque. Postero die ad Suesam Pometicam, quo confugerant hostes, legionibus ductis, intra paucos dies oppidum capitur: captum praedae datum. Inde paulum recreatus egens miles. Consul cum maxima gloria sua victorem exercitum Romanum reducit. Decedentem Romanum Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis timentes post Pometicam captam, adeunt. His ex senatus consulto data pax, ager ademptus.

XXVI. Confestim et Sabini Romanos ter-
ritavere: tumultus enim fuit verius, quam
bellum. Nocte in urbe nuntiatum est, exer-
citus Sabinum praedabundum ad Anienem
annem pervenisse. Ibi passim diripi atque
incendi villas, Missus extemplo eo cum omni-
bus copiis equitum A. Postumius, qui dictator
bello Latino fuerat. Sequutus consul Servi-
lius cum delecta peditum manu. Plerosque
palantes eques circumvenit. Nec advenienti
peditum agmini restitit Sabina legio. Fessi,
tum itinere, tum populatione nocturna, magna
pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugae
quod satis esset virium habuere. Nocte una
audito perfectoque bello Sabino, postero die,
in magna jam spe undique partae pacis, le-
gati Aurunci senatum adeunt, ni decedatur
Volsco agro, bellum indicentes. Cum legatis
simul exercitus Auruncorum domo profectus
erat. Cujus fama, haud procul jam ab Aricia
visi, tanto tumultu concivit Romanos, ut nec
consuli ordine Patres, nec pacatum responsum
arma inferentibus arma ipsi capientes dare
possent. Ariciam infesto agmine itur: nec
procul inde cum Auruncis signa conlata, proe-
lioque uno debellatum est.

XXVII. Fufis Auruncis, victor tot intra
paucos dies bellis Romanus promissa consulis
fidemque senatus expectabat: quum Appius,
et insita superbia animo, et ut conlegae va-
nam faceret fidem, quam asperrime poterat,
jus de creditis pecuniis dicere. Deinceps et,
qui ante nexi fuerant, creditoribus tradeban-
tur, et nectebantur alii. Quod ubi cui militi
inciderat, conlegam adpellabat: concursus ad
Servilium fiebat, illius promissa jactabant, illi
exprobrabant sua quisque belli merita cicatri-
cesque adceptas. Postulabant, ut aut referret

ad senatum, aut ut auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus. Movebant consulem haec; sed tergiversari res cogebat. Adeo in alteram causam non collega solum praecipis ierat, sed omnis factio nobilium. Ita, medium se gerendo, nec plebis vitavit odium, nec apud Patres gratiam iniit. Patres mollem consulem et ambitiosum rati; plebes fallacem. Brevique adparuit, aequasse eum Appii odium. Certamen consulibus incidemat, uter dedicaret Mercurii aedem. Senatus a se rem ad populum rejecit: utri eorum dedicatio jussu populi data esset, eum praeesse annonae, mercatorum collegium instituire, sollemnia pro pontifice jussit suscipere. Populus dedicationem aedis dat M. Laetorio, primi pili centurioni: quod facile adpareret, non tam ad honorem ejus, cui curatio altior fastigio suo data esset, factum, quam ad consulem ignominiam. Saevire inde utique consulem alter Patresque. Sed plebi creverant animi; et longe alia, quam primo instituerant, via grassabantur. Desperato enim consulem senatusque auxilio, quum in jus cuncti debitorem vidissent, undique convolabant. Neque decretum exaudiri consulis prae strepitu et clamore poterat: neque, quum decreisset, quisquam obtemperabat. Vi agebatur, metusque omnis et periculum libertatis, quum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant. Super haec timor incessit Sabini belli; delectuque decreto, nemo nomen dedit, furente Appio, et infectante ambitionem collegae; qui populari silentio rem publicam proderet, et ad id, quod de credita pecunia jus non dixisset, adjiceret, ut ne delectum quidem ex senatus consulto haberet. *Non esse tamen desertam omnino rem publicam, neque projectum con-*

consulare imperium. Se unum et suae et Patrum majestatis vindicem fore. Quum circumstaret quotidiana multitudo licentia adcesa, adripi unum insignem ducem seditionum iussit. Ille, quum a lictoribus jam traheretur, provocavit: nec cessisset provocationi consul, quia non dubium erat populi iudicium, nisi aegre victa pertinacia foret, consilio magis et auctoritate principum, quam populi clamore. Adeo supererant animi ad sustinendam invidiam. Crescere inde malum in dies, non clamoribus modo apertis, sed, quod multo perniciosius erat, secessione occultisque colloquiis. Tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius Patribus mire gratus.

XXVIII, A. Virginius inde et T. Vetsius consulatum ineunt. Tum vero plebes, incerta quales habitura consules esset, coetus nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino, facere; ne in foro subitis trepidaret consiliis, et omnia temere ac fortuito ageret. Eam rem consules rati, ut erat, perniciosam, ad Patres deferunt: sed delatam consulere ordine non licuit. Adeo tumultuose excepta est clamoribus undique et indignatione Patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam ejus consules ad senatum rejicerent. *Profecto si essent in re publica magistratus, nullum futurum fuisse Romae, nisi publicum, concilium. Nunc in mille curias concionesque (quum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia) dispersam et dissipatam esse rem publicam. Vnum, Hercule, virum, (iã enim plus esse, quam consulem) qualis Ap. Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos coetus fuisse.* Conrepti consules quum, quid ergo se facere vellent, (nihil enim segnius molliusve, quam

Patribus placeat, acturos) percunctarentur, decernunt, ut delectum quam acerrimum habeant. Otio lascivire plebem. Dimisso senatu, consules in tribunal ascendunt. Citant nominatim juniores. Quum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in concionis modum negare, *Ultra decipi plebem posse. Numquam unum militem habituros, ni praestaretur fides publica, Libertatem unicuique prius reddendam esse, quam arma danda: ut pro patria civibusque, non pro dominiis, pugnent.* Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant: sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter loquerentur, neminem adesse, invidiae suae participem: et adparebat atrox cum plebe certamen. Prius itaque, quam ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit. Tum vero ad sellas consulum propere convolare minimus quisque natu Patrum, abdicare consulatum jubentes, et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXIX. Utraque re satis experta, tum demum consules: *Ne praedictum negetis, Patres conscripti, adest ingens seditio. Postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam increpant, adsint nobis habentibus delectum. Acerrimi cujusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus.* Redeunt in tribunal; citari nominatim unum ex iis, qui in conspectu erant, dedita opera jubent. Quum staret tacitus, et circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum consules mittunt. Quo repulso, tum vero, *indignum facinus esse*, clamitantes, qui Patrum consulibus aderant, devolant de tribunali, ut lictori auxilio essent. Sed ab lictore, nihil aliud quamprehendere prohibito, quum conversus in Patres inpetus esset, consulum intercurso rixa sedata est: in
qua

qua tamen, sine lapide, sine telo, plus clamoris atque irarum, quam injuriae, fuerat. Senatus, tumultuose vocatus, tumultuosius consulitur, quaestionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant, decernente ferocissimo quoque, non sententiis magis, quam clamore et strepitu. Tandem, quum irae resedissent, exprobrantibus consulibus, nihilo plus sanitatis in curia, quam in foro, esse, ordine consuli coepit. Tres fuere sententiae. P. Virginius rem non vulgabat: *de iis tantum, qui, fidem sequuti P. Servilii consulis, Volusco, Aurunco, Sabinoque militassent bello, agendum censebat.* T. Lartius, *Non id tempus esse, ut merita tantummodo exsolverentur. Totam plebem aere alieno demersam esse: nec sisti posse, ni omnibus consulatur. Quin, si alia aliorum sit conditio, ad cendi magis discordiam, quam sedari.* Ap. Claudius, et natura inmitis, et efferatus hinc plebis odio, illinc Patrum laudibus, *Non miseriis, ait, sed licentia, tantum concitum turbarum; et lascivire magis plebem, quam saevire. Id adeo malum ex provocatione natum. Quippe minus esse consulum, non imperium; ubi ad eos, qui una peccaverint, provocare liceat. Agedum, inquit, dictatorem, a quo provocatio non est, creemus. Jam hic, quo nunc omnia ardent, conticescet furor. Pulsset tum mihi lictorem, qui sciet, jus de tergo vitaeque sua penes unum illum esse, cujus majestatem violavit.*

XXX. Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appii sententia: rursus Virginius Lartiique exemplo haud salubres; utique Lartii putabant sententiam, quae totam fidem tolleret. Medium maxime et moderatum utroque consilium Virginius habebatur. Sed factione respectuque rerum privatarum, quae semper

per obfecere obficientque publicis confiliis, Appius vicit: ac prope fuit, ut dictator ille idem crearetur. Quae res utique alienasset plebem periculofiffimo tempore, quum Volsci Aequique et Sabini forte una omnes in armis effent. Sed curae fuit confulibus et feniorebus Patrum, ut imperium, fuo vehemens, manueto permitteretur ingenio. M. Valerium dictatorem Volfi filium creant. Plebes, etfi adverfus fe creatum dictatorem videbat, tamen, quum provocationem fratris lege haberet, nihil ex ea familia trifte nec superbum timebat. Edictum deinde, a dictatore propositum, confirmavit animos, Servilii fere confulis edicto conveniens. Sed et homini et potestati melius rati credi, omiffo certamine nomina dedere. Quantus numquam ante exercitus, legiones decem effectae: ternae inde datae confulibus, quatuor dictator ufus. Nec poterat jam bellum differri. Aequi Latinum agrum invaferant. Oratores Latinorum a fenatu petebant, ut aut mitterent fubfidium, aut fe ipfos tuendorum finium caufa capere arma finerent. Tutius vifum eft, defendi inermes Latinos, quam pati retractare arma. Vetusius conful miffus eft. Is finis populationibus fuit. Ceffere Aequi campis: locoque magis, quam armis, freti, fummis fe jugis montium tutabantur. Alter conful, in Volfcos profectus, ne et ipfe tereret tempus, vaftrandis maxime agris hoftem ad conferenda propius castra dimicandumque acie excivit. Medio inter castra campo, ante fuum quisque vallum, infestis fignis confitere. Multitudine aliquantum Volsci superabant. Itaque effufi et contemptim pugnam iniere. Conful Romanus nec promovit aciem, nec clamorem reddi paffus, defixis pilis stare fuos iuffit: ubi ad
ma-

manum venisset hostis, tum coortos tota vi gladiis rem gerere. Volsci, cursu et clamore fessi, quum se velut stupentibus metu intulissent Romanis, postquam impressionem sensere ex adverso factam, et ante oculos micare gladios, haud secus, quam si in insidias incidissent, turbati vertunt terga; et ne ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in proelium ierant. Romani contra, quia principio pugnae quieti steterant, vigentes corporibus, facile adepti fessos, et castra inpetu ceperunt, et, castris exutum hostem Velitras persequuti, uno agmine victores cum victis in urbem irrupere. Plusque ibi sanguinis, promiscua omnium generum caede, quam in ipsa dimicatione, factum. Paucis data venia, qui inermes in deditionem venerunt.

XXXI. Dum haec in Volscis geruntur, dictator Sabinos, ubi longe plurimum belli fuerat, fundit, fugatque, exiitque castris. Equitatu inmisso mediam turbaverat hostium aciem, qua, dum se cornua latius pandunt, parum apte introrsum ordinibus aciem firmaverant. Turbatos pedes invasit. Eodem inpetu castra capta debellatumque est. Post pugnam ad Regillum lacum non alia illis annis pugna clarior fuit. Dictator triumphans Urbem invehitur. Super solitos honores locus in circo ipsi posterisque ad spectaculum datus; sella in eo loco curulis posita. Volscis devictis Veliternus ager ademptus: Velitras coloni ab Vrbe missi et colonia deducta. Cum Aequis post aliquanto pugnatum est, invito quidem consule, quia loco iniquo subeundum erat ad hostes: sed milites, extrahi rem criminantes, ut dictator, priusquam ipsi redirent in Urbem, magistratu abiret, irritaque, sicut ante consulis, promissa ejus caderent, per-

perpulere, ut forte temere in adversos montes agmen erigeret. Id male commissum ignavia hostium in bonum vertit: qui, prius quam ad conjectum teli veniretur, obstupefacti audacia Romanorum, relictis castris, quae munitissimis tenerant locis, in adversas valles desiluerunt: ubi fatis praedae et victoria incruenta fuit. Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum rerum eventu nec Patribus nec plebi cura decesserat. Tanta quum gratia, tum arte praeparaverant feneratores, quae non modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem frustrarentur. Namque Valerius, post Vetufi consulis reditum, omnium actionum in senatu primam habuit pro victore populo, retulitque, quid nexis fieri placeret. Quae quum rejecta relatio esset, *Non placeo, inquit, concordiae auctor. Optabitis, me Dius fidius, prope diem, ut mei similes Romana plebes patronos habeat. Quod ad me adinet, neque frustrabor ultra cives meos, neque ipse frustra dictator ero. Discordiae intestinae, bellum externum fecere, ut hoc magistratu egeret res publica. Pax foris parta est, domi impeditur. Privatus potius, quam dictator, seditioni interero.* Ita, curia egressus, dictatura se abdicavit. Adparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu abisse. Itaque, velut perfoluta fide, quoniam per eum non stetit, quin praestaretur, decedentem domum cum favore ac laudibus prosequuti sunt.

XXXII. Timor inde Patres incessit, ne, si dimissus exercitus foret, rursus coetus occulti conjurationesque fierent. Itaque, quamquam per dictatorem delectus habitus esset, tamen, quoniam in consulum verba jurassent, sacramento teneri militem rati, per causam renovati ab Aequis belli educi ex Urbe legiones

nes jussere. Quo facto maturata est seditio. Et primo agitatum dicitur de consulum caede, ut solverentur sacramento: doctos deinde, nullam scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore, injussu consulum in Sacrum montem secessisse (trans Anienem amnem est) tria ab urbe millia passuum. Ea frequentior fama est, quam, cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse. Ibi sine ullo duce vallo fossaque communis castris quieti, rem nullam, nisi necessariam ad victum, fumendo, per aliquot dies, neque lacessiti neque lacessentes, sese tenere. Pavor ingens in Urbe, metuque mutuo suspensa erant omnia. Timere relicta ab suis plebes violentiam Patrum, timere Patres relidem in urbe plebem, incerti, manere eam, an abire mallent. Quam diu autem tranquillam, quae secesserit, multitudinem fore? quid futurum deinde, si quod externum interim bellum existat? nullam profecto, nisi in concordia civium, spem reliquam ducere. Eam per aequa, per iniqua, reconciliandam civitati esse. Placuit igitur oratorem ad plebem mitti Menenium Agrippam, facundum virum et, quod inde oriundus erat, plebi carum. Is, intromissus in castra, prisco illo dicendi et horrido modo nihil aliud, quam hoc, narrasse fertur: *Tempore, quo in homine non, ut nunc, omnia in unum consentiebant, sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo fuerat, indignatas reliquas partes, sua cura, suo labore ac ministerio ventri omnia quaeri: ventrem, in medio quietum, nihil aliud, quam datis voluptatibus frui: conspirasse inde, ne manus ad os cibum ferrent, nec os adciperet datum, nec dentes conficerent. Hac ira, dum ventrem fame domare vellent, ipsa una membra totumque corpus ad extremam*

tabem

tabem venisse. Inde adparuisse, ventris quoque haud segne ministerium esse: nec magis ali, quam alere eum, reddentem in omnes corporis partes hunc, quo vivimus vigemusque, divisum pariter in venas maturum, confecto cibo, sanguinem. Comparando hinc, quam intestina corporis seditio similis esset irae plebis in Patres, flexisse mentes hominum.

XXXIII. Agideinde de concordia coeptum, concessamque in conditiones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset; neve cui Patrum capere eum magistratum liceret. Ita tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. Hi tres collegas sibi creaverunt. In his Sicinium fuisse, seditionis auctorem: de duobus, qui fuerint, minus convenit. Sunt, qui duos tantum in Sacro monte creatos tribunos esse dicant, ibique sacratam legem latam. Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Cominius consulatum inierunt. His consulibus cum Latinis populis ictum foedus. Ad id feriendum consul alter Romae mansit; alter, ad Volscum bellum missus, Antiates Volscos fundit fugatque: compulso in oppidum Longulam persequutus, moenibus potitur. Inde Polulcam, item Volscorum, cepit: tum magna vi adortus est Coriolos. Erat tum in castris inter primores juvenum C. Marcius, adolescens et consilio et manu promptus, cui cognomen postea Coriolano fuit. Quum subito exercitum Romanum, Coriolos obsidentem, atque in oppidanos, quos intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus imminentis belli, Volscæ legiones, profectæ ab Antio, invasissent, eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, sorte in statione Marcius fuit. Is, cum delecta militum manu, non
modo

modo in petum erumpentium retudit, sed per patentem portam ferox irrupit: caedeque in proxima urbis facta, ignem, temere adreptum, imminentibus muro aedificiis iniecit. Clamor inde oppidanorum, mixtus muliebri puerili-que ploratu, ad terrorem, ut solet, primo ortu et Romanis auxilium animum, et turbavit Volscos, utpote capta urbe, cui ad ferendam open venerant. Ita fusi Volsci Antiates, Corioli oppidum captum. Tantumque sua laude obstitit laetae consulis Marcius, ut, nisi foedus cum Latinis, columna aenea insculptum, monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominum bellum gessisse cum Volscis, memoria cessisset. Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni vita pariter Patribus ac plebi carus; post secessionem carior plebi factus. Huic interpreti arbitroque concordiae civium, legato Patrum ad plebem, reductori plebis Romanae in urbem sumtus funeri defuit. Extulit eum plebs sextantibus conlatis in capita.

XXXIV. Consules deinde T. Geganius, P. Minucius facti. Eo anno, quum et foris quieta omnia a bello essent, et domi sanata discordia, aliud multo gravius malum civitatem invasit: caritas primum annonae, ex incultis per secessionem plebis agris; fames deinde, qualis clausis solet. Ventumque ad interitum servitorum utique et plebis esset, ni consules providissent, dimissis passim ad frumentum coemendum, non in Etruriam modo dextris ab Ostia litoribus, laevoque per Volscos mari usque ad Cumas, sed quaesitum in Siciliam quoque. Adeo finitimorum odia longinquis coegerant indigere auxiliis. Frumentum Cumis quum coemtum esset, naves pro bonis Tarquiniorum ab Aristodemo tyranno, qui

heres erat, retentae sunt. In Volscis Pomptinoque nē emi quidem potuit: periculum quoque ab inpetu hominum ipsis frumentatoribus fuit. Ex Tuscis frumentum Tiberi venit: eo sustentata est plebs. Incommodo bello in tam arctis comineatibus vexati forent, ni Volscos, jam moventes arma, pestilentia ingeus invasisset. Ea clade contreritis hostium animis, ut etiam, ubi ea remisisset, terrore aliquo tenerentur, et Velitris auxere numerum colonorum Romani, et Norbae in montes novam coloniam, quae arx in Pomptino esset, miserunt. M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus, magna vis frumenti ex Sicilia advecta: agitatunque in senātu, quanti plebi daretur. Multi venisse tempus premendae plebis putabant, recuperandique jura, quae extorta secessione ac vi Patribus essent: in primis Marcius Coriolanus, hostis tribuniciae potestatis, *Si annonam, inquit, veterem volunt, jus pristinum reddant Patribus. Cur ego plebejos magistratus, cur Sicinium potentem video, sub jugum missus, tamquam a latronibus redemptus? Egone has indignitates diutius patiar, quam necesse est? Tarquinium regem qui non tulerim, Sicinium seram? Secedat nunc, avocet plebem; patet via in Sacrum montem aliosque colles. Rapiant frumenta ex agris nostris, quemadmodum tertio anno rapuere. Utantur annona, quam furore suo fecere. Audeo dicere, hoc malo donitos ipsos potius cultores agrorum fore, quam ut armati per secessionem coli prohibeant.* Haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quam potuisse arbitror fieri, ut, conditionibus laxandi annonam, et tribuniciam potestatem, et omnia invitis jura imposita Patres demerent sibi.

XXXV. Et senatui nimis artrox visa sententia est, et plebem ira prope armavit. *Fame se jam, sicut hostes, peti; cibo victuque fraudari: peregrinum frumentum, quae sola alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi C. Marcio victi dedantur tribuni, nisi de tergo plebis Romanae satisfiat. Eum sibi carnificem novum exortum, qui aut mori, aut servire jubeat.* In exeuntem e curia inpetus factus esset, ni peropportune tribuni diem dixissent. Ibi ira est subpressa. Se judicem quisque, se dominum vitae necisque inimici factum videbat. Contemptim primo Marcus audiebat minas tribunicias: auxilii, non poenae; jus datum illi potestati; plebisque, non Patrum, tribunos esse. Sed adeo intensa erat coorta plebs, ut unius poena defungendum esset Patribus. Restiterunt tamen adversa invidia, usque sunt, qua suis quisque, qua totius ordinis viribus. Ac primo tentata res est, si, dispositis clientibus, absterrendo singulos a coitionibus conciliisque, disjicere rem possent. Univerſi deinde processere, (quidquid erat Patrum, reos diceres) precibus plebem exposcentes; *unum sibi civem, unum senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente donarent.* Ipse quum die dicta non adesset, perseveratum in ira est. Damnatus absens in Volscos exsulatum abiit, minitans patriae, hostilesque jam tum spiritus gerens. Venientem Volsci benigne exceperunt; benigniusque in dies colebant, quo major ira in suos eminebat, crebraeque nunc querelae, nunc minae percipiebantur. Hospitio utebatur Attii Tulli. Longe is tum princeps Volsci nominis erat, Romanisque semper infestus. Ita quum alterum vetus odium, alterum ira recens stimularet, consilia conferunt de Ro-

mano bello. Haud facile credebant, plebem suam inPELLI posse, ut toties infelicitè tentata arma caperent. Multis saepe bellis, pestilentia postremo amissa juventute, fractos spiritus esse: arte agendum in exoleto jam vetustate odio, ut recenti aliqua ira exacerbarentur animi.

XXXVI. Ludi sorte ex instaurationem magni Romae parabantur. Instaurationi haec causa fuerat. Ludis mane servum quidam pater familiae, nondum commisso spectaculo, sub furca caesum medio egerat circo. Coepti inde ludi, velut ea res nihil ad religionem pertinisset. Haud ita multo post Ti. Atinio, de plebe homini, somnium fuit. Visus Jupiter dicere, *Sibi ludis praesultatorem displicuisse: nisi magnifice instaurarentur hi ludi, periculum Urbi fore. Iret, ea consulibus nuntiaret.* Quamquam haud sane liber erat religione animus, verecundia tamen majestatis magistratum timorem vicit, ne in ora hominum pro ludibrio abiret. Magno illi ea cunctatio stetit. Filium namque intra paucos dies amisit. Cujus repentinae cladis ne causa dubia esset, aegro animi eadem illa in somnis obversata species visa est rogare, *Satin' magnam specti numinis haberet mercedem? majorem instare, necat propere, ac nuntiet consulibus.* Jam praesentior res erat: cunctantem tamen ac prostantem ingens vis morbi adorta est debilitate subita. Tum enimvero Deorum ira admonuit. Fessus igitur malis praeteritis instantibusque, consilio propinquorum adhibito quum visa atque audita, et obversatum toties somno Jovem, minas irasque coelestes, repraesentatas casibus suis, exposuisset; consensu inde haud dubio omnium, qui aderant, in forum ad consules lectica adfertur. Inde in curiam jussu consulum delatus, eadem illa quum Patribus ingen-

genti omnium admiratione enarrasset; ecce aliud miraculum. Qui captus omnibus membris delatus in curiam esset, eum functum officio pedibus suis domum rediisse, traditum memoriae est.

XXXVII. Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus decrevit. Ad eos ludos, auctore Attio Tullo, vis magna Volscorum venit. Priusquam committerentur ludi, Tullus, ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit. Dicit esse, quae secreto agere de republica velit. Arbitris remotis, *Invitus*, inquit, *quod sequius sit, de meis civibus loquor. Non tamen admissum quidquam ab iis criminatum venio, sed cautum, ne admittant. Nimio plus, quam velim, nostrorum ingenia sunt mobilia. Multis id cladibus sensimus. Quippe qui non nostro merito, sed vestra patientia, incolumes sumus. Magna hic nunc Volscorum multitudo est. Ludi sunt. Spectaculo intenta civitas erit. Memini, quid per eandem occasionem ab Sabinorum juventute in hac urbe commissum sit. Horret animus, ne quid inconsulte ac temere fiat. Haec, nostra vestraque causa, prius dicenda vobis, consules, ratus sum. Quod ad me adinet, extemplo hinc domum abire in animo est, ne cuius facti dictive contagione praesens violer.* Haec loquutus abiit. Consules quum ad Patres rem dubiam sub auctore certo detulissent, auctor magis, ut sit, quam res, ad praecavendum vel ex supervacuo movit. Factoque senatus consulto, ut urbem excederent Volsci, praecones dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante noctem juberent. Ingens pavor primo discurrentes ad suas res tollendas in hospitia perculit. Proficiscentibus deinde indignatio oborta: *Se, ut consceleratos contaminatosque, ab ludis, festis die-*
I 3
bus.

bus, coetu quodammodo hominum Deorumque, abactos esse.

XXXVIII. Quum prope continuato agmine irent, praegressus Tullus ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum excipiens, quaerendo indignandoque, et eos ipsos sedulo audientes secunda irae verba, et per eos multitudinem aliam in subjectum viacampum deduxit. Ibi in concionis modum orationem exorsus, *Veteres populi Romani injurias, cladesque gentis Volscorum, ut omnia, inquit, obliviscamini alia, hodiernam hanc contumeliam quo tandem animo fertis, qui per nostram ignominiam ludos commiserere? An non sensitis, triumphatum hodie de vobis esse? vos omnibus, civibus, peregrinis, tot finitimis populis, spectaculo abeuntes fuisse? vestras conjuges, vestros liberos traductos per ora hominum? Quid eos, qui audivere vocem praeconis? quid, qui vos videre abeuntes? quid eos, qui huic ignominioso agmini fuere obvii, existimasse putatis? nisi aliquod profecto nefas esse, quo, si interfimus spectaculo, violaturi simus ludos, piaculumque merituri: ideo nos ab sede priorum, coetu, concilioque abigi. Quid, deinde? illud non subcurrit, vivere nos, quod maturarimus proficisci? si hoc profectio, et non fuga est. Et hanc urbem vos non hostium ducitis, ubi, si unum diem morati essetis, moriendum omnibus fuit? Bellum vobis indictum est; magno eorum malo, qui indixere, si viri estis. Ita et sua sponte irarum pleni, et incitati, domos inde digressi sunt; instigandoque suos quisque populos effecere, ut omne Volscum nomen deficeret.*

XXXIX. Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententia lecti Attius Tullus et C. Marcius exsul Romanus, in quo aliquan-

quanto plus spei repositum. Quam spem nequaquam sefellit: ut facile adpareret, ducibus validiorem, quam exercitu, rem Romanam esse. Circejos profectus, primum colonos inde Romanos expulit, liberamque eam urbem Volscis tradidit. Inde, in Latinam viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Longulam, Poluscam, Coriolos, novella haec Romanis oppida ademit. Inde Lavinium recepit: tunc deinceps Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum cepit. Postremum ad Urbem a Peto ducit; et, ad fossas Cluilias quinque ab Urbe millia passuum castris positus, populatur inde agrum Romanum; custodibus inter populatores missis, qui patriciorum agros intactos servarent: sive infensus plebi magis, sive ut discordia inde inter Patres plebemque oriretur. Quae profecto orta esset; (adeo tribuni jam ferocem per se plebem criminando in primores civitatis instigabant) sed externus timor, maximum concordiae vinculum, quamvis suspectos infensosque inter se jungebat animos. Id modo non conveniebat; quod senatus consulesque nusquam alibi spem, quam in armis, ponebant: plebes omnia, quam bellum, malebat. Sp. Nautius jam et Sex. Furius consules erant. Eos, recensentes legiones, praesidia per muros aliaque, in quibus stationes vigiliasque esse placuerat, loca distribuentes, multitudo ingens pacem poscentium primum seditioso clamore conterruit. Deinde vocare senatum, referre de legatis ad C. Marcium mittendis coegit. Adceperunt relationem Patres; postquam adparuit, labare plebis animos; missique de pace ad Marcium oratores atrox responsum retulerunt: *Si Volscis ager redderetur, posse agi de pace: si praeda belli per otium frui velint, memorem se et*

civium injuriae, et hospitem beneficii, admissurum, ut adpareat, exsilio sibi irritatos, non fractos, animos esse. Iterum deinde iidem missi non recipiuntur in castra. Sacerdotes quoque, suis insignibus velatos, ille subplices ad castra hostium, traditum est, nihilo magis quam legatos flexisse animum.

XL. Tum matronae ad Veturiam, matrem Coriolani, Volumpiamque uxorem frequentes coeunt. Id publicum consilium, an muliebris timor fuerit, parum invenio. Pervicere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volunnia, duos parvos ex Marcio ferens filios, secum in castra hostium irent: et, quam armis viri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrumisque defenderent. Vbi ad castra ventum est, nuntiatumque Coriolano, adesse ingens mulierum agmen, in primo (ut qui nec publica majestate in legatis, nec in sacerdotibus tanta obfusa oculis animoque religione motus esset) multo obstinatior adversus lacrimas muliebres erat. Dein familiarium quidam, qui insignem moestitia inter ceteras cognoverat Veturiam, inter numerum nepotesque stantem, *Nisi me frustrantur, inquit, oculi, mater tibi conjuxque et liberi adsunt.* Coriolanus, prope ut amens, conternatus ab sede sua, quum ferret matri obviam complexum, mulier in iram ex precibus versa, *Sine, priusquam complexum adcipio, sciam, inquit, ad hostem, an ad filium, venerim: captiva materne castris tuis sim? In hoc me longa vita et infelix senecta traxit, ut exsulente, deinde hostem viderem? Potuisti populari hanc terram, quae te genuit atque aluit? Non tibi, quamvis infesto animo et minaci perveneras, ingredienti fines ira cecidit? non, quum in conspectu Roma fuit, subcurrit, intra illa*

*moenia domus ac penates mei sunt, mater, conjux, liberique? Ergo ego nisi peperissem, Roma non obpugnaretur; nisi filium haberem, libera in libera patria mortua essem. Sed ego nihil jam pati, nec tibi turpius quam mihi miserius, possum: nec, ut sim miserrima, diu futura sum. De his videris: quos, si pergis, aut inmatura mors, aut longa servitus manet. Vxor deinde ac liberi amplexi: fletusque ab omni turba mulierum ortus, et comploratio sui patriaeque, fregere tandem virum. Complexus inde suos dimittit: ipse retro ab urbe castra movit. Abductis deinde legionibus ex agro Romano, invidia rei oppressum periisse tradunt; alii alio leto. Apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad senectutem vixisse eundem invenio. Refert certe, hanc saepe eum exacta aetate usurpasse vocem, *Multo miserius seni exsilium esse*. Non inviderunt laudes suas mulieribus viri Romani. Adeo sine obtreptione gloriae alienae vivebatur. Monumento quoque quod esset, templum Fortunae Muliebri aedificatum dedicatumque est. Rediere deinde Volsci, adjunctis Aequis, in agrum Romanum, Sed Aequi Attium Tullum haud ultra tulere ducem. Hinc ex certamine, Volsci Aequine imperatorem conjuncto exercitui darent, feditio, deinde atrox proelium ortum. Ibi fortuna populi Romani duos hostium exercitus, haud minus pernicioso quam pertinaci certamine, confecit. Consules T. Sicinius et C. Aquillius. Sicinio Volsci, Aquillio Hernici (nam ii quoque in armis erant) provincia evenit. Eo anno Hernici devicti: cum Volscis aequo Marte discessum est.*

XLI. Sp. Cassius deinde et Proculus Virginius consules facti. Cum Hernicis foedus

ictum: agri partes duae ademtae. Inde dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius erat. Adjiciebat huic muneri agri aliquantum, quem publicum possideri a privatis criminabatur. Id multos quidem Patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat. Sed et publica Patribus sollicitudo inerat, largitione consulem periculosas libertati opes fruere. Tum primum lex agraria promulgata est; numquam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis motibus rerum agitata. Consul alter largitioni resistebat, auctoribus Patribus, nec omni plebe adversante: quae primo coeperat fastidire, munus vulgatum a civibus ille in focios. Saepe deinde et Virginium consulem in concionibus velut vaticinantem audiebat, *Pestilens conlegae munus esse. Agros illos servitutem iis, qui adceperint, laturos. Regno viam fieri. Quid ita enim adsumi focios et nomen Latinum? Quid adiuvisse, Hernicis, paullo ante hostibus, capti agri partem tertiam reddi, nisi ut haec gentes pro Coriolano duce Cassum habeant?* Popularis jam esse disuasor et intercessor legis agrariae coeperat. Uterque deinde consul certatim plebi indulgere. Virginius dicere, passurum se assignari agros, dum ne cui, nisi civi Romano, assignentur. Cassius, quia in agraria largitione ambitiosus in focios, eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi reconciliaret civium animos, jubere, pro Siculo frumento pecuniam adeptam retribui populo. Id vero haud fecus, quam praesentem mercedem regni, adspersa plebes. Adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia, munera ejus in animis hominum respuebantur. Quem, ubi primum magistratu abiit, damnatum nequamque constat. Sunt, qui

qui patrem auctorem ejus supplicii ferant: eum, cognita domi causa, verberasse ac necasse, peculiumque filii Cereri consecravisse. Signum inde factum esse, et inscriptum, EX CASSIA FAMILIA DATUM. Invenio apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus K. Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis, damnatumque populi judicio; dirutas publice aedes. Ea est area ante Telluris aedem. Ceterum sive illud domesticum, sive publicum fuit judicium, damnatur Ser. Cornelio, Q. Fabio consulibus.

XLII. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. Dulcedo agrariae legis ipsa per se, demto auctore, subibat animos: adensaque ea cupiditas est malignitate Patrum; qui, devictis eo anno Volscis Aequisque, militem praeda fraudavere. Quidquid captum ex hostibus est, vendidit Fabius consul, ac redegit in publicum. Invisum erat Fabium nomen plebi propter novissimum consulem: tenere tamen Patres, ut cum L. Aemilio K. Fabius consul crearetur. Eo infestior facta plebes seditione domestica bellum externum excivit: bello deinde civiles discordiae intermissae. Vno animo Patres ac plebes rebellantes Volscos et Aequos, duce Aemilio, prospera pugna vicere. Plus tamen hostium fuga, quam proelium, absunxit. Adeo pertinaciter fusos insequuti sunt equites. Castoris aedes eodem anno Idibus Quinctilibus dedicata est. Vota erat Latino bello, Postumio dictatore. Filius ejus, duumvir ad id ipsum creatus, dedicavit. Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae legis animi plebis. Tribuni plebis popularem potestatem lege populari celebrabant. Patres, satis superque gratuiti furoris in multitudine credentes esse, largitiones temeritatisque in-

vita-

vitamenta horrebant. Acerrimi Patribus duces ad resistendum consules fuere. Ea igitur pars rei publicae vicit. Nec in praesens modo, sed in venientem etiam annum M. Fabium Kaesonis fratrem, et magis invisum alterum plebi, ad causatione Sp. Cassii, L. Valerium consules dedit. Certatum eo quoque anno cum tribunis est. Vana lex, vanique legis auctores, jactando iurimum munus, facti. Fabium inde nomen ingens post tres continuos consulatus, unoque velut tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus, habitum. Itaque, ut bene locatus, mansit in ea familia aliquandiu honos. Bellum inde Veiens initum; et Volsci rebellarunt. Sed ad bella externa prope supererant vires: abutebanturque iis inter semetipfos certando. Adcessere ad aegras iam omnium mentes prodigia coelestia, prope quotidianis in urbe agrisque ostentantia minas. Motique ira numinis causam nullam aliam vates canebant, publice privatimque, nunc extis, nunc per aves, consulti, quam haud rite sacra fieri. Qui terrores tamen eo exalferre, ut Oppia, virgo Vestalis, damnata incesti poenas dederit.

XLIII. Q. Fabius inde et C. Julius consules facti. Eo anno non segnior discordia domi, et bellum foris atrocius fuit. Ab Aequis arma sumta. Veientes agrum quoque Romanorum populantes inierunt. Quorum bellorum crescente cura, K. Fabius et Sp. Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, Aequi obpugnabant. Veientes, pleni iam populationum, Romam ipsam se obpugnatos minabantur. Qui terrores, quam compescere deberent, auxere insuper animos plebis: redibatque non sua sponte plebi mos detrectandi militiam. Sed Sp. Licinius tribunus ple-

plebis, venisse tempus ratus per ultimam necessitatem legis agrariae Patribus injungendae, susceperat rem militarem impediendam. Ceterum tota invidia tribuniciae potestatis versa in auctorem est: nec in eum consules acrius, quam ipse ejus conlegae, coorti sunt: auxilioque eorum delectum consules habent. Ad duo simul bella exercitus scribitur. Ducendus Fabio in Aequos, in Veientes Furio datur. Et in Veientibus quidem nihil dignum memoria gestum est. Fabio aliquanto plus negotii cum civibus, quam cum hostibus, fuit. Unus ille vir ipse consul rem publicam sustinuit, quam exercitus odio consulis, quantum in se fuit, prodebat. Nam quum consul, praeter ceteras imperatorias artes, quas parando gerendoque bello edidit plurimas, ita instruxisset aciem, ut, solo equitatu emisso, exercitum hostium funderet, insequi suos pedes noluit. Nec illos, etsi non adhortatio inuisi ducis, suum saltem flagitium et publicum in praesentia dedecus, postmodo periculum, si animus hosti redisset, cogere potuit gradum adcelerare; aut, si aliud nihil, instare instructos. Injussa signa referunt, moestique, (crederes victos) execrantes nunc imperatorem, nunc navatam ab equite operam, redeunt in castra. Nec huic tam pestilenti exemplo remedia ulla ab imperatore quaesita sunt. Adeo excellentibus ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant, quam qua hostem superent. Consul Romam rediit, non tam belli gloria aucta, quam irritato exacerbatoque in se militum odio. Obtinere tamen Patres, ut in Fabia gente consulatus maneret. M. Fabium consulem creant: Fabio conlega Cn. Manlius datur.

XLIV. Et hic annus tribunum auctorem legis agrariae habuit. Ti. Pontificius fuit.

Is, eandem viam, velut processisset Sp. Lici-
 nio, ingressus, delectum paullisper inpediit.
 Perturbatis iterum Patribus, Ap. Claudius,
*Victam tribuniciam potestatem, dicere, priore
 anno; in praesentia re ipsa, exemplo in perpetuum:
 quando inventum sit, suis ipsam viribus
 dissolvi. Neque enim unquam defuturum, qui
 et ex collega victoriam sibi, et gratiam melio-
 ris partis bono publico velit quaesitam. Et plu-
 res, si pluribus opus sit, tribunos ad auxilium
 consulum paratos fore; et unum vel adversus
 omnes satis esse. Darent modo et consules et
 primores Patrum operam, ut, si minus omnes,
 aliquos tamen ex tribunis reipublicae ac senatui
 conciliarent.* Praeceptis Appii moniti Patres,
 et universi comiter ac benigne tribunos adpel-
 lare; et consulares, ut cuique privatim ali-
 quid juris adversus singulos erat, partim gra-
 tia, partim auctoritate, obtinere, ut tribuni-
 ciae potestatis vires salubres vellent rei publi-
 cae esse. Quatuorque tribunorum adversus
 unum moratorem publici commodi auxilio
 delectum consules habent. Inde ad Vejens bel-
 lum profecti; quo undique ex Etruria auxilia
 convenerant, non tam Vejentium gratia con-
 citata, quam quod in spem ventum erat, dis-
 cordia intestina dissolvi rem Romanam posse.
 Principesque in omnium Etruriae populorum
 conciliis fremebant, *Aeternas opes esse Roma-
 nas, nisi inter semet ipsi seditionibus saeviant.
 Id unum venenum, eam labem civitatibus opu-
 lentis repertam, ut magna imperia mortalia es-
 sent. Diu sustentatum id malum, partim Pa-
 trum consiliis, partim patientia plebis, jam ad
 extrema venisse. Duas civitates ex una factas:
 suos cuique parti magistratus, suas leges esse.
 Primum in delectibus saevire solitos; eosdem in
 bello tamen paruisse ducibus.* Qualicumque ur-
 bis

bis statu, manente disciplina militari, fisci potuisse: jam non parendi magistratibus morem in castra quoque Romanum militem sequi. Proximo bello in ipsa acie, in ipso certamine, consensu exercitus traditam ultro victoriam victis Aequis: signa deserta, imperatorem in acie relictum, injussu in castra reditum. Profecto, si instetur, suo milite vinci Romam posse. Nihil aliud opus esse, quam indici ostendique bellum: cetera sua sponte fata et Deos gesturos. Ea spes Etruscos armaverat, multis in vicem eam sibus victos victoresque.

XLV. Consules quoque Romani nihil praeterea aliud, quam suas vires, sua arma, horrebant: memoria pessimi proximo bello exempli terrebat, ne rem committerent eo, ubi duae simul acies timendae essent. Itaque castris se tenebant, tam ancipiti periculo averfi. Diem tempusque forsitan ipsum leniturum iras, sanitatemque animis adlaturum. Vejens hostis Etruscique eo magis praepropere agere; lacessere ad pugnam: primo obequitando castris provocandoque; postremo, ut nihil movebant, qua consules ipsos, qua exercitum increpando: *Simulationem intestinae discordiae remedium timoris inventum: et consules magis non confidere, quam non credere, suis militibus. Novum seditionis genus, silentium otiumque inter armatos.* Ad haec in novitatem generis originisque, qua falsa, qua vera, jacere. Haec, quum sub ipso vallo portisque streperent, haud aegre consules pati. At imperitae multitudinis nunc indignatio, nunc pudor, pectora versare, et ab intestinis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle successum, non Patribus, non consulibus: externa et domestica odia certare in animis. Tandem superant externa. Adeo superbe insolenterque hostis eludebat.

debat. Frequentes in praetorium conveniunt, poscunt pugnam, postulant, ut signum detur. Consules, velut deliberabundi, capita conferunt, diu conloquuntur. Pugnare cupiebant; sed retro revocanda et abdenda cupiditas erat, ut adversando remorandoque incitato semel militi adderent inpetum. Redditur responsum, in maturam rem agi, nondum tempus pugnae esse: castris se tenerent. Edicunt inde, ut abstineant pugna. Si quis injussu pugnaverit, ut in hostem animadversuros. Ita dimissis, quo minus consules velle credunt, crescit ardor pugnandi. Adcedunt insuper hostes ferocius multo, ut statuisse non pugnare consules cognitum est. Quippe in pane se insultaturos: non credi militi arma. Rem ad ultimum seditionis erupturam, finemque venisse Romano imperio. His freti obcursum portis, ingerunt probra, aegre abstinent, quin castra obpugnent. Enim vero non ultra contumeliam pati Romanus posse. totis castris undique ad consules curritur. Non jam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant; sed passim omnes clamoribus agunt. Matura res erat; tergiversantur tamen. Fabius deinde, ad crescentem tumultu jam metum seditionis collega concedente, cum silentium classico fecisset; *Ego istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne scirem, ipsi fecerunt. Itaque certum atque decretum est, non dare signum, nisi, victores se redituros ex hac pugna, jurant. Consulem Romanum miles semel in acie fecellit; Deos nunquam fallat.* Centurio erat M. Flavolejus, inter primores pugnae flagitator. *Victor, inquit, M. Fabi, revertar ex acie.* Si fallat, Jovem patrem, Gradivumque Martem, aliosque iratos invocat Deos. Idem deinceps omnis exercitus in se quisque jurat. Juratis datur

datur signum, arma capiunt; eunt in pugnam, irarum speique pleni. Nunc jubent Etruscōs probra jacere, nunc armatis sibi quisque lingua promptum hostem offerri. Omnium illo die, qua plebis, qua Patrum, eximia virtus fuit. Fabium nomen, Fabia gens maxime enituit. Multis civilibus certaminibus infensos plebis animos illa pugna sibi reconciliare statuunt. Instruitur acies: nec Vejens hostis Etruscaequaeque legiones detrectant.

XLVI. Prope certa spes erat, non magis secum pugnaturōs, quam pugnaverint cum Aequis. Majus quoque aliquod, in tam irritatis animis et occasione ancipiti, haud desperandum esse facinus. Res aliter longe evenit. Nam non alio ante bello infestior Romanus (adeo hinc contumeliis hostes, hinc consules mora exacerbaverant) proelium iniit. Vix explicandi ordinis spatium Etruscis fuit, quum, pilis inter primam trepidationem abjectis temere magis, quam emissis, pugna jam in manus, jam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, venerat. Inter primores genus Fabium insigne spectaculo exemploque civibus erat. Ex his Q. Fabium, (tertio hic anno ante consul fuerat) principem in confertos Veientes euntem, ferox viribus et armorum arte Tuscus, incautum inter multas versantem hostium manus, gladio per pectus transfigit. Telo extracto, praeceps Fabius in vulnus abiit. Sensit utraque acies unius viri casum, cedebatque inde Romanus: quum M. Fabius consul transiit jacentis corpus, objectaque parma, *Hoc jurastis, inquit, milites, fugientes vos in castra redituros? Adeo ignavissimos hostes magis timetis, quam Jovem Martemque, per quos jurastis? At ego injuratus aut victor revertar, aut prope te hic, Q. Fabi, dimicans cadam.* Con-

suli tum K. Fabius prioris anni consul, *Verbisne istis, frater, ut pugnent, te impetraturum credis? Dii impetrabunt, per quos juravere. Et nos, ut decet procures, ut Fabio nomine est dignum, pugnando potius, quam adhortando, adcendamus militum animos.* Sic in primum infestis hastis provolant duo Fabii, totamque moverunt secum aciem.

XLVII. Proelio ex parte una restituto, nihilo segnus in altero cornu Cn. Manlius consul pugnam ciebat: ubi prope similis fortuna est versata. Nam ut altero in cornu Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium, jam velut fusos agentem hostes, et in pigre milites sequuti sunt; et, ut ille gravi vulnere ictus ex acie cessit, interfectum rati, gradum retulere. Cessissentque loco, ni consul alter, cum aliquot turmis equitum in eam partem citato equo advectus, vivere clamitans conlegam, se victorem fuso altero cornu adesse, rem inclinatam sustinisset. Manlius quoque ad restituendam aciem se ipse coram offert. Duorum consulum cognita ora adcendunt militum animos. Simul et vanior jam erat hostium acies, dum, abundante multitudine freti, subtracta subsidia mittunt ad castra obpugnanda. In quae haud magno certamine impetu facto, dum praedae magis, quam pugnae, memores terunt tempus; triarii Romani, qui primam inruptionem sustinere non potuerant, missis ad consules nuntiis, quo loco res essent, conglobati ad praetorium redeunt, et sua sponte ipsi proelium renovant: et Manlius consul, revector in castra, ad omnes portas milite obposito, hostibus viam clauserat. Ea desperatio Tuscis rabiem magis, quam audaciam, adcendit. Nam quum incurstantes, quacumque exitum ostenderet spes, vano

vano aliquoties inpetu issent; globus juvenum unus in ipsum consulem insignem armis invadit. Prima excepta a circumstantibus tela. Sustineri deinde vis nequit. Consul mortifero vulnere ictus cadit, fusique circa omnes. Tuscis crescit audacia. Romanos terror per tota castra trepidos agit. Et ad extrema ventum foret, ni legati, rapto consulis corpore, patefecissent una porta hostibus viam. Ea erumpunt; consternatoque agmine abeuntes in victorem alterum incidant consulem. Ibi iterum caesi fusique passim. Victoria egregia parta, tristis tamen duobus tam claris funeribus. Itaque consul, decernente senatu triumphum, *Si exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximia eo bello opera facile passurum*, respondit: *se, familia funesta Q. Fabii fratris morte, re publica ex parte orba consule altero amisso, publico privatoque deformem luctu lauream non adsepturum*. Omni acto triumpho depositus triumphus clarior fuit. Adeo spreta in tempore gloria interdum cumulator redit. Funera deinde duo deinceps conlegae fratrisque ducit. Idem in utroque laudator, quum, concedendo illis suas laudes, ipse maximam partem earum ferret. Neque iunemor ejus, quod initio consulatus inbiberat, reconciliandi animos plebis, saucios milites curandos dividit Patribus. Fabiis pluri mi dati: nec alibi majore cura habiti. Inde populares jam esse Fabii: nec hoc ulla, nisi salubri rei publicae, arte.

XLVIII. Igitur non patrum magis, quam plebis, studiis K. Fabius cum T. Virginio consul factus, neque bella, neque delectus, neque ullam aliam priorem curam agere, quam ut, jam aliqua ex parte inchoata concordiae spe, primo quoque tempore cum Patribus coa-

lescerent animi plebis. Itaque principio anni censuit, priusquam quisquam agrariae legis auctor tribunus existeret, occuparent Patres ipsi suum munus facere: captivum agrum plebi quam maxime aequaliter darent. Verum esse, habere eos, quorum sanguine ac sudore partus sit. Adspernati Patres sunt: questi quoque quidam, nimia gloria luxuriare et evanescere vividum quondam illud Kaesonis ingenium. Nullae deinde urbanae factiones fuere. Vexabantur incursionibus Aequorum Latini. Eo cum exercitu Kaeso missus, in ipsorum Aequorum agrum depopulandum transit. Aequi se in oppida receperunt, murisque se tenebant: eo nulla pugna memorabilis fuit. At a Vejente hoste clades adcepta temeritate alterius consulis. Actumque de exercitu foret, ni K. Fabius in tempore subsidio venisset. Ex eo tempore neque pax neque bellum cum Vejentibus fuit; res proxime formam latrocinii venerat. Legionibus Romanis cedebant in urbem. Vbi abductas senserant legiones, agros incurfabant; bellum quiete, quietem bello in vicem eludentes. Ita neque omitti tota res, nec perfici poterat. Et alia bella aut praesentia instabant, ut ab Aequis Volscisque, non diutius, quam recens dolor proximae cladis transiret, quiescentibus: aut mox moturos se adparebat Sabinos semper infestos, Etruriamque omnem. Sed Vejens hostis, adsiduus magis, quam gravis, contumeliis saepius, quam periculo, animos agitabat: quod nullo tempore negligi poterat, aut averti alio sinebat. Tum Fabia gens senatum adiit. Consul pro gente loquitur: *Adsiduo magis, quam magno, praesidio, ut scitis, Patres conscripti, bellum Vejens eget. Vos alia bella curate: Fabios hostes Vejentibus date. Auctores sumus, tutam*

tutam ibi majestatem Romani nominis fore. Nostrum id nobis, velut familiare bellum, privato sumtu gerere in animo est. Res publica et milite illic et pecunia vacet. Gratiae ingentes actae. Consul e curia egressus, comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiae, senatus consultum expectantes, steterant, domum rediit. Jussi armati postero die ad limen consulis adesse, domos inde discedunt.

XLIX. Manat tota urbe rumor: Fabios ad coelum laudibus ferunt. Familiam unam subisse civitatis onus: Vejens bellum in privatam curam, in privata arma versum. Si sint duae roboris ejusdem in urbe gentes; deposcant, haec Volscos sibi, illa Aequos: populo Romano tranquillam pacem agente; omnes finitimos subigi populos posse. Fabii postero die arma capiunt. Quo jussi erant, conveniunt. Consul, paludatus egrediens, in vestibulo gentem omnem suam instructo agmine videt. Adeptus in medium, signa ferri jubet. Numquam exercitus neque minor numero, neque clarior fama et admiratione hominum, per urbem incessit. Sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneret egregius quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiae viribus Vejenti populo pestem minitantes. Sequebatur turba, propria alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem, nec curam, sed immensa omnia volventium animo; alia publica, sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens. *Ire fortes, ire felices jubent, inceptis eventus pares reddere: consulatus inde ac triumphos, omnia praemia ab se, omnes honores sperare. Practereuntibus Capitolium arcemque et alia templa, quidquid Deorum oculis, quidquid animo obcurrit,*

precantur, ut illud agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in patriam ad parentes restituant. Incassum missae preces. Infelici via dextro Jano portae Carmentalis profecti, ad Cremeram flumen perveniunt. Is opportunus visus locus communiendo praesidio. L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. Et, donec nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad praesidium modo tutandum Fabii satis erant, sed tota regione, qua Tuscus ager Romano adjacet, sua tuta omnia, infesta hostium, vagantes per utrumque finem, fecere. Intervallum deinde haud magnum populationibus fuit: dum et Vejentes, adcito ex Etruria exercitu, praesidium Cremerae obpugnant; et Romanae legiones, ab L. Aemilio Consule adductae, cominus cum Etruscis dimicant acie. Quamquam vix dirigendi aciem spatium Vejentibus fuit. Adeo inter primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt, subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equitum ala, non pugnae modo incipiendae, sed consistendi, ademit locum. Ita, fusi retro ad saxa Rubra, (ibi castra habebant) pacem supplices petunt. Cujus inpetratae, ab insita animis levitate, ante deductum Cremera Romanum praesidium, poenituit.

L. Rursus cum Fabiis erat Vejenti populo, sine ullo majoris belli adparatu, certamen: nec erant incursiones modo in agros, aut subiti inpetus incurfantium, sed aliquoties aequo campo conlatisque signis certatum. Gensque una populi Romani saepe ex opulentissima, ut tum res erant, Etrusca civitate victoriam tulit. Id primo acerbum indignumque Vejentibus visum. Inde consilium ex re natum insidiis ferocem hostem captandi: gaudere

dere etiam, multo subcessu Fabiis audaciam crescere. Itaque et pecora praedantibus aliquoties, velut casu incidissent, obviam acta: et agrorum fuga vasti relictis agri: et subsidia armatorum, ad arcendas populationes missa, facilius similato, quam vero, pavore refugerunt. Jamque Fabii adeo contemserant hostem, ut sua invicta arma neque loco neque tempore ullo crederent sustineri posse. Haec spes provexit, ut ad conspecta procul a Cremera magno campi intervallo pecora (quamquam rara hostium adparebant arma) decurrerent. Et quum improvidi effuso cursu insidias circa ipsum iter locatas superassent, palatiquae passim vaga, ut sit pavore injecto, raperent pecora; subito ex insidiis confurgitur, et adversi et undique hostes erant. Primo clamor circumlatus exterruit, dein tela ab omni parte adcidebant. Coeuntibusque Etruscis, jam continenti agmine armatorum septi, quo magis se hostis inferebat, cogebantur breviori spatio et ipsi orbem conligere. Quae res et paucitatem eorum insignem, et multitudinem Etruscorum, multiplicatis in arto ordinibus, faciebat. Tum, omnia pugna, quam in omnes partes parem intenderant, in unum locum se omnes inclinant. Eo nisi corporibus armisque, rumpere cuneo viam. Duxit via in editum leniter collem. Inde primo resistere. Mox, ut respirandi superior locus spatium dedit, recipiendique a pavore tanto animum, pepulere etiam subeuntes: vincebatque auxilio loci paucitas, ni iugo circummissus Vejens in verticem collis evasisset. Ita superior rursus hostis factus. Fabii caesi ad unum omnes, praesidiumque expugnatum. Trecentos sex perisse satis convenit: unum prope puberem aetate relictum, stirpem genti Fabiae, dubiisque re-

bus populi Romani saepe domi bellique vel maximum futurum auxilium.

LI. Quum haec adcepta clades esset, jam C. Horatius et T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos victoria elatos confestim missus. Tum quoque male pugnatum est, et Janiculum hostes occupavere: obsessaque urbs foret, super bellum annona premente, (transierant enim Etrusci Tiberim) ni Horatius consul ex Volscis esset revocatus: adeoque id bellum ipsis institit moenibus, ut primo pugnatum ad Spei sit aequo Marte, iterum ad portam Collinam. Ibi quamquam parvo momento superior Romana res fuit, meliorem tamen militem, recepto pristino animo, in futura proelia id certamen fecit. A. Virginius et Sp. Servilius consules fiunt. Post adceptam proximam pugnae cladem Veientes abstinuere acie. Populationes erant, et velut ab arce Janiculi passim in Romanum agrum inpetus dabant. Non usquam pecora tuta, non agrestes erant. Capti deinde eadem arte sunt, qua ceperant Fabios. Sequuti dedita opera passim ad inlecebras propulsa pecora, praecipitavere in insidias. Quo plures erant, major caedes fuit. Ex hac clade atrox ira majoris cladis causa atque initium fuit. Trajecto enim nocte Tiberi, castra Servilii consulis adorti sunt obpugnare. Inde fusi magna caede in Janiculum se aegre recepere. Confestim consul et ipse transit Tiberim, castra sub Janiculo communit. Postero die, luce orta, nonnihil et hesternae felicitate pugnae ferox, magis tamen, quod inopia frumenti, quamvis in praecipitia, dum celeriora essent, agebat consilia, temere adverso Janiculo ad castra hostium aciem erexit, foediusque inde pulsus, quam pridie pepulerat, interventu con-

conlegae ipse exercitusque ejus est servatus. Inter duas acies Etrusci, quum in vicem his atque illis terga darent, obcidione occisi. Ita obpressum temeritate felici Vejens bellum.

LII. Vrbi cum pace laxior etiam annonae rediit, et advecto ex Campania frumento, et, postquam timor sibi cuique futurae inopiae abiit, eo, quod abditum fuerat, prolato. Ex copia deinde otioque lascivire rursus animi; et pristina mala, postquam foris deerant, domi quaerere. Tribuni plebem agitare suo veneno, agraria lege; in resistentes incitare Patres, nec in universos modo, sed in singulos.

Q. Confidius et T. Genucius, auctores agrariae legis, T. Menenio diem dicunt. Invidiae erat amissum Cremerae praesidium, quum haud procul inde stativa consul habuisset. Eum obpresserunt. Quum et Patres haud minus, quam pro Coriolano, adnisi essent, et patris Agrippae favor haud dum exolevisset; in multa temperarunt tribuni. Quum capitis acquisissent, duo millia aeris damnato mulctam dixerunt. Ea in caput vertit. Negant tulisse ignominiam aegritudinemque; inde morbo absumtum esse. Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit, C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni, ab L. Caedicio et T. Statio tribunis die dicta, non, ut Menenius, precibus suis aut Patrum, sed cum multa fiducia innocentiae gratiaeque, tribunicios inpetus tulit. Et huic proelium cum Tuscis ad Janiculum erat crimini. Sed fervidi animi vir, ut in publico periculo ante, sic tum in suo, non tribunos modo, sed plebem, oratione feroci refutando, exprobrandoque T. Menenii damnationem mortemque, (cujus patris munere restituta quondam plebs eos ipsos, quibus tum saeviret, magistratus, eas leges

haberet) periculum audacia discussit. Juvit et Virginius conlega, testis productus, participando laudes: magis tamen Menenianum (adeo mutaverant animum) profuit iudicium.

LIII. Certamina domi finita. Vejens bellum exortum; quibus Sabini arma conjunxerant. P. Valerius consul, aditis Latinorum Hernicorumque auxiliis, cum exercitu Vejos missus, castra Sabina, quae pro moenibus fociorum locata erant, confestim adgreditur; tantamque trepidationem iniecit, ut, dum dispersi alii alia manipulatim excurrunt ad arcendam hostium vim, ea porta, cui signa primum intulerat, caperetur. Intra vallum deinde caedes magis, quam proelium, esse. Tumultus e castris et in urbem penetrat. Tamquam Vejis captis, ita pavidi Vejentes ad arma currunt. Pars Sabinis eunt subsidio; pars Romanos, toto impetu intentos in castra, adoriuntur. Paullisper aversi turbatique sunt. Deinde et ipsi utroque versis signis resistunt: et eques, ab consule inmissus, Tuscos fundit fugatque. Eademque hora duo exercitus, duae potentissimae et maximae finitimae gentes superatae sunt. Dum haec ad Vejos geruntur, Volsci Aequique in Latino agro posuerant castra, populatique fines erant. Eos per se ipsi Latini, adsumtis Hernicis, sine Romano aut duce aut auxilio, castris exuerunt. Ingenti praeda, praeter suas recuperatas res, potiti sunt. Missus tamen ab Roma consul in Volscos C. Nautius. Mos, credo, non placebat, sine Romano duce exercituque focios propriis viribus consiliisque bella gerere. Nullum genus calamitatis contumeliaeque non editum in Volscos est: nec tamen perPELLI potuere, ut acie dimicarent.

LIV. L. Furius inde et C. Manlius confules. Manlio Veientes provincia evenit. Non tamen bellatum. Induciae in annos quadraginta petentibus datae, frumento stipendioque imperato. Paci externae confestim continuatur discordia domi. Agrariae legis tribuniciis stimulis plebs furebat. Confules, nihil Menenii damnatione, nihil periculo deterriti Servilii, summa vi resistunt. Abeuntes magistratu Cn. Genucius tribunus plebis adripuit. L. Aemilius et Opiter Virginius consulatum ineunt. Vopiscum Julium pro Virginiu in quibusdam annalibus consulem invenio. Hoc anno (quoscumque confules habuit) rei ad populum Furius et Manlius circumeunt sordidati non plebem magis, quam juniores Patrum. Suadent, monent, *Honoribus et administratione rei publicae abstineant; consulares vero fasces, praetextam, curulemque sellam, nihil aliud, quam pompam funeris, putent. Claris insignibus velut infulis velatos ad mortem destinari. Quod si consulatus tanta dulcedo sit, jam nunc ita in animum inducant; consulatum captum et obpressum ab tribunicia potestate esse; consuli, velut adparitori tribunicio, omnia ad nutum imperiumque tribuni agenda esse. Si se commoverit, si respexerit Patres, si aliud, quam plebem, esse in re publica crediderit, exsilium C. Marcii, Menenii damnationem et mortem, sibi proponat ante oculos.* His adcesi vocibus Patres consilia inde, non publica, sed in privato, seductaque a plurium conscientia, habere. Vbi quum id modo constaret, jure an injuria eripiendos esse reos, atrocissima quaeque maxime placebat sententia. Nec auctor quamvis audaci facinori deerat. Igitur judicii die, quum plebs in foro erecta expectatione staret, mirari primo, quod non descen-

descenderet tribunus: deinde, quum jam mora suspectior fieret, deterritum a primoribus credere, et desertam ac proditam causam publicam queri. Tandem, qui obversati vestibulo tribuni fuerant, nuntiant, domi mortuum esse inventum. Quod ubi in totam concionem pertulit rumor; sicut acies funditur duce occiso, ita dilabii passim alii alio. Praecipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil auxilii sacratae leges haberent, morte conlegae monitos. Nec Patres fatis moderate ferre laetitiam. Adeoque neminem noxae poenitebat, ut etiam infantes fecisse videri vellent, palamque ferretur, malo domandam tribuniciam potestatem.

LV. Sub hac pessimi exempli victoria delectus edicitur; paventibusque tribunis, sine intercessione ulla consules rem peragunt. Tum vero irasci plebes, tribunorum magis silentio, quam consulum imperio, et dicere, *Actum esse de libertate sua: rursus ad antiqua reditum; cum Genucio una mortuam ac sepultam tribuniciam potestatem. Aliud agendum, ac cogitandum, quomodo resistatur Patribus. Id autem unum consilium esse, ut se ipsa plebs, quando aliud nihil auxilii habeat, defendat. Quatuor et viginti lictores adparere consulibus, et eos ipsos plebis homines. Nihil contentius, neque infirmius, si sint, qui contemnant. Sibi quemque ea magna atque horrenda facere.* His vocibus alii alios quum incitassent, ad Volerorem Publilium, de plebe hominem, quia, quod ordines duxisset, negaret, se militem fieri debere, lictor missus est a consulibus. Volero adpellat tribunos. Quum auxilio nemo esset, consules spoliari hominem, et virgas expediri jubent. *Provoco, inquit, ad populum, Volero, quoniam tribuni civem Ro-*

manum in conspectu suo virgis caedi malunt, quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari. Quo ferocius clamitabat, eo infestius circumscindere et spoliare lictor. Tum Volero, et praevalens ipse, et adjuvantibus advocatis, repulso lictore, ubi indignantium pro se acerrimus erat clamor, eo se in turbam confertissimam recipit, clamitans, *Provoco, et fidem plebis inploro. Adeste cives! adeste commilitones! nihil est, quod expectetis tribunos, quibus ipsis vestro auxilio opus est.* Concitati homines, veluti ad proelium, se expediunt: adparebatque, omne discrimen adesse; nihil cuiquam sanctum, non publici fore, non privati juris. Huic tantae tempestati quum se consules obtulissent, facile experti sunt, parum tutam majestatem sine viribus esse. Violatis lictoribus, fascibus fractis, e foro in curiam compelluntur; incerti, quatenus Volero exerceat victoriam. Conticescente deinde tumultu, quum in senatum vocari iussissent, queruntur injurias suas, vim plebis, Voleronis audaciam. Multis ferociter dictis sententiis, vicere seniores, quibus, ira Patrum adversus temeritatem plebis certari, non placuit.

LVI. Volerone[m] amplexa favore plebs proximis comitiis tribunum plebi creat in eum annum, qui L. Pinarium, P. Furium consules habuit. Contraque omnium opinionem, qui eum vexandis prioris anni consulibus permissurum tribunatum credebant, post publicam causam privato dolore habito, ne verbo quidem violatis consulibus, rogationem tulit ad populum, ut plebeji magistratus tributis comitiis fierent. Haud parva res sub titulo prima specie minime atroci ferebatur; sed quae patriciis omnem potestatem per clientium subfragia creandi, quos vellent, tribunos aufer-

ferret. Huic actioni, gratissimae plebi, quum summa vi resisterent Patres; nec, quae una vis ad resistendum erat, ut intercederet, aliquis ex conlegio auctoritate aut consulum aut principum adduci posset; res tamen, suo ipsa molimine gravis, certaminibus in annum extrahitur. Plebs Voleronem tribunum reficit. Patres, ad ultimum dimicationis rati rem venturam, Ap. Claudium, Appii filium, jam inde a paternis certaminibus invisum infestumque plebi, consulem faciunt. Conlega ei T. Quinctius datur. Principio statim anni nihil prius, quam de lege, agebatur. Sed ut inventor legis Volero, sic Laetorius, conlega ejus, auctor quum recentior, tum acrior erat. Ferocem faciebat belli gloria ingens; quod aetatis ejus haud quisquam manu promptior erat. Is, quum Volero nihil, praeterquam de lege, loqueretur, insectatione abstinens consulum, ipse in adulationem Appii, familiaeque superbissimae ac crudelissimae in plebem Romanam, exorsus, quum a Patribus non consulem, sed carnificem ad vexandam et lacerandam plebem, creatum esse contendere; rudis in militari homine lingua non subpetebat libertati animoque. Itaque, deficiente oratione, *Quandoquidem non facile loquor, inquit, Quirites, quam, quod loquutus sum, praesto, crastino die adesie. Ego hic aut in conspectu vestro moriar, aut perferam legem.* Occupant tribuni templum postero die. Consules nobilitasque ad impediendam legem in concione consistunt. Submoveri Laetorius jubet, praeterquam qui subfragium ineant. Adolescentes nobiles stabant, nihil cedentes viatori. Tum ex his prehendi quosdam Laetorius jubet. Consul Appius negare, jus esse tribuno in quemquam, nisi in plebejum. Non enim

enim populi; sed plebis, eum magistratum esse. Nec illum ipsum submovere pro imperio posse more majorum; quia ita dicatur: *Si vobis videtur, discedite, Quirites.* Facile et contentim de jure disserendo perturbare Laetorium poterat. Ardens igitur ira tribunus viatorem mittit ad consulem: consul lictorem ad tribunum, privatam esse clamitans, sine imperio, sine magistratu; violatusque esset tribunus, ni et concio omnis atrox coorta pro tribuno in consulem esset; et concursus hominum in forum ex tota urbe concitatae multitudinis fieret. Sustinebat tamen Appius pertinacia tantam tempestatem: certatumque haud incruento proelio foret, ni Quinctius, consul alter, consularibus negotio dato, ut conlegam vi, si aliter non possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem saevientem precibus lenisset, nunc orasset tribunos, ut concilium dimitterent. *Darent irae spatium, Non vim suam illis tempus ademturam; sed consilium viribus additurum. Et Patres in populi, et consulem in Patrum fore potestate.*

LVII. Aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius consul alter a Patribus. Dimisso tandem concilio plebis, senatum consules habent. Vbi quum timor atque ira in vicem sententias variassent; quo magis, spatio interposito, ab inpetu ad consultandum avocabantur, eo plus abhorrebant a certatione animi. Adeo ut Quinctio gratias agerent, quod ejus opera mitigata discordia esset. Ab Appio petitur, *Vt tantam consulare majestatem esse vellet, quanta esse in concordi civitate posset. Dum tribuni consulesque ad se quisque omnia trahunt, nihil relictum esse virium in medio; distractam laceratamque rem publicam; magis, quorum in manu sit, quam ut incolumis sit,*
quae-

quaeri. Appius contra, testari Deos atque homines, rem publicam prodi per metum ac deferi. Non consulem senatui, sed senatum consuli deesse, graviores accipi leges, quam in Sacro monte adceptae sunt. Victus tamen Patrum consensu quievit. Lex silentio perfertur.

LVIII. Tum primum tributis comitiis creati tribuni sunt: numero etiam additostres, perinde ac duo antea fuerint; Piso auctor est. Nominat quoque tribunos, C. Sicinium, L. Numitorium, M. Duilium, Sp. Icilium, L. Maecilium. Volscum Aequicumque inter fe-
ditionem Romanam est bellum coortum. Vastaverant agros, ut, si qua secessio plebis fieret, ad se receptum haberet. Compositis deinde rebus, castra retro movere. Ap. Claudius in Volscos missus. Quinctio Aequi provincia evenit. Eadem in militia saevitia Appii, quae domi, esse; eo liberior, quod sine tribuniciis vinculis erat. Odisse plebem plus quam paterno odio: se victum ab ea: se unico consule objecto adversus tribuniciam potestatem, perlatam legem esse; quam minore conatu, nequaquam tanta Patrum spe, priores impederint consules. Haec ira indignatioque ferocem animum ad vexandum saevo imperio exercitum stimulabat. Nec ulla vi domari poterat. Tantum certamen animis inhiberant. Segniter, otiose, neglegenter, contumaciter omnia agere. Nec pudor, nec metus coercebat. Si citius agi vellet agmen, tardius sedulo incedere: si adhortator operis adesset, omnes sua sponte motam remittere industriam. Praesenti vultus demittere, tacite praetereuntem execrari: ut invictus ille odio plebejo animus interdum moveretur. Omni nequidquam acerbitate prompta, nihil jam cum militibus agere: a centurionibus corruptum exercitum

citum dicere: *tribunos plebei* cavillans interdum et *Volerones* vocare.

LIX. Nihil eorum Volsci nesciebant, instabantque eo magis, sperantes, idem certamen animorum adversus Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus Fabium consulem habuisset. Ceterum multo Appio, quam Fabio, violentior fuit. Non enim vincere tantum noluit, ut Fabianus exercitus, sed vinci voluit. Productus in aciem turpi fuga petit castra; nec ante restitit; quam signa inferentem Volscum munimentis vidit foedamque extremi agminis caedem. Tum expressa vis ad pugnandum, ut victor jam a vallo submoveretur hostis; satis tamen adpareret, capi tantum castra militem Romanum noluisse. Alii gaudere sua clade atque ignominia. Quibus nihil infractus ferox Appii animus, quum insuper saevire vellet, concionemque advocaret, concurrunt ad eum legati tribunisque, monentes, ne utique experiri vellet imperium, cujus vis omnis in consensu obedientium esset. Negare vulgo milites, se ad concionem ituros; passimque exaudiri voces postulantium, ut castra ex Volscis agro moveantur. Hostem victorem paullo ante prope in portis ac vallo fuisse; ingentisque mali non suspicionem modo, sed apertam speciem observari ante oculos. Victus tandem, (quandoquidem nihil praeter tempus noxae lucrarentur) remissa concione, iter in insequentem diem pronuntiare quum jussisset, prima luce classico signum profectionis dedit. Quum maxime agmen e castris explicaretur, Volsci, ut eodem signo excitati, novissimos adoriuntur. A quibus perlatus ad primos tumultus, eo pavore signaque et ordines turbavit, ut neque imperia exaudiri, neque instrui acies possent. Nemo ul-

lius, nisi fugae, memor. Ita effuso agmine per stragem corporum armorumque evasere, ut prius hostis desisteret sequi, quam Romanus fugere. Tandem, conlectis ex dissipato cursu militibus, consul, quum revocando nequidquam suos persequutus esset, in pacato agro castra posuit; advocataque concione, in-
 vectus haud falso in proditorem exercitum militaris disciplinae, desertorem signorum; ubi signa, ubi arma essent, singulos rogitans, inermes milites, signo amisso signiferos; ad hoc centuriones duplicariosque, qui reliquerant ordines, virgis caesos securi percussit. Cetera multitudo forte decimus quisque ad supplicium lecti.

LX. Contra ea in Aequis inter consulem ac militem comitate ac beneficiis certatum est. Et natura Quinctius erat lenior, et saevitia infelix conlegae, quo is magis gauderet ingenio suo, effecerat. Huic tantae concordiae ducis exercitusque non ausi obferre se, Aequi vagari populabundum hostem per agros passi. Nec ullo ante bello latius inde actae praedae. Omnis militi data est. Addebantur et laudes, quibus, haud minus quam praemio, gaudent militum animi. Tum duci, tum propter ducem Patribus quoque placatior exercitus rediit; sibi parentem, alteri exercitui dominum datum ab senatu, memorans. Varia fortuna belli, atroci discordia domi forisque annum exactum, insignem maxime comitia tributa efficiunt; res major victoria suscepti certaminis, quam usu. Plus enim dignitatis comitiis ipsis detractum est, Patribus ex concilio submovendis, quam virium aut plebi additum est aut dentum Patribus.

LXI. Turbulentior inde annus excepit, L. Valerio, Ti. Aemilio consulibus, cum
 propter

propter certamina ordinum de lege agraria; tum propter iudicium Ap. Claudii: cui, acerrimo adversario legis, causamque possessorum publici agri, tamquam tertio consuli, sustinenti, M. Duilius et C. Sicinius diem dixere. Numquam ante tam invisus plebi reus ad iudicium vocatus populi est, plenus suarum, plenus paternarum irarum. Patres quoque non temere pro ullo aequae adnisi sunt: propugnatorem senatus, majestatisque vindicem suae, ad omnes tribunicios plebejosque oppositum tumultus, modum dumtaxat in certamine egressum, iratae objici plebi. Unus e Patribus, ipse Ap. Claudius, et tribunos, et plebem, et suum iudicium pro nihilo habebat. Illum non minae plebis, non senatus preces percellere umquam potuere, non modo ut vestem mutaret, aut subplex prensaret homines; sed ne ut ex consueta quidem asperitate orationis (quum ad populum agenda causa esset) aliquid leniret atque submitteret. Idem habitus oris, eadem contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat: adeo ut magna pars plebis Appium non minus reum timeret, quam consulem timuerat. Semel causam dixit, quo semper agere omnia solitus erat, adfusatorio spiritu. Adeoque constantia sua et tribunos obstupescit et plebem, ut diem ipsi sua voluntate prodicerent: trahi deinde rem sinerent. Haud ita multum interim temporis fuit. Ante tamen, quam predicta dies veniret, morbo moritur. Cujus quum laudationem tribuni plebis impedire conarentur, plebs fraudari sollemni honore supremum diem tanti viri noluit; et laudationem tam aequis auribus mortui audivit, quam vivi adfusationem audierat; et exsequias frequens celebravit.

LXII. Eodem anno Valerius consul, cum exercitu in Aequos profectus, quum hostem ad proelium elicere non posset, castra obpugnare est adortus. Prohibuit foeda tempestas, cum grandine ac tonitribus coelo dejecta. Admirationem deinde auxit, signo receptui dato, adeo tranquilla serenitas reddita, ut, velut numine aliquo defensa castra obpugnare iterum, religio fuerit. Omnis ira belli ad populationem agri vertit. Alter consul Aemilius in Sabinis bellum gessit. Et ibi, quia hostis moenibus se tenebat, vastati agri sunt. Incendiis deinde, non villarum modo, sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur, Sabini exciti, quum praedatoribus obcurrissent, ancipiti proelio digressi, postero die retulere castra in tutiora loca. Id satis consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro inde decedens bello.

LXIII. Inter haec bella, manente discordia domi, T. Numicius Priscus, A. Virginius consules facti. Non ultra videbatur latura plebes dilationem agrariae legis, ultimaque vis parabatur, quum, Volscos adesse, fumo ex incendiis villarum fugaque agrestium cognitum est. Ea res maturam jam seditionem ac prope erumpentem repressit. Consules, coacti extemplo ab senatu ad bellum, educta ex urbe juventute, tranquillio rem ceteram plebem fecerunt. Et hostes quidem, nihil aliud quam persufis vano timore Romanis, citato agmine abeunt. Numicius Antium adversus Volscos, Virginius contra Aequos profectus. Ibi ex insidiis prope magna adcepta clade, virtus militum reni, prolapsam negligentia consulis, restituit. Melius in Volscis imperatum est. Fusi primo proelio hostes, fugaque in urbem Antium, ut tum res erant, opulentissimam
acti.

acti. Quam consul obpugnare non ausus, Cenonem, aliud oppidum, nequaquam tam opulentum, ab Antiatibus cepit. Dum Aequi Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini usque ad portas Urbis populantes incessere. Deinde ipsi paucis post diebus ab duobus exercitibus, utroque per iram consule ingresso in fines, plus cladum, quam intulerant, adceperunt.

LXIV. Extremo anno pacis aliquid fuit; sed, ut semper alias, sollicitae certamine Patrum et plebis. Irata plebs interesse consularibus comitiis noluit. Per Patres clientesque Patrum consules creati T. Quinctius, Q. Servilius. Similem annum priori consules habent, seditiosa initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini, Crustuminos campos citato agmine transgressi, quum caedes et incendia circum Anienem flumen fecissent, a porta prope Collina moenibusque pulsī, ingentes tamen praedas hominum pecorumque egere. Quos Servilius consul infesto exercitu insequutus, ipsum quidem agmen adipisci aequis locis non potuit; populationem adeo effuse fecit, ut nihil bello intactum relinqueret, multiplicique capta praeda rediret. Et in Volscis res publica egregie gesta, quum ducis, tum militum opera. Primum aequo campo signis conlatis pugnatum, ingenti caede utrinque, plurimo sanguine. Et Romani, quia paucitas damno sentiendo propior erat, gradum retulissent; nī salubri mendacio consul, fugere hostes ab cornu altero clamitans, concitasset aciem. Inpetu facto, dum se putant vincere, vicere. Consul, metuens ne nimis instando renovaret certamen, signum receptum dedit. Intercessere pauci dies, velut tacitis induciis utrimque quiete sumpta; per quos in-

gens vis hominum ex omnibus Volscis Aequisque populis in castra venit, haud dubitans, si senserint, Romanos nocte abituros. Itaque tertia fere vigilia ad castra obpugnanda veniunt. Quinctius, sedato tumultu, quem terror subitus exciverat, quum manere in tentoriis quietum militem iussisset, Hernicorum cohortem in stationem educit; cornicines tubicinesque, in equos inpositos, canere ante vallum jubet, sollicitumque hostem ad lucem tenere. Reliquum noctis adeo tranquilla omnia in castris fuere, ut somni quoque Romanis copia esset. Volscos species armatorum peditum, quos et plures esse, et Romanos putabant, fremitus hinnitusque equorum, qui, et insueto sedente equite, et insuper aures agitante sonitu, laeviebant, intentos velut ad inpetum hostium tenuit.

LXV. Vbi inluxit, Romanus, integer satiatumque somno productus in aciem, fessum stando et vigiliis Volscum primo inpetu perculit. Quamquam cessere magis, quam pulsati hostes sunt: quia ab tergo erant clivi, in quos post principia integris ordinibus tutus receptus fuit. Consul, ubi ad iniquum locum ventum est, sistit aciem. Miles aegre teneri, clamare et poscere, ut perculis instare liceat. Ferocius agunt equites: circumfusi duci vociferantur se ante signa ituros. Dum cunctatur consul, virtute militum fretus, loco parum fidens, conclamant, se ituros: clamoremque res est sequuta. Fixis in terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu subeunt. Volscus, effusis ad primum inpetum missilibus telis, saxa objacentia pedibus ingerit in subeuntes, turbatosque ictibus crebris urget ex superiore loco. Sic prope oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni referentibus jam

gra-

gradum consul, increpando simul temeritatem, simul ignaviam, pudore metum excusisset. Restitere primo obstinatis animis: deinde, ut obtinentes locum vires ferebant, audent ultro gradum inferre; et, clamore renovato, commovent aciem. Tum rursus, in petu capto, enituntur, atque exsuperant iniquitatem loci. Jam prope erat, ut in summum clivi jugum evaderent, quum terga hostes dedere: effusoque cursu pene agmine uno fugientes sequentesque castris incidere. In eo pavore castra capiuntur: Qui Volscorum effugere potuerunt, Antium petunt. Antium et Romanus exercitus ductus: paucos circumfessum dies deditur, nulla obpugnantium nova vi; sed quod jam inde ab infelici pugna castrisque amissis ceciderant animi.

T. LIVII PATAVINI LIBER III.

BREVIARIUM.

CAP. I. Tribuni iterum agitant legem agrariam adjuvatore Tib. Aemilio consule: sed hujus collega Q. Fabius concordiam tuetur dato consilio coloniae Antium deducendae. 2. 3. Q. Fabius II. cos. devincit Aequos, qui ad Urbem quoque terrorem pertulerant. Censa civium capita 104214

praeter orbos orbisque. 4. Ecetra et Antiam
 deficiunt ad Aequos. Ab his Sp. Furius Fusus
 consul pulsus in castris obsidetur: quibus substi-
 dio pro consule T. Quinctius mittitur cum La-
 tino, Hernicoque exercitu. 5. Furius, eruptione
 e castris facta, vulneratur et frater ejus cir-
 cumventus perit. 6. Castra obsidione liberantur,
 et fugientes Aequi a Postumio consule, et dein-
 de a Quinctio caeduntur. 7. Portenta, feriae et
 supplicationes. 8. Pestilentia Urbs affligi-
 tur. Aequi et Volsci populantur Hernicos, Ro-
 manos Tusculanosque agros. Moriuntur consu-
 les multique et nobiles et ignobiles. 9. Subplica-
 tiones. 10. Ingentes Aequorum Volscorumque
 strages editae.

9. C. Terentillus Arsa trib. pl. rogationem
 fert, ut quinque viri creentur legibus de imperio
 consulari scribendis. Absentibus consulibus atro-
 citer in eum invehitur Q. Fabius praef. Urbi.
 10. Lucretii cos. triumphus et Veturii conlegae
 ovatio. Lex Terentilla ab toto relata conlegio.
 Volsci et Aequi rebellant. Tribuni in foro vo-
 ciferantur. 11. Patres legem et tribuni delectum
 impediunt. Kaesone Quinctia duce saepe
 foro pelluntur tribuni et plebs. Ei capitis dies
 dicitur ab A. Virginio; quo tamen ferocia ac
 temeritas juvenis magis augetur quam imminui-
 tur. 12. Die demum judicii prensat singulos,
 et deprecantur pro eo L. Quinctius Cincinnatus
 pater, T. Quinctius Capitolinus aliique necessa-
 rii, principes civitatis. 13. Reum praeter in-
 vidiam premit falsum testimonium M. Volscii
 Fictoris tribunicii, qui fratrem suum ab eo ne-
 catum dicit. Virginus illum in vincula duci,
 sed reliqui tribuni vades publicos dari jubent.
 Kaeso in exsilium abit, et pater omnia bona di-
 vendere cogitur. 14. Tribunis, quoties de lege
 agunt,

agunt, cum ingenti clientium exercitu resistunt Patres juniores, maxime sodales Kaesonis.

15. Exsules servique, duce Ap. Herdonio Sabino, nocte Capitolium occupant. 16. Multi varique timores. Tribuni vanam hanc belli imaginem esse putant, ad avertendos ab legis Terentillae cura plebis animos, et arma ponunt jubent. 17. P. Valerius Publicola cos. increpat tribunos, et vis ultima iuvinet. 18. Tusculani Romanis auxilium ferunt, et pars civium, auctoritate consulis mota, arma capiunt. Capitolium recuperatur; sed Valerius in pugna cadit. 19. In locum ejus subscitur L. Quinctius Cincinnatus, qui adsiduis concionibus tribunos plebemque non vehementius quam Patres castigat. 20. Tribuni minantur, se impedituros delectum: sed Quinctius eo non opus esse dicit, quum multi in verba Valerii juraverint. Religio Romanorum. 21. Tribuni cedunt; at iidem rescinduntur, quod modo vetitum erat. S. C. to. Hinc et Patres L. Quinctium consulem rescindunt, qui acerrime in eos invehitur. 22. Q. Fabius Vibulanus III. cos. Volscorum castra ad Antium expugnat. 23. Tusculana arx, ab Aequis capta, ope Romanorum recipitur, et hostes, sub jugum missi domumque se recipientes, a Fabio ad unum omnes occiduntur. Tum consules populantur Volscos et Aequos. 24. Tribuniciae actiones. M. Volscio, qui falsus testis in K. Quinctium exsiterat, dies a quaestoribus dicitur. Lustrum decimum. Capitulum civium 117319 censa. 25. Aequi bellum denuo inferunt Romanis duce Graccho Cloelio, et legatos Rom. ludibrio habent. 26. Sabini prope ad moenia Urbis infesta populatione veniunt. Tum plebs nomina dat, reclamantibus tribunis. Castra L. Minucii cos. ab Aequis obsidentur. Hinc L.

Quinctius Cincinnatus dictator dicitur, et ab opere rustico, cui intentus est, in Urbem deducitur. 27. Is propere delectum habet et Algidium proficiscitur. 28. Circumvallat deinde Aequos et sub jugum mittit. 29. Praedam omnem suo tantum militi dat et Minucium jubet legatum esse. Tum dictator triumphat, et iudicium habet de M. Volscio, qui damnatus Lanuvium in exilium abit. Egregia pugna C. Naucii cos. cum Sabinis ad Eretum. Iidem tribuni quintum refecti. Capitolium lustratum propter lupos in eo visos.

30. Decem tribuni plebis creati, bini ex singulis classibus. Aequi et Sabini bellum reparant. 31. Annona laboratur. Lex Icilia fertur de Aventino publicando. T. Romilius et C. Veturius cos. praedam ingentem, in Algido partam, vendunt et damnantur. De legibus convenit, sed earum latores non nisi ex Patribus creari placet. Legati mittuntur Athenas, qui leges Solonis describant, aliarumque Graeciae civitatum instituta juraque noscant. 32. Fames et pestilentia. Redeunt legati cum Atticis legibus. 33. Decemviri legibus scribendis creantur sine provocatione et soli e magistratibus. Regimen penes Ap. Claudium, et XII fascies per X dies penes praefectum juris. Moderatio decemvirorum. 34. Legum X tabulae proponuntur perferunturque comitiis. Duos adjici placet, ut absolvatur corpus juris Rom. 35. Comitia decemviris iterum creandis in trinum mundinum indicta. Eorum habendorum munus injungitur Ap. Claudio minimo natu et ambitioso, qui semet ipse cum aliis creat. 36. Decemviri novi Idibus Majis ineunt magistratum, et subito omnes cum duodenis fascibus prodeunt. Eorum superbia et tyrannis. 37. Duae legum tabulae ad

ad decem prioris anni adjiciuntur; sed mentio comitiorum nulla fit. 38. Annus III decemvirorum. Sabinorum incurfio in agrum Rom. et Aequorum in Tufculanum. Decemviri in curiam citant Patres, qui, jam diu haud confulti, tantum non omnes in agris funt et conveniunt frequentes. 39. Afperae fententiae et vociferationes Patrum; praecipue L. Valerii Potiti et M. Horatii Barbati. 40. C. Claudii et L. Cornelii Moluginenfis orationes, precibus, quam jurgio, fimiliores. In praefentia omnia praeter bellum omittenda cenfent. 41. Decemviri propofitum tenent, et delectum habent filentio Patrum. Ap. Claudio et Sp. Oppio imperium in Vrbe, reliquis decemviris bellum in Sabinis et Aequis mandatur. 42. Milites Rom., ducibus infenfi, ab hoftibus vinci fe patiuntur. 43. L. Siccus in Sabinis juffu decemvirorum, fed haud inultus, interficitur a militibus. 44. Ap. Claudius Virginiae, L. Virginii filiae, fuprandae libidine capitur, et M. Claudio clienti negotium dat, ut virginem, L. Icilio tribunicio defponfam, adferat in fervitutem. Advocati puellae poftulant, ut res integra in patris adventum differatur. 45. Decretum Appii. Icilio cum eo difceptatio. 46. Appius judicium differt in pofterum diem, et conlegis in cafta fcribit, ne Virginia conneatum dent. Sed hic eo jam fumpto profectus erat, per velociores nuntios certior factus de periculo filiae. 47. Virginus fordidatus, comitantibus filia, Icilio, matronis et advocatis, opem Quiritium inplorat, et in Appium, vindicias decernentem fecundum fervitutem, acerrime invehitur. 48. Decemvir, alienatus ad libidinem animo, lictorem mittit, qui fubmoveat turbam et viam det Claudio adprehendendum mancipium. Tum Virginus orat,
ut,

ut, priusquam filia abducatur, liceat sibi cum ea et nutrice conloqui. Data venia, seducit filiam ad tabernas Novas, et cultro ibi adrepto lanii pectus ejus transfigit. Deinde via ferro facta ad portam pergunt in castra. Vociferantur Icilius Numitoriusque, puellae sponsus et avunculus. Clamitant matronae. 49. Appius adripere jubet Icilium; quem multitudo ejusque duces, Valerius et Horatius, tuentur. Tandem, fracto animo, profugit in viciniam domum, et Oppius senatum vocari jubet. 50. Motus in castris a Virginio excitus. Exercitus Romam proficiscitur, et Aventinum in montem secedit. Mittuntur eo tres legati consulares; et multitudo conclamat, se non aliis, quam L. Valerio et M. Horatio, duros responsurum. 51. Huic exercitui conjungitur alter in Sabinis, et ab utroque creantur X tribuni militares, ex his vero duo, qui summae praesint rerum, M. Oppius et Sex. Manilius. 52. M. Duilio suadente plebs et exercitus in Sacrum montem ex Aventino transeunt. Decemviri, consensu Patrum victi, futuros se in eorum potestate adfirmant. 53. Valerius Horatiusque cum plebe agunt de conditionibus reditus, et aequas laudant postulationes, sed subplicia decemvirorum deprecantur. 54. Decemviri abdicant se magistratu, et plebs reversa, pontifice max. comitia habente, X tribunos plebis (Virginium, Icilium, Numitorium, Duilium, C. Sicinium cet.) creat in pratis Flaminiis, quem postea circum Flaminium adpellarunt. 55. Per interregem consules creantur L. Valerius Potitus et M. Horatius Barbatus. Ab his latae leges: ut, quod tributim plebes jussisset, populum teneret: ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: ut, qui tribuni plebis, aedilibus, judici-

bus,

bus, decemviris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset: ut Scta in aedem Cereris ad aediles pl. deferrentur. 56. Virginius diem dicit Appio. Is provocat ad populum et majorum merita in remp. commemorat. 57. Jussu Virgini in carcerem conjicitur. Latinorum Hernicorumque legati gratulatum de concordia Patrum ac plebis Romam veniunt, et coronam auream in Capitolium ferunt parvi ponderis. Delectus edicitur ad bella cum Sabinis, Aequis Volscisque gerenda. Leges XII tabularum in aes incisae in publico proponuntur. 58. C. Claudius subplicium Appii deprecatur. Hic vero, spe incisa, ante predictam diem mortem sibi consciscit. Sp. Oppius adcusatus in vinculis moritur. Reliqui decemviri et M. Claudius, adsertor Virginiae, exsilii causa solum vertunt. 59. Moderatio M. Duillii trib. pl.

60. 61. Aequi Volscique vincuntur a Valerio, 62. 63. et Sabini ab Horatio. Senatus maligne in unum diem subplicationes decernit. Consules sine auctoritate senatus, populi jussu triumphant. 64. Eosdem tribunos pl. refici vetat M. Duilius, qui comitiis praeesi, et, tribunis V. creatis, totidem conlegas ab his cooptari jubet. 65. Cooptati duo etiam patricii consularesque. Rogatio a L. Trebonio trib. pl., infestio Patribus, lata, ut, qui plebem Rom. tribunos plebi rogaret, is usque eo rogaret, dum decem faceret. Coitiones tribunorum adversus juniores Patrum oriuntur; et ab his injuriae fiunt plebi ipsisque tribunis. 66. Dies alicui nobilium dicta, et nova certamina. Hinc Aequi Volscique arma capiunt et populabundi accedunt ad ipsa Romae moenia. 67. 68. T. Quintii Capitolini IV cos. oratio ad populum severissima. 69. Ea non modo Patribus, sed et plebi

plebi adcepta. Delectus habetur. 70. Volsci Aequique vincuntur. 71. 72. Aricini atque Ardeates, qui de ambiguo agro saepe bello certaverant, judicem populum Romanum capiunt, isque, reclamantibus frustra consulibus Patribusque, agrum sibi adjudicat, quia P. Scaptius, magno natu homo de plebe, dixerat, eum fuisse finium Coriolanorum, captisque Coriolis jure belli publicum populi Rom. factum.

I. **A**ntio capto, Ti. Aemilius et Q. Fabius consules fiunt. Hic erat Fabius Quintus, qui unus extinctae ad Cremeram genti superfuerat. Jam priore consulatu Aemilius dandi agri plebi fuerat auctor. Itaque secundo quoque consulatu ejus et agrarii se in spem legis erexerant, et tribuni rem, contra consules saepe tentatam, adjutore utique consule, obtineri posse rati, suscipiunt; et consul manebat in sententia sua. Possessores et magna pars Patrum, tribuniciis se jactare actionibus principem civitatis, et largiendo de alieno popularem fieri querentes, totius invidiam rei a tribunis in consulem averterant. Atrox certamen aderat, ni Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset. T. Quinctii ductu et auspicio agri capti priore anno aliquantum a Volscis esse: Antium, propinquam, opportunam, et maritimam urbem, coloniam deduci posse: ita sine querelis possessorum plebem in agros ituram, civitatem in concordia fore. Haec sententia adcepta est. Triumviros agro dando creat T. Quinctium, A. Virginium, P. Furium. Jussi nomina dare, qui agrum adci-
pere

perere vellent. Fecit statim, ut sit, fastidium copia; adeoque pauci nomina dedere, ut ad explendum numerum coloni Volsci adderentur: cetera multitudo poscere Romae agrum malle, quam alibi adipere. Aequi a Q. Fabio (is eo cum exercitu venerat) pacem petiere; irritamque eam ipsi subita incursione in agrum Latinum fecere.

II. Q. Servilius, in sequenti anno (is enim cum Sp. Postumio consul fuit) in Aequos missus, in Latino agro stativa habuit. Intra castra quies necessaria morbo implicatum exercitum tenuit. Extractum in tertium annum bellum est, Q. Fabio et T. Quinctio consulibus. Fabio extra ordinem, quia is victor pacem Aequis dederat, ea provincia data. Qui, haud dubia spe profectus, famam nominis sui pacaturam Aequos, legatos in concilium gentis missos nuntiare iussit; *Q. Fabium consulem dicere, se ex Aequis pacem Romam tulisse, ab Roma Aequis bellum adferre, eadem dextra armata, quam pacatam illis antea dederat. Quorum id perfidia et perjurio fiat, Deos nunc testes esse, mox fore ultores. Se tamen, utcumque sit, etiam nunc, poenitere sua sponte Aequos, quam pati hostilia, malle. Si poeniteat, tutum receptum ad expertam clementiam fore: sin perjurio gaudeant, Diis magis iratis, quam hostibus, gesturos bellum.* Haec dicta adeo nihil moverunt quemquam, ut legati prope violati sint, exercitusque in Algidum adversus Romanos missus. Quae ubi Romam sunt nuntiata, indignitas rei, magis quam periculum, consulem alterum ab urbe excivit. Ita duo consulares exercitus ad hostem adcessere acie instructa, ut confestim dimicarent. Sed quum forte haud multum diei superesset, unus ab statione hostium exclamat; *Ostentare hoc est,*
Roma-

Romani, non gerere bellum. In noctem imminentem aciem instruitis. Longiore luce ad id certamen, quod inflat, nobis opus est. Crastino die oriente sole redite in aciem: erit copia pugnandi, ne timete. His vocibus irritatus miles in diem posterum in castra reducitur, longam venire noctem ratus, quae moram certamini faceret. Tum quidem corpora cibo somnoque curant. Vbi inluxit postero die, prior aliquanto constitit Romana acies; tandem et Aequi processere. Proelium fuit utrimque vehemens; quod et Romanus ira odioque pugnabat, et Aequos conscientia contracti culpa periculi, et desperatio futurae sibi postea fidei, ultima audere et experiri cogebat. Non tamen sustinere aciem Romanam Aequi: pulsi que quum in fines suos se recepissent, nihilo inclinatio ribus ad pacem animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem, qua pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit. Aequos populationibus incursionibusque meliores esse; et multas passim manus, quam magnam molem unius exercitus, rectius bella gerere.

III. Relicto itaque castris praesidio, egressi tanto cum tumultu invasere fines Romanos, ut ad Urbem quoque terrorem pertulerint. Nec opinata etiam res plus trepidationis fecit, quod nihil minus, quam ne victus ac prope in castris obsessus hostis memor populationis esset, timeri poterat; agrestesque, pavidi incidentes portis, non populationem, nec praedonum parvas manus, sed, omnia vano augentes timore, exercitus et legiones adesse hostium, et infesto agmine ruere ad urbem, clamabant. Ab his proximi audita incerta, eoque vaniora, ferre ad alios. Curfus clamorque vocantium ad arma haud multum a
pavo-

pavore captae urbis abesse. Forte ab Alcido Quinctius consul redierat Romam, (id remedium timori fuit) tumultuque sedato, victos timeri increpans hostes; praesidia portis inposuit. Vocato dein senatu, quum, ex auctoritate Patrum iustitio indicto, profectus ad tutandos fines esset, Q. Servilio praefecto Urbis relicto, hostem in agris non invenit. Ab altero consule res gesta egregie est. Qui, quum venturum hostem sciebat, gravem praeda, eoque inpediitior agmine incedentem adgressus, funestam ei populationem fecit. Pauci hostium evasere ex insidiis: praeda omnis recepta est. Sic finem iustitio, quod quadriduum fuit, redditus Quinctii consulis in urbem fecit. Censuram deinde actus, et conditum ab Quinctio iustrum. Censura civium capita centum quatuor millia et ducenta quatuordecim dicuntur, praeter orbos orbasque. In Aequis nihil deinde memorabile actum. In oppida sua se recepere, uti sua popularique passi. Consul, quum aliquoties per omnem hostium agrum infesto agmine populabundus isset, cum ingenti laude praedaque Romam rediit.

IV. Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius Fusus. Furius Fusus scripsere quidam. Id admoneo, ne quis inmutationem virorum ipsorum esse, quae nominum est, putet. Haud dubium erat, quum cum Aequis alter consulum bellum gereret. Itaque Aequi ab Ecetranis Volscis praesidium petiere. Quo cupide oblato, (adeo civitates hae perpetuo in Romanos odio certavere) bellum summa vi parabatur. Sentiunt Hernici, et praedicunt Romanis, Ecetranum ad Aequos descisse. Suspecta et colonia Antium fuit, quod magna vis hominum inde, quum oppidum captum esset, confugisset ad Aequos. Isque miles per

bellum Aequicum vel acerrimus fuit. Compulsis deinde in oppida Aequis, ea multitudo dilabſa quum Antium rediſſet, ſua ſponte jam infidos colonos Romanis abalienavit. Necdum matura re, quum defectionem parari delatum ad ſenatum eſſet, datum negotium eſt conſulibus, ut, principibus coloniae Romam exiſtis, quaerent, quidnam rei eſſet. Qui quum haud gravati veniſſent, introducti a conſulibus ad ſenatum ita reſponderunt ad interrogata, ut magis ſuſpecti, quam venerant, dimitterentur. Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius, conſulum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Aequos, Hernicorum in agro populabundum hoſtem invenit; ignarusque multitudinis, quia nuſquam univerſa conſpecta fuerat, inparem copiis exercitum temere pugnae commiſit. Primo concurſu pulſus ſe in caſtra recepit. Neque iſ finis periculi fuit. Namque et proxima nocte et poſtero die tanta vi caſtra ſunt circumſeſſa atque obpugnata, ut ne nuntius quidem inde mitti Romam poſſet. Hernici, et male pugnatum, et conſulem exercitumque obſideri, nuntiaverunt. Tantumque terrorem incuſſere Patribus, ut (quae forma ſenatus conſulti ultimae ſemper neceſſitatis habita eſt) Poſtuminio alteri conſulum negotium daretur, *Videre ne quid res publica detrimenti caperet.* Ipfum conſulem Romae manere ad conſcribendos omnes, qui arma ferre poſſent, optimum viſum eſt; pro conſule T. Quinctium ſubſidio caſtris cum ſociali exercitu mitti. Ad eum explendum Latini, Hernicique, et colonia Antium dare Quinctio ſubitarios milites (ita tum repentina auxilia adpellabant) juſſi.

V. Multi per eos dies motus multique impetus hinc atque illinc facti, quia, ſuperante mul-

multitudine, hostes carpere multifariam vires Romanas, ut non subfecturas ad omnia, adgressi sunt. Simul castra obpugnabantur, simul pars exercitus ad populaudum agrum Romanum missa, urbemque ipsam, si qua fortuna daret, tentandam. L. Valerius ad praesidium urbis relictus; consul Postumius ad arcendas populationes sinium missus. Nihil remissum ab ulla parte curae aut laboris. Vigiliae in urbe, stationes ante portas, praesidiaque in muris disposita, et, quod necesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies servatum. Interim in castris Furius consul, quum primo quietus obsidionem passus esset, in incautum hostem decumana porta erupit, et, quum persequi posset, metu substitit, ne qua, ex parte altera, in castra vis fieret. Furium legatum (frater idem consulis erat) longius extulit cursus: nec suos ille redeuntes, persequendi studio, neque hostium ab tergo incursum vidit. Ita exclusus, multis saepe frustra conatibus captis, ut viam sibi ad castra faceret, acriter dimicans cecidit. Et consul, nuntio circumventi fratris conversus ad pugnam, dum se temere magis, quam satis caute, in mediam dimicationem infert, vulnere adcepto, aegre ab circumstantibus ereptus, et suorum animos turbavit, et ferociores hostes fecit. Qui, caede legati et consulis vulnere adcensi, nulla deinde vi sustineri potuere, quum compulsi in castra Romani rursus obsiderentur, nec spe, nec viribus pares. Venissetque in periculum summa rerum, ni T. Quinctius peregrinis copiis, cum Latino Herinicoque exercitu, subvenisset. Is, intentos in castra Romana Aequos legatique caput ferociter ostentantes ab tergo adortus, simul ad signum a se procul editum ex castris eruptione

ne facta, magnam vim hostium circumvenit. Minor caedes, fuga effusior Aequorum in agro fuit Romano. In quos palatos, praedam agentes, Postumius aliquot locis, quibus opportuna inposuerat praesidia, inpetum dedit. Ii vagi, dissipato agmine fugientes, in Quinctium victorem, cum saucio consule revertentem, incidere. Tum consularis exercitus egregia pugna consulis vulnus, legati et cohortium ultus est caedem. Magnae clades ultro citroque illis diebus et inlatae et adceptae. Difficile ad fidem est in tam antiqua re, quot pugnaverint ceciderintve, exacto adfirmare numero. Audet tamen Antias Valerius concipere summas: Romanos cecidisse in Hernico agro quinque millia ac trecentos; ex praedatoribus Aequorum, qui populabundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule duo millia et quadringentos caesos; ceteram multitudinem, praedam agentem, quae inciderit in Quinctium, nequaquam pari defunctam esse caede; interfecta inde quatuor millia, et, exsequendo subtiliter numerum, ducentos, ait, et triginta. Ut Romam reditum et justitium remissum est, coelum visum est ardere plurimo igni; portentaque alia aut obversata oculis, aut vanas exterritis ostentare species. His avertendis terroribus in triduum feriae indictae, per quas omnia delubra pacem Deum exposcentium virorum mulierumque turba implebantur. Cohortes inde Latinae Hernicaeque ab senatu, gratis ob inpigram militiam actis, remissae domos. Antiates, mille milites, quia ferum auxilium post proelium venerant, prope cum ignominia dimissi.

VI. Comitia inde habita. Creati consules L. Aebutius, P. Servilius Kalendis Sextilibus,

bus, ut tunc principium anni agebatur, consulatum ineunt. Grave tempus et forte annus pestilens erat urbi agrisque, nec hominibus magis, quam pecori; et auxere vim morbi, terrore populationis pecoribus agrestibusque in urbem adceptis. Ea conluvio mixtorum omnis generis animantium et odore insolito urbanos, et agrestem, confertum in arda tecta, aestu ac vigiliis angebat, ministeriaque in vicem ac contagio ipsa vulgabant morbos. Vix instantes sustinentibus clades repente legati Hernici nuntiant, in agro suo Aequos Volscosque conjunctis copiis castra posuisse. Inde exercitu ingenti fines suos depopulari. Praeterquam quod infrequens senatus indicio erat sociis, afflictam civitatem pestilentia esse, moestum etiam responsum tulere: *ut per se ipsi Hernici cum Latinis res suas tutarentur. Urbem Romanam subita Deum ira morbo populari. Si qua ejus mali quies veniat, ut anno ante, ut semper alias, sociis opem laturos.* Discessere focii, pro tristi nuntio tristiores domum referentes; quippe quibus per se sustinendum bellum erat, quod vix Romanis fultis viribus sustinuissent. Non diutius se in Hernico hostis continuit. Pergit inde infestus in agros Romanos, etiam sine belli injuria vastatos. Vbi quum obvius nemo, ne inermis quidem, fieret, perque omnia, non praesidiis modo deserta, sed etiam cultu agresti, transirent; pervenere ad tertium lapidem Gabina via. Mortuus Aebutius erat Romanus consul. Conlega ejus Servilius exigua in spe trahebat animam. Adfecti plerique principum, Patrum major pars, militaris fere aetas omnis; ut non modo ad expeditiones, quas in tanto tumultu res posebat, sed vix ad quietas stationes viribus subficerent. Munus vigiliarum

senatores, qui per aetatem ac valetudinem poterant, per se ipsi obibant: circuitio ac cura aedilium plebei erat. Ad eos summa rerum ac majestas consularis imperii venerat.

VII. Deserta omnia, sine capite, sine viribus, Dii praefides ac fortuna Urbis tutata est, quae Volscis Aequisque, praedonum potius mentem, quam hostium, dedit. Adeo enim nulla spes non potiundi modo, sed ne adeundi quidem Romana moenia, animos eorum cepit, tectaque procul visa atque inminentes tumuli avertere mentes eorum; ut, totis passim castris fremitu orto, *quid in vasto ac deserto agro inter tabem pecorum hominumque desides sine praeda tempus tererent, quum integra loca, Tusculanum agrum, opinum copius, petere possent?* signa repente convellerent, transversisque itineribus per Lavicanos agros in Tusculanos colles transirent. Eo vis omnis tempestasque belli conversa est. Interim Hernici Latinique, pudore etiam, non misericordia solum, moti, si nec obsitissent communibus hostibus, infesto agmine Romanam urbem petentibus, nec opem ullam obfessis sociis ferrent, conjuncto exercitu Romam pergunt. Vbi quum hostes non invenissent, sequuti famam ac vestigia, obvii fiunt descendentibus ab Tusculano in Albanam vallem. Ibi haudquaquam aequo proelio pugnatum est, fidesque sua sociis parum felix in praesentia fuit. Haud minor Romae fit morbo strages, quam quanta ferro sociorum facta erat. Consul, qui unus supererat, moritur. Mortui et alii clari viri, M. Valerius, T. Virginius Rutilus, augures; Ser. Sulpicius, curio maximus. Et per ignota capita late evagata est vis morbi: inopsque senatus auxilii humani, ad Deos populum ac vota vertit. Jussi cum

conjugibus ac liberis supplicatum ire, pacemque exposcere Deum. Ad id, quod sua quemque mala cogebant, auctoritate publica evocati; omnia delubra implent. Stratae passim matres, crinibus templa verrentes, veniam irarum coelestium, finemque pesti exposcunt.

¶ VIII. Inde paullatim, seu pace Deum impetrata, seu graviore tempore anni jam circumacto, defuncta morbis corpora salubriora esse incipere: versisque animis jam ad publicam curam, quam aliquot interregna exissent, P. Valerius Publicola tertio die, quam interregnum inierat, consules creat L. Lucretium Tricipitinum et T. Veturium Geminum; sive ille Vetusius fuit. Ante diem tertium Idus Sextiles consulatum ineunt, jam satis valida civitate, ut non solum arcere bellum, sed ultro etiam inferre possent. Igitur nuntiantibus Hernicis, in fines suos transcendisse hostes, impigre promissum auxilium. Duo consulares exercitus scripti. Veturius missus in Volscos ad bellum ultro inferendum. Tricipitinus, populationibus arcendis sociorum agro obpositus, non ultra, quam in Hernicos, procedit. Veturius primo proelio hostes fundit fugatque. Lucretium, dum in Hernicis sedet, praedonum agmen sefellit, supra montes Praenestinos ductum, inde demissum in campos. Vastare agros Praenestinum Gabinumque: ex Gabino in Tusculanos flexere colles. Urbi quoque Romae ingens praebitus terror, magis in re subita, quam quod ad arcendam vim parum virium esset. Q. Fabius praecerat Urbi. Is, armata juventute, dispositisque praesidiis, tuta omnia ac tranquilla fecit. Itaque hostes, praeda ex proximis locis rapta, adpropinquare Urbi non ausi, quam circumacto agmine redirent, quanto longius ab urbe hostium abs-

cederent, eo solutiore curâ in Lucretium incidunt consulem, jam ante exploratis itineribus suis instructum, et ad certamen intentum. Igitur; praeparatis animis, repentino pavore percussos adorti, aliquanto pauciores multitudinem ingentem fundunt fugantque; et compulsos in cavas valles; quum exitus haud in facili essent, circumveniunt. Ibi Volscum nomen prope deletum est. Tredecim millia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac fuga, mille ducentos quinquaginta vivos captos, signa viginti septem militaria relata, in quibusdam annalibus invenio. Vbi etsi adjectum aliquid numero sit, magna certe caedes fuit. Victor consul, ingenti praeda potitus, eadem in stativa rediit. Tum consules castra conjungunt: et Volsci Aequique adflictas vires suas in unum contulere. Tertia illa pugna eo anno fuit. Eadem fortuna victoriam dedit. Fusis hostibus, etiam castra capta.

IX. Sic res Romana in antiquum statum rediit; secundaeque belli res extemplo urbanos motus excitaverunt. C. Terentillus Arsa tribunus plebis eo anno fuit. Is, consulibus absentibus, ratus locum tribuniciis actionibus datum, per aliquot dies Patrum superbiam ad plebem criminatus, maxime in consulare imperium, tamquam nimium, nec tolerabile liberae civitati, invehebatur: *nomine enim tantum minus invidiosum, re ipsa prope atrocius, quam regium, esse. Quippe duos pro uno domino adceptos, immoderata, infinita potestate: qui, soluti atque effrenati ipsi, omnes metus legum omniaque subplicita verterent in plebem. Quae ne aeterna illis licentia sit, legem se promulgaturum, ut quinque viri creentur legibus de imperio consulari scribendis. Quod populus in se jus dederit, eo consulem usurum: non ipsos*
libr.

libidinem ac licentiam suam pro lege habituros. Quam promulgata lege, quum timerent Patres, ne, absentibus consulibus, jugum acciperent, senatus a praefecto urbis Q. Fabio vocatur: qui adeo atrociter in rogationem latoremque ipsum est invecus, ut nihil, si ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum minarum atque terroris sit: insidiatum eum, et tempore capto adortum rem publicam. Si quem similem ejus priore anno, inter morbum bellumque, irati Dii tribunum dedissent, non potuisse sisti. Mortuis duobus consulibus, jacente aegra civitate in conluvione omnium rerum, ad tollendum e re publica consulare imperium laturum leges fuisse; ducem Volscis Aequisque ad oppugnandam Urbem futurum. Quid tandem? illi non licere, si quid consules superbe in aliquem civium aut crudeliter fecerint, diem dicere? adcusare his ipsis iudicibus, quorum in aliquem saevitum sit? Non illud consulare imperium, sed tribuniciam potestatem invisam intolerandamque facere: quam pacatam reconciliatamque Patribus de integro in antiqua redigi mala. Neque illum se deprecari, quo minus pergat, ut coeperit. Vos, inquit Fabius, ceteri tribuni, oramus, ut primum omnium cogitetis, potestatem istam ad singulorum auxilium, non ad perniciem universorum, comparatam esse; tribunos plebis vos creatos, non hostes Patribus. Nobis miserum, invidiosum vobis est, desertam rem publicam invadi. Non jus vestrum, sed invidiam, minueritis. Agite cum collega, ut rem integram in adventum consulum differat. Ne Aequi quidem ac Volsci, morbo absumentis priore anno consulibus, crudeli superboque nobis bello institere. Agunt cum Terentillo tribuni: dilataque in speciem actione, re ipsa sublata, consules extemplo arcessiti.

X. Lucretius cum ingenti praeda, majore multo gloria rediit. Et auget gloriam adveniēns, exposita omni in campo Martio praeda, ut suum quisque per triduum cognitum abduceret. Reliqua vendita, quibus domini non exsistere. Debeatur omnium consensu consuli triumphus: sed dilata res est, tribuno de lege agente. Id antiquius consuli fuit. Jactata per aliquot dies quum in senatu res, tum ad populum est. Cessit ad ultimum majestati consulis tribunus, et destitit. Tum imperatori exercituique honos suus redditus. Triumphavit de Volscis Aequisque: triumphantem sequitae suae legiones. Alteri consuli datum, ut ovans sine militibus urbem iniret. Anno deinde insequenti lex Terentilla, ab toto relato conlegio, novos adgressa consules est. Erant consules P. Volumnius, Ser. Sulpicius. Eo anno coelum ardere visum; terra ingenti concussa motu est. Bovem loquutam, cui rei priore anno fides non fuerat, creditum. Inter alia prodigia et carnem pluit: quem imbrem ingens numerus avium intervolutando rapuisse fertur. Quod intercidit, sparsum ita jacuisse per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. Libri per duumviros sacrorum aditi: pericula a conventu alienigenarum praedicta, ne qui in loca summa urbis inpetus, caedesque inde fierent. Inter cetera monitum, ut seditionibus abstineretur. Id factum ad inpediendam legem, tribuni criminabantur; ingensque aderat certamen. Ecce (ut idem in singulos annos orbis volveretur) Hernici nuntiant, Volscos et Aequos, etsi adcisae res sint, reficere exercitus; Antii summam rei positam; Ecetrae Antiates colonos palam concilia facere. Id caput, eas vires belli esse. Ut haec dicta in senatu sunt, delectus edicitur; consules

les belli administrationem inter se dispartiri iussi, alteri ut Volsci, alteri ut Aequi provincia esset. Tribuni coram in foro personare; *Fabulam compositam Volsci belli, Hernicos ad partes paratos. Jam ne virtute quidem premi libertatem populi Romani, sed arte eludi. Quia, occisione prope occisos Volscos et Aequos, movere sua sponte arma posse, jam fides abierit, novos hostes quaeri. Coloniam fidam, propinquam, infamem fieri. Bellum innoxius Antiatibus indici, geri cum plebe Romana. Quam, oneratam armis, ex urbe praecipiti agmine acturi essent, exilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. Sic, ne quid aliud actum putent, victam legem esse; nisi, dum in integro res sit, dum domi, dum togati sunt, caveant, ne possessione urbis pellantur, ne jugum adcipiant. Si animus sit, non defore auxilium. Consentire omnes tribunos. Nullum terrorem externum, nullum periculum esse. Cavisse Deos prioris anno, ut tuto libertas defendi posset. Haec tribuni.*

XI. At ex parte altera consules in conspectu eorum, positos fellis, delectum habebant. Eo decurrunt tribuni, concionemque secum trahunt. Citati pauci, velut rei experiundae causa: et statim vis coorta. Quemcumque lictor iussu consulisprehendisset, tribunus mitti jubebat. Neque suum cuique jus modum faciebat, sed virium spe et manu obtinendum erat, quod intenderes. Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo delectu, sic Patres in lege, quae per omnes comitiales dies ferebatur, impedienda gerebant. Initium erat rixae, quum discedere populum iussissent tribuni, quod Patres se submoveri haud sinebant. Nec fere seniores rei intererant;

erant; quippe quæ non consilio regenda, sed permilla temeritati audaciaeque esset. Multum et consules se abstinebant, ne cui in conlutione rerum majestatem suam contumeliae offerrent. Kaeso erat Quinctius, ferox juvenis, quâ nobilitate gentis, qua corporis magnitudine et viribus. Ad ea munera, data a Diis, et ipse addiderat multa belli decora, facundiamque in foro; ut nemo, non lingua, non manu, promptior, in civitate haberetur. Hic, quum in medio Patrum agmine constitisset, eminens inter alios, velut omnes dictaturas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus inpetus tribunicios popularesque procellas sustinebat. Hoc duce, saepe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebs est. Qui obvius fuerat, mulcatus nudatusque abibat: ut satis adpareret, si sic agi liceret, victam legem esse. Tum, prope jam percussis aliis tribunis, A. Virginius, ex collegio unus, Kaesoni capitis diem dicit. Atrox ingenium adcenderat eo facto magis, quam conterruerat: eo acrius obstare legi, agitare plebem, tribunos velut justo persequi bello. Adcussator pati reum ruere, invidiaeque flammam ac materiam criminibus suis subgerere: legem interim, non tam ad spem perferendi, quam ad laceffendam Kaesonis temeritatem, ferre. Ibi multa, saepe ab juventute inconsulte dicta factaque, in unius Kaesonis suspectum incidunt ingenium: tamen legi resistebatur. Et A. Virginius idem talem plebi: *Ecquid sentitis jam, vos, Quirites, Kaesonem simul civem et legem, quam cupitis, habere non posse? Quamquam quid ego legem loquor? libertati obstat, omnes Tarquinius superbia exsuperat. Expectate, dum consul aut dictator fiat, quem privatum viribus et audaciâ regnantem videtis.* Adsentiebantur mul-

multi, pulsatos se querentes, et tribunum ad rem peragendam ultro incitabant.

XII. Jam aderat iudicio dies, adparebatque, vulgo homines in damnatione Kaesonis libertatem agi credere. Tum demum coactus cum multa indignitate prensabat singulos. Sequebantur necessarii, principes civitatis. T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat, quum multa referret sua familiaeque decora, adfirmabat: *Neque in Quinctia gente, neque in civitate Romana tantam indolem tam maturae virtutis unquam exstitisse. Suum primum militem fuisse, se saepe vidente pugnasse in hostem. Sp. Furius, missum ab Quinctio Capitolino sibi eum in dubiis suis rebus venisse subsidio. Neminem unum esse, cujus magis opera putet rem resitutam.* L. Lucretius, consul anni prioris, recenti gloria nitens, suas laudes participare cum Kaesone, memorare pugnas, referre egregia facinora, nunc in expeditionibus, nunc in acie: suadere et monere, *juvenem egregium, instructum naturae fortunaeque omnibus bonis, maximum momentum rerum ejus civitatis, in quamcunque venisset, suum, quam alienum, malent civem esse. Quod offendat in eo, fervorem et audaciam aetatem quotidie auferre; quod desideretur consilium; id in dies crescere. Senescentibus vitiis, maturescente virtute, sine- rent tantum virum senem in civitate fieri.* Pater inter hos L. Quinctius, cui Cincinnato cognomen erat, non iterando laudes, ne cum- mularet invidiam, sed veniam errori atque adolescentiae petendo, sibi, qui non dicto, non facto quemquam offendisset, ut condonarent filium, orabat. Sed alii averfabantur preces, aut verecundia, aut metu: alii, se suosque mulcatos querentes, atroci responso iudicium suum praeferebant.

XIII. Premebat reum, praeter vulgatam invidiam, crimen unum; quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot annos tribunus plebis fuerat, testis exstiterat, *Se haud multo post, quam pestilentia in urbe fuerat, in juventutem, grassantem in Subura, incidisse. Ibi rixam natam esse, fratremque suum majorem natu, nec dum ex morbo satis validum, pugno ictum ab Kaesone cecidisse semianimem. Inter manus domum ablatum, mortuumque inde arbitrari, nec sibi rem exsequi tam atrocem per consules superiorum annorum licuisse.* Haec Volscio clamitante, adeo concitati homines sunt, ut haud multum abfuerit, quin inpetu populi Kaeso interiret. Virginius adripi jubet hominem, et in vincula duci. Patricii contra vi resistunt. T. Quinctius clamat, *Cui rei capitalis dies dicta sit, et de quo futurum prope diem iudicium, eum indemnatum indicta causa non debere violari.* Tribunus subplicium negat sumturum se de indemnato: *servaturum tamen in vinculis esse ad iudicii diem; ut, qui hominem necaverit, de eo subplicii sumendi copia populo Romano fiat.* Adpellati tribuni medio decreto jus auxilii sui expediunt: in vincula conjici vetant: sisti reum, pecuniamque, nisi sistatur, populo promitti, placere pronuntiant. Summam pecuniae quantam aequum esset promitti, veniebat in dubium: id ad senatum rejicitur. Reus, dum consulerentur Patres, retentus in publico est. Vades dare placuit. Vnum vadem tribus millibus aeris obligarunt. Quot darentur, permissum tribunis est. Decem finierunt. Tot vadibus adcurator vadatus est reum. Hic primus vades publicos dedit. Dimissus e foro nocte proxima in Tuscos in exilium abiit. Iudicii die quum excusaretur solum vertisse exilii causa, nihilo minus Virgino

nio comitia habente; conlegae adpellati dimisere concilium: pecunia a patre exacta crudeliter, ut, divenditis omnibus bonis, aliquamdiu trans Tiberim, veluti relegatus, devio quodam tugurio viveret.

XIV. Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civitatem: ab externis armis otium fuit. Quum, velut victores, tribuni, percussis Patribus Kaesonis exilio, prope perlatam esse crederent legem, et, quod ad seniores Patrum pertinet, cessissent possessione rei publicae; juniores, id maxime quod Kaesonis sodalium fuit, auxere iras in plebem, non minuerunt animos. Sed ibi plurimum profectum est, quod modo quodam temperavere inpetus suos. Quum primo post Kaesonis exilium lux coepta ferri est, instructi paratique cum ingenti clientium exercitu sic tribunos, ubi primum submoventes praebuere causam, adorti sunt, ut nemo unus inde praecipuum quidquam gloriae domum invidiae ferret; mille pro uno Kaesones exstitisse, plebes quaereretur. Mediis diebus, quibus tribuni de lege non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat. Benigne salutare, adloqui plebis homines, domum invitare, adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine interpellatione concilia habere: numquam ulli, neque publice, neque privatim, truces esse, nisi quum de lege agi coeptum esset. Alibi popularis inventus erat. Nec cetera modo tribuni tranquillo peregere; sed refecti quoque in insequentem annum. Ne voce quidem incommoda, nedum ut ulla vis fieret, paullatim permulcendo tractandoque mansuefecerant plebem. His per totum annum artibus lex elusa est.

XV. Adcipiunt civitatem placidiorem consules C. Claudius, Appii filius, et P. Valerius Publicola. Nihil novi novus annus attulerat. Legis ferendae aut adcipiendae cura civitatem tenebat. Quantum juniores Patrum plebi se magis insinuabant, eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi suspectos eos criminando facerent. *Conjunctionem factam, Kaesonem Romae esse: interficiendorum tribunorum, trucidandae plebis consilia inita. Id negotii datum ab senioribus Patrum, ut juvenis tribuniciam potestatem e re publica tolleret, formaque eadem civitatis esset, quae ante Sacrum montem occupatum fuerat.* Et ab Volscis et Aequis statum jam ac prope sollemne in singulos annos bellum timebatur: propiusque aliud novum malum, nec opinato exortum. Exfules servique, ad quatuor millia hominum et quingenti, duce Ap. Herdonio Sabino, nocte Capitolium atque arcem occupavere. Confestim in arce facta caedes eorum, qui conjurare et simul capere arma noluerant. Alii inter tumultum praecipites pavore in forum devolant. Alternae voces, *Ad arma, et Hostes in urbe sunt*, audiebantur. Consules et armare plebem, et inermem pati timebant. Incerti, quod malum repentinum, externum an intestinum, ab odio plebis, an ab fervili fraude, urbem invalisset, sedabant tumultus, sedando interdum movebant. Nec enim poterat pavida et consternata multitudo regi imperio. Dant tamen arma, non vulgo; tantum ut, incerto hoste, praesidium satis fidum ad omnia esset. Solliciti reliquum noctis, incertique, qui homines, quantus numerus hostium esset; in stationibus disponendis ad opportuna omnis urbis loca, egere. Lux deinde aperuit bellum ducemque belli. Servos ad
liber-

libertatem Ap. Herdonius ex Capitolio vocabat, *Se miserrimi cujusque suscepisse causam, ut exsules injuria pulsos in patriam reduceret, et servitiis grave jugum demeret. Id malle populo Romano auctore fieri. Si ibi spes non sit, se Volscos, et Aequos, et omnia extrema tentaturum et concitaturum.*

XVI. Dilucere res magis Patribus atque consulibus. Praeter ea tamen, quae denuntiabantur, ne Vejentium, neu Sabinorum id consilium esset, timere: et, quum tantum in urbe hostium esset, mox Sabinae Etruscaeque legiones ex composito adessent; tum aeterni hostes Volsci et Aequi, non ad populandos, ut ante, fines, sed ad urbem, ut ex parte captam, venirent. Multi et varii timores. Inter ceteros eminebat terror servilis, ne suus cuique domi hostis esset. Cui nec credere, nec, non credendo, ne infestior fieret, fidem abrogare, fatis erat tutum. Vixque concordia fisci videbatur posse. Tantum superantibus aliis ac emergentibus malis, nemo tribunos aut plebem timebat. Mansuetum id malum, et per aliorum quietem malorum semper exorians, tumque esse peregrino terrore sopitum videbatur. At id prope unum maxime inclinatis rebus incubuit. Tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum, sed vanam imaginem belli, ad avertendos ab legis cura plebis animos, Capitolium infedisse contenderent: patriciorum hospites clientesque, si perlata lege frustra tumultuatos esse se sentiant, majore, quam venerint, silentio abituros. Concilium inde legi perferendae habere, avocato populo ab armis. Senatui interim consules habent, alio se majore ab tribunis metu ostendente, quam quem nocturnus hostis intulerat.

XVII. Postquam arma poni, et discedere homines ab stationibus nuntiatum est, P. Valerius, conlega senatum retinente, se ex curia proripit, inde in templum ad tribunos venit: *Quid hoc rei est, inquit, tribuni? Ap. Herdonii ductu et auspicio rem publicam everfuri estis? Tam felix vobis courumpendis fuit, qui servitia vestra non commovit auctor? Quum hostes supra caput sunt, discedi ab armis, legesque ferri placet?* Inde ad multitudinem oratione versa: *Si vos urbis, Quirites, si vestri nulla cura tangit; at vos veremini Deos vestros, ab hostibus captos. Jupiter optimus maximus, Juno Regina, et Minerva, alii Dii Deaque obsidentur. Castra servorum publicos vestros penates tenent. Haec vobis forma sanae civitatis videtur? Tantum hostium non solum intra muros est, sed in arce supra forum curiamque: comitia interim in foro sunt: senatus in curia est: velut quum otium superat, senator sententiam dicit: alii Quirites subfragium ineunt. Non, quidquid Patrum plebisque est, consules, tribunos, Deos, hominesque omnes armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac pacare angustissimam illam domum Jovis optimi maximi decuit? Romule pater, tu mentem tuam, qua quondam arcem, ab his iisdem Sabinis auro captam, recepisti, da stirpi tuae. Jube hanc ingredi viam, quam tu dux, quam tuus ingressus exercitus est. Primus, eu, ego consul, quantum mortalis Deum possum, te, ac tua vestigia sequar. Ultimum orationis fuit, Se arma capere, vocare omnes Quirites ad arma. Si quis impediatur, jam se consularis imperii, jam tribuniciae potestatis sacratarumque legum oblitum, quisquis ille sit, ubicumque sit, in Capitolio, in foro, pro hoste habiturum. Juberent tribuni, quoniam in Ap. Herdonium vetarent, in P. Valerium*

*lerium consulem sumi arma. Ausurum se in tribunis, quod princeps familiae suae ausus in regibus esset. Vim ultimam adparebat futuram, spectaculoque seditionem Romanam hostibus fore: Nec lex tamen ferri, nec ire in Capitolium consul potuit. Nox certamina coepta obpressit: tribuni cessere nocti, timentes consulum arma. Amotis inde seditionis auctoribus, Patres circumire plebem, inferentesque se in circulos, sermones temporis aptos serere: admonere, *Vt viderent, in quod discrimen rem publicam adducerent. Non inter Patres ac plebem certamen esse, sed simul Patres plebemque, arcem urbis, templa Deorum, penates publicos privatosque hostibus dedi.* Dum haec in foro sedandae discordiae causa aguntur, consules interim, ne Sabini, ne Vejens hostis moveretur, circa portas murosque discesserant.*

XVIII. Eadem nocte et Tusculum de arce capta Capitolioque occupato et alio turbatae urbis statu nuntii veniunt. L. Mamilius Tusculi tum dictator erat. Is, confestim convocato senatu, atque introductis nuntiis, magno opere cenet, *Ne exspectent, dum ab Roma legati, auxilium petentes, veniant: periculum ipsum discrimenque ac sociales Deos fidemque foederum id poscere. Demerendi beneficio tam potentem, tam propinquam civitatem, numquam parem occasionem daturus Deos.* Placet ferri auxilium; juvenus conscribitur, arma dantur. Romam prima luce venientes, procul speciem hostium praebuere. Aequi aut Volsci venire visi sunt. Deinde, ubi vanus terror abiit, adcepti in urbem, agmine in forum descendunt. Ibi jam P. Valerius, relicto ad portarum praesidia conlega, instruebat aciem. Auctoritas viri moverat, adfirmantis, *Capitolio recuperato, et urbe pacata, si edoceri se sissent,*

sent, quae fraus ab tribunis obculta in lege ferretur, memorem se majorum suorum, memorem cognominis, quod populi colendi velut hereditaria cura sibi a majoribus tradita esset, concilium plebis non impediturum. Hunc ducem sequuti, nequidquam reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum erigunt aciem. Adjungitur et Tusculana legio. Certare socii civesque, utri recuperatae arcis suum decus facerent. Dux uterque suos adhortatur. Trepidare tum hostes: nec ulli satis rei, praeterquam loco, fidere. Trepidantibus inferunt signa Romani sociique. Jam in vestibulum perruperant templi, quum P. Valerius, inter primores pugnam ciens, interficitur: P. Volumnius consularis vidit cadentem. Is, dato negotio suis, ut corpus obtegerent, ipse in locum vicemque consulis provolat. Prae ardore inpetuque tantae rei sensus non pervenit ad militem: prius vicit, quam se pugnare sine duce sentiret. Multi exfulum caede sua foedavere templum; multi vivi capti; Herdonius interfectus. Ita Capitolium recuperatum. De captivis, ut quisque liber aut servus esset, suae fortunae a quoque sumtum subplicium est. Tusculanis gratiae actae: Capitolium purgatum atque lustratum. In consulis domum plebes quadrantes, ut funere ampliore esserretur, jactasse fertur.

XIX. Pace parta, instare tum tribuni Patribus, ut P. Valerii fidem exsolverent: instare Claudio, ut conlegae Deos manes fraude liberaret, agi de lege sineret. Consul, antequam conlegam sibi subrogasset, negare, passurum agi de lege. Hae tenere contentiones usque ad comitia consulis subrogandi. Decembri mente, summo Patrum studio, L. Quinctius Cincinnatus, pater Kaesonis, consul creatur, qui

qui magistratum statim obciperet. Percussa erat plebes, consulem habitura iratum, potentem favore Patrum, virtute sua, tribus liberis, quorum nemo Kaesoni cedebat magnitudine animi; consilium et modum adhibendo, ubi res posceret, priores erant. Is, ut magistratum inivit, assiduis concionibus pro tribunali, non in plebe coercenda, quam senatu castigando, vehementior fuit: *cujus ordinis languore perpetui jam tribuni plebis, non ut in re publica populi Romani, sed ut in perdita domo, lingua criminibusque regnarent.* Cum Kaesone filio suo virtutem, constantiam, omnia juventutis belli domique decora pulsa ex urbe Romana et fugata esse. Loquaces, seditiosos, semina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis artibus regia licentia vivere. A. inquit, ille Virginius, quia in Capitolio non fuit, minus subplicii, quam Ap. Herdonius, meruit? plus hercule aliquanto, qui vere rem aestimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se fatendo prope denuntiavit, ut arma caperetur: hic, negando bella esse, arma vobis ademit, nudosque servis vestris et exsulibus objecit. Et vos (C. Claudii pace, et P. Valerii mortui loquar) prius in clivum Capitolinum signa intulistis, quam hos hostes de foro tollereturis? Pudet Deorum hominumque. Quum hostes in arce, in Capitolio essent, exsulum et servorum dux, profanatis omnibus, in cella Jovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante, quam Romae, sumta sunt arma. In dubio fuit, utrum L. Manilius Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius consules Romanam arcem liberarent: et qui ante Latinos, ne pro se quidem ipsis, quum in finibus hostem haberent, adtingere arma passi sumus; nunc, nisi Latini sua sponte arma sumissent, capti et deleti eramus.

Hoc est, tribuni, auxilium plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam objicere? Scilicet, si quis vobis humillimus homo de vestra plebe, (quam partem, velut abruptam a cetero populo, vestram patriam peculiaremque rem publicam fecistis) si quis ex his domum suam obsessam a familia armata nuntiaret, ferendum auxilium putaretis. Jupiter optimus maximus, exsulum atque servorum septus armis, nulla humana ope dignus erat? et hi postulant, ut sacrosancti habeantur, quibus ipsi Dii neque sacri, neque sancti sunt? At enim, divinis humanisque obruti sceleribus, legem vos hoc anno perlaturus dictitatis? Tum hercule illo die, quo ego consul sum creatus, male gesta res publica est, pejus multo, quam quum P. Valerius consul periit, si tuleritis. Jam primum omnium, inquit, Quirites, in Volscos et Aequos mihi atque conlegae legiones ducere in animo est. Nescio quo fato magis bellantes, quam pacati, propitios habemus Deos. Quantum periculum ab illis populis fuerit, si Capitolium ab exsulibus obsessum scissent, suspicari de praeterito, quam re ipsa experiri, est melius.

XX. Moverat plebem oratio consulis: erecti Patres restitutam credebant rem publicam: consul alter, comes animosior, quam auctor, suscepisse conlegam priorem actionem tam gravis rei facile passus, in peragendis consularis officii partem ad se vindicabat. Tum tribuni, eludentes velut vana dicta, persequi quaerendo, quoniam modo exercitum educturi consules essent, quos delectum habere nemo passurus esset? Nobis vero, inquit Quinctius, nihil delectu opus est; quum, quo tempore P. Valerius ad recipiendum Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba juraverint, conventuros se jussu consulis, nec injussu abituros. *Edicimus*

*mus itaque, omnes, qui in verba jurastis, crastina die armati ad lacum Regillum adstitis. Cavillari tum tribuni, et populum exsolvere religione velle: privatim eo tempore Quinctium fuisse, quum sacramento adacti sunt. Sed nondum haec, quae nunc tenet saeculum, negligentia Deum venerat: nec interpretando sibi quisque jus jurandum et leges aptas faciebat, sed suos potius mores ad ea adcommo-
dabat. Igitur tribuni, ut impediendae rei nulla spes erat, de proferendo exercitu agere; eo magis, quod, et augures iustos adesse ad Regillum lacum, fama exierat, locumque inaugurari, ubi auspiciato cum populo agi posset; ut, quidquid Romae vi tribunicia rogatum esset, id comitiis ibi abrogaretur. Omnes id iusturos, quod consules vellent. Neque enim provocationem esse longius ab Urbe mille passuum: et tribunos, si eo adveniant, in alia turba Quiritium subjectos fore consulari imperio. Terre-
bant haec: sed ille maximus terror animos agitabat, quod saepius Quinctius dictitabat, Se consulum comitia non habiturum. Non ita civitatem aegram esse, ut consuetis remediis sisti possit. Dictatore opus esse rei publicae, ut, qui se moverit ad sollicitandum statum civitatis, sentiat, sine provocatione dictaturam esse.*

XXI. Senatus in Capitolio erat. Eo tribuni cum perturbata plebe veniunt. Multitudo clamore ingenti, nunc consulum, nunc Patrum, fidem implorant. Nec ante moverunt de sententia consulem, quam tribuni, se in auctoritate Patrum futuros esse, polliciti sunt. Tunc, referente consule de tribunorum et plebis postulatis, senatus consulta fiunt, Neque tribuni legem eo anno ferrent, neque consules ab urbe exercitum educerent. Lu reli-
quum magistratus continuari, et eosdem tribunos

refici, judicare senatum contra rem publicam esse. Consules fuere in Patrum potestate. tribuni, reclamantibus consulibus, refecti. Patres quoque, ne quid cederent plebi, et ipsi L. Quinctium consulem reficiebant. Nulla toto anno vehementior actio consulis fuit. Mitter, inquit, si vana vestra, Patres conscripti, auctoritas ad plebem est? Vos elevatis eam. Quippe, quia plebs senatus consultum in continuandis magistratibus solvit, ipsi quoque solutum vultis, ne temeritati multitudinis cedatis: tamquam id sit plus posse in civitate, plus levitatis ac licentiae habere. Levius enim vaniusque profecto est, sua decreta et consulta tollere, quam aliorum. Imitamini, Patres conscripti, turbam inconsultam: et, qui exemplo aliis esse debitis, aliorum exemplo peccetis potius, quam alii vestro recte faciant; dum ego ne imiter tribunos, nec me contra senatus consultum consulem renuntiari patiar. Te vero, C. Claudii, adhortor, ut et ipse populum Romanum hac licentia arceas: et de me hoc tibi persuadeas, me ita adcepturum, ut non honorem meum a te inpeditum, sed gloriam sprete honoris auctam, invidiamque, quae ex continuato eo impenderet, levatam putem. Communiter inde edicunt, Ne quis L. Quinctium consulem faceret. Si quis fecisset, se id suffragium non observaturos.

XXII. Consules creati Q. Fabius Vibulanus tertium et L. Cornelius Maluginensis. Census actus eo anno. Lustrum, propter Capitolium captum, consulem occisum, condignum religiosum fuit. Q. Fabio, L. Cornelio consulibus, principio anni statim res turbulenta. Instigabant plebem tribuni. Bellum ingens a Volscis et Aequis Latini atque Hernici nuntiabant. Jam Antii Volscorum legiones esse:

et

et ipsam coloniam ingens metus erat defecturam. Aegreque inpetratum a tribunis, ut bellum praeverti sinerent. Consules inde partiti provincias. Fabio, ut Antium legiones duceret, datum: Cornelio, ut Romae praesidio esset: ne qua pars hostium, qui Aequis mos erat, ad populandum veniret. Hernici et Latini iussi milites dare ex foedere: duaeque partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. Postquam ad diem praestitutum venerunt focii, consul extra portam Capenam castra locat. Inde, lustrato exercitu, Antium profectus, haud procul oppido stativisque hostium confedit. Vbi quum Volsci, quia nondum ab Aequis venisset exercitus, dimicare non ausi, quemadmodum quieti vallo se tutaerentur, pararent; postero die Fabius, non permixtam unam sociorum civiumque, sed trium populorum tres separatim acies circa vallum hostium instruxit. Ipse erat medius cum legionibus Romanis. Inde signum observare iussit, ut pariter et focii rem inciperent, referrentque pedem, si receptui cecinisset. Equites item suae cuique parti post principia conlocat. Ita trifariam adortus castra circumvenit: et, quum undique instaret, non sustinentes inpetum Volscos vallo deturbat. Transgressus inde munitiones, pavidam turbam inclinatumque in partem unam castris expellit. Inde effuse fugientes eques, cui superare vallum haud facile fuerat, quum ad id spectator pugnae adstitisset, libero campo adeptus, parte victoriae fruitur, territos caedendo. Magna et in castris et extra munimenta caedes fugientium fuit: sed praeda major; quia vix arma secum efferre hostis potuit. Deletusque exercitus foret, ni fugientes silvae texissent.

— III — XXIII. Dum ad Antium haec geruntur, interim Aequi, robore juventutis praemisso, arcem Tusculanam inprovise nocte capiunt: reliquo exercitu haud procul moenibus Tusculi confidunt, ut distenderent hostium copias. Haec celeriter Romam, ab Roma in castra Antium perlata, movent Romanos haud secus, quam si Capitolium captum nuntiaretur. Adeo et recens erat Tusculanorum meritum, et similitudo ipsa periculi reposcere datum auxilium videbatur. Fabius, ommissis omnibus, praedam ex castris raptim Antium convehit. Ibi modico praesidio relicto, citatum agmen Tusculum rapit. Nihil praeter arma, et quod cocti ad manum fuit cibi, ferre militi licuit. Conmeatum ab Roma consul Cornelius subvehit. Aliquot menses Tusculi bellatum. Parte exercitus consul castra Aequorum obpugnabat: partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. Vi nunquam eo subiri potuit. Fames postremo inde detraxit hostem. Quo postquam ventum ad extremum est, inermes nudique omnes sub jugum ab Tusculanis missi. Hos, ignominiosa fuga domum se recipientes, Romanus consul in Algido consequutus, ad unum omnes occidit. Victor ad Columen (id loco nomen est) exercitu relicto castra locat. Et alter consul, postquam moenibus jam Romanis, pulso hoste, periculum esse deserat, et ipse ab Roma profectus. Ita bisariam consules ingressi hostium fines, ingenti certamine hinc Volcos, hinc Aequos populantur. Eodem anno descisse Antiates, apud plerosque auctores invenio. L. Cornelium consulem id bellum gessisse, oppidumque cepisse, certum adfirmare, quia nulla apud vetustiores scriptores ejus rei mentio est, non ausim.

XXIV. Hoc bello perfecto, tribuniciū domi bellum Patres territat. Clamant, fraude fieri, quod foris teneatur exercitus: frustratiōnem eam legis tollendae esse. Se nihilominus rem susceptam peracturos. Obtinuit tamen P. Lucretius praefectus Urbis, ut actiones tribuniciae in adventum consulum differrentur. Erat et nova exorta causa motus. A. Cornelius et Q. Servilius quaestores M. Volscio, quod falsus haud dubie testis in Kaesonem exstitisset, diem dixerant. Multis enim emanabat iudiciis, neque fratrem Volscii, ex quo semel fuerit aeger, unquam non modo visum in publico, sed ne adsurxisset quidem ex morbo, multorumque tabe mensium mortuum: nec his temporibus, in quae testis crimen coniecisset, Kaesonem Romae visum: adfirmantibus, qui una meruerant, secum eum tum frequentem ad signa sine ullo comite fuisse. Ni ita esset, multi privatim ferebant Volscio iudices. Quum ad iudicium ire non auderet, omnes eae res, in unum congruentes, haud magis dubiam damnationem Volscii, quam Kaesonis Volscio teste fuerat, faciebant. In mora tribuni erant, qui comitia quaestores habere de reo, nisi prius habita de lege essent, passuros negabant. Ita extracta utraque res in consulum adventum est. Qui ubi triumphantes victore cum exercitu urbem inierunt, quia silentium de lege erat, perculsos magna pars credebant tribunos. At illi, (etenim extremum anni jam erat) quartum adfectantes tribunatum, in comitiorum disceptationem ab lege certamen averterant. Et quam consules nihilo minus adversus continuationem tribunatus, quam si lex minuendae suae majestatis causa promulgata ferretur, tetendissent, victoria certaminis penes tribunos fuit. Eodem

anno Aequis pax est petentibus data. Censum, res priore anno inchoata, perficitur: idque lustrum ab origine urbis decimum conditum. Fuerunt censa civium capita centum septemdecim millia trecenta novemdecim. Consul magna domi bellique eo anno gloria fuit: quod et foris pacem peperere, et domi, etsi non concors, minus tamen, quam alias, infesta civitas fuit.

XXV. L. Minucius inde et C. Nautius consules facti duas residuas anni prioris causas exceperunt. Eodem modo consules legem, tribuni iudicium de Volscio impediebant: sed in quaestoribus novis major vis, major auctoritas erat. Cum M. Valerio, Valerii filio, Volesi nepote, quaestor erat T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat. Is, quoniam neque Quinctiae familiae Kaeso, neque rei publicae maximus juvenum restitui posset, falsum testem, qui dicendae causae innoxio potestatem ademisset, iusto ac pio bello persequeretur. Quum Virginius maxime et tribuni de lege agerent, duum mensium spatium consulibus datum est ad inspiciendam legem; ut, quum edocuissent populum, quid fraudis obcultae ferretur, sinerent deinde subfragium inire. Hoc intervalli datum res tranquillas in Urbe fecit. Nec diuturnam quietem Aequi dederunt; qui, rupto foedere, quod ictum erat priore anno cum Romanis, imperium ad Gracchum Cloelium deferunt. Is tum longe princeps in Aequis erat. Graccho duce in Lavicanum agrum, inde in Tusculanum, hostili populatione veniunt, plerumque praedae in Algido castra locant. In ea castra Q. Fabius, P. Volumnius, A. Postumius, legati ab Roma, venerunt questum injurias, et ex foedere res repetitum. Eos Aequorum imperator, *quae*

mandata habeant ab senatu Romano; ad quercum jubet dicere: se alia interim acturum. Quercus ingens arbor praetorio imminebat, ejus umbra opaca sedes erat. Tum ex legatis unus abiens, et haec, inquit, *sacrata quercus, et quidquid Deorum est, audiant foedus a vobis ruptum: nostrisque et nunc querelis adsint, et mox armis; quum Deorum hominumque simul violata jura exsequemur.* Romam ut redire legati, senatus jussit, alterum consulem contra Gracchum in Algidum exercitum ducere: alteri populationem finium Aequorum provinciam dedit. Tribuni suo more impedire delectum. Et forsitan ad ultimum impedissent; sed novus subito additus terror est.

XXVI. Vis Sabinorum ingens prope ad moenia Urbis infesta populatione venit. Foedati agri, terror injectus Vrbi est. Tum plebs benigne arma cepit. Reclamantibus frustra tribunis, magni duo exercitus scripti. Alterum Nautius contra Sabinos duxit: castrisque ad Eretum positis, per expeditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam vastitatem in Sabino agro reddidit, ut, comparati ad eam, prope intacti bello fines Romani viderentur. Minucio neque fortuna nec vis animi eadem in gerendo negotio fuit. Nam, quum haud procul ab hoste castra posuisset, nulla magnopere clade adcepta, castris se pavidus tenebat. Quod ubi senserant hostes, crevit ex metu alieno, ut fit, audacia: et, nocte adorti castra, postquam parum vis aperta profecerat, munitiones postero die circumdant. Quae prius quam, undique vallo obiecto, clauderent exitus, quinque equites, inter stationes hostium emissi, Romam pertulere, consulem exercitumque obsideri. Nihil nec tam inopinatum, nec tam insperatum accidit.

cidere potuit. Itaque tantus pavor, tanta trepidatio fuit, quanta, si urbem, non castra, hostes obsiderent. Nautium consulē arcessunt. In quo quum parum praesidii videretur, dictatoremque dici placeret, qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius Cincinnatus consensu omnium dicitur. Operae pretium est audire, qui omnia prae divitiis humana spernunt, neque honori magno locum, neque virtuti putant esse, nisi ubi effuse adfluant opes. Spes unica imperii populi Romani L. Quinctius trans Tiberim, contra eum ipsum locum, ubi nunc navalia sunt, quatuor jugerum colebat agrum, quae prata Quinctia vocantur. Ibi ab legatis, seu fossam fodiens palae innisus, seu quum araret; operi certe, id quod constat, agresti intentus; salute data in vicem redditaque, rogatus, *ut, quod bene verteret ipsi rei publicae, togatus mandata senatus audiret*, admiratus, rogitansque, *satin' salva essent omnia?* togam proferre e tugurio proferre uxorem Raciliam jubet. Qua simul, absterfo pulvere ac sudore, velatus processit, dictatorem eum legati gratulantes consalutant: in Urbem vocant: qui terror sit in exercitu, exponunt. Navis Quinctio publice parata fuit, transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt; inde alii propinqui atque amici; tum Patrum major pars. Ea frequentia stipatus, antecedentibus lictoribus, deductus est domum: et plebis concursus ingens fuit. Sed ea nequaquam tam laeta Quinctium vidit; et imperii nimium, et virum in ipso imperio vehementiorem rata. Et illa quidem nocte nihil praeterquam vigilatum est in Vrbe.

XXVII. Postero die dictator, quum ante lucem in forum venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium patriciae gentis, sed qui, quum

quum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset, bello tamen prius longae Romanae juventutis habitus esset. Cum magistro equitum in concionem venit, iustitium edicit, claudi tabernas tota urbe jubet, vetat quemquam privatae quidquam rei agere. Tum, quicumque aetate militari essent, armati, cum cibariis in dies quinque coctis vallisque duodenis, ante solis occasum Martio in campo adessent: quibus aetas ad militandum gravior esset, vicino militi, dum is arina pararet, vallumque peteret, cibaria coquere iussit. Sic juvenus discurrit ad vallum petendum. Sumfere, unde cuique proximum fuit: prohibitus nemo est: inpigreque omnes ad edictum dictatoris praesto fuere. Inde composito agmine, non itineri magis apti, quam proelio, si res ita tulisset, legiones ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. In utroque agmine, quas tempus ipsum poscebat, adhortationes erant: *addarent gradum, maturato opus esse, ut nocte ad hostem pervenire possent. Consullem exercitumque Romanum obsideri. Tertium diem jam clausos esse: quid quaeque nox aut dies ferat, incertum esse: puncto saepe temporis maximarum rerum momenta verti. Adcele-
ra signifer, sequere miles, inter se quoque, gratificantes duceibus, clamabant. Media nocte in Algidum perveniunt: et, ut sensere, se jam prope hostes esse, signa constituunt.*

XXVIII. Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat, equo circumvectus, contemplatusque, qui tractus castrorum, quaeque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas in unum conjici jubeant, militem cum armis valloque redire in ordines suos. Facta, quae imperavit. Tum, quo fuerant ordine in via, exercitum omnem longo agmi-
ne

ne circumdat hostium castris, et, ubi signum datum sit, clamorem omnes tollere jubet. Clamore sublato, ante se quemque ducere fossam, et jacere vallum. Edito imperio, signum sequutum est. Jussa miles exsequitur, clamor hostes circumsonat. Superat inde castra hostium, et in castra consulis venit; alibi pavorem, alibi gaudium ingens facit. Romani, *civilem esse clamorem, atque auxilium adesse*, inter se gratulantes, ultro ex stationibus ac vigiliis territant hostem. Consul differendum negat: *Illo clamore non adventum modo significari, sed rem ab suis coeptam; mirumque esse, ni jam exteriori parte castra hostium obpugnentur. Itaque arma suos capere, et se subsequi jubet.* Nocte initum proelium est a legionibus: dictatori clamore significant, ab ea quoque parte rem in discrimine esse. Jam se ad prohibenda circumdari opera Aequi parabant, quum, ab interiore hoste proelio coepto, ne per media sua castra fieret eruptio, a munientibus ad pugnantes introrsum versi, vacuum noctem operi dedere. Pugnatumque cum consule ad lucem est. Luce prima jam circumvallati ab dictatore erant, et vix adversus unum exercitum pugnant sustinebant. Tum a Quinctiano exercitu, qui confestim a perfecto opere ad arma rediit, invaditur vallum. Hic instabat nova pugna: illa nihil remiserat prior. Tum, ancipiti malo urgente, a proelio ad preces versi, hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in obsidione victoriam ponerent, ut inermes se inde abire sinerent. Ab consule ad dictatorem ire jussis ignominiam infensus addidit. Gracchum Cloelium ducem principesque alios vinctos ad se adduci jubet, oppido Corbione decedi; *Sanguinis se Aequorum non egere; licere abire: sed, ut exprimaturn tandem*

confessio, subactam domitamque esse gentem, sub jugum abituros. Tribus hastis jugum fit, humi fixis duabus, superque eas transversa una deligata. Sub hoc iugo dictator Aequos misit.

XXIX. Castris hostium receptis, plenis omnium rerum, (nudos enim miserat) praedam omnem suo tantum militi dedit: consularem exercitum ipsumque consulem increpans, *Carebis, inquit, praedae parte, miles, ex eo hoste, cui prope praedae fuisti. Et tu, L. Minuci, donec consularem animum incipias habere, legatus his legionibus praeris.* Ita se Minucius abdicat consulatu, iustusque ad exercitum manet. Sed adeo tum imperio meliori animus mansuete obediens erat, ut beneficii magis, quam ignominiae, hic exercitus memor, et coronam auream dictatori libram pondere decreverit, et proficiscentem eum patronum salutaverit. Romae a Q. Fabio praefecto urbis senatus habitus triumphantem Quinctium, quo veniebat agmine, urbem ingredi iussit. Ducti ante currum hostium duces: militaria signa praelata: sequutus exercitus praeda onustus. Epulae instructae dicuntur fuisse ante omnium domos: epulantesque cum carmine triumphali et sollempnibus jocos, comitantium modo, currum sequuti sunt. Eo die L. Mamilius Tusciano, adprobantibus cunctis, civitas data est. Confestim se dictator magistratu abdicasset, ni comitia M. Volscii falsi testis tenuissent: ea ne impedirent tribuni, dictatoris obstitit metus. Volscius damnatus Lanuvium in exilium abiit. Quinctius sexto decimo die dictatura, in sex menses adcepta, se abdicavit. Per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egregie pugnat. Ad vastatos agros ea quoque clades adcessit Sabinis.

Minucio Fabius Quintus successor in Algidum missus. Extremo anno agitatum de lege ab tribunis est. Sed, quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad populum, Patres tenuere. Plebes vicit, ut quintum eosdem tribunos crearent. Lupos vivos in Capitolio ferunt a canibus fugatos; ob id prodigium lustratum Capitolium esse. Haec eo anno gesta.

XXX. Sequuntur consules, Q. Minucius, C. Horatius Pulvillus. Cujus initio anni quum foris otium esset, domi seditiones iidem tribuni, eadem lex faciebat. Vt uteriusque ventum foret, (adeo exarserant animis) ni, velut dedita opera, nocturno impetu Aequorum Corbione amissum praesidium nuntiatum esset. Senatum consules vocant. Jubentur subitaritum scribere exercitum, atque in Algidum ducere. Inde, posito legis certamine, nova de delectu contentio orta. Vincebaturque consulare imperium tribunicio auxilio, quum alius additur terror: Sabinum exercitum praedatum descendisse in agros Romanos, inde ad Urbem venire. Is metus perpulit, ut scribi militem tribuni sinerent; non sine pactione tamen, ut, quoniam ipsi quinquennium elusi essent, parvumque id plebi praesidium foret, decem deinde tribuni plebis crearentur. Expressit hoc necessitas Patribus. Id modo exceperent, ne postea eosdem tribunos juberent. Tribunicia comitia (ne id quoque post bellum, ut cetera, vanum esset) extemplo habita. Tricesimo sexto anno a primis tribunis plebis, decem creati sunt, bini ex singulis classibus. Itaque cautum est, ut postea crearentur. Delectu deinde habito, Minucius, contra Sabinos profectus, non invenit hostem. Horatius, quum jam Aequi, Corbione interfecto praesidio, Ortonam etiam cepissent, in Algido pugnat.

Mul-

Multos mortales occidit: fugat hostem non ex Algido modo, sed a Corbione Ortanaque. Corbionem etiam diruit propter proditum praesidium.

XXXI. Deinde M. Valerius, Sp. Virginius consules facti. Domi forisque otium fuit. Annona propter aquarum intemperiem laboratum est. De Aventino publicando lata lex est. Tribuni plebis iidem relecti sequente anno, T. Romilio, C. Veturio consulibus, legem omnibus concionibus suis celebrabant. *Pudere se numeri sui nequidquam aucti, si ea res aequae suo biennio jaceret, ac toto superiore lustro jacuisset.* Quum maxime haec agerent, trepidi nuntii ab Tusculo veniunt, Aequos in agro Tusculano esse. Fecit pudorem recens ejus populi meritum morandi auxilii: ambo consules, cum exercitu missi, hostem in sua sede in Algido inveniunt. Ibi pugnatum. Supra septem millia hostium caesa: alii fugati: praeda parta ingens. Eam propter inopiam aerarii consules vendiderunt. Invidiae tamen res ad exercitum fuit. Ea denique tribunis materiam criminandi ad plebem consules praebuit. Itaque ergo, ut magistratu abiere, Sp. Tarpejo, A. Aterio consulibus, dies dicta est Romilio ab C. Claudio Cicerone, tribuno plebis; Veturio ab L. Alieno, aedile plebis. Uterque magna Patrum indignatione damnatus, Romilius decem millibus aeris, Veturius quindecim. Nec haec priorum calamitas consulum segniore nos fecerat consules. *Et se damnari posse ajebant: et plebem, et tribunos legem ferre non posse.* Tum, abjecta lege, quae promulgata consenuerat, tribuni lenius agere cum Patribus. *Finem tandem certaminum facerent. Si plebejæ leges displicerent, at illi communiter legum latores, et ex plebe. et ex*

Patribus, qui utrisque utilia ferrent, quaeque aequandae libertatis essent, sinerent creari. Rem non adspernabantur Patres: daturum leges neminem, nisi ex Patribus, ajebant. Quum de legibus conveniret, de latore tantum discreparet; missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A. Manlius, P. Sulpicius Camerinus; jussique inclutas leges Solonis describere, et aliarum Graeciae civitatum instituta, mores, juraque noscere.

XXXII. Ab externis bellis quietus annus fuit; quietior insequens, P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus, perpetuo silentio tribunorum: quod primo legatorum, qui Athenas ierant, legumque peregrinarum expectatio praebuit; dein duo simul mala ingentia exorta, fames pestilentiaque, foeda homini, foeda pecori. Vastati agri sunt: urbs affiduis exhausta funeribus; multae et clarae lugubres domus. Flamen Quirinalis Ser. Cornelius mortuus; augur C. Horatius Pulvillus: in ejus locum C. Veturium eo cupidius, quia damnatus a plebe erat; augures legere. Mortuus consul Quinctilius, quatuor tribuni plebis. Multiplici clade foedatus annus. Ab hoste otium fuit. Inde consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus. Neque eo anno quidquam belli externi fuit. Domi motus orti. Jam redierant legati cum Atticis legibus. Eo intentius instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium fieret. Placet creari decemviros sine provocatione, et ne quis eo anno alius magistratus esset. Admischerentur ne plebeji, controversia aliquamdiu fuit. Postremo concessum Patribus, modo ne lex Icilia de Aventino, aliaeque sacrae leges abrogarentur.

XXXIII. Anno trecentesimo altero, quam condita Roma erat, iterum mutatur forma civita-

vitatis, ab consulibus ad decemviros, quemadmodum ab regibus ante ad consules venerat, translato imperio. Minus insignis, quia non diuturna, mutatio fuit. Laeta enim principia magistratus ejus nimis luxuriavere. Eo citius labia res est, repetitumque, duobus uti mandaretur consulum nomen imperiumque. Decemviri creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Julius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Genucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro honore honos redditus: et Sestio alteri consulum prioris anni, quod eam rem collega invito ad Patres retulerat. His proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant. Simul ut pro legatione tam longinqua praemio esset honos: simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova jura usui fore credebant. Subplevere ceteri numerum. Graves quoque aetate electos novissimis subfragiis ferunt, quo minus ferociter aliorum scitis adversarentur. Regimen totius magistratus penes Appium erat favore plebis. Adeoque novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repente omnisque aurae popularis captator evaderet, pro truci saevoque infectatore plebis. Decimo die jus populo singuli reddebant. Eo die penes praefectum juris fasces duodecim erant: conlegis novem singuli adcesi adparebant. Et in unica concordia inter ipsos (qui consensus privatis interdum inutilis esset) summa adversus alios aequitas erat. Moderationis eorum argumentam exemplo unius rei notasse, satis erit. Quum sine provocatione creati essent, defosso cadavere, domi apud P. Sestium, patriciae gentis virum, invento, prolatoque in concionem, in re juxta manifesta atque atroci, C. Julius decemvir diem

Sestio dixit, et adculator ad populum exstitit, cujus rei iudex legitimus erat: decessitque jure suo, ut dentum de vi magistratus populi libertati adjiceret.

XXXIV. Quum promptum hoc jus velut ex oraculo inconruptum pariter ab his summi infimique ferrent, tum legibus condendis opera dabatur: ingentique hominum expectatione propositis decem tabulis, populum ad concionem advocaverunt: et, *quod bonum, faustum, felixque rei publicae, ipsis, liberisque eorum esset, ire, et legere leges propositas jussere. Se, quantum decem hominum ingenii provideri potuerit, omnibus summis infimisque jura aequasse. Plus pollere multorum ingenia consiliaque. Versarent in animis secum unamquamque rem, agitare deinde sermonibus: atque in medium, quid in quaque re plus minusve esset, conferrent. Eas leges habiturum populum Romanum, quas consensus omnium non jussisse latas magis, quam tulisse, videri posset.* Quum ad rumores hominum de unoquoque legum capite edito satis correctae viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatae sunt: qui nunc quoque, in hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo, fons omnis publici privatique est juris. Vulgatur deinde rumor, duas deesse tabulas; quibus adjectis, absolvi posse velut corpus omnis Romani juris. Ea expectatio, quum dies comitorum adpropinquaret, desiderium decemviros iterum creandi fecit. Jam plebs, praeterquam quod consulum nomen, haud secus quam regum, perosa erat, ne tribuniciam quidem auxilium, cedentibus in vicem adpellationi decemviris, quaerebat.

XXXV. Postquam vero comitia decemviris creandis in trinum nundinum indicta sunt;

tan-

tanta exarsit ambitio, ut primores quoque civitatis (metu credo, ne tanti possessio imperii, vacuo ab se relicto loco, haud satis dignis pateret) prensarent homines; honorem, summa ope a se inpugnatum, ab ea plebe, cum qua contenderant, suppliciter petentes. Demissa jam in discrimen dignitas, ea aetate, iisque honoribus actis, stimulabat Ap. Claudium. Nescires, utrum inter decemviros, an inter candidatos, numerares. Propior interdum petendo, quam gerendo, magistratui erat. Criminari optimates, extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque. Ipse medius inter tribunicios Duilios Icilliosque in foro volitare, per illos se plebi venditare: donec conlegae quoque, qui unice illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos, mirantes quid sibi vellet. Adparere, nihil sinceri esse; *Profecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore. Nimum in ordinem se ipsum cogere, et vulgari cum privatis, non tam properantis abire magistratu, quam viam ad continuandum magistratum quaerentis, esse.* Propalam obviam ire cupiditati parum ausi obsecundando mollire inpetum adgrediuntur. Comitiorum illi habendorum, quando minimus natus sit, munus consensu injungunt. Ars haec erat, ne semet ipse creare posset; quod praeter tribunos plebis (et id ipsum pessimo exemplo,) nemo unquam fecisset. Ille enim vero, quod bene vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro occasione adripuit. Dejectisque honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in optimatum causa, et aliis ejusdem fastigii civibus, nequaquam splendore vitae pares decemviros creat; se in primis, quod haud se-

cus factum inprobabant boni, quam nemo facere ausurum crediderat. Creati cum eo M. Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius Vibulanus, Q. Poetelius, T. Antonius Merenda, K. Duilius, Sp. Oppius Cornicen, M. Rabulejus.

XXXVI. Ille finis Appio alienae personae ferendae fuit. Suo jam inde vivere ingenio coepit, novosque conlegas jam prius, quam inirent magistratum, in suos mores formare. Quotidie coibant remotis arbitris: inde inpotentibus instructi consiliis, quae secreto ab aliis coquebant, jam haud dissimulando superbiam, rari aditus, conloquentibus difficiles, ad Idus Majas rem perduxere. Idus tum Majae sollemnes ineundis magistratibus erant. Initio igitur magistratus primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem fecere. Nam quum ita priores decemviri servassent, ut unus fasces haberet, et hoc insigne regium in orbem, suam cujusque vicem, per omnes iret, subito omnes cum duodenis fascibus prodire. Centum viginti lictores forum impleverant, et fascibus secures inligatas praeferebant. Nec adtinuisse demi securim, quum sine provocatione creati essent, interpretabantur. Decem regum species erat, multiplicatusque terror non infimis solum, sed primoribus Patrum, ratis caedis causam ac principium quaeri; ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populo misisset, statim virgae securesque etiam ad ceterorum metum expedirentur. Nam, praeterquam quod in populo nihil erat praesidii, sublata provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant: quum priores decemviri adpellatione conlegae corrigi reddita ab se jura tulissent; et quaedam, quae sui iudicii videri possent,

sent, ad populum rejecissent. Aliquamdiu aequatus inter omnes terror fuit: paulatim totus, vertere in plebem coepit. Abstinebatur a Patribus: in humiliores libidinose crudeliterque consulebatur: hominum, non causarum, toti erant: ut apud quos gratia vim aequi haberet. Judicia domi constabant, pronuntiabant in foro. Si quis conlegam adpellasset, ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut poeniteret, non prioris decreto stetit. Opinio etiam sine auctore exierat, non in praesentis modo temporis eos injuriam conspirasse, sed foedus clandestinum inter ipsos jure jurando ictum, ne comitia haberent, perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus plebeji, et inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum statum rem publicam adduxerant. Primores Patrum odisse decemviros, odisse plebem: nec probare, quae fierent; et credere, haud indignis accidere. Avide ruendo ad libertatem in servitutem elapsos juvare nolle: cumulare quoque injurias, ut taedio praesentium consules duo tandem et status pristinus rerum in desiderium veniant. Jam et processerat pars major anni, et duae tabulae legum ad prioris anni decem tabulas erant adjectae: nec quidquam jam supererat, si haec quoque leges centuriatis comitiis perlatae essent, cur eo magistratu rei publicae opus esset. Expectabant, quam mox consulibus creandis comitia edicerentur. Id modo plebes agitabat, quoniam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repararent. Quum interim mentio comitorum nulla fieri; et decemviri, qui primo tribunicios homines, quia id populare

habebatur, circum se ostentaverant plebei, patriciis juvenibus sepeferant latera. Eorum catervae tribunalia obsederant. Hi ferre, agere plebem plebisque res, cum fortuna, qua, quidquid cupitum foret, potentioris esset. Et jam ne tergo quidem abstinebatur: virgis caedi, alii securi subjici; et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini subplicium. Hac mercede juvenus nobilis corrupta non modo non ire obviam injuriae, sed propalam licentiam suam malle; quam omnium libertatem.

XXXVIII. Idus Majae venere. Nullis subrogatis magistratibus, privati pro decemviris, neque animis ad imperium inhibendum imminutis, neque ad speciem honoris insignibus, prodeunt. Id vero regnum haud dubie videri. Deploratur in perpetuum libertas; nec vindex quisquam exsistit, aut futurus videtur. Nec ipsi solum desponderant animos, sed contemni coepti erant a finitimis populis: imperiumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur. Sabini magna manu incurSIONEM in agrum Romanum fecere. Lateque populati, quum hominum atque pecudum inulti praedas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vagatum erat, agmine, castra locant, spem in discordia Romana ponentes, eam impedimentum delectui fore. Non nuntii solum, sed per urbem agrestium fuga trepidationem iniecit. Decemviri consultant, quid opus facto sit. Destitutis inter Patrum et plebis odia addidit terrorem insuper alium fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido locant: depopulatumque inde excursionibus Tusculanum agrum legati ab Tusculo, praesidium orantes, nuntiant. Is pavor perpulit decemvros, ut senatum; simul duobus circumstantibus

tibus urbem bellis, consulerent. Citari jubent in curiam Patres, haud ignari, quanta invidiae inmineret tempestas: omnes vastati agrorumque imminentium causas in se congesturos, tentationemque eam fore abolendi sibi magistratus, ni consensu resisterent, imperioque inhibendo acriter in paucos praeferos animi conatus aliorum comprimerent. Postquam audita vox in foro est praeconis, Patres in curiam ad decemviros vocantis; velut nova res, quia intermiserant jamdiu morem consulendi senatus, mirabundam plebem convertit, *quidnam incidisset, cur ex tanto intervallo rem defuetam usurparent. Hostibus belloque gratiam habendam, quod solitum quidquam liberae civitatis fieret.* Circumspectare omnibus fori partibus senatorem, raroque usquam noscitare: curiam inde ac solitudinem circa decemviros intueri; quum et ipsi invisum consensu imperium, et plebs, quia privatis jus non esset vocandi senatum, non convenire Patres interpretarentur; jam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem senatui det, et, quemadmodum Patres vocati non coeant in senatum, sic plebs abnuat delectum. Haec fremunt plebes. Patrum haud fere quisquam in foro, in urbe rari erant. Indignitate rerum cesserant in agros; suarumque rerum erant, amissa publica: tantum ab injuria se abesse rati, quantum a coetu congressuque inpotentium dominorum se amovissent. Postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos adparitores, simul ad pignera capienda, sciscitandumque, num consulto detrectarent? referunt, senatum in agris esse. Laetius id decemviris accidit, quam si praesentes detrectare imperium referrent. Jubent adiri omnes, senatumque in
diem

diem posterum edicunt; qui aliquantò spe ipsorum frequentior convenit. Quo facto proditam a Patribus plebs libertatem rata, quod iis, qui jam magistratu abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam jure cogentibus, senatus paruisset.

XXXIX. Sed magis obedienter ventum in curiam est, quam obnoxie dictas sententias adcepimus. L. Valerium Potitum, proditum memoriae est, post relationem Ap. Claudii, priusquam ordine sententiae rogarentur, postulando ut de re publica liceret dicere, prohibentibus minaciter decemviris, proditurum se ad plebem denuntiantem, tumultum excivisse. Nec minus ferociter M. Horatium Barbatum ille in certamen, *Decem Tarquinius* adpellantem, admonentemque, *Valerius et Horatius ducibus pulsos reges. Nec nominis homines tum pertaesum esse; quippe quo Jovem adpellari fas sit, quo Romulum conditorem urbis, deincepsque reges adpellatos, quod sacris etiam; ut sollemne, retentum sit. Superbiam violentiamque tum perosos regis. Quae si in rege tum eodem, aut in filio regis, ferenda non fuerint, quem laturum in tot privatis? Viderent, ne, vetando in curia libere homines loqui, extra curiam etiam moverent vocem. Neque se videre, qui sibi minus privato, ad concionem populum vocare, quam illis senatum cogere, liceat. Vbi vellent, experirentur, quanto ferocior dolor libertate sua vindicanda, quam cupiditas injusta dominatione, esset. De bello Sabino cos referre; tamquam majus ullum populo Romano bellum sit, quam cum iis, qui, legum ferendarum causa creati, nihil juris in civitate reliquerint; qui comitia, qui annos magistratus, qui vicissitudinem imperitandi (quod unum exaequandae sit libertatis) suslulerint; qui privati fasces*

et

et regium imperium habeant. Fuisse, regibus exactis, patricios magistratus creatos; postea, post secessionem plebis, plebejos. Cujus illi partis essent, rogitare? Populares? quid enim eos per populum egisse? Optimates? qui anno jam prope senatum non habuerint; tunc ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? Ne nimium in metu alieno spei ponerent. Graviora, quae patiantur, videri jam hominibus, quam quae metuant.

XL. Haec vociferante Horatio, quum decemviri nec irae nec ignoscendi modum reperirent, nec, quo evasura res esset, cernerent; C. Claudii, qui patruus Appii decemviri erat, oratio fuit precibus, quam jurgio, similis, orantis per sui fratris parentisque ejus manes; *Vt civilis potius societatis, in qua natus esset, quam foederis, nefarie icti cum conlegis, meminisset. Multo id magis se illius causa orare, quam rei publicae. Quippe rem publicam, si a volentibus nequeat, ab invitis jus expetituram. Sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras; earum eventum se horrere.* Quum aliud, praeterquam de quo retulissent, decemviri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. Sententiam igitur peregit, nullum placere senatus consultum fieri. Omnesque ita adiciebant, privatos eos a Claudio judicatos: multique ex consularibus verbo adfensi sunt. Alia sententia, asperior in speciem, vim minorem aliquanto habuit, quae patricios coire ad prodendum interregem jubebat. Censendo enim, quoscumque magistratus esse, qui senatum haberent, judicabat; quos privatos fecerat auctor nullius senatus consulti faciendi. Ita labante jam causa decemvirorum, L. Cornelius Maluginensis, M. Cornelii decemviri frater, quum ex consularibus ad ultimum dice-

cent-

cendi locum consulto servatus esset, simulando curam belli, fratrem conlegasque ejus tuebatur: quoniam fato incidisset, mirari se dictitans, ut decemviros, qui decemviratum petissent, aut socii, aut hi maxime obpugnarent? aut quid ita, quum per tot menses vacua civitate nemo, justine magistratus summae rerum praecessent, controversiam fecerit; nunc demum, quum hostes prope ad portas sint, civiles discordias serant: nisi quod in turbido minus perspicuum fore putent, quid agatur. Ceterum neminem, majore cura occupatis animis, verum esse, praedictum rei tantae adferre. Sibi placere, de eo, quod Valerius Horatiusque ante Idus Majas decemviros abisse magistratu insimulent, bellis, quae immineant, perfectis, re publica in tranquillum redacta, senatu disceptante, agi: et jam nunc ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quae decemviris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi rationem reddendam esse, utrum in unum annum creati sint, an donec leges, quae deessent, perferrentur. In praesentia omnia praeter bellum omitti placere: cujus si falso famam vulgatam, vanaque non nuntios solum, sed Tusculanorum etiam legatos, adtulisse putent, speculatores mittendos censere, qui certius explorata referant. Sin fides et nuntiis et legatis habeatur, delectum primo quoque tempore haberi; decemviros, quo cuique eorum videatur, exercitus ducere; nec rem aliam praeverti.

XLI. In hanc sententiam ut discederetur, juniores Patrum evincebant. Ferociores iterum coorti Valerius Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere. Dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat. Neque enim sibi privatos, aut in curia, aut in con-

concione, posse obstare; neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse. Tum Appius, jam prope esse ratus, ut, ni violentiae eorum pari resisteretur audacia, victum imperium esset: Non erit melius, inquit, nisi de quo consulimus, vocem misisse. Et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem adcedere iussit. Jam Quiritium fidem implorante Valerio a curiae limine, L. Cornelius complexus Appium, non, quod simulabat, consulendo, diremit certamen. Factaque per Cornelium Valerio dicendi gratia, quae vellet, quum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum tenere. Consulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciae potestatis odio, cujus desiderium plebi multo acrius, quam consularis imperii, rebantur esse, prope malebant, postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu, quam invidia eorum exurgere rursus plebem. Si leniter ducta res sine populari strepitu ad consules redisset, aut bellis interpositis, aut moderatione consulum in imperiis exercendis, posse in oblivionem tribunorum plebem adduci. Silentio Patrum edicitur delectus. Juniores, quum sine provocatione imperium esset, ad nomina respondent. Legionibus scriptis, inter se decemviri comparabant, quos ire ad bellum, quos praeesse exercitibus oporteret. Principes inter decemviros erant Q. Fabius et Ap. Claudius. Bellum domi majus, quam foris, adparebat. Appii violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos motus: in Fabio minus in bono constans, quam in malitia, ingenium esse. Hunc enim virum, egregium olim domi militiaeque, decemviratus colleagueque ita mutaverant, ut Appii, quam sui, similis inallet esse. Huic bellum in Sabinis,

M. Ra-

M. Rabulejo et Q. Poetelio additis conlegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duilio et M. Sergio: Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam, aequo omnium decemvirorum imperio, decernunt.

XLII. Nihil militiae, quam domi, melius res publica administrata est. Illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio essent civibus, fecerant. Alia omnis penes milites noxa erat: qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patiebantur. Fusi et ab Sabinis ad Eretum, et in Algido ab Aequis, exercitus erant. Ab Ereto per silentium noctis profugi, propius urbem, inter Fidenas Crustumeriamque, loco edito castra communierant. Persequuntis hostibus nusquam se aequo certamine committentes, natura loci ac vallo, non virtute aut armis, tutabantur. Majus flagitium in Algido, major etiam clades adcepta: castra quoque amissa erant; exfutisque omnibus utensilibus miles, Tusculum se, fide misericordiaeque victurus hospitum, (quae tamen non sefellerunt) contulerat. Romam tanti erant terrores adlati, ut, posito jam decemvirali odio, Patres vigiliis in urbe habendas censerent: omnes, qui per aetatem arma ferre pollent, custodire moenia, ac pro portis stationes agere juberent: arma Tusculum ad supplementum decernerent, decemvirosque, ab arce Tusculi degressos, in castris militem habere: castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri: belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio urbis obpugnandae.

XLIII. Ad clades ab hostibus adceptas duo nefanda facinora decemviri belli domique adjiciunt. L. Siccium in Sabinis, per invidiam decem-

decemviralem tribunorum creandorum secessionisque mentiones, ad vulgus militum sermonibus occultis ferentem, prospectatum ad locum castris capiendum mittunt. Datur negotium militibus, quos miserant expeditionis ejus comites, ut eum opportuno adorti loco interficerent. Haud inultum interfecere. Nam circa repugnantem aliquot insidiatoreseccidere, quum ipse se praevalidus, pari viribus animo, circumventus tutaretur. Nuntiant in castra ceteri, praecipitatum in insidias esse Siccium egregie pugnans, militesque quosdam cum eo amissos. Primo fides nuntiantibus fuit. Profecta deinde cohors ad sepeliendos, qui ceciderant, decemvirorum permittitur, postquam nullum spoliatum ibi corpus, Sicciumque in medio jacentem armatumque, omnibus in eum versis corporibus, videre; hostium neque corpus ullum, nec vestigia absentium; profecto ab suis interfectum memorantes, retulere corpus. Invidiaeque plena castra erant, et Romam ferri protinus Siccium placebat, nisi decemviri sunus militare ei publica inpena facere maturassent. Sepultus ingenti militum moestitia, pessima decemvirorum in vulgus fama, est.

XLIV. Sequitur aliud in urbe nefas, ab libidine ortum, haud minus foedo eventu, quam quod per stuprum caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinius expulerat: ut non finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis plebejæ stuprandæ libido cepit. Pater virginis L. Virginius honestum ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiaeque. Perinde uxor instituta fuerat, liberique instituebantur. Desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri,

et pro causa plebis expertae virtutis. Hanc virginem adultam, forma excellentem, Appius, amore ardens, pretio ac spe perlicere adortus, postquam omnia pudore septa animadverterat, ad crudelem superbamque vini animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem adferret, neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias: quod pater puellae abesset, locum injuriae esse ratus. Virgini, venienti in forum, (ibi namque in tabernis literarum ludi erant) minister decemviri libidinis manum injecit; serva sua natam (servamque adpellans) esse. Sequique se jubebat, cunctantem vi abstracturum. Pavida puella stupente, ad clamorem nutricis, fidem Quiritium implorantis, fit concursus. Virgini patris sponsique Iciliii populare nomen celebratur. Notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat. Jam a vi tata erat; quum adfertor nihil opus esse multitudine concitata ait, se jure grassari, non vi. Vocat puellam in jus; auctoribus, qui aderant, ut sequeretur. Ad tribunal Appii perventum est. Notam judici tabulam petitor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit; puellam, domi suae natam, furtoque inde in domum Virgini translatam, subpositam ei esse. Id se indicio compertum adferre, probaturumque vel ipso Virgino iudice, ad quem major pars injuriae ejus pertineat. Interim dominum sequi ancillam, aequum esse. Advocati puellae, quum Virgini reus publicae causa dixissent abesse, biduo adfuturum; si nuntiatum ei sit; iniquum esse, absentem de liberis dimicare; postulant, ut rem integram in patris adventum differat; lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem; neu patiatur, virginem adul-

adultam famae prius; quam libertatis, periculum adire.

XLV. Appius decreto praefatus, *quam libertati faverit, eam ipsam legem declarare, quam Virginii amici posulationi suae praetendant. Ceterum ita in ea firmum libertati fore praesidium, si nec causis, nec personis variet. In his enim, quae adferantur in libertatem, quia quivis lege agere possit, id juris esse: in ea, quae in patris manu sit, neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. Placere itaque patrem arcessi, interea juris sui jacturam adferentem non facere, quin ducat puellam sistendamque in adventum ejus, qui pater dicatur, promittat. Adversus injuriam decreti quum multi magis fremerent, quam quisquam unus reclamare auderet; P. Numitorius, puellae avunculus, et sponsus Icilius interveniunt. Dataque inter turbam via, quum multitudo Iciliii maxime interventu resisti posse Appio crederet, licitor decreesse ait: vociferantemque Icilium submovet. Placidum quoque ingenium tam atrox injuria adcondillet. Ferro hinc tibi submovendus sum, Appi, inquit, ut tacitum feras, quod celari vis. Virginem ego hanc sum ducturus, nuptam pudicamque habiturus. Proinde omnes conlegarum quoque lictores convoca, expediri virgas et secures jube: non manebit extra domum patris sponsa Iciliii. Non, si tribunicium auxilium et provocationem, plebi Romanae duas arces libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque nostros conjugesque regnum vestrae libidini datum est. Saevite in tergum et in cervices nostras; pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa, Virginium militum pro unica filia, omnes Deorum hominumque inplorabimus fidem. Neque tu istud*

umquam decretum sine caede nostra referes. Posiulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo progrediare. Virginius viderit, de filia, ubi venerit, quid agat. Hoc tantum sciat, sibi, si hujus vindiciis cesserit, conditionem filiae quaerendam esse. Me, vindicantem sponsam in libertatem, vita citius deseret, quam fides.

XLVI. Concitata multitudo erat, certamenque instare videbatur. Lictores Icilium circumsteterant: nec ultra minas tamen processum est. Quum Appius, *Non Virginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem, et tribunatum etiam nunc spirantem, locum seditionis quaerere, diceret; non praebiturum se illi eo die materiam: sed ut jam sciret, non id petulantiae suae, sed Virginito absenti et patrio nomini et libertati, datum, jus eo die se non dicturum, neque decretum interpositurum: a M. Claudio petiturum, ut decederet jure suo, vindicarique puellam in posterum diem pateretur. Quod nisi pater postero die adfuisset, denuntiare se Icilio similibusque Icili, neque legi suae latorem, neque decemviro constantiam desore: nec se utique conlegarum lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores. Contentum se suis lictoribus fore.* Quum dilatatum tempus injuriae esset, recessissentque advocati puellae, placuit omnium primum, fratrem Icili filiumque Numitorii, impigros juvenes, pergere inde recta ad portam, et, quantum accelerari posset, Virginium adcirci e castris. In eo verti puellae salutem, si postero die vindex injuriae ad tempus praesto esset. Jussi pergunt, citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. Quum instaret adfertor puellae, ut vindicaret, sponsoresque daret; atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulo tempus terens, dum praeciperent iter nuntii missi in castra: manus tol-
lere

lere undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrumabundus, *Gratum est, inquit; crassina die vestra opera utar. Sponsorum nunc satis est.* Ita vindicatur Virginia, spondentibus propinquis. Appius, paullisper moratus, ne ejus rei causa fedille videretur, postquam, omiffis rebus aliis prae cura unius, nemo adibat, domum se recepit; conlegisque in castra scribit; *ne Virginio comneatum dent, atque etiam in custodia habeant.* Inprobum consilium ferum, ut debuit, fuit: et jam comneatu sumto profectus Virginius prima vigilia erat, quum postero die mane de retinendo eo nequidquam literae redduntur.

XLVII. At in urbe prima luce, quum civitas in foro exspectatione erecta staret, Virginius sordidatus filiam suam obsoleta veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti advocacione in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines coepit; et non orare solum precariam opem, sed pro debita petere, *Se pro liberis eorum ac conjugibus quotidie in acie stare: nec alium virum esse, cujus strenue ac ferociter facta in bello plura memorari possent. Quid prodesse, si, incolumi Vrbe, quae, capta, ultima timeantur, liberis suis sunt patienda?* Haec prope concionabundus circumibat homines. Similia his ab Icilio jactabantur. Comitatus muliebris plus tacito fletu, quam ulla vox, movebat. Adversus quae omnia obstinato animo Appius (tanta vis amentiae verius, quam amoris, mentem turbaverat) in tribunal escendit: et, ultro querente pauca petitore, *quod jus sibi pridie per ambitionem dictum non esset*, priusquam aut ille postulatam perageret, aut Virginio respondendi daretur locus, Appius interfatur. Quem decre-

to sermonem praetenderit, forsan aliquem veterum auctores antiqui tradiderint. Quia nusquam ullam in tanta foeditate decreti verisimilem invenio; id, quod constat, nudum videtur proponendum, decreuisse vindicias secundam servitatem. Primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit. Silentium inde aliquamdiu tenuit. Dein quum M. Claudius, circumstantibus matronis, iret adprehendendam virginem, lamentabilisque eum mulierum comploratio excepisset; Virginius, intentans in Appium manus, *Icilio, inquit, Appi, non tibi, filiam despondi: et ad nuptias, non ad stuprum, educavi. Placet pecudum ferarumque ritu promiscue in concubitus ruere? Passurine haec isti sint, nescio. Non spero esse passuros illos, qui arma habent. Quum repelleretur adfertor virginis a globo mulierum circumstantiumque advocatorum, silentium factum per praeconem.*

XLVIII. Decemvir, alienatus ad libidinem animo, negat, *hesterno tantum convicio Icilio violentiaque Virginii, cujus testem populum Romanum habeat, sed certis quoque indicis compertum se habere, nocte tota coetus in urbe factos esse ad movendam seditionem. Itaque se, haud inscium ejus dimicationis, cum armatis descendisse; non ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro majestate imperii coerceret. Proinde quiesse erit melius. I, inquit, lictor, submove turbam; et da viam domino ad prchendendum mancipium. Quum haec intonuisset plenus irae, multitudo ipsa se sua sponte dimovit, desertaque praeda injuriae puella stabat. Tum Virginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, Quaesio, inquit, Appi, primum ignosce patrio dolori, si quid inclementius in te sum invectus: deinde sinas hic*
coram

coram virgine nutricem percontari, quid hoc rei sit; ut, si falso pater dictus sum, aequiore hinc animo discedam. Data venia, seducit filiam, ac nutricem prope Cloacinæ ad tabernas, quibus nunc Novis est nomen. Atque ibi ab Ianio cultro adrepto, *Hoc te uno, quo possum, ait, modo, filia, in libertatem vindico.* Petus deinde puellæ transigit; respectansque ad tribunal, *Te, inquit, Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.* Clamore ad tam atrocem facinus orto excitus Appius, comprehendi Virginium jubet. Ille ferro, quaerunque ibat, viam facere: donec, multitudine etiam profrequentium tuente, ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque ex sanguine corpus sublatum ostentant populo: scelus Appii, puellæ infelicem formam, necessitatem patris deplorant. Sequentes clamitant matronæ, *Eanne liberorum procreandorum conditionem? ea pudicitiae praemia esse? ceteraque, quae in tali re muliebri dolor, quo est moestior imbecillo animo, eo miserabilia magis querentibus subjicit.* Virorum et maxime Icilius vox tota tribuniciae potestatis ac provocationis ad populum ereptae publicarumque indignationum, erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem adripi; postremo, quum locus adeundi ad paritoribus non daretur, ipse, cum agmine patriciorum juvenum per turbam vadens, in vincula duci jubet. Jam circa Icilium non solum multitudo, sed duces quoque multitudinis erant L. Valerius et M. Horatius. Qui, repulso licitore, si jure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim adferre conaretur, ibi quoque se haud inpares fore. Hinc atrox rixa oritur. Vale-

rium Horatiumque lictor decemviri invadit. Franguntur a multitudine fasces. In concionem Appius ascendit. Sequuntur Horatius Valeriusque. Eos concio audit: decemviro obtrepitur. Jam pro imperio Valerius discedere a privato lictores jubebat: quum, fractis animis, Appius, vitae metuens, in domum se propinquam foro, insciis adversariis, capite obvoluto, recepit. Sp. Oppius, ut auxilio conlegae esset, in forum ex altera parte intrumpit. Videt imperium vi victum. Agitatus deinde consiliis, ad quae ex omni parte adsentiendo multis auctoribus trepidaverat, senatum postremo vocari iussit. Ea res, quod magnae parti Patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendae potestatis ejus multitudinem sedavit. Senatus nec plebem irritandam censuit; et multo magis providendum, ne quid Virginii adventus in exercitu motus faceret.

L. Itaque missi juniores Patrum in castra, quae tum in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, *ut omni ope ab seditione milites contineant*: ubi Virginius majorem, quam reliquerat in urbe, motum excivit. Nam, praeterquam quod agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab Urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, conspectus est; strictum etiam telum, resperlusque ipse cruore, tota in se castram convertit. Et togae, multifariam in castris visae, majoris aliquanto, quam erat, speciem urbanae multitudinis fecerant. Quaerentibus, *quid rei esset*, flens diu vocem non misit: tandem, ut jam ex trepidatione concurrentium turba constitit, ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta erant, exposuit. Supinas deinde tendens manus, commilitones adpellans, orabat, *Ne, quod scelus*
Ap.

Ap. Claudii esset, sibi adtribuerent: neu se, ut parricidam liberum, aversarentur. Sibi vitam filiae sua cariorem fuisse, si liberae ac pudicae vivere licitum fuisset. Quum, velut servam, ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum, quam contumelia; liberos, misericordia se in speciem crudelitatis lapsam. Nec se superstitem filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis ejus in auxilio commilitonum habuisset. Illis quoque enim filias, sorores, conjugisque esse. Nec cum filia sua libidinem Ap. Claudii exstinctam esse; sed, quo inquitior sit, eo effrenatiorem fore. Aliena calamitate documentum datum illis cavendae similis injuriae. Quod ad se adtineat, uxorem sibi fato ereptam: filiam, quia non ultra pudica victura fuerit, miseram, sed honestam, mortem obcubuisse. Non esse jam Appii libidini locum in domo sua. Ab alia violentia ejus eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiae. Ceteri sibi ac liberis suis consulerent. Haec Virginio vociferanti subclamabat multitudo, nec illius dolori, nec suae libertati se defuturos. Et inmixti turbae militum togati, quum eadem illa querendo, docendoque, quanto visa, quam audita, indigniora potuerint videri, simul profligatam jam rem nuntiando Romae esse; insequentique, qui Appium prope interentum in exilium abisse dicerent: perpulerunt, ut ad arma conclamaretur, vellentque signa, et Romam proficiscerentur. Decemviri simul his, quae videbant, simul his, quae acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem castrorum, ad sedandos motus discurrunt: et leniter agentibus responsum non redditur: imperium si quis inhiberet, et viros et armatos se esse, respondetur. Eunt agmine ad urbem, et Aventinum insidunt; ut quisque ob-

currerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes. Alia vox nulla violenta audita est. Senatum Sp. Oppius habet: nihil placet aspere agi: quippe ab ipsis datum locum seditionis esse. Mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpejus, C. Julius, P. Sulpicius, qui quaererent senatus verbis, *cujus jussu castra deseruissent? aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum obsedissent? belloque averso ab hostibus patriam suam cepissent?* Non defuit, quid responderetur: deerat, qui daret responsum, nullo dum certo duce, nec satis audentibus singulis invidiae se obferre. Id modo a multitudine conclamatum est, *ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent. Illis se daturus responsum.*

LI. Dimissis legatis, admonet milites Virginius, *in re non maxima paullo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit: responsumque, quamquam non inutiliter, fortuito tamen magis consensu, quam communi consilio esse. Placere decem creari, qui summae rei praeessent, militarique honore tribunos militum adpellari.* Quum ad eum ipsum primum is honos deferretur, *Melioribus meis vestrisque rebus reservate, inquit, ista de me judicia, Nec mihi filia inulta honorem ullum jucundum esse patitur; nec in perturbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi invidiae sunt. Si quis usus mei est, nihilo minor ex privato capietur.* Ita decem numero tribunos militares creant. Neque in Sabinis quievit exercitus. Ibi quoque, auctore Icilio Numitorioque, secessio ab decemviris facta est, non minore motu animorum Siccii caedis memoria revocata, quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem petita adcenderat. Icilius ubi audivit, tribunos militum in Aventino creatos,

tos, ne comitorum militarium praerogativam, urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum popularium imminensque ei potestati, et ipse prius, quam iretur ad Urbem, pari potestate eundem numerum ab suis creandum curat. Porta Collina urbem intravere sub signis, mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. Ibi, conjuncti alteri exercitui, viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae rerum praesent. M. Oppium, Sex. Manilium creant. Patres, solliciti de summa rerum, quum lenatus quotidie esset, jurgiis saepius terunt tempus, quam consiliis. Sicci caedes decemviris, et Appiana libido, et dedecora militiae objiciebantur. Placebat, Valerium Horatiumque ire in Aventinum. Illi negabant se aliter ituros, quam si decemviri deponerent insignia magistratus ejus, quo anno jam ante abissent. Decemviri, querentes se in ordinem cogi, non ante, quam perlatis legibus, quarum causa creati essent, deposituros imperium se aiebant.

LII. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat, certior facta plebs, contentionibus assiduis nihil transigi, in Sacrum montem ex Aventino transiit; adfirmante Duilio, *non prius, quam deserere Urbem videant, curam in animos Patrum descensuram. Admoniturum Sacrum montem constantiae plebis. Scituros, quod sine restituta potestate redigi in concordiam res nequeant.* Via Nomentana, cui tum Ficulensi nomen fuit, profecti, castra in monte Sacro locavere; modestiam patrum suorum nihil violando imitati. Sequuta exercitum plebs, nullo, qui per aetatem ire posset, retractante. Prosequuntur conjuges liberique, *cuiquam se relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia,*

nec libertas sancta esset, miserabiliter rogantes. Quum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in foro praeter paucos seniorum nemo esset; vocatis utique in senatum Patribus; desertum adparuisset forum; plures jam, quam Horatius et Valerius, vociferabantur, Quid expectabitis, Patres conscripti? Si decemviri finem pertinaciae non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud imperium est, decemviri; quod amplexi tenetis? Tectis ac parietibus jura dicturi estis? Non pudet, lictorum vestrorum majorem prope numerum in foro conspici, quam togatorum aliorum? Quid, si hostes ad Urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione moveamur, armata veniat? Obcasine Urbis vultis finire imperium? Atqui aut plebs non est habenda, aut habendi sunt tribuni plebis. Nos citius caruerimus patriciis magistratibus, quam illi plebejis. Novam inexpertamque eam potestatem eripere patribus nostris, nunc, dulcedine semel capti, ferant desiderium. Quum praesertim nec nos temperemus imperiis, quo minus illi auxilii egeant. Quum haec ex omni parte jactarentur, victi consensu decemviri, futuros se, quando ita videatur, in potestate Patrum adfirmant. Id modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur: nec suo sanguine ad subplicita Patrum plebem adsuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque, missi ad plebem conditionibus, quibus videretur, revocandam componendasque res, decemviris quoque ab ira et inpetu multitudinis praecavere jubentur. Profecti gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur; quippe liberatores haud dubie et motus initio, et exitu rei. Ob haec advenientibus gratiae actae. Icilius pro mul-

titu-

titudine verba facit. Idem, quum de conditionibus ageretur, quaerentibus legatis, quae postulata plebis essent, composito jam ante adventum legatorum consilio, ea postulavit, ut adpareret, in aequitate rerum plus, quam in armis, reponi spei. Potestatem enim tribuniciam, provocationemque repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset, concessisse milites aut plebem ad repetendam per secessionem libertatem. De decemvirorum modo subplicio atrox postulatum fuit. Dedi quippe eos aequum censebant, vivosque igni concrematurus minabantur. Legati ad ea: *Quae consilii fuerunt, adeo aequa postulastis, ut ultro vobis deferenda fuerint. Libertati enim ea praesidia petitis, non licentiae ad impugnandos alios. Irae vestrae magis ignoscendum, quam indulgendum est. Quippe qui crudelitatis odio in crudelitatem ruitis, et prius paene, quam ipsi liberi sitis, dominari jam in adversarios vultis. Numquamne quiescet civitas nostra a subpliciis, aut Patrum in plebem Romanam, aut plebis in Patres. Scuto vobis magis, quam gladio, opus est. Satis superque humilis est, qui jure aequo in civitate vivit, nec inferendo injuriam, nec patiendo. Etiam, si quando metuendos vos praebituri estis, quum, recuperatis magistratibus legibusque vestris, judicia penes vos erunt de capite nostro fortunisque; tunc, ut quaeque causa erit, statuetis. Nunc libertatem repeti satis est.*

LIV. Facerent, ut vellent, permittentibus cunctis, mox redituros se legati rebus perfectis adfirmant. Profecti quum mandata plebis Patribus exposuissent, alii decemviri, quandoquidem praeter spem ipsorum subplicii sui nulla mentio fieret, haud quidquam abuere.

Appius, truci ingenio et invidia praecipua, odium in se aliorum suo in eos metiens odio, *Haud ignaro, inquit, imminet fortuna. Video, donec arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen. Dandus invidiae est sanguis. Nihil ne ego quidem moror, quo minus decemviratu abeam.* Factum senatus consultum, *Vt decemviri se primo quoque tempore magistratu abdicarent. Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet. Et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.* His senatus consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri prodeunt in concionem, abdicantque se magistratu, ingenti hominum laetitia. Nuntiantur haec plebi. Legatos, quidquid in Vrbe hominum supererat, prosequitur. Huic multitudini laeta alia turba ex castris obcurrit. Congratulantur libertatem concordiamque civitati restitutam. Legati pro concione: *Quod bonum, faustum, felixque sit vobis, rei publicae, redite in patriam ad penates, conjuges, liberosque vestros: sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus, eam modestiam ferte in Urbem. In Aventium ite, unde profecti estis. Ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. Praesto erit pontifex maximus, qui comitia habeat.* Ingens adensus alacritasque cuncta adprobantium fuit. Convellunt inde signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio. Armati per urbem silentio in Aventium perveniunt. Ibi extemplo, pontifice maximo comitia habente, tribunos plebis creaverunt, omnium primum A. Virginium, inde L. Icilium, et P. Numitoriam avunculum Virginiae, auctores secessionis. Tum C. Sici-
 num

num plebis creatum in Sacro monte, proditum memoriae est; et M. Duilium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat, nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deinde magis, quam meritis, electi, M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, P. Villius, C. Oppius. Tribunatu inito, L. Icilius extemplo plebem rogavit, et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. Confestim de consulibus creandis cum provocatione M. Duillius rogationem pertulit. Ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium adpellant.

LV. Per interregem deinde consules creati, L. Valerius, M. Horatius; qui extemplo magistratum obceperunt. Quorum consulatus popularis sine ulla Patrum injuria, nec sine offensione fuit. Quidquid enim libertati plebis cavèretur, id suis decedere opibus credebant. Omnium primum, quum veluti in controverfo jure esset, tenerentur ne Patres plebiscitis, legem centuriatis comitiis tulere, *Vt, quod tributim plebs jussisset, populum teneret.* Qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. Aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate everfam, non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt, sanciendo novam legem, *Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet. Qui creasset, eum jus fasque esset occidi: neve ea caedes capitalis noxae haberetur.* Et quum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, (cujus rei prope jam memoria aboleverat) relatis quibusdam ex magno intervallo ceremoniis, renovarunt; et quum

quum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt, sanciendo, *Vt, qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus, decemviris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset: familia ad aedem Cereris, Liberi, Liberaeque venum iret.* Hac lege juris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse: sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, sacrum sanciri. Itaque aedilem prehendi ducique a majoribus magistratibus: quod etiam non jure fiat, (noceri enim ei, cui hac lege non liceat) tamen argumentum esse, non haberi pro sacrosancto aedilem: tribunos veteri jure jurando plebis, quum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. Fuere, qui interpretarentur, eadem hac Horatia lege consulibus quoque et praetoribus, quia iisdem auspiciis, quibus consules, crearentur, cautum esse; iudicem enim consulem adpellari. Quae refellitur interpretatio, quod his temporibus nondum consulem iudicem, sed praetorem adpellari mos fuerit. Hae consulares leges fuere. Institutum etiam ab iisdem consulibus, ut senatus consulta in aedem Cereris ad aediles plebis deferrentur; quae antea arbitrio consulum subprimebantur vitiabanturque. M. Duilius deinde tribunus plebis plebem rogavit, plebesque scivit: *qui plebem sine tribunis reliquisset, quique magistratum sine provocatione creasset, tergo ac capite puniretur.* Haec omnia ut invitis, ita non adversantibus, patriciis transacta; quia nondum in quemquam unum saeviebatur.

LVI. Fundata deinde et potestate tribunicia, et plebis libertate, tum tribuni adgredi singulos tutum maturumque jam rati, accusatorem primum Virginium et Appium reum deligunt. Quum diem Appio Virginio dixisset, et Appius, stipatus patriciis juvenibus,

in forum descendisset; redintegrata extemplo est omnibus memoria foedissimae potestatis, quum ipsum satellitesque ejus vidissent. Tum Virgilius, *Oratio*, inquit, *rebus dubiis inventa est. Itaque neque ego adCUSANDO apud vos eum tempus teram, a cujus crudelitate vosmet ipsi armis vindicastis: nec istum ad cetera scelera inpudentiam in defendendo se adjicere patiar. Omnium igitur tibi, Ap. Claudii, quae impie nefarieque per biennium alia super alia es ausus, gratiam facio. Unius tantum criminis, ni judicem dices, te ab libertate in servitutem contra leges vindicias non dedisse, in vincula te duci jubeo. Nec in tribunicio auxilio Appius, nec in judicio populi ullam spem habebat. Attamen et tribunos adpellavit; et, nullo morante, adreptus a viatore, *Provoco*, inquit. Audita vox una vindex libertatis, ex eo missa ore, quo vindiciae nuper ab libertate dictae erant, silentium fecit. Et, dum pro se quisque, *Deos tandem esse, et non neglegere humana*, fremunt, et *superbiae crudelitatisque, etsi seras, non leves tamen venire poenas; provocare, qui provocationem sustulisset; et implorare praesidium populi, qui omnia jura populi obtrisset; rapique in vincula egentem jure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixisset*: ipsius Appii, inter concionis murmur fidem populi Romani implorantis, vox audiebatur. Majorum merita in rem publicam domi militiaeque commemorabat: *suum infelix erga plebem Romanam studium, quod aequandarum legum causa cum maxima offensione Patrum consulatu abisset: suas leges, quibus manentibus lator earum in vincula ducatur. Ceterum sua propria bona malaque, quum causae dicendae data facultas sit, tum se experturum. In praesentia se communi jure civitatis civem**

Romanum die dicta postulare, ut dicere liceat, ut iudicium populi Romani experiri. Non ita se invidiam pertinuisse, ut nihil in aequitate et misericordia civium suorum spei habeat. Quod si indicta causa in vincula ducatur, iterum se tribunos plebei adpellare, et monere, ne imitentur, quos oderint. Quod si tribuni eodem foedere obligatos se fateantur tollendae adpellationis causa, in quam conspirasse decenviros criminati sunt; ait se provocare ad populum: implorare leges de provocatione et consulares et tribunicias, eo ipso anno latas. Quem enim provocaturum, si hoc indemnato indicta causa non liceat? cui plebejo et humili praesidium in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento futurum, utrum novis legibus dominatio, an libertas firmata sit: et adpellatio provocationeque adversus injuriam magistratum ostentata tantum inanibus literis, an vere data sit.

LVII. Contra ea Virginius, unum Ap. Claudium, et legum expertem et civilis et humani foederis esse, ajebat. *Respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum: ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, Deorum hominumque contemtor; carnificibus, non lictoribus, stipatus, jam ab rapinis et caedibus animo ad libidinem verso, virginem ingenuam in oculis populi Romani, velut bello captam, ab complexu patris abreptam, ministro cubiculi sui clienti dono dederit: ubi crudeli decreto nefandisque vindictis dexteram patris in filiam armaverit: ubi, tollentes corpus semianime virginis, sponsum avunculunque in carcerem duci jufferit; stupro interpellato magis, quam caede, motus. Et illi carcerem aedificatum esse, quod domicilium plebis Romanae*

voca-

*vocare sit solitus. Proinde, ut ille iterum ac saepius provocet, sic se iterum ac saepius iudicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit. Si ad iudicem non eat, pro damnato in vincula duci jubere. Ut haud ququam improbante, sic magno motu animorum, quum tanti viri subplicio suamnet plebi jam nimia libertas videretur, in carcerem est conjectus. Tribunus ei diem prodixit. Inter haec ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de concordia Patrum ac plebis Roman venerunt; donumque ob eam Jovi optimo maximo coronam auream in Capitolium tulere parvi ponderis, prout res haud opulentae erant, colebanturque religiones pie magis, quam magnifice. Iisdem auctoribus cognitum est, Aequos Volcosque summa vi bellum adparare. itaque partiri provincias consules iussi. Horatio Sabini, Valerio Aequi Volscique evenere. Quum ad ea bella delectum edixissent, favore plebis non juniores modo, sed emeritis etiam stipendiis, pars magna voluntariorum, ad nomina danda praesto fuere. Eoque non copia modo, sed genere etiam militum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit. Prius quam Urbem egrederentur, leges decemvirales, quibus *tabulis duodecim* est nomen, in aes incisas in publico proposuerunt. Sunt, qui iussu tribunorum aediles functos eo ministerio scribant.*

LVIII. C. Claudius, (qui, perosus decemvirorum scelera, et ante omnes fratris filii superbiae infestus, Regillum, antiquam in patriam, se contulerat) is magno jam natu, quum ad pericula ejus deprecanda redisset, cujus vitia fugerat, sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat singulos; orabatque, *Ne Claudiae genti eam iniustam maculam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni:*

virum, honoratissimae imaginis futurum ad posteros, legum latorem conditoremque Romani juris, jacere vinctum inter fures nocturnos ac latrones. Averterent ab ira parumper ad cognitionem cogitationemque animos: et potius unum tot Claudiiis deprecantibus condonarent, quam propter unius odium multorum preces adspernerentur. Se quoque illi generi ac nomini dare, nec cum eo in gratiam redisse, cujus adversae fortunae velit subcursum: Virtute libertatem recuperatam esse: clementiam concordiam ordinum stabiliri posse. Erant, quos moveret sua magis pietate, quam ejus, pro quo agebat, causa. Sed Virginiius, sui potius ut misererentur, orabat, filiaeque: nec gentis Claudiae, regnum in plebem sortitae, sed necessariorum Virginiae et trium tribunorum preces audirent; qui, ad auxilium plebis creati, ipsi plebis fidem atque auxilium implorarent. Justiores hae lacrumae videbantur. Itaque, spe incisa, priusquam prodicta dies adesset, Appius sibi mortem conscivit. Subinde adreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proximus invidiae, quod in Vrbe fuerat, quum injustae vindiciae a conlega dicerentur. Plus tamen facta injuria Oppio, quam non prohibita, invidiae fecit. Tectis productus, qui, septem et viginti enumeratis stipendiis, octies extra ordinem donatus, donaque ea gerens in conspectu populi, scissa veste tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans, quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus iterum in se saeuiret. Oppius quoque ductus in vincula est, et ante iudicii diem finem ibi vitae fecit. Bona Claudii Oppiique tribuni publicavere. Conlegae eorum exilii causa solum verterunt. Bona publicata sunt. Et M. Claudius, adsertor Virginiae, die dieta damnatus, ipso remittente

Virginio ultimam poenam, dimissus Tibur exsulatum abiit: Manesque Virginiae, mortuae quam vivae felicioris, per tot domos ad petendas poenas vagati, nullo relicto fonte tandem quieverunt.

LIX. Ingens metus incefferat Patres, vultusque jam iidem tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, quum M. Duilius tribunus plebis, inhibito salubriter modo nimiae potestatis, *Et libertatis, inquit, nostrae et pecuniarum ex inimicis satis est. Itaque hoc anno nec diem dici cuiquam, nec in vincula duci quem, quam sum passurus. Nam neque vetera peccata repeti jam oblitterata placet, quum nova expiata sint decemvirorum suppliciiis; et nihil admissum iri, quod vim tribuicium desideret, spoindet perpetua consulum amborum in libertate vestra tuenda cura.* Ea primum moderatio tribuni metum Patribus demisit, eademque auxit consulum invidiam; quod adeo toti plebis fuissent, ut Patrum salutis libertatisque prior plebejo magistratui, quam patricio, cura fuisset; et ante inimicos fatietas poenarum suarum cepisset, quam obviam ituros licentiae eorum consules adpareret. Multique erant, qui mollius consultum dicerent, quod legum ab iis latarum Patres auctores fuissent. Neque erat dubium, quin, turbato rei publicae statu, tempori subcubuissent.

LX. Consules, rebus urbanis compositis, fundatoque plebis statu, in provincias diversi abiere. Valerius adversus conjunctos jam in Algido exercitus Aequorum Volscorumque sustinuit consilio bellum. Quod si extemplo rem fortunae commisisset, haud scio, an (qui tum animi ab decemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque erant) magno detrimento certamen staturum fuerit. Castris, mil-

le passuum ab hoste positis, copias continebat. Hostes medium inter bina castra spatium acie instructa complebant: provocantibusque ad proelium responsum Romanus nemo reddebat. Tandem fatigati stando, ac nequidquam expectando certamen, Aequi Volscique, postquam concessum propemodum de victoria credebant, pars in Hernicos, pars in Latinos praedatum abeunt. Relinquitur magis castris praesidium, quam fatis virium ad certamen. Quod ubi consul sensit, reddit inlatum antea terrorem, instructaque acie ultro hostem laessefit. Vbi illi, conscientia quid abesset virium, detractavere pugnam, crevit extemplo Romanis animus, et pro victis habebat paventes intra vallum. Quum per totum diem stetissent intenti ad certamen, nocti cessere: et Romani quidem pleni spei corpora curabant. Haudquaquam pari hostes animo nuntios passim trepidi ad revocandos praedatores dimittunt. Recurritur ex proximis locis; posteriores non inventi. Vbi inluxit, egreditur castris Romanus, vallum invasurus, ni copia pugnae fieret. Et, postquam multa jam dies erat, neque movebatur quidquam ab hoste, jubet signa inferri consul. Motaque acie, indignatio Aequos et Volscos incessit, si victores exercitus vallum potius, quam virtus et arma tegerent. Igitur et ipsi efflagitatum ab ducibus signum pugnae adceperunt. Jamque pars egressa portis erat, deincepsque alii servabant ordinem, in suum quisque locum descendentes, quum consul Romanus prius, quam totis viribus fulta constaret hostium acies, intulit signa: adortusque nec omnes dum eductos, nec, qui erant, fatis explicatis ordinibus, prope fluctuantem turbam trepidantium huc atque illuc, circumspectantiumque se ac suos, addito

tur-

turbatis mentibus clamore atque inpetu, invadit. Retinere primo pedem hostes. Deinde, quum animos conlegissent, et undique duces, victisne cessuri essent, increparent, restituitur pugna.

LXI. Consul ex altera parte Romanos meminisse jubebat, illo die primum liberos pro libera urbe Romana pugnare. Sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum victores praemium essent. Non Appio duce rem geri, sed consule Valerio, a liberatoribus populi Romani orto, liberatore ipso. Ostenderent, prioribus proeliis per duces, non per milites, stetisse, ne vincerent. Turpe esse, contra cives plus animi habuisse, quam contra hostes; et domi, quam foris, servitutem magis timuisse. Vnam Virginiam fuisse, cujus pudicitiae in pace periculum esset: unum Appium civem periculosae libidinis. At, si fortuna belli inclinaret, omnium liberis ab tot millibus hostium periculum fore. Nolle ominari, quae nec Jupiter, nec Mars pater passuri sunt iis auspiciis conditae urbi adcidere. Aventini Sacrique montis admonebat, ut, ubi libertas parata esset paucis ante mensibus, eo imperium inlibatum referrent; ostenderentque, eandem indolem militibus Romanis post exactos decemviros esse, quae ante creatos fuerit; nec, aequatis legibus, inminutam virtutem populi Romani esse. Haec ubi inter signa peditum dicta dedit; avolat deinde ad equites, Agite, juvenes, inquit, praestate virtute peditem, ut honore atque ordine praestatis. Primo concursu pedes movit hostem. Pulsam vos, inmissis equis, exigit e campo. Non sustinebunt inpetum: et nunc cunctantur magis, quam resistunt. Concitant equos, permittuntque in hostem, pedestri jam turbatum pugna: et perruptis ordinibus elati ad novissimam aciem, pars libero

spatio circumvecti, jam fugam undique capessentes plerosque a castris avertunt, praeter-equitantesque absterrent. Peditum acies et consul ipse visque omnis belli fertur in castra; captisque cum ingenti caede, majore praeda potitur. Hujus pugnae fama perlata non in urbem modo, sed in Sabinos ad alterum exercitum. In urbe laetitia modo celebrata est; in castris animos militum ad aemulandum decus accendit. Jam Horatius eos, excursionibus subsiciendo, proeliisque levibus experiundo adfuefecerat sibi potius fidere, quam meminisse ignominiae decemvirorum ductu adceptae; parvaeque certamina in summam totius profecerant spei. Nec cessabant Sabini, feroces ab re prioris anno bene gesta, laceessere atque instare, rogitantes, *Quid latrocinii modo procurstantes pauci recurrentesque tererent tempus, et in multa proelia parvaeque carperent summam unius belli? Quin illi congregarentur acie, inclinandamque semel fortunae rem darent?*

LXII. Ad id, quod sua sponte satis collectum animorum erat, indignitate etiam Romani accendebantur. *Jam alterum exercitum victorem in urbem rediturum; sibi ultro per contumelias hostem insultare. Quando autem se, si tum non sint, pares hostibus fore? Vbi haec fremere militem in castris consul sensit, concione advocata, Quemadmodum, inquit, in Algido res gesta sit, arbitror vos, milites, audisse, qualem liberi populi exercitum decuit esse, talis fuit. Consulto conlegae, virtute militum victoria parta est. Quod ad me adinet, id consilii animique habiturus sum, quod vos mihi effeceritis. Et trahi bellum salubriter, et mature perfici potest. Si trahendum est, ego, ut in dies spes virtusque vestra crescat, eadem, qua institui, disciplina efficiam. Si jam satis ani-*

animi est, decernique placet, agitedum, clamorem, qualem in acie sublaturi estis, tollite hic, indicem voluntatis virtutisque vestrae. Postquam ingenti alacritate clamor est sublatus, *Quod bene vertat, gesturum se illis morem, posteroque die in aciem deducturum,* adfirmat. Reliquum diei adparandis armis consumtum est. Postero die simul instrui Romanam aciem Sabini videre, et ipsi, jam pridem avidi certaminis, procedunt. Proelium fuit, quale inter fidentes sibimet ambo exercitus, veteris perpetuaeque alterum gloriae, alterum nuper nova victoria elatum. Consilio etiam Sabini vires adjuvare. Nam quum aequassent aciem, duo extra ordinem millia, quae in sinistrum cornu Romanorum in ipso certamine impressionem facerent, tenuere. Quae ubi, iulatis ex transverso signis, degravabant prope circumventum cornu; equites duarum legionum sexcenti fere ex equis desiliunt, cedentibusque jam suis provolant in primum; simulque et hosti se obponunt, et, aequato primum periculo, pudore deinde animos peditum accendant. Verecundiae erat, equitem suo alienoque Marte pugnare: peditem ne ad pedes quidem degresso equiti parem esse.

LXIII. Vadunt igitur in proelium ab sua parte omissum; et locum, ex quo cesserant, repetunt: momentoque non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis cornu. Eques inter ordines peditum tectus se ad equos recipit. Transvolat inde in partem alteram, suis victoriae nuntius; simul et in hostes jam pavidos, quippe fuso suae partis validiore cornu, inpetum facit. Non aliorum eo proelio virtus magis enituit. Consul providere omnia, laudare fortes, increpare, sicubi segnior pugna esset. Caligati fortium statim virorum opera-

ram edebant: tantumque hos pudor, quantum alios laudes excitabant. Redintegrato clamore, undique omnes connisi hostem avertunt, nec deinde Romana vis sustineri potuit. Sabini, fusi passim per agros, castra hosti ad praedam relinquunt. Ibi non sociorum, sicut in Algido, res, sed suas Romanus, populationibus agrorum amissas, recipit. Gemina victoria duobus bifariam proeliis parta, magne senatus in unum diem subplicationes consulum nomine decrevit. Populus injussu et altero die frequentes iit subplicatum. Et haec vaga popularisque subplicatio studiis prope celebratior fuit. Consules ex composito eodem biduo ad urbem accessere, senatumque in Martium campum evocavere. Vbi quum de rebus ab se gestis agerent, questi primores Patrum, senatum inter milites dedita opera terroris causa haberi. Itaque inde consules, ne criminationi locus esset, in prata Flaminia, ubi nunc aedes Apollinis est, (jam tum Apollinarem adpellabant) avocavere senatum. Vbi quam ingenti consensu Patrum negaretur triumphus, L. Icilius tribunus plebis tulit ad populum de triumpho consulum, multis dissuasum prodeuntibus, maxime C. Claudio vociferante, *De Patribus, non de hostibus, consules triumphare velle; gratiamque pro privato merito in tribuum, non pro virtute honorem, peti. Numquam ante de triumpho per populum actum, semper aestimationem arbitriumque ejus honoris penes senatum fuisse. Ne reges quidem majestatem summi ordinis inminuisse. Ne ita omnia tribuni potestatis suae implerent, ut nihil publicum consilium suerent esse. Ita demum liberam civitatem fore, ita aequatas leges, si sua quisque jura ordo, suam majestatem teneat.* In eandem sententiam multa et a ceteris senatio-

nioribus Patrum quum essent dicta, omnes tribus eam rogationem adceperunt. Tum primum, sine auctoritate senatus, populi jussu triumphatum est.

LXIV. Haec victoria tribunorum plebisque prope in haud salubrem luxuriam vertit, conspiratione inter tribunos facta; ut iidem tribuni reficerentur, et, quo sua minus cupiditas emineret, consulibus quoque continuarent magistratum. Consensum Patrum causa-bantur, quo per contumeliam consulim jura plebis labefacta essent. *Quid futurum; nondum firmatis legibus, si novos tribunos per factiones suas consules adorti essent? Non enim semper Valerios Horatiosque consules fore, qui libertati plebis suas opes postferrent.* Forte quadam utili ad tempus, ut comitiis praeesset, potissimum M. Duilio forte evenit, viro prudenti, et ex continuatione magistratus invidiam imminentem cernenti. Qui quam ex veteribus tribunis negaret ullius se rationem habiturum, pugnarentque conlegae, ut liberis tribus in subfragium mitteret, aut concederet sortem comitorum conlegis, habituris e lege potius comitia, quam ex voluntate Patrum; injecta contentione. Duilius, consules ad subsellia aditos quum interrogasset, quid de comitiis consularibus in animo haberent, respondissentque, se novos consules creaturos, auctores populares sententiae haud popularis nactus, in concionem cum iis processit. Vbi quum consules, producti ad populum, interrogatique, si eos populus Romanus, memor libertatis per illos receptae domi, memor militiae rerumque gestarum, consules iterum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiae suae mutassent; conlaudatis consulibus, quod perseverarent ad ultimum dissimiles decemvi-

rorum

rorum esse, comitia habuit: et, quinque tribunis plebis creatis, quum prae studiis aperte petentium novem tribunorum alii candidati tribus non explerent, concilium dimisit; nec deinde comitiorum causa habuit. Satisfactum legi aiebat, quae, numero nusquam praefinito tribunis, modo ut relinquerentur, sanciret; et ab iis, qui creati essent, cooptari conlegas juberet. Recitabatque rogationis carmen, in quo, *Si tribunos plebei decem rogabo, si qui vos minus hodie decem tribunos plebei feceritis: hi tum uti, quos sibi conlegas cooptassint, ut illi legitimi eadem lege tribuni plebei sunt, ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis.* Duilius, quum ad ultimum perseverasset, negando quindecim tribunos plebei rem publicam habere posse, victa conlegarum cupiditate, pariter Patribus plebique adceptus, magistratu abiit.

LXV. Novi tribuni plebis in cooptandis conlegis Patrum voluntatem foverunt. Duos etiam patricios consularesque, Sp. Tarpejum et A. Aterium, cooptavere. Consules creati, Lar. Herminius, T. Virginius Caelimontanus, nihil magnopere ad Patrum aut plebis causam inclinati, otium domi ac foris habuere. L. Trebonius tribunus plebis, infectus Patribus, quod se ab iis in cooptandis tribunis fraude captum, proditum a conlegis, aiebat, rogationem tulit, *ut qui plebem Romanam tribunos plebi rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tribunos plebi faceret;* infectandisque Patribus, unde Aspero etiam inditum est cognomen, tribunatum gessit. Inde M. Geganius Maccrinus et C. Julius, consules facti, collisiones tribunorum, adversus nobilium juventutem ortas, sine infectione potestatis ejus, conservata majestate Patrum, sedavere. Plebem, decreto ad bellum Volscorum et Aequorum de-

delectu, fustinendo rem, ab seditionibus continuere; urbano quoque otio foris omnia tranquilla esse adfirmantes, per discordias civiles externos tollere animos. Cura pacis concordiae quoque intestinae causa fuit. Sed alter semper ordo gravis alterius modestiae erat. Quiescenti plebi ab junioribus Patrum injuriae fieri coeptae. Vbi tribuni auxilio humilioribus essent, in primis parum proderat: deinde ne ipsi quidem inviolati erant, utique postremis mensibus, quum et per coitiones potentiorum injuria fieret, et vis potestatis omnis aliquanto posteriore anni parte languidior ferme esset: jamque plebs ita in tribunatu ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos haberet: nomina tantum se biennio habuisse. Seniores contra Patrum, ut nimis feroces suos credere juvenes esse; ita malle, si modus excedendus esset, suis, quam adversariis, superesse animos. Adeo moderatio tuendae libertatis, dum aequari velle simulando ita se quisque extollit, ut deprimat alium, in difficili est: cavendoque ne metuant homines, metuendos ultro se efficiunt: et injuriam a nobis repulsam, tamquam aut facere aut pati necesse sit, injungimus aliis.

LXVI. T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa Furius, consules inde facti, nec seditionem domi, nec foris bellum, adceperunt: sed imminebat utrumque. Jam non ultra discordia civium reprimi poterat, et tribunis et plebe incitata in Patres, quum dies alicui nobilium dicta novis semper certaminibus conciones turbaret. Ad quarum primum strepitum, velut signo adcepto, arma cepere Aequi ac Volsci: simul quod persuaserant iis duces, cupidi praedarum, biennio ante delectum indictum haberi non potuisse, abnuente jam plebe imperium. *Eo adversus se non esse*
mis-

missos exercitus. Dissolvi licentia militandi morem. Nec pro communi jam patria Romam esse. Quidquid irarum simultatumque cum exterius fuerit, in ipsos verti. Obcaecatos lupos intestina rabie obprimendi occasionem esse. Coniunctis exercitibus Latinum primum agrum perpopulati sunt: deinde postquam ibi nemo vindex obcurreret, tum vero, exsultantibus belli auctoribus, ad moenia ipsa Romae populabundi regione portae Esquilinae adcessere, vastationem agrorum per contumeliam urbi ostentantes. Unde postquam inulti, praedam prae se agentes, retro ad Corbionem agmine iere. Quinctius consul ad concionem populum vocavit.

LXVII. Ibi in hanc sententiam loquutum adicio; *Etsi mihi nullius noxae conscius, Quirites, sum, tamen cum pudore summo in concionem vestram processi. Hoc vos scire, hoc posteris memoriae traditum iri, Aequos et Volscos, vix Hernicis modo pares, T. Quinctio quartum consule, ad moenia urbis Romae impune armatos venisse. Hanc ego ignominiam, (quamquam jam diu ita vivitur, is status rerum est, ut nihil boni divinet animus) si huic potissimum imminere anno scissem, vel exilio, vel morte, si alia fuga honoris non esset, vitassem. Ergo, si viri arma illa habuissent, quae in portis fuere nostris, capi Roma me consule potuit? satis honorum, satis superque vitae erat: mori consulem tertium oportuit. Quem tandem ignavissimi hostium contempsere? nos consules? an vos Quirites? Si culpa in nobis est, auferte imperium indignis; et, si id parum est, insuper poenas expetite. Si in vobis, nemo Deorum nec hominum sit, qui vestra puniat peccata, Quirites; vosmet tantum eorum poeniteat. Non illi vestram ignaviam contempsere, nec suae virtuti*
con-

confisi sunt; quippe toties fusi fugatique, castris exuti, agro multati, sub jugum missi, et se et vos novere. Discordia ordinum est venenum urbis hujus; Patrum ac plebis certamina: dum nec nobis imperii, nec vobis libertatis est modus, dum taedet vos patriciorum, hos plebejorum magistratum; sustulere illi animos. Pro Deum fidem, quid vobis vultis? Tribunos plebis concupistis. Concordiae causa concessimus. Decemviros desiderastis. Creari passus sumus. Decemvirorum vos pertaesum est. Coegimus abire magistratu. Manente in eosdem privatos ira vestra, mori atque exsulare nobilissimos viros honoratissimosque passus sumus. Tribunos plebis creare iterum voluistis. Creastis. Consules facere vestrarum partium, etsi Patribus videbamus iniquum; patricium quoque magistratum plebi donum fieri vidimus. Auxilium tribunicium, provocationem ad populum, scita plebis injuncta Patribus, sub titulo aequandarum legum, nostra jura obpressa tulimus et ferimus. Qui finis erit discordiarum? Ecquando unam urbem habere, ecquando communiem hanc esse patriam licebit? Victi nos aequiore animo quiescimus, quam vos victores. Satisne est, nobis vos metuendos esse? Adversus nos Aventinum capitur, adversus nos Sacer occupatur mons. Esquilias quidem ab hoste prope captas, et scandentem in aggerem Volscum hostem nemo submovit. In nos viri, in nos armati estis.

LXVIII. *Agite dum, ubi hic curiam circumfederitis, et forum infestum feceritis, et carcerem iupleveritis principibus; iisdem istis ferocibus animis egredimini extra portam Esquilianam: aut, si ne hoc quidem audetis, ex muris visite agros vestros ferro ignique vastatos, praedam*

dam abigi, fumare incensa passim tecta. At enim communis res per haec loco est pejore: ager uritur, urbs obsidetur, belli gloria penes hostes est. Quid tandem? privatae res vestrae in quo statu sunt? Jam unicuique ex agris sua damna muntiabuntur. Quid est tandem domi, unde ea expleatis? Tribuni vobis amissa reddent ac restituent? vocis verborumque quantum vultis, ingerent, et criminum in principes, et legum aliarum super alias, et concionum. Sed ex illis concionibus numquam vestrum quisquam re, fortuna, domum auctior rediit. Ecquis retulit aliquid ad conjugem ac liberos, praeter odia, obfensiones, simultates publicas privatasque? a quibus semper non vestra virtute innocentiaque, sed auxilio alieno tuti sitis. At, Hercules, quum stipendia, nobis consulibus, non tribunis ducibus, et in castris, non in foro, faciebatis, et in acie vestrum clamorem hostes, non in concione Patres Romani horrebant, praeda parta, agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriaeque, simul publicae, simul privatae, triumphantes domum ad Penates redibatis. Nunc oneratum vestris fortunis hostem abire sinitis. Haerete adfixi concionibus, et in foro vivite: sequitur vos necessitas militandi, quam fugitis. Grave erat in Aequos et Volscos proficisci? Ante portas est bellum. Si inde non pelitur, jam intra moenia erit, et arcem et Capitolium scandet, et in domos vestras vos persequetur. Biennio ante senatus delectum haberi, et educi exercitum in Algidum iussit. Sedenus desides domi, mulierum ritu inter nos altercantes; praesenti pace laeti, nec cernentes, ex otio illo brevi multiplex bellum rediturum. His ego gratiora dictu alia esse scio: sed me vera pro gratis loqui, et si meum ingenium non moneret, neces-

necessitas cogit. Vellem equidem vobis placere, Quirites; sed multo malo vos salvos esse, qualicumque erga me animo futuri estis. Natura hoc ita comparatum est, ut, qui apud multitudinem sua causa loquitur, gratior eo sit, cujus mens nihil, praeter publicum commodum, videt. Nisi forte adsentatores publicos, plebicolasistos, qui vos nec in armis nec in otio esse sinunt, vestra vos causa incitare et stimulare putatis. Concitati, aut honori, aut quaestui illis estis: et quia in concordia ordinum nullos se usquam esse vident, malae rei se, quam nullius, turbarum ac seditionum, duces esse volunt. Quarum rerum si vos taedium tandem capere potest, et patrum vestrosque antiquos mores vultis pro his novis sumere, nulla subplicita recuso; nisi paucis diebus hos populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris exuero, et a portis nostris moenibusque ad illorum urbes hunc belli terrorem, quo nunc vos adtoniti estis, transtulero.

LXIX. Raro alias tribuni popularis oratio adceptior plebi, quam tunc severissimi consulis, fuit. Juventus quoque, quae inter tales metus detrectationem militiae telum acerrimum adversus Patres habere solita erat, arma et bellum spectabat: et agrestium fuga spoliatique in agris et vulnerati, foediora iis, quae subjiciebantur oculis, nuntiantes, totam urbem ira implevere. In senatum ubi ventum est, ibi vero in Quinctium omnes versi, ut unum vindicem majestatis Romanae intueri; et primores Patrum dignam dicere concionem imperio consulari, dignam tot consulatibus antea actis, dignam vita omni, plena honorum saepe gestorum, saepius meritorum. Alios consules aut per proditionem dignitatis Patrum plebi

adulatos, aut acerbe tuendo jura ordinis asperiores domando multitudinem fecisse: T. Quintium orationem memorem majestatis Patrum, concordiaeque ordinum, et temporum in primis habuisse. Orare eum conlegamque, ut capesserent rem publicam: orare tribunos, ut uno animo cum consulibus bellum ab urbe ac moenibus propulsari vellent, plebemque obedientem in re tam trepida Patribus praeberent: adpellare tribunos communem patriam, auxiliumque eorum implorare, vastatis agris, urbe prope obpugnata. Consensu omnium delectus decernitur habeturque. Quum consules in concione pronuntiassent, Tempus non esse causas cognoscendi; omnes juniores postero die prima luce in campo Martio adessent; cognoscendis causis eorum, qui nomina non dedissent, bello perfecto se daturus tempus; pro desertore futurum, cujus non probassent causam: omnis juventus adfuit postero die. Cohortes sibi quaeque centuriones legerunt: bini senatores singulis cohortibus praepositi. Haec omnia adeo mature perfecta adcepimus, ut signa, eo ipso die a quaestoribus ex aerario prompta delataque in campum, quarta diei hora mota ex campo sint; exercitusque novus, paucis cohortibus veterum militum voluntate sequentibus, manserit ad decimum lapidem. Insequens dies hostem in conspectum dedit, castraque ad Corbionem castris sunt conjuncta. Tertio die, quum ira Romanos, illos, quum toties rebellassent, conscientia culpae ac desperatio inritaret, mora dimicandi nulla est facta.

LXX. In exercitu Romano quum duo consules essent potestate pari: quod saluberrimum in administratione magnarum rerum est, summa imperii, concedente Agrippa, penes conlegam erat; et praelatus ille facilitati submit-

mittentis se comiter respondebat, communi-
cando consilia laudesque, et aequando inpa-
rem sibi. In acie Quinctius dextrum cornu,
Agrippa sinistrum tenuit: Sp. Postumio Albo
legato datur media acies tuenda; legatum al-
terum Ser. Sulpicium equitibus praeficiunt.
Pedites ab dextro cornu egregie pugnare,
haud segniter resistentibus Volscis. Ser. Sul-
picius per mediam hostium aciem cum equi-
tatu perripit. Vnde quum eadem reverti pos-
set ad suos, priusquam hostis turbatos ordines
reficeret, terga impugnare hostium fatius vi-
sum est. Momentoque temporis, in aversam
incurfando aciem, ancipiti terrore dissipasset
hostes, ni suo proprio eum proelio equites
Volscorum et Aequorum exceptum aliquamdiu
tenuissent. Ibi vero Sulpicius negare, *cun-
ctandi tempus esse, circumventos interclusosque
ab suis vociferans, ni equestre proelium commisi
omni vi perficerent. Nec fugare equitem inte-
grum satis esse. Conficerent equos virosque, ne
quis reveheretur inde ad proelium, aut inte-
graret pugnam. Non posse illos resistere sibi,
quibus conferta peditum acies cessisset.* Haud
surdus auribus dicta: inpressione una totum
equitatum fudere, magnam vim ex equis prac-
cipitavere, ipsos equosque spiculis confodere.
Is finis pugnae equestris fuit. Tunc, adorti
peditum aciem, nuntios ad consules rei gestae
mittunt, ubi jam inclinabatur hostium acies.
Nuntius deinde et vincentibus Romanis ani-
mos auxit, et referentes gradum perculit Ae-
quos. In media primum acie vinci coepti,
qua permissus equitatus turbaverat ordines.
Sinistrum deinde cornu ab Quinctio consule
pelli coeptum; in dextro plurimum laboris
fuit. Ibi Agrippa, aetate viribusque ferox,
quam omni parte pugnae melius res geri,

quam apud se, videret, adcepta signa ab signiferis ipse inferre, quaedam jacere etiam in confertos hostes coepit. Cujus ignominiae metu concitati milites, invasere hostem. Ita aequata ex omni parte victoria est. Nuntius tum a Quinctio venit, victorem jam se imminere hostium castris: nolle inrumpere, antequam sciat debellatum et in sinistro cornu esse. Si jam fudisset hostes, conferret ad se signa, ut simul omnis exercitus praeda potiretur. Victor Agrippa cum mutua gratulatione ad victorem conlegam castraque hostium venit. Ibi paucis defendentibus, momentoque fuis, sine certamine in munitiones inrumpunt: praedaeque ingenti compotem exercitum, suis etiam rebus recuperatis, quae populatione agrorum amissae erant, reducunt. Triumphum nec ipsos postulasse, nec delatum iis ab senatu, adcipio: nec traditur causa speriti aut non sperati honoris. Ego quantum in tanto intervallo temporum conjicio, quum Valerio atque Horatio consulibus, qui praeter Volscos et Aequos Sabini etiam belli perfecti gloriam pepererant, negatus ab senatu triumphus esset, verecundiae fuit pro parte dimidia rerum consulibus petere triumphum; ne etiam, si impetrassent, magis hominum ratio, quam meritorum, habita videretur.

LXXI. Victoriā honestam, ex hostibus partam, turpe domi de finibus sociorum iudicium populi deformavit. Aricini atque Ardeates de ambiguo agro quum saepe bello certassent, multis in vicem cladibus fessi, iudicem populum Romanum cepere. Quum ad causam orandam venissent, concilio populi a magistratibus dato, magna contentione actum. Janique editis testibus, quum tribus vocari, et populum inire subfragium oporteret, confur-

git P. Scaptius de plebe, magno natu: et, *Silicet, inquit, consules, de re publica dicere, errare ego populum in hac causa non patiar. Quum, ut vanum, eum negarent consules audiendum esse, vociferantemque, prodi publicam causam, submoveri iussissent, tribunos adpellat. Tribuni, ut fere semper reguntur a multitudine magis, quam regunt, dedere cupidae audiendi plebi, ut, quae vellet, Scaptius diceret. Ibi inquit, Annum se tertium et octogesimum agere, et in eo agro, de quo agitur, militasse, non juvenem, vicesima jam stipendia merentem, quum ad Coriolos sit bellatum. Eo rem se vetustate oblitteratam, ceterum suae memoriae infixam, adferre: agrum, de quo ambigitur, suum Coriolanorum fuisse, captisque Coriolis, jure belli publicum populi Romani factum. Mirari se, quoniam more Ardeates Aricinique, cujus agri jus nunquam usurpaverint incoluim Coriolana re, cum se a populo Romano, quem pro domino judicem fecerint, intercepturos sperent. Sibi exiguum vitae tempus superesse: non potuisse se tamen inducere in animum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu cepisset, eum senex quoque voce, qua una posset, vindicaret. Magnopere se suadere populo, ne inutili pudore suam ipse causam damnaret.*

LXXII. Consules quum Scaptium non silentio modo, sed cum adfensu etiam, audiri animadvertissent, Deos hominesque testantes flagitium ingens fieri, Patrum primores accessunt. Cum his circumire tribunos, orare, *Ne pessimum facinus pejore exemplo admitterent judices, in suam rem litem vertendo, quum praesertim, etiamsi fas sit, curam emolumentum sui iudici esse, nequaquam tantum agro intercipiendo adquiratur, quantum amittatur alienan-*

dis injuria sociorum animis. Nam famae quidem ac fidei damna majora esse, quam quae aestimari possent. Hoc legatos referre domum: hoc vulgari: hoc socios audire: hoc hostes. Quo cum dolore hos? quo cum gaudio illos? Scaptione hoc, concionali seni, adsignaturos putarent finitimos populos? Clarum hac fore imagine Scaptium: populum Romanum quadruplatoris et interceptoris litis alienae personam laturum. Quem enim hoc privatae rei judicem fecisse, ut sibi controversiosam adjudicaret rem? Scaptium ipsum id quidem, etsi praemortui jam sit pudoris, non facturum. Haec consules, haec Patres vociferantur. Sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius valet. Vocatae tribus judicaverunt, agrum publicum populi Romani esse. Nec abnuitur ita fuisse, si ad judices alios itum foret: nunc haud sane quidquam bono causae levatur dedecus judicii. Idque non Aricinis Ardeatibusque, quam Patribus Romanis, foedius atque acerbius visum. Reliquum anni quietum ab urbanis motibus et ab externis mansit.

T. LIVII PATAVINI

LIBER IV.

B R E V I A R I V M.

CAP. I. *Duae rogationes promulgatae, altera a C. Canulejo trib. pl., altera a IX ejus conlegis, de connubio Patrum plebisque, et de potestate populo danda, seu de plebe, seu de Patribus velit, consules faciendi. 2. Orationes consulum adversus has leges. 3—5. Canulejus pro iis differit, simulque docet, populo Rom. summum esse imperium et libertatem omnibus aequam. 6. Post multas altercationes consentiunt Patres primum, ut rogatio illa de connubio feratur, deinde, ut tribuni militum consulari potestate promiscue ex Patribus ac plebe creentur. Tribuni mil. cons. pot. tres omnesque patricii creantur. 7. Hi, vitio facti, honore mox abeunt, iisque subsiciuntur consules. Ardeatium legatis, agrum repetentibus, respondent Patres, curae sibi fore, ne diuturna sit injuria. 8. Censurae initium, rei a parva origine ortae, sed magno deinde incremento auctae. 9. Intestinae Ardeatium turbae. Plebs Volscorum, optimates Romanorum implorant auxilium. Ardea obsidetur a Volscis, et hi a Romanis circumvallantur. 10. Volsci, ab omni parte caesi, dedito imperatore Aequo Cloelio, sub jugum mittuntur, et inermes dimissi obpriniuntur a Tusculanis.*

lanis. Triumphus M. Geganii cos. Pax domestica, auctoritate T. Quinctii Capitolini V. cos. servata. 11. Redditur Ardeatibus ager, interceptus iudicio infami, nec Romanis colonis, sed Rutulis dividitur.

12. Consules creati, adversante nequidquam Poetelio trib. pl. Fames et seditio. L. Minucius praefectus annonae. 13. Sp. Maelius, eques praedives, frumenti facit largitiones et regni consilia agit. Minucius rem compertam defert ad senatum, et T. Quinctius Capitolinus VI cos. dictatorem dicit L. Quinctium Cincinnatum. 14. C. Servilius Ahala mag. eq. in jus vocat Maelium, eumque fugientem obtruncat. 15. Dictator caedem hanc laudat in concione populi. 16. Diruitur domus Maelii. Minucius frumentum ejus plebi dividit, et bove aurato donatur. Filius dictatoris tribunus mil. cons. pot. creatur cum Mam. Aemilio et L. Julio. 17. Fidenates et Vejentes deficiunt a Romanis, horumque legati jussu Lartii Tolumnii, regis Vejentium, interficiuntur. Victoriā non incruentam refert L. Sergius Fidenas consul. Dictator dicitur Mam. Aemilius et mag. eq. L. Quinctius Cincinnatus. Falisci Fidenatibus auxilio veniunt. 18. Atrox pugna. 19. A. Cornelius Cossus, tribunus militum, Tolumnium occidit, et hostes fundit. 20. Dictator triumphat, et Cossus secunda spolia opima infert templo Jovis Feretrii: nisi ea nono demum post anno in consulatu cepit, vel tertio ab consulatu anno, quo tribunus mil. cons. pot. fuit, et alteram insignem edidit pugnam equestrem. 21. Seditioes frustra quaesitae a Sp. Maelio trib. pl. Pestilentia, crebri terrae motus et obsecratio. Fidenates Vejentesque populabundi descendunt in agrum Rom. et A. Servilius Priscus s. Structus dicta-
tor

tor dicitur. 22. *Is Etruscos fundit non procul Nomento, et Fidenas cuniculo capit. Villa publica in campo Martio a censoribus probatur, ibique primum agitur census populi.* 23. *Veientes et Falisci, legatis circa XII populos missis, impetrant, ut ad Voltumnae fanum indicatur omni Etruriae concilium, Man. Aemilius dictator iterum dicitur.* 24. *Negantur Veientibus auxilia. Dictator, ne nequidquam creatus sit, gloriam in pace quaerit fertque legem, ne plus, quam annua ac semestris, censura sit. Hinc censores cum movent tribu octuplicatoque censu aerarium faciunt: quam ignominiam ipse ingenti animo fert, sed populus valde indignatur.* 25. *Pesilentia, et aedes Apollini vota. Tribuni queruntur, nondum plebejo aditum fuisse ad summum honorem, et tollendae ambitionis causa legem promulgant, ne cui album in vestimentum addere petitionis liceat causa.*

26. *Aequorum Volscorumque validi exercitus, lege sacrata conscripti, in Algidum conveniunt. T. Quinctius Cincinnatus et C. Julius Mento consules ad alia discordes in uno adversus Patrum voluntatem consentiunt, ne dicant dictatorem: sed tribuni pl., a Q. Servilio Prisco adpellati, eos cogunt senatui dicto audientes esse. Quinctius A. Postumium Tubertum, socerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dicit.* 27. *Ludi magni tumultus causa voti. Castra Quinctii cos. noctu obpugnata, et hostilia a M. Geganio capta.* 28. *Volsci, Vestio Messio duce, fortiter pugnant.* 29. *Castris exiuntur et venundantur. Dictator triumphans invehitur Urbem. Ab eodem filium, injussu patris pugnantem, securi percussum quidam tradunt. Karthaginienses exercitum trahunt in Siciliam.* 30. *Induciae Aequis datae.*

Pertinax in Volscis certamen inter pacis bellique auctores. Lex lata de mulctarum aestimatione. Siccitas et morbi. Sacra peregrina. Bellum Vejentibus indictum. 31. Tribuni mil. conf. pot. quatuor creati, et tres ob discordiam ab hostibus fusi. Poscitur dictator, qui tamen non nisi ab consule dici potest. Eam religionem eximunt augures, et Mam. Aemilius ab A. Cornelio Cossio trib. mil., qui Vrbi praeest, dictator, et hic ab illo magister equitum dicitur. Fidenates Vejentibus sese coniungunt. 32. Dictator trepidam civitatem, ad concionem advocatam, oratione increpat castraque locat prope Fidenas. 33. Fidenates erumpunt facibus armati. Vejentes fusi Tiberim petunt. Fidenates in fluvium et urbem compelluntur. 34. Vrbs castraque capta et direpta. Triumphus dictatoris. 35. Induciae Vejentibus Aequisque datae. Ludi, bello voti. Conciones seditiosae tribunorum pl. indignantium, plebejos non admitti ad summos honores. 36. Consularia habentur comitia ob metum belli cum Volscis gerendi.

37. Capua ab Samnitibus capta. Bellum Volscum, male gestum a C. Sempronio Atratino cos. 38. Pugnam restituit Sex. Tempanius, decurio equitum. 39. Nox eam dirimit. Vtraque castra deseruntur. Tempanius, ab suis exclusus, tumultum occupat, noctuque degressus in castra et inde ad Urbem pergit. 40. Pavor ibi et mox gaudium, equitibus procul visis. Tribuni pl. Tempanium vocari jubent. 41. Is visa sibi nota incomte, et multa quoque in laudem consulis, nihil vani in suam dicit. Interea consul advenit, non ab se magis enixe amovens culpam, quam Tempanium meritis laudibus ferens. M. Postumius et T. Quinctius Pennus, qui ad Vejos nuper res male gesserant, rei fiunt. 42. L.

Hor.

Hortensius trib. pl. Sempronio diem dicit; sed mitigatur, quatuor conlegis, Tempanio, Sello, Antistio Icilioque, pro imperatore suo deprecantibus.

43. *Aequi a Fabio fusi. Interregna certaminaque consulum et tribunorum pl., illis flagitantibus, ut praeter duos urbanos quaestores duo sibi ad ministeria belli praesto sint; his, ut pars quaestorum ex plebe fiat. Postremo L. Papius Mugillanus interrex medio consilio copulat concordiam, suadens, ut IV quaestores promiscue de plebe ac Patribus fiant libero populi subfragio.* 44. *Quaestores creantur omnes patricii, comitia eorum habente A. Sempronio Atratino, tribuno mil. conf. pot. Hinc ira tribunorum pl. flectitur in C. Sempronium, patruelem Atratini, qui adcusatur iterum et damnatur. Postumia, virgo Vestialis, rea propter cultum amoeniorem ingeniumque liberius, quam virginem deceat. Cumae a Campanis captae.* 45. *Conjuratio servorum obpressa. Bellum cum Aequis et Lavicanis, Altercationem tribunorum mil. conf. pot., quorum nemo Vrbi praesse vult, Q. Servilius dirimit patria maiestate.* 46. *Certamina ducum Rom. multo maiora in castris, quam in Vrbe. Funduntur ab Aequis et postero die, castris desertis, Tusculum confugiunt. Q. Servilius Priscus a filio suo C. Servilio dictator, et hic ab eo magister equitum dicitur.* 47. *Vincit Aequos et Lavicos expugnat: quo colonia deducitur.* 48. *Spurii Maecilius Metiliusque tribuni pl. promulgata lege agraria turbas excitant: sed Patres, auctore Ap. Claudio, nepote decemviri, conlegas eorum ad intercessionem comparant.* 49. *Bolae bis capiuntur, et M. Postumius Regillensis, tribunus mil. conf. pot., exercitum praeda ei promissa fraudat. Idem, ab*

conlegis propter seditiones tribunicias arcessitus, in concione populi, L. Sextio trib. pl. rogationem de colonis Bolas mittendis denuo laturum se profitente: Malum quidem militibus meis, inquit, nisi quieverint. Quam solidam inhumanamque vocem acerbe increpat Sextius. 50. Inde tumultus in castris, ubi Postumius crudelibus suppliciis asperiora facit omnia, et postremo ab exercitu suo lapidibus cooperitur. Certamina in Urbe et interregnum. 51. Quaestio Postumianae caedis mandatur consulibus, qui summa moderatione per paucorum supplicium rem transigunt. Plebs tamen aegerrime fert, leges de suppliciis suis latas confestim exerceri, aliasque de commodis suis, de agro Bolano et inpr. publico dividendo, promulgatas tam diu iuritas jacerere. Ferentinum captum. 52. L. Icilius trib. pl. seditiones ciet agrariis legibus promulgandis. Pestis et inopia frugum. 52. Delectum, indictum ob bellum Aequicum, impedit M. Maenius trib. pl., legis agrariae lator; cui tamen IX conlegae intercedunt. C. Valerius Potitus cos. recipit Carventanam arcem, ab hostibus occupatam, praedamque sub hasta venditam in aerarium redigere quaestores jubet.

54. Tres plebeji quaestores, et tres Icilio tribuni plebis. Fremunt Patres tenduntque ad consulum comitia. 55. Volsci et Aequi bellum reparant et Carventanam arcem obpugnant. Turbae domesticae. Patres comitia tribunis militum creandis edici patiuntur, sed ea lege, ne cujus ratio habeatur, qui eo anno tribunus plebis sit. Verrugo recepta, et praedae in Aequis Voluscoque agro ingentes factae. 56. Tribuni mil. conf. pot. contra spem omnium tres patricii creantur, arte a patriciis adhibita. Bellum a Volscis Aequisque inlatum. Discordia Patrum
de

de dictatore dicendo. 57. C. Servilius Ahala tribunus mil. conf. pot. dictatorem dicit conlegam P. Cornelium Cossam, et ab eo magister equitum creatur. Volsci ad Antium caesi. Tribuni mil. conf. pot. IV creantur patricii nova Patrum arte. 58. Vejentium legatio de pace. Praesidium Verrugine amissum. Superbum responsum Vejentis senatus bellumque iis indictum. 59. Volscum bellum. Anxur captum direptumque. Senatus decernit, ut stipendium miles de publico adcipiat. 60. Hinc multiplex plebis gaudium, et calumniae tribunorum pl. Tributum indicitur, quod Patres primi conferunt: unde certamen conferendi oritur. 61. Vesi circumfessi. Victi Volsci. Artena capta dirutaque.

Hos sequuti M. Genucius et C. Curtius consules. Fuit annus domi forisque infestus. Nam anni principio et de connubio Patrum et plebis C. Canulejus tribunus plebis rogationem promulgavit; qua contaminari sanguinem suum Patres, confundique jura gentium rebantur: et mentio, primo sensim inlata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eo processit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, *ut populo potestas esset, seu de plebe, seu de Patribus vellet, consules faciendi.* Id vero si fieret, non vulgari modo cum infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad plebem, summum imperium credebant. Laeti ergo audiere Patres, Ardeatium populum ob injuriam agri abjudicati descisse, et Vejentes depopulatos extrema agri Romani,

et

et Volscos Aequosque ob communitam Verruginem fremere. Adeo vel infelix bellum ignominiosae paci praeferebant. His itaque in majus etiam adceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticescerent actiones tribuniciae, delectus haberi, bellum armaque vi summa adparari jubent; si quo intentius possit, quam T. Quinctio consule adparatum sit. Tum C. Canulejus, pauca in senatu vociferatus, *nequidquam territando consules avertere plebem a cura novarum legum; numquam eos se vivo delectum habituros, antequam ea, quae promulgata ab se conlegisque essent, plebes scivisset; confestim ad concionem advocavit.*

II. Eodem tempore et consules senatum in tribunum, et tribunus populum in consules incitabat. Negabant consules, *jam ultra ferri posse furores tribunicios. Ventum jam ad finem esse; domi plus belli concitari, quam foris. Id adeo non plebis, quam Patrum; neque tribunorum magis, quam consulum, culpa accidere. Cujus rei praemium sit in civitate, eam maximis semper auctibus crescere: sic pace bonos, sic bello fieri. Maximum Romae praemium seditionum esse: id et singulis universisque semper honori fuisse. Reminiscerentur, quam majestatem senatus ipsi a patribus adcepissent, quam liberis tradituri essent, ut, quemadmodum plebs, gloriari posset, auctiorem ampliorumque esse. Finem ergo non fieri, nec futuram, donec, quam felices seditiones, tam honorati seditionum auctores essent. Quas quantasque res C. Canulejum adgressum? conluvionem gentium, perturbationem auspicioꝝ publicorum privatorumque adferre, ne quid sinceri, ne quid incontaminati sit: ut, discrimine omni sublato, nec se quisquam, nec suos noverit. Quam enim aliam vim connubia promiscua habere, nisi ut ferarum*

prope ritu vulgentur concubitus plebis Patrumque? ut, qui natus sit, ignoret, cuius sanguinis, quorum sacrorum sit; dimidius Patrum sit, dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors. Parum id videri, quod omnia divina humanaque turbentur: jam ad consulatum vulgi turbatores adcingi; et primo, ut alter consul ex plebe fieret, id modo sermonibus tentasse: nunc rogari, ut, seu ex patribus, seu ex plebe velit, populus consules creet: et creaturos haud dubie ex plebe seditiosissimum quemque. Canulejos igitur Iciliosque consules fore. Ne id Jupiter optimus maximus suerit, regiae majestatis imperium eo recidere: et se milles morituros potius, quam ut tantum dedecoris admitti patiantur. Certum habere, majores quoque, si divinaissent, concedendo omnia non mitiorem in se plebem, sed asperiozem alia ex aliis iniquiora postulando, quam prima impetrasset, futuram, primo quamlibet dimicationem subituros fuisse potius, quam eas leges sibi imponi paterentur. Quia tum concessum sit de tribunis, iterum concessum esse. Finem non fieri posse. In eadem civitate tribunos plebis et Patres esse: aut hunc ordinem, aut illum magistratum tollendum esse: potiusque sero, quam nunquam obviam eundem audaciae temeritatieque. Illinc ut impune primo discordias ferentes concitent finitima bella, deinde adversus ea, quae concitaverint, armari civitatem defendique prohibeant? et, quam hostes tantum non arcessierint, exercitus conscribi adversus hostes non patiantur? Sed audeat Canulejus in senatu proloqui, se, nisi suas leges, tanquam victoris Patres adicipi suant, delectum haberi prohibiturum. Quid esse aliud, quam minari, se proditurum patriam? obpugnari atque capi passurum? quid eam vocem animorum,

non plebi Romanae, sed Volscis et Aequis et Vejentibus adlaturam? Nonne, Canulejo duce, se speraturos Capitolium atque arcem scandere posse, si Patribus tribuni, cum jure ac majestate adempta, animos etiam eripuerint? Consules paratos esse duces prius adversus scelus civium, quam adversus hostium arma.

III. Quum maxime haec in senatu agerentur, Canulejus pro legibus suis et adversus consules ita disseruit: *Quantopere vos, Quirites, contemnerent Patres, quam indignos ducerent, qui una secum urbe intra eadem moenia viveretis, saepe equidem et ante videor animadvertisse; nunc tamen maxime, quod adeo atroces in has rogationes nostras coorti sunt. Quibus quid aliud quam admonemus, cives nos eorum esse, et, si non easdem opes habere, eandem tamen patriam incolere? Altera connubium petimus, quod fuitimis externisque dari solet. Nos quidem civitatem, quae plus quam connubium est, hostibus etiam victis dedimus. Altera nihil novi ferimus; sed id, quod populi est, repetimus atque usurpamus: ut, quibus velit, populus Romanus honores mandet. Quid tandem est, cur coelum ac terras misceant? cur in me inpetus modo pacis in senatu sit factus? negent se manibus temperaturos, violaturosque denuntient sacrosanctam potestatem? Si populo Romano liberum suffragium datur, ut, quibus velit, consulatum mandet, et non praeciditur spes plebejo quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi honoris, stare urbs haec non poterit? de imperio actum est? et perinde hoc valet, plebejusne consul fiat, tamquam servum aut libertinum aliquis consulem futurum dicat? Ecquid sentitis, in quanto contentu vivatis? Lucis vobis hujus partem, si liceat, adimant. Quod spi-*

Spiratis, quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, indignantur. Quin etiam (si Diis placet) nefas ajunt esse, consulem plebejum fieri. Obsecro vos, si non ad fastos, non ad commentarios pontificum admittimur; ne ea quidem scimus, quae omnes peregrini etiam sciunt? consules in locum regum subcessisse? nec aut juris, aut majestatis quidquam habere, quod non in regibus ante fuerit? En unquam creditis fando auditum esse, Numam Pompilium, non modo non patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino agro adcitum, populi jussu, Patribus auctoribus, Romae regnasse? L. deinde Tarquinium, non Romanae modo, sed ne Italicae quidem gentis, Damarati Corinthii filium, incolam ab Tarquiniis, vivis liberis Antici, regem factum? Ser. Tullium post hunc, captiva Corniculana natum, patre nullo, matre serva, ingenio, virtute regnum tenuisse? Quid enim de T. Tatio Sabino dicam, quem ipse Romulus, parens urbis, in societatem regni adcepit? Ergo, dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit imperium Romanum. Poeniteat nunc vos plebeji consulis, quum majores nostri advenas reges non fastidierint, et ne regibus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinae virtuti. Claudiam certe gentem post reges exactos ex Sabinis non in civitatem modo adcepimus, sed etiam in patriciorum numerum? Ex peregrinone patricius, deinde consul fiat? civis Romanus si sit ex plebe, praecisa consulatus spes erit? Vtrum tandem non credimus fieri posse, ut vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe, sit Numae, L. Tarquinio, Ser. Tullio similis? An ne, si sit, quidem ad gubernacula rei publicae adcedere eum patiemur? potiusque decemviris, teterrimis mortali-

lium, qui tamen omnes ex Patribus erant, quam optimis regum novis hominibus, similes consules sumus habituri?

IV. At enim nemo post reges exactos de plebe consul fuit. Quid postea? Nullane res nova institui debet? et, quod nondum est factum, (multa enim nondum sunt facta in novo populo) ea, ne si utilia quidem sint, fieri oportet? Pontifices, augures, Romulo regnante, nulli erant: ab Numa Pompilio creati sunt. Census in civitate et descriptio centuriarum classiumque non erat: ab Ser. Tullio est facta. Consules numquam fuerant: regibus exactis creati sunt. Dictatoris nec imperium nec nomen fuerat: apud patres esse coepit. Tribuni plebis, aediles, quaestores, nulli erant: institutum est, ut fierent. Decemviros legibus scribendis intra decem hos annos et creavimus, et e re publica sustulimus. Quis dubitat, quin, in aeternum urbe condita, in inmensum crescente, nova imperia, sacerdotia, jura gentium hominumque instituantur? Hoc ipsum, ne connubium Patribus cum plebe esset, non decemviri tulerunt paucis his annis pessimo exemplo publico, cum summa injuria plebis? An esse ulla major aut insignitior contumelia potest, quam partem civitatis, velut contaminatam, indignam connubio haberi? Quid est aliud, quam exsilium intra eadem moenia, quam relegationem pati? Ne adsinitatibus, ne propinquitatibus immisceamur, cavent; ne societur sanguis. Quid? hoc si polluit nobilitatem isianam vestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis, non genere nec sanguine, sed per cooptationem in Patres habetis, aut ab regibus lecti, aut post reges exactos jussu populi: sinceram servare privatis consiliis non poteratis, nec ducendo ex plebe, neque

neque vestras filias sororesque enubere sinendo e Patribus? Nemo plebejus patriciae virgini vim adferret: patriciorum ista libido est. Nemo invitum pactionem nuptialem quemquam facere coegisset. Verum enim vero lege id prohiberi, et connubium tolli Patrum ac plebis, id demum contumeliosum plebi est. Cur enim non conferatis, ne sit connubium divitibus ac pauperibus? Quod privatorum consiliorum ubique semper fuit, ut, in quam cuique feminae convenisset domum, nuberet, ex qua pactus esset vir domo, in matrimonium duceret; id vos sub legis superbissimae vincula conjicitis, qua dirimatis societatem civilem, duasque ex una civitate faciatis. Cur non sancitis, ne vicinus patricio sit plebejus? ne eodem itinere eat? ne idem convivium ineat? ne in foro eodem consisat? Quid enim in re est aliud, si plebejam patricius duxerit, si patriciam plebejus? quid juristandem mutatur? nempe patrem sequuntur liberi. Nec, quod nos ex connubio vestro petamus, quidquam est, praeterquam ut hominum, ut civium numero simus. Nec, vos (nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare juvat) quod contendatis, quidquam est.

V. Denique utrum tandem populi Romani, an vestrum summum imperium est? Regibus exactis, utrum vobis dominatio, an omnibus aequa libertas parta est? Oportet licere populo Romano, si velit, jubere legem. An, ut quaeque rogatio promulgata erit, vos delectum pro poena decernetis? et simul ego tribunus vocare tribus in subfragium coepero; tu statim consul sacramento juniores adiges, et in castra educes? et minaberis plebi, minaberis tribuno? Quid, si non, quantum istae minae adversus plebis consensum valerent, bis jam experti essetis?

scilicet, quia nobis consultum volebatis, certamine abstinuistis. An ideo non est dimicatum, quod, quae pars firmior, eadem modestior fuit? Nec nunc erit certamen, Quirites. Animos vestros illi tentabunt semper, vires non experientur. Itaque ad bella ista, seu falsa, seu vera sunt, consules, parata vobis plebes est, si, connubiis redditis, unam hanc civitatem tandem facitis; si coalescere, si jungi miscerique vobis privatis necessitudinibus possunt; si spes, si aditus ad honores viris sirenuis et fortibus datur; si in consortio, si in societate rei publicae esse, si, quod aequae libertatis est, in vicem annuis magistratibus parere atque imperitare licet. Si haec impedit aliquis, ferte sermonibus, et multiplicata fama bella; nemo est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re publica honorum, nec in privata connubii societas est.

VI. Quum in concionem et consules processissent, et res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset; interroganti tribuno, *cur plebejum consulem fieri non oporteret?* ut fortasse vere, hic parum utiliter in praesens certamen respondit, *quod nemo plebejus auspicia haberet. Ideoque decemviros connubium diremisse, ne incerta prole auspicia turbarentur.* Plebes ad id maxime indignatione exarsit, quod auspiciari, tanquam invisi Diis immortalibus, negarentur posse. Nec ante finis contentionum fuit, (quum et tribunum acerri- mum auctorem plebes nacta esset, et ipsa cum eo pertinacia certaret) quam victi tandem Patres, ut de connubio ferretur, consentire: ita maxime rati contentionem de plebejis consulibus tribunos aut totam deposituros, aut post bellum dilaturos esse; contentamque interim con-

connubio plebem paratam delectui fore. Quum Canulejus victoria de Patribus et plebis favore ingens esset, adcesi alii tribuni ad certamen pro rogatione sua summa vi pugnant, et, crescente in dies fama belli, delectum inpediunt. Consules, quum per senatum, intercedentibus tribunis, nihil agi posset, consilia principum domi habebant. Adparebat, aut hostibus, aut civibus de victoria concedendum esse. Soli ex consularibus Valerius atque Horatius non intererant consiliis. C. Claudii sententia consules armabat in tribunos: Quinctiorum Cincinnatique et Capitolini sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos, foedere icto cum plebe, sacrosanctos adcepissent. Per haec consilia eo deducta res est, ut tribunos militum consulari potestate promiscue ex Patribus ac plebe creari sinerent; de consulibus creandis nihil mutaretur. Eoque contenti tribuni, contenta plebs fuit. Comitia tribunis consulari potestate tribus creandis indicuntur. Quibus indictis, extemplo, quicumque aliquid seditiose dixerat aut fecerat, quam maxime tribunicii, et prensare homines, et concurrere toto foro candidati coepere: ut patricios desperatio primo, irritata plebe, adipiscendi honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset honos, deterreret. Postremo coacti tamen a primoribus petiere, ne cessisse possessione rei publicae viderentur. Eventus eorum comitorum docuit, alios animos in contentione libertatis dignitatisque, alios, secundum deposita certamina, incorrupto iudicio esse: tribunos enim omnes patricios creavit populus, contentus eo, quod ratio habita plebejorum esset. Hanc modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit?

VII. Anno trecentesimo decimo, quam urbs Roma condita erat, primum tribuni militum pro consulibus magistratum ineunt, A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Caecilius; quorum in magistratu concordia domi pacem etiam foris praebuit. Sunt, qui propter adjectum Aequorum Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent, tribunos militum tres creatos dicant, sine mentione promulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et insignibus consularibus usos. Non tamen pro firmato jam stetit magistratus ejus jus; quia tertio mense, quam inierunt, augurum decreto, perinde ac vitio creati, honore abiere; quod C. Curtius, qui comitiis eorum praefuerat, parum recte tabernaculum cepisset. Legati ab Ardea Romam venerunt, ita de injuria querentes, ut, si demeretur ea, in foedere atque amicitia mansuros, restituto agro, adpareret. Ab senatu responsum est, *judicium populi rescindi ab senatu non posse, praeterquam quod nullo nec exemplo nec jure fieret, concordiae etiam ordinum causa. Si Ardeates sua tempora exspectare velint, arbitriumque senatui levandae injuriae suae permittant, fore, ut postmodo gaudeant, se irae moderatos; sciantque, Patribus acque curae fuisse, ne qua injuria in eos oriretur, ac ne orta diuturna esset.* Ita legati, quum se rem integram relatores dixissent, comiter dimissi. Patricii, quum sine curuli magistratu res publica esset, coiere, et interregem creavere. Contentio, consulesne, an tribuni militum crearentur, in interregno rem dies complures tenuit. Interrex ac senatus, consulum comitia; tribuni plebis et plebs, tribunorum militum ut habeantur, tendunt. Vicerunt Patres, quia

et

et plebs, patriciis seu hunc seu illum delatura honorem, frustra certare superfedit: et principes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur ratio sui, quam quibus ut indigni praeterirentur. Tribuni quoque plebis certamen sine effectu in beneficio apud primores Patrum reliquere. T. Quinctius Barbatus interrex consules creat L. Papium Mugillanum, L. Sempronium Atratinum. His consulibus cum Ardeatibus foedus renovatum est. Idque monimenti est, consules eos illo anno fuisse, qui neque in annalibus priscis, neque in libris magistratum inveniuntur. Credo, quod tribuni militum initio anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in imperio fuerint, subiectis his consulibus, praetermissa nomina consulum horum. Licinius Macer auctor est, et in foedere Ardeatino, et in linteis libris ad Monetae inventa. Et foris, quum tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

VIII. Hunc annum (seu tribunos modo, seu tribunis subiectos consules quoque habuit) sequitur annus haud dubiis consulibus, M. Geganio Macerino iterum, T. Quinctio Capitolino quintum consulibus. Idem hic annus censurae initium fuit, rei a parva origine ortae: quae deinde tanto incremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae penes eam regimen, senatus, equitumque centuriae, decoris dedecorisque discrimen sub ditione ejus magistratus, publicorum jus privatorumque locorum, vectigalia populi Romani sub nutu atque arbitrio essent. Ortum autem initium rei est, quod in populo, per multos annos incenso, neque differri census poterat, neque consulibus, quum tot populorum bella imminerent, operae erat id negotium agere. Mentio inlata ab senatu est, *Rem operosam ac mi-*

nime consularem suo proprio magistratu egere: cui scribarum ministerium, custodiaeque et tabularum cura, cui arbitrium formulae censendi subjiceretur. Et Patres, quamquam rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus in re publica essent, laeti adceperunt: id, quod evenit, futurum credo etiam rati, ut mox opes eorum, qui praeesent, ipsi honori jus majestatemque adjicerent. Et tribuni, (id quod tunc erat) magis necessariam, quam speciosi ministerii procurationem intuentes, ne in parvis quoque rebus incommode adversarentur, haud sane tetendere. Quum a primoribus civitatis spectus honor esset, Papium Semproniumque, quorum de consulatu dubitabatur, ut eo magistratu parum solidum consulatum explerent, censui agendo populus subfragiis praefecit. Censores ab re adpellati sunt.

IX. Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea veniunt, pro veterrima societate renovatoque foedere recenti auxilium prope everfae urbi implorantes. Frui namque pace, optimo consilio cum populo Romano servata, per intestina arma non licuit; quorum causa atque initium traditur ex certamine factionum ortum: quae fuere eruntque pluribus populis magis exitio, quam bella externa, quam famines morbive, quaeque alia in Deum iras, velut ultima publicorum malorum, vertunt. Virginem plebeji generis, maxime forma notam, petiere juvenes: alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi ejusdem corporis erant; nobilis alter, nulla re, praeterquam forma, captus. Adjuvabant eum optimatum studia, per quae in domum quoque puellae certamen partium penetravit. Nobilis superior judicio matris esse, quae quam splendidi-

diffi-

diffimis nuptiis jungi puellam volebat. Tutores, in ea quoque re partium memores, ad suum tendere. Quum res peragi intra parietes nequisset, ventum in jus est. Postulatu audito matris tutorumque, magistratus secundum parentis arbitrium dant jus nuptiarum. Sed vis potentior fuit. Namque tutores, inter suae partis homines de injuria decreti palam in foro concionati, manu facta virginem ex domo matris rapiunt. Adversus quos infestior coorta optimatum acies sequitur ad census injuria juvenem. Fit proelium atrox. Pulsa plebs, nihil Romanae plebi similis, armata ex urbe profecta, colle quodam capto, in agros optimatum cum ferro ignique excursiones facit. Urbem quoque, omnis etiam expertem ante certaminis, multitudine opificum ad spem praedae evocata, obsidere parat. Nec ulla species cladesque belli abest; velut contacta civitate rabie duorum juvenum, funestas nuptias ex occasu patriae petentium. Parum parti utrique domi armorum bellique est visum. Optimates Romanos ad auxilium urbis obsessae, plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivere. Priores Volsci duce Aeque Cloelio Ardeam venerunt, et moenibus hostium vallum objecere. Quod ubi Romanam est nunciatum, extemplo M. Geganius consul, cum exercitu profectus, tria millia passuum ab hoste locum castris cepit, praecipitique jam die curare corpora milites jubet. Quarta deinde vigilia signa profert: coeptumque opus adeo adproperatum est, ut, sole orto, Volsci firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos, quam a se urbem, viderent. Et alia parte consul muro Ardeae brachium injunxerat; qua ex oppido sui commeare possent.

X. Volscus imperator, qui ad eam diem, non commeatu praeparato, sed ex populatione agrorum raptis in diem frumento aluisset militem, postquam septus vallo repente inopem omnium rerum videt, ad colloquium consule evocato, *si solvendae obsidionis causa venerit Romanus, abducturum se inde Volscos*, ait. Adversus ea consul, *victis conditiones accipiendas esse, non ferendas*, respondit; *neque, ut venerint ad obpugnandos socios populi Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. Dedit imperatorem, arma poni, jubet, fatentes victos se esse, et imperio parere. Aliter tamen abeuntibus quam manentibus se hostem infensum, victoriam potius ex Volscis, quam pacem insidam, Romam relaturum*. Volsci exiguam spem in armis, alia undique abscissa, quum tentassent, praeter cetera adversa loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam, quum ab omni parie caederentur, ad preces a certamine versi, dedito imperatore traditisque armis, sub jugum missi, cum singulis vestimentis ignominiae cladisque pleni dimittuntur. Et quum haud procul urbe Tusculo confidissent, vetere Tusculanorum odio inermes obpressi dederunt poenas, vix nuntiis caedis relictis. Romanus Ardeae turbatas seditione res, principibus ejus motus securi percussis, bonisque eorum in publicum Ardeatium redactis, composuit: dentamque injuriam iudicii tanto beneficio populi Romani Ardeates credebant; senatui superesse aliquid ad delendum publicae avaritiae monumentum videbatur. Consul triumphans in Urbem redit, Cloelio duce Volscorum ante currum ducto, praelatisque spoliis, quibus dearmatum exercitum hostium sub jugum miserat. Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul togatus ar-

mati gloriam conlegae: quia concordiae pacisque domesticam curam, jura infimis summisque moderando, ita tenuit, ut eum et Patres severum consulem, et plebs satis comem crediderint. Et adversus tribunos auctoritate plura, quam certamine, tenuit. Quinque consularatus, eodem tenore gesti, vitaeque omnis, consulariter acta, verendum paene ipsum magis, quam honorem, faciebant. Eo tribunorum militarium nulla mentio his consulibus fuit.

XI. Consules creant M. Fabium Vibulanum, Postumum Aebutium Cornicinem. Fabius et Aebutius consules, quo majori gloriae rerum, domi forisque gestarum, subcedere se cernebant, (maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus in re praecipiti tanta foret cura subventum) eo inpenitus, ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii, senatus consultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo praesidii causa adversus Volscos scriberentur. Hoc palam relatum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii rescindendi consilium initum. Consenserant autem, ut, multo majore parte Rutulorum colonorum, quam Romanorum, scripta, nec ager ullus divideretur, nisi is, qui interceptus iudicio infami erat; nec ulli prius Romano ibi, quam omnibus Rutulis divisus esset, gleba ulla agri adsignaretur. Sic ager ad Ardeates rediit. Triumviri ad coloniam Ardeam deducendam creati Agrippa Menenius, P. Cloelius Siculus, M. Aebutius Elva. Qui, per minime populare ministerium agro adsignando fociis, quem populus Romanus suum iudicasset, quum plebem offendissent, ne primori-

moribus quidem Patrum satis adcepti, quod nihil gratiae cujusquam dederant; vexationes, ad populum jam die dicta ab tribunis, coloni adscripti remanendo in colonia, quam testem integritatis justitiaeque habebant, vitavere.

XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. Ludi, ab decemviris, per secessionem plebis a Patribus, ex senatus consulto voti, eo anno facti sunt. Causa seditionum nequidquam a Poetelio quaesita. Qui, tribunus plebis iterum ea ipsa denuntiando factus, neque, ut de agris dividendis plebi referrent consules ad senatum, pervincere potuit: et, quum magno certamine obtinisset, ut consulerentur Patres, consulum an tribunorum placeret comitia haberi, consules creati iussi sunt. Ludibrioque erant minae tribuni, denuntiantis se delectum inpediturum; quum, quietis finitimis, neque bello, neque belli adparatu opus esset. Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus, Proculo Geganio Macerino, L. Menenio Lanato consulibus, multiplici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis dulcedinem in cervices adcepto. Unum a fuit bellum externum: quo si adgravatae res essent, vix ope Deorum omnium resisti potuisset. Coepere a fame mala, seu adversus annus frugibus fuit, seu dulcedine concionum et Urbis deserto agrorum cultu: nam utrumque traditur. Et Patres plebem desidem, et tribuni plebis nunc fraudem nunc negligentiam consulum adculabant. Postremo perpulere plebeji, haud adversante senatu, ut L. Minucius praefectus annonae crearetur; felicior in eo magistratu ad custodiam libertatis futurus, quam ad curationem ministerii sui: quamquam postremo

anno-

annonae quoque levatae, haud inmeritam et gratiam et gloriam tulit. Qui quum, multis circa finitimos populos legationibus terra marique nequidquam missis, (nisi quod ex Etruria haud ita multum frumenti advectum est) nullum momentum annonae fecisset, et, revolutus ad dispensationem inopiae, profiteri cogendo frumentum et vendere, quod usu menstruo superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia, criminando, inde et objicendo irae populi frumentarios, acerba inquisitione aperiret magis, quam levaret, inopiam; multi ex plebe, spe amissa, potius quam ut cruciarentur trahendo animam, capitibus obvolutis se in Tiberim praecipitaverunt.

XIII. Tum Sp. Maelius ex equestri ordine, ut illis temporibus, praedives, rem utilem, pessimo exemplo, pejore consilio, est adgressus. Frumento namque ex Etruria privata pecunia per hospitem clientiumque ministeria coempto, (quae, credo, ipsa res ad levandam publica cura annonam impedimento fuerat) largitiones frumenti facere instituit plebemque, hoc munere delentam, quacumque incederet, conspectus elatusque supra modum hominis privati, secum trahere, haud dubium consulatum favore ac spe despondentem. Ipse, ut est humanus animus infatiabilis eo, quod fortuna spondet; ad altiora et non concessa tendere. Et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis Patribus esset, de regno agitare: id unum dignum tanto adparatu consiliorum et certamine, quod ingens excludendum esset, praemium fore. Jam comitia consularia instabant. Quae res eum, necdum compositis maturisve satis consiliis, obpressit. Consul sextum creatus T. Quinctius Capitolinus, minime obportunus vir novanti res: con-
lega

lega additur ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat cognomen. Et L. Minucius praefectus annonae, seu reffectus, seu, quoad res posceret, in incertum creatus. Nihil enim constat, nisi in libros linteos utroque anno relatum inter magistratus praefecti nomen. Hic Minucius, eandem publice curationem agens, quam Maelius privatim agendam susceperat, quum in utraque domo genus idem hominum versaretur, rem compertam ad senatum refert, *Tela in domum Maelii conferri, cunq̄ue conciones domi habere: ac non dubia regni consilia esse. Tempus agenda rei nondum stare; cetera jam convenisse; et tribunos mercede emtos ad prodendam libertatem, et partita ducibus multitudinis ministeria esse. Serius se pene, quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset, ea deferre.* Quae postquam sunt audita, et undique primores Patrum et prioris anni consules increparent, quod eas largitiones coetusque plebis in privata domo passi essent fieri, et novos consules, quod expectassent, donec a praefecto annonae tanta res ad senatum deferretur, quae consulem non auctorem solum desideraret, sed etiam vindicem; tum T. Quinctius, *consules inmerito increpari, ait, qui, conficti legibus de provocatione ad dissolvendum imperium latis, nequaquam tantum virium in magistratu ad eam rem pro atrocitate vindicandam, quantum animi, habent. Opus esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque legum vinculis. Itaque se dictatorem L. Quinctium dicturum. Ibi animum parum tantae potestati esse.* Adprobantibus cunctis, primo Quinctius abnuere: et, *quid sibi vellent, rogare, qui se aetate exacta tantae dimicationi objicerent.* Dein, quum undique plus in illo senili animo non consilii modo, sed

sed etiam virtutis esse, quam in omnibus aliis dicerent, laudibusque haud inmeritis onerarent, et consul nihil remitteret; precatus tandem Deos immortales Cincinnatus, ne senectus sua in tam trepidis rebus damno dedecore rei publicae esset, dictator a consule dicitur. Ipse deinde C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.

XIV. Postero die, dispositis praesidiis, quum in forum descendisset, conversaque in eum plebs novitate rei ac miraculo esset, et Maeliani atque ipse dux eorum in se intentam vim tanti imperii cernerent; expertes consiliorum regni, *qui tumultus, quod bellum repens, aut dictatoriam majestatem, aut Quinctium post octogesimum annum rectorem rei publicae quaesisset*, rogarent; missus ab dictatore Servilius magister equitum ad Maelium, *Vocat te*, inquit, *dictator*. Quum pavidus ille, *quid vellet*, quaereret; Serviliusque *causam dicendam esse* proponeret, *crimenque, a Minucio delatum ad senatum, diluendum*; tunc Maelius recipere se in catervam suorum, et primum circumspectans tergiversari: postremo, quum adparitor jussu magistri equitum duceret, ereptus a circumstantibus, fugiensque, fidem plebis Romanae implorare: et opprimi se consensu Patrum dicere, quod plebi benigne fecisset: orare, ut opem sibi ultimo in discrimine ferrent, neve ante oculos suos trucidari sinerent. Haec eum vociferantem adsequutus Ahala Servilius obtruncat: resper-susque cruore obtruncati, stipatus caterva patriciorum juvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum Maelium, repulso adparitore concitantem multitudinem, poenam meritam habere. Tum dictator, *Macte virtute*, inquit, *C. Servili, esto, liberata re publica*.

XV. Tumultuantem deinde multitudinem incerta existimatione facti ad concionem vocari iussit; et, *Maelium jure caesum pronuntiavit, etiam si regni crimine insons fuerit; qui vocatus a magistro equitum ad dictatorem non venisset. Se ad causam cognoscendam consedisse; qua cognita, habiturum fuisse Maelium similem causae fortunam. Vim parantem, ne iudicio se committeret, vi coercitum esse. Nec cum eo, tamquam cum cive, agendum fuisse; qui natus in libero populo inter jura legesque, ex qua urbe reges exactos sciret, eodemque anno sororis filios regis et liberos consulis liberatoris patriae, propter pactionem indicatam recipiendorum in Urbem regum, a patre securi esse percussos; ex qua Collatinum Tarquinium consulem nominis odio abdicare se magistratu atque exsulare iussum; in qua de Sp. Cassio, post aliquot annos, propter consilia inita de regno subplicium sunitum; in qua nuper decemviros bonis, exilio, capite mulctatos ob superbiam regiam: in ea Sp. Maelius spem regni conceperit. Et quis homo? quamquam nullam nobilitatem, nullos honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere viam; sed tamen Claudios, Cassios, consulatibus, decemviratibus, suis majorumque honoribus, splendore familiarum sustulisse animos, quo nefas fuerit: Sp. Maelium, cui tribunatus plebis magis optandus, quam sperandus, fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse libertatem se civium suorum emisse, ciboque objiciendo ratum victorem finitimorum omnium populum in servitutem perlici posse: ut, quem senatorem concoquere civitas vix posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab Diis orti, recepti ad Deos, insignia atque imperium habentem. Non pro scelere id magis, quam pro monstro, habendum.*

Nec

Nec satis esse sanguine ejus expiatum, nisi tecta parietesque, intra quae tantum amentiae conceptum esset, dissiparentur; bonaque, contacta pretiis regni mercandi, publicarentur. Jubere itaque, quaestores vendere ea bona atque in publicum redigere.

XVI. Domum deinde, ut monumento area esset obpressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. Id Aequimaelium adpellatum est. L. Minucius bove aurato extra portam Trigeminam est donatus, ne plebe quidem invita, quia frumentum Maelianum, assibus in modios aestimatum, plebi divisit. Hunc Minucium, apud quosdam auctores, transisse a Patribus ad plebem, undecimumque tribunum plebis cooptatum seditionem, motam ex Maeliana caede, sedasse, invenio. Ceterum vix credibile est, numerum tribunorum Patres augeri passos, idque potissimum exemplum a patricio homine introductum; nec deinde id plebem concessum semel obtinuisse, aut certe tentasse. Sed ante omnia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege cautum, ne tribunis conlegam cooptare liceret. Q. Caecilius, Q. Junius, Sext. Titinius, soli ex conlegio tribunorum neque tulerant de honoribus Minucii legem; et criminari nunc Minucium, nunc Servilium apud plebem, querique indignam necem Maelii non desisterant. Pervicerunt igitur, ut tribunorum militum potius, quam consulum, comitia haberentur; haud dubii, quin sex locis (tot enim jam creari licebat) et plebeji aliqui, profitendo se ultores fore Maelianae caedis, crearentur. Plebs, quamquam agitata multis eo anno et variis motibus erat, nec plures, quam tres, tribunos consulari potestate creavit, et in iis L. Quinctium Cincinnati filium: ex cujus dictaturae

invidia tumultus quaerebatur. Praelatus subfragiis Quinctio Mam. Aemilius, vir summae dignitatis. L. Julium tertium creant.

XVII. In horum magistratu Fidenae, colonia Romana, ad Lartem Tolumnium Vejentium regem ac Vejentes defecere. Majus additum defectioni scelus. C. Fulcinium, Cloelium Tullum, Sp. Antium, L. Roscium, legatos Romanos, causam novi consilii quaerentes, jussu Tolumnii intertulerunt. Levant quidam regis facinus. In tesserarum prospero jactu vocem ejus ambiguan, ut occidi jussisse videretur, ab Fidenatibus exceptam, causam mortis legatis fuisse. Rem incredibilem; interventu Fidenatum, novorum sociorum, consulentium de caede ruptura jus gentium, non aversum ab intentione lusum animum: nec deinde in horrorem versum facinus. Propius est fidem, obstringi Fidenatum populum, ne respicere spem ullam ab Romanis posset, conscientia tanti sceleris voluisse. Legatorum, qui Fidenis caesi erant, statuac publice in Rostris positae sunt. Cum Vejentibus Fidenatibusque, praeterquam finitimis populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exorsis, atrox dimicatio instabat. Itaque ad curam summae rerum, quieta plebe tribunisque ejus, nihil controversiae fuit, quin consules crearentur M. Geganius Macerinus tertium et L. Sergius Fidenas; a bello credo, quod deinde gessit, adpellatum. Illic enim primus cis Anienem cum rege Vejentium secundo proelio confligit, nec incruentam victoriam retulit. Major itaque ex civibus amissis dolor, quam laetitia fuis hostibus fuit. Et senatus, ut in trepidis rebus, dictatorem dici Mam. Aemilium jussit. Is magistrum equitum ex collegio prioris anni, quo simul tribuni militum consulari potesta-

testate fuerant, L. Quinctium Cincinnatum, dignum parente juvenem, dixit. Ad delectum a consulibus habitum centuriones veteres belli periti adjecti, et numerus amissorum proxima pugna expletus. Legatos Quinctium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi se dictator jussit. Quum potestas major, tum vir quoque potestati par, hostes ex agro Romano trans Anienem submovere: collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt, referentes castra; nec ante in campos degressi sunt, quam legiones auxilio Faliscorum venerunt. Tum demum castra Etruscorum pro moenibus Fidenarum posita. Et dictator Romanus haud procul inde ad confluentes confedit in utriusque ripis amnis, qua sequi munimento poterat, vallo interposito. Postero die in aciem eduxit.

XVIII. Inter hostes variae fuere sententiae. Faliscus, procul ab domo militiam aegre patiens, satisque fidens sibi, poscere pugnam: Vejenti Fidenatique plus spei in trahendo bello esse. Tolumnius, quamquam suorum magis placebant consilia, ne longinquam militiam non paterentur Falisci, postero die se pugnaturum edicit. Dictatori ac Romanis, quod detrectasset pugnam hostis, animi adcessere: posteroque die, jam militibus castra urbemque se obpugnaturos frementibus, ni copia pugnae fiat, utrinque acies inter bina castra in medium campi procedunt. Vejens, multitudine abundans, qui inter dimicationem castra Romana adgrederentur, post montes circummisit. Trium populorum exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu Vejentes, sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates essent. Dictator dextro cornu adversus Faliscos, sinistro contra Vejentem Capitolinus Quinctius intulit signa. Ante mediam aciem cum equitatu

magister equitum processit. Parumper silentium et quies fuit, nec Etruscis, nisi cogentur, pugnam inituris, et dictatore arcem Romanam respectante, ut ab auguribus, simul aves rite admisissent, ex composito tolleretur signum. Quod simul conspexit, primos equites clamore sublato in hostem emisit. Secuta peditum acies ingenti vi confligit. Nulla parte legiones Etruscae sustinere inpetum Romanorum. Eques maxime resistebat; equitumque longe fortissimus ipse rex; ab omni parte effuse sequentibus obequitans Romanis, trahebat certamen.

XIX. Erat tunc inter equites tribunus militum A. Cornelius Cossus; eximia pulchritudine corporis, animo ac viribus par, memorque generis, quod, amplissimum adeptum, majus auctiusque reliquit posteris. Is quum ad inpetum Tolumnii, quacumque se intendisset, trepidantes Romanas videret turmas, insignemque eum regio habitu volitantem tota acie cognosset, *Hicine est, inquit, ruptor foederis humani violatorque gentium juris? Jam ego hanc mactatam victimam, (si modo sancti quidquam in terris esse Dii volunt) legatorum manibus dabo.* Calcaribus subditis, infesta cuspide in unum fertur hostem. Quem quum ictum equo dejecisset, confestim et ipse hasta innisus se in pedes excepit. Adurgentem ibi regem umbone resupinat, repetitumque saepius cuspide ad terram adfixit. Tum exanguis detracta spolia; caputque abscissum victor spiculo gerens, terrore caesi regis hostes fundit. Ita equitum quoque fusa acies, quae una fecerat anceps certamen. Dictator legionibus fugatis instat, et ad castra compulsos caedit. Fidenatium plurimi locorum notitia effugere in montes. Cossus, Tiberim cum equitatu trans-

transvectus, ex agro Vejentano ingentem detulit prædam ad urbem. Inter proelium et ad castra Romana pugnatum est adversus partem copiarum, ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra missam. Fabius Vibulanus corona primum vallum defendit: intentos deinde hostes in vallum, egressus dextra principali, cum triariis repente invadit. Quo pavore injecto, caedes minor, quia pauciores erant; fuga non minus trepida, quam in acie, fuit.

XX. Omnibus locis re bene gesta, dictator senatus consulto jussuque populi triumphans in Urbem rediit. Longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus, spolia opima regis interfecti gerens. In eum milites carmina incondita, æquantes eum Romulo, canere. Spolia in aede Jovis Feretrii prope Romuli spolia, quae, prima Opima adpellata, sola ea tempestate erant, cum sollemni dedicatione dono fixit. Averteratque in se a curru dictatoris civium ora, et celebritatis ejus diei fructum prope solus tulerat. Dictator coronam auream libram pondo ex publica pecunia, populi jussu, in Capitolio Jovi donum posuit. Omnes ante me auctores secutus, A. Corneliū Cossū tribunū militū secunda spolia opimā Jovis Feretrii templo intulisse, exposui. Ceterum, præterquam quod ea rite opima spolia habentur, quae dux duci detraxit, nec ducem novimus, nisi ejus auspicio bellum geritur; titulus ipse, spoliis inscriptus, illos meque arguit, consulem ea Cossū cepisse. Hoc ego quum Augustum Caesarem, templorum omnium conditorem aut restitutorem, ingressum aedem Feretrii Jovis, quam vetustate dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo scriptum legisse audissem; prope sacrilegium ratus sum, Cossū spoliū suū Caesarem,

ipſius templi auctorem, ſubtrahere teſtem. Qui ſi ea in re ſit error, quod tam veteres annales, quodque magiſtratum libri, quos linteos in aede repoſitos Monetae Macer Licinius citat idemtidem auctores, nono poſt demum anno cum T. Quinctio Penno A. Cornelium Coſſum conſulem habeant, exiſtimatio communis omnibus eſt. Nam etiam illud addedit, ne tam clara pugna in eum annum transferri poſſet, quod in bello triennium ferme peſtilentia inopiaque frugum circa A. Cornelium conſulem fuit: adeo ut quidam annales, velut funeſti, nihil praeter nomina conſulum ſubgerant. Tertius ab conſulatu Coſſi annus tribunum eum militum conſulari poteſtate habet; eodem anno magiſtrum equitum: quo in imperio alteram inſignem edidit pugnam equeſtrem. Ea libera conjectura eſt. Sed, ut ego arbitror, vana verſare in omnes opiniones licet: quum auctor pugnae, recentibus ſpoliis in ſacra fede poſitis, Jovem prope ipſum, cui vota erant, Romulumque intuens, haud ſpernendos falſi tituli teſtes, ſe A. Cornelium Coſſum Conſulem ſcripſerit.

XXI. M. Cornelio Maluginenſe, L. Papirio Craſſo conſulibus, exercitus in agrum Vejentem ac Falifcum ducti: praedae abactae hominum pecorumque: hoſtis in agris nuquam inventus, neque pugnandi copia facta. Vrbes tamen non obpugnatae, quia peſtilentia populum invaſit. Et ſeditiones domi quaefitae ſunt, nec motae tamen, ab Sp. Maelio tribuno plebis; qui, favore nominis moturum ſe aliquid ratus, et Minucio diem dixerat, et rogationem de publicandis bonis Servilii Ahalae tulerat: falſis criminibus a Minucio circumventum Maelium arguens, Servilio caedem civis indemnati objiciens. Quae vaniora ad
popu-

populum ipso auctore fuere. Ceterum magis vis morbi ingravescens curae erat, terroresque ac prodigia; maxime quod crebris motibus terrae ruere in agris nuntiabantur tecta. Obsecratio itaque a populo, dumviris praeeuntibus, est facta. Pestilentior inde annus, C. Julio iterum et L. Virginio consulibus, tantum metum vastitatis in Vrbe agrisque fecit, ut non modo praedandi causa quisquam ex agro Romano non exiret, bellive inferendi memoria Patribus aut plebi esset; sed ultro Fidenates, qui se primo aut oppido aut montibus aut muris tenuerant, populabundi descenderent in agrum Romanum. Deinde, Vejentium exercitu adito, (nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum, neque clade Romanorum, neque sociorum precibus, potuerunt) duo populi transire Anienem; atque haud procul Collina porta signa habuere. Trepidatum itaque, non in agris magis, quam in Vrbe, est. Julius consul in aggere murisque explicat copias. A Virginio senatus in aede Quirini consulitur. Dictatorem dici Q. Servilium placet, cui Prisco alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Virginio, dum conlegam consulere, moratus, permittente eo, nocte dictatorem dixit. Is sibi magistrum equitum Postumum Aebutium Elvam dicit.

XXII. Dictator omnes luce prima extra portam Collinam adesse iubet. Quibuscumque vires subpetebant ad arma ferenda, praesto fuere: signa ex aerario prompta feruntur ad dictatorem. Quae quum agerentur, hostes in loca altiora concessere. Eo dictator agmine infesto subit: nec procul Nomento signis conlatis, fudit Etruscas legiones, compulit inde in urbem Fidenas, valloque circumdedit. Sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita;

neque in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiae quoque, abunde ex ante convecto subiciebat. Ita, expugnandi pariter cogendique ad deditionem spe amissa, dictator in locis, propter propinquitatem notis, ab averfa parte urbis maxime neglecta, quia suapte natura tutissima erat, agere in arcem cuniculum instituit. Ipse, diversissimis locis subeundo ad moenia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis subcederent ad pugnam, continenti die ac nocte proelio ab sensu operis hostes avertibat: donec, perfollo a castris monte, erecta in arcem via est; intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo minas, clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit. Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus censores villam publicam in campo Martio probaverunt; ibique primum census populi est actus.

XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos, Julium tertium, Virginium iterum, apud Macrum Licinium invenio. Valerius Antias et Q. Tubero M. Manlium et Q. Sulpicium consules in eum annum edunt. Ceterum in tam discrepante editione et Tubero et Macer libros linteos auctores profitentur: neuter, tribunos militum eo anno fuisse, traditum a scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio libros haud dubie sequi linteos placet: et Tubero incertus veri est. Sed inter cetera, vetustate incomperta, hoc quoque in incerto positum. Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas, non Vejentibus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam Faliscis memoria initi primo cum iis belli; quamquam rebellantibus non adfuerant. Igitur quum duae civitates, legatis circa duodecim populos missis, inpetrassent, ut ad Voltumnæ fanum indiceretur
omni

omni Etruriae concilium: velut magno inde tumultu imminente, senatus Mam. Aemilium dictatorem iterum dici iussit. Ab eo A. Postumius Tubertus magister equitum est dictus; bellumque tanto majore, quam proximo, conatu adparatum est, quanto plus erat ab omni Etruria periculi, quam ab duobus populis fuerat.

XXIV. Ea res aliquanto expectatione omnium tranquillior fuit. Itaque quum renuntiatum a mercatoribus esset, negata Vejentibus auxilia, iustosque suo consilio bellum iinitum suis viribus exsequi, nec adversarum rerum quaerere socios, cum quibus spem integram communicati non sint: tum dictator, ne nequidquam creatus esset, materia quaerendae bello gloriae adempta, in pace aliquid operis edere, quod monimentum esset dictaturae, cupiens, censuram minuere parat: seu nimiam potestatem ratus, seu non tam magnitudine honoris, quam diuturnitate, offensus. Concione itaque advocata, *rem publicam foris gerendam, ait, tutaque omnia praesianda, Deos immortales suscepisse: se, quod intra muros agendum esset, libertati populi Romani consulturum. Maximam autem ejus custodiam esse, si magna imperia diuturna non essent; et temporis modus imponeretur, quibus juris imponi non posset. Alios magistratus annuos esse, quinquennalem censuram: grave esse, iisdem per tot annos magna parte vitae obnoxios vivere. Se legem laturum, ne plus, quam annua ac semestris, censura esset.* Consensu iugenti populi legem postero die pertulit, et, *ut re ipsa, inquit, sciatis Quirites, quam mihi diuturna non placeant imperia, dictatura me ab dico.* Deposito suo magistratu, modo aliorum magistratui inposito, sine alteri, cum gratulatione ac favore

ingenti populi domum est reductus. Censores, aegre passi, Mamercum, quod magistratum populi Romani minuisset, tribu moverunt, octuplicatoque censu aerarium fecerunt. Quam rem ipsum ingenti animo tulisse ferunt, causam potius ignominiae intuentem, quam ignominiam; primores Patrum, quamquam deminutum censurae jus noluisent, exemplo acerbitatis censoriae obfensos: quippe quum se quisque diutius ac saepius subjectum censoribus fore cerneret, quam censuram gesturum. Populi certe tanta indignatio coorta dicitur, ut vis a censoribus nullius auctoritate, praeterquam ipsius Mamerci, deterreri quiverit.

XXV. Tribuni plebis; assiduis concicnibus prohibendo consularia comitia, quum res prope ad interregnum perducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari potestate crearentur: victoriae praemium, quod petebatur, ut plebejus crearetur, nullum fuit. Omnes patricii creati sunt, M. Fabius Vibulanus, M. Foslius, L. Sergius Fidenas. Pestilentia eo anno aliarum rerum otium praebuit. Aedis Apollini pro valetudine populi vota est. Multa duumviri ex libris, placandae Deum irae, avertendaeque a populo pestis causa, fecere: magna tamen clades in Urbe agrisque, promiscue hominum pecorumque pernicie, adcepta. Famem cultoribus agrorum timentes in Etruriam Pomptinumque agrum et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti causa misere. Consularium comitiorum nulla mentio habita est. Tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati sunt, L. Pinarius Mamercinus, L. Furius Medullinus, Sp. Postumius Albus. Eo anno vis morbi levata, neque a penuria frumenti, quia

quia ante provifum erat, periculum fuit. Confilia ad movenda bella in Volſcorum Aequorumque conciliis, et in Etruria ad fanum Voltumnae, agitata. Ibi prolatae in annum res, decretoque cautum, ne quod ante concilium fieret; nequidquam Vejente populo querente, eandem, qua Fidenae deletae ſunt, imminere Vejis fortunam. Interim Romae principes plebis, jam diu nequidquam imminentes ſpei majoris honoris, dum foris otium eſſet, coetus indicere in domos tribunorum plebei, ibi ſecreta confilia agitare: queri, *ſe a plebe adeo ſpretos, ut, quum per tot annos tribuni militum conſulari poteſtate creentur, nulli umquam plebejo ad eum honorem aditus fuerit. Multum providiſſe ſuos majores, qui caverint, ne cui putricio plebeji magiſtratus paterent; aut patricios habendos fuiſſe tribunos plebei. Adeo ſe ſuis etiam ſordere, nec a plebe minus, quam a Patribus contemni.* Alii purgare plebem, culpam in Patres vertere: *eorum ambitione artibusque fieri, ut obſeptum plebi ſit ad honorem iter. Si plebi respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, memorem eam ſuorum vituram ſubſragia eſſe, et parto auxilio imperium quoque adſcituram.* Placet, tollendae ambitionis cauſa tribunos legem promulgare, ne cui album in veſtimentum addere petitionis liceret cauſa. Parva nunc res, et vix ſerio agenda videri poſſit, quae tunc ingenti certamine Patres ac plebem adſcendit. Vicere tamen tribuni, ut legem perferrent: adparebatque, irritatis animis, plebem ad ſuos ſtudia inclinaturam. Quae ne libera eſſent, ſenatus conſultum factum eſt, ut conſularia comitia haberentur.

XXVI. Tumultus cauſa fuit, quem ab Aequis et Volſcis Latini atque Hernici nuntiant.

rant. T. Quinctius L. F. Cincinnatus (eidem et Penno cognomen additur) et C. Julius Mento consules facti: nec ultra terror belli est dilatus. Lege sacrata, quae maxima apud eos vis cogendae militiae erat, delectu habito, utrimque validi exercitus profecti in Algidum convenere. Ibi seorsum Aequi, seorsum Volsci, castra communivere; intentiorque, quam umquam ante, muniendi exercendique militem cura ducibus erat. Eo plus nuntii terroris Romam adtulere. Senatui dictatorem dici placuit: quia, etsi saepe victi populi, majore tamen conatu, quam alias umquam, rebellarent: et aliquantum Romanae juventutis morbo absumentum erat. Ante omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos et certamina in consiliis omnibus terrebant. Sunt, qui male pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint, eamque causam dictatoris creandi fuisse. Illud satis constat, ad alia discordes in uno adversus Patrum voluntatem consensisse, ne dicerent dictatorem: donec, quum alia aliis terribiliora adferrentur, nec in auctoritate senatus consules essent, Q. Servilius Priscus, summis honoribus egregie usus, *Vos, inquit, tribuni plebis, quoniam ad extrema ventum est, senatus adpellat, ut in tanto discrimine rei publicae dictatorem dicere consules pro potestate vestra cogatis.* Qua voce audita, occasionem oblatam rati tribuni augendae potestatis secedunt, proque collegio pronuntiant, *placere, consules senatui dicto audientes esse; si adversus consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincula se duci eos jussuros.* Consules ab tribunis, quam ab senatu, vinci maluerunt; proditum a Patribus summi imperii jus, datumque sub jugum tribuniciae potestati consulatum memorantes, liquidem cogi aliquid pro potestate

state ab tribuno consules, et (quo quid ulterius privato timendum foret?) in vincula etiam duci possent. Sors, ut dictatorem diceret, (nam ne id quidem inter conlegas convenerat) T. Quinctio evenit. Is A. Postumium Tubertum, focerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit: ab eo L. Julius magister equitum est dictus. Simul edicitur et iustitium: neque aliud tota Vrbe agi, quam bellum adparari: cognitio vacantium militiae munere post bellum differtur. Ita dubii quoque inclinant ad nomina danda. Et Hernicis Latinisque milites imperati. Vtrimque enixe obeditum dictatori est.

XXVII. Haec omnia celeritate ingenti acta: relictoque C. Julio consule ad praesidium Urbis, et L. Julio magistro equitum ad subita belli ministeria, ne qua res, qua eguissent in castris, moraretur, dictator, praeunte A. Cornelio pontifice maximo, ludos magnos tumultus causa vovit: profectusque ab Vrbe, diviso cum Quinctio consule exercitu, ad hostes pervenit. Sicut bina castra hostium, parvo inter se spatio distantia, viderant, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste, dictator Tuscule, consul Lanuvio, propiorem locum castris ceperunt. Ita quatuor exercitus, totidem munimenta planitiem in medio, non parvis modo excursionibus ad proelia, sed vel ad explicandas utrimque acies satis patentem, habebant. Nec, ex quo castris castra conlata sunt, cessatum a levibus proeliis est; facile patiente dictatore, conferendo vires spem universae victoriae, tentato paullatim eventu certaminum, suos praecipere. Itaque hostes, nulla in proelio iusto relicta spe, noctu adorti castra consulis, rem in casum ancipitis eventus committunt. Clamor subito ortus non consulis

fulis modo vigiles, exercitum deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit. Vbi praesenti ope res egebant, consul nec animo defecit, nec consilio: pars militum portarum stationes firmant: pars corona vallum cingunt. In alteris apud dictatorem castris, quo minus tumultus est, eo plus animadvertitur, quid opus factum sit. Nullo extemplo ad castra subsidio, cui Sp. Postumius Albus legatus praeficitur, ipse parte copiarum parvo circuitu locum maxime secretum ab tumultu petit, unde ex nec opinato aversum hostem invadat. Q. Sulpicium legatum praeficit castris: M. Fabio legato adsignat equites. Nec ante lucem movere jubet manum, inter nocturnos tumultus moderatu difficilem. Omnia, quae vel alius imperator prudens et impiger in tali re praeciperet ageretque, praecipit ordine atque agit. Illud eximum consilii animique specimen, et neutiquam vulgatae laudis, quod ultro ad obpugnanda castra hostium, unde majore agmine profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohortibus delectis misit. Qui, postquam intentos homines in eventum periculi alieni, pro se incautos neglectis vigiliis stationibusque, est adortus, prius paene cepit castra, quam obpugnari hostes satis scirent. Inde, fumo, ut convenerat, datum signum ubi conspectum ab dictatore est, exclamat, capta hostium castra, nuntiarique passim jubet.

XXVIII. Et jam lucebat, omniaque sub oculis erant: et Fabius cum equitatu inpetum dederat, et consul eruptionem e castris in trepidos jam hostes fecerat. Dictator autem, parte altera subsidia et secundam aciem adortus, circumagenti se ad dissonos clamores ac subitum tumultum hosti undique objecerat victorem peditem equitemque. Circumventi igitur jam
in

in medio ad unum omnes poenas rebellionis dedissent, ni Vectius Messius ex Volscis, nobilior vir factis, quam genere, jam orbem volventes suos increpans clara voce, *Hic prae-bituri, inquit, vos telis hostium estis indefensi, inulti? Quid igitur arma habetis? aut quid ul-tro bellum intulistis; in otio tumultuosi, in bello segnes? Quid hic stantibus spei est? an Deum aliquem protecturum vos, rapturumque hinc pu-tatis? Ferro via facienda est. Hac, qua me praegressum videritis, agite, qui visuri domos, parentes, conjuges, liberos estis, ite mecum. Non murus, nec vallum; sed armati armatis obstant. Virtute pares, necessitate, quae ulti-mum ac maximum telum est, superiores estis.* Haec loquutum exsequentemque dicta redin-tegrato clamore sequuti, dant inpressionem, qua Postumius Albus cohortes objecerat: et moverunt victorem, donec dictator, pedem jam referentibus suis, advenit: eoque omne proelium versum est. Vni viro Messio fortuna hostium immititur. Multa utrimque vulnera, multa passim caedes est. Jam ne duces quidem Romani incruenti pugnant. Unus Postumius, ictus saxo, perfracto capite, acie excessit. Non dictatorem humerus vulneratus, non Fabium prope adfixum equo femur, non brachium abscisum consulem ex tam ancipiti proelio submovit.

XXIX. Messium inpetus per fratros caede hostes cum globo fortissimorum juvenum ex-tulit ad castra Volscorum, quae nondum capta erant. Eodem omnis acies inclinatur. Con-sul, effusos usque ad vallum persecutus, ipsa castra vallumque adgreditur: eodem et dicta-tor alia parte copias admovet. Non segnior obpugnatio est, quam pugna fuerat. Consulem signum quoque intra vallum injecisse ferunt,
quo

quo milites acrius subirent; repetendoque signo primam inpressionem factam. Et dictator, prorupto vallo, jam in castra proelium intulerat. Tum abjici passim arma, ac dedi hostes coepti. Castrisque et his captis, hostes, praeter senatores omnes venundati sunt. Praedae pars sua cognoscentibus Latinis atque Hernicis reddita; partem sub hasta dictator vendidit: praepositoque consule castris, ipse, triumphans invectus Urbem, dictatura se abdicavit. Egregiae dictaturae tristem memoriam faciunt, qui filium ab A. Postunio, quod, occasione bene pugnandi captus, injussu decesserit praesidio, victorem securi percussum tradunt. Nec libet credere; et licet, in variis opinionibus. Et argumento est, quod *imperia Manliana*, non *Postumiana*, adpellata sint: quum, qui prior auctor tam saevi exempli foret, occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. *Imperioso* quoque Manlio cognomen inditum; Postunius nulla tristi nota est insignitus. C. Julius consul aedem Apollinis, absente collega, sine sorte dedicavit: aegre id passus Quinctius, quum, dimisso exercitu, in Urbem redisset, nequidquam in senatu est conquestus. Insigni magnis rebus anno additur, nihil tum ad rem Romanam pertinere visum, quod Carthaginienses, tanti hostes futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxilium in Siciliam exercitum trajecere.

XXX. Agitatum in Vrbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum consulari potestate crearentur; nec obtineri potuit. Consules fiunt L. Papirius Crassus, L. Julius. Aequorum legati foedus ab senatu quum petissent, et pro foedere deditio ostentaretur, inducias annorum octo inpetraverunt. Volscorum res, super adeptam in Algido cladem, pertinaci certami-

tamine inter pacis bellique auctores in iurgia et seditiones versa. Undique otium fuit Romanis. Legem de mulctarum aestimatione pergratam populo, quum ab tribunis parari consules unius ex collegio proditione excepissent, ipsi praeoccupaverunt ferre. Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostus Lucretius Tricipitinus. Nihil dignum dictu actum his consulibus. Sequuti eos consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pennus iterum. Vejentes in agrum Romanum excursionem fecerunt. Fama fuit, quosdam ex Fidenatium juventute participes ejus populationis fuisse: cognitioque ejus rei L. Sergio, et Q. Servilio, et Mam. Aemilio permilla. Quidam Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fidenis afuissent, parum constabat. Colonorum additus numerus, agerque iis bello interentorum adsignatus. Siccitate eo anno plurimum laboratum est: nec coelestes modo defuerunt aquae, sed terra quoque, ingenito humore egens, vix ad perennes subfecit amnes. Defectus alibi aquarum circa torridos fontes rivosque stragem siti pecorum morientium dedit; scabie alia absumta: vulgatique contactu in homines morbi, et primo in agrestes ingruerant servitiae. Urbs deinde inpletur. Nec corpora modo adfecta tabo, sed animos quoque multiplex religio, et pleraque externa, invasit; novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in domos, quibus quaestui fuit capti superstitione animi: donec publicus jam pudor ad primores civitatis pervenit, cernentes in omnibus vicis facellisque peregrina atque insolita piacula pacis Deum exposcendae. Datum inde negotium aedilibus, ut animadverterent, ne qui, nisi Romani Dii, neu quo alio more, quam patrio, colerentur. Irae adversus Vejentes in

insequentem annum; C. Servilium Ahalam, L. Papirium Mugillanum consules, dilatae sunt. Tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur, neve exercitus mitterentur, religio obstitit. Fetiales prius mittendos ad res repetendas censuere. Cum Vejentibus nuper acie dimicatum ad Nomentum et Fidenas fuerat: induciaeque inde, non pax, facta: quarum et dies exierat, et ante diem rebellaverant. Missi tamen fetiales: nec eorum, quum more patrum iurati repeterent res, verba sunt audita. Controversia inde fuit, utrum populi iussu indiceretur bellum, an satis esset senatus consultum. Pervicere tribuni, denuntiando inpedituros se delectum, ut consules de bello ad populum ferrent. Omnes centuriae iusserunt. In eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne consules in proximum annum crearentur.

XXXI. Tribuni militum consulari potestate quatuor creati sunt, T. Quinctius Pennus ex consulatu, C. Furius, M. Postumius, A. Cornelius Cossus. Ex iis Cossus praefuit Urbi. Tres, delectu habito, profecti sunt Vejos, documentoque fuere, quam plurimum imperium bello inutile esset. Tendendo ad sua quisque consilia, quum aliud alii videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti. Incertam namque aciem, signum aliis dari receptui, aliis cani iubentibus, invasere obportune Vejentes: castra propinqua turbatos ac terga dantes adceperunt. Plus itaque ignominiae, quam cladis, est adceptum. Moeesta civitas fuit, vincti infueta: odisse tribunos, poscere dictatorem, in eo verti spes civitatis. Et quum ibi quoque religio obstitaret, ne non posset nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam religionem exemere. A. Cornelius dictatorem Mam. Aemilium dixit; et ipse ab eo magister equi-

equitum est dictus. Adeo, simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil censoria animadversio effecit, quo minus regimen rerum ex notata indigne domo peteretur. Veientes, re secunda elati, missis circum Etruriae populos legatis, jactando tres duces Romanos ab se uno proelio fusos, quum tamen nullam publici consilii societatem movissent, voluntarios undique ad spem praedae adsciverunt. Vni Fidenatium populo rebellare placuit: et, tanquam nisi ab scelere bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum antea, ita tum novorum colonorum caede inbutis armis, Vejentibus sese conjungunt. Consultare inde principes duorum populorum, Vejos an Fidenas sedem bellicaperent. Fidenae visae obportuniores. Itaque, trajecto Tiberi, Veientes Fidenas translulerunt bellum. Romae terror ingens erat. Adcito exercitu ab Vejis, eoque ipso ab re male gesta percusso, castra locantur ante portam Collinam, et in muris armati dispositi, et justitium in foro, tabernaeque clausae: fiuntque omnia castris, quam urbi, similia.

XXXII. Tum trepidam civitatem, praekonibus per vicos dimissis, dictator ad concionem advocatam increpuit, *quod animos ex tam levibus fortunae momentis suspensos gerent, ut, parva jactura adcepta, quae ipsa non virtute hostium, nec ignavia Romani exercitus, sed discordia imperatorum, adcepta sit, Vejentem hostem sexies victum, pertimescant, Fidenasque prope saepius captas quam obpugnatas. Eosdem et Romanos et hostes esse, qui per tot saecula fuerint: eosdem animos, easdem corporis vires, eadem arma gerere. Se quoque eundem dictatorem Mam. Aemilium esse, qui ante Vejentium Fidenatiumque, adjunctis Faliscis, ad Nomentum exercitus fuderit: et magistrum equi-*

tum A. Cornelium eundem in acie fore, qui priore bello tribunus militum, Larte Tolumnio rege Vejentium in conspectu duorum exercituum occiso, spolia opima Jovis Feretrii templo intulerit. Proin memores, secum triumphos, secum spolia, secum victoriam esse, cum hostibus scelus legatorum contra jus gentium interfectorum, caedem in pace Fidenatium colonorum, inducias ruptas, septimam infelicem defectionem, arma caperent. Simul castra castris conjunxissent, satis confidere, nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex ignominia exercitus Romani gaudium fore; et populum Romanum intellecturum, quanto melius de re publica meriti sint, qui se dictatorem tertium dixerint; quam eos, qui, ob ereptum censurae regnum, labem secundae dictaturae suae inposuerint. Votis deinde nuncupatis profectus, mille et quingentos passus citra Fidenas castra locat: dextra montibus, laeva Tiberi anne septus. T. Quinctium Pennum legatum occupare montes jubet, obcultumque id jugum capere, quod ab tergo hostibus foret. Ipse postero die, quum Etrusci pleni animorum ab pristini diei meliore occasione, quam pugna, in aciem processissent, cunctatus parumper, dum speculatores referrent, Quinctium evasisse in jugum propinquum arci Fidenarum, signa profert: pedumque aciem instructam pleno gradu in hostem inducit: magistro equitum praecipit, ne injussu pugnam incipiat: se, quum opus sit, equestri auxilio signum daturum. Tum ut memor regiae pugnae, memor opimi doni, Romulique ac Jovis Feretrii, rem gereret. Legiones inpetu ingenti confligunt. Romanus odio adensus, impium Fidenatem, praedonem Vejentem, ruptores induciarum, cruentos legatorum infanda caede, resperfos sanguine colo-

honorum suorum, perfidos socios, inbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium explet.

XXXIII. Concusserat primo statim congressu hostem: quum repente, patefactis Fidenarum portis, nova erumpit acies, inaudita ante id tempus invisitataque ignibus armata ingens multitudo, facibusque ardentibus tota conlucens, velut fanatico instincta cursu, in hostem ruit: formaque insolitae pugnae Romanos parumper exterruit. Tum dictator, magistro equitum equitibusque, tum ex montibus Quinctio adcito, proelium ciens, ipse in sinistrum cornu, quod, incendio similis quam proelio, territum cesserat flammis, adcurrit: claraque voce, *Fumone victi*, inquit, *velut examen apum loco vestro exacti, inermi cedetis hosti? Non ferro exstinguetis ignes? non faces has ipsas pro se quisque, si igni, non telis, pugnandum est, ereptas ultro inferetis? Agite, nominis Romani ac virtutis patrum vestraeque memores, vertite incendium hoc in hostium urbem; et suis flammis delete Fidenas, quas vestris beneficiis placare non potuistis. Legatorum hoc vos vestrorum colonorumque sanguis, vastatique fines monent.* Ad imperium dictatoris mola cuncta acies: faces partim emissae excipiuntur, partim vi eripiuntur: utraque acies armatur igni. Magister equitum et ipse novat pugnam equestrem. Frenos ut detrahant equis, imperat: et ipse princeps, calcariis subtilis evectus, effreno equo in medios ignes infertur: et alii concitati equi libero cursu ferunt equitem in hostem. Pulvis elatus mixtusque fumo lucem ex oculis virorum equorumque aufert. Ea, quae militem terruerat, species nihil terruit equos. Ruinae igitur similem stragem eques, quacumque per-

vaserat, dedit. Clamor deinde accidit novus. Qui quum utramque mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat; *Quinctium legatum et suos ab tergo hostem adortos*: ipse, redintegrato clamore, infert acrius signa. Quum duae acies, duo diversa proelia, circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo urgerent, neque in castra retro, neque in montes, unde se novus hostis objecerat, iter fugae esset, et equitem passim liberi frenis distulissent equi, Vejentium maxima pars Tiberim effusi petunt. Fidenatum qui supersunt, ad urbem Fidenas tendunt. Infert pavidos fuga in mediam caedem: obruncantur in ripis: alios, in aquam compulsos, gurgites ferunt: etiam peritos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant; pauci ex multis tranant. Alterum agmen fertur per castra in urbem. Eadem et Romanos sequentes inpetus rapit: Quinctium maxime, et cum eo degressos modo de montibus, recentissimum ad laborem militem, quia ultimo proelio advenerat.

XXXIV. Hi, postquam mixti hostibus portam intravere, in muros evadunt; suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. Quod ubi dictator conspexit, (jam enim et ipse in deserta hostium castra penetraverat) cupientem militem discurrere ad praedam, spe injecta majoris in urbe praedae, ad portam ducit; receptusque intra muros, in arcem, quo ruerre fugientium turbam videbat, pergit. Nec minor caedes in urbe, quam in proelio, fuit; donec, abjectis armis, nihil praeter vitam petentes, dictatori deduntur. Vrbs castraque diripiuntur. Postero die singulis captivis ab equite ad centurionem sorte ductis, et, quorum eximia virtus fuerat, binis, aliis sub corona venundatis, exercitum victorem opulen-

lentumque praeda triumphans dictator Roman rediit: jussuque magistro equitum abdicare se magistratu, ipse deinde abdicat die sextodecimo, reddito in pace imperio, quod in bello trepidisque rebus adceperat. Classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Vejentibus, quidam annales retulere: rem aequae difficilem atque incredibilem; nec nunc lato fatis ad hoc annue; et tum aliquanto, ut a veteribus adcepimus, aetio: nisi in trajectu forte fluminis prohibendo, aliquarum navium concursum in majus (ut fit) celebrantes, navalis victoriae vanum titulum adpetivere.

XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari potestate habuit, A. Sempronium Atratinum, L. Quinctium Cincinnatum, L. Furium Medullinum, L. Horatium Barbatum. Vejentibus annorum viginti induciae datae, et Aequis triennii, quum plurimum annorum petissent. Et ab seditionibus urbanis otium fuit. Annum insequentem, neque bello foris, neque domi seditione insignem, ludi bello voti celebrem, et tribunorum militum adparatu, et finitimorum concursu, fecere. Tribuni consulari potestate erant Ap. Claudius Crassus, Sp. Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas, Sex. Julius Julius. Spectaculum comitate etiam hospitem, ad quod publico consensu venerant, advenis gratus fuit. Post ludos conciones seditionis tribunorum plebi fuerant; objurgantium multitudinem, quod, admiratione eorum, quos odisset, stupens, in aeterno se ipsa teneret servitio: et non modo ad spem consulatus in partem revocandam adspirare non auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis (quae communia essent comitia Patrum ac plebis) aut sui aut suorum meminisset. Desineret ergo mirari, cur nemo de com-

modis plebis ageret: eo impendi laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos speretur. Nihil non adgressuros homines, si magna conatis magna praemia proponantur. Ut quidem aliquis tribunus plebis ruat caecus in certamina periculo ingenti, fructu nullo; ex quibus pro certo habeat, Patres, adversus quos tenderet, bello inexpiabili se persecuturos; apud plebem, pro qua dimicaverit, nihilo se honoratorem fore, neque sperandum, neque postulandum esse. Magnos animos magnis honoribus fieri. Neminem se plebejum contemturum, ubi contemni desissent. Experiendam rem denique in uno aut altero esse, sitne aliquis plebejus ferendo magno honori; an portento simile, miraculoque sit, fortem ac sirenum virum aliquem exsistere ortum ex plebe. Summa vi expugnatum esse, ut tribuni militum consulari potestate et ex plebe crearentur. Petisse viros domi militiaeque spectatos: primis annis fugillatos, repulso, risui Patribus fuisse; desisse postremo praebere ad contumeliam os. Nec se videre, cur non lex quoque abrogetur, qua id liceat, quod numquam futurum sit. Minorem quippe ruborem fore in juris iniquitate, quam si per indignitatem ipsorum praetereantur.

XXXVI. Hujus generis orationes, cum ad sensu audita, incitavere quosdam ad petendum tribunatum militum, alium alia de commodis plebis laturum se in magistratu profitentem. Agri publici dividendi coloniarumque deducendarum ostentatae spes; et vectigali possessoribus agrorum inposito, in stipendium militum erogandi aeris. Captatum deinde tempus ab tribunis militum, quo per discessum hominum ab urbe, quum Patres clandestina denuntiatione revocati ad diem certam essent, senatus consultum fieret, absentibus tribunis ple-

plebi: ut, quoniam Volscos in Hernicorum agros praedatum exisse fama esset, ad rem inspiciendam tribuni militum proficiscerentur; consulariaque comitia haberentur. Profecti Ap. Claudium, filium decemviri; praefectum Urbis relinquunt; impigrum juvenem, et jam inde ab incunabilis inbutum odio tribunorum plebisque. Tribunis plebi nec cum absentibus iis, qui senatus consultum fecerant, nec cum Appio, transacta re, quod contenderent, fuit.

XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atratinus, Q. Fabius Vibulanus. Peregrina res, sed memoria digna, traditur eo anno facta: Vulturium, Etruscorum urbem, quae nunc Capua est, ab Samnitibus captam; Capuamque ab duce eorum Capye, vel (quod propius vero est) a campestri agro adpellatam. Cepere autem, prius bello fatigatis Etruscis, in societatem urbis agrorumque adcepti: deinde festo die graves somno epulisque incolas veteres novi coloni nocturna caede adorti. His rebus actis, consules ii, quos diximus, Idibus Decembribus magistratum obcepere. Jam non solum, qui ad id missi erant, retulerant, imminere Volscum bellum; sed legati quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant. *Non ante unquam Volscos nec ducibus legendis, nec exercitui scribendo, intentiores fuisse. Vulgo fremere, aut in perpetuum arma bellumque oblivioni danda, jugumque adcipiendum; aut iis, cum quibus de imperio certetur, nec virtute, nec patientia, nec disciplina rei militaris cedendum esse.* Haud vana adtulere: sed nec perinde Patres moti sunt; et C. Sempronius, cui ea provincia forti evenit, tamquam constantissimae rei, fortunae fretus, quod victoris populi adversus victos dux esset, omnia temere ac negligenter egit.

Adeo ut disciplinae Romanae plus in Volscorum exercitu, quam in Romano, esset. Ergo fortuna, ut saepe alias, virtutem est sequuta. Primo proelio, quod ab Sempronio incaute inconsulteque commissum est, non subsidiis firmata acie, non equite apte locato, concursum est. Clamor indicium primum fuit, quod res inclinatura esset. Excitatio crebriorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, impar, segnius saepe iteratus, incerto clamore prodidit pavorem animorum. Eo ferocior iulatus hostis, urgere scutis, micare gladiis: altera ex parte nutant circumspectantibus galeae, et incerti trepidant, adplicantque se turbae. Signa nunc resistentia deseruntur ab antesignanis, nunc inter suos manipulos recipiuntur. Nondum fuga certa, nondum victoria erat. Tegum magis Romanus, quam pugnare. Volscus inferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium videre, quam fugae.

XXXVIII. Jam omnibus locis ceditur. Nequidquam Sempronio consule objurgante atque hortante, nihil nec imperium, nec majestas valebat: dataque mox terga hostibus forent, ni Sex. Tempanius, decurio equitum, labente jam re, praesenti animo subvenisset. Qui quum magna voce exclamasset, *ut equites, qui salvam rem publicam vellent, ex equis desisterent*; omnium turmarum equitibus, velut ad consulis imperium motis, *Nisi haec*, inquit, *armata cohors sistat inpetum hostium, actum de imperio est. Sequimini pro vexillo cuspidem meam. Ostendite Romanis Volscisque, neque equitibus vobis ullos equites, nec peditibus esse pedites pares.* Quum clamore comprobata adhortatio esset, vadit alte cuspidem gerens. Quacumque incedant, vi viam faciunt: eo se inferunt objectis parmis, ubi suorum plurimum

mum laborem vident. Restituitur omnibus
 locis pugna, in quae eos inpetus tulit: nec
 dubium erat, quin, si tam pauci simul obire
 omnia possent, terga daturi hostes fuerint.
 XXXIX. Et quum iam parte nulla susti-
 nerentur, dat signum Volscus imperator, ut
 parmatis, novae cohorti hostium, locus datur,
 donec inpetu inlati ab suis excludantur. Quod
 ubi est factum, interclusi equites: nec per-
 rumpere eadem, qua transierant, posse; ibi ma-
 xime confertis hostibus, qua viam fecerant
 et consul legionesque Romanae, quum, quod
 tegumen modo, omnis exercitus fuerat, nus-
 quam viderent, ne tot fortissimos viros inter-
 clusos obrimeret hostis, tendunt in quem-
 cumque casum. Diversi Volsci hinc consulem
 ac legiones sustinere, altera fronte instare Tem-
 panio, atque equitibus. Qui quum saepe co-
 nati nequissent percurrere ad suos, tumulo
 quodam occupato, in orbem se tutabantur,
 nequaquam inulti. Nec pugnae finis ante no-
 ctem fuit. Consul quoque, nusquam remisso
 certamine, dum quidquam superfuit lucis, ho-
 stem tenuit: nox incertos diremit: tantusque
 ab imprudentia eventus: utraque castra tenuit
 pavor; ut, relictis faucibus et magna parte in-
 pedimentorum, ambo pro victis exercitus se
 in montes proximis reciperent. Tumulus
 tamen circumfessus ultra mediam noctem est.
 Quo quum circumfidentibus nuntiatum esset,
 castra deserta esse, victos rati suos, et ipsi,
 qua quemque in tenebris pavor tulit, fuge-
 runt. Tempanius metu insidiarum suos ad
 Inceam tenuit. Degressus deinde ipse cum pau-
 cis speculatum, quum ab faucibus hostibus scisci-
 tando comperisset, castra Volscorum deserta
 esse, laetus ab tumulo suos devocat, et in ca-
 stra Romana penetrat. Vbi quum vasta de-

fertaque omnia, atque eandem, quam apud hostes, foeditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus error reduceret, quibus poterat faucibus ductis secus, ignarus quam regionem consul petisset, ad Urbem proximis itineribus pergit.

XL. Jam eo fama pugnae adversae castrorumque desertorum perlata erat: et ante omnia deplorati erant equites, non privato magis quam publico luctu: Fabiusque consul, errore Urbi quoque injecto, stationem ante portas agebat: quum equites, procul visi non sine terrore ab dubiis, quinam essent, mox cogniti, tantam ex metu laetitiam fecere, ut clamor Urbem pervaderet gratulantium, salvos victoresque redisse equites: et ex moestis paulo ante domibus, quae conclamaverant suos, procurreretur in vias; pavidaeque matres ac conjuges, oblitae prae gaudio decoris, obviam agmini obcurrerent, in suos quaeque simul corpore atque animo, vix prae gaudio compotes, effusae. Tribuni plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixerant, quod ad Vejos eorum opera male pugnatum esset, occasio visa est per recens odium Sempronii consulis renovandae in eos invidiae. Itaque advocata concione, quum proditam Vejis rem publicam esse ab ducibus, proditum deinde, quia illis impune fuerit, in Volscis ab consule exercitum, traditos ad caedem fortissimos equites, deserta foede castra, vociferati essent; C. Julius, unus ex tribunis, Tempanium equitem vocari iussit: coramque eis, *Sexte Tempani, inquit, quaero de te, arbitrerisne, C. Sempronium consulem aut in tempore pugnam inisse, aut firmasse subsidis aciem, aut ullo boni consulis functum officio? et, tunc ipse, victis legionibus Romanis, tuo consilio equitem ad pe-*

des deduxeris restituerisque pugnam? excluso deinde ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse subvenerit, aut miserit praesidium? postero denique die ecquid praesidii usquam habueris? an tu cohorsque in castra vestra virtute perruperitis? ecquem in castris consulem, ecquem exercitum inveneritis? an deserti castra, relictos saucios milites? Haec pro virtute tua fideque, qua una hoc bello res publica stetit, dicenda tibi sunt hodie. Denique, ubi C. Sempronius, ubi legiones nostrae sunt? desertus sis, an deserueris consulem exercitumque? victi denique simus, an vicerimus?

XLI. Averfus haec Tempanii oratio incompta fuisse dicitur; ceterum militariter gravis, non fuis vana laudibus, non crimine alienae laeta: *Quanta prudentia rei bellicae in C. Sempronio esset, non militis de imperatore estimationem esse, sed populi Romani fuisse, quum cum comitiis consulem legeret. Itaque ne ab se imperatoria consilia, neu consulares artes exquirerent, quae pensitanda quoque magnis animis atque ingeniiis essent; sed, quod viderit, referre posse. Vidisse autem se prius, quam ab acie intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem, adhortantem, inter signa Romana telaque hostium versantem: postea se, ab conspectu suorum ablatum, ex strepitu tamen et clamore sensisse, usque ad noctem extractum certamen: nec ad tumultum, quem ipse tenuerat, prae multitudiŋe hostium credere perrumpi potuisse. Exercitus ubi esset, se nescire: arbitrari, velut ipse in re trepida loci praesidio se suosque sit tutatus, sic consulem servandi exercitus causa loca tutiora castris cepisse. Nec Volscorum meliores res esse credere, quam populi Romani. Fortunam noctemque omnia erroris*

toris mutui inpleffe. Precantemque deinde, ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum ingenti laude, non virtutis magis, quam moderationis, dimissum. Quum haec agerentur, jam consul via Lavicana ad fanum Quietis erat. Eo missa plaustra jumentaque alia ab Vrbe exercitum, adfectum proelio ac via nocturna, exceperunt. Paulo post in Urbem est ingressus consul, non ab se magis enixe amovens culpam, quam Tempanium meritis laudibus ferens. Moestae civitati ab re male gesta et iratae ducibus M. Postumius reus objectus, qui tribunus militum pro consule ad Vejos fuerat, decem millibus aeris gravis damnatur. T. Quinctium conlegam ejus, quia et in Volscis consul auspicio dictatoris Postumii Tuberti, et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Aemilii, res prospere gesserat, totam culpam ejus temporis in praedamnatum conlegam transferentem, omnes tribus absolverunt. Profuisse ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactae jam aetatis Capitolinus Quinctius, suppliciter orans, ne se, brevi reliquo vitae spatio, tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum paterentur.

XLII. Plebs tribunos plebi absentes, Sex. Tempanium, A. Sellium, Sex. Antistium, et Sp. Icilium, fecit; quos et pro centurionibus sibi praefecerant, Tempanio auctore, equites. Senatus, quum odio Sempronii consulare nomen offenderet, tribunos militum consulari potestate creari iussit. Creati sunt L. Manlius Capitolinus, Q. Antonius Merenda, L. Papius Mugillanus. Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio consuli anni prioris diem dixit. Quem quum quatuor conlegae, inspectante populo Romano, orarent, ne imperatorem suum innoxium, in quo

quo nihil praeter fortunam reprehendi posset, vexaret: aegre Hortensius pati, tentationem eam credens esse perseverantiae suae; nec precibus tribunorum, quae in speciem modo jactentur, sed auxilio confidere reum. Itaque modo ad eum conversus, *Vbi illi patricii spiritus, ubi submissus et fidens innocentiae animus esset?* quaerebat. *Sub tribunicia umbra consularem virum delituisse.* Modo ad conlegas, *Vos autem, si reum perago, quid acturi estis? an erepturi jus populo, et everfuri tribuniciam potestatem?* Quum illi, *et de Sempronio et de omnibus summam populi Romani potestatem esse, dicerent, nec se iudicium populi tollere aut velle aut posse; sed si precēs suae pro imperatore, qui sibi parentis esset loco, non valuissent, se vestem cum eo mutaturos:* tum Hortensius, *Non videbit, inquit, plebs Romana sordidatos tribunos suos. C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio consecutus, ut tam carus esset militibus.* Nec pietas quatuor tribunorum, quam Hortensii tam placabile ad justas preces ingenium, pariter plebi Patribusque gratior fuit. Non diutius fortuna Aequis indulfit, qui ambiguam victoriam Volscorum pro sua amplexi fuerant.

XLIII. Proximo anno N. Fabio Vibulano, T. Quinctio, Capitolini filio, Capitolino consulibus, ductu Fabii, cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum memoratu actum. Quum trepidam tantum ostendissent aciem Aequi, turpi fuga funduntur, haud magno consulis decore. Itaque triumphus negatur. Ceterum ob Sempronianae cladis levatam ignominiam, ut ovans Urbem intraret, concessum est. Quemadmodum bellum minore, quam timuerant, dimicatione erat perfectum, sic in Urbe ex tranquillo nec opinata moles discordia-

diarum inter plebem ac Patres exorta est, coepta ab duplicando quaestorum numero. Quam rem, (ut, praeter duos urbanos quaestores, duo consulibus ad ministeria belli praesto essent) a consulibus relatum; quum et Patres summa ope adprobassent, consulibus tribuni plebis certamen intulerunt, ut pars quaestorum (nam ad id tempus patricii creati erant) ex plebe fieret. Adversus quam actionem primo et consules et Patres summa ope adnisi sunt: concedendo deinde, ut, quemadmodum in tribunis consulari potestate creandis usi sunt, adaeque in quaestoribus liberum esset arbitrium populi, quum parum proficerent, totam rem de augendo quaestorum numero omittunt. Excipiunt omnem tribuni, aliaeque subinde, inter quas et agrariae legis, seditiosae actiones existunt: propter quos motus quum senatus consules, quam tribunos, creati mallet, neque posset per intercessionem tribunicias senatus consultum fieri; res publica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum (nam coire patricos tribuni prohibebant) sine certamine iugenti, redit. Quum pars major insequentis anni per novos tribunos plebi et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo prohibentibus tribunis patricos coire ad proddendum interregem, modo interregem interpellantibus, ne senatus consultum de comitiis consularibus faceret; postremo L. Papirius Mugillanus, proditus interrex, castigando nunc Patres, nunc tribunos plebi, *desertam omnifamque ab hominibus rem publicam, Deorum providentia curaque exceptam, memorabat Vejentibus induciis et cunctatione Aequorum stare. Vnde si quid increpet terroris, sine patricio magistratu placere rem publicam obprimi? non exercitum, non ducem scribendo exercitui esse?*

*an bello intestino bellum externum propulsatu-
ros? Quae si in unum convenient, vix Deorum
opibus, quin obruatur Romana res, resisti pos-
se. Quin illi, remittendo de summa quisque ju-
ris, mediis copularent concordiam: Patres, pa-
tiendo tribunos militum pro consulibus fieri:
tribuni plebis, non intercedendo, quo minus qua-
tuor quaestores promiscue de plebe ac Patribus
libero subfragio populi fierent.*

XLIV. Tribuñicia primum comitia sunt
habita. Creati tribuni consulari potestate
omnes patricii, L. Quinctius Cincinnatus ter-
tium, L. Furius Medullinus iterum, M. Man-
lius, A. Sempronius Atratinus. Hoc tribuno
comitia quaestorum habente, petentibusque
inter aliquot plebejos filio Antistii tribuni ple-
bis et fratre alterius tribuni plebis Sex. Pom-
pili, nec potestas, nec subfragatio horum va-
luit, quin, quorum patres avosque consules
viderant, eos nobilitate praeferrent. Furere
omnes tribuni plebis, ante omnes Pompilius
Antistiusque, repulsa suorum adcesi, *Quid-
nam id rei esset? non suis beneficiis, non Patrum
injuriis, non denique usurpandi libidine, quum
liceat, quod ante non licuerit, si non tribunum
militarem, ne quaestorem quidem quemquam ex
plebe factum. Non valuisse patris pro filio,
fratris pro fratre preces, tribunorum plebis, po-
testatis sacrosanctae, ad auxilium libertatis
creatae. Fraudem profecto in re esse, et A.
Sempronium comitiis plus artis adhibuisse, quam
fidei. Ejus injuria queri suos honore dejectos.*
Itaque quum in ipsum, et innocentia tutum
et magistratu, in quo tunc erat, inpetus fieri
non posset, flexere iras in C. Sempronium,
patruelem Atratinum: eique ob ignominiam Vol-
sci belli, adjutore collega M. Canulejo, diem
dixere. Subinde ab iisdem tribunis mentio

in senatu de agris dividendis inlata est; (cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat) ratis, id quod erat, aut deposita causa leviolem futurum apud Patres reum, aut perseverantem sub iudicii tempus plebem obfensurum. Adversae invidiae objici maluit; et suae nocere causae, quam publicae deesse; stetitque in eadem sententia, *Ne qua largitio, cessura in trium gratiam tribunorum, fieret. Neotum agrum plebi, sed sibi invidiam, quaeri. Se quoque subiturum eam tempestatem forti animo. Nec senatui tanti se civem, aut quemquam alium debere esse, ut in parcendo uni malum publicum fiat.* Nihil demissiore animo, quum dies venit, causa ipse pro se dicta, nequidquam omnia expertis Patribus, ut mitigarent plebem, quindecim millibus aeris damnatur. Eodem anno Postumia, virgo Vestalis, de incestu causam dixit, crimine innoxia; ab suspicione propter cultum amoeniorem ingeniumque liberius, quam virginem decet, parum abhorrens. Eam ampliata, deinde absolutam, pro conlegii sententia pontifex maximus abstinere joci, colique sancte potius, quam scite, jussit. Eodem anno a Campanis Cumae, quam Graeci tum urbem tenebant, capiuntur. Insequens annus tribunos militum consulari potestate habuit, Agrippam Meneonium Lanatum, P. Lucretium Tricipitinum, Sp. Nautium Rutilum.

XLV. Annus, felicitate populi Romani, periculo potius ingenti, quam clade, insignis. Servitia, Urbem ut incenderent distantibus locis, conjurarunt; populoque ad opem passim ferendam tectis intento, ut arcem Capitoliumque armati occuparent. Avertit nefanda consilia Jupiter: indicioque duorum comprehensifontes poenas dederunt. Indicibus deua milia

lia gravis aeris, quae tum divitiae habebantur, ex aerario numerata, et libertas praemium fuit. Bellum inde ab Aequis reparari coeptum: et, novos hostes Lavicanos consilia cum veteribus jungere, haud incertis auctoribus Romam est adlatum. Aequorum jam velut anniversariis armis adfuerat civitas. Lavicos legati missi quum responsa inde retulissent dubia, quibus, nec tum bellum parari, nec diuturnam pacem fore, adpareret: Tusculanis negotium datum, *adverterent animos, ne quid novi tumultus Lavicis oriretur.* Ad insequentis anni tribunos militum consulari potestate, inito magistratu, legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium Fidenatem, M. Papirium Mugillanum, C. Servilium, Prisci filium, quo dictatore Fidenae captae fuerant. Nuntiabant legati, Lavicanos arma cepisse, et cum Aequorum exercitu depopulatos agrum Tusculanum castra in Algido posuisse. Tum Lavicanis bellum indictum: factoque senatus consulto, ut duo ex tribunis ad bellum proficiscerentur, unus res Romae curaret, certamen subito inter tribunos exortum. Se quisque belli ducem potiozem ferre, curam Urbis, ut ingratham ignobilemque, adspernari. Quum parum decorum inter conlegas certamen mirabundi Patres conspicerent, Q. Servilius, *Quando nec ordinis hujus ulla, inquit, nec rei publicae est verecundia, patria majestas altercationem istam dirimet. Filius meus extra sortem Urbi praeerit. Bellum utinam, qui appetunt, consideratius concordiusque, quam cupiunt, gerant.*

XLVI. Delectum haberi non ex toto passim populo placuit. Decem tribus forte ductae sunt; ex his scriptos juniores duo tribuni ad bellum duxere. Coepta inter eos in Urbe cer-

tamina cupiditate eadem imperii multo inpen-
 sius in castris accendi: nihil sentire idem, pro-
 sententia pugnare: sua consilia velle, sua im-
 peria sola rata esse: contemnere in vicem et
 contemni. Donec, castigantibus legatis, tan-
 dem ita comparatum est, ut alternis diebus
 summam imperii haberent. Quae quum ad-
 lata Romam essent, dicitur Q. Servilius, ae-
 tate et usu doctus, precatus ab Diis immorta-
 libus, ne discordia tribunorum damnosior rei
 publicae esset, quam ad Vejos fuisset: et, vel-
 ut haud dubia clade imminente, instituisse filio,
 ut milites scriberet et arma pararet. Nec fal-
 sus vates fuit. Nam ductu L. Sergii, cujus
 dies imperii erat, loco iniquo sub hostium
 castris, quum, quia simulato metu receperat
 se hostis ad vallum, spes vana expugnandi
 castra eo traxisset, repentino impetu Aequo-
 rum per supinam vallem fusi sunt, multique
 in ruina majore quam fuga obpressi obtrunca-
 tique: castraque, eo die aegre retenta, poste-
 ro die, circumfusis jam magna ex parte ho-
 stibus, per averfam portam fuga turpi dese-
 runt. Duces legatique, et quod circa signa
 roboris de exercitu fuit, Tusculum petiere.
 Palati alii per agros passim multis itineribus,
 majoris, quam adcepta erat, cladis nuntii Ro-
 mam contenderunt. Minus trepidationis fuit,
 quod eventus timori hominum congruens fue-
 rat; et quod subsidia, quae respicerent in re
 trepida, praeparata erant ab tribuno militum:
 jussuque ejusdem, per minores magistratus se-
 dato in Vrbe tumultu, speculatores propere
 missi nuntiavere, Tusculi duces exercitumque
 esse, hostem castra loco non movisse. Et, quod
 plurimum animorum fecit, dictator ex sena-
 tus consulto dictus Q. Servilius Priscus; vir,
 cujus providentiam in re publica quam multis
 aliis

aliis tempestatibus ante experta civitas erat, tum eventu ejus belli, quod uni certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam fuerat; magistro equitum creato, a quo ipse tribuno militum dictator erat dictus, filio suo, ut tradidere quidam, (nam alii Alalam Servilium magistrum equitum eo anno fuisse scribunt) novo exercitu profectus ad bellum, aditis qui Tusculi erant, duo millia passuum ab hoste locum castris cepit.

XLVII. Transierat ex re bene gesta superbia negligentiaque ad Aequos, quae in Romanis ducibus fuerat. Itaque primo statim proelio quum dictator equitatu inimisso antelignanos hostium turbasset, legionum inde signa inferri propere jussit, signiferumque ex suis unum cunctantem occidit. Tantus ardor ad dimicandum fuit, ut inpetum Aequi non tulerint: victique acie quum fuga effusa petissent castra, brevior tempore et certamine minor castrorum obpugnatio fuit, quam proelium fuerat. Captis direptisque castris, quum praedam dictator militi concessisset, sequentique fugientem ex castris hostem equites renuntiassent, omnes Lavicanos victos, magnam partem Aequorum Lavicos confugisse; postero die ad Lavicos ductus exercitus: oppidumque, corona circumdatum, scalis captum ac direptum est. Dictator, exercitu victore Romanam reducto, die octavo, quam creatus erat, magistratu se abdicavit; et obportune senatus, priusquam ab tribunis plebi agrariae seditiones, mentione inlata de agro Lavicano dividendo, fierent, censuit frequens, coloniam Lavicos deducendam. Coloni ab Vrbe mille et quingenti missi bina jugera adceperunt. Captis Lavicis, ac deinde tribunis militum consulari potestate, Agrippa Menenio Lanato,

et L. Servilio Structo, et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Sp. Rutilio Crasso, et insequente anno A. Sempronio Atracino tertium, et duobus iterum M. Papirio Mugillano, et Sp. Nautio Rutilo, biennium tranquillae externae res, discordia domi ex agrariis legibus fuit.

XLVIII. Turbatores vulgi erant Spurii Maecilius quartum et Metilius tertium tribuni plebis, ambo absentes creati. Et quum rogationem promulgassent, ut ager ex hostibus captus viritim divideretur, magnaeque partis nobilium eo plebiscito publicarentur fortunae; (nec enim ferme quidquam agri, ut in Vrbe alieno solo posita, non armis partum erat; nec, quod venisset adsignatumve publice esset, praeterquam plebs habebat) atrox plebi Patribusque propositum videbatur certamen: nec tribuni militum, nunc in senatu, nunc in conciliis privatis principum cogendis, viam consilii inveniebant; quum Ap. Claudius, nepos ejus, qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus natus ex Patrum concilio, dicitur dixisse, *Vetus se ac familiare consilium domo adferre. Proavum enim suum Ap. Claudium ostendisse Patribus viam unam dissolvendae tribuniciae potestatis per conlegarum intercessionem. Facile homines novos auctoritate principum de sententia deduci, si temporum interdum potius, quam majestatis, memor adhibeatur oratio. Pro fortuna illis animos esse. Vbi videant, conlegas principes agenda rei gratiam omnem ad plebem praeobcupasse, nec locum in ea relictum sibi; haud gravate adclinaturos se ad causam senatus, per quam universo ordini cum primoribus se Patrum concilient.* Adprobantibus cunctis, et ante omnes Q. Servilio Prisco, quod non degenerasset ab stirpe Claudia, conlaudante

te juvenem, negotium datur, ut, quos quisque posset ex collegio tribunorum, ad intercessionem perlicerent. Misso senatu, prensatur ab principibus tribuni: suadendo, monendo, pollicendoque gratum id singulis privatim, gratum universo senatui fore, sex ad intercessionem comparaverunt. Posteroquo die quum ex composito relatum ad senatum esset de seditione, quam Maecilius Metiliusque largitione pessimi exempli concirent; eae orationes a primoribus Patrum habitae sunt, ut pro se quisque jam nec consilium sibi subpetere diceret, nec se ullam opem cernere aliam usquam, praeterquam in tribunicio auxilio. In ejus potestatis fidem circumventam rem publicam, tamquam privatam inopem, confugere. Praeclarum ipsis potestatique esse, non ad vexandum senatum discordiamque ordinum movendam plus in tribunatu virium esse, quam ad resistendum improbis collegis. Fremitus deinde universi senatus ortus, quum ex omnibus partibus curiae tribuni adpellarentur: tum, silentio facto, iis, qui praeparati erant gratia principum, quam rogationem a collegis promulgatam senatus censere dissolvendae rei publicae esse, ei se intercessuros ostendunt. Gratiae intercessoribus ab senatu actae. Latrores rogationis, concione advocata, proditores plebis commodorum ac servos consularium adpellantes, aliaque truci oratione in collegas inveci, actionem deposuere.

XLIX. Duo adsidua bella insequens annus habuisset, quo P. Cornelius Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinctius Cincinnatus, N. Fabius Vibulanus, tribuni militum consulari potestate fuerunt; ni Vejens bellum religio principum distulisset, quorum agros Tiberis, super ripas effusus, maxime ruinis villarum

vastavit. Simul Aequos triennio ante adcepta clades prohibuit Bolanis, suae gentis populo, praesidium ferre. Excursiones inde in confinem agrum Lavicanum factae erant, novisque colonis bellum inlatum. Quam noxam quum se consensu omnium Aequorum defensores sperassent, deserti ab suis, ne memorabili quidem bello, per obsidionem levemque unam pugnam et oppidum et fines amisere. Tentatum ab L. Sextio tribuno plebis, ut rogationem ferret, qua Bolas quoque, sicut Lavicos, coloni mitterentur, per intercessionem conlegarum, qui nullum plebiscitum, nisi ex auctoritate senatus, passuros se perferri ostenderunt, discussum est. Bolis insequente anno receptis, Aequi coloniaque eo deducta novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum Romae consulari potestate Cn. Cornelio Cossio, L. Valerio Potito, Q. Fabio Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi. Huic bellum adversus Aequos permissum est, pravae mentis homini; quam tamen victoria magis quam bellum ostendit. Nam exercitu inpigre scripto ductoque ad Bolas, quum levibus proeliis Aequorum animos fregisset, postremo in oppidum inrupit. Deinde ab hostibus in cives certamen vertit: et, quum inter obpugnationem praedam militis fore edixisset, capto oppido, fidem mutavit. Eam magis adducor ut credam irae causam exercitui fuisse, quam quod in urbe nuper direpta coloniaque nova minus praedicatione tribuni praedae fuerit. Auxit eam iram, postquam, ab conlegis arcessitus, propter seditiones tribunicias in Urbem revertit, audita vox ejus in concione stolidi ac prope vecors: qua Sextio tribuno plebis, legem agrariam ferenti, simul, Bolas quoque ut mitterentur coloni, laturum se dicenti, dignos
enim

enim esse qui armis cepissent, eorum urbem agrumque Bolanum esse; *Malum quidem militibus meis, inquit, nisi quieverint.* Quod auditum non concionem magis, quam mox Patres, offendit. Et tribunus plebis, vir acer nec infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium immodicamque linguam, quam irritando agitandoque in eas inpelleret voces, quae invidiae, non ipsi tantum, sed causae atque universo ordini, essent, neminem ex conlegio tribunorum militum saepius, quam Postumium, in disceptationem trahebat. Tum vero secundum tam saevum atque inhumanum dictum, *Auditis, inquit, Quirites, sicut servis malum minantem militibus? tamen haec bellua dignior vobis tanto honore videbitur, quam qui vos, urbe agrisque donatos, in colonias mittunt? qui sedem senectuti vestrae prospiciunt? qui pro vestris commodis adversus tam crudeles superbosque adversarios depugnant? Incipite deinde mirari, cur pauci jam vestram suscipiant causam. Quid ut a vobis sperent? an honores, quos adversariis vestris potius, quam populi Romani propugnatoribus, datis? Invenistis modo, voce hujus audita. Quid id refert? Jam, si suffragium detur, huic, qui malum vobis minatur, iis, qui agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, praeferetis.*

L. Perlata haec vox Postunii ad milites multo in castris majorem indignationem movit. *Praedaene interceptorem fraudatoremque etiam malum minari militibus?* Itaque quum fremitus aperte esset, et quaestor P. Sestius eadem violentia coerceri putaret seditionem posse, qua mota erat; misso ad vociferantem quemdam militem lictore, quum inde clamor et iurgium oriretur, saxo ictus turba excedit; insuper increpante, qui vulneraverat, *habere*

quaestorem, quod imperator esset militibus minatus. Ad hunc tumultum aditus Postumius asperiora omnia fecit acerbis quaestionibus, crudelibus suppliciis. Postremo quum modum irae nullum faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate iusserat, concursu facto, ipse ad interpellantes poenam vecors de tribunali decurrit. Ibi quum submoventes passim lictores centurionesque vexarent turbam, eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapidibus cooperiretur. Quod tam atrox facinus postquam est Romam nuntiatum, tribunis militum de morte collegae per senatum quaestiones decernentibus, tribuni plebis intercedebant. Sed ea contentio ex certamine alio pendebat; quod cura incesserat Patres, ne metu quaestionum plebs iraque tribunos militum ex plebe crearet: tendebantque summa ope, ut consules crearentur. Quum senatus consultum fieri tribuni plebis non paterentur, iidem intercederent consularibus comitiis, res ad interregnum rediit. Victoria deinde penes Patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente, consules creati sunt A. Cornelius Cossus, L. Furius Medullinus. His consulibus principio anni senatus consultum factum est, ut de quaestione Postumianae caedis tribuni primo quoque tempore ad plebem ferrent; plebesque praeficeret quaestioni, quem vellet. A plebe consensu populi consulibus negotium mandatur. Qui, summa moderatione ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos conscisse mortem satis creditum est, transacta re, nequivere tamen consequi, ut non aegerrime id plebs ferret. *Jacere tandem inritas sanctiones, quae de suis commodis ferrentur: quum interim de sanguine*

et subplicio suo latam legem confestim exerceri, et tantam vim habere. Aptilissimum tempus erat, vindicatis seditionibus, deieciuentum animis Bolani agri divisionem objici: quo facto minuissent desiderium agrariae legis, quae possessio per injuriam agro publico Patres pellebat. Tunc haec ipsa indignitas augebat animos, non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse; sed ne vacuum quidem agrum, nuper ex hostibus captum, plebi dividere; mox paucis, ut cetera, futurum praedae. Eodem anno adversus Volscos, populantes Hernicorum fines, legiones ductae a Furio consule, quum hostem ibi non invenissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se contulerat, cepere. Minus praedae, quam speraverant, fuit: quod Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublatis rebus, nocte oppidum reliquerunt. Postero die prope desertum capitur. Hernicis ipse ager dono datus.

LII. Annum modestia tribunorum quietum excepit tribunus plebis L. Icilius, Q. Fabio Ambusto, C. Furio Paeilo consulibus. Is quum principio statim anni, velut pensum nominis familiaeque, seditiones agrariis legibus promulgandis ciceret; pestilentia coorta, minacior tamen quam perniciosior, cogitationes hominum a foro certaminibusque publicis ad domum curamque corporum nutriendorum avertit. Minusque eam damnosam fuisse, quam seditio futura fuerit, credunt. Defuncta civitate plurimorum morbis, perpaucis funeribus, pestilentem annum inopia frugum, neglecto cultu agrorum, (ut plerumque fit) excepit, M. Papirio Atratino, C. Nautio Rutilo consulibus. Jam fames, quam pestilentia, tristior erat; ni, dimissis circa omnes populos lega-

legatis, qui Etruscum mare, quique Tiberim adcolunt, ad frumentum mercandum, annonae foret subventum. Superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant Cunaesque, legati prohibiti commercio sunt: contra ea benigne ab Sicularum tyrannis adjuti. Maximos com meatus summo Etruriae studio Tiberis devexit. Solitudinem in civitate aegra experti consules sunt: quum, iu legationes non plus, singulis senatoribus invenientes, coacti sunt binos equites adjicere. Praeterquam ab morbo annonaeque, nihil eo biennio intestini externive incommodi fuit. At ubi hae sollicitudines discessere, omnia, quibus turbari solita erat civitas, domi discordia, foris bellum exortum.

LIII. M. Aemilio, C. Valerio Potito consulibus, bellum Aequi parabant: Volscis, quamquam non publico consilio, capebantibus arma, voluntariis mercede sequutis militiam. Ad quorum famam hostium (jam enim in Latinum Hernicumque transscenderant agrum) delectum habentem Valerium consulem M. Maenius tribunus plebis, legis agrariae lator, quum impediret, auxilioque tribuni nemo invitus sacramento diceret; repente nunciatur, arcem Carventanam ab hostibus occupatam esse. Ea ignominia adcepta quum apud Patres invidiae Maenio fuit, tum ceteris tribunis, jam ante praeparatis intercessoribus legis agrariae, praebuit justiore causam resistendi conlegae. Itaque quum res diu ducta per altercationem esset; consulibus Deos hominesque testantibus, *quidquid ab hostibus cladis ignominiaeque aut jam adceptum esset aut immineret, culpam penes Maenium fore, qui delectum impediret*; Maenio contra vociferante, *si injusti domini possessione agri publici cederent, se moram delectui non facere*; decreto interposito,

fito, novem tribuni sustulerunt certamen; pronuntiaveruntque ex conlegii sententia, *C. Valerio consuli se, damnum aliamque coercitionem, adversus intercessionem conlegae, delectus causa detrectantibus militiam inhibenti, auxilio futuros esse.* Hoc decreto consul armatus quum paucis, adpellantibus tribunum, collum torlisset, metu ceteri sacramento dixere. Ductus exercitus ad Carventanam arcem, quamquam invisus infestusque consuli erat, inpigre primo statim adventu, dejectis qui in praesidio erant, arcem recipit. Praedatores, ex praesidio per negligentiam dilabii, occasionem aperuere ad invadendum. Praedae ex adfidiis populationibus, quod omnia in locum tutum congesta erant, fuit aliquantum. Venditum sub hasta consul in aerarium redigere quaestores iussit; tum praedicans participem praedae fore exercitum, quum militiam non abnuisset. Auctae inde plebis ac militum in consulem irae. Itaque, quum ex senatus consulto Urbem ovens introiret, alternis inconditi versus militari licentia jactati: quibus consul increpitus, Maenii celebre nomen laudibus fuit, quum ad omnem mentionem tribuni favor circumstantis populi plausuque et adcensu cum vocibus militum certaret. Plusque ea res, quam prope sollemnis militum lascivia in consulem, curae Patribus iniecit. Et tanquam haud dubius inter tribunos militum honos Maenii, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

LIIV. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. Furius Medullinus iterum. Non alias aegrius plebs tulit, tribunicia sibi comitia non commissa. Eum dolorem quaestoriis comitiis simul ostendit, et ulta est, tunc primum plebejis quaestoribus creatis: ita ut, in
qua-

quatuor creandis, unum patricio K. Fabio Ambusto relinqueretur locus; tres plebei, Q. Silius, P. Aelius, P. Pupius clarissimarum familiarum juvenibus praeferrentur. Auctores fuisse tam liberi populo subfragii Icilios adicio, ex familia infestissima Patribus tres in eum annum tribunos plebis creatos, multarum magnarumque rerum molem avidissimo adeo populo ostentantes: quum adfirmassent, nihil se moturos, si ne quaestoriis quidem comitiis, quae sola promiscua plebi Patribusque reliquisset senatus, fatis animi populo esset ad id, quod tamdiu vellent, et per leges liceret. Pro ingenti itaque victoria id fuit plebi: quaesturamque eam non honoris ipsius sine aestimabant; sed patefactus ad consulatum ac triumphos locus novis hominibus videbatur. Patres contra non pro communicatis, sed pro amissis honoribus, fremere; negare, *Si ea ita sint, liberos tollendos esse: qui pulsi majorum loco, cernentesque alios in possessione dignitatis suae, Salii Flaminesque nusquam alio, quam ad sacrificandum pro populo, sine imperiis ac potestatibus relinquuntur.* Inritatis utriusque partis animis, quum et spiritus plebes summisset, et tres ad popularem causam celeberrimi nominis haberet duces; Patres omnia quaestoriis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cernentes, tendere ad consulum comitia, quae nondum promiscua essent. Icilius contra tribunos militum creandos dicere, et tandem aliquando inpartendos plebi honores.

LV. Sed nulla erat consularis actio, quam impediendo id, quod petebant, exprimerent: quum mira opportunitate, Volscos et Aequos praedatum extra fines exisse in agrum Latinum Hernicumque, adfertur. Ad quod bellum ubi ex senatus consulto consules delectum

habe-

habere obcipiunt; obfcare tunc enixe tribuni, ſibi plebique eam fortunam oblatam memorantes. Tres erant, et omnes acerrimi viri, generoſique jam, ut inter plebejos. Duo, ſinguli ſingulos, ſibi conſules adſervandos adſidua opera deſumunt: uni concionibus data nunc detinenda, nunc concienda, plebs. Nec delectum conſules, nec comitia, quae petebant, tribuni expediebant. Inclinate deinde ſe fortuna ad cauſam plebis, nuntii veniunt, arcem Carventanam, dilabſis ad praedam militibus, qui in praefidio erant, Aequos, interfectis paucis cuſtodibus arcis, invaſiſſe. Alios recurrentes in arcem, alios palantes in agris caeſos. Ea adverſa civitati res vires tribuniciae actioni adjecit. Nequidquam enim tentati, ut dum denique deſiſterent inpediendo bello, poſtquam non ceſſere nec publicae tempeſtati, nec ſuae invidiae, pervincunt, ut ſenatus conſultum fiat de tribunis militum creandis: certo tamen pacto, ne cujus ratio haberetur, qui eo anno tribunus plebis eſſet: neve quis reſiceretur in annum tribunus plebis; haud dubie Icilioſ denotante ſenatu, quos mercedem ſeditioſi tribunatus petere conſultum inſimilabant. Tum delectus haberi, bellumque omnium ordinum conſenſu adparari coeptum. Conſules ambo proſecti ſint ad arcem Carventanam, an alter ad comitia habenda ſubſtiterit, incertum diverſi auctores faciunt: illa pro certo habenda, in quibus non diſſentiunt, ab arce Carventana quum diu nequidquam obpugnata eſſet, reſeſſum: Veruginem in Volſcis eodem exercitu receptam; populationeſque et praedas et in Aequis et in Volſco agro ingentes factas.

LVI. Romae ſicut plebis victoria fuit in eo, ut, quae mallent, comitia haberent: ita

eventu comitiorum Patres vicere. Namque tribuni militum consulari potestate contra spem omnium tres patricii creati sunt, C. Julius Julius, P. Cornelius Cossus, C. Servilius Ahala. Artem adhibitam ferunt a patriciis, (cujus eos Icilius tum quoque infimilabant) quod turbam indignorum candidatorum intermiscendo dignis, taedio sordium in quibusdam insignium, populum a plebejis avertissent. Volscos deinde et Aequos, seu Carventana arx retenta in spem, seu Verrugine amissum praesidium ad iram compulisset, fama adfertur summa vi ad bellum coortos: caput rerum Antiates esse: eorum legatos utriusque gentis populos circumisse, castigantes ignaviam, quod, abditi intra muros, populabundos in agris vagari Romanos priore anno, et obprimi Verruginis praesidium, passi essent. Jam non exercitus modo armatos, sed colonias etiam, in suos fines mitti: nec ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed Ferentinum etiam de se, captum Hernicis donasse. Ad haec quum inflammarentur animi, ut ad quosque ventum erat, numerus juniorum conscribatur. Ita omnium populorum juvenus Antium contracta, ibi castris positus hostem opperiebantur. Quae ubi tumultu majore etiam, quam res erat, nuntiantur Romam, senatus extemplo (quod in rebus trepidis ultimum consilium erat) dictatorem dici jussit. Quam rem aegre passos Julium Corneliumque ferunt; magnoque certamine animorum rem actam: quum primores Patrum, nequidquam conquesti, non esse in auctoritate senatus tribunos militum, postremo etiam tribunos plebei adpellarent, et consulibus quoque ab ea potestate vim super tali re inhibitam referrent: tribuni plebei, laeti discordia Patrum, nihil esse in his auxi-

lii dicerent, qui non civium, non denique hominum numero essent; si quando promiscui honores, communicata res publica esset, tum se animadverturos, ne qua, superbia magistratum, irrita senatus consulta essent; interim patricii, soluti legum magistratuumque verecundia, per se quoque tribuniciam potestatem agerent.

LVII. Haec contentio minime idoneo tempore, quum tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes hominum. donec, ubi diu alternis Julius Corneliusque, *quum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse aequum, mandatum sibi a populo eripi honorem, disseruere*; tum Alala Servilius tribunus militum, *Tacuisse se tandiu, ait, non quia incertus sententiae fuerit; (quem enim bonum civem secernere sua a publicis consilia?) sed quia maluerit, conlegas sua sponte cedere auctoritati senatus, quam tribuniciam potestatem adversus se implorari paterentur. Tum quoque, si res suerit, libenter se daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis pertinacis sententiae. Sed, quum belli necessitates non expectent humana consilia, potioem sibi conlegarum gratia rem publicam fore: et, si maneat in sententia senatus, dictatorem nocte proxima dicturum: ac, si quis intercedat senatus consulto, auctoritate se fore contentum.* Quo facto quum haud inmeritam laudem gratiamque apud omnes tulisset, dictatore P. Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum creatus exemplo fuit conlegas eumque intuentibus, quam gratia atque honos obportuniora interdum non cupientibus essent. Bellum haud memorabile fuit. Vno atque eo facili proelio caesi ad Antium hostes. Victor exercitus depopulatus Volscum agrum. Castellum ad lacum Fucinum vi expugnatum:

atque in eo tria millia hominum capta, ceteris Volscis intra moenia compulsis, nec defendentibus agros. Dictator, bello ita gesto, ut tantum non defuisse fortunae videretur, felicitate, quam gloria, major in Urbem rediit, magistratuque se abdicavit. Tribuni militum, mentione nulla comitorum consularium habita, (credo ob iram dictatoris creati) tribunorum militum comitia edixerunt. Tum vero gravior cura Patribus incessit; quippe quum prodi causam ab suis cernerent. Itaque sicut priore anno per indignissimos ex plebejis candidatos omnium, etiam dignorum, taedium fecerant; sic tum, primoribus Patrum splendore gratiaque ad petendum praeparatis, omnia loca obtinere; ne cui plebejo aditus esset. Quatuor creati sunt, omnes jam functi eo honore, L. Furius Medullinus, C. Valerius Potitus, N. Fabius Vibulanus, C. Servilius Ahala. Hic relictus continuato honore, quum ob alias virtutes, tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

LVIII. Eo anno, quia tempus induciarum cum Vejenti populo exierat, per legatos festialesque res repeti coeptae. Quibus venientibus ad finem legatio Vejentium obviam fuit. Petiere, ne prius, quam ipsi senatum Romanum adissent, Vejos iretur. Ab senatu inpetratum, quia discordia intestina laborarent Vejentes, ne res ab iis repeterentur. Tantum afuit, ut ex incommodo alieno sua occasio peteretur. Et in Volscis adcepta clades, amisso Verrugine praesidio. Vbi tantum in tempore fuit momenti, ut, quum precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur, subcurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit exercitus subsidio missus, ut ab recenti caede palati ad praedandum hostes obpri-

obprimerentur. Tarditatis causa in senatu magis fuit, quam in tribunis: qui, quia summa vi restare nunciabantur, parum cogitaverunt, nulla virtute superari humanarum virium modum. Fortissimi milites non tamen, nec vivi, nec post mortem, inulti fuere. Insequenti anno, P. et Cn. Cornelii Cossis, N. Fabio Ambusto, L. Valerio Potito, tribunis militum consulari potestate, Vejens bellum motum ob superbum responsum Vejentis senatus; qui legatis repetentibus res, ni facesserent propere urbe sinibusque, duros, quod Lars Tolumnius dedisset, responderi iussit. Id Patres aegre passi decrevere, ut tribuni militum de bello indicendo Vejentibus primo quoque die ad populum ferrent. Quod ubi primo promulgatum est, fremere juvenus, *Non dum debellatum cum Volscis esse: modo duo praesidia obcidione obcisa, et cum periculo retineri. Nullum annum esse, quo non acie dimicetur: et, tamquam poeniteat laboris, novum bellum cum finitimo populo et potentissimo parari, qui omnem Etruriam sit concitaturus.* Haec sua sponte agitata. Insuper tribuni plebis ascendunt: *Maximum bellum Patribus cum plebe esse dicitant: eam de industria vexandam militia trucidandaque hostibus objici: eam procul Urbe haberi atque ablegari, ne domi per otium memor libertatis coloniarumque, aut agri publici, aut subfragii libere ferendi consilia agitet: prestantesque veteranos, stipendia cuiusque et vulnera ac cicatrices numerabant: quid jam integri esse in corpore loci ad nova vulnera adcipienda? quid super sanguinis, qui dari pro re publica posset? rogantes.* Haec quum in sermonibus concionibusque interdum agitantes avertissent plebem ab suscipiendo bello, profertur tempus ferundae legis; quam,

si subjecta invidiae esset, antiquari adparebat.

LIX. Interim tribunos militum in Volscum agrum ducere exercitum placuit. Cn. Cornelius unus Romae relictus. Tres tribuni, postquam nullo loco castra Volscorum esse, nec commissuros se proelio adparuit, tripartito ad devastandos fines discessere. Valerius Antium petit, Cornelius Ectras: quacumque incessere, late populati sunt tecta agrosque, ut distinerent Volscos: Fabius, quod maxime petebatur, ad Anxur obpugnandum sine ulla populatione adcessit. Anxur fuit, quae nunc Tarracinae sunt; urbs prona in paludes. Ab ea parte Fabius obpugnationem ostendit. Circummissae quatuor cohortes cum C. Servilio Ahala quum imminentem urbi collem cepissent; ex loco altiore, qua nullum erat praesidium, ingenti clamore ac tumultu moenia invasere. Ad quem tumultum obstupesci, qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur, locum dedere scalas admovendi; plenaque hostium cuncta erant, et inmitis diu cades pariter fugientium ac resistentium armorum atque inermium fuit. Cogebantur itaque victi, quia cedentibus spei nihil erat, pugnam inire: quum pronunciatum repente, ne quis praeter armatos violaretur, reliquam omnem multitudinem voluntariam exsuis armis: quorum ad duo millia et quingenti vivi capiuntur. A cetera praeda Fabius militem abstinuit, donec conlegae venirent: ab illis quoque exercitibus captum Anxur dictitans esse, qui ceteros Volscos a praesidio ejus loci avertissent. Qui ubi venerunt, oppidum veteri fortuna opulentum tres exercitus diripuerunt. Eaque primum benignitas imperatorum plebem Patribus conciliavit. Additum deinde

de omnium maxime, tempestivo principum in multitudinem munere, ut ante mentionem ullam plebis tribunorumve decerneret senatus, ut stipendium miles de publico acciperet, quum ante id tempus de suo quisque functus eo munere esset.

LX. Nihil adceptum unquam a plebe tanto gaudio traditur. Concursum itaque ad curiam esse, prensatasque exentium manus, et Patres vere adpellatos; effectum esse fatentibus, ut nemo pro tam munifica patria, donec quidquam virium superesset, corpori aut sanguini suo parceret. Quum commoditas iuaret, rem familiarem saltem adquiescere eo tempore, quo corpus addictum atque operatum rei publicae esset, tum, quod ultro sibi oblatum esset, non a tribunis plebis unquam agitated, non suis sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex gaudium cumulatioremque gratiam rei. Tribuni plebis, communis ordinum laetitiae concordiaeque soli expertes, negare, *Tam id laetum Patribus univrsis nec prosperum fore, quam ipsi crederent. Consilium specie prima melius fuisse, quam usu adpariturum. Vnde enim eam pecuniam confici posse, nisi tributo populo indicto? ex alieno igitur aliis largitos. Neque, id etiamsi ceteri ferant, passuros eos, quibus jam emerita stipendia essent, meliorem conditione alios militare, quam ipsi militassent; et eosdem in sua stipendia inpensas fecisse, et in aliorum facere.* His vocibus moverunt partem plebis. Postremo, indicto jam tributo, edixerunt etiam tribuni, auxilio se futuros, si quis in militare stipendium tributum non contulisset. Patres bene coeptam rem perseveranter tueri: conferre ipsi primi: et, quia nondum argentum signatum rat, aes grave plaustris quidem ad aera-

rium convehentes, speciosam etiam conlationem faciebant. Quum senatus summa fide ex censu contulisset, primores plebis, nobilium amici, ex composito conferre incipiunt. Quos quum et a patribus conlaudari, et a militari aetate tamquam bonos cives conspici vulgus hominum vidit, repente, spreto tribunicio auxilio, certamen conferendi est ortum. Et lege perlata de indicendo Vejentibus bello, exercitum magna ex parte voluntarium novi tribuni militum consulari potestate Vejos duxere.

LXI. Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus, Q. Quinctius Cincinnatus, C. Julius Julus iterum, A. Manlius, L. Furius Medullinus tertium, M. Aemilius Mamercinus. Ab his primum circumfessi Veji sunt; sub cujus initium obsidionis quum Etruscorum concilium ad fanum Voltumnae frequenter habitum esset, parum constitit, bellone publico gentis univesae tuendi Vejentes essent. Ea obpugnatio segnior insequenti anno fuit, parte tribunorum exercitusque ad Volscum avocata bellum. Tribunos militum consulari potestate is annus habuit C. Valerium Potitum tertium, M. Sergium Fidenatem, P. Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium Cossam, K. Fabium Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. Cum Volscis inter Ferentinum atque Ecetram signis conlatis dimicatum. Romanis secunda fortuna pugnae fuit. Artena inde, Volscorum oppidum, ab tribunis obsideri coepta. Inde inter eruptionem tentatam, compulso in urbem hoste, occasio data est Romanis inrumpendi. Praeterque arcem cetera capta. In arcem munitam natura globus armatorum concessit. Infra arcem caesi captique multi mortales. Arx deinde obsidebatur: nec aut

vi capi poterat, quia pro spatio loci fatis praesidii habebat; aut spem dabat deditiois, omni publico frumento, priusquam urbs caperetur, in arcem convecto. Taedioque recessum inde foret, ni servus arcem Romanis prodidisset. Ab eo milites per locum arduum adcepti cepere. A quibus quum custodes trucidarentur, cetera multitudo, repentino pavore obpressa, in deditioem venit. Diruta et arce et urbe Artena, reductae legiones ex Volscis omnique vis Romana Vejos conversa est. Proditori, praeter libertatem, duarum familiarum bona in praemium data. Servius Romanus vocitatus. Sunt, qui Artenam Vejentium, non Volscorum, fuisse credant. Praebet errorem, quod ejusdem nominis urbs inter Caere atque Vejos fuit: sed eam reges Romani delevere, Caeretumque, non Vejentium, fuerat. Altera haec nomine eodem in Volscō agro fuit, cujus excidium est dictum.

T. LIVII PATAVINI
LIBER V.

BREVIARIUM.

CAP. I. Octo creantur tribuni mil. cons. pot., et rex a Vejentibus. His auxilium negatur ab Etruriae populis, ob odium non modo regni, et regis ipsius, hominis superbi et crudelis. 2. Hibernacula ad Vejos. Hinc tribuniciae seditiones. 3 — 6. Eas comprimit Ap. Claudius Crassus trib. mil. c. p. scita oratione. 7. Incendium haurit opera Rom. ad Vejos. Omnes, quibus census equester est, equis se suis stipendia facturos promittunt. Quo exemplo incitata plebs operam reip. extra ordinem pollicetur. Publica laetitia. Fit Sctum, ut omnibus his publice agantur gratiae et aera procedant voluntariam extra ordinem professis militiam. Et equiti certus aeris numerus adsignatur. 8. Praesidium Anxuri obpressum. Discordia ducum Rom. in castris, ad Vejos positis. Bellum auctum adventu Capenatum Faliscorumque. Castra minora obpugnantur, et neque L. Virginius, qui majoribus praeest, auxilium sponte mittit M. Sergio, ob privatum odium, neque hic opem ab inimico petit. Sergius cum multis Romam pertendit, quo et Virginius adicitur. 9. Tribuni m. c. p. ante Idus Dec. abdicare se magistratu, et alii jam Kal. Oct. cum obcipere juben-

jubentur. 10. *Tributum*, quod cum numero militum crescit, inxiti conferunt, qui domi remanent Urbemque tuentur. Inde conciones seditiosae tribunorum pl. Horum numerus comitiis expleri nequit, et cooptatione, patriciorum opibus adjuncta, lex *Trebonia* labefactatur. 11. Inde ira plebis et Cn. *Trebonii* trib. pl. Ea vertitur in *Sergium* *Virginiumque*, qui adcusantur, 12. damnanturque. Bellum multiplex, ad *Vejos*, ad *Capenam*, in *Faliscis* et in *Volscis*, ubi *Auxur*, nequidquam obpugnatum, obsidetur. *Tributum* conferri vetant tribuni, et miles flagitat aera. Tandem concordia ordinum restituitur, uno ex plebe, usurpandi juris causa, *P. Licinio Calvo* tribuno mil. cons. pot. creato. 13. *Auxur* receptum. Proximis comitiis tribunorum mil. c. p. unus ex patriciis candidatis locum tenet, et *V* plebejos centuriae dicunt. Tristem hiemem pestilens excipit aestas. *Lectisternium* primum. *Anceps* ad *Vejos* proelium, et ingens hostium caedes. 14. Ob religionem majestatemque petentium patricii creantur tribuni mil. c. p. *L. Valerius Potitus* a *Faleriis*, et *M. Furius Camillus* a *Capena* ingentes agunt praedas. 15. *Prodigia*. *Lacus Albanus* in altitudinem insolitam crescit, et *haruspex Etruscus* vaticinantis in modum canit, *Romanum Vejis* non potiturum, nisi aqua ex lacu emissa. 16. *Tarquinienses* novi hostes exorti. *Multiplex* bellum et certamina *Patrum plebisque*. *Sors oraculi Delphici*, congruens responso *Etrusci vatis*. 17. *Prodigii Albani* procuratio. *Magistratus vitio* creati honore abeunt. *Interregnum*. *Concilia Etruriae* ad *Voltumnae* fauam. 18. *Tribunatus militum* *P. Licinio Calvo*, exactae aetatis viro, iterum offertur, eoque rogante, datur filio. *Titinius Genuciusque*, collegae ejus,

a Faliscis et Capenatibus in insidias trahuntur, et hic perit. Multiplex rei fama, ingensque terror Romae et in castris ad Vejos.

19. Ludis Latinisque instauratis, et aqua ex lacu Albano emissa in agros, M. Furius Camillus dictator dicitur. Is Faliscos Capenatesque fundit, et cuniculum agit in arcem Vejorum. 20. Quum jam in manibus videt victoriam esse, per literas ex senatu quaerit, quid de praeda faciendum censeant. 21. Excidium Vejorum, urbis opulentissimae et X annos obsessae. 22. Libera corpora venduntur sub corona, eaque sola pecunia in publicum redigitur, haud sine ira plebis. Praeter alios deos Juno Regina Romam deportatur. 23. Subplicationes in quadriduum decretae. Splendidus dictatoris triumphus. Templum Junonis Reginae in Aventino locatum dedicatumque Matutae matris. Decima praedae pars, a Camillo Apollini vota, in publicum deferenda censetur. Ea quoque conlatio plebis animos a Camillo alienat. 24. Capenatibus subactis in Faliscis bellum restat. Tribuni pl. suadent, ut Vejos non tam colonia deducatur, quam pars populi aut omnes adeo transmigrant. Optimates adversantur. 25. Camillo pontificibusque auctoribus urbs et ager Vejentium aestimatur, et decimae partis pretium ex aerario promendum censetur. Ob inopiam ejus matronae conferunt aurum et ornamenta sua. His inde honor habetur, ut pilento ad sacra ludosque, carpento festo profestoque die utantur. Cratera aurea donum Apollini portatur Delphos. Tribuni pl. incitant multitudinem in principes et ante alios in Camillum.

26. Camillus Faliscorum castra capit et obsidet urbem. 27. Principum liberis, a magistro suo in castra Rom. perductis, proditorem tradit denu-

denudatum simulque virgas, quibus eum Falerios agant verberantes. Talis fides et iustitia Faliscorum deditioem efficit. 28. Legati, Delphos cum dono missi, a piratis Liparensium excipiuntur, sed a Timasitheo, eorum principe, cum praesidio navium Delphos indeque Romam deducuntur. In Aequis varie pugnatur ducibus C. Aemilio et Sp. Postumio: sed postremo ab hoc exercitus hostium deletur. 29. L. Lucretius Flavius cos. vincit Aequos, qui Vitelliam expugnauerant. A. Virginius et Q. Pomponius, tribuni pl. biennii superioris, qui, gratificantes Patribus, rogationi conlegarum intercesserant, rei condemnantur. Inde Camillus et plebem increpat et consules. 30. Idem senatum incitat adversus rogationem, a tribuuis pl. latam, ut Vejos commigraretur. Ea antiquatur et agri Vejentani septena jugera dividuntur plebi. 31. Ludi magni et dedicatio aedis Junonis Reginae. Bellum cum Aequis gestum, indictumque Volsiniensibus et Salpinatibus. Fames et pestilentia. Moritur C. Julius censor, eique subficitur M. Cornelius. Id postea religioni fuit, quia eo lustro Roma est capta: nec deinde unquam in demortui locum censor subficitur. 32. Volsiniensium fuga et deditio. Praedae ex Salpinati agro actae. Vox divinitus missa de adventu Gallorum, et a M. Caedicio, homine de plebe, noctu audita. Camillus ab L. Apulejo trib. pl. propter praedam Vejentanam adcusatur, et in exsilium abit.

33. Legati Clusini Romam veniunt, auxilium petentes adversus Gallos. Antiquiora Gallorum bella cum Etruscis. Horum opes late olim terra marique patentes. 34. Populi Galliae variis temporibus Alpes transgressi, ducibus potissimum Belloveso 35. et Elitovio. Senones Clu-

Clusium obpignant, et legati ad eos Romam mittuntur, tres M. Fabii Ambusti filii. 36. Praeferores juvenes minis adcendunt Gallorum animos, et mox contra jus gentium ante signa Etruscorum pugnant. Hinc Galli Romam mittunt legatos postulatum, ut Fabii dedantur. Ibi vero plus gratia atque opes valent, et, quorum de poena agebatur, tribuni mil. c. p. creantur. 37. Romani negligenter parant bellum, et Galli, flagrantes ira, citato agmine Romam contendunt. 38. Pugna ad Alliam fl. in qua nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites est. Vincuntur a Brenno, et plurimi Veios perfugiunt, quorum multi caeduntur circa ripam Tiberis et gurgitibus ejus hauriuntur. 39. Senones, spoliis caesorum lectis, inter Romam atque Anienem confidunt. Romani in Urbe pavent, et militaris juvenus in Capitolium concedit. 40. Multi Janiculum, agros et urbes finitimas petunt. Virgines Vestales alique sacerdotes Romam deserunt, et a L. Albinio Caere pervehuntur. 41. Galli Urbem diripiunt, et seniores, in medio aedium sedentes, trucidant. 42. Juventus Rom. adtonita in arce audit hostium clamorem, mulierum puerorumque ploratum, ignis late vagantis sonitum et fragorem ruentium tectorum. 43. Hostes, inpetum in arcem facientes, strage ac ruina funduntur, et inde obsidionem parant. Pars per finitimos praedantur populos, et quosdam fortuna ipsa ducit Ardeam, ubi Camillus exsulat. 44. Is Ardeates incitat ad obprimendos populatores agri sui. 45. Strages Gallorum in Ardeati Antiatique, et Tuscorum in Veienti agro. 46. C. Fabius Dorso, de Capitolio per medias hostium stationes degressus, in Quirinali colle facit statum Fabiae gentis sacrificium, et ad suos redit.

dit. Romani palantes conveniunt Vejos et arcessunt Camillum. Is, consulto ante senatu Rom. per Pontium Cominium, qui in Capitolium evaserat, dictator absens dicitur. 47. Capitolium, quod Galli noctu adscendunt, clangore anserum et virtute M. Manlii servatur. Is donatur sarre vinoque; et vigiles piniuntur. 48. Fames et pestilentia. Busta Gallica. Panes de Capitolio jactati in hostium stationes. Extrema fames. Pactio Romanorum cum Gallis. 49. Dictatoris adventus, duplex in Vrbe viaque Gabina victoria, et triumphus. 50. Fana restituta, terminata, expiata. Hospitium cum Caeretibus publice factum. Ludi Capitolini. Templum Aii Locutii. Aurum, quod Gallis ereptum erat, sub Jovis sella poni jussum. Matronis auri conlati causa gratiae actae et solennis post mortem laudatio decreta. 51 — 54. Camillus disuadet actionem tribuniciam Vejos transmissandi. 55. Movetur plebs tum oratione Camilli, maxime ea, quae ad religiones pertinebat, tum omine vocis, emissae a centurione, qui; cohortibus ex praesidiis forum transeuntibus, in comitio exclamaverat: Signifer, statue signum! hic manebimus optime. Vrbs promiscue et festinanter aedificari coepta.

I. **P**ace alibi parata, Romani Veji que in armis erant tanta ira odioque, ut victis finem adesse adpareret. Comitia utriusque populi longe diversa ratione facta sunt. Romani auxere tribunorum militum consulari potestate numerum. Octo, quot numquam antea, creati, M. Aemilius Mamercinus iterum, L. Val-

le-

lerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus, M. Quinctilius Varus, L. Julius Julius, M. Postumius, M. Furius Camillus, M. Postumius Albinus. Vejentes contra taedio annuae ambitionis, quae interdum discordiarum causa erat, regem creavere. Obfendit ea res populorum Etruriae animos, non majore odio regni, quam ipsius regis. Gravis jam is antea genti fuerat opibus superbiaque, quia sollemnia ludorum, quos intermitteri nefas est, violenter diremisset: quum ob iram repulsa, quod subfragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus esset, artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex medio ludicro repente abduxit. Gens itaque, ante omnes alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium Vejentibus negandum, donec sub rege essent, decrevit. Cujus decreti subpressa fama est Vejis propter metum regis; qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis eum principe, non vani sermonis auctorem, habebat. Romanis etsi quietae res ex Etruria nuntiabantur, tamen, quia omnibus conciliis eam rem agitari adferebatur, ita muniebant, ut ancipitia munimenta essent: alia in urbem et contra oppidorum eruptiones versa: aliis frons in Etruriam spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.

II. Quum spes major imperatoribus Romanis in obsidione, quam in obpugnatione, esset; hibernacula etiam, res nova militi Romano, aedificari coepta: consiliumque erat, hyemando continuare bellum. Quod postquam tribunis plebis, jam diu nullam novandi res causam invenientibus, Romam est adlatum, in concionem profiliunt, sollicitant plebis animos, *Hoc illud esse dictitantes, quod aera mili-*
liti-

litibus sint constituta: nec se fefellisse, id domum inimicorum veneno inlitum fore. Venisse libertatem plebis: remotam in perpetuum et ablegatam ab Vrbe et ab re publica iuventutem, jam ne hyemi quidem aut tempori anni cedere, ac domos et res invisere suas. Quam putarent continuatae militiae causam esse? nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid per frequentiam juvenum eorum, in quibus vires omnes plebis essent, agi de commodis eorum posset. Vexari praeterea et subigi multo acrius, quam Vejentes. Quippe illos hyemem sub tectis suis agere, egregiis muris situque naturali urbem tutantes: militem Romanum in opere ac labore, nivibus pruvisque obrutum, sub pellibus durare, ne hyemis quidem spatio, quae omnium bellorum terra marique sit quies, arma deponentem. Hoc neque reges, neque ante tribuniciam potestatem creatam superbos illos consules, neque triste dictatoris imperium, neque inportunos decemviros injunxissent servitutis, ut perennem militiam facerent, quod tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent. Quidnam illi consules dictatoresve facturi essent, qui proconsularem imaginem tam saevam ac truce[m] fecerint? Sed id accidere haud immerito. Non fuisse ne in octo quidem tribunis militum locum ulli plebejo. Antea trina loca cum contentione summa patricios explere solitos: nunc jam octojuges ad imperia obtinenda ire; et ne in turba quidem haerere plebejum quemquam, qui, si nihil aliud, admoneat conlegas, liberos et cives eorum, non servos, militare, quos hyeme saltem in domos ac tecta reduci oporteat, et aliquo tempore anni parentes liberosque ac conjuges invisere, et usurpare libertatem, et creare magistratus. Haec taliaque vociferantes adverla-

rium haud inparem nacti sunt Ap. Claudium, relictum a conlegis ad tribunicias seditiones comprimendas; virum inbutum jam ab juven-ta certaminibus plebejis: quem auctorem ali-quot annis ante fuisse memoratum est, per conlegarum intercessionem, tribuniciae pote-statis dissolvendae.

III. Is tum jam, non promptus ingenio tantum, sed usu etiam exercitatus, talem ora-tionem habuit: *Si unquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra, an sua, causa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc anno defuisse dubitari certum habeo. Et quum laetor, tandem longi erroris vobis finem factum esse, tum, quod secundis potissimum ve-stris rebus his error est sublatus, et vobis, et propter vos rei publicae gratulor. An est quisquam, qui dubitet, nullis injuriis vestris, si quae forte aliquando fuerunt, unquam aequae, quam munere Patrum in plebem, quum aera militan-tibus constituta sunt, tribunos plebis obfensos ac concitados esse? quid illos aliud aut tum ti-muisse creditis, aut hodie turbare velle, nisi concordiam ordinum, quam dissolvendae maxi-me tribuniciae potestatis reutur esse? Sic, her-cule, tanquam artifices improbi, opus quae-runt; qui et semper aegri aliquid esse in re publi-ca volunt, ut sit, ad cujus curationem a vobis adhibeantur. Vtrum enim defenditis, an in-pugnatis plebem? utrum militantium adversarii estis, an causam agitis? Nisi forte hoc dicitis, Quidquid Patres faciunt, displicet; sive illud pro plebe, sive contra plebem est. Et quemad-modum servis suis vetant domini quidquam rei cum alienis hominibus esse, pariterque in iis be-neficio ac maleficio abstineri aequum censent: sic vos interdicitis Patribus commercio plebis; ne nos comitate ac munificentia nostra provoce-*

mus

mus plebem, nec plebs nobis dicto audiens atque obediens sit. Quanto tandem, si quidquam in vobis, non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis, et, quantum in vobis esset, indulgere potius comitati Patrum atque obsequio plebis oportuit? quae si perpetua concordia sit, quis non spondere ausit, maximum hoc imperium inter finitimos brevi futurum esse?

IV. Atque ego, quam hoc consilium conlegarum meorum, quo abducere infecta re a Vejis exercitum noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea disseram: nunc de ipsa conditione dicere militantium libet. Quam orationem, non apud vos solum, sed etiam in castris, si habeatur, ipso exercitu disceptante, aequam arbitror videri posse. In qua si mihi ipsi nihil, quod dicerem, in mentem venire posset, adversariorum certe orationibus contentus essem. Negabant nuper, danda esse aera militibus, quia numquam data essent. Quoniam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adjectum commodi sit, eis laborem etiam novum pro portione injungi? Nusquam nec opera sine emolumento, nec emolumentum ferme sine inpenso opera est. Labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam inter se naturali sunt juncta. Molestie antea ferebat miles, se suo sumtu operam rei publicae praebere: gaudebat idem, partem anni se agrum suum colere; quaerere, unde domi militiaeque se ac suos tueri posset. Gaudet nunc, fructui sibi rem publicam esse, et laetus stipendium accipit. Aequo igitur animo patiatur, se ab domo, ab re familiari, cui gravis inpenso non est, paullo diutius abesse. An, si ad calculos eum res publica vocet, non merito dicat: annua aera habes, annuam operam ede? An tu ae-

quum censes, militia semestri solidum te stipendium accipere? Invitus in hac parte orationis, Quirites, moror: sic enim agere debent, qui mercenario milite utuntur. At nos tamquam cum civibus agere volumus: agique tamquam cum patria nobiscum aequum censemus. Aut non suscipi bellum oportuit; aut geri pro dignitate populi Romani, et perfici, quam primum oportet. Perficietur autem, si urgemus obsessos: si non ante abscedimus, quam spei nostrae finem captis Vejis imposuerimus. Si, Hercules, nulla alia causa, ipsa indignitas perseverantiam imponere debuit. Decem quondam annos urbs obpugnata est ob viam mulierem ab universa Graecia: quam procul ab domo? quot terras, quot maria distans? Nos intra vicissimum lapidem, in conspectu prope urbis nostrae, annuam obpugnationem perferre piget: scilicet, quia levis causa belli est, nec satis quidquam justis doloris est, quod nos ad perseverandum stimulet. Septies rebellaverunt, in pace numquam fidi fuerunt: agros nostros millies depopulati sunt: Fidenates deficere a nobis coegerunt, colonos nostros ibi interfecerunt: auctores fuere contra jus gentium caedis impiae legatorum nostrorum: Etruriam omnem adversus nos concitare voluerunt, hodieque id moluntur: res repetentes legatos nostros, haud procul afuit, quin violarent.

V. Cum his molliter et per dilationes bellum geri oportet? Si nos tam justum odium nihil movet, ne illa quidem, oro vos, movent? Operibus ingentibus septa urbs est, quibus intra muros coercetur hostis. Agrum non coluit, et culta evasata sunt bello. Si reducimus exercitum, quis est, qui dubitet, illos, non a cupiditate solum ulciscendi, sed etiam necessitate imposita

sita ex alieno praedandi, quum sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non differimus igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros adcipimus. Quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus boni tribuni plebis quum stipendium extorquere voluerint, nunc consultum repente volunt, quale est? Vallum fossamque, ingentis utramque rem operis, per tantum spatii duxerunt: castella primo pauca, postea, exercitu aucto, creberrima fecerunt: munitiones non in urbem modo, sed in Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia veniant, obposuere. Quid turres, quid vineas testudinesque et alium obpugnandarum urbium adparatum loquar? Quum tantum laboris exhaustum sit, et ad finem jam operis tandem perventum; relinquendane haec censeatis, ut ad aestatem rursus novus de integro his instituendis exsudetur labor? Quanto est minus opera tueri facta, et instare, et perseverare, defungique cura? Brevis enim profecto res est, si uno tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has intervallaque lentiorrem spem nostram facimus. Loquor de opere et de temporis jactura. Quid? periculi, quod differendo bello adimus, num oblivisci nos haec tam crebra Etruriae concilia de mittendis Vejos auxiliis patiuntur? Ut nunc res se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros: quantum in illis est, capere Vejos licet. Quis est, qui spondeat, eundem, si differtur bellum, animum postea fore? quum, si laxamentum dederis, major frequentiorque legatio itura sit: quum id, quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Vejis, spatio interposito mutari possit, vel consensu civitatis, ut eo reconcilient Etruriae animos, vel ipsius voluntate regis, qui obstare regnum suum saluti civium nolit. Videte, quot res,

quam inutiles, sequantur illam viam consilii: jactura operum tanto labore factorum, vastatio iuminens finium nostrorum, Etruscum bellum pro Vejente concitatum. Haec sunt, tribuni, consilia vestra, non, hercule, dissimilia, ac si quis aegro, qui, curari se fortiter passus, ex templo convalescere possit, cibi gratia praesentis aut potionis longinquum et forsitan insanabilem morbum efficiat.

VI. Si, me Dius fidius, ad hoc bellum nihil pertineret, ad disciplinam certe militiae plurimum intererat, insuescere militem nostrum, non solum parata victoria frui, sed, si res etiam lentior sit, pati taedium, et quamvis serae spei exitum expectare; et, si non sit aestate perfectum bellum, hyemem opperiri, nec, sicut aestivas aves, statim auctumno tecta ac recessum circumspicere. Obsecro vos, venandi studium ac voluptas homines per nives ac pruinas in montes sylvasque rapit; belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet? Adeone effeminata corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos, ut hyemem unam durare in castris, abesse ab domo non possint? ut, tamquam navale bellum, tempestatibus captandis et observando tempore anni, gerant, non aestius, non frigora pati possint? Erubescant profecto, si quis eis haec objiciat; contendantque, et animis et corporibus suis virilem patientiam inesse, et se juxta hyeme atque aestate bella gerere posse: nec se patrocinium mollitiae inertiaeque mandasse tribunis, et meminisse, hanc ipsam potestatem non in umbra nec in tectis majores suos creasse. Haec virtute militum vestrorum, haec Romano nomine sunt digna, non Vejoes tantum, nec hoc bellum intueri, quod inflat; sed famam et ad
alia

alia bella et ad ceteros populos in posterum quaerere. An mediocre discrimen opinionis sequitur ex hac re putatis; utrum tandem finitimi populum Romanum cum esse putent, cujus si qua urbs primum illum brevissimi temporis sustinuerit inpetum, nihil deinde timeat? an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum non taedium longinquae obpugnationis, non vis hyemis ab urbe circumfessa semel amovere possit, nec finem ullum alium belli, quam victoriam, noverit; nec inpetu potius bella, quam perseverantia, gerat? Quae in omni quidem genere militiae, maxime tamen in obsidendis urbibus, necessaria est; quarum plerasque, munitionibus ac naturali situ inexpugnabiles, fame sitique tempus ipsum vincit atque expugnat: sicut Vejos expugnabit; nisi auxilio hostibus tribuni plebis fuerint, et Romae invenerint praesidia Vejentes, quae nequidquam in Etruria quaerunt, An est quidquam, quod Vejentibus optatum aequè contingere possit, quam ut seditionibus primum urbs Romana, deinde velut ex contagione castra impleantur? At, hercule, apud hostes tanta modestia est, ut non obsidionis taedio, non denique regni, quidquam apud eos novatum sit; non negata auxilia ab Etruscis inritaverint animos. Morietur enim extemplo, quicumque erit seditionis auctor. Nec cuiquam dicere ea licebit, quae apud vos inpune dicuntur. Fustuarium meretur, qui signa relinquit, aut praesidio decedit. Auctores signa relinquendi et deserendi castra, non uni aut alteri militi, sed universis exercitibus, palam in concione audiuntur. Adeo, quidquid tribunus plebi loquitur, etsi prodendae patriae dissolvendaeque rei publicae est, adsuescitis aequi audire; et, dulcedine potestatis ejus capti, quaelibet

sub ea scelera latere sunitis. Reliquum est, ut, quae hic vociferantur, eadem in castris et apud milites agant, et exercitus corrumpant, ducibusque parere non patiantur: quoniam ea demum Romae libertas est, non senatum, non magistratus, non leges, non mores majorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae.

VII. Par jam etiam in concionibus erat Appius tribunus plebis; quum subito, unde minime quis crederet, adepta calamitas apud Vejos et superiorem Appium in causa, et concordiam ordinum majorem ardoremque ad obsidendos pertinacius Vejos fecit. Nam quum agger promotus ad urbem vineaeque tantum non jam injunctae moenibus essent, dum opera interdium fiunt intentius, quam nocte custodiuntur: patefacta repente porta, ingens multitudo, facibus maxime armata, ignes conjecit; horaeque momento simul aggerem ac vineas, tam longi temporis opus, incendium hausit; multique ibi mortales, nequidquam opem ferentes, ferro ignique absumti sunt. Quod ubi Romam est nunciatum; moestitiam omnibus, senatui curam metumque injecit, ne tum vero sustineri nec in urbe seditio, nec in castris posset, et tribuni plebis velut ab se victae rei publicae insultarent: quum repente, quibus census equester erat, equi publici non erant adsignati, consilio prius inter sese habito, senatum adeunt, factaque dicendi potestate, equis se suis stipendia facturos promittunt. Quibus quum amplissimis verbis gratiae ab senatu actae essent, famaue ea forum atque urbem pervasisset, subito ad curiam concursus fit plebis. *Pedestris ordinis se, ajunt, nunc esse, operamque rei publicae extra ordinem polliceri, seu Vejos, seu quo alio ducere velint. Si*

Ve-

Vejos ducti sint, negant, se inde prius, quam capta urbe hostium, redituros esse. Tum vero jam superfundenti se laetitiae vix temperatum est. Non enim, sicut equites, dato magistratibus negotio, laudari iussi; neque aut in curiam vocati, quibus responsum daretur, aut limine curiae continebatur senatus: sed pro se quisque ex superiore loco ad multitudinem, in comitio stantem, voce manibusque significare publicam laetitiam. Beatam urbem Romanam et invictam et aeternam illa concordia dicere: laudare equites, laudare plebem, diem ipsum laudibus ferre: victam esse fateri comitatem benignitatemque senatus. Certatim Patribus plebique manare gaudio lacrumae; donec, revocatis in curiam Patribus, senatus consultum factum est, *Vt tribuni militares, concione advocata, peditibus equitibusque gratias agerent: memorem pietatis eorum erga patriam dicerent senatum fore.* Placere autem, omnibus his voluntariam extra ordinem professis militiam aera procedere. Et equiti certus numerus aeris est assignatus. Tum primum equis merere equites coeperunt. Voluntarius ductus exercitus Vejios non amissa modo restituit opera, sed nova etiam instituit. Ab urbe commeatus intentiore, quam antea, subvehi cura; ne quid tam bene merito exercitui ad usum deesset.

VIII. Insequens annus tribunos militum consulari potestate habuit C. Servilium Aham tertium, Q. Servilium, L. Virginium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, M. Sergium iterum. His tribunis, dum cura omnium in Vejens bellum intenta est, neglectum Anxuri praesidium vacationibus militum et Volscos mercatores vulgo receptando, proditis repente portarum custodibus, oppressum est. Minus

militum periit, quia praeter aegros lixarum in modum omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur. Nec Vejis melius gesta res, quod tum caput omnium curarum publicarum erat. Nam et duces Romani plus inter se irarum, quam adversus hostes animi, habuerunt: et auctum est bellum adventu repentino Capenatium atque Faliscorum. Hi duo Etruriae populi, quia proximi regione erant, devictis Vejis, bello quoque Romano se proximos fore credentes, Falisci propria etiam causa infesti, quod Fidenati bello se jam antea immiscuerant, per legatos ultro citroque missos jure jurando inter se obligati, cum exercitibus nec opinato ad Vejos adcessere. Forte ea regione, qua M. Sergius tribunus militum praeerat, castra adorti sunt, ingentemque terrorem intulere; quia Etruriam omnem excitam sedibus magna mole adesse Romani crediderant. Eadem opinio Vejentes in urbe concitavit. Ita ancipiti proelio castra Romana obpugnabantur; concursantesque, quum huc atque illuc signa transferrent, nec Vejentem satis cohibere intra munitiones, nec suis munimentis arcere vim, ac tueri se ab exteriori poterant hoste. Vna spes erat, si ex majoribus castris subveniretur, ut diversae legiones, aliae adversus Capenatem ac Faliscum, aliae contra eruptionem oppidanorum, pugnarent. Sed castris praeerat Virginus, privatim Sergio invisus infestusque. Is, quum pleraque castella obpugnata, superatas munitiones, utrumque inveni hostem nunciaretur, in armis milites tenuit: si opus foret auxilio, conlegam dictitans ad se missurum. Hujus adrogantiam pertinacia alterius aequabat, qui, ne quam opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste, quam vincere per civem, maluit. Diu
in

in medio caesi milites; postremo, desertis munitionibus, perpauca in majora castra, pars maxima atque ipse Sergius Romam pertenderunt. Vbi quum omnem culpam in conlegam inclinaret, adiri Virginium ex castris, interea praeesse legatos placuit. Acta deinde in senatu res est, certatunque inter conlegas maledictis. Pauci rei publicae, huic atque illi, ut quosque studium privatim aut gratia occupaverunt, adsunt.

IX. Primores Patrum, sive culpa sive infelicitate imperatorum tam ignominiosa clades adcepta esset, censuere, *Non expectandum justum tempus comitorum, sed extemplo novos tribunos militum creandos esse, qui Kalendis Octobribus magistratum obciperent.* In quam sententiam quum pedibus iretur, ceteri tribuni militum nihil contradicere. At enimvero Sergius Virginiusque, propter quos poenitere magistratum ejus anni senatum adparebat, primo deprecari ignominiam, deinde intercedere senatus consulto: negare, se ante Idus Decembres, sollemnem ineundis magistratibus diem, honore abituros esse. Inter haec tribuni plebis, quum in concordia hominum secundisque rebus civitatis inviti silentium tenuissent, feroces repente minari tribunis militum, nisi in auctoritate senatus essent, se in vincula eos duci iussuros esse. Tum C. Servilius Ahala tribunus militum: *Quod ad vos adtinet, tribuni plebis, minasque vestras, nae ego libenter experirer, quam non plus in his juris, quam in vobis animi, esset. Sed nefas est tendere adversus auctoritatem senatus. Proinde et vos desinite inter nostra certamina locum injuriae quaerere: et conlegae aut facient, quod censet senatus, aut, si pertinacius tendent, dictatorem extemplo dicam, qui eos abire magistra-*

stratu cogat. Quum omnium adfensu comprobata oratio esset, gaudentque Patres, sine tribuniciae potestatis terriculis inventam esse aliam vim majorem ad coercendos magistratus; victi consensu omnium comitia tribunorum militum habuere, qui Kalendis Octobribus magistratum obciperent: seque ante eam diem magistratu abdicavere.

X. L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo iterum, M. Aemilio Mamercino tertium, Cn. Cornelio Cossio iterum, K. Fabio Ambusto, L. Julio Julo, tribunis militum consulari potestate, multa domi militiaeque gesta. Nam et bellum multiplex fuit eodem tempore; ad Vejos et ad Capenam et ad Falerios et in Volscis, ut Anxur ab hostibus recuperaretur: et Romae simul delectu, simul tributo conferendo, laboratum est: et de tribunis plebei cooptandis contentio fuit: et haud parvum motum duo judicia eorum, qui paullo ante consulari potestate fuerant, excivere. Omnium primum tribunis militum fuit, delectum haberi; nec juniores modo conscripti, sed seniores etiam coacti nomina dare, ut Urbis custodiam agerent. Quantum autem augebatur militum numerus, tanto majore pecunia in stipendium opus erat: eaque tributo conferebatur, invitis conferentibus, qui domi remanebant, quia tuentibus Urbem opera quoque militari laborandum serviendumque rei publicae erat. Haec per se gravia, indigniora ut viderentur, tribuni plebis seditiosis concionibus faciebant, *ideo aera militibus constituta esse, arguendo, ut plebis partem militia, partem tributo conficerent.* *Vnum bellum annum jam tertium trahi, et consulto male geri, ut diutius gerant.* *In quatuor deinde bella uno delectu exercitus scriptos et pueros quoque ac*
senes

senes extractos. Jam non aestatis nec hyemis discrimen esse, ne ulla quies umquam miserae plebi sit: quae nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit; ut, quum confecta labore, vulneribus, postremo aetate corpora retulerint, incul-taque omnia diutino dominorum desiderio domi invenerint, tributum ex adfecta re familiari pendant; aeraque militaria, velut fenere ad-cepta, multiplicia rei publicae reddant. Inter delectum tributumque, et-obcupatos animos majorum rerum curis, comitiis tribunorum plebis numerus expleri nequit. Pugnatum inde, in loca vacua ut patricii cooptarentur. Postquam obtineri non poterat, tamen labe-factandae legis Treboniae causa effectum est, ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius et M. Acutius, haud dubie patriciorum opibus.

XI. Fors ita tulit, ut eo anno tribunus plebis Cn. Trebonius esset, qui nomini ac familiae debitum praestare videretur Treboniae legis patrociniū. Is, quod petissent Patres quidam, primo incepto repulsi, tamen tribunos militum expugnasse, vociferans, legem Treboniam sublatam, et cooptatos tribunos plebis non subfragiis populi, sed imperio patriciorum; et eo revolvi rem, ut aut patricii, aut patriciorum adseclae habendi tribuni plebis sint: eripi-sacratas leges, extorqueri tribuniciam potestatem: id fraude patriciorum, scelere ac pro-ditione conlegarum factum arguere. Quum arderent invidia, non Patres modo, sed etiam tribuni plebis, cooptati pariter, et qui cooptaverant; tum ex conlegio tres, P. Curiatius, M. Metilius, et M. Minucius, trepidi rerum suarum, in Sergium Virginiumque, prioris anni tribunos militares, incurrunt: in eos ab se iram plebis invidiamque, die dicta, aver-tunt. Quibus delectus, quibus tributum, qui-

bus

bus diutina militia longinquitasque belli sit gravis, qui clade adcepta ad Vejos doleant, qui amissis liberis, fratribus, propinquis, adfinibus, lugubres domos habeant; iis publici privatique doloris exsequendi jus potestatemque ex duobus noxiis capitibus datam ab se, memorant. Omnium namque malorum in Sergio Virginioque causas esse: nec id adcfatorem magis arguere, quam fateri reos; qui, noxii ambo, alter in alterum causam conferant, fugam Sergii Virginii, Sergius proditionem increpans Virginii. Quorum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo verisimilius sit, compacto eam rem et communi fraude patriciorum actam. Ab his et prius datum locum Vejentibus ad incedenda opera, belli trahendi causa; et nunc proditum exercitum, tradita Faliscis Romana castra. Omnia fieri, ut consenescat ad Vejos juventus: nec de agris, nec de aliis commodis plebis ferre ad populum tribuni, frequentiaque urbana celebrare actiones et resistere conspirationi patriciorum possunt. Praejudicium jam de reis et ab senatu, et ab populo Romano, et ab ipsorum conlegis factum esse. Nam et senatus consulto eos ab re publica remotos esse, et, recusantes abdicare se magistratu, dictatoris metu ab conlegis coercitos esse: et populum Romanum tribunos creasse, qui non Idibus Decembribus die sollemni, sed extemplo Calendis Octobribus magistratum obciperent, quia stare diutius res publica, his manentibus in magistratu, non posset. Et tamen eos, tot iudiciis confossos praedamnatosque, venire ad populi iudicium; et existimare, defunctos se esse, satisque poenarum dedisse, quod duobus mensibus citius privati facti sunt: neque intelligere, nocendi sibi diutius tum potestatem ereptam esse, non poenam

nam interrogatam; quippe et conlegis abrogatum imperium, qui certe nihil deliquissent. Illos repeterent animos Quirites, quos recenti clade adcepta habuissent, quum fuga trepidum, plenum vulnerum ac pavore incidentem portis, exercitum viderint, non fortunam aut quemquam Deorum, sed hos duces adcusantem. Pro certo se habere, neminem in concione siare, qui illo die non caput, domum, fortunasque L. Virginii ac M. Sergii sit execratus detestatusque. Minime convenire, quibus iratos quisque Deos precatus sit, in iis sua potestate, quum liceat et oporteat, non uti. Numquam Deos ipsos admoveere nocentibus manus. Satis esse, si occasione ulciscendi laesos arment.

XII. His orationibus incitata plebs denis millibus aeris gravis reos condemuat, nequidquam Sergio Martem communem belli fortunamque adcusante, Virginio deprecante, ne infelicioi domi, quam militiae, esset. In hos versa ira populi cooptationis tribunorum fraudisque, contra legem Treboniam factae, memoriam obscuram fecit. Victores tribuni, ut praesentem mercedem iudicii plebes haberet, legem agrariam promulgant, tributumque conferri prohibent: quum tot exercitibus stipendio opus esset, resque militiae ita prospere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum spei. Namque Vejis castra, quae amissa erant, recuperata castellis praesidiisque firmantur. Praecerant tribuni militum M. Aemilius et K. Fabius. M. Furio in Faliscis, et Cn. Cornelio in Capenate agro hostes nulli extra moenia inventi: praedae actae, incendiisque villarum ac frugum vastati fines: oppida nec obpugnata, nec obsessa sunt. At in Volscis, depopulato agro, Anxur nequidquam obpugnatum, loco alto situm; et postquam

quam vis inrita erat, vallo fossaque obsideri coeptum. Valerio Potito Volsci provincia venerat. Hoc statu militarium rerum seditio intestina majore mole coorta, quam bella tractabantur; et, quum tributum conferri per tribunos non posset, nec stipendium imperatoribus mitteretur, aeraque militaria flagigaret miles, haud procul erat, quin castra quoque urbanae seditionis contagione turbarentur. Inter has iras plebis in Patres, quum tribuni plebis nunc illud tempus esse dicerent stabilendae libertatis, et ab Sergiis Virginiisque ad plebejos viros fortes ac strenuos transferendi summi honoris; non tamen ultra processum est, quam ut unus ex plebe, usurpandi juris causa, P. Licinius Calvus tribunus militum consulari potestate crearetur: ceteri patricii creati P. Maenius, L. Titinius, P. Maenius, L. Furius Medullinus, L. Publilius Volscus. Ipsa plebes mirabatur, se tantam rem obtinuisse; non is modo, qui creatus erat, vir nullis ante honoribus usus, vetus tantum senator et aetate jam gravis. Nec satis constat, cur prius ac potissimum ad novum delibandum honorem sit habitus. Alii Cn. Cornelii fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum honorem credunt. Alii orationem ipsum tempestivam de concordia ordinum, Patribus plebique gratam, habuisse. Hac victoria comitiorum exultantes tribuni plebis, quod maxime rem publicam impediabat, de tributo remiserunt. Conlatum obedienter, missumque ad exercitum est.

XIII. Anxur in Volscis brevi receptum est, neglectis die festo custodiis urbis. Insignis annus hyeme gelida ac nivosa fuit, adeo ut viae clausae, Tiberis innavigabilis fuerit.

Anno-

Annona ex ante convecta copia nihil mutavit. Et quia P. Licinius, ut ceperat haud tumultuose magistratum, majore gaudio plebis, quam indignatione Patrum, ita etiam gessit; dulcedo invasit proximis comitiis tribunorum militum plebejos creandi. Unus M. Veturius ex patriciis candidatis locum tenuit: plebejos alios tribunos militum consulari potestate omnes fere centuriae dixerunt, M. Pomponium, C. Duilium, Voleronem Publilium, Cn. Genucium, L. Atilium. Tristem hyemem, sive ex intemperie coeli, raptim mutatione in contrarium facta, sive alia qua de causa, gravis pestilensque omnibus animalibus acrius excepit. Cujus insanabili pernicio quando nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex senatus consulto aditi sunt. Duumviri sacris faciundis, lectisternio tunc primum in urbe Romana facto, per dies octo Apollinem, Latonamque et Dianam, Herculem, Mercurium atque Neptunum tribus, quam amplissime tum adparari poterat, stratis lectis placavere. Privatim quoque id sacrum celebratum est. Tota urbe patentibus januis, promiscuoque usu rerum omnium in propatulo posito, notos ignotosque passim advenas in hospitium ductos serunt; et cum inimicis quoque benigne ac comiter sermones habitos, jurgiis ac litibus temperatum; vinctis quoque demta in eos dies vincula; religioni deinde fuisse, quibus eam operam Dii tulissent, vinciri. Interim ad Vejos terror multiplex fuit; tribus in unum bellis conlatis. Namque eodem, quo antea, modo circa munimenta, quum repente Capenates Faliscique subsidio venissent, adversus tres exercitus accipiti proelio pugnatum est. Ante omnia adjuvit memoria damnationis Sergii ac Virginii. Itaque majoribus castris, unde antea cessatum

fue-

fuerat, brevi spatio circumductae copiae Capenates, in vallum Romanum versos, ab tergo adgrediuntur. Inde pugna coepta et Fallicis intulit terrorem, trepidantesque eruptio ex castris obportune facta avertit. Repullos deinde insequuti victores ingentem ediderunt caedem. Nec ita multo post jam palantes, veluti forte oblati, populatores Capenatis agri reliquias pugnae absumere: et Vejentium refugientes in urbem multi ante portas caesi, dum prae metu, ne simul Romanus irumperet, objectis foribus extremos suorum excludere.

XIV. Haec eo anno acta. Et jam comitia tribunorum militum aderant, quorum prope major Patribus, quam belli, cura erat; quippe non communicatum modo cum plebe, sed prope amissum, cernentibus summum imperium. Itaque clarissimis viris ex composito praeparatis ad petendum, quos praetereundi verecundiam crederent fore, nihilominus ipsi, perinde ac si omnes candidati essent, cuncta experientes, non homines modo, sed Deos etiam, excipiebant; in religionem vertentes comitia biennio habita: priore anno intolerandam hyemem prodigiisque divinis similem coortam: proximo non prodigia, sed jam eventus, pestilentiam agris urbiue inlatam haud dubia ira Deum: quos pestis ejus arcendae causa placandos esse, in libris fatalibus inventum sit. Comitibus, auspiciato quae fierent, indignum Diis visum honores vulgari, discriminaque gentium confundi. Praeterquam majestate petentium, religione etiam adtoniti homines patricios omnes, partem magnam honoratissimum quemque, tribunos militum consulari potestate creavere, L. Valerium Potitum quintum, M. Valerium Maximum, M. Furium Camillum tertium, L. Furium

rium Medullinum tertium, Q. Servilium Fidenatem iterum, Q. Sulpicium Camerinum iterum. His tribunis ad Vejos nihil admodum memorabile actum est. Tota vis in populationibus fuit. Duo summi imperatores, Potitus a Faleriis, Camillus a Capena, praedas ingentes egere, nulla incolumi relicta re, cui ferro aut igni noceri posset.

XV. Prodigia interim multa nuntiari; quorum pleraque, et quia singuli auctores erant, parum credita spretaque, et quia, hostibus Etruscis, per quos ea procurarent, haruspices non erant. In unum omnium curae versaerunt, quod lacus in Albano nemore sine ullis coelestibus aquis causave qua alia, quae rem miraculo eximeret, in altitudinem insolitam crevit. Quidnam eo Dii portenderent prodigio, missi sciscitatum oratores ad Delphicum oraculum: sed propior interpretis satis oblati senior quidam Vejens, qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Romanos Etruscisque, vaticinantis in modum, cecinit, *Priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret, numquam potiturum Vejis Romanum.* Quod primo, velut temere jactum, sperni, agitari deinde sermonibus coeptum est; donec unus ex statione Romana percunctatus proximum oppidanorum, (jam per longinquitatem belli commercio sermonum facto) quisnam is esset, qui per ambages de lacu Albano jaceret? postquam audivit haruspicem esse, vir haud intacti religione animi, causatus de privati portentis procuratione, si operae illi esset, consulere velle, ad colloquium vatem elicit. Quumque progressi ambo a suis longius essent inermes, sine ullo metu; praevalens juvenis Romanus senem infirmum, in conspectu omnium raptum, nequidquam tumultuanti-

bus Etruscis, ad suos transtulit. Qui quum perductus ad imperatorem, inde Romam ad senatum missus esset, sciscitantibus, quidnam id esset, quod de lacu Albano docuisset, respondit: *Profecto iratos Deos Vejenti populo illo fuisse die, quo sibi eam mentem objecissent, ut excidium patriae fatale proderet. Itaque, quae tum cecinerit divino spiritu instinctus, ea se nec, ut indicta sint, revocare posse; et tacendo forsitan, quae Dii immortales vulgari velint, haud minus, quam celanda effando, nefas contrahi. Sic igitur libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse, ut quando aqua Albana abundasset, tum, si eam Romanus rite emisisset, victoriam de Vejentibus dari. Antequam id fiat, Deos moenia Vejentium deserturos non esse.* Exsequebatur inde, quae sollemnis derivatio esset. Sed auctorem levem nec satis fidum super tanta re Patres rati, decrevere, legatos sortesque oraculi Pythici expectandas.

XVI. Priusquam a Delphis oratores redirent, Albanive prodigii piacula invenirentur, novi tribuni militum consulari potestate, L. Julius Iulus, L. Furius Medullinus quartum, L. Sergius Fidenas, A. Postumius Regillensis, P. Cornelius Maluginensis, A. Manlius, magistratum inierunt. Eo anno Tarquinienses novi hostes exorti. Quia simul multis bellis, Volscorum ad Anxur, ubi praesidium obsidebatur, Aequorum ad Lavicos, qui Romanam ibi coloniam obpugnabant, ad hoc Vejenti quoque et Falisco et Capenati bello occupatos videbant Romanos, nec intra muros quietiora negotia esse certaminibus Patrum ac plebis; inter haec locum injuriae rati esse, praedatum in agrum Romanum cohortes expeditas mittunt. Aut enim passuros inultam eam injuriam

riam Romanos, ne novo bello se onerarent; aut exiguo, eoque parum valido, exercitu persecuturos. Romanis indignitas major, quam cura, populationis Tarquinienfium fuit. Eo nec magno conatu fufcepta, nec in longum dilata res eft. A. Pofthumius et L. Julius non jufto delectu, (etenim ab tribunis plebis impediabantur) fed prope voluntariorum, quos adhortando incitaverant, coacta manu, per agrum Caeretem obliquis tramitibus egreffi, redeuntes a populationibus gravesque praeda Tarquinienfes obpreffere. Multos mortales obtruncant, omnes exuunt impedimentis; et, receptis agrorum fuorum fpoliis, Romam revertuntur. Biduum ad recognoscendas res datum dominis: tertio incognita (erant autem ea pleraque hoftium ipforum) fub hafta veniere; quodque inde redactum, militibus eft divifum. Cetera bella, maximeque Vejens, incerti exitus erant. Jamque Romani, desperata ope humana, fata et Deos fpectabant, quum legati ab Delphis venerunt, fortem oraculi adferentes, congruentem refponfo captivi vatis. *Romane, aquam Albanam cave lacu contineri, cave in mare manare fuo flumine fimas. Emiffam per agros rigabis, diffipatamque rivis exflingues. Tum tu infifte audax hoftium muris; memor, quam per tot annos obfides urbem, ex ea tibi his, quae nunc panduntur, fatis victoriam datam. Bello perfecto, donum amplum victor ad mea templa portato: facraque patria, quorum omiffa cura eft, inflaurata, ut adfolet, facito.*

XVII. Ingens inde haberi captivus vates coeptus, eumque adhibere tribuni militum Cornelius Pofthumiusque ad prodigii Albani procurationem ac Deos rite placandos coepere. Inventumque tandem eft, ubi neglectas

ceremonias intermissumve sollemne Dii arguerent; nihil profecto aliud esse, quam magistratus, vitio creatos, Latinas sacrumque in Albano monte non rite concepisse. Vnam expiationem eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se magistratu, auspicia de integro repeterentur, et interregnum iniretur. Ea ita facta sunt ex senatus consulto. Interreges tres deinceps fuere, L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Furius Camillus. Numquam desitum interim turbari, comitia interpellantibus tribunis plebis, donec convenisset prius, *ut major pars tribunorum militum ex plebe crearetur.* Quae dum aguntur, concilia Etruriae ad fanum Voltumnae habita, postulantisque Capenatibus ac Faliscis, ut Vejos communi animo consilioque omnes Etruriae populi ex obsidione eriperent, responsum est: *antea se id Vejentibus negasse, quia, unde consilium non petissent super tanta re, auxilium petere non deberent.* Nunc jam pro se fortunam suam illis negare; maxime in ea parte Etruriae. *Gentem invitatam, novos adcolas Gallos esse, cum quibus nec pax satis fida, nec bellum pro certo sit: sanguini tamen nominique et praesentibus periculis consanguineorum id dari, ut, si qui juventutis suae voluntate ad id bellum eant, non impediunt.* Eum magnum advenisse hostium numerum, fama Romae erat. Eoque mitescere discordiae intestinae metu communi, ut sit, coeptae.

XVIII. Haud invitis Patribus P. Licinium Calvum praerogativa tribunum militum non petentem creant, moderationis expertae in priore magistratu virum, ceterum jam tum exactae aetatis: omnesque deinceps ex collegio ejusdem anni resti adparebat, L. Titinium, P. Maenium, P. Maclium, Cn. Genucium,

cium, L. Atilium: qui priusquam renunciantur jure vocatis tribubus, permisso interregis P. Licinius Calvus ita verba fecit: *Omen concordiae, Quirites, rei maxime in hoc tempus utili, memoria vestri magistratus vos his comitiis petere in insequentem annum video. Si conlegas eosdem reficitis, etiam usu meliores factos, me jam non eundem, sed umbram nomenque P. Licinii relictum videtis. Vires corporis adfectae, sensus oculorum atque aurium hebetes, memoria labat, vigor animi obtusus. En vobis, inquit, juvenem, filium tenens, effigiem atque imaginem ejus, quem vos antea tribunum militum ex plebe primum fecistis. Hunc ego, institutum disciplina mea, vicarium pro me rei publicae do dicoque. Vosque quaeso, Quirites, delatum mihi ultro honorem huic petenti meisque pro eo adjectis precibus mandetis. Datum id petenti patri; filiusque ejus P. Licinius tribunus militum consulari potestate cum iis, quos supra scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque tribuni militum, profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bellum majore animo gerunt, quam consilio, praecipitavere in insidias. Genucius, morte honesta temeritatem luens, ante signa inter primores cecidit. Titinius, in editum tumultum ex multa trepidatione militibus conlectis, aciem restituit; nec se tamen aequo loco hosti commisit. Plus ignominiae erat, quam cladis, adceptum; quae prope in cladem ingentem vertit: tantum inde terroris non Romae modo, quo multiplex fama pervenerat, sed in castris quoque fuit ad Vejos. Aegre ibi miles retentus a fuga est, quum pervasisset castra rumor, ducibus exercituque caeso, victorem Capenatem ac Faliscum Etruriaeque omnem juventutem haud procul inde abesse.*

His tumultuosiora Romae, jam castra ad Vejos obpugnari, jam partem hostium tendere ad Urbem agmine infesto, crediderant: concursumque in muros est, et matronarum, quas ex domo conciverat publicus pavor, obsecrationes in templis factae: precibusque ab Diis petitum, ut exitium ab Urbis tectis templisque ac moenibus Romanis arcerent, Vejosque eum averterent terrorem, si sacra renovata rite, si procurata prodigia essent.

XIX. Jam ludi Latinaeque instauratae erant: jam ex lacu Albano aqua emissa in agros, Vejosque fata adpetebant. Igitur fatalis dux ad excidium illius urbis servandaeque patriae, M. Furius Camillus, dictator dictus magistrum equitum P. Cornelium Scipionem dixit. Omnia repente mutaverat imperator mutatus. Alia spes, alius animus hominum, fortuna quoque alia urbis videri. Omnium primum in eos, qui a Vejis in illo pavore fugerant, more militari animadvertit, effecitque, ne hostis maxime timendus militi esset. Deinde, indicto delectu in diem certam, ipse interim Vejos ad confirmandos militum animos intercurrit: inde Romam ad scribendum novum exercitum redit, nullo detrectante militiam. Peregrina etiam juvenus, Latini Hernicique, operam suam pollicentes ad id bellum, venerunt: quibus quum gratias in senatu egisset dictator, satis jam omnibus ad id bellum paratis, ludos magnos ex senatus consulto vovit Vejis captis se facturum; aedemque Matutae matris resectam dedicaturum, jam ante ab rege Ser. Tulio dedicatam. Profectus cum exercitu ab urbe exspectatione hominum majore, quam spe, in agro primum Nepesino cum Faliscis et Capnatibus signa confert. Omnia ibi summa ratione consilioque acta fortuna etiam, ut fit, sequu-

sequuta est. Non proelio tantum fudit hostes; sed castris quoque exiit, ingentique praeda est potitus; cuius pars maxima ad quaestorem redacta est: haud ita multum militi datum. Inde ad Vejos exercitus ductus, densioraque castella facta; et a procurfationibus, quae multae temere inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis injussu pugnaret, ad opus milites traducti. Operum fuit omnium longe maximum ac laboriosissimum, cuniculus in arcem hostium agi coeptus. Quod ne intermitteretur opus, neu sub terra continuus labor eosdem conficeret, in partes sex munitorum numerum divisit. Senae horae in orbem operi adtributae sunt: nocte ac die numquam ante omissum, quam in arcem viam facerent.

XX. Dictator quum jam in manibus videret victoriam esse, urbem opulentissimam capi, tantumque praedae fore, quantum non omnibus in unum conlatis ante bellis fuisset; ne quam inde aut militum iram ex malignitate praedae partitae, aut invidiam apud Patres ex prodiga largitione caperet, literas ad senatum misit: *Deum immortalium benignitate, suis consiliis, patientia militum, Vejos jam fore in potestate populi Romani. Quid de praeda faciendum censerent?* Duae senatum distinebant sententiae: una senis P. Licinii, quem primum dixisse a filio interrogatum ferunt, *edici palam placere populo, ut, qui particeps esse praedae vellet, in castra Vejos iret*: altera Ap. Claudii, qui, largitionem novam, prodigam, inaequalem, inconsultam arguens, si semel nefas ducerent, captam ex hostibus in aerario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat stipendii ex ea pecunia militi numerandi, ut eo minus tributis plebes conferret: *Ejus enim doni societatem sensuras aequaliter*

omnium domos: non avidas in direptiones manus otiosorum urbanorum praerepturas fortium bellatorum praemia esse: quum ita ferme eveniat, ut segnior sit praedator, ut quisque laboris periculique praecipuam petere partem soleat. Licinius contra, suspectam et invisam semper eam pecuniam fore, aiebat: causasque criminum ad plebem, seditionum inde ac legum novarum, praebituram. Satius igitur esse, reconciliari eo dono plebis animos: exhaustis atque exinanitis tributo tot amorum subcurri: et sentire praedae fructum ex eo bello, in quo prope consenuerint. Gratius id fore laetiusque, quod quisque sua manu ex hostie captum domum retulerit, quam si multiplex alterius arbitrio adcipiat. Ipsum dictatorem fugere invidiam ex eo criminaque. Eo delegasse ad senatum. Senatum quoque debere rejectam rem ad se permittere plebi, ac pati habere, quod cuique fors belli dederit. Haec tutior visa sententia est, quae popularem senatum faceret. Edictum itaque est, ad praedam Vejentem, quibus videretur, in castra ad dictatorem proficiscerentur.

XXI. Ingens profecta multitudo replevit castra. Tum dictator, auspicato egressus, quum edixisset, ut arma milites caperent, *Tuo ductu*, inquit, *Pythice Apollo*, *tuoque numine instinctus pergo ad delendam urbem Vejos*: *tibi que hinc decumam partem praedae voveo*. *Te simul, Juno Regina*, *quae nunc Vejos colis*, *precor*, *ut nos victores in nostram, tuamque mox futuram, urbem sequare*: *ubi te dignum amplitudine tua templum adcipiat*. Haec precatus, superante multitudine, ab omnibus locis urbem adgreditur, quo minor ab cuniculo ingruentis periculi sensus esset. Vejentes, ignari se jam ab suis vatibus, jam ab externis oraculis proditos, jam in partem praedae suae

vocatos Deos, alios, votis ex urbe sua evocatos, hostium templa novasque sedes spectare, seque ultimum illum diem agere; nihil minus timentes, quam subrutis cuniculo moenibus arcem jam plenam hostium esse, in muros pro se quisque armati discurrunt; mirantes quidnam id esset, quod, quum tot per dies nemo se ab stationibus Romanis movisset, tum, velut repentino icti furore, improvidi currerent ad muros. Inferitur huic loco fabula; immolante rege Vejentium, vocem haruspis dicentis, *qui ejus hostiae exta profecisset, ei victoriam dari*, exauditam in cuniculo, movisse Romanos milites, ut, adaperto cuniculo, exta raperent et ad dictatorem ferrent. Sed in rebus tam antiquis, si, quae similia veri sint, pro veris adcipiantur, satis habeam. Haec, ad ostentationem scenae, gaudentis miraculis, aptiora, quam ad fidem, neque adfirmare, neque refellere est operae pretium. Cuniculus, delectis militibus eo tempore plenus, in aede Junonis, quae in Vejentana arce erat, armatos repente edidit. Et pars averfos in muris invadunt hostes: pars claustra portarum revellunt: pars, quum ex tectis faxa tegulaeque a mulieribus ac servitiis jacerentur, inferunt ignes. Clamor omnia variis terrenitium ac paventium vocibus, mixto mulierum ac puerorum ploratu, complet. Momento temporis dejectis ex muro undique armatis, patefactisque portis, quum alii agmine inruerent, alii desertos scanderent muros, urbs hostibus inpletur, omnibus locis pugnatur. Deinde, multa jam edita caede, fenescit pugna: et dictator praecones edicere jubet, ut ab inermi abstinenceatur. Is finis sanguinis fuit. Dedi inde inermes coepti; et ad praedam miles permittu dictatoris discurret. Quae quum ante

oculos ejus aliquantum spe atque opinione major majorisque pretii rerum ferretur; dicitur manus ad coelum tollens precatus esse: *ut, si cui Deorum hominumque nimia sua fortuna populique Romani videretur, ut eam invidiam lenire quam minimo suo privato incommodo publicoque populo Romano liceret.* Convertentem se inter hanc venerationem, traditur memoriae, prolapsus cecidisse; idque omen pertinuisse postea eventu rem conjectantibus visum ad damnationem ipsius Camilli, captae deinde urbis Romanae, quod post paucos adcidit annos, cladem. Atque ille dies caede hostium ac direptione urbis opulentissimae est consumptus.

XXII. Postero die libera corpora dictator sub corona vendidit. Ea sola pecunia in publicum redigitur, haud sine ira plebis. Et quod retulere secum praedae, nec duci, qui ad senatum, malignitatis auctores quaerendo, rem arbitrii sui rejecisset; nec senatui, sed Liciniae familiae, ex qua filius ad senatum retulisset, pater tam popularis sententiae auctor fuisset, adceptum referebant. Quum jam humanae opes egestae a Vejis essent, amoliritum Deum dona ipsosque Deos, sed colentium magis, quam rapientium, modo, coepere: namque delecti ex omni exercitu juvenes, pure lautis corporibus, candida veste, quibus deportanda Romam Regina Juno assignata erat, venerabundi templum iniere, primo religiose admoventes manus; quod id signum, more Etrusco, nisi certae gentis sacerdos adtractare non esset solitus. Dein quum quidam, seu spiritu divino tactus, seu juvenali joco, *Visne Romam ire Juno?* dixisset, adnuisse ceteri Deam conclamaverunt. Inde fabulae adjectum est, vocem quoque dicentis,
Vel-

Velle, auditam. Motam certe fede sua parvi molimenti adminiculis, sequentis modo adcepimus levem ac facilem translatu fuisse: integramque in Aventinum, aeternam sedem suam, quo vota Romani dictatoris vocaverant, perlatam; ubi templum ei postea idem, qui voverat, Camillus dedicavit. Hic Vejorum obcasus fuit, urbis opulentissimae Etrusco nominis, magnitudinem suam vel ultima clade indicantis: quod decem aestates hiemesque continuas circumfessa, quum plus aliquanto cladium intulisset, quam adcepisset, postremo, jam fato tum denique urgente, operibus tamen, non vi, expugnata est.

XXIII. Romam ut nunciatum est, Vejos captos, quamquam et prodigia procurata fuerant, et vatum responsa et Pythicae sortes notae; et, quantum humanis adjuvari consiliis potuerat res, ducem M. Furium, maximum imperatorum omnium, legerant: tamen, quia tot annis varie ibi bellatum erat multaeque clades adceptae, velut ex insperato iumentum gaudium fuit; et, priusquam senatus decerneret, plena omnia templa Romanarum matrum, grates Diis agentium, erant. Senatus in quatrimum, quot dierum nullo ante bello, supplicationes decernit. Adventus quoque dictatoris, omnibus ordinibus obviani effusis, celebratior, quam ullius unquam antea fuit; triumphusque omnem consuetum honorandi diei illius modum aliquantum excessit. Maxime conspectus ipse est, curru equis albis juncto Urbem invecus: parumque id non civile modo, sed humanum etiam, visum. Jovis Solisque equis equiparari dictatorem, in religionem etiam trahebant: triumphusque ob eam unam maxime rem clarior, quam gratior, fuit. Tum Junoni Reginae
tem-

templum in Aventino locavit, dedicavitque Matutae Matri. Atque, his divinis humanisque rebus gestis, dictatura se abdicavit. Agi deinde de Apollinis dono coeptum. Cui se decumam vovisse praedae partem quum diceret Camillus, pontifices solvendum religione populum censerent; haud facile inibatur ratio jubendi referre praedam populum, ut ex ea pars debita in sacrum fecerneretur. Tandem eo, quod levissimum videbatur, decursum est, ut, qui se domumque religione exsolvere vellet, quum sibimet ipse praedam aestimasset suam, decumae pretium partis in publicum deferret; ut ex eo donum aureum, dignum amplitudine templi ac numine Dei, ex dignitate populi Romani fieret. Ea quoque conlatio plebis animos a Camillo alienavit. Inter haec pacificatum legati a Volscis et Aequis venerunt: inpetrataque pax, magis ut fessa tam diutino bello adquiesceret civitas, quam quod digni peterent.

XXIV. Vejis captis, sex tribunos militum consulari potestate insequens annus habuit, duos P. Cornelios, Cossam et Scipionem, M. Valerium Maximum iterum, K. Fabium Ambustum tertium, L. Furium Medullinum quintum, Q. Servilium tertium. Cornelii Faliscum bellum, Valerio ac Servilio Capenas forte evenit. Ab iis non urbes vi aut operibus tentatae, sed ager est depopulatus, praedaeque rerum agrestium actae. Nulla felix arbor, nihil frugiferum in agro relictum. Ea clades Capenatem populum subegit. Pax petentibus data. In Faliscis bellum restabat. Romae interim multiplex seditio erat: cujus leniendae causa coloniam in Volscos, quo tria millia civium Romanorum scriberentur, deducendam censuerant: triumvirique ad id crea-
ti

ti terna jugera et septuages viritim diviserant. Ea largitio sperni coepta; quia spei majoris avertendae solatium objectum censebant. Cur enim relegari plebem in Volscos, quum pulcherrima urbs Veji agerque Vejentanus in conspectu sit, uberior ampliorque Romano agro? Urbem quoque urbi Romae, vel situ, vel magnificentia publicorum privatorumque tectorum ac locorum, praeponebant. Quin illa quoque actio movebatur, quae post captam utique Romam a Gallis celebratior fuit, transmigrandi Vejos. Ceterum partim plebi, partim senatui destinabant habitandos Vejos; duasque urbes communis rei publicae incoli a populo Romano posse. Adversus quae quum optimates ita tenderent, ut *morituros se citius dicerent in conspectu populi Romani, quam quidquam earum rerum rogaretur. Quippe nunc in una urbe tantum disensionum esse, quid in duabus fore? Victamne ut quisquam victricis patriae praeferret? Sineretque, majorem fortunam captis esse Vejis, quam incolumibus fuerit? Postremo, se relinquere a civibus in patria posse: ut relinquunt patriam atque cives, nullam vim unquam subacturam; et T. Sicinium (is enim ex tribunis plebis rogationis ejus lator erat) conditorem Vejos sequantur, relicto Deo Romulo, Dei filio, parente et auctore urbis Romae.*

XXV. Haec quum foedis certaminibus agerentur, (nam partem tribunorum plebis Patres in suam sententiam traxerant) nulla res alia manibus temperare plebem cogebat, quam quod, ubi rixae committendae causa clamor ortus ellet, principes senatus, primi turbae obferentes se, peti, feriri, atque occidi juebant. Ab horum aetatibus dignitatibusque et honoribus violandis dum abstinencebatur, et ad reliquos similes conatus verecundia irae obstabat;

bat; Camillus idemtidem omnibus locis concionabatur: *Haud mirum id quidem esse, furere civitatem, quae, damnata voti, omnium rerum potioem curam, quam religione se exsolvendi, habeat. Nihil de coulatione dicere, stipis verius, quam decumae; quando ea se quisque privatim obligaverit, liberatus sit populus. Enimvero, illud se tacere, suam conscientiam non pati, quod ex ea tantum praeda, quae rerum moventium sit, decuma designetur; urbis atque agri capti, quae et ipsa voto contineatur, mentionem nullam fieri.* Quum ea disceptatio, anceps senatui visa, delegata ad pontifices esset; adhibito Camillo, visum conlegio, quod ejus ante conceptum votum Vejentium fuisset, et post votum in potestatem populi Romani venisset, ejus partem decumam Apollini sacram esse. Ita in aestimationem urbs agerque venit: pecunia ex aerario prompta, et tribunis militum consularibus, ut aurum ex ea coemerent, negotium datum. Cujus quum copia non esset, matronae, coctibus ad eam rem consultandam habitis, et communi decreto pollicitae tribunis militum aurum et omnia ornamenta sua, in aerarium detulerunt. Grata ea res, ut quae maxime senatui umquam, fuit: honoremque ob eam munificentiam ferunt matronis habitum, ut pilento ad sacra ludosque, carpentis festo profestoque uterentur. Pondere ab singulis auri adcepto aestimatoque, ut pecuniae solverentur, crateram auream fieri placuit, quae donum Apollini Delphos portaretur. Simul ab religione animos remiserunt, integrant seditionem tribuni plebis: incitatur multitudo in omnes principes; ante alios in Camillum: *eum praedam Vejentanam publicando sacrandoque ad nihilum redegisse.* Absentes ferociter increpant; praesen-

sentium, quum se ultro iratis offerrent, vecundiam habent. Simul extrahi rem ex eo anno viderunt, tribunos plebis latores legis in annum eosdem reficiunt. Et Patres hoc idem de intercessoribus legis adnisi. Ita tribuni plebis magna ex parte iidem refecti.

XXVI. Comitibus tribunorum militum Patres summa ope evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur. Propter bella similibant parari ducem, sed largitioni tribuniciae adversarius quaerebatur. Cum Camillo creati tribuni militum consulari potestate L. Furius Medullinus sextum, C. Aemilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius iterum. Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat, proficisceretur. Differendo deinde elanguit res: et Camillo, quem adversarium maxime metuebant, gloria in Faliscis crevit. Nam quum primo moenibus se hostes tenerent, tutissimum id rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coegit eos egredi urbe; sed timor longius progredi prohibuit. Mille fere passuum ab oppido castra locant; nulla re alia fidentes ea satis tuta esse, quam difficultate aditus, asperis confragosisque circa, et partim arctis, partim arduis viis. Ceterum Camillus, captivum indicem ex agris sequutus ducem, castris multa nocte motis, prima luce aliquanto superioribus locis se ostendit. Triariam Romani muniebant. Alius exercitus proelio intentus stabat. Ibi impedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde pavoris Faliscis injectum est, ut, effusa fuga castra sua, quae propiora erant, praelati, urbem peterent. Multi caesi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent. Castra capta;

prae-

praeda ad quaestores redacta cum magna militum ira: sed, severitate imperii victi, eandem virtutem et oderant, et mirabantur. Obsidio inde urbis et munitiones, et interdum per occasionem inpetus oppidanorum in Romanas stationes proeliaque parva fieri; et teri tempus, neutro inclinata spe; quum frumentum copiaequae aliae ex anteconvecto largius obsessis, quam obsidentibus, subpeterent. Videbaturque aequae diuturnus futurus labor, ac Vejis fuisset; ni fortuna imperatori Romano simul et cognitae rebus bellicis virtutis specimen et maturam victoriam dedisset.

XXVII. Mos erat Faliscis, eodem magistro liberorum et comite uti: simulque plures pueri, quod hodie quoque in Graecia manet, unius curae demandabantur. Principum liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur praecellere, erudiebat. Is quum in pace instituisset pueros ante urbem lusus exercendique causa producere; nihil eo more per belli tempus intermisso, tum, modo brevioribus, modo longioribus spatiis, trahendo eos a porta, lusu sermonibusque variatis, longius solito, ubi res dedit, progressus, inter stationes eos hostium castraque inde Romana in praetorium ad Camillum perduxit. Ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem addidit: *Falerios se in manus Romanis tradidisse; quando eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum sunt, in potestatem dediderit.* Quae ubi Camillus audivit, *Non ad similem, inquit, tui nec populum, nec imperatorem, scelestus ipse cum scelesto munere venisti. Nobis cum Faliscis, quae pacto fit humano, societas non est. Quam ingeneravit natura, utrisque est eritque. Sunt et belli, sicut pacis, jura: iustaeque ea, non minus quam fortiter, didicimus gerere.* *Arma habemus, non ad-*
ver-

versus eam aetatem, cui etiam captis urbibus parçitur: sed adversus armatos et ipsos, qui, nec læsi, nec laceßiti a nobis, castra Romana ad Vejos obpugnarunt. Eos tu, quantum in te fuit, novo scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, opere, armis, sicut Vejos, vincam. Denudatum deinde eum, manibus post tergum inligatis, reducendum Falerios pueris tradidit: virgasque eis, quibus proditorem agerent in urbem verberantes, dedit. Ad quod spectaculum concursu populi primum factò, deinde a magistratibus de re nova vocato senatu, tanta mutatio animis est injecta, ut, qui modo, efferati odio iraque, Vejentium exitum paene, quam Capenatium pacem, mallent, apud eos pacem universa posceret civitas. Fides Romana, justitia imperatoris, in foro et curia celebrantur: consensuque omnium legati ad Camillum in castra, atque inde permisso Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios, proficiscuntur. Introducti ad senatum ita loquuti traduntur: *Patres conscripti, victoria, cui nec Deus, nec homo quisquam invideat, victi a vobis et imperatore vestro, dedimus nos vobis; rati, quo nihil victori pulcrius est, melius nos sub imperio vestro, quam legibus nostris, victuros. Eventu hujus belli duo salutaria exempla prodita humano generi sunt. Vos fidem in bello, quam praesentem victoriam, maluistis: nos, fide provocati, victoriam ultro detulimus. Sub ditione vestra sumus. Mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis adcipiant. Nec vos fidei nostrae, nec nos imperii vestri poenitebit.* Camillo et ab hostibus et a civibus gratiae actae. Faliscis in stipendium militum ejus anni, ut populus Romanus tributo vaca-

ret, pecunia imperata. Pace data, exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus meliore multo laude, quam quum triumphantem albi per Urbem vexerant equi, insignis iustitia fideque, hostibus victis, quum in Urbem redisset, tacite ejus verecundiam non tulit senatus, quin sine mora voti liberaretur: crateramque auream donum Apollini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius, missi longa una nave, haud procul freto Siculo a piratis Liparensum excepti, devehuntur Liparas. Mos erat civitatis, velut publico latrocinio partam praedam dividere. Forte eo anno in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis vir similior, quam suis. Qui, legatorum nomen donumque et Deum, cui mitteretur, et doni causam veritus ipse, multitudinem quoque, quae semper ferme regenti est similis, religionis iustae inplevit: adductosque in publicum hospitium legatos, cum praesidio etiam navium Delphos profectus, Romam inde sospites restituit. Hospitium cum eo senatus consulto est factum, donaque publice data. Eodem anno in Aequis varie bellatum: adeo ut in incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romae, vicissent, victine essent. Imperatores Romani fuere ex tribus militum C. Aemilius, Sp. Postumius. Primo rem communiter gesserunt: fuis inde acie hostibus, Aemilium praesidio Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare. Ibi eum, in composito agmine negligentius ab re bene gesta euntem, adorti Aequi, terrore injecto, in proximos compulere tumulos: pavorque inde Verruginem etiam ad praesidium alterum est perlatus. Postumius, suis in tutam receptis, quum concione advocata terrorem increparet

ac fugam; fufos effe ab ignaviffimo et fugaciffimo hoſte: conclamat univerſus exercitus, merito ſe ea audire, et fateri admiſſum flagitium: ſed eosdem correcturos eſſe, neque diuturnum id gaudium hoſtibus fore. Poſcentes, ut conſeſtim inde ad caſtra hoſtium duceret, (in conſpectu erant poſita in plano) nihil poenae recuſabant, ni ea ante noctem expugnaffent. Conlaudatos corpora curare paratosque eſſe quarta vigilia jubet. Et hoſtes, nocturnam fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quae ferebat Verruginem, excluderent, fuere obvii: proeliumque ante lucem (ſed luna pernox erat) commiſſum eſt: et haud incertius diurno proelio fuit. Sed clamor Verruginem perlatus, quum caſtra Romana crederent obpugnari, tantum iniecit pavoris, ut nequidquam retinente atque obſecrante Aemilio, Tuſculum palati fugerent. Inde fama Romam perlata eſt, Poſtunium exercitumque obciſum. Qui, ubi prima lux metum inſidiarum effuſe ſequentibus ſuſtulit, quum perequiſtaſſet aciem, promiſſa repetens, tantum iniecit ardoris, ut non ultra ſuſtinuerint inpetum Aequi. Caedes inde fugientium, qualis, ubi ira magis, quam virtute, res geritur, ad perniciem hoſtium facta eſt; triſtemque ab Tuſculo nuntium, nequidquam exterrita civitate, literae a Poſtunio laureatae ſequentur: victoriam populi Romani eſſe; Aequorum exercitum deletum.

XXIX. Tribunorum plebis actiones quia nondum invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis tribunatum, et Patres reficere interceſſores legis admiſi ſunt. Sed plus ſuis comitiis plebs valuit. Quem dolorem ulti Patres ſunt, ſenatus conſulto facto, ut conſules, inviſus plebi magiſtratus, crearentur. Au-

num post quintum decimum creati consules L. Lucretius Flavius, Ser. Sulpicius Camerinus. Principio hujus anni, ferociter, quia nemo ex conlegio intercessurus erat, coortis ad perfendam legem tribunis plebis, nec segnus ob id ipsum consulibus resistentibus, omnique civitate in unam eam curam conversa, Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Aequi expugnant. Colonorum pars maxima incolumis, quia nocte prodicione oppidum captum liberam per averfa urbis fugam dederat, Romanam perfugere. L. Lucretio consuli ea provincia evenit. Is, cum exercitu profectus, acie hostes vicit; victorque Romanam ad majus aliquanto certamen redit. Dies dicta erat tribunis plebis biennii superioris; A. Virginio et Q. Pomponio; quos defendi Patrum consensu ad fidem senatus pertinebat: neque enim eos aut vitae ullo crimine alio aut gesti magistratus quisquam arguebat, praeterquam quod, gratificantes Patribus, rogationi tribuniciae intercessissent. Vicit tamen gratiam senatus plebis ira; et pessimo exemplo innoxii denis millibus gravis aeris condemnati sunt. Id aegre passi Patres. Camillus palam sceleris plebem arguere, *quae, jam in suos versa, non intelligeret, se pravo judicio de tribunis intercessionem sustulisse; intercessione sublata, tribuniciam potestatem evertisse. Nam, quod illi sperarent, effrenatam licentiam ejus magistratus Patres laturos, falli eos. Si tribunicia vis tribunicio auxilio repelli nequeat, aliud telum Patres inventuros esse.* Consulesque increpabant, quod fide publica decipi tribunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem sequuti essent. Haec propalam concionabundus in dies magis augebat iras hominum.

XXX. Senatum vero incitare aduersus legem haud desistebat: *ne aliter descendereint in forum, quum dies ferendae legis venisset, quam ut qui meminissent, sibi pro aris focusque et Deum templis ac solo, in quo nati essent, dimicandum fore. Nam quod ad se privatim adtineat, si suae gloriae sibi inter dimicationem patriae meminisse sit fas, sibi amplum quoque esse, urbem ab se captam frequentari, quotidie se frui monumento gloriae suae, et ante oculos habere urbem latam in triumpho suo, insistere omnes vestigiis laudum suarum. Sed nefas ducere, desertam ac relictam ab Diis immortalibus incolam urbem; et in captivo solo habitare populum Romanum, et victrice patria victam mutari.* His adhortationibus principis concitati Patres, senes iuvenesque, quum ferretur lex, agmine facto in forum venerunt: dissipatique per tribus, suos quisque tribules prestantes, orare cum lacrumis coepere, *Ne eam patriam, pro qua fortissime felicissimeque ipsi ac patres eorum dimicassent, desererent, Capitolium, aedem Vestae, cetera circa templa Deorum ostentantes. Ne exsulem, extorrem populum Romanum ab solo patrio ac Diis penatibus in hostium urbem agerent; eoque rem adducerent, ut melius fuerit, non capi Vejos, ne Roma desereretur.* Quia non vi agebant, sed precibus, et inter preces multa Deorum mentio erat, religiosum parti maximae fuit. Et legem una plures tribus antiquarunt, quam iusserunt. Adeoque ea victoria laeta Patribus fuit, ut postero die, referentibus consulibus, senatus consultum fieret, ut agri Vejentani septena jugera plebi dividerentur; nec patribus familiae tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur; vellentque in eam spem liberos tollere.

XXXI. Eo munere delenita plebe, nihil certatum est, quo minus consularia comitia haberentur. Creati consules L. Valerius Potitus, M. Manlius, cui Capitolino postea etiam fuit cognomen. Hi consules magnos ludos fecere, quos M. Furius dictator voverat Vejenti bello. Eodem anno aedes Junonis Reginae, ab eodem dictatore eodemque bello vota, dedicatur: celebratamque dedicationem ingenti matronarum studio tradunt. Bellum haud memorabile in Algido cum Aequis gestum est, suis hostibus prius pacis, quam manus confererent. Valerio, quod perseverantior caedendis in fuga fuit, triumphus; Manlio, ut ovans ingrederetur Urbem, decretum est. Eodem anno novum bellum cum Volturnensibus exortum: quo propter famem pestilentiamque in agro Romano, ex siccitate caloribusque nimis ortam, exercitus duci nequivit. Ob quae Volturnenses, Salpinatibus adjunctis superbia elati, ultro agros Romanos incurfavere. Bellum inde duobus populis indictum. C. Julius censor decessit: in ejus locum M. Cornelius subiectus. Quae res postea religioni fuit; quia eo lustro Roma est capta. Nec deinde unquam in demortui locum censor subicitur. Consulibusque morbo implicitis placuit, per interregnum renovari auspicia. Itaque, quum ex senatus consulto consules magistratu se abdicassent, interrex creatur M. Furius Camillus; qui P. Cornelium Scipionem, is deinde L. Valerium Potitum interregem prodidit. Ab eo creati sex tribuni militum consulari potestate; ut, etiamsi cui eorum incommoda valetudo fuisset, copia magistratum rei publicae esset.

XXXII. Kalendis Quinctilibus magistratum obcepere L. Lucretius, Ser. Sulpicius, M. Aemilius, L. Furius Medullinus septimum, Agrip-

Agrippa Furius, C. Aemilius iterum. Ex his L. Lucretio et C. Aemilio Volturniensis provincia evenit: Salpinates Agrippae Furio et Ser. Sulpicio. Prius cum Volturniensibus pugnatum est: bellum numero hostium ingens, certamine haud sane asperum fuit. Fusa concursu primo acies in fugam: millia octo armatorum ab equitibus interclusa, positis armis, in deditionem venerunt. Ejus belli fama effecit, ne se pugnae committerent Salpinates. Moenibus armati se tutabantur. Romani praedas passim et ex Salpinati agro, et ex Volturniensi, nullo eam vim arcente, egerunt; donec Volturniensibus fessis bello ea conditione, ut res populo Romano redderent, stipendiumque ejus anni exercitui praestarent, in viginti annos induciae datae. Eodem anno M. Caelicinus de plebe nuntiavit tribunis, se in nova via, ubi nunc sacellum est, supra aedem Vestae, vocem noctis silentio audisse clariorem humana, quae magistratibus dici juberet, Gallos adventare. Id, ut fit, propter auctoris humilitatem spretum, et quod longinqua, eoque ignotior, gens erat. Neque Deorum modo monita, ingruente fato, spreta; sed humanam quoque open, quae una erat, M. Furium ab urbe amovere. Qui, die dicta ab L. Appulejo tribuno plebis propter praedam Vejentanam, filio quoque adolescente per idem tempus orbatus, quum, aditis domum tribulibus clientibusque, (magna pars plebis erat) percunctatus animos eorum, responsum tulisset, se conlaturos, quanti damnatus esset, absolvere eum non posse, in exilium abiit; precatus ab Diis immortalibus, si innoxio sibi ea injuria fieret; primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent. Absens quindecim millibus gravis aeris damnatur.

XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quidquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat; adventante fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt, auxilium adversus Gallos petentes. Eam gentem traditur fama, dulcedine frugum maximeque vini, nova tum voluptate, captam, Alpes transisse; agrosque ab Etruscis ante cultos possedisse: et invexisse in Galliam vinum inliciendae gentis causa Aruntem Clusinum, ira corruptae uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, praepotente juvene, et a quo expeti poenae, nisi externa vis quaesita esset, nequirent. Hunc transeuntibus Alpes ducem, auctoremque Clusium obpugnandi fuisse. Equidem haud abnuerim, Clusium Gallos ab Arunte, seu quo alio Clusino, adductos: sed eos, qui obpugnaverint Clusium, non fuisse, qui primi Alpes transierint, satis constat. Ducentis quippe annis ante, quam Clusium obpugnarent, urbemque Romam caperent, in Italiam Galli transcenderunt: nec cum his primum Etruscorum, sed multo ante cum iis, qui inter Apenninum Alpesque incolebant, saepe exercitus Gallici pugnare. Tuscorum ante Romanum imperium late terra marique opes patuere. Mari supero inferoque, quibus Italia insulae modo cingitur, quantum potuerint, nomina sunt argumento; quod alterum Tuscum communi vocabulo gentis, alterum Hadriaticum mare, ab Hadria Tuscorum colonia, vocare Italicae gentes. Graeci eadem Tyrrenum atque Hadriaticum vocant. Ii in utrumque mare vergentes incolere urbibus duodenis terras: prius cis Apenninum ad inferum mare, postea trans Apenninum, totidem, quot capita originis erant, coloniis missis: quae trans Padum omnia loca, excepto Venetorum angu-

angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Raetis: quos loca ipsa efferarunt, ne quid ex antiquo, praeter sonum linguae, nec eum inconruptum, retinerent.

XXXIV. De transitu in Italiam Gallorum haec adcepimus. Prisco Tarquinio Romae regnante, Celtarum, quae pars Galliae tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit. Ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunaque quum sua, tum publica, praepollens, quod imperio ejus Gallia adeo frugum hominumque fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. Hic magno natu ipse jam, exonerare praegravante turba regnum cupiens, Bellovesum ac Sigovesum, fororis filios, inpigros juvenes, missurum se esse, in quas Dii dedissent auguriis sedes, ostendit. Quantum ipsi vellent numerum hominum, excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. Tum Sigoveso fortibus dati Hercynii saltus: Belloveso haud paullo laetiores in Italiam viam Dii dabant. Is, quod ejus ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Aeduos, Ambarros, Carnutes, Aulercos, excivit. Profectus ingentibus peditum equitumque copiis, in Tricastinos venit. Alpes inde obpositae erant; quas inexcuperabiles vias haud equidem miror, nulla dum via (quod quidem continens memoria sit; nisi de Hercule fabulis credere libet) superatas. Ibi quum velut septos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarentque, quam per juncta coelo juga in alium orbem terrarum transirent, religio etiam tenuit, quod adlatum est, advenas quaerentes agrum ab Salyum gente obpugnari. Massilientes erant hi, navibus a

Phocaea profecti. Id Galli fortunae suae omen rati adjuvère, ut, quem primum in terram egressi occupaverant, locam patentibus silvis communirent. Ipsi per Taurinos saltusque invios Alpes transcenderunt: fusisque acie Tuscis haud procul Ticino flumine, quum, in quo confederant, agrum Insubrium adpellari audissent, cognomine Insubribus pago Aeduorum; ibi, omen sequentes loci, condidere urbem: Mediolanum adpellarunt.

XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum, Elitovio duce vestigia priorum sequuta, eodem saltu, favente Belloveso, quum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac Verona urbes sunt, (locos tenere Libui) confidunt. Post hos Salluvii, prope antiquam gentem Laevos Ligures, incolentes circa Ticinum amnem. Penino deinde Boji Lingonesque transgressi, quum jam inter Padum atque Alpes omnia tenerentur, Pado ratibus trajecto, non Etruscis modo, sed etiam Umbros, agro pellunt: intra Apenninum tamen sese tenuere. Tum Senones, recentissimi advenarum, ab Vtente flumine usque ad Aesim fines habuere. Hanc gentem Clusum; Romanque inde, venisse comperio. Id parum certum est, solanne, an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adjutam. Clusini, novo bello exterriti, quum multitudinem, quum formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum, audirentque, saepe ab iis, cis Padum ultraque, legiones Etruscorum fusas; quamquam adversus Romanos nullum eis jus societatis amicitiaeve erat, nisi quod Veientes consanguineos adversus populum Romanum non defendissent, legatos Roman, qui auxilium ab senatu peterent, misere. De auxilio nihil inpetratum. Legati tres M. Fabii Ambusti filii

filiis missi, qui senatus populi que Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a quibus nullam injuriam adceperant, socios populi Romani atque amicos obpugnarent: Romanis eos bello quoque si res cogat, tuendos esse: sed melius visum, bellum ipsum amoveri, si posset; et Gallos, novam gentem, pace potius cognosci, quam armis.

XXXVI. Mitis legatio, ni praeferoces legatos Gallisque magis quam Romanis similes habuisset. Quibus, postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datur responsum: *Etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen credere viros fortes esse, quorum auxilium a Clusinis in re trepida sit imploratum: et, quoniam legatione adversus se maluerint, quam armis, tueri socios, ne se quidem pacem, quam illi adferant, adspernari, si Gallis, egentibus agro, quem latius possideant, quam colant, Clusini, partem suam concedant: aliter pacem impetrari non posse, et responsum coram Romanis accipere velle: et, si negetur ager, coram iisdem Romanis dimicaturos, ut nunciare domum possent, quantum Galli virtute ceteros mortales praestarent. Quodnam id jus esset, agrum a possessoribus petere, aut minari arma? Romanis quaerentibus, et, quid in Etruria rei Gallis esset? quum illi, se in armis jus ferre, et omnia fortium virorum esse, ferociter dicerent, adensis utrimque animis ad arma discurretur, et proelium conferitur. Ibi, jam urgentibus Romanam urbem fatis, legati contra jus gentium arma capiunt. Nec id clam esse potuit, quum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique Romanae juventutis pugnarent. Tantum eminebat peregrina virtus. Quin etiam Q. Fabius, eVectus extra aciem equo, ducem Gallorum, ferociter in ipsa*

ipſa ſigna Etruſcorum incurſantem, per latus tranſfixum hafta, obcidit; ſpoliaque ejus legentem Galli adnovere, perque totam aciem, Romanum legatum eſſe, ſignum datum eſt. Omiſſa inde in Cluſinos ira, receptui cānunt, minantes Romanis. Erant, qui extemplo Romanam eundem cenferent. Vicere ſeniores, ut legati prius mitterentur queſtum injurias poſtulatūque, ut pro jure gentium violato Fabii dederentur. Legati Gallorum quum eā, ſicut erant mandata, expoſuiſſent, ſenatui nec factum placebat Fabiorum; et jus poſtulare barbari videbantur. Sed, ne id, quod placebat, decerneret in tantæ nobilitatis viris, ambitio obſtabat. Itaque, ne penes ipſos culpa eſſet cladis forte Gallico bello adceptæ, cognitionem de poſtulis Gallorum ad populum rejiciunt. Vbi tanto plus gratia atque opes valuere, ut, quorum de poena agebatur, tribuni militum conſulari poteſtate in inſequentem annum crearentur. Quo facto, haud ſecus quam dignum erat, inſenſi Galli bellum propalam minantes, ad ſuos redeunt. Tribuni militum cum tribus Fabiis creati. Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quartum, Ser. Cornelius Maluginenſis.

XXXVII. Quum tanta moles mali inſtaret, (adeo obcaecat animos fortuna, ubi vim ſuam ingruentem refringi non vult) civitas, quæ adverſus Fidenatem ac Vejentem hoſtem aliosque finitimos populos, ultima experiens auxilia, dictatorem multis tempeſtatibus dixiſſet, ea tunc, inviſitato atque inaudito hoſte ab Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente, nihil extraordinarii imperii aut auxilii quaſiſit. Tribuni, quorum temeritate bellum contractum erat, ſummæ rerum præerant: delectūque nihilo adcuratiorem, quam

ad

ad media bella haberi solitus erat, (extenuantes etiam famam belli) habebant. Interim Galli, postquam adcepere, ultro honorem habitum violatoribus juris humani, elusanque legationem suam esse; flagrantes ira, cujus inpatiens est gens, confestim signis convulsis, citato agmine iter ingrediuntur. Ad quorum praetereuntium raptim tumultum quum exterritae urbes ad arma concurrerent, fugaque agrestium fieret, Romam se ire, magno clamore significabant; quacumque ibant, equis virisque longe ac late fuso agmine inmensum obtinentes loci. Sed, antecedente fama nunciisque Clusinarum, deinceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam celeritas hostium tulit: quippe quibus, velut tumultuario exercitu raptim ducto, aegre ad undecimum lapidem obcursum est, qua flumen Allia, Crustuminiis montibus praealto defluens alveo, haud multum infra viam Tiberino amni miscetur. Jam omnia contra circaque hostium plena erant, et nata in vanos tumultus gens, truci cantu clamoribusque variis, horrendo cuncta compleverant sono.

XXXVIII. Ibi tribuni militum, non loco castris ante capto, non praemunito vallo, quo receptus esset, non Deorum saltem, si non hominum, memores, nec auspicato, nec litato, instruunt aciem deductam in cornua, ne circumveniri multitudine hostium possent. Nec tamen aequari frontes poterant, quum extenuando infirmam et vix cohaerentem mediam aciem haberent. Paullum erat ab dextera editi loci, quem subsidiariis repleti placuit; eaque res, ut initium pavoris ac fugae, sic una salus fugientibus fuit. Nam Brennus, regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maxime timens, ratus ad id captum superiorem locum,

cum, ut, ubi Galli cum acie legionum recta fronte concurrissent, subsidia in averfos transversosque inpetum darent, ad subsidiarios signa convertit: si eos loco depulisset, haud dubius, facilem in aequo campi tantum superanti multitudini victoriam fore. Adeo non fortuna modo, sed ratio etiam, cum barbaris stabat. In altera acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites, erat. Pavor fugaque occupaverat animos, et tanta hominum oblivio, ut multo major pars Vejos, in hostium urbem, quam Tiberis arce- ret, quam recto itinere Romam ad conjuges ac liberos fugerent. Parumper subsidiarios tutatus est locus. In reliqua acie simul est clamor, proximis ab latere, ultimis ab tergo, auditus, ignotum hostem prius paene quam viderent, non modo non tentato certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique fugerunt. Nec ulla caedes pugnantium fuit. Terga caesa suomet ipsorum certamine in turba inpedientium fugam. Circa ripam Tiberis, quo armis abjectis totum sinistrum cornu defugit, magna strages facta est: multosque, inperitos nandi aut invalidos, graves loriceis aliisque tegminibus, hausere gurgites. Maxima tamen pars incolumis Vejos perfugit; unde non modo praesidii quidquam, sed ne nuntius quidem cladis, Romam est missus. Ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petiere, et, ne clausis quidem portis urbis, in arcem confugerunt.

XXXIX. Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriae tam repentinae tenuit. Et ipsi pavore defixi primum steterunt, velut ignari, quid accidisset. Deinde insidias vereri; postremo caesorum spolia legere, ar-

morumque cumulos, ut mos eis est, coacervare. Tum demum, postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi, haud multo ante solis obcasum ad urbem Romam perveniunt. Vbi quum praegressi equites, non portas clausas, non stationem pro portis excubare, non armatos esse in muris, retulissent: aliud priori simile miraculum eos sustinuit; noctemque veriti et ignotae situm urbis, inter Romam atque Anienem confedere, exploratoribus missis circa moenia aliasque portas, quaenam hostibus in perdita re consilia essent. Romani, quum pars major ex acie Vejos petisset, nemo superesse quemquam praeter eos, qui Romam refugerant, crederet, complorati omnes, pariter vivi mortuique, totam prope urbem lamentis, impleverunt. Privatos deinde luctus stupefecit publicus pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est. Mox ululatus cantusque dissonos, vagantibus circa moenia turmatim barbaris, audiebant. Omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem jam in urbem futurus videretur inpetus primo adventu, quo adcesserant ad urbem. Mausuros enim ad Alliam fuisse, nisi hoc consilii foret. Deinde sub obcasum solis, quia haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasuros; tum in noctem dilatatum consilium esse, quo plus pavoris inferrent. Postremo lux adpropinquans exanimare: timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, quum signa infesta portis sunt inlata. Nequaquam tamen ea nocte, neque insequenti die similis illi, quae ad Alliam tam pavide fugerat, civitas fuit. Nam quum defendi urbem posse, tam parva relicta manu, spes nulla esset, placuit, cum conjugibus ac liberis juventutem militarem senatusque ro-
 bur

bur in arcem Capitoliumque concedere; armisque et frumento conlatis, ex loco indemnito Deos hominesque et Romanum nomen defendere: Flaminem sacerdotesque Vestales, sacra publica, a caede, ab incendiis procul auferre; nec ante deferi cultum eorum, quam non superessent, qui colerent. Si arx Capitoliumque, sedes Deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris juvenus superferit imminenti ruinae urbis, facilem jacturam esse seniorum, relictæ in urbe utique periturae turbae. Et, quo id aequiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis palam dicere obituros; nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, oneratos inopiam armatorum.

XL. Haec inter seniores morti destinatos jactata solatia. Versae inde adorationes ad agmen juvenum, quos in Capitolium atque in arcem proferebantur, commendantes virtuti eorum juventaeque urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quaecumque reliqua esset, fortunam. Digredientibus, qui spem omnem atque opem secum ferebant, ab iis, qui captae urbis non superesse statuerant exitio; quum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta, nunc hos nunc illos frequentium, rogantiumque viros natosque, cui se fato darent, nihil, quod humanis superesset malis, relinquebant. Magna pars tamen earum in arcem suos profecutae sunt, nec prohibente ullo, nec vocante; quia, quod utile obsessis ad minuendam inbellem multitudinem, id parum humanum erat. Alia, maxime plebis, turba, quam nec capere tam exiguus collis, nec alere in tanta inopia fru-

men-

menti poterat, ex urbe effusa velut agmine jam uno petiit Janiculum. Inde pars per agros dilabbi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua consilia, communibus deploratis, exsequentes. Flamen interim Quirinalis virginesque Vestales, omissa rerum suarum cura, quae sacrorum secum ferenda, quae (quia vires ad omnia ferenda deerant) relinquenda essent, consultantes, quisve ea locus fideli adservaturus custodia esset; optimum ducunt, condita in do-
 liolis sacello proximo aedibus flaminis Quirinalis, ubi nunc despui religio est, defodere: cetera inter se onere partito ferunt via, quae sublicio ponte ducit ad Janiculum. In eo cli-
 vo eas quum L. Albinus, de plebe Romana homo, conspexisset, plastro conjugem ac li-
 beros vehens inter ceteram turbam, quae in-
 utilis bello urbe excedebat: salvo etiam tum discrimine divinarum humanarumque rerum, inreligiosum ratus, sacerdotes publicos sacra-
 que populi Romani pedibus ire, ferrique, se ac suos in vehiculo conspici; descendere uxorem ac pueros iussit; virgines sacraque in plastrum inposuit, et Caere, quo iter sacerdotibus erat, pervexit.

XLI. Romae interim, satis jam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum, domos regressa, adventum hostium obstinato ad mortem animo expectabat. Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunae pristinae honorumque aut virtutis insignibus morerentur, quae augustissima vestis sit tenfas ducentibus triumphantibusve, ea vestiti medio aedium eburneis sellis sedere. Sunt, qui, M. Fabio pontifice maximo praefante carmen, devovisse eos se pro patria Quiritibusque Romanis, tradant. Galli, et quia

interposita nocte a contentione pugnae remiferant animos, et quod nec in acie ancipiti usquam certaverant proelio, nec tum inpetu aut vi capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi postero die urbem patente Collina porta, in forum perveniunt, circumferentes oculos ad templa Deum arcemque, solam belli speciem tenentem. Inde, modico relicto praedio, (ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio inpetus fieret) dilabsi ad praedam vacuis obcursu hominum viis, pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt; pars ultima, velut ea demum intacta et referta praeda, petunt. Inde rursus ipsa solitudine absteriti, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca conglobati redibant: ubi eos, plebis aedificiis obstratis, patentibus atriis principum, major prope cunctatio tenebat aperta, quam clausa, invadendi. Adeo haud secus quam venerabundi intuebantur in aedium vestibulis sedentes viros, praeter ornatum habitumque humano augustiorem, majestate etiam, quam vultus gravitasque oris prae se ferebat, simillimos Diis. Ad eos, velut simulacra, versi quum starent, M. Papirius, unus ex his, dicitur Gallo, barbam suam, ut tum omnibus promissa erat, permulcenti, scipione eburneo in caput incusso iram movisse; atque ab eo initium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos. Post principum caedem nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis iudici ignes.

XLII. Ceterum, seu non omnibus delenda urbis libido erat, seu ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli ad deditio-

et non omnia concremari tecta, ut, quodcumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos haberent; nequaquam perinde atque in capta urbe prima die aut passim aut late vagatus est ignis. Romani, ex arce plenam hostium urbem cernentes, vagosque per vias omnes cursus, quum alia atque alia parte nova aliqua clades oriretur, non mentibus solum concipere, sed ne auribus quidem atque oculis satis constare poterant. Quocumque clamor hostium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammae et fragor ruentium tectorum advertisset, paventes ad omnia, animos oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a fortuna positi occidentis patriae, nec ullius rerum suarum relictis, praeterquam corporum, vindices: tanto ante alios miserandi magis, qui umquam obsessi sunt, quod intercludi a patria obsidebantur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tranquillior nox diem tam foede actum excepit: lux deinde noctem inquietam insequuta est. Nec ullum erat tempus, quod a novae semper cladis alicujus spectaculo cessaret. Nihil tamen, tot onerati atque obruti malis, flexerunt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis aequata vidissent, quamvis inopem parvumque, quem tenebant, collem, libertati relictum, virtute defenderent; et jam, quum eadem quotidie adciderent, velut adfueti malis, abalienaverant ab sensu rerum suarum animos; arma tantum ferrumque in dextris, velut solas reliquias spei suae, intuentes.

XLIII. Galli quoque, per aliquot dies in tecta modo urbis nequidquam bello gesto, quum inter incendia ac ruinas captae urbis nihil superesse, praeter armatos hostes, viderent, nequidquam tot cladibus territos, nec flexuros

ad deditionem animos, ni vis adhiberetur; experiri ultima, et inpetum facere in arcem statuunt. Prima luce, signo dato, multitudo omnis in foro infruitur: inde, clamore sublato ac testudine facta, subeunt. Adversus quos Romani nihil temere nec trepide, ad omnes aditus stationibus firmatis, qua signa ferri videbant, ea robore virorum obposito scandere hostem sinunt: quo subcesserit magis in arduum, eo pelli posse per proclive facilius rati. Medio fere clivo resistere: atque inde ex loco superiore, qui prope sua sponte in hostem inferebat, inpetu facto, strage ac ruina fudere Gallos: ut numquam postea nec pars, nec universi tentaverint tale pugnae genus. Omissa itaque spe per viam atque arma subeundi, obsidionem parant: cujus ad id tempus inmemores, et, quod in urbe fuerat, frumentum incendiis urbis absumferant, et ex agris per ipsos dies raptum omne Vejos erat. Igitur, exercitu diviso, partim per finitimos populos praedari placuit, partim obsideri arcem; ut obsidentibus frumentum populatores agrorum praeberent. Proficiscentes Gallos ab Urbe ad Romanam experiendam virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat, duxit: qui moestior ibi fortuna publica, quam sua, quum Diis hominibusque adculpandis fenesceret, indignando mirandoque ubi illi viri essent, qui secum Vejos Faleriosque cepissent, qui alia bella fortius semper, quam felicius, gessissent; repente audit, Gallorum exercitum adventare, atque de eo pavidos Ardeates consultare. Nec secus quam divino spiritu tactus, quum se in mediam concionem intulisset, abstinere fuctus ante talibus conciliis.

XLIV. *Ardeates, inquit. veteres amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum benefici-*
cium

cium ita tulit, et fortuna hoc egit mea, nemo vestrum conditionis meae oblitum me huc processisse putet; sed res ac periculum commune cogit, quod quisque possit in re trepida praesidii, in medium conferre. Et quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? Hac arte in patria sieti; et, invictus bello, in pace ab ingratis civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est, et pro tantis pristinis populi Romani beneficiis, quanta ipsi meministis, (nec enim exprobranda apud memores sunt) gratiae referendae, et huic urbi decus ingens belli ex hoste communi pariendi. Quae effuso agmine adventat, gens est, cui natura corpora animosque magna magis, quam firma, dederit. Eo in certamen omne plus terroris, quam virium, ferunt. Argumento sit clades Romana. Patentem cepere urbem; ex arce Capitolioque his exigua resistitur manu. Jam obsidionis taedio victi abscedunt, vagique per agros palantur. Cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi nox adpetit, prope rivos aquarum, sine munimento, sine stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur, nunc ab secundis rebus magis etiam solito incauti. Si vobis in animo est, tueri moenia vestra, nec pati haec omnia Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes: me sequimini ad caedem, non ad pugnam. Nisi victos somno, velut pecudes, trucidandos tradidero, non recuso eundem Ardeae rerum mearum exitum, quem Romae habui.

XLV. Aequis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum neminem usquam ea tempestate esse. Concione dimissa, corpora curant, intenti, quam mox lignum daretur.

Quo dato, primae silentio noctis ad portas Camillo praesto fuere. Egressi, haud procul urbe, sicut praedictum erat, castra Fallorum, intuta neglectaque ab omni parte nacti, clamore invadunt. Nusquam proelium, omnibus locis caedes est: nuda corpora et soluta somno trucidantur. Extremos tamen pavor cubilibus suis excitos, quae aut unde vis esset, ignaros, in fugam, et quosdam in hostem ipsum improvidos tulit. Magna pars in agrum Antiatem delati, incursione ab oppidanis in palatos facta, circumveniuntur. Similis in agro Vejenti Tuscorum facta strages est: qui urbis, jam quadragesimum annum vicinae, obpressae ab hoste invisitato inauditoque, adeo nihil miseriti sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones facerent, plerique praedae Vejos etiam, praesidiumque et spem ultimam Romani nominis, in animo habuerint obpugnare. Viderant eos milites Romani, vagantes per agros et congregatos agmine, praedam prae se agentes, et castra cernebant haud procul Vejis posita. Inde primum miseratio sui, deinde indignitas, atque ex ea ira animos cepit, *Etruscisque etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertissent, ludibrio esse clades suas?* Vix temperavere animis, quin extemplo inpetum facerent: compressique a Caedicio centurione, quem sibi met ipsi praefecerant, rem in noctem sustinere. Tantum par Camillo defuit auctor: cetera eodem ordine eodemque fortunae eventu gesta. Quin etiam, ducibus captivis, qui caedi nocturnae superfuerant, ad aliam manum Tuscorum ad Salinas profecti, nocte insequenti ex improviso majorem caedem edidere, duplicique victoria ovantes Vejos redeunt.

XLVI. Romae interim plerumque obsidio segnis et utrimque silentium esse, ad id tantum intentis Gallis, ne quis hostium evadere inter stationes posset: quum repente juvenis Romanus admiratione in se cives hostesque convertit. Sacrificium erat statum in Quirinali colle genti Fabiae. Ad id faciendum C. Fabius Dorso, Gabino cinctu, sacra manibus gerens, quum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cujusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit. Ibiq;e omnibus sollemniter peractis, eadem revertens similiter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse Deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos rediit, seu adtonitis Gallis miraculo audaciae, seu religione etiam motis, cujus haudquaquam negligens est gens. Vejis interim non animi tantum in dies, sed etiam vires, crescebant; nec Romanis solum eo convenientibus ex agris, qui a proelio adverfo aut clade captae urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte praedae essent. Maturum jam videbatur, repeti patriam eripique ex hostium manibus: sed corpori valido caput deerat. Locus ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque ejus res prospere gesserant; et Caedicius negare, se commissurum, cur sibi aut Deorum aut hominum quisquam imperium finiret potius, quam ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. Consensu omnium placuit, ab Ardea Camillum adiri; sed antea consulto senatu, qui Romae esset. Adeo regebat omnia pudor, discriminaque rerum prope perditis rebus servabant. Ingenti periculo transeundum per hostium cu-

stodias erat. Ad eam rem Pontius Cominius, impiger juvenis, operam pollicitus, incubans cortici, secundo Tiberi ad Urbem desertur. Inde, qua proximum fuit a ripa, per praeruptum, eoque neglectum hostium custodiae, saxum in Capitolium evadit; et, ad magistratus ductus, mandata exercitus edit. Adcepto inde senatus decreto, ut et, comitiis curialis revocatus de exilio, jussu populi Camillus dictator extemplo diceretur, militesque haberent imperatorem, quem vellent, eadem degressus nuntius Vejos contendit: missique Ardeam legati ad Camillum, Vejos eum perduxere; seu (quod magis credere libet, non prius profectum ab Ardea, quam comperit legem latam; quod nec injussu populi mutari finibus posset, nec, nisi dictator dictus, auspicia in exercitu habere) lex curiata lata est, dictatorque absens dictus.

XLVII. Dum haec Vejis agebantur, interim arx Romae Capitoliumque in ingenti periculo fuit. Namque Galli, seu vestigio notato humano, qua nuntius a Vejis pervenerat, seu sua sponte animadverso ad Carmentis saxo adscensu aequo, nocte sublustris, quum primo inermem, qui tentaret viam, praemississent, tradentes inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innisi, sublevantesque in vicem et trahentes alii alios, prout postularet locus; tanto silentio in summum evalere, ut non custodes solum fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent. Anseres non fefellerent, quibus sacris Junoni in summa inopia cibi tamen abstinebatur. Quae res saluti fuit. Namque clangore eorum alarumque crepitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fuerat, vir bello egregius, armis adreptis, simul ad arma cete-

ceteros ciens, vadit; et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui jam in summo confiterat, umbone ictum deturbat. Cujus casus prolapsi quum proximos sterneret, trepidantes alios, armisque omiſſis saxa, quibus adhaerebant, manibus amplexos, trucidat. Jamque et alii congregati telis missilibusque saxis proturbare hostes, ruinaque tota prolapsa acies in praecipitium deferri. Sedato deinde tumultu, reliquum noctis (quantum in turbatis mentibus poterat, quum praeteritum quoque periculum sollicitaret) quieti datum est. Luce orta, vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, quum et recte et perp̄eram facto pretium deberetur; Manlius primum ob virtutem laudatus donatusque, non ab tribunis solum militum, sed consensu etiam militari; cui universi selibras farris et quartarios vini ad aedes ejus, quae in arce erant, contulerunt. Rem dicta parvam. Ceterum inopia fecerat eam argumentum ingens caritatis, quum, se quisque victu suo fraudans, detractum corpori atque usibus necessariis ad honorem unius viri conferret. Tum vigiles ejus loci, qua sefellerat ascendens hostis, citati: et quum in omnes more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum pronunciaſſet; consentiente clamore militum, in unum vigilem conjicientium culpam, deterritus, a ceteris abstinuit: reum haud dubium ejus noxae, adprobantibus cunctis, de saxo dejecit. Inde intentiones utrimque custodiae esse; et apud Gallos, quia vulgatum erat, inter Vejos Romanque nuntios com̄eare; et apud Romanos, ab nocturni periculi memoria.

XLVIII. Sed ante omnia obsidionis bellique mala fames utrimque exercitum urgebat: Gallos pestilentia etiam, quum loco ja-

cente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido et vaporis pleno, cineremque, non pulverem modo, ferente, quum quid venti motum esset. Quorum intolerantissima gens humorique ac frigori adfucta quum, aestu et angore vexata, vulgatis velut in pecua morbis moreretur, jam pigritia singulos sepeliendi promiscue acervatos cumulos hominum urbant: bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum fecere. Induciae deinde cum Romanis factae, et colloquia permissu imperatorum habita: in quibus quum idem talem Galli famem objicerent, eaque necessitate ad deditorem vocarent, dicitur avertendae ejus opinionis causa multis locis panis de Capitolio jactatus esse in hostium stationes. Sed jam neque disimulari, neque ferri ultra fames poterat. Itaque, dum dictator delectum per se Ardeae habet, magistrum equitum L. Valerium a Vejis abducere exercitum jubet, parat instruitque, quibus haud impar adoriatur hostes: interim Capitolinus exercitus, stationibus vigiliisque lassus, superatis tamen humanis omnibus malis, quum famem unam natura vinci non sineret, diem de die prospectans, ecquod auxilium ab dictatore adpareret; postremo spe quoque jam, non solum cibo, deficiente, et, quum stationes procederent, prope obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi, vel redimi se, quacumque pactione possent, jussit; jactantibus non obscure Gallis, haud magna mercede se abduci posse, ut obsidionem relinquunt. Tum senatus habitus, tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. Inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum colloquio transacta res est, et mille pondo auri pretium populi gentibus mox impera-

peraturi factum. Rei, foediffimae per se, adjecta indignitas est: Pondera ab Gallis adlata iniqua, et, tribuno recusante, additus ab insolente Gallo ponderi gladius; auditaque intoleranda Romanis vox, *Vae victis esse*.

XLIX. Sed Diique et homines prohibuere redemptos vivere Romanos. Nam forte quadam, prius quam infanda merces perficeretur, per altercationem nondum omni auro adpenso, dictator intervenit; auferrique aurum de medio, et Gallos submoveri jubet. Quum illi renitentes pactos dicerent sese, negat eam pactionem ratam esse, quae, postquam ipse dictator creatus esset, injussu suo ab inferioris juris magistratu facta esset; denunciaturque Gallis, ut se ad proelium expediant. Suos in acervum conjicere sarcinas, et arma aptare, ferroque, non auro, recuperare patriam jubet; in conspectu habentes sana Deum et conjuges et liberos, et solum patriae deforme belli malis, et omnia, quae defendi repetique et ulcisci fas sit. Instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutae solo urbis et natura inaequali; et omnia, quae arte belli secunda suis eligi praepararive poterant, providit. Galli, nova re trepidi, arma capiunt, iraque magis, quam consilio, in Romanos incurrunt. Jam verterat fortuna; jam Deorum opes humanaque consilia rem Romanam adjuvabant. Igitur primo concursu haud majore momento fusi Galli sunt, quam ad Alliam vicerant. Justiore altero deinde proelio ad octavum lapidem Gabina via, quo se ex fuga contulerant, ejusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. Ibi caedes omnia obtinuit. Castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator, recuperata ex hostibus patria, triumphans in Urbem redit: interque jocos mili-

militares, quos inconditos jaciunt, Romulus ac parens patriae conditorque alter Urbis haud vanis laudibus adpellatur. Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie servavit, quum prohibuit migrari Vejos, et tribunis rem intentius agentibus post incensam urbem, et per se inclinata magis plebe ad id consilium. Eaque causa fuit non abdicandae post triumphum dictaturae, senatu obsecrante, ne rem publicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religionum cultor, quae ad Deos immortales pertinebant, retulit; et senatus consultum facit, *Fana omnia, quod ea hostis possidisset, restituerentur, terminarentur, expiarenturque, expiatioque eorum in libris per duumviros quaeretur: cum Caeretibus hospitium publice fieret, quod sacra populi Romani ac sacerdotes recepissent, beneficioque ejus populi non intermissus honos Deum immortalium esset: ludi Capitolini fierent, quod Jupiter optimus maximus suam sedem atque arcem populi Romani in re trepida tutatus esset: collegiumque ad eam rem M. Furius dictator constitueret ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent.* Expiandae etiam vocis nocturnae, quae nuntia cladis ante bellum Gallicum audita neglectaque esset, mentio inlata, iussumque templum in Nova via Ajo Locutio fieri. Aurum, quod Gallis ereptum erat, quodque ex aliis templis inter trepidationem in Jovis cellam conlatum, quum, in quae referri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne judicatum, et sub Jovis sella poni iussum. Jam ante in eo religio civitatis adparuerat, quod, quum in publico deesset aurum, ex quo summa patetae mercedis Gallis confieret, a matronis conlatum adceperant; ut sacro auro abstineretur.

Ma-

Matronis gratiae actae, honosque additus, ut earum, sicut virorum, post mortem sollempnis laudatio esset. Iis peractis, quae ad Deos pertinebant, quaeque per senatum agi poterant; tum demum, agitantibus tribunis plebem adfiduis concionibus, ut, relictis ruinis, in urbem paratam Vejos transmigrarent, in concionem, uniuerso senatu prosequente, ascendit, atque ita verba fecit:

LI. *Adeo mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exsilio solatium aliud habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul ab his certaminibus eram: et ob eadem haec, non, nisi me senatus consulto populique iussu revocaretis, rediturus unquam fuerim. Nec nunc me, ut redirem, mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit. Quippe, ut in sua sede maneret patria, id agebatur; non ut ego utique in patria essem. Et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi haec quoque pro patria dimicatio esset; cui deesse, quoad vita subpetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. Quid enim repetimus? quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si recuperatam ipsi deserimus? et quum, victoribus Gallis, capta tota urbe, Capitolium tamen atque arcem Diique et homines Romani tenuerint, habitauerint; victoribus Romanis, recuperata urbe, arx quoque et Capitolium deseretur? et plus vastitatis huic urbi secunda nosira fortuna faciet, quam adversa fecit? Equidem, si nobis cum urbe simul positae traditaeque per manus religiones nullae essent, tamen tam evidens numen hac tempestate rebus adfuit Romanis, ut omnem negligentiam divini cultus exemitam hominibus putem. Intuemini enim horum deinceps annorum vel secundas res, vel adversas: invenietis omnia prospere evenisse sequentibus Deos, ad-*
ver-

*versa spernentibus. Jam omnium primum Ve-
gens bellum (per quot annos, quanto labore ge-
stum!) non ante cepit finem, quam monitu Deo-
rum aqua ex lacu Albano emissa est. Quid haec
tandem urbis nostrae clades nova num ante ex-
orta est, quam spreta vox coelo emissa de ad-
ventu Gallorum? quam gentium jus ab legatis
nostris violatum? quam a nobis, quum vindi-
cari deberet, eadem negligentia Deorum prae-
termissum? Igitur victi captique ac redempti
tantum poenarum Diis hominibusque dedimus,
ut terrarum orbi documento essemus. Adversae
deinde res admonuerunt religionum. Confugi-
mus in Capitolium ad Deos, ad sedem Jovis
optimi maximi; sacra in ruina rerum nostrarum
alia terrae celavimus, alia, aucta in finitimas
urbes, amovimus ab hostium oculis. Deorum
cultum, deserti ab Diis hominibusque, tamen
non intermisimus. Reddidere igitur patriam,
et victoriam, et antiquum belli decus amissum:
et in hostes, qui caeci avaritia in pondere auri
foedus ac fidem sefellerunt, verterunt terrorem
fugamque et caedem.*

LII. *Haec culti neglectique numinis tanta
monimenta in rebus humanis cernentes, ecquid
sentitis, Quirites, quantum vixdum e naufragi-
is prioris culpae cladisque emergentes paremus
nefas? Urbem auspicato inauguratoque condi-
tam habemus; nullus locus in ea non religionum
Deorumque est plenus: sacrificiis sollemnibus
non dies magis statim, quam loca sunt, in quibus
fiant. Hos omnes Deos, publicos privatosque,
Quirites, deserturi estis? Quam par vestrum
factum est, quod in obsidione nuper in egregio
adolescente C. Fabio, non minore hostium admi-
ratione, quam vestra, conspectum est; quum in-
ter Gallica tela degressus ex arce sollemne Fa-
biae*

*biae gentis in colle Quirinali obiit? An gentilia sacra ne in bello quidem intermitteri, publica sacra et Romanos Deos etiam in pace deserere placet? et pontifices flaminesque negligentiores publicarum religionum esse, quam privatus in sollemni gentis fuerit? Forsitan aliquis dicat, aut Vejis ea nos facturos, aut huc inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant: quorum neutrum fieri salvis ceremoniis potest. Et ne omnia generatim sacra omnesque percenseam Deos; in Jovis epulo num alibi, quam in Capitolio, pulvinar suscipi potest? Quid de aeternis Vestiae ignibus signoque, quod imperii pignus custodia ejus templi tenetur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive, tuque, Quirine pater? haec omnia in profano deserere placet sacra, aequalia urbi, quaedam vetustiora origine urbis? Et videte, quid inter nos ac majores intersit. Illi sacra quaedam in monte Albano Lavinioque nobis facienda tradiderunt. An ex hostium urbibus Romam ad nos transferri sacra religiosum fuit: hinc sine piaculo in hostium urbem Veios transferemus? Recordamini, agitedum, quoties sacra instaurantur, quia aliquid ex patrio ritu negligentia casuve praetermissum est. Modo quae res, post prodigium Albani lacus, nisi instauratio sacrorum auspicioque renovatio, adfectae Veienti bello rei publicae remedio fuit? At etiam, tamquam veterum religionum memores, et peregrinos Deos transtulimus Romam, et instituimus novos. Juno Regina, transvecta a Vejis, nuper in Aventino quam insigni ob excellens matronarum studium celebrique dedicata est die? Ajo Locutio templum, propter coelestem vocem exauditam in Nova via, jussurus fieri: Capitolinos ludos sollemnibus alus addidimus; conlegiumque ad id novum, auctore se-
natu,*

natu. condidimus. Quid horum opus fuit suscipi, si una cum Gallis urbem Romanam relicturi fuimus? si non voluntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis? si ab hostibus metu retenti sumus? De sacris loquimur et de templis: quid tandem de sacerdotibus? Nonne in mentem venit, quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex qua eas nihil unquam, praeterquam urbs capta, movit. Flamini Diali noctem unam manere extra urbem nefas est. Hos Veientes pro Romanis facturi estis sacerdotes, et Vestales tuae te deserent, Vestia? et flamen peregre habitando in singulas noctes tantum sibi rei publicae piaculi contrahet? Quid alia, quae auspicato agimus omnia fere intra pomerium, cui oblivioni, aut cui negligentiae damus? Comitata curiata, quae rem militarem continent; comitata centuriata, quibus consules tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi adsolent, fieri possunt? Veiosne haec transferemus? an comitatorum causa populus tanto incommodo in desertam hanc ab Diis hominibusque urbem conveniet?

LIII. Sed res ipsa cogit, vastam incendiis ruinisque relinquere urbem, et ad integra omnia Veios migrare, nec hic aedificando inopem plebem vexare. Hanc autem jactari magis causam, quam veram esse, ut ego non dicam, adparere vobis, Quirites, puto; qui meministis, ante Gallorum adventum, salvis tectis publicis privatisque, stante incoluni urbe, hanc eandem rem actam esse, ut Veios transmigrarem. Et videte, quantum inter meam sententiam vestramque intersit, tribuni. Vos, etiamsi tunc faciendum non fuerit, nunc utique faciendum putatis: ego contra, (nec id mirati sitis prius, quam, quale sit, audieritis) etiamsi tunc mi-

gran-

grandum fuisset, incolumi tota urbe, nunc has ruinas relinquendas non censerem. Quippe tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc haec migratio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est. Non enim reliquisse victores, sed amisisse victi, patriam videbinur: hoc ad Aliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum Capitolium necessitatis inposuisse, ut desereremus penates nostros, exsiliumque ac fugam nobis ex eo loco conscisceremus, quem tueri non possemus. Et Galli evertere potuerunt Romam, quam Romani restitueri non videbuntur potuisse? Quid restat, nisi ut, si jam novis copiis veniant, (constat enim vix credibilem multitudinem esse) et habitare in capta ab se, deserta a vobis, hac urbe velint, sinatis? Quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri, Aequi Volscive, faciant, ut commigrent Romam, velitisne illos Romanos, vos Vejentes esse? an malitis hanc solitudinem vestram, quam urbem hostium, esse? non equidem video, quid magis nefas sit. Haec scelera, quia piget aedificare, haec dedecora pati parati estis? Si tota urbe nullum melius ampliusve tectum fieri possit, quam casa illa conditoris est nostri, non in casis, ritu pastorum agresiumque, habitare est satius inter sacra penatesque vestros, quam exsulatum publice ire? Majores nostri, convenae pastoresque, quum in his locis nihil, praeter silvas paludesque, esset, novam urbem tam brevi aedificarunt: nos, Capitolio, arce incolumi, stantibus templis Deorum, aedificare incensa piget? et, quod singuli facturi fuimus, si aedes nostrae deslagrassent, hoc in publico incendio universi recusamus facere?

LIV. Quid tandem? si fraude, si casu Vejens incendium ortum sit, ventoque (ut fieri potest)

test) diffusa flamma magnam partem urbis absumat; Fidenas inde, aut Gabios, aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo transmigremus? Adeo nihil tenet solum patriae, nec haec terra, quam matrem adpellamus; sed in superficie tignisque caritas nobis patriae pendet? Equidem, fatebor vobis, etsi minus injuriae vestrae, quam meae calamitatis, meminisse juvat, quum abessem, quotiescumque patria in mentem veniret, haec omnia obcurrerant, colles, campique, et Tiberis, et adfuenta oculis regio, et hoc coelum, sub quo natus educatusque essem. Quae vos, Quirites, nunc moveant potius caritate sua, ut maneat in sede vestra, quam postea, quum reliqueritis ea, macerent desiderio. Non sine causa Dii hominesque hunc urbi condendae locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen obportunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi comitatus accipiantur; mare vicinum ad commoditates, nec expositum nimia propinquitate ad pericula classium externarum, regionum Italiae medium, ad incrementum urbis natum unice locum. Argumento est ipsa magnitudo tam novae urbis. Trecentesimus sexagesimus quintus annus Urbis, Quirites, agitur: inter tot veterrimos populos tamdiu bella geritis; quum interea, ne singulas loquar urbes, non conjuncti cum Aequis Volsci, tot tam valida oppida, non universa Etruria, tantum terra marique pollens, atque inter duo maria latitudinem obtineus Italiae, bello vobis par est. Quod quum ita sit, quae, malum! ratio est, expertis alia experiri, quum jam, ut virtus vestra transire alio possit, fortuna certe loci hujus transferri non possit? Hic Capitolium est, ubi quondam capite humano invento responsum est, eo loco caput rerum summamque imperii

rii fore. Hic, quum augurato liberaretur Capitulum, Juventas Terminusque maximo gaudio patrum nostrorum moveri se non passi. Hic Vestae ignes, hic ancilia coelo demissa, hic omnes propitii manentibus vobis Dii.

LV. Movisse eos Camillus quum alia oratione, tum ea, quae ad religiones pertinebat, maxime dicitur. Sed rem dubiam decrevit vox obportuna emissa: quod, quum senatus post paullo de his rebus in curia Hostilia haberetur, cohortesque, ex praesidiis revertentes, forte agmine forum transirent, centurio in comitio exclamavit: *Signifer, statue signum! hic manebimus optime!* Qua voce audita, et senatus, *adcipere se omen*, ex curia egressus, conclamavit, et plebs circumfusa adprobavit. Antiquata deinde lege, promiscue Vrbs aedificari coepta. Tegula publice praebita est: saxi materiaeque caedendae, unde quisque vellet, jus factum; praedibus adceptis, eo anno aedificia perfecturos. Festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum, omisso sui alienique discrimine, in vacuo aedificant. Ea est causa, ut veteres cloacae, primo per publicum ductae, nunc privata passim subeant tecta, formaque Urbis sit occupatae magis, quam divisae, similis.

T. LIVII PATAVINI

LIBER VI.

BREVIARIUM.

CAP. I. *Res ante incensam Urbem gestae a Romanis obscurae; clariores deinceps certioresque. Q. Fabius, qui legatus adversus Gallos pugnauerat, adcusatur et obportune moritur. Interregnum et comitia. Foedera ac leges conquiruntur. Dies religiosi, XV Kal. Sext. (clade ad Cremeram Alliamque insignis) postridie Idus, Kalendae ac Nonae. 2. Bella cum Volscis, Etruscis, Latinis, Hernicis Aequisque gerenda. Camillus, dictator III dictus, Volscos ac deinde Aequos vincit, 3. et Sutrium, Tuscis traditum, sociis reddit, victoribus oppressis. 4. Tum triumphat. Nova urbs stat intra annum crescitque frequentia civium. Oppida Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi capta. Capitolium saxo quadrato substructum. 5. Leges agrariae, et Pomptinus ager in spem ostentatus. Auspicioꝝ renovatio et interregnum. Numerum XXV tribuum explent quatuor ex novis civibus additae, Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis. 6. Antiates et Latini in armis sunt. Camillo conlegae V. regimen omnium rerum permittunt. 7. Is cum P. Valerio ad Satricum proficiscitur, et milites, ob multitudinem hostium trepidos, castigat. 8. Vincit Volscis,*

scis, et Satricum scalis capit. 9. Tum recipit Sutrium, 10. et Nepete, oppida socia, ab Etruscis capta. Ab Latinis Hernicisque, qui adjuverant Volscos nec militem Romanis dederant, res repetitae.

II. M. Manlius Capitolinus, homo superbus et Camillo invidens, primus ex Patribus fit popularis et patronus nexorum. Hinc potissimum dictator creatur A. Cornelius Cossus, etsi in speciem causae Volscum bellum jactatur. 12. 13. Dictator vincit Volscos sociosque eorum. 14. Tum adicitur Romam, ubi Manlius debitores a crudelitate feneratorum tuetur, fundum in Vejenti subjicit praeconi, et thesauros Gallici auri a Patribus obcultari jactat. 15. Manlius, jussu dictatoris vocatus, agmine ingenti venit ad tribunal ejus et causam dicit. 16. In carcerem ducitur; et magna plebis pars vestem mutat. Jam haud procul seditione res est; cujus leniendae causa senatus Satricum coloniam deduci jubet. 17. Ea gliscente ex Scto Manlius vinculis liberatur. 18. Tum ille, plenior aliquanto animi iraeque, seditiosis concionibus jam per se adensam plebem incitat, et cum principibus interdium noctuque agitatur consilia rerum novandarum. 19. Senatus decernit, ut videant magistratus, ne quid resp. detrimenti capiat: et ipsi quoque tribuni plebis, quia eundem et suae potestatis, quem libertatis omnium, finem cernunt, Patrum auctoritati se dedunt. Ex his duo, M. Maenius et Q. Publilius, Manlio diem dicere statuunt. 20. Quo facto commovetur plebs, utique postquam solum reum, et ne fratres quidem proximosque sordidatos vident: et damnandi mora iis non in causa est, sed in loco, ex quo Capitolium a Manlio servatum conspici potest. Quo mutato condemnatur et de saxo

Tarpejo dejicitur. Lex simul fertur, ne quis patricius in arce habitet, et gentis Manliae decreto cavetur, ne quis deinde M. Manlius vocetur.

21. *Pestilentia, Fames et multiplex bellum. Novi hostes Lauvini et Praenestini. Quinqueviri Pomptino agro dividendo, et triumviri coloniae Nepete deducendae creati. 22. Veliterni victi et bellum Praenestiniis indictum. Volscum bellum M. Furio Camillo, exactae jam aetatis, sed vegeti adhuc ingenii animique viro, extra ordinem decretum, et adjutor ex tribunis mil. c. p. sorte L. Furius datus. 23. Ardor pugnandi idem est Volscis et L. Furio, cui conlega cedit. 24. Acies Rom. jam inclinata restituitur a Camillo, et hostes funduntur. 25. Quia inter captivos Tusculani aliquot noscitantur, bellum his sociis indicitur mandaturque Camillo, qui contra spem omnium adjutorem optat eundem L. Furium. Tusculani vim Rom. arcent pace constanti. 26. Eam et a senatu Rom. impetrant, et mox civitatem.*

27. *Censores creantur, ut censu instituto summa aeris alieni et facultates civium cognoscantur. Sed unus eorum moritur, et alii, vitio creati, non gerunt magistratum: tertios vero subfeci, religio est. Eam esse ludificationem plebis tribuni dicunt, et ad Praenestini famam belli edictum impediunt delectum: neque aliud ad seditionem exstinguendam, quam prope inlatum Urbi bellum, valet. 28. Dictator dicitur T. Quinctius Cincinnatus, et confestim hostes a moenibus recedunt. 29. Praenestini ad Alliam vincuntur, capiunturque eorum IX oppida. Dictator triumphat signumque Jovis Imperatoris, Praeneste devectum, in Capitolium fert. 30. Tres tribuni mil. c. p. ex Patribus et totidem*

ex plebe creantur. *Volsci* provincia sine sorte et comparatione, extra ordinem, datur *P. et C. Manliis*: resque ibi, temeritate et inscitia ducum proditae, militum virtute restituntur. 31. *Aes alienum* materia et causa seditionis. *Agri Volscorum* vastantur. 32. *Novum fenus* contrahitur tributo in murum saxo quadrato faciendum, et optatur frustra, ut jus de pecunia credita dicatur. *Latini Volsci*que funduntur ad *Satricum et Antium*. 33. *Antiates* societatem cum *Latinis* dissolvunt et *Romanis* dedunt urbem agrosque. *Latini Satricum* concremant igni, et *Tusculum* capiunt praeter arcem: sed mox a *Romanis* caeduntur ad unum omnes.

34. In Vrbe crescit in dies vis Patrum miseriaque plebis, fama et corpore creditoribus satisfaciendis; sed parva res ingentem moliundi causa sit. *Fabia minor*, *M. Fabii Ambusti* filia, maerore adfligitur, quod ipsa *C. Licinio Stoloni*, viro plebejo, soror autem *Ser. Sulpicio*, patricio et trib. mil. c. p. nupta est. Pater filiam consolatur consiliaque inuit cum genero et *L. Sextio*. 35. Hi creantur tribuni plebis et promulgant leges de aere alieno, de modo agrorum, ne quis plus *D* jugera agri possideret, et de comitiis, ne tribunorum militum comitia fiant, consulunque utique alter ex plebe creetur. Patres adversus tribunicias rogationes comparant collegas: et *Licinius Sextius*que, tribuni plebis saepius relecti, per quinquennium nullos curules magistratus creari patiuntur. 36. *Octavum* tribuni pl. reficiuntur latores legum, et simul tribunus mil. c. p. creatur *M. Fabius Ambustus*, auctor earundem legum et jam suasor. 37. *Tribunorum pl.* orationes, et nova rogatio: ut pro duumviris sacris faciendis decemviri creentur et pars ex plebe, pars ex Patribus fiat.

33. *Patres trepidi ad duo ultima auxilia, summum imperium ac civem, decurrunt. Dictator IV dicitur M. Furius Camillus, qui minis plebi incutit terrorem, sed ducibus ejus animos potius ad incendit, et, re neutro inclinata, magistratu se abdicat, putans forte, se vitio creatum esse. Ei subficitur extemplo P. Manlius.*

39. *Is C. Licinium, qui tribunus mil. c. p. fuerat, primum magistrum equitum de plebe dicit, et se apud Patres excusat propinqua cognatione. Rogationes de fenere et agro jubentur a plebe, de plebejo consulatu antiquatur. Sextius Liciniusque sibi honorem continuari nolunt, nisi conjunctim ferantur ab se promulgatae leges.*

40. 41. *Adversus eos orationem habet Ap. Claudius Crassus, nepos decemviri.*

42. *Quae modo valet ad proferendum tempus rogationum jubendarum. Refecti decimum iidem tribuni, Sextius et Licinius, legem perferunt de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis. Fama belli Gallici adlata, Camillus dictator V dicitur, et in Albano agro multa caeduntur Gallorum milia. Comitibus consularibus L. Sextius de plebe primus consul creatur. Patres, auctore Camillo, ea lege auctores fiunt, ut concedatur a plebe nobilitati de praetore uno, qui jus in Urbe dicat, ex Patribus creando. Ordinibus ita ab diutina ira in concordiam redactis, senatus decernit, ut ludi maximi fiant et dies unus ad triduum adjiciatur. Recusantibus id munus aedilibus plebis, recipitur a patriciis juvenibus ea conditione, ut aediles fiant.*

I. **Q**uae ab condita urbe Roma ad captam eandem urbem Romani sub regibus primum, consulibus deinde ac dictatoribus, decemvirisque

que ac tribunis consularibus gessere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui; res quum velustate nimia obscuras, velut quae magno ex intervallo loci vix cernuntur, tum quod parvae et rarae per eadem tempora literae fuere, una custodia fidelis memoriae rerum gestarum, et quod, etiamsi quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monumentis, incensa Vrbe pleeraeque interiere. Clariora deinceps certioraque ab secunda origine, velut ab stirpibus laetius feraciusque renatae Urbis, gesta domi militiaeque exponentur. Ceterum quo primo adminiculo erecta erat, eodem innisa M. Furio principe stetit. Neque eum abdicare se dictatura, nisi anno circumacto, passi sunt. Comitia in insequentem annum tribunos habere, quorum in magistratu capta Vrbs esset, non placuit: res ad interregnum rediit. Quum civitas in opere ac labore adfido reficiendae Urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum magistratu abiit, ab C. Marcio tribuno plebis dicta dies est, quod legatus in Gallos, ad quos missus erat orator, contra jus gentium pugnasset. Cui iudicio eum mors, adeo obportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtraxit. Interregnum iniit tum P. Cornelius Scipio interrex, et post eum M. Furius Camillus. Iterum is tribunos militum consulari potestate creat, L. Valerium Publicolam iterum, P. Virginium, P. Cornelium, A. Manlium, L. Aemilium, L. Postumium. Hi ex interregno quum extemplo magistratum inissent, nulla de re prius, quam de religionibus, senatum consulere. In primis foedera ac leges (erant autem eae duodecim tabulae et quaedam regiae leges) conqueri, quae comparerent, iusserunt. Alia ex eis edita etiam in vulgus:

quae autem ad sacra pertinebant, a pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent multitudinis animos, subpressa. Tum de diebus religiosis agitari coeptum, diemque ante diem xv Calendas Sextiles, duplici clade insignem, (quo die ad Cremeram Fabii caesi, quo deinde ad Alliam cum exitio Urbis foede pugnatum) a posteriore clade Alliensem appellarunt, insignemque rei nulli publice privatimque agenda fecerunt. Quidam, quod postridie Idus Quinctiles non litasset Sulpicius tribunus militum, neque inventa pace Deum post diem tertium objectus hosti exercitus Romanus esset, etiam postridie Idus rebus divinis superfederi iustum: inde, ut postridie Calendas quoque ac Nonas eadem religio esset, traditum putant.

II. Nec diu licuit quietis consilia erigendae ex tam gravi casu rei publicae secum agitare. Hinc Volsci, veteres hostes, ad extinguendum nomen Romanum arma ceperant, hinc Etruriae principum ex omnibus populis conjunctionem de bello, ad fanum Voltumnae factam, mercatores adferebant. Novus quoque terror adcesserat defectione Latinorum Hernicorumque, qui, post pugnam ad lacum Regillum factam, per annos prope centum numquam ambigua fide in amicitiam populi Romani fuerant. Itaque quum tanti undique terrores circumstarent, adpareretque omnibus, non odio solum apud hostes, sed contemptu etiam inter socios nomen Romanum laborare; placuit eisdem auspiciis defendi rem publicam, quibus recuperata esset, dictatoremque dici M. Furium Camillum. Is dictator C. Servilium Ahalam magistrum equitum dixit: iustitioque indicto, delectum juniorum habuit, ita ut seniores quoque, quibus aliquid roboris super-

esset,

esset, in verba sua juratos centuriaret. Exercitum conscriptum armatumque trifariam divisit. Partem unam in agro Veiente Etruriae obposuit: alteram ante Urbem castra locare iussit. Tribunus militum his A. Manlius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur, L. Aemilius praepositus: tertiam partem ipse ad Volscos duxit, nec procul ab Lanuvio (*ad Maccium* is locus dicitur) castra obpugnare est adortus. Quibus, ab contemptu (quod prope omnem deletam a Gallis Romanam juventutem crederent) ad bellum profectis, tantum Camillus auditis imperator terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis arboribus sepirent, ne qua intrare ad munimenta hostis posset. Quod ubi animadvertit Camillus, ignem in objectam sepe conjici iussit. Et forte erat vis magna venti versa in hostem. Itaque non aperuit solum incendio viam, sed, flammis in castra tendentibus, vapore etiam ac fumo crepituque viridis materiae flagrantis, ita consternavit hostes, ut minor moles superantibus vallum in castra Volscorum Romanis fuerit, quam transcendentibus sepe incendio absuntam fuerat. Fusis hostibus caecisque, quum castra inpetu cepisset dictator, praedam militi dedit, quo minus speratam, minime largitore duce, eo militi gratiorem. Persequutus deinde fugientes, quum omnem Volscum agrum depopulatus esset, ad deditio- nem Volscos septuagesimo demum anno subegit. Victor ex Volscis in Aequos transiit, et ipsos bellum molientes: exercitum eorum ad Bolas obpressit; nec castra modo, sed urbem etiam adgressus, inpetu primo cepit.

III. Quum in ea parte, in qua caput rei Romanae Camillus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens ingruerat. Etruria pro-

propè omnis armata Sutrium, socios populi Romani, obsidebat: quorum legati, opem rebus adfectis orantes, quum senatum adissent, decretum tulere, ut dictator primo quoque tempore auxilium Sutrini ferret. Cujus spei moram quum pati fortuna obsessorum non potuisset, confectaque paucitas oppidanorum, opere, vigiliis, vulneribus, quae semper eosdem urgebant, per pactionem urbe hostibus tradita, inermes cum singulis emissi vestimentis, miserabili agmine penates relinquerent; eo forte tempore Camillus cum exercitu Romano intervenit. Cui quum se moesta turba ad pedes provolvisset, principumque orationem, necessitate ultima expressam, sletus mulierum ac puerorum, qui exsiliii comites traherentur, excepisset; parcere lamentis Sutrinos iussit: Etruscis se luctum lacrimasque ferre. Sarcinas inde deponi, Sutrinosque ibi confidere, modico praesidio relicto, arma secum militem ferre jubet. Ita expedito exercitu profectus ad Sutrium, id quod rebatur, soluta omnia rebus (ut fit) secundis invenit; nullam stationem ante moenia, patentes portas, victorem vagam praedam ex hostium tectis egerentem. Iterum igitur eodem die Sutrium capitur: victores Etrusci passim trucidantur ab novo hoste, neque se conglobandi coeundique in unum, aut arma capiendi datur spatium. Quum pro se quisque tenderent ad portas, si qua forte se in agros ejicere possent, clausas (id enim primum dictator imperaverat) portas inveniunt. Inde alii arma capere, alii, quos forte armatos tumultus occupaverat, convocare suos, ut proelium inirent. Quod ad census ab desperatione hostium fuisset, ni praecones, per urbem dimissi, poni arma et parci inermi iussissent, nec praeter armatos quem-

quemquam violari. Tum etiam, quibus animi in spe ultima obstinati ad decertandum fuerant, postquam data spes vitae est, jactare passim arma, inermesque, quod tutius fortuna fecerat, se hosti obferre. Magna multitudo in custodias divisa: oppidum ante noctem redditum Sutrinis inviolatum integrumque ab omni clade belli, quia non vi captum, sed traditum per conditiones fuerat.

IV. Camillus in Urbem triumphans rediit, trium simul bellorum victor. Longe plurimos captivos ex Etruscis ante currum duxit. Quibus sub hasta venundatis, tantum aeris redactum est, ut, pretio pro auro matronis persoluto, ex eo, quod supererat, tres paterae aureae factae sint: quas, cum titulo nominis Camilli, ante Capitolium incensum in Jovis cella constat ante pedes Junonis positas fuisse. Eo anno in civitatem adcepti, qui Vejentium Capenatumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Romanos, agerque iis novis civibus adsignatus. Revocati quoque in Urbem senatus consulto a Vejis, qui aedificandi Romae pigritia, occupatis ibi vacuis tectis, Vejos se contulerant. Et primo fremitus fuit adspernantium imperium: dies deinde praestituta capitalisque poena, qui non remigrasset Romam, ex ferocibus universis singulos, metu suo quemque, obediens fecit. Et Roma quum frequentia crescere, tum tota simul exfurgere aedificiis, et re publica inpenfas adjuvante, et aedilibus velut publicam exigentibus opus, et ipsis privatis (admonebat enim desiderium usus) festinantibus ad effectum operis, intraque annum nova urbs stetit. Exitu anni comitia tribunorum militum consulari potestate habita. Creati T. Quinctius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas quintum,

tum, L. Julius Julus, L. Aquillius Corvus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus. Exercitum alterum in Aequos, non ad bellum, (victos namque se fatebantur) sed ab odio ad pervastandos fines, ne quid ad nova consilia relinquerent virium, duxere: alterum in agrum Tarquiniensem. Ibi oppida Etruscorum, Cortuosa et Contenebra, vi capta dirutaque. Ad Cortuosam nihil certaminis fuit. Improviso adorti, primo clamore atque impetu cepere: direptum oppidum atque incensum est. Contenebra paucos dies obpugnationem sustinuit; laborque continuus, non die non nocte remissus, subegit eos. Quum in sex partes divisus exercitus Romanus senis horis in urbem subeederet proelio, oppidanos eosdem integro semper certamini paucitas fessos objiceret; cessere tandem, locusque invadendi urbem Romanis datus est. Publicari praedam tribunis placebat: sed imperium, quam consilium, segnius fuit. Dum cunctantur, jam militum praeda erat; nec, nisi per invidiam, adimi poterat. Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret Vrbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum est: opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum.

V. Jam et tribuni plebis, civitate aedificando obcupata, conciones suas frequentare legibus agrariis conabantur. Ostentabatur in spem Pomptinus ager, tum primum, post adicias a Camillo Volscorum res, possessionis haud ambiguae. Criminabantur, *multo eum infestiores agrum ab nobilitate esse, quam a Volscis fuerit; ab illis enim tantum, quoad vires et arma habuerint, incursiones eo factas. Nobiles homines in possessionem agri publici grassari; nec, nisi, antequam omnia praecipiant, divisus sit, locum ibi plebi fore.* Haud magno

magno opere plebem moverant, et infrequentem in foro propter aedificandi curam, et eodem exhaustam inpenis; eoque agri in memoriam, ad quem instruendum vires non essent. In civitate plena religionum, tum etiam ab recenti clade superstitionis principibus, ut renovarentur auspicia, res ad interregnum rediit. Interreges deinceps M. Manlius Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius Potitus. Hic demum tribunorum militum consulari potestate comitia habuit. L. Papirium, C. Cornelium, C. Sergium, L. Aemilium iterum, L. Menenium, L. Valerium Publicolam tertium creat. Hi ex interregno magistratum obceperunt. Eo anno aedes Martis, Gallico bello vota, dedicata est a T. Quinctio duumviro sacris faciundis. Tribus quatuor ex novis civibus additae, Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis: eaeque viginti quinque tribuum numerum explevere.

VI. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis actum ad frequentiore jam populum, mobilioremque ad cupiditatem agri, quam fuerat. Et de Latino Hernicoque bello mentio facta in senatu, majoris belli cura, quod Etruria in armis erat, dilata est. Res ad Camillum tribunum militum consulari potestate rediit. Collegae additi quinque, Ser. Cornelius Maluginensis; Q. Servilius Fidenas sextum, L. Quinctius Cincinnatus, L. Horatius Pulvillus, P. Valerius. Principio anni averfae curae hominum sunt a bello Etrusco, quod fugientium ex agro Pomptino agmen repente inlatum in Urbem adtulit, Antiates in armis esse, Latinorumque populos juventutem submisisse ad id bellum; eo abnuentes, publicum fuisse consilium, quod non prohibitos tantummodo voluntarios dicerent militare, ubi vel-

vellent. Desierant jam ulla contemni bella: Itaque senatus Diis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset: dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset. Et conlegae fateri, *regimen omnium rerum, ubi quid bellici terroris ingruat, in viro uno esse: sibi que destinatum in animo esse, Camillo submittere imperium: nec quidquam de majestate sua detractum credere, quod majestati ejus viri concessissent.* Conlaudatis ab senatu tribunis, et ipse Camillus, confusus animo, gratias egit. Ingens, inde ait, *onus a populo Romano sibi, qui se dictatorem jam quartum creasset, magnum a senatu talibus de se judiciis ejus ordinis, maximum tam honoratorum conlegarum obsequio injungi.* Itaque si quid laboris vigiliarumque adjici possit, certantem secum ipsum adnissurum, *ut tanto de se consensu civitatis opinionem, quae maxima sit, etiam constantem efficiat.* Quod ad bellum atque Antiates adtineat, plus ibi minarum, quam periculi, esse. Sed tamen, *ut nihil timendi, sic nihil contemnendi auctorem esse.* Circumsederi urbem Romanam ab invidia et odio finitimorum: itaque et ducibus pluribus et exercitibus administrandam rem publicam esse. Te, inquit, P. Valeri, socium imperii consilii-que, *legiones tecum adversus Antiatem hostem ducere placet: te, Q. Servili, altero exercitu instructo paratoque, in urbe castra habere; intentum sive Etruria se interim, ut nuper, sive nova haec cura, Latini atque Hernici, moverint.* Pro certo habeo, ita rem gesturum, ut patre, avo, teque ipso ac sex tribunatibus dignum est. Tertius exercitus ex causariis senioribusque a L. Quinctio scribatur, qui Urbi moenibusque praesidio sit. L. Horatius arma, tela, frumentum, quaeque belli alia tempora poscent, provideat. Te, Ser. Corneli, praesidem

dem hujus publici consilii, custodem religionum, comitorum, legum, rerum omnium urbanarum, conlegae facimus. Cunctis in partes muneris sui benigne pollicentibus operam, Valerius, socius imperii lectus, adjecit; M. Furium sibi pro dictatore, seque ei pro magistro equitum futurum. Præinde, quam opinionem de unico imperatore, eam spem de bello haberent. Se vero bene sperare, Patres, et de bello, et de pace universaque re publica, erecti gaudio, fremunt: nec dictatore umquam opus fore rei publicæ, si tales viros in magistratu habeat, tam concordibus junctos animis, parere atque imperare juxta paratos, laudemque conferentes potius in medium, quam ex communi ad se trahentes.

VII. Justitio indicto delectuque habito, Furius ac Valerius ad Satricum profecti: quo non Volscorum modo juventutem Antiates ex nova subole lectam; sed ingentem Latinorum Hernicorumque conciverant ex integerrimis diutina pace populis. Itaque novus hostis veteri adjunctus commovit animos militis Romani. Quod ubi aciem jam instruenti Camillo centuriones renuntiaverunt, *turbatas militum mentes esse, segniter arma capta, cunctabundosque et resistentes egressos castris esse; quin voces quoque auditas, cum centenis hostibus singulos pugnatuuros; et aegre inermem tantam multitudinem, nedum armatam, sustineri posse; in equum insilit, et, ante signa adversus in aciem, ordines interequitans, Quæ tristitia, milites, hæc, quæ insolita cunctatio est? Hostem, an me, an vos ignoratis? Hostis est quid aliud, quam perpetua materia virtutis gloriæque vestrae? Vos contra, me duce, (ut Valerios Vejosque captos, et in capta patria Gallorum legiones caesas taceam) modo*

trigeminae victoriae triplicem triumphum ex his ipsis Volscis et Aequis et ex Etruria egissis. Au me, quod non dictator vobis, sed tribunus, signum dedi, non adnoscitis ducem? Neque ego maxima imperia in vos desidero: et vos in me nihil, praeter me ipsum, intueri decet. Neque enim dictatura mihi unquam animos fecit, ut ne exsilium quidem ademit. Iidem igitur omnes sumus; et, quum eadem omnia in hoc bellum adferamus, quae in priora adtulimus, eundem eventum belli exspectemus. Simul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, faciet. Vos vincetis, illi fugient.

VIII. Dato deinde signo, ex equo defilit, et proximum signiferum, manu adreptum, secum in hostem rapit; *infer, miles, clamitans, signum.* Quod ubi videre ipsum Camillum, jam ad munera corporis senecta invalidum, vadentem in hostes, procurrunt pariter omnes, clamore sublato, *Sequere imperatorem,* pro se quisque clamantes. Emissum etiam signum Camilli jussu in hostium aciem ferunt; utque ut repeteretur, concitatos antesignanos. Ibi primum pulsus Antiatem, terroremque non in primam tantum aciem, sed etiam ad subsidiarios perlatum. Nec vis tantum militum movebat, excitata praesentia ducis, sed quod Volscorum animis nihil terribilius erat, quam ipsius Camilli forte oblata species. Ita, quocumque se intulisset, victoriam secum haud dubiam trahebat. Maxime id evidens fuit, quum, in laevum cornu, prope jam pulsus, adrepto repente equo cum scuto pedestri, advectus, conspectu suo proelium restituit, ostentans vincentem ceteram aciem. Jam inclinata res erat, sed turba hostium et fuga impediabatur, et longa caede conficienda multitudo tanta fesso militi erat; quum repente ingentibus

bus procellis fufus imber certam magis victoriam, quam proelium, diremit. Signo deinde receptui dato, nox infequuta, quietis Romanis, perfecit bellum. Latini namque et Hernici, relictis Volfcis, domos profecti funt, malis confiliis pares adepti eventus. Volsci, ubi se desertos ab eis videre, quorum fiducia rebellaverant, relictis castris, moenibus Satricis fe includunt. Quos primo Camillus vallo circumdare, et aggere atque operibus obpugnare est adortus. Quae postquam nulla eruptione inpediri videt; minus esse animi ratus in hofte, quam ut in eo tam lentae fpei victoriam exspectaret, cohortatus milites, ne, tamquam Vejos obpugnantes, in opere longinquo fe tererent, victoriam in manibus esse; ingenti militum alacritate moenia undique adgressus, scalis oppidum cepit. Volsci abjectis armis fe dediderunt.

IX. Ceterum animus ducis rei majori, Antio, imminebat. Id caput Volfcorum, eam fuiffe originem proximi belli. Sed quia nifi magno adparatu, tormentis machinisque, tam valida urbs capi non poterat; relicto ad exercitum conlega, Romam est profectus, ut fenatum ad excidendum Antium hortaretur. Inter fermonem ejus (credo, rem Antiatem diuturniorem manere, Diis cordi fuiffe) legati ab Nepete ac Sutrio, auxilium adverfus Etrufcos petentes, veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii memorantes. Eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. Namque quum ea loca obpofita Etruriae, et velut claustra inde portaeque effent; et illis ocupandi ea, quum quid novi molirentur, et Romanis recuperandi tuendique cura erat. Igitur fenatui cum Camillo agi placuit, ut, omiffo Antio, bellum Etrufcum fufciperet. Legioncs urbanae, qui-

bus Quinctius praefuerat, ei decernuntur. Quamquam expertum exercitum adfuetumque imperio, qui in Volscis erat, mallet; nihil recusavit: Valerium tantummodo imperii socium depoposcit. Quinctius Horatiusque successores Valerio in Volscis missi. Profecti ab Urbe Satrium Furius et Valerius partem oppidi jam captam ab Etruscis invenere; ex parte altera, interseptis itineribus, aegre oppidanos vim hostium ab se arcentes. Quum Romani auxilii adventus, tum Camilli nomen celeberrimum apud hostes sociosque, et in praesentia rem inclinatum sustinuit, et spatium ad opem ferendam dedit. Itaque diviso exercitu, Camillus conlegam, eam in partem circumductis copiis, quam hostes tenebant, moenia adgredi jubet, non tanta spe, scilicet capi urbem posse, quam ut, averis eo hostibus et oppidanis jam pugnando fessis, laxaretur labor, et ipse spatium intrandi sine certamine moenia haberet. Quod quum simul utrimque factum esset, ancepsque terror Etruscos circumstaret, et moenia summa vi obpugnari, et intra moenia esse hostem viderent; porta se, quae una forte non obsidebatur, trepidi uno agmine eiecere. Magna caedes fugientium et in urbe et per agros est facta. Plures a Furianis intra moenia caesi: Valeriani expeditiores ad persequendos fuere; nec ante noctem, quae conspectum ademit, finem caedendi fecere. Sutrino recepto restitutoque sociis, Nepete exercitus ductus, quod per deditionem adceptum jam totum Etrusci habebant.

X. Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris fore; non in eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam quod, parte Nepefinorum prodente civitatem, facta erat deditio. Mitti tamen ad principes eorum placuit, ut fecer-

secernerent se ab Etruscis, fidemque, quam inplorassent ab Romanis, ipsi praestarent. Vnde quum responsum adlatum esset, *nihil suae potestatis esse, Etruscos moenia custodiasque portarum tenere*; primo populationibus agri terror est oppidanis admotus: deinde, postquam deditionis, quam societatis, fides sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro conlatis, ductus ad moenia exercitus, completisque fossis scalae admotae, et clamore primo inpetuque oppidum capitur. Nepefinis inde edictum, ut arma ponant; parcique iussum inermi. Etrusci pariter armati atque inermes caesi. Nepefinorum quoque auctores deditionis securi percussi: innoxiae multitudini redditae res, oppidumque cum praesidio relictum. Ita, duabus locis urbibus ex hoste receptis, victorem exercitum tribuni cum magna gloria Romam reduxerunt. Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitae, quaesitumque, cur per eos annos militem ex instituto non dedissent? Responsum frequenti utriusque gentis concilio est, *nec culpam in eo publicam, nec consilium fuisse, quod suae juventutis aliqui apud Volscos militaverint. Eos tamen ipsos pravi consilii poenam habere, nec quemquam ex his reducem esse. Militis autem non dati causam terrorem adsiduum a Volscis fuisse, quam pestem adhaerentem lateri suo tot super alia aliis bellis exhauriri nequisse.* Quae relata Patribus magis tempus, quam causam, non visa habere.

XI. Insequenti anno, A. Manlio, P. Cornelio, T. et L. Quinctiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, C. Sergio iterum tribunis consulari potestate, grave bellum foris, gravior domi seditio exorta: bellum a Volscis, adjuncta Latinorum atque Hernicorum dete-

ctione: feditio, unde minime timeri potuit, a patriciae gentis viro et inclutae famae, M. Manlio Capitolino: qui nimius animi, quam alios principes sperneret, uni invideret, eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio, aegre ferebat, *solum eum in magistratibus, solum apud exercitus esse; tantum jam eminere, ut iisdem auspiciis creatos non pro collegis, sed pro ministris habeat; quum interim, si quis vere aestimare velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata esset: et ille, inter aurum adcipiendum et spem pacis solutis animis, Gallos adgressus sit; ipse armatos capientesque arcem depulerit: illius gloriae pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint; suae victoriae neminem omnium mortalium socium esse.* His opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et inpotens, postquam inter Patres non, quantum aequum censebat, excellere suas opes animadvertit; primum omnium ex Patribus popularis factus, cum plebejis magistratibus consilia communicare; criminando Patres, adliciendo ad se plebem, jam aura, non consilio, ferri, famaeque maguae malle, quam bonae esse: et, non contentus agrariis legibus, quae materia semper tribunis plebi feditioum fuisset, fidem moliri coepit: *acriores quippe aeris alieni stimulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent.* Et erat aeris alicui magna vis, re damnosissima etiam divitibus, aedificando contracta. Bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causae jactatum, ut major potestas quaereretur. Sed nova consilia Manlii magis compulere senatum

ad

ad dictatorem creandum. Creatus A Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quinctium Capitolinum.

XII. Dictator, etsi majorem dimicationem propositam domi, quam foris, cernebat; tamen, seu quia celeritate ad bellum opus erat, seu victoria triumphoque dictaturae ipsi vires se additurum ratus, delectu habito in agrum Pomptinum, quo a Volscis exercitum indictum audierat, pergit. Non dubito, praeter fatietatem, tot jam libris adsidua bella cum Volscis gesta legentibus illud quoque subcursum, (quod mihi percensenti propiores temporibus harum rerum auctores miraculo fuit) unde toties victis Volscis et Aequis subfecerint milites. Quod quum ab antiquis tacitum praetermissumque sit; cujus tandem ego rei praeter opinionem, quae sua cuique conjectanti esse potest, auctor sim? Simile veri est, aut intervallis bellorum, sicut nunc in delectibus sit Romanis, alia atque alia subole juniorum ad bella instauranda toties usos esse: aut non ex iisdem semper populis exercitus scriptos, quamquam eadem semper gens bellum intulerit: aut innumerabilem multitudinem liberorum capitum in eis fuisse locis, quae nunc, vix seminario exiguo militum relicto, servitia Romana ab solitudine vindicant. Ingens certe, (quod inter omnes auctores convenit) quamquam nuper Camilli ductu atque auspicio adicae res erant, Volscorum exercitus fuit. Ad hoc Latini Hernicique adcellerant, et Circejsium quidam, et coloni etiam a Velitris Romani. Dictator, castris eo die positis, postero quum auspiciato prodisset, hostiaque caesa pacem Deum adorasset, lactus ad milites, jam arma ad propositum pugnae signum, sicut edictum erat, luce prima capientes, processit:

Nostra victoria est, milites, inquit, si quid Dii vatesque eorum in futurum vident. Itaque, ut decet certae spei plenos et cum imparibus manus conferturos, pilis ante pedes positis, gladiis tantum dextras armemus: ne procurri quidem ab acie velim, sed obuisos vos stabili gradu inpetum hostium excipere. Vbi illi vana injecerint missilia, et effusi stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii, et veniat in mentem unicuique, Deos esse, qui Romanum adjuvent; Deos, qui secundis avibus in proelium miserint. Tu, T. Quincti, equitem intentus ad primum initium moti certaminis teneas: ubi haerere jam aciem conlato pede videris, tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer; invectusque ordines pugnantium disipa. Sic eques, sic pedes, ut praeceperat, pugnant: nec dux legiones, nec fortuna fefellit ducem.

XIII. Multitudo hostium, nulli rei, praeterquam numero, freta, et oculis utramque metiens aciem, temere proelium iniiit, temere omisit: clamore tantum missilibusque telis et primo pugnae inpetu ferox, gladios et conlatum pedem et vultum hostis, ardore animi micantem, ferre non potuit. Impulsa frons prima, et trepidatio subsidiis inlata, et suum terrorem intulit eques: rupti inde multis locis ordines, motaque omnia, et fluctuanti similis acies erat. Deinde, postquam, cadentibus primis, jam ad se quisque perventuram caedem cernebat, terga vertunt. Instare Romanus, et, donec armati confertique abibant, peditum labor in persequendo fuit. Postquam jactari arma passim, fugaque per agros spargi aciem hostium animadversum est; tum equitum turmae emissae, dato signo, ne, in singulorum morando caede, spatium ad evadendum interim multitudini darent; satis esse, missilibus

ac terrore inpediri cursum, obequitandoque agmen teneri, dum adsequi pedes et iusta caede conficere hostem posset. Fugae sequendique non ante noctem finis fuit: capta quoque ac direpta eodem die castra Volscorum, praedaque omnis, praeter libera corpora, militi concessa est. Pars maxima captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit: nec hominum de plebe, ut credi posset mercede militasse, sed principes quidam juventutis inventi; manifesta fides, publica ope Volscos hostes adjutos. Circejensum quoque quidam cogniti, et coloni a Velitris: Romanque omnes missi percunctantibus primoribus Patrum eadem, quae dictatori, defectionem sui quisque populi, haud perplexa indicavere.

XIV. Dictator exercitum in stativis tenebat, minime dubius, bellum cum his populis Patres iussuros; quum major domi exorta moles coegit adiri Romam eum, gliscente in dies seditione, quam solito magis metuendam auctor faciebat. Non enim jam orationes modo M. Manlii, sed facta, popularia in speciem, tumultuosa eadem, qua mente fierent, intuenta erant. Centurionem, nobilem militaribus factis, iudicatum pecuniae quum duci vidisset, medio foro cum caterva sua adcurrit, et manum iniecit: vociferatusque de superbia Patrum ac crudelitate feneratorum et miseriis plebis, virtutibus ejus viri fortunaque; *Tum vero ego, inquit, nequidquam hac dextra Capitolium arcemque servaverim, si civem militonemque meum, tamquam Gallis victoribus captum, in servitutem ac vincula duci videam.* Inde rem creditori palam populo solvit, libraeque et aere liberatum emittit, Deos atque homines obtestantem, *ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Romanae, gratiam referant,*

Adceptus extemplo in tumultuosam turbam et ipse tumultum augebat, cicatrices adceptas Vejenti, Gallico aliisque deinceps bellis ostentans. *Se militantem, se restituentem everfos penates, multiplici jam sorte exsoluta, mergentibus semper sortem usuris, obrutum fenere esse: videre lucem, forum, civium ora, M. Manlii opera: omnia parentum beneficia ab illo se habere: illi deconvare corporis vitaeque ac sanguinis quod supersit. Quodcumque sibi cum patria, penatibus publicis ac privatis juris fuerit, id cum uno homine esse.* His vocibus instincta plebes quum jam unius hominis esset, addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii res. Fundum in Vejenti, caput patrimonii, subjecit praeconi: *Ne quem vestrum, inquit, Quirites, donec quidquam in re mea supererit, iudicatum addictumve duci patiar.* Id vero ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas sequuturi viudicem libertatis viderentur. Ad hoc domi, concionantis in modum, sermones pleni criminum in Patres: inter quos, quum omisso discrimine vera an vana jaceret, *thesauros Gallici auri obcultari a Patribus* jecit: *nec jam possidendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque publicam avertant: ea res si palam fiat, exsolvi plebem aere alieno posse.* Quae ubi objecta spes est, enimvero indignum facinus videri, quum conferendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo conlationem factam: idem aurum, ex hostibus captum, in paucorum praedam celsisse. Itaque exsequebantur quaerendo, ubi tantae rei furtum obcultaretur; differenteque, et tempore suo se indicaturum dicente, ceteris omissis, eo versae erant omnium curae: adparebatque, nec veri iudicii gratiam mediam, nec falsi obfensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus dictator, aditus ab exercitu, in Urbem venit. Postero die senatu habito, quum, satis periclitatus voluntates hominum, discedere senatum ab se vetuisset, stipatus ea multitudine, sella in comitio posita, viatorem ad M. Manlium misit: qui, dictatoris jussu vocatus, quum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine ingenti ad tribunal venit. Hinc senatus, hinc plebs, suum quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. Tum dictator, silentio facto, *Vtinam*, inquit, *mihî Patribusque Romanis ita de ceteris rebus cum plebe conveniat, quemadmodum, quod ad te adinet eamque rem, quam de te sum quaesiturus, conventurum satis confido. Spem factam a te civitati video, fide incolumi, ex thesauris Gallicis, quos primores Patrum obcul- tent, creditum solvi posse. Cui ego rei tantum abesi ut impedimento sim, ut contra te, M. Manli, adhorter, liberes fenere plebem Romanam; et istos, incubantes publicis thesauris, ex praeda clandestina evolvas. Quod nisi facis, sive quod et ipse in parte praedae sis, sive quia vatum indicium est, in vincula te duci jubebo, nec diutius patiar, a te multitudinem fallaci spe concitari. Ad ea Manlius, nec se fefellisse, ait, non adversus Volscos toties hostes, quoties Patribus expediat, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis criminibus in arma agant, sed adversus se ac plebem Romanam, dictatorem creatum esse. Jam, omisso bello, quod similitum sit, in se inpetum fieri: jam dictatorem profiteri patrociniûm feneratorum adversus plebem: jam sibi ex favore multitudinis crimen et perniciem quaeri. Obsendit, inquit, te, A. Corneli, vosque, Patres conscripti, circumfusa turba lateri meo? Quin eam diducitis a me singuli vestris beneficiis, intercedendo, eximendo de ner-*

vo cives vestros, prohibendo judicatos addictosque duci, ex eo, quod adfluit opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum? Sed quid ego vos, de vestro inpendatis, hortor? Sortem aliquam ferte, de capite deducite, quod usuris pernumeratum est: jam nihilo mea turba, quam illius, conspectior erit. At enim, quid ita solus ego civium curam ago? Nihilo magis, quod respondeam, habeo, quam si quaeras, quid ita solus Capitolium arcemque servaverim. Et tunc universis, quam potui, opem tuli, et nunc singulis feram. Nam quod ad thesauros Gallicos adtinet, rem, suapte natura facilem, difficilem interrogatio facit. Cur enim quaeritis, quod scitis? cur, quod in sinu vestro est, excuti jubetis potius, quam ponatis, nisi aliqua fraus subest? Quo magis argui praestigias jubetis vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis observantibus etiam oculos. Itaque non ego, vobis ut indicem praedas vestras, sed vos id cogendi estis, ut in medium proferatis.

XVI. Quum mittere ambages dictator juberet, et aut peragere verum indicium cogeret, aut fateri facinus infimilati falso crimine senatus oblataeque vani furti invidiae; negantem, arbitrio inimicorum se loquuturum, in vincula duci iussit. Adreptus a viatore, Jupiter, inquit, optime maxime, Junoque Regina ac Minerva, ceterique Dii Deaque, qui Capitolium arcemque incolitis, siccine vestrum militem ac praesidem sinitis vexari ab inimicis? Haec dextra, qua Gallos fudi a delubris vestris, jam in vinculis et catenis erit? Nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant: sed invicta sibi quaedam patientissima justii imperii civitas fecerat. Nec adversus dictatoriam vim aut tribuni plebis, aut ipsa plebs, ad tollere oculos aut hiscere audebant. Conjecto in carcerem.

cerem Manlio, satis constat, magnam partem plebis vestem mutasse, multos mortales capillum ac barbam promississe, obversatamque vestibulo carceris moestam turbam. Dictator de Volscis triumphavit: invidiaeque magis triumphus, quam gloriae, fuit. Quippe domi, non militiae, partum eum; actumque de cive, non de hoste, fremebant: unum defuisse tantum superbiae, quod non M. Manlius ante currum sit ductus. Jamque laud procul seditione res erat: cujus leniendae causa, postulante nullo, largitor voluntarius repente senatus factus, Satricum coloniam duo millia civium Romanorum deduci iussit. Bina jugera et semisses agri adsignati. Quod quum et parvum et paucis datum, et mercedem esse prodendi M. Manlii interpretarentur; remedio irritatur seditio. Et jam magis insignis et sordibus et facie reorum turba Manliana erat, amotusque post triumphum abdicatione dictaturae terror et linguam et animos liberaverat hominum.

XVII. Audiebantur itaque propalam voces exprobrantium multitudini, *quod defensores suos semper in praecipitem locum favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi destituat. Sic Sp. Cassium, in agros plebem vocantem, sic Sp. Maelium, ab ore civium famem suis impensis propulsantem, obpressos; sic M. Manlium, mercem et obrutam senore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem, proditum inimicis. Saginare plebem populares suos, ut jugulentur. Hocine patiendum fuisse, si ad nutum dictatoris non responderit vir consularis? Fugerent mentitum ante, atque ideo non habuisse, quod tum responderet: cui servo umquam mendacii poenam vincula fuisse? Non observatam esse memoriam noctis illius, quae paene ultima atque aeterna nomini Romano fuerit? non speciem agmi-*

agminis Gallorum, per Tarpejam rupem scandentis? non ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris ac sanguinis, ipso pae-
ne Jove erepto ex hostium manibus, vidissent? Selibrisne farris gratiam servatori patriae relata-
tam? et quem prope coelestem, cognomine certe Capitolino Jovi parem, fecerint, eum pati vinc-
tum in carcere, in tenebris, obnoxiam carnifi-
cis arbitrio ducere animam? Adeo in uno omni-
bus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam mul-
tis esse? Jam ne nocte quidem turba ex eo lo-
co dilabebatur, refracturosque carcerem mi-
nabantur; quum remisso, id quod erepturi
erant, ex senatus consulto Manlius vinculis
liberatur. Quo facto non seditio finita, sed
dux seditioni datus est. Per eosdem dies La-
tinis et Hernicis, simul colonis Cireejenfibus
et a Velitris, purgantibus se Volsci crimine
belli captivosque repetentibus, ut suis legibus
in eos animadverterent, tristia responsa red-
dita; tristiora colonis, quod cives Romani pa-
triae obpugnandae nefanda consilia inissent:
Non negatum itaque tantum de captivis; sed,
in quo ab lociis tamen temperaverant, denun-
tium senatus verbis, facefferent propere ex
Urbe, ab ore atque oculis populi Romani, ne
nihil eos legationis jus, externo non civi com-
paratum, tegetet.

XVIII. Recrudescente Manliana seditione;
sub exitu anni comitia habita, creatique tribuni
militum consulari potestate ex Patribus Ser.
Cornelius Maluginensis tertium, P. Valerius
Potitus iterum, M. Furius Camillus, Ser. Sul-
picius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T.
Quinctius Cincinnatus secundum. Cujus prin-
cipio anni et Patribus et plebi perobportune
externa pax data: plebi, quod non avocata
delectu spem cepit, dum tam potentem habe-
ret

ret duem, fenoris expugnandi; Patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab faciendis domesticis malis. Igitur, quum pars utraque acrior aliquanto coorta esset, in propinquum certamen aderat et Manlius. Advocata domum plebe, cum principibus novandarum rerum interdum noctuque consilia agit, plenior aliquanto animorum irarumque, quam antea fuerat. Iram adenderat ignominia recens in animo ad contumeliam inexpectato: spiritus dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Maelio Cincinnatus Quintius fecisset; et vinculorum suorum invidiam non dictator modo abdicando dictaturam fugisset; sed ne senatus quidem sustinere potuisset. His simul inflatus exacerbatusque jam per se adensos incitabat plebis animos: *Quousque tandem ignorabitis vires vestras, quas natura ne belluas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos adgressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate, quam illos pro dominatione, certaturos. Quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Oscendite modo bellum; pacem habebitis. Videant vos paratos ad vim; jus ipsi remittent. Audendum est aliquid universis, aut omnia singulis patiunda. Quousque me circumspectabitis? Ego quidem nulli vestrum deero. Ne fortuna mea desit; videte. Ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui: et vidistis in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. Quid sperem, si plus in me audeant inimici? an exitum Cassi Maelique expectem? Bene facitis, quod abominamini: Di prohibebunt haec: sed numquam propter me de coelo descendent. Vobis dent mentem, oportet,*

ut prohibeatis; sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a superbis defenderem civibus. Tam parvus animus tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos satis sit? nec ullum, nisi quatenus imperari vobis sinatis, certamen adversus Patres noritis? Nec hoc natura insitum vobis est, sed usu possidemini. Cur enim adversus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis aequum censeatis? quia consuestis cum eis pro imperio certare, adversus hos tentare magis, quam tueri, libertatem. Tamen qualescumque duces habuistis, qualescumque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque petistis, obtinuistis seu vi, seu fortuna vestra. Tempus est, etiam majora conari. Experimini modo et vestram felicitatem, et me (ut spero) feliciter expertum: minore negotio, qui imperet Patribus, inponetis, quam, qui resisterent imperantibus, inposuistis. Sed aequandae sunt dictaturae consulatusque, ut caput ad tollere Romana plebes possit. Proinde adeste, prohibete jus de pecuniis dici. Ego me patronum profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen induit. Vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine vestrum adpellabitis duces, eo utemini potentiore ad obtinenda ea, quae vultis. Inde de regno agendi ortum initium dicitur; sed nec cum quibus, nec quem ad finem consilia pervenerint, sat planum traditur.

XIX. At in parte altera senatus de secessione in domum privatam plebis, forte etiam in arce positam, et imminente mole libertati agitatur. Magna pars vociferantur, Servilio Ahala opus esse, qui non in vincula duci jubendo iritet publicum hostem, sed unius jactura civis finiat intestinum bellum. Decurritur ad leniorem verbis sententiam, vim tamen eandem habent-

habentem, *Vt videant magistratus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manlii res publica detrimenti capiat.* Tum tribuni consulari potestate tribunique plebi, (nam et, quia eundem et suae potestatis, quem libertatis omnium, finem cernebant, Patrum auctoritate se dediderant) hi tam omnes, quid opus facto sit, consultant. Quum praeter vim et caedem nihil cuiquam obcurreret, eam autem ingentis dimicationis fore adpareret; tum M. Maenius et Q. Publius tribuni plebis, *Quid Patrum et plebis certamen facinus, quod civitatis esse adversus unum pestiferum civem debet? Quid cum plebe adgredimur eum, quem per ipsam plebem tutius adgredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? Diem dicere ei nobis in animo est. Nihil minus populare quam regnum est. Simul multitudo illa non secum certari viderint, et ex advocatis iudices facti erunt, et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur, et regni crimen in medio; nulli magis, quam libertati favebunt suae.*

XX. Adprobantibus cunctis, diem Manlio dicunt. Quod ubi est factum, primo commota plebs est, utique postquam sordidatum reum viderunt, nec cum eo non modo Patrum quemquam, sed ne cognatos quidem aut adfines, postremo ne fratres quidem A. et T. Manlios: quod ad eum diem numquam usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi vestem mutarent. Ap. Claudio in vincula ducto, C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse. Consensu obprimi popularem virum, quod primus a Patribus ad plebem defecisset. Quum dies venit, quae, praeter coetus multitudinis seditiosasque voces et largitionem et fallax indicium, pertinentia proprie ad regni crimen ab

adculpatoribus objecta sint reo, apud neminem auctorem invenio. Nec dubito haud parva fuisse, quum damnandi mora plebi non in causa, sed in loco, fuerit. Illud notandum videtur, ut sciant homines, quae et quanta decora foeda cupiditas regni non ingrata solum, sed invisa etiam, reddiderit. Homines prope quadringentos produxisse dicitur, quibus sine fenore expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset. Ad haec, decora quoque belli non commemorasse tantum, sed protulisse etiam conspicienda; spolia hostium caesorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta: in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo. Ad haec servatos ex hostibus cives produxisse; inter quos C. Servilium magistrum equitum absentem nominatum. Et quum ea quoque, quae bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnifica, facta dictis aequando, memorasset; nudasse pectus insigne cicatricibus bello acceptis; et idem talem, Capitolium spectans, Jovem Deosque alios devocasse ad auxilium fortunarum suarum, precatusque esse, ut, quam mentem sibi, Capitolinam arcem protegenti, ad salutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discrimine darent; et orasse singulos universosque, ut Capitolium atque arcem intuentes, ut ad Deos immortales versi, de se judicarent. In Campo Martio quum centuriatim populus citaretur, et reus, ad Capitolium manus tendens, ab hominibus ad Deos preces avertisset, adparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberaissent ab tanti memoria decoris, numquam fore in praeoccupatis beneficio animis vero crimini locum. Ita producta die, in Poetelinum lucum extra portam Nomentanam, unde con-
spe-

spectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est. Ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste iudicium inuilemque etiam iudicibus factum. Sunt qui per duumviros, qui de perduellione anquirerent, creatos auctores sint damnatum. Tribuni de saxo Tarpejo deiecerunt: locusque idem in uno homine et eximiae gloriae monumentum et poenae ultimae fuit. Adjectae mortuo notae sunt: publica una; quod, quum domus ejus fuisset, ubi nunc aedes atque officina Monetae est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret: gentilicia altera; quod gentis Manliae decreto cautum est, ne quis deinde M. Manlius vocaretur. Hunc exitum habuit vir, nisi in libera civitate natus esset, memorabilis. Populum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes, desiderium ejus tenuit. Pestilentia etiam brevi consequuta, nullis obcurrentibus tantae cladis causis, ex Manliano subplicio magnae parti videri orta: violatum Capitolium esse sanguine servatoris: nec Diis cordi fuisse poenam ejus oblatam prope oculis suis, a quo sua templa erepta e manibus hostium essent.

XXI. Pestilentiam inopia frugum et vulgatam utriusque mali famam anno insequente multiplex bellum excepit, L. Valerio quartum, A. Manlio tertium, Ser. Sulpicio tertium, L. Lucretio, L. Aemilio tertium, M. Trebonio, tribunis militum consulari potestate. Hostes novi, praeter Volscos, velut sorte quadam prope in aeternum exercendo Romano militi datos, Circejosque et Velitras colonias jam diu molientes defectionem, et suspectum Latium, Lanuvini etiam, quae fidelissima urbs fuerat, subito exorti. Id Pa-

tres rati contemptu adcidere; quod Veliternis civibus suis tam diu impunita defectio esset, decreverunt, ut primo quoque tempore ad populum ferretur de bello eis indicendo. Ad quam militiam quo paratior plebes esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo et triumviros Nepete coloniae deducendae creaverunt. Tum, ut bellum juberent, latum ad populum est: et, nequidquam dissuadentibus tribunis plebis, omnes tribus bellum jusserunt. Adparatum eo anno bellum est; exercitus propter pestilentiam non eductus. Eaque cunctatio colonis spatium dederat deprecandi senatum; et magna hominum pars eo, ut legatio subplex Romam mitteretur, inclinabat, ni privato (ut fit) periculo publicum implicitum esset, auctoresque defectionis ab Romanis, metu ne, soli crimini subjecti, piacula irae Romanorum dederentur, avertissent colonias a consiliis pacis. Neque in senatu solum per eos legatio impedita est, sed magna pars plebis incitata; ut praedatum in agrum Romanum exirent. Haec nova injuria exturbavit omnem spem pacis. De Praenestinatorum quoque defectione eo anno primum fama exorta: arguentibusque eos Tusculanis et Gabinis et Lavicanis, quorum in fines incursum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, adpareret.

XXII. Insequenti anno Sp. et L. Papirii, novi tribuni militum consulari potestate, Velitras legiones duxere, quatuor conlegis; Ser. Cornelio Maluginense quartum, Q. Servilio, Ser. Sulpicio, L. Aemilio quartum, tribunis ad praedium Urbis, et si qui ex Etruria novi motus nuntiarentur, (omnia enim inde suspecta erant) relictis. Ad Velitras adversus majora paene auxilia Praenestinatorum, - quam ip-
fam

iam colonorum multitudinem, secundo proelio pugnatum est; ita ut propinquitas urbis hosti et causa maturioris fugae, et unum ex fuga receptaculum esset. Oppidi obpugnatione tribuni abstinuere, quia et anceps erat, nec in perniciem coloniae pugnandum censebant. Literae Romam ad senatum cum victoriae nuntiis, acriores in Praenestinum, quam in Veliternum hostem, missae. Itaque ex senatus consulto populique jussu bellum Praenestinis indictum; qui, conjuncti Volscis, anno insequente Satricum, coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam, vi expugnaverunt, foedeque in captis exercere victoriam. Eam rem aegre passi Romani, M. Furium Camillum septimum tribunum militum creavere. Additi collegae A. et L. Postumii Regillenses ac L. Furius cum L. Lucretio et M. Fabio Ambusto. Volscum bellum M. Furio extraordinem decretum. Adjutor ex tribunis sorte L. Furius datur; non tam e re publica, quam ut collegae materia ad omnem laudem esset; et publice, quod rem temeritate ejus prolapsam restituit; et privatim, quod ex errore gratiam potius ejus sibi, quam suam gloriam, petiit. Exactae jam aetatis Camillus erat, comitiisque jurare parato in verba excusandae valetudini solita consensus populi restiterat: sed vegetum ingenium in vivido pectore vige-
 bat, virebatque integris sensibus, et civiles jam res haud magnopere obeuntem bella excitabant. Quatuor legionibus quaternum milium scriptis, exercitu indicto ad portam Esquilinam in posterum diem, ad Satricum profectus. Ibi eum expugnatores coloniae haudquaquam perculsi, fidentes militum numero, quo aliquantum praestabant, obperiebantur. Postquam adpropinquare Romanos senserunt,

extemplo in aciem procedunt, nihil dilatari, quin periculum summæ rerum facerent: ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unci, quibus solis confiderent, profuturas esse.

XXIII. Idem ardor et in Romano exercitu erat, et in altero duce: nec præsentis dimicationis fortunam ulla res, præterquam unius viri consilium atque imperium, morabatur: qui occasionem juvandarum ratione virium trahendo bello quaerebat. Eo magis hostis instare; nec jam pro castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in medium campi, et, vallo prope hostium signa inferendo, superbam fiduciam virium ostentare. Id aegre patiebatur Romanus miles; multo ægrius alter ex tribunis militum L. Furius, ferox quum ætate et ingenio, tum multitudinis, ex incertissimo sumentis animos, spe inflatus. Hic per se jam milites incitatos insuper instigabat elevando, qua una poterat, ætate auctoritatem conlegae. *Juvenibus bella data, dictitans, et cum corporibus vigere et deflorescere animos; cunctatorem ex acerrimo bellatore factum; et, qui adveniens castra urbesque primo inpetu rapere sit solitus, eum residem intravallum tempus terere: quid adcessurum suis, decessurumve hostium viribus sperantem? quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum? frigere ac torpere senis consilia. Sed Camillo quum vitæ satis, tum gloriæ esse. Quid adtinere, cum mortali corpore uno, civitatis, quam immortalẽ esse deceat, pati consenescere vires?* His sermonibus tota in se averterat castra. Et, quum omnibus locis posceretur pugna, *Sustinere, inquit, M. Furi, non possumus inpetum militum: et hostis, cujus animos cunctando auximus, jam minime toleranda superbia insultat. Cede unus omnibus,*

bus, et patere te vinci consilio, ut maturius bello vincas. Ad ea Camillus: Quae bella suo unius auspicio gesta, ad eam diem essent, negare in eis neque se, neque populum Romanum, aut consilii sui, aut fortunae poenituisse: nunc scire, se conlegam habere jure imperioque parem, vigore actatis praestantem. Itaque se, quod ad exercitum adtineat, regere consueisse, non regi. Conlegae imperium se non posse impedire. Diis bene juvantibus ageret, quod e re publica duceret. Actati suae se veniam etiam petere, ne in prima acie esset. Quae senis munia in bello sunt, iis se non defuturum. Id a Diis immortalibus precari, ne qui casus suum consilium laudabile efficiat. Nec ab hominibus salutaris sententia, nec a Diis tam piae preces auditae sunt. Primam aciem auctor pugnae instruit, subsidia Camillus firmat, validamque stationem pro castris obponit. Ipse edito loco spectator intentus in eventu alieni consilii constitit.

XXIV. Simul primo concursu concrepuere arma, hostis dolo, non metu, pedem retulit. Lenis ab tergo clivus erat inter aciem et castra, et, quod multitudo subpeditabat, aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque reliquerant, quae inter commissum jam certamen, ubi valle adpropinquasset hostis, erumperent. Romanus, cedentem hostem effulse sequendo in locum iniquum pertractus, obportunus huic eruptioni fuit. Versus itaque in victorem terror et novo hoste, et supina valle Romanam inclinavit aciem. Instant Volsci recentes, qui e castris impetum fecerant; integrant et illi pugnam, qui similita cesserant fuga. Jam non recipiebat se Romanus miles; sed, inmemor recentis ferociae veterisque decoris, terga passim dabat atque effuso cursu castra repetebat: quum Camillus,

subjectus a circumstantibus in equum, et raptim subsidiis obpositis, *Haec est, inquit, milites, pugna, quam poposcistis? Quis homo, quis Deus est, quem adcurare possitis? Vestra illa temeritas, vestra ignavia haec est. Sequiti alium ducem, sequimini nunc Camillum, et, quod ductu meo soletis, vincite. Quid vallum et castra spectatis? neminem vestrum illa, nisi victorem, receptura sunt.* Pudor primo tenuit effusos: inde, ut circumagi signa obvertique aciem viderunt in hostem, et dux, praeterquam quod tot insignis triumphis, etiam aetate venerabilis, inter prima signa (ubi plurimus labor periculumque erat) se obferebat, increpare singuli se quisque et alios, et adhortatio in vicem totam alacri clamore pervasit aciem. Neque alter tribunus rei defuit; sed, missus a conlega restituente peditum aciem ad equites, non castigando, (ad quam rem leviolem auctorem eum culpae societas fecerat) sed ab imperio totus ad preces versus, orare singulos universosque, *ut se, reum fortunae ejus diei, crimine eximerent. Abuente ac prohibente conlega, temeritatis me omnium potius socium, quam unius prudentiae, dedi. Camillus in utraque vestra fortuna suam gloriam videt: ego, ni restituitur pugna, (quod miserrimum est) fortunam cum omnibus, infamiam solus sentiam.* Optimum visum est, in fluctuantem aciem tradi equos, et pedestri invadere hostem. Eunt insignes armis animisque, qua premi parte maxime peditum copias vident. Nihil, neque apud duces, neque apud milites, remittitur a summo certamine animi. Sensit ergo eventus virtutis enisae opem; et Volsci, qua modo simulato metu cesserant, ea in veram fugam effusi. Magna pars et in ipso certamine, et post in fuga caesi: ceteri in castris, quae capta

capta eodem impetu sunt, plures tamen capti, quam obesi.

XXV. Vbi in recensendis captivis quum Tusculani aliquot noscitantur, secreti ab aliis ad tribunos adducuntur, percunctantibusque falsi, publico consilio se militasse. Cujus tam vicini belli metu Camillus motus, *extemplo se Romam captivos ducturum, ait, ne Patres ignari sint, Tusculanos ab societate descisse. Castris exercituique interim, si videatur, praesit conlega.* Documento unus dies fuerat, ne lua consilia melioribus praesferret. Nec tamen aut ipsi, aut in exercitu cuiquam satis placato animo Camillus laturus culpam ejus videbatur, qua data in tam praecipitem casum res publica esset; et quum in exercitu, tum Romae constans omnium fama erat, quum varia fortuna in Volscis gesta res esset, adversae pugnae fugaeque in L. Furio culpam, secundae decus omne penes M. Furium esse. Introductis in senatum captivis, quum bello persequendos Tusculanos Patres censuissent, Camilloque id bellum mandassent; adiutorem sibi ad eam rem unum petit: permissoque, ut ex conlegis optaret, quem vellet, contra spem omnium L. Furium optavit. Qua moderatione animi quum conlegae levavit infamiam, tum sibi gloriam ingentem peperit. Nec fuit cum Tusculanis bellum: pace constanti vini Romanam arcuerunt, quam armis non poterant. Intransibus fines Romanis, non demigratum ex propinquis itineris locis, non cultus agrorum intermissus: patentibus portis urbis togati obviam frequentes imperatoribus processere: comaeatus exercitui comiter in castra ex urbe et ex agris devehitur. Camillus, castris ante portas positus, eademne forma pacis, quae in agris ostentaretur, etiam intra moenia esset, scire

cupiens; ingressus urbem, ubi patentem januam et tabernis apertis proposita omnia in medio vidit, intentosque opifices suo quemque operi, et ludos literarum strepere discipulorum vocibus, ac repletas semitas, inter vulgus aliud, puerorum et mulierum huc atque illuc eun-
tium, qua quemque suorum usum causae ferrent, nihil usquam, non pavidis modo, sed ne mirantibus quidem simile, circumspiciebat omnia, inquirens oculis, ubinam bellum fuisset. Adeo nec amotae rei usquam, nec oblatae ad tempus vestigium ullum erat: sed ita omnia constanti tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata videri posset.

XXVI. Victus igitur patientia hostium, senatum eorum vocari iussit. *Soli adhuc, inquit, Tusculani, vera arma, verasque vires, quibus ab ira Romanorum vestra tutaremini, invenistis. Ite Romam ad senatum. Aestimabunt Patres, utrum plus ante poenae, an nunc veniae meriti sitis. Non praecipiam gratiam publici beneficii. Deprecandi potestatem a me habueritis; precibus eventum vestris senatus, quem videbitur, dabit.* Postquam Romam Tusculani venerunt, senatusque paullo ante fidelium sociorum moestus in vestibulo curiae est conspectus, moti extemplo Patres, vocari eos jam tum hospitaliter magis, quam hostiliter, iussere. Dictator Tusculanus ita verba fecit: *Quibus bellum indixistis intulistisque, Patres conscripti, sicut nunc videtis nos stantes in vestibulo curiae vestrae, ita armati paratique obviam imperatoribus legionibusque vestris processimus. Ille noster, hic plebis nostrae habitus fuit, eritque semper, nisi si quando a vobis, proque vobis, arma adceperimus. Gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus, quod oculis magis, quam auribus, crediderunt, et, ubi*
nihil

nihil hostile erat, ne ipsi quidem fecerunt. Pacem, quam nos praeslitimus, eam a vobis petimus: bellum eo, sicubi est, avertatis, precamur. In nos quid arma polleant vestra, si patiendo experiendum est, inermes experiemur. Haec mens nostrae est; Dii immortales faciant, tam felix, quam pia. Quod ad crimina adtinet, quibus moti bellum indixistis: etsi revicta rebus verbis confutare nihil adtinet; tamen, etiamsi vera sunt, vel fateri nobis ea, quum tam evidenter poenituerit, tutum censemus. Peccetur in vos, dum digni sitis, quibus ita satis fiat. Tantum fere verborum ab Tusculanis factum. Pacem in praesentia, nec ita multo post civitatem etiam, inpetraverunt. Ab Tusculo legiones reductae.

XXVII. Camillus consilio et virtute in Volscis bello, felicitate in Tusculana expeditione, utrobique singulari adversus conlegam patientia et moderatione insignis, magistratu abiit; creatis tribunis militaribus in inlequentem annum, L. et P. Valeriis, Lucio quintum, Publio tertium, et C. Sergio tertium, L. Menenio secundum, Sp. Papirio, Ser. Cornelio Maluginense. Censoribus quoque eguit annus, maxime propter incertam famam aeris alieni; adgravantibus summam etiam invidiae ejus tribunis plebis, quum ab iis elevaretur, quibus fide magis, quam fortuna, debentium laborare creditum videri expediebat. Creati censores C. Sulpicius Camerinus, Sp. Postamius Regillensis. Cocptaque jam res morte Postumii, quia conlegam subfici censori religio erat, interpellata est. Igitur quum Sulpicius abdicasset se magistratu, censores alii, vitio creati, non gesserunt magistratum. Tertios creati (velut Diis non adipientibus in eum annum censuram) religiosum fuit. Eam

Eam vero iudificationem plebis tribuni ferendam negabant. *Fugere senatum testes, tabulas publicas, census cujusque, quia nolint conspici summam aeris alieni, quae indicatura sit, demersam partem a parte civitatis: quum interim obaeratam plebem objectari aliis atque aliis hostibus. Passim jam sine ullo discrimine bella quaeri. Ab Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde Tusculum legiones ductas. Latinis, Hernicis, Praenestinis jam intentari arma, civium magis quam hostium odio; ut in armis terant plebem, nec respirare in Vrbe, aut per otium libertatis meminisse sinant, aut consistere in concione, ubi aliquando audiant vocem tribuniciam, de levando fenere et sine aliarum injuriarum agentem. Quod si sit animus plebi memor patrum libertatis, se nec addici quemquam civem Romanum ob creditam pecuniam passuros, neque delectum haberi; donec, inspecto aere alieno, initaque ratione minuendi ejus, sciat unusquisque, quid sui, quid alieni sit; super sit sibi liberum corpus, an id quoque nervo debeatur.* Merces seditionis proposita confestim seditionem excitavit. Nam et addicebantur multi, et ad Praenestini famam belli novas legiones scribendas Patres censuerant. Quae utraque simul auxilio tribunicio et consensu plebis inpediri coepta. Nam neque duci addictos tribuni sinebant, neque juniores nomina dabant. Quum Patribus minor praesens cura creditae pecuniae juris exsequendi, quam delectus, esset; quippe jam a Praeneste profectos hostes in agro Gabino confedisse nuntiabatur: interim tribunos plebis fama ea ipsa inritaverat magis ad susceptum certamen, quam deterruerat. Neque aliud ad seditionem extinguendam in Vrbe, quam prope iulatum moenibus ipsis bellum, valuit.

XXVIII. Nam quum esset Praenestinis nuntiatum, nullum exercitum conscriptum Romae, nullum ducem certum esse, Patres ac plebem in semet ipsos versos: occasionem rati duces eorum, raptim agmine acto, pervastatis protinus agris, ad portam Collinam signa intulere. Ingens in Vrbe trepidatio fuit. Conclamatum *ad arma*, concursumque in muros atque portas est: tandemque, ab seditione ad bellum versi, dictatorem T. Quinctium Cincinnatum creavere. Is magistrum equitum A. Sempronium Atratinum dixit. Quod ubi auditum est, (tantus ejus magistratus terror erat) simul hostes a moenibus recessere, et juniores Romani ad edictum sine retractatione convenere. Dum conscribitur Romae exercitus, castra interim hostium haud procul Allia flumine posita: inde agrum late populantes, *fatalem se urbi Romanae locum cepisse*, inter se jactabant: *similem pavorem inde ac fugam fore, ac bello Gallico fuerit. Etenim, si diem, contactum religione insignemque nomine ejus loci, timeant Romani, quanto magis Alliensis die Alliam ipsam, monumentum tantae cladis, reformidaturos? Species profecto his ibi truces Galorum sonumque vocis in oculis atque in auribus fore.* Has inanium rerum iuanes ipsas volventes cogitationes, fortunae loci delegaverant spes suas. Romani contra, *Vbicumque esset Latinus hostis, satis scire, eum esse, quem, ad Regillum lacum devictum, centum annorum pace obnoxia tenuerint. Locum, insignem memoria cladis, irritaturum se potius ad delendam memoriam dedecoris, quam ut timorem faciat, ne qua terra sit nefasta victoriae suae. Quin ipsi sibi Galli si obferantur illo loco, se ita pugnatos, ut Romae pugnaverint in repetenda patria, ut postero die ad Gabios; tunc, quum esse-*

effecerint, ne quis hostis, qui moenia Romana intrasset, nuntium secundae adversaeque fortunae domum perferret.

XXIX. His utrimque animis ad Alliam ventum est. Dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant instructi intentique, *Videsne tu, inquit, A. Semproni, loci fortuna illos fretos ad Alliam consiitisse? nec illis Diū immortales certioris quidquam fiduciae, majorisve quod sit auxilii, dederint. At tu, fretus armis animisque, concitatis equis invade mediam aciem: ego cum legionibus in turbatos trepidantesque inferam signa. Adeste, Diū testes foederis, et expetite poenas, debitas simul vobis violatis, nobisque per vestrum numen deceptis.* Non equitem, non peditem sustinuere Praenestini. Primo inpetu ac clamore dissipati ordines sunt. Dein, postquam nullo loco constabat acies, terga vertunt; consternatique et praeter castra etiam sua pavore praecitati, non prius se ab effuso cursu sistunt, quam in conspectu Praeneste fuit. Ibi ex fuga dissipati, locum, quem tumultuario opere commuissent, capiunt; ne, si intra moenia se recepissent, extemplo ureretur ager, depopulatisque omnibus obsidio urbi inferretur. Sed postquam, direptis ad Alliam castris, victor Romanus aderat, id quoque munimentum relictum: et, vix moenia tuta rati, oppido se Praeneste includunt. Octo praeterea oppida erant sub ditione Praenestinatorum. Ad ea circumlatum bellum: deincepsque, haud magno certamine captis, Velitras exercitus ductus. Eae quoque expugnatae. Tum ad caput belli Praeneste ventum. Id non vi, sed per deditionem, receptum est. T. Quinctius, semel acie victor, bius castris hostium, novem oppidis vi captis, Praeneste in deditionem ad-
cepto,

cepto, Romam revertit: triumphansque signum, Praeneste devectum, Jovis Imperatoris in Capitolium tulit. Dedicatum est inter cellam Jovis ac Minervae; tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme incisa literis fuit: *Jupiter atque Divi omnes hoc dederunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet.* Die vicesimo, quam creatus erat, dictatura se abdicavit.

XXX. Comititia inde habita tribunorum militum consulari potestate; quibus aequatus patriciorum plebejorumque numerus. Ex Patribus creati P. et C. Manlii, cum L. Julio: plebes C. Sextilium, M. Albinium, L. Antistium dedit. Manliis, quod genere plebejos, gratia Julium anteibant, Volsci provincia, sine sorte, sine comparatione, extra ordinem data: cujus et ipsos postmodo et Patres, qui dederant, poenituit. Inexplorato pabulatum cohortes misere. Quibus velut circumventis, quum id falso nuntiatum esset, dum, praesidio ut essent, citati feruntur, ne auctore quidem adservato, qui eos, hostis Latinus pro milite Romano, frustratus erat, ipsi in insidias praecipitavere. Ibi dum iniquo loco sola virtute militum restantes caeduntur caeduntque, castra interim Romana, jacentia in campo, ab altera parte hostes invasere. Ab ducibus utrobique proditae temeritae atque inscitiae res. Quidquid superfuit fortunae populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis virtus tutata est. Quae ubi Romam sunt relata, primum dictatorem dici placebat: deinde, postquam quietae res ex Volscis adferebantur, et adparuit, nescire eos victoria et tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces: otiumque inde, quantum a Volscis, fuit. Id modo extremo anno tumultuatum, quod

quod Praenestini concitatis Latinorum populis rebellarunt. Eodem anno Setiam, ipsis querentibus penuriam hominum, novi coloni adscripti. Rebusque haud prosperis bello, domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia majestasque inter suos obtinuit, solatium fuit.

XXXI. Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsere, tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio secundum, C. Licinio, P. Cloelio, M. Horatio, L. Geganio. Erat autem et materia et causa seditionis aes alienum: cujus noscendi gratia Sp. Servilius Priscus, Q. Cloelius Siculus censores facti, ne rem agerent, bello impediti sunt. Namque trepidi nuntii primo, fuga deinde ex agris, legiones Volscorum ingressas fines popularique passim Romanum agrum, adtulere. In qua trepidatione tantum a fuit, ut civilia certamina terror externus cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribunicia impediendo delectui esset; donec condiciones impositae Patribus, ne quis, quoad bellatum esset, tributum daret, aut jus de pecunia credita diceret. Eo laxamento plebi sumto, mora delectui non est facta. Legionibus novis scriptis, placuit, duos exercitus in agrum Volscum legionibus divisus duci. Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus maritimam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius laeva ad montes Ectetram pergunt. Neutra parte hostis obvius fuit. Populatio itaque non illi vagae similis, quam Volscus latrocinii more, discordia hostium fretus et virtutem metuens, per trepidationem raptim fecerat; sed ab justo exercitu iusta ira facta, spatio quoque temporis gravior. Quippe a Volscis, timentibus, ne interim exercitus ab Roma exiret, incur-

siones

siones in extrema finium factae erant: Romano contra etiam in hostico morandi causa erat, ut hostem ad certamen eliceret. Itaque, omnibus passim tectis agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore fragifera, non satis in spem frugum relictis, omni, quae extra moenia fuit, hominum pecudumque praeda abacta, Romam utrinque exercitus reducti.

XXXII. Parvo intervallo ad respirandum debitoribus dato, postquam quietae res, ab hostibus erant, celebrari de integro juris dictio; et tantum abesse spes veteris levandi feneris, ut tributo novum fenus contraheretur in aurum, a censoribus locatum saxo quadrato faciendum. Cui subcumbere oneri coacta plebes; quia, quem delectum impedirent, non habebant tribuni plebis. Tribunos etiam militares patricios omnes, coacta principum opibus, fecit, L. Aemilium, P. Valerium quartum, C. Veturium, Ser. Sulpicium, L. et C. Quinctios Cincinnatos. Iisdem opibus obtinere, ut adversus Latinos Volscosque, qui conjunctis legionibus ad Satricum castra habebant, nullo impediante omnibus junioribus sacramento adactis, tres exercitus scriberent: unum ad praesidium Urbis; alterum, qui, si qui alibi motus exstitisset, ad subita belli mitti posset; tertium, longe validissimum, P. Valerius et L. Aemilius ad Satricum duxere. Vbi quum aciem instructam hostium loco aequo invenissent, extemplo pugnatum; et, ut nondum satis claram victoriam, sic prosperae spei pugnam imber ingentibus procellis fufus diremit. Postero die iterata pugna: et aliquandiu aequa virtute fortunaque Latinae maxime legiones, longa societate militiam Romanam edoctae, restabant. Eques inmissus ordines turbavit; turbatis signa peditum inlata: quan-

tumque Romana se invexit acies, tantum hostes gradu demoti. Et ut semel inclinavit pugna, jam intolerabilis Romana vis erat. Fusi hostes quum Satricum, quod duo millia inde aberat, non castra, peterent; ab equitatu maxime caesi. Castra capta direptaque. Ab Satrico nocte, quae proelio proxima fuit, fugae simili agmine petunt Antium: et quum Romanus exercitus prope vestigiis sequeretur, plus tamen timor, quam ira, celeritatis habuit. Prius itaque moenia intravere hostes, quam Romanus extrema agminis carpere aut morari posset. Inde aliquot dies vastando agro absunti, nec Romanis satis instructis adparatu bellico ad moenia adgredienda, nec illis ad subeundum pugnae calum.

XXXIII. Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta, quum Antiates, victi malis subactique bello, in quo et nati erant, et confenerant, deditionem spectarent; Latinos ex diutina pace nova defectio recentibus adhuc animis ferociore ad perseverandum in bello faceret. Finis certaminis fuit, postquam utrisque adparuit, nihil per alteros stare, quo minus incepta persequerentur. Latini profecti a societate pacis, ut rebantur, inhonestae sese vindicaverunt. Antiates, incommodis arbitris salutarium consiliorum remotis, urbem agrosque Romanis dedunt. Ira et rabies Latinorum, quia nec Romanos bello laedere, nec Volscos in armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum urbem, quae receptaculum primum eis adversae pugnae fuerat, igni concremarent: nec aliud tectum ejus superfuit urbis, (quum faces pariter sacris profanisque injicerent) quam matris Matutae templum. Inde eos nec sua religio, nec verecundia Deum arcuisse dicitur, sed vox horrenda, edita templo

plo cum tristibus minis, ni nefandos ignes pro-
 cul delubris amovissent. Incensos ea rabie in-
 petus Tusculum tulit, ob iram, quod, deserto,
 communi concilio Latinorum, non in societa-
 tem modo Romanam, sed etiam in civitatem,
 se dedissent. Patentibus portis quum impro-
 viso incidissent, primore clamore oppidum
 praeter arcem captum est. In arcem oppidani
 refugere cum conjugibus ac liberis, nuntios-
 que Romam, qui certiozem de suo casu sena-
 tum facerent, misere. Haud segnius, quam
 fide populi Romani dignum fuit, exercitus
 Tusculum ductus. L. Quinctius et Ser. Sul-
 picius tribuni militum duxere. Clausas portas
 Tusculi, Latinosque simul obsidentium atque
 obsessorum animo hinc moenia Tusculi tueri
 vident, illine arcem obpugnare; terrere una
 ac pavere. Adventus Romanorum mutaverat
 utriusque partis animos. Tusculanos ex in-
 genti metu in summam alacritatem, Latinos
 ex prope certa fiducia mox capiendae arcis,
 quoniam oppido potirentur, in exiguam de
 se ipsis spem verterat. Tollitur ex arce cla-
 mor ab Tusculanis: excipitur aliquanto majore
 ab exercitu Romano. Vtrimque urgentur
 Latini: nec inpetus Tusculanorum, decurren-
 tium ex superiore loco, sustinent; nec Roma-
 nos, subeuntes moenia molientesque obices
 portarum, arcere possunt. Scalis prius moe-
 nia capta; inde effracta claustra portarum. Et
 quum anceps hostis et a fronte et a tergo ur-
 gueret, nec ad pugnam ulla vis, nec ad fugam
 loci quidquam superesset; in medio caeli ad
 unum omnes. Recuperato ab hostibus Tuscu-
 lo, exercitus Romam est reductus.

XXXIV. Quanto magis prosperis eo an-
 no bellis tranquilla omnia foris erant, tanto
 in Vrbe vis Patrum in dies miseriaeque plebis

crescebant, quum eo ipso, quod necesse erat
 solvi, facultas solvendi impediretur. Itaque,
 quum jam ex re nihil dari posset, fama et cor-
 pore, judicati atque addicti, creditoribus fa-
 tis faciebant, poenaeque in vicem fidei cesse-
 rat. Adeo ergo obnoxios submiserant animos
 non infimi solum, sed principes etiam plebis,
 ut non modo ad tribunatum militum inter pa-
 tricios petendum, quod tanta vi, ut liceret,
 tetenderant, sed ne ad plebejos quidem magi-
 stratus capessendos petendosque ulli viro acri
 experientique animus esset; possessionemque
 honoris, usurpatis modo a plebe per paucos
 annos, recuperasse in perpetuum Patres viden-
 rentur. Ne id nimis laetum parti alteri esset,
 parva (ut plerumque solet) rem ingentem mo-
 liendi causa intervenit: M. Fabii Ambusti,
 potentis viri, quum inter sui corporis homi-
 nes, tum etiam ad plebem, quod haudqua-
 quam inter id genus contemtor ejus habeba-
 tur, filiae duae nuptae, Ser. Sulpicio major,
 minor C. Licinio Stoloni erat, illustri qui-
 dem, viro tamen plebejo: eaque ipsa adfinitas
 haud sprete gratiam Fabio ad vulgum quaes-
 ierat. Forte ita incidit, ut, in Ser. Sulpicii
 tribuni militum domo sorores Fabiae quum
 inter se (ut sit) sermonibus tempus tererent,
 lictor Sulpicii, quum is de foro se domum re-
 ciperet, forem (ut mos est) virga percuteret.
 Quum ad id, moris ejus insueta, expavisset
 minor Fabia, risui sorori fuit, miranti igno-
 rare id sororem. Ceterum is risus stimulos
 parvis mobili rebus animo muliebri subdidit:
 frequentia quoque prosequentium rogantium-
 que, *num quid vellet?* credo fortunatum ma-
 trimonium ei sororis visum; suique ipsam
 malo arbitrio, quo a proximis quisque mini-
 me autem vult, poenituisse. Confusam eam
 ex

ex recenti morfu animi quum pater forte vidisset, percunctatus, *satin salva?* avertentem causam doloris (quippe nec satis piam adversus sororem, nec admodum in virum honorificam) elicuit comiter sciscitando, ut fateretur, eam esse causam doloris, quod juncta in pari esset, nupta in domo, quam nec honos nec gratia intrare posset. Consolans inde filiam Ambustus bonum animum habere iussit: eosdem prope diem domi visuram honores, quos apud sororem videat. Inde consilia inire cum genero coepit, adhibito L. Sextio, strenuo adolescente, et cuius spei nihil praeter genus patricium deesset.

XXXV. *Occasio* videbatur rerum novandarum propter ingentem vim aeris alieni; cuius levamen mali plebes, nisi suis in summo imperio locatis, nullum speraret. Adcingendum ad eam cogitationem esse. Conando agendoque jam eo gradum fecisse plebejos, unde, si porro adnitantur, pervenire ad summa, et Patribus aequari, tam honore, quam virtute, possent. In praesentia tribunos plebis fieri placuit, quo in magistratu sibi ipsi viam ad ceteros honores aperirent. Creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgare leges omnes adversus opes patriciorum, et pro commodis plebis: unam de aere alieno, ut, deducto eo de capite, quod usuris pernumeratum esset, id, quod superesset, triennio aequis portionibus persolveretur: alteram de modo agrorum, ne quis plus quingenta jugera agri possideret: tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent, consulumque utique alter ex plebe crearetur. Cuncta ingentia, et quae sine certamine maximo obtineri non possent. Omnium igitur simul rerum, quarum immodica cupido inter mortales est, agri, pecuniae,

honorum, discrimine proposito, conterriti Patres, quum trepidassent, publicis privatisque consiliis nullo remedio alio, praeter expertam multis jam ante certaminibus intercessionem, invento, conlegas adversus tribunicias rogationes comparaverunt. Qui, ubi tribus ad subfragium ineundum citari a Licinio Sextioque viderunt, stipati Patrum praesidiis, nec recitari rogationes, nec sollemne quidquam aliud ad sciscendum plebi fieri passi sunt. Jamque frustra saepe concilio advocato, quum pro antiquatis rogationes essent; *Bene habet*, inquit Sextius, *quandoquidem tantum intercessionem pollere placet, isto ipso telo tutabimur plebem. Agitedum, comitia indicite, Patres, tribunis militum creandis. Faxo, ne juvet vox ista VETO, qua nunc concinentes conlegas nostros tam laeti auditis.* Haud inritae cecidere minae: comitia, praeter aedilium tribunorumque plebis, nulla sunt habita. Licinius Sextiusque, tribuni plebis relecti, nullos curules magistratus creari passi sunt. Eaque solitudo magistratuum, et plebe resciente duos tribunos, et his comitia tribunorum militum tolerantibus, per quinquennium Urbem tenuit.

XXXVI. Alia bella obportune quievire: Veliterni coloni, gestientes otio, quod nullus exercitus Romanus esset, et agrum Romanum aliquoties incurfavere, et Tusculum obpugnare adorti sunt. Eaque res, Tusculanis veteribus fociis, novis civibus, opem orantibus, verrecundia maxime non Patres modo, sed etiam plebem, movit. Remittentibus tribunis plebis, comitia per interregem sunt habita; creatique tribuni militum L. Furius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii, haudquaquam tam obedientem in delectu, quam in comitiis, plebem habuere: ingenti-
quo

que contentione exercitu scripto profecti, non ab Tusculo modo submovere hostem, sed intra suamet ipsum moenia compulere. Obsidebanturque haud paullo vi majore Velitrae, quam Tusculum obsessum fuerat; nec tamen ab eis, a quibus obsideri coeptae erant, expugnari potuere. Ante novi creati sunt tribuni militum, Q. Servilius, C. Veturius, A. et M. Cornelii, Q. Quinctius, M. Fabius. Nihil ne ab his quidem tribunis ad Velitras memorabile factum. In majore discrimine domi res vertebantur: nam praeter Sextium Liciniumque latores legum, jam octavum tribunos plebis relectos, Fabius quoque tribunus militum, Stolonis focer, quarum legum auctor fuerat, earum suasorem se haud dubium ferebat. Et, quum octo ex conlegio tribunorum plebis primo intercessores legum fuissent, quinque soli erant: et (ut ferme solent, qui a suis desciscunt) capti et stupentes animi vocibus alienis id modo, quod domi praeceptum erat, intercessioni suae praetendebant: *Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse: in adventum militum comitia differri debere, ut universa plebes de suis commodis subfragium ferret.* Sextius Liciniusque, cum parte conlegarum et uno ex tribunis militum Fabio, artifices jam tot annorum usu tractandi animos plebis, primores Patrum productos interrogando de singulis, quae ferebantur ad populum, fatigabant: *Auderentne postulare, ut, quum bina jugera agri plebi dividerentur, ipsis plus quingenta jugera habere liceret? Ut singuli prope trecentorum civium possiderent agros, plebejo homini vix ad tectum necessarium, aut locum sepulturae, suus pateret ager? An placeret, seuere circumventam plebem potius, quam sorte creditum solvat, corpus in nervum ac subplicita*

dare: et gregatim quotidie de foro addictos duci, et repleri vinctis nobiles domos? et, ubicumque patricius habitet, ibi carcerem privatum esse?

XXXVII. Haec indigna miserandaque auditu quum apud timentes sibi met ipsos, majore audientium indignatione, quam sua, increpissent: atqui nec agros occupandi modum, nec fenere trucidandi plebem alium Patribus unquam fore, adfirmabant, nisi alterum ex plebe consulem, custodem suae libertatis, plebes fecisset. Contemni jam tribunos plebis, quippe quae potestas jam suam ipsa vim frangat intercedendo. Non posse aequo jure agi, ubi imperium penes illos, penes se auxilium tantum sit. Nisi imperio communicato, nunquam plebem in parte pari rei publicae fore: nec esse, quod quisquam satis putet, si plebejorum ratio comitiis consularibus habeatur: nisi alterum consulem utique ex plebe fieri necesse sit, neminem fore. An jam memoria exisse, quum tribunos militum idcirco potius, quam consules, creati placuisset, ut et plebejis pateret summus honos, quatuor et quadraginta annis neminem ex plebe tribunum militum creatum esse? Qui crederent, duobusne in locis sua voluntate impartituros plebi honorem, qui octona loca tribunis militum creandis occupare soliti sint? et ad consulatum viam fieri passuros, qui tribunatum septum tam diu habuerint? Lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam nequeat; et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus praemium semper potentioris futurus sit. Nec jam posse dici id, quod antea jactare soliti sint, non esse in plebejis idoneos viros ad curules magistratus. Numquid enim socordius aut segnius rem publicam

eam administrari post P. Licinii Calvi tribunatum, qui primus ex plebe creatus sit; quam per eos annos gesta sit, quibus praeter patricios nemo tribunus militum fuerit? Quin contra patricios aliquot damnatos post tribunatum, neminem plebejum. Quaestores quoque, sicut tribunos militum, paucis ante annis ex plebe coeptos creari: nec ullius eorum populum Romanum poenituisse. Consulatum superesse plebejis: eam esse arcem libertatis, id columnen. Si eo perventum sit, tum populum Romanum vere exactos ex Vrbe reges, et stabilem libertatem suam existimaturum. Quippe ex illa die in plebem ventura omnia, quibus patricii excellant, imperium atque honorem, gloriam belli, genus, nobilitatem, magna ipsis fruenda, maiora liberis relinquenda. Hujus generis orationes ubi adcipi videre; novam rogationem promulgant, ut pro duumviris sacris faciundis decemviri creentur, ita ut pars ex plebe, pars ex Patribus fiat: omniumque earum rogationum comitia in adventum ejus exercitus differunt, qui Velitras obsidebat.

XXXVIII. Prius circumnactus est annus, quam a Velitris reducerentur legiones. Ita suspensa de legibus res ad novos tribunos militum dilata. Nam plebis tribunos eosdem, duos utique, quia legum latores erant, plebes reficiebat. Tribuni militum creati T. Quintius, Ser. Cornelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papius, L. Veturius. Principio statim anni ad ultimam dimicationem de legibus ventum: et, quum tribus vocarentur, nec intercessio conlegarum latoribus obstaret, trepidi Patres ad duo ultima auxilia, summum imperium summumque ad civem, decurrunt. Dictatorem dici placet. Dicitur M. Furius Camillus, qui magistrum equitum L. Aemilium

lium cooptat. Legum quoque latores adversus tantum adparatum adversariorum et ipsi causam plebis ingentibus animis armant: concilioque plebis indicto, tribus ad subfragium vocant. Quum dictator, stipatus agmine patriciorum, plenus irae minarumque confedisset, atque ageretur res solito primum certamine inter se tribunorum plebi, ferentium legem intercedentiumque, et, quanto jure potentior intercessio erat, tantum vinceretur favore legum ipsarum latorumque, et, *Vti rogas*, primae tribus dicerent: tum Camillus, *Quandoquidem*, inquit, *Quirites*, *jam vos tribunicia libido, non potestas, regit, et intercessionem, secessione quondam plebis partam, vobis eadem vi facitis iuritam, qua peperistis; non rei publicae magis universae, quam vestra causa, dictator intercessioni adero, eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. Itaque, si C. Licinius et L. Sextius intercessioni conlegarum cedunt; nihil patricium magistratum inferam concilio plebis. Si adversus intercessionem, tamquam captae civitati leges imponere tendent, vim tribuniciam a se ipsa dissolvi non patiar.* Adversus ea quum contentum tribuni plebis rem nihilo segnius peragerent, tum percitus ira Camillus lictores, qui de medio plebem emoverent, misit. Et addidit minas, si pergerent, sacramento omnes juniores adacturum, exercitumque extemplo ex Urbe educturum. Terrorem ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis certamine animos, quam minuit. Sed, re neutro inclinata, magistratu se abdicavit; seu quia vitio creatus erat, ut scripsere quidam, seu quia tribuni plebis tulerunt ad plebem, idque plebs scivit, ut, si M. Furius pro dictatore quid egisset, quingentum millium ei mulcta esset. Sed auspiciis
magis,

magis, quam novi exempli rogatione, deter-
 ritum ut potius credam, quum ipsius viri fa-
 cit ingenium, tum quod ei subiectus est ex-
 templo P. Manlius dictator. Quem quid crea-
 ri adtinebat ad id certamen, quo M. Furius
 victus esset? et quod eundem M. Furium di-
 ctatorem insequens annus habuit, haud sine
 pudore certe fractum priore anno in se impe-
 rium repetiturum: simul quod eo tempore,
 quo promulgatum de mulcta ejus traditur, aut
 et huic rogationi, qua se in ordinem cogi vi-
 debat, oblistere potuit; aut ne illas quidem,
 propter quas et haec lata erat, impedire: et,
 quoad usque ad memoriam nostram tribuniciis
 consularibusque certatum viribus est, dictatu-
 rae semper altius fastigium fuit.

XXXIX. Inter priorem dictaturam ab-
 dicatam novamque a Manlio initam, ab tribu-
 nis velut per interregnum concilio plebis ha-
 bito, adparuit, quae ex promulgatis plebi,
 quae latoribus gratiora essent. Nam de fenere
 atque agro rogationes jubebant, de plebejo
 consulatu antiquabant. Et perfecta utraque
 res esset, ni tribuni se in omnia simul consu-
 lere plebem dixissent. P. Manlius deinde di-
 ctator rem in causam plebis inclinavit, C. Li-
 cinio, qui tribunus militum fuerat, magistro
 equitum de plebe dicto. Id aegre Patres pas-
 sos adscipio; dictatorem propinqua cognatio-
 ne Licinii se apud Patres exculare solitum,
 simul negantem, magistri equitum majus,
 quam tribuni consularis, imperium esse. Li-
 cinius Sextiusque, quum tribunorum plebi
 creandorum indicta comitia essent, ita se ge-
 rere, ut, negando jam sibi velle continuari
 honorem, acerrime ascenderent ad id, quod
 dissimilando petebant, plebem. *Nonum se an-
 num iam velut in aciem adversus optimates mo-*

ximo privatim periculo, nullo publice emolumento stare. Consenuisse jam secum et rogationes promulgatas, et vim omnem tribuniciae potestatis. Primo intercessione conlegarum in leges suas pugnatum esse; deinde ablegatione juventutis ad Veliternum bellum: postremo dictatorium fulmen in se intentatum. Jam nec conlegas, nec bellum, nec dictatorem obstare; quippe qui etiam omen plebejo consuli, magistro equitum ex plebe dicendo, dederit. Se ipsam plebem et commoda morari sua. Liberam urbem ac forum a creditoribus, liberos agros ab injustis possessoribus extemplo, si velit, habere posse. Quae munera quando tandem satis grato animo aestimaturos, si, inter adicipiendas de suis commodis rogationes, spem honoris latoribus earum incidant? Non esse modestiae populi Romani id postulare, ut ipse fenere levetur, et in agrum injuria possessum a potentibus inducatur; per quos ea consequutus sit, senes tribunicios non sine honore tantum, sed etiam sine spe honoris, relinquat. Proinde ipsi primum statuerent apud animos, quid vellent: deinde comitiis tribuniciis declararent voluntatem. Si conjunctim ferri ab se promulgatas rogationes vellent, esse, quod eosdem rescicerent tribunos plebis: perlaturus enim, quae promulgaverint. Sin, quod cuique privatim opus sit, id modo adicipi velint; opus esse nihil invidiosa continuatione honoris; nec se tribunatum, nec illos ea, quae promulgata sunt, habituros.

XL. Adversus tam obstinatum orationem tribunorum quum, prae indignitate rerum, stupor silentiumque inde ceteros Patrum defixisset; Ap. Claudius Crassus, nepos decemviri, dicitur odio magis iraque, quam spe, ad disuadendum processisse, et loquutus in hanc fere sententiam esse: *Neque novum, neque*

que inopinatum mihi sit, Quirites, si, quod unum familiae nostrae semper objectum est ab seditiosis tribunis, id nunc ego quoque audiam: Claudiae genti jam inde ab initio nil antiquius in re publica Patrum maiestate fuisse; semper plebis commodis adversatos esse. Quorum alterum neque nego, neque infitias eo, nos, ex quo adsciti sumus simul in civitatem et Patres, enixe operam dedisse, ut per nos aucta potius, quam imminuta, maiestas earum gentium, inter quas nos esse voluissis, dici vere posset. Illud alterum pro me majoribusque meis contendere ausim, Quirites, (nisi, quae pro universa re publica fiant, ea plebi, tamquam aliam incolenti urbem, adversa quis putet) nihil nos, neque privatos, neque in magistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes fecisse: nec ullum factum dictumve nostrum contra utilitatem vestram (etsi quaedam contra voluntatem fuerint) vere referri posse. An hoc, si Claudiae familiae non sim, nec ex patricio sanguine ortus, sed unus Quiritium quilibet, qui modo me duobus ingenuis ortum, et vivere in libera civitate sciam; reticere possim? L. illum Sextium et C. Licinium, perpetuos (si Diis placet) tribunos, tantum licentiae novem annis, quibus regnant, sumsisse, ut vobis negent potestatem liberam subfragii, non in comitiis, non in legibus jubendis, se permissuros esse? Sub conditione, inquit, nos reficietis decimum tribunos. Quid est aliud dicere, quod petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine mercede magna non adcipiamus. Sed quae tandem ista merces est, qua vos semper tribunos plebis habeamus? ut rogationes, inquit, nostras, seu placent, seu displicent, seu utiles, seu inutiles sunt, omnes conjunctim adcipiatis. Obsecro vos, Tarquinii

tribuni plebis, putate me ex media concione unum civem subclamare: Bona venia vestra liceat ex his rogationibus legere, quas salubres nobis censemus esse; antiquare alias. Non, inquit, licebit. Tu de fenere atque agris, quod ad vos omnes pertinet, jubeas; et hoc portentum non fiat in urbe Romana, uti L. Sextium atque hunc C. Licinium consules, quod indignaris, quod abominaris, videas? Aut omnia adcipe: aut nihil fero. Ut si quis ei, quem urgeat famas, venenum ponat cum cibo, et aut abstinere eo, quod vitale sit, jubeat, aut mortiferum vitali admisceat. Ergo, si esset libera haec civitas, non tibi frequentes subclamaissent? Abi hinc cum tribunatibus ac rogationibus tuis. Quid? si tu non tuleris, quod commodum est populo adipere, nemo erit, qui ferat illud? Si quis patricius, si quis (quod illi volunt invidiosius esse) Claudius diceret, Aut omnia adcipite, aut nihil fero; quis vestrum, Quirites, ferret? Numquanne vos res potius, quam auctores, spectabitis? sed omnia semper, quae magistratus ille dicet, secundis auribus, quae ab nostrum quo dicentur, adversis adcipietis? At hercule sermo est minime civilis. Quid? Rogatio qualis est, quam a vobis antiquatam indignantur? Sermoni, Quirites, sumillima: Consules, inquit, rogo, ne vobis, quos velitis, facere liceat. An aliter rogat, qui utique alterum ex plebe fieri consulem jubet, nec duos patricios creandi potestatem vobis permittit? Si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, quum Porsena Janiculum infedit; quale Gallicum modo, quum praeter Capitolium atque arcem omnia haec hostium erant, et consulatum cum hoc M. Furio et quolibet alio ex Patribus L. ille Sextius peteret: possētisne ferre, Sextium haud pro dubio

bio consulem esse, Camillum de repulsa dimicare? Hocine est in commune honores vocare, ut duos plebejos fieri consules liceat, duos patricios non liceat? et alterum ex plebe creari necesse sit, utrumque ex Patribus praeterire liceat? Quaeenam ista societas, quaeenam consortio est? Parum est, si, cujus pars tua nulla adhuc fuit, in partem ejus venis, nisi partem petendo totum traxeris? Timeo, inquit, ne, si duos licebit creari patricios, neminem creetis plebejum. Quid est dicere aliud, quia indignos vestra voluntate creaturi non estis, necessitatem vobis creandi, quos non vultis, imponam? Quid sequitur, nisi ut ne beneficium quidem debeat populo, si cum duobus patriciis unus petierit plebejus, et lege se, non subfragio, creatum dicat?

XLI. Quomodo extorqueant, non quomodo petant honores, quaerunt; et ita maxima sunt adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem debeant: et occasionibus potius, quam virtute, petere honores malunt. Est aliquis, qui se inspici, aestimari fastidiat; qui certos sibi uni honores inter dimicantes competitores aequum censeat esse; qui se arbitrio vestro eximat; qui vestra necessaria subfragia pro voluntariis, et serva pro liberis faciat. Omitto Licinium Sextiumque, quorum annos in perpetua potestate, tamquam regum in Capitolio, numeratis: quis est hodie in civitate tam humilis, cui non via ad consulatum facilius per istius legis occasionem, quam nobis ac liberis nostris, fiat? si quidem nos, ne quum volueritis quidem, creare interdum poteritis; istos, etiam si nolueritis, necesse sit. De indignitate satis dictum est: (etenim dignitas ad homines pertinet) quid de religionibus atque auspiciis, quae propria Deorum immortalium contemptio atque injuria est, loquar?

Auspiciis hanc urbem conditam esse, auspiciis bello ac pace, domi militiaeque, omnia geri, quis est, qui ignoret? Penes quos igitur sunt auspicia more majorum? nempe, penes Patres. Nam plebejus quidem magistratus nullus auspiciato creatur. Nobis adeo propria sunt auspicia, ut non solum, quos populus creat patricios magistratus, non aliter, quam auspiciato, creet; sed nos quoque ipsi sine subfragio populi auspiciato interregem prodamus, et privatim auspicia habeamus, quae isti ne in magistratibus quidem habent. Quid igitur aliud, quam tollit ex civitate auspicia, qui, plebejos consules creando, a Patribus, qui soli ea habere possunt, aufert? Eludant nunc licet religiones. Quid enim est, si pulli non pascentur? si ex cavea tardius exierint? si obcinuerit avis? Parva sunt haec: sed parva ista non contemnendo majores nostri maximam hanc rem fecerunt. Nunc nos, tamquam jam nihil pace Deorum opus sit, omnes ceremonias polluimus. Vulgo ergo pontifices, augures, sacrificuli reges creentur: cuilibet apicem dialem, dummodo homo sit, imponamus: tradamus ancilia, penetralia, Deos, Deorumque curam, quibus nefas est. Non leges auspiciato ferantur; non magistratus creentur; nec centuriatis nec curiatis comitiis Patres auctores fiant. Sextius et Licinius, tamquam Romulus ac Tatius, in urbe Romana regnent, quia pecunias alienas, quia agros dono dant. Tanta dulcedo est ex alienis fortunis praedandi: nec in mentem venit, altera lege solitudines vastas in agris fieri pellendo finibus dominos: altera fidem abrogari, cum qua omnis humana societas tollitur. Omnium rerum causa vobis antiquandas censeo istas rogationes. Quod faxitis, Deos velim fortunare.

XLII. Oratio Appii ad id modo valuit, ut tempus rogationum jubendarum proferretur. Refecti decimum iidem tribuni, Sextius et Licinius, de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulere. Creati quinque Patrum, quinque plebis: graduque eo jam via facta ad consulatum videbatur. Hac victoria contenta plebes cessit Patribus, ut, in praesentia consulum mentione omissa, tribuni militum crearentur. Creati A. et M. Cornelii iterum, M. Geganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum. Quum praeter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem exitus, quam dubii, quietae externae res Romanis essent; fama repens belli Gallici adlata perpulit civitatem, ut M. Furius dictator quintum diceretur. Is T. Quinctium Pennum magistrum equitum dixit. Bellatum cum Gallis eo anno circa Anienem flumen, auctor est Claudius; inclutamque in ponte pugnam, qua T. Manlius Gallum, cum quo provocatus manus conferuit, in conspectu duorum exercituum caesum torque spoliavit, tum pugnatam. Pluribus auctoribus magis adducor, ut credam, decem haud minus post annos ea acta: hoc autem anno in Albano agro cum Gallis, dictatore M. Furio, signa conlata. Nec dubia, nec difficilis Romanis (quamquam ingentem Galli terrorem memoria pristinae cladis adtulerant) victoria fuit. Multa millia barbarorum in acie, multa captis castris caesa: palati alii, Apuliam maxime petentes, quum fuga se longinqua, tum quod passim eos simul pavor terrorque distulerant, ab hoste sese tutati sunt. Dictatori, consensu Patrum plebisque, triumphus decretus. Vixitum perfunctum cum bello atrocior domi seditio excepit: et per ingentia certamina dictator senatusque victus,

ut rogationes tribuniciae acciperentur; et comitia consulum adversa nobilitate habita, quibus L. Sextius de plebe primus consul factus. Et ne is quidem finis certaminum fuit. Quia patricii se auctores futuros negabant, prope secessionem plebis res terribilesque alias minas civilium certaminum venit: quum tamen per dictatorem conditionibus sedatae discordiae sunt, concessumque ab nobilitate plebi de consule plebejo, a plebe nobilitati de praetore uno, qui jus in Urbe diceret, ex Patribus creando. Ita ab diutina ira tandem in concordiam redactis ordinibus, quum dignam eam rem senatus censeret esse, meritoque id, si quando umquam alias, Deum immortalium causa libenter facturos fore, ut ludi maximi fierent et dies unus ad triduum adjiceretur; recusantibus id munus aedilibus plebis, conclamatum a patriciis est juvenibus, se id honoris Deum immortalium causa libenter acturos, ut aediles fierent. Quibus quum ab universis gratiae actae essent, factum senatus consultum, ut duo viros aediles ex Patribus dictator populum rogaret: Patres auctores omnibus ejus anni comitiis fierent.

T. LIVII PATAVINI
LIBER VII.

BREVIARIUM.

CAP. I. *Annus ab V. c. 389 insignis novi hominis consulatu, novisque duobus magistratibus, praetura urbana et curuli aedilitate. Convenit mox, ut duo aediles curules alternis annis ex plebe fiant: quod postea promiscuum fuit. Pestilentia ingens. Mors Camilli. 2. Ludi scenici inter alia coelestis irae placamina instituti. Ludiones ex Etruria adciti et histriones dicti. Fescennini versus. Inpletæ modis saturae. Livius Andronicus, ab his argumento fabulam ferere ausus. Ad manum cantari histrionibus coeptum. Diverbia tantum voci eorum relicta. Exodia. Atellanas. 3. L. Manlius Imperiosus dictator clavi (qui index olim numeri annorum fuit) figendi causa dicitur. Idem, bellum Hernicum adfectans, delectu acerbo juventutem agit, sed tandem, omnibus in eum tribunis pl. coortis, dictatura abit. 4. Diem ei dicit M. Pomponius trib. pl. et praeter acerbitatem in delectu crimini dat saevitiam in filium, quem pater vere imperiosus, ob tarditatem ingenii, extorrem Vrbe in opus servile dederit. 5. Sed filius tribunum jurare cogit, se incepto destitutum; et eodem anno, quo non amplius omnes tribuni militum ad legiones ab imperatore, (qui*

Rufuli postea dicti) sed sex a populo creari coepere, secundum in VI locis tenet. 6. Vorago immensa in foro non prius expleri potest, quam M. Curtius armatus et equo insidens se in eam immisit: unde plerique adpellatum putant lacum Curtium. L. Genucius, primus consulum de plebe, qui bellum gerit, ab Hernicis in insidias tractus occiditur. Hinc fremunt Patres, et Ap. Claudius Crassus dictator dicitur. 7. Ambigua pugna et acies Hernicorum restituta ab octo cohortibus quadringenariis. 8. Victoria Romanorum haud incruenta.

9. Ferentinum in Hernicis capitur vi, et bellum Tiburtibus indicitur. T. Quinctius Pennus dictator proficiscitur adversus Gallos, qui in Salaria via ad Auienem castra habent, et barbarus eximia corporis magnitudine jubet magna voce ad pugnam procedere, quem Roma virum fortissimum habeat. 10. In hoc certamen permissu dictatoris descendit T. Manlius, qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat. Is Gallum stolide laetum prosternit, et jacentis collum torque spoliat, quem collo circumdat suo: unde ei posterisque Torquati cognomen datum. 11. Tum Galli noctu, relictis trepide castris, in Tiburtem agrum, et inde, comteatu a Tiburtibus adjuti, in Campaniam transeunt. Sed mox redeunt ad auxilium sociorum, quibus bellum indictum; et a Q. Servilio Ahala dictatore haud procul porta Collina funduntur, magna utrimque edita cacde. Tiburtes victi, 12. et mox iterum ante moenia Romae. Bellum Hernicis Tarquiniensibusque indictum. Latini pacem petunt et foedere renovato magnam dant militum vim. C. Sulpicius dictator adversus Gallos, circa Pedum confidentes, exercitum ducit, trahitque bellum invitis militibus. 13. Horum

rum nomine Sex. Tullius, qui septimum ducebat primum pilum, orat, ut pugnae fiat copia. 14. Dictator concitatae cedit multitudini, et agones armatos milisque inpositos nocte super castra in montes, adversus quos consistunt hostes, evadere jubet. 15. Pugna atrox et diu anceps, donec Galli, novo clamore eorum, qui in monte sunt, territi, fugiunt et caeduntur. C. Plautius cos. devincit Hernicos. Sed Tarquinienses cladem inferunt exercitui C. Fabii, conlegae ejus, et CCCVII milites Rom. captos immolant. Privernates agrum Rom. vastant, et mox Veliterni. Duae tribus, Pomptina et Publilia, adduntur. Lex de ambitu fertur ab C. Poetelio trib. pl. 16. Privernates, virtute potissimum Sex. Tullii, funduntur deduntque urbem. Rogatio de unciario fenere a M. Duillio et L. Maenio trib. pl., ac lex de vicesima manumissorum a Cu. Manlio cos. novo exemplo ad Sutrium in castris perfertur: unde tribuni pl. capite sanciunt, ne quis postea populum sevocet.

17. Falisci Tarquiniensesque primum fundunt Romanos, territos maxime incessu furiali sacerdotum, faces ardentes auguesque praeferebant; sed mox vincuntur. Omne nomen Etruscum concitatur; et C. Martius Rutilus primus de plebe dicitur dictator. Is profligat Etruscos, et sine auctoritate Patrum, populi jussu, triumphat. 18. Ambo cos. patricii. Empulum ex Tiburtibus captum. Consulum certamen cum plebe ac tribunis. 19. Tiburtes, Sasfula expugnata, se dedunt Romanis. Captivi Tarquinienses trucidantur omnes. Foedus cum Samnitibus junctum. Inopes nexum ineunt. Caerites cum Tarquiniensibus arma jungunt. T. Manlius Torquatus dictator et A. Cornelius Cossus mag. eq. dicitur. 20. Caerites erroris veniam

petunt induciasque impetrant in C. annos. Faliscorum fines populati.

21. Tribuni comitia consularia non nisi secundum Liciniam legem haberi patiuntur. Tandem C. Marcius Rutilus e plebe conlega datur P. Valerio Publicolae. Hi solutionem aeris alieni in publicam curam vertunt, creatis quinqueviris mensariis; et tarda nomina aut aerarium dissolvit, aut liberat aestimatio bonorum. Ob terrorem belli Etrusci, qui tamen vanus est, C. Julius dictator in castris dicitur. 22. Induciae XL annorum cum Tarquiniensibus Faliscisque, Dominis multarum rerum solutione aeris alieni mutatis, censum agi placet, et C. Marcius Rutilus primus de plebe censor creatur. 23. 24. M. Popillius Laenas cos. plebejus superat Gallos acerrime pugnantes haud procul Albanis montibus. 25. Galli ex his montibus per campos maritimaeque loca vagi populantur. Mare infestum classibus Graecorum. Latini deficiunt a Romanis. Hi X legiones scribunt. Bellum Gallicum mandatum L. Furio Camillo cos. Ap. Claudio Crasso conlega mortuo. 26. Gallum, magnitudine armisque insignem, qui provocaverat unum ex Romanis, superat obtruncatque M. Valerius trib. mil. adjutus a corvo, qui os oculosque hostis rostro et unguibus adpetuisse dicitur: unde illi cognomen Corvi datur. Camillus vincit Gallos, sed adversus Graecos, qui Siciliae tyranni fuisse videntur, nullam memorabilem gerit rem. M. Valerius Corvus, XXIII annos natus, consul renunciatur absens a T. Manlio Torquato dictatore. 27. Pestilentia et lectislernium. Foedus cum Carthaginensibus ictum. Semunciarium ex unciario fenus factum, et solutio aeris alieni in pensiones aequas triennii, ita ut quarta praesens esset, dispensata. Antiates aliique

*Volsci a M. Valerio Corvo II cos. victi Satri-
cumque dirutum.* 28. *Cum Auruncis debellatum
a L. Furio Camillo dictatore. Templum Juno-
ni Monetae ab eo votum exstructumque in area
aedium M. Manlii Capitolini. Sora ex Vol-
scis capta. Prodigiorum feriarumque consti-
tuendarum causa dictator dictus P. Valerius
Publicola. Subplicationes tribuum fuitimorum-
que populorum. Judicia populi tristia in fene-
ratores facta.*

29. *Belli Samnitici, diu ancipiti Marte ge-
sli, origo. Samnites Sidicinis et deinde Cam-
panis, horum sociis, injuria inferunt arma.* 30. *Campani a senatu Rom. auxilium petunt.* 31. *Eo negato se suaque omnia dedunt Romanis.
Illi legatos mittunt ad Samnites, qui ferociter
iis respondent.* 32. *M. Valerius Corvus cos.
ad Gaurum montem in Campania, A. Cornelius
Cossus ad Saticulam in Samnio castra ponit.
Ille milites suos adhortatur.* 33. *Valerii inge-
nium. Pugna ejus atrox cum Samnitibus et vi-
ctoria.* 34. *Discrimen Cornelii cos. propulsa-
tum virtute P. Decii trib. mil.* 34 — 36. *Is
capto colle spatium consuli dat ad subducen-
dum agmen in aequiorem locum, et noctu per ca-
stra hostium incolumis ad suos revertitur. Tum
palati passim Samnites obprimuntur, multisque
millibus caesis diripiuntur castra.* 37. *Decius
ejusque milites donati bubus, tunicis, frumento
et coronis. Samnites a Valerio ad Sueffulam,
et deinde ad Capuam victi.*

38. *Falisci foedus petunt, et Carthaginien-
ses legatos gratulatum mittunt Romam cum co-
ronae aureae dono. Consules de Samnitibus
triumphant sequente Decio. Romani milites,
Capuae in praesidio relictis, urbis hujus occu-
pandae consilia ineunt.* 39. *C. Marcius Ruti-*

lus eos exercitum purgat missionibus turbulentorum hominum et aliis alio missis per speciem militarium usum. Horum vero mox valida manus, timens, consilia sua emanasse et supplicia singulis inminere, ad Albam Longam confluit, et T. Quinctium, ruri agentem in Tusculano, arcessit, ut eos ad Urbem ducat. 40. M. Valerius Corvus dictator, obviam iis missus, et T. Quinctius seditiosos milites ad pacem hortantur. 41. Conjuratio obprimitur, ferturque lex sacra militaris, ne cujus militis scripti nomen, nisi ipso volente, deleatur, nec, qui tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor sit. Id propter P. Salonium a conjuratis postulatum. 42. Hujus defectionis militum narratio variat in annalibus. Rogatio a L. Genucio trib. pl. lata, ne fenerare liceat, aliaque plebiscita.

I. **A**nnus hic erit insignis novi hominis consulata, insignis novis duobus magistratibus, praetura et curuli aedilitate. Hos sibi patricii quaesivere honores pro concesso plebi altero consulatu. Plebes consulatum L. Sextio, cujus lege partus erat, dedit: Patres praeturam Sp. Furio M. filio Camillo; aedilitatem Cn. Quinctio Capitolino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium viris, gratia campestri ceperunt. L. Sextio collega ex Patribus datus L. Aemilius Mamercinus. Principio anni et de Gallis, quos primo palatos per Apuliam congregari jam fama erat, et de Hernicorum defectione agitata mentio. Quum de industria omnia, ne quid per plebejum consulem ageretur, proferrentur; silentium omnium rerum

rum ac justitio simile otium fuit; nisi quod, non patientibus tacitum tribunis, quod pro consule uno plebejo tres patricios magistratus, curulibus sellis praetextatos tamquam consules sedentes, nobilitas sibi sumisset, praetorem quidem etiam jura reddentem, et collegam consulibus atque iisdem auspiciis creatum, verecundia inde inposita est senatui ex Patribus jubendi aediles curules creari. Primo, ut alternis annis ex plebe fierent, convenerat: postea promiscuum fuit. Inde, L. Genucio et Q. Servilio consulibus, et ab seditione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac periculis vacarent, pestilentia ingens orta. Censorem, aedilem curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione et ex multitudine alia multa funera fuisse. Maximeque eam pestilentiam insignem mors quam matura, tam acerba, M. Furii fecit. Fuit enim vere vir unicus in omni fortuna: princeps pace belloque prius, quam exfulatum iret; clarior in exilio vel desiderio civitatis, quae capta absentis inploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam secum patriam ipsam restituit. Par deinde per quinque et viginti annos (tot enim postea vixit) titulo tantae gloriae fuit, dignusque habitus, quem secundum a Romulo conditorem urbis Romanae ferrent.

II. Et hoc et insequenti anno, C. Sulpicio Petico, C. Licinio Stolone, consulibus, pestilentia fuit. Eo nihil dignum memoria actum, nisi quod pacis Deum exposcendae causa tertio tum post conditam Urbem lectisternium fuit. Et quum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina levaretur, victis superstitione animis, ludi quoque scenici, nova res bellicoso populo, (nam circi modo spectaculum fuerat) inter alia coelestis irae placamina

instituti dicuntur. Ceterum parva quoque (ut ferme principia omnia) et ea ipsa peregrina res fuit. Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruria aditi, ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus more Tusco dabant. Imitari deinde eos juvenus, simul inconditis inter se jocularia fundentes versibus, coepere: nec absoni a voce motus erant. Adcepta itaque res saepiusque usurpando excitata. Vernaculis artificibus, quia hister Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus inditum: qui non, sicut ante, Escennino versu similem incompotum temere ac rudem alternis jaciebant; sed inpletas modis saturas, descripto jam ad tibicinem cantu, motuque congruenti peragebant. Livius post aliquot annos, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, (idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor) dicitur, quum saepius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad cauendum ante tibicinem quum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus inpediebat. Inde ad manum cantari histrionibus coeptum, diverbiaque tantum ipsorum voci relicta. Postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto joco res avocabatur, et ludus in artem paullatim verterat; juvenus, histrionibus fabellarum actu relicto, ipsa inter se more antiquo ridiculam intexta versibus jactitare coepit: quae inde exodia postea adpellata, confertaque fabellis potissima Atellanis sunt. Quod genus ludorum ab Osciis adceptum tenuit juvenus, nec ab histrionibus pollui passa est. Eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec tribu moveantur, et stipendia, tamquam expertes artis ludicrae, faciant. Inter aliarum parva prin-

principia rerum ludorum quoque prima origo ponenda visa est, ut adpareret, quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis tolerabilem insaniam venerit.

III. Nec tamen ludorum primum initium, procurandis religionibus datum, aut religione animos, aut corpora morbis levavit. Quin etiam, quum medios forte ludos circus Tiberi superfuso inrigatus impedisset, id vero, velut averfis jam Diis adspernantibusque placamina irae, terrorem ingentem fecit. Itaque Cn. Genucio, L. Aemilio Mamercino secundum consulibus, quin piaculorum magis conquestio animos, quam corpora morbi, adficerent, repetitum ex seniorum memoria dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dictatore fixo sedatam. Ea religione adductus senatus dictatorem clavi figendi causa dici iussit. Dicitur L. Manlius Imperiosus, L. Pinarium magistrum equitum dixit. Lex vetusta est, prisca literis verbisque scripta, ut, qui praetor maximus sit, Idibus Septembribus clavum pangat. Fixa fuit dextro lateri aedis Jovis optimi maximi, ex qua parte Minervae templum est. Eum clavum, quia rarae per ea tempora literae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt; eoque Minervae templo dicatam legem, quia numerus Minervae inventum sit. Volturnis quoque clavos, indices numeri annorum, fixos in templo Nortiae, Etruscae Deae, comparere, diligens talium monumentorum auctor Cincius adfirmat. M. Horatius consul ex lege templum Jovis optimi maximi dedicavit anno post reges exactos: a consulibus postea ad dictatores, quia majus imperium erat, sollemne clavi figendi translatum est. Intermissa deinde more, digna etiam per se visa res, propter quam dictator crearetur. Qua de causa creatus

tus L. Manlius, perinde ac rei publicae gerendae, ac non solvendae religione, gratia creatus esset, bellum Hernicum adfectans, delectu acerbo juventutem agitavit; tandemque omnibus in eum tribunis plebis coortis, seu vi, seu verecundia victus, dictatura abiit.

IV. Neque eo minus principio insequentis anni, Q. Servilio Ahala, L. Genucio consulibus, dies Manlio dicitur a M. Pomponio tribuno plebis. Acerbitas in delectu, non damno modo civium, sed etiam laceratione corporum lata, partim virgis caesis, qui ad nomina non respondissent, partim in vincula ductis, invisa erat: et ante omnia invisum ipsum ingenium atrox, cognomenque Imperiosi grave liberae civitati, ab ostentatione saevitiae adscitum; quam non magis in alienis, quam in proximis, ac sanguine ipse suo exerceret. Crimisque ei tribunus inter cetera dabat, *quod filium juvenem, nullius probri compertum, extorrem urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu aequalium prohibitum, in opus servile, prope in carcerem atque in ergastulum, dederit: ubi summo loco natus dictatorius juvenis quotidiana miseria disceret, vere imperioso patre se natum esse. At quam ob noxam? quia infacundior sit et lingua inpromptus. Quod naturae damnum utrum nutriendum patri, (si quidquam in eo humani esset) an castigandum ac vexatione insigne faciendum fuisse? ne mutas quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex progenie sua parum prosperum sit. At, Hercule, L. Manlium malum malo augere filii, et tarditatem ingenii in super premere; et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id extinguere vita agresti et rustico cultu, inter pecudes habendo.*

V. Omnium potius his criminationibus, quam ipsius juvenis, irritatus est animus; qui con-

contra, se quoque parenti causam invidiae atque criminum esse, aegre passus, (ut omnes Dii hominesque scirent, se parenti opem latam, quam inimicis ejus, malle) capit consilium, rudis quidem atque agrestis animi, et quamquam non civilis exempli, tamen pietate laudabile. Inseientibus cunctis, cultro subinctus, mane in Urbem, atque a porta domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit: janitori, *opus esse sibi domino ejus convento extemplo*, ait. *Nunciaret, T. Manlium L. filium esse.* Mox introductus, (etenim percitum ira in patrem spes erat aut criminis aliquid novi, aut consilii ad rem agendam, deferre) salute adcepta redditaque, *esse ait, quae cum eo agere arbitris remotis velit.* Procul inde omnibus abire jussis, cultrum stringit, et, super lectum stans ferro intento, nisi, in quae ipse concepisset verba, juraret, *se patris ejus adcusandi causa concilium plebis numquam habiturum*, se eum extemplo transfixurum minatur. Pavidus tribunus (quippe qui ferrum ante oculos micare, se solum, inermem; illum praevalidum juvenem, et, quod haud minus timendum erat, stolide ferocem viribus suis cerne-ret) adjurat, in quae adactus est verba; et prae se deinde tulit, ea vi subactum se incepto destitisse. Nec perinde, ut maluisset plebes, sibi subfragii ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita aegre habuit, filium id pro parente ausum. Eoque id laudabilius erat, quod animum ejus tanta acerbitas patria nihil a pietate avertisset. Itaque non patri modo remissa causae dictio est, sed ipsi etiam adolescenti ea res honori fuit. Et quum eo anno primum placuisset, tribunos militum ad legiones subfragio fieri, (nam et antea, sicut nunc, quos Rufulos vocant, imperatores ipsi faciebant)

bant) secundum in sex locis tenuit, nullis domi militiaeque ad conciliandam gratiam meritis, ut qui rure et procul coetu hominum juventam egisset.

VI. Eodem anno, seu motu terrae, seu qua vi alia, forum medium ferme specu vasto conlabsum in inmensam altitudinem dicitur; neque eam voraginem conjectu terrae, quum pro se quisque gereret, expleri potuisse prius, quam Deum monitu quaeri coeptum, quo plurimum populus Romanus posset? Id enim illi loco dicandum, vates cauebant, si rem publicam Romanam perpetuam esse vellent. Tum M. Curtium, juvenem bello egregium, castigasse ferunt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum, quam arma virtusque, esset. Silentio facto, templa Deorum immortalium, quae foro inminent, Capitoliumque intuentem, et manus nunc in coelum, nunc in patentes terrae hiatus ad Deos Manes porrigentem, se devovisse: equo deinde, quam poterat, maxime exornato insidentem, armatum se in specum immisisse, donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas; lacumque Curtium, non ab antiquo illo T. Tatii milite Curtio Metto, sed ab hoc adpellatum. Cura non deesset, si qua ad verum via inquirentem ferret: nunc fama rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem, et lacus nomen ab hac recentiore insignitius fabula est. Post tanti prodigii procurationem, eodem anno de Hernicis consultus senatus, quum fetiales ad res repetendas nequidquam misisset, primo quoque die ferendum ad populum de bello indicendo Hernicis censuit; populusque id bellum frequens iussit. L. Genucio consuli ea provincia sorte evenit. In expectatione civitas erat, quod primus ille de
ple-

plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset; perinde ut eveniret res, ita communicatos honores pro bene aut fecus consulto habitura. Forte ita tulit casus, ut Genucius, ad hostes magno conatu profectus, in insidias praecipitaret; legionibus nec opinato pavore fufis, consul circumventus ab infciis, quem interfecissent, occideretur. Quod ubi est Romanam nuntiatum, nequaquam tantum publica calamitate moesti Patres, quantum feroces infelici consulis plebeji ductu, fremunt omnibus locis: *Irent, crearent consules ex plebe, transferrent auspicia, quo nefas esset. Potuisse Patres plebis scito pelli honoribus suis: num etiam in Deos immortales inauspicatam legem valuisse? Vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia. Quae ut primum contacta sint ab eo, a quo nec jus nec fas fuerit: deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde, turbato gentium jure, comitia haberentur.* His vocibus curia et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem, majore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem, dictatorem consensu patriciorum Servilius consul dicit, delectusque et justitium indictum.

VII. Priusquam dictator legionesque novae in Hernicos venirent, ductu C. Sulpicii legati res per occasionem gesta egregie est. In Hernicos, morte consulis contentim ad castra Romana cum haud dubia expugnandi spe subcedentes, hortante legato, et plenis irae atque indignitatis militum animis, eruptio est facta. Multum ab spe adeundi valli res Hernicis afuit; adeo turbatis inde ordinibus abscessere. Dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus jungitur, et copiae duplicantur: et pro concione dictator laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa erant, simul

audientibus laudes meritas, tollit animos; simul ceteros ad aemulandas virtutes acuit. Neque segnius ad hostes bellum adparatur, qui, et parti ante decoris memores, neque ignari auctarum virium hostis, suas quoque vires augent. Omne Hernicum nomen, omnis militaris aetas excitur. Quadringenariae octo cohortes, lecta roborum virorum, scribuntur. Hunc eximium florem juventutis eo etiam, quod, ut duplex adciperent stipendium, decreverant, spei animorumque impleverunt. Inmunes quoque operum militarium erant, ut, in unum pugnae laborem reservati, plus sibi, quam pro virili parte, adnitendum scirent. Extra ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset. Duum millium planities castra Romana ab Hernicis dirimebat: ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugnatum est. Primo stetit ambigua spe pugna; nequidquam saepe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium aciem. Postquam equeltris pugna effectu, quam conatibus, vanior erat; consulto prius dictatore equites, permisso deinde ejus, relictis equis, clamore ingenti provolant ante signa, et novam integram pugnam. Neque sustineri poterant, nisi extraordinariae cohortes pari corporum animorumque robore se objecissent.

VIII. Tunc inter primores duorum populorum res geritur. Quidquid hinc aut illinc communis Mars belli aufert, multiplex, quam pro numero, damnum est: vulgus aliud armatorum, velut delegata primoribus pugna, eventum suum in virtute aliena ponit. Multi utrimque cadunt, plures vulnera adcipiunt. Tandem equites alius alium increpantes, *quid deinde restaret, quaerendo, si neque ex equis pepulissent hostem, neque pedites quidquam mo-*

men-

menti facerent? quam tertiam expectarent pugnam? quid ante signa feroces profuissent, et alieno pugnarent loco? His inter se vocibus concitati, clamore renovato, inferunt pedem: et primum gradu moverunt hostem, deinde pepulerunt; postremo jam haud dubie avertant. Neque, tam vires pares quae superaverit res, facile dictu est, nisi quod perpetua fortuna utriusque populi et extollere animos et minuere potuit. Usque ad castra fugientes Hernicos Romanus sequitur: castrorum obpugnatione, quia ferum erat diei, abstinuere. Diu non perlitatum tenuerat dictatorem, ne ante meridiem signum dare posset: eo in noctem tractum erat certamen. Postero die deferta fuga castra Hernicorum, et faucii relictis quidam inventi; agmenque fugientium ab signis, quum praeter moenia eorum infrequentia conspecta signa essent, fufum ac per agros trepida fuga palatum est. Nec Romanis incruenta victoria fuit. Quarta pars militum amissa, et, ubi haud minus jacturae fuit, aliquot equites Romani cecidere.

IX. Insequenti anno, quum C. Sulpicius et C. Licinius Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent, neque inventis in agro hostibus, Ferentinum urbem eorum vi cepissent, revertentibus inde eis Tibartes portas claufere. Ea ultima fuit causa, quum multae antea querimoniae ultro citroque jactatae essent, cur, per fetiales rebus repetitis, bellum Tiburti populo indiceretur. Dictatorem T. Quinctium Pennum eo anno fuisse, satis constat, et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginensem. Macer Licinius comitiorum habendorum causa et ab Licinio consule dictum scribit, quia, conlega comitia bello praeferre festinante, ut continuaret consulatum, obviam

eundem pravae cupiditati fuerit. Quaesita ea propriae familiae laus leviozem auctorem Licinium facit. Quum mentionem ejus rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam, magis, ut belli Gallici causa dictatorem creatum arbitrer, inclinât animus. Eo certe anno Galli ad tertium lapidem Salaria via trans pontem Anienis castra habuere. Dictator, quum tumultus Gallici causa justitium edixisset, omnes juniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab Vrbe profectus, in citeriore ripa Anienis castra posuit. Pons in medio erat, neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium esset. Proelia de occupando ponte crebra erant; nec, qui potirentur, incertis viribus, satis discerni poterat. Tum eximia corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus processit, et, quantum maxime voce potuit, *Quem nunc, inquit, Roma virum fortissimum habet, procedat, agendum, ad pugnam, ut noster duorum eventus ostendat, utra gens bello sit melior.*

X. Diu inter primores juvenum Romanorum silentium fuit, quum et abnuere certamen vererentur, et praecipuam sortem periculi petere nollent. Tum T. Manlius, L. filius, qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat, ex statione ad dictatorem pergît: *Injussu tuo, inquit, imperator, extra ordinem nunquam pugnaverim, non si certam victoriam videam. Si tu permittis, volo ego illi bellinae ostendere, quando adeo ferox praesultat hostium signis, me ex ea familia ortum, quae Gallorum agmen ex rupe Tarpeja dejecit.* Tum dictator, *Macte virtute, inquit, ac pietate in patrem patriamque, T. Manli, esto. Perge, et nomen Romanum invictum, juvantibus Diis, praesta.* Armant inde juvenem aequales. Pedestre scutum

tum capit, Hispano cingitur gladio, ad propiorem habili pugnam. Armatum adornatumque adversus Gallum stolide lactum, et (quoniam id quoque memoria dignum antiquis visum est) linguam etiam ab inrisu exferentem, producut. Recipiunt inde se ad stationem: et duo in medio armati, spectaculi magis more, quam lege belli, desituntur, nequaquam visu ac specie aestimantibus pares. Corpus alteri magnitudine eximium, versicolori veste pictisque et auro caelatis resurgens armis: media in altero militaris statura, modicaque in armis habilibus magis quam decoris species. Non cantus, non exultatio armorumque agitatio vana, sed pectus, animorum iraeque tacitae plenum, omnem ferociam in discrimen ipsum certaminis distulerat. Vbi consistere inter duas acies, tot circa mortalium animis spe metuque pendentibus, Gallus, velut moles superne imminens, projecto laeva scuto, in advenientis arma hostis vanum caesim cum ingenti sonitu enseni dejecit. Romanus, mucrone subrecto, quum scuto scutum imum perculisset, totoque corpore interior periculo vulneris factus, insinuaslet se inter corpus armaque, uno alteroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit, et in spatium ingens ruentem porrexit hostem. Jacentis inde corpus, ab omni alia vexatione intactum, uno torque spoliavit: quem respersum cruore collo circumdedit suo. Defixerat pavor cum admiratione Gallos. Romani, alacres ab statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudantesque ad dictatorem perducunt. Inter carminum prope modum incondita quaedam militariter joculantes, Torquati cognomen auditum; celebratum deinde posteris etiam familiaeque honori fuit. Dictator coronam au-

ream addidit donum, mirisque pro concione eam pugnam laudibus tulit.

XI. Et, Hercule, tanti ea ad universi belli eventum momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima nocte, relictis trepide castris, in Tiburtem agrum, atque inde, societate belli facta, commeatuque benigne ab Tiburtibus adjutus, mox in Campaniam transierit. Ea fuit causa, cur proximo anno C. Poetelius Balbus consul, quum conlegae ejus M. Fabio Ambusto Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes jussu populi exercitum duceret. Ad quorum auxilium quum Galli ex Campania redissent, foedae populationes in Lavicano Tusculanoque et Albano agro, haud dubie Tiburtibus ducibus, sunt factae. Et, quum adversus Tiburtem hostem duce consule contenta res publica esset, Gallicus tumultus dictatorem creati coegit. Creatus Q. Servilius Ahala T. Quinctium magistrum equitum dixit, et ex auctoritate Patrum, si prospere id bellum evenisset, ludos magnos vovit. Dictator, ad continendos proprio bello Tiburtes consulari exercitu jussu manere, omnes juniores, nullo detrectante militiam, sacramento adiegit. Pugnatum haud procul porta Collina est totius viribus Urbis, in conspectu parentum conjugumque ac liberorum. Quae magna, etiam absentibus, hortamenta animi, tum subjecta oculis, simul verecundia misericordiaeque inilitem addecendebant. Magna utrinque edita caede, avertitur tandem acies Gallorum. Fuga Tibur, sicut arcem belli Gallici, petunt: palati a consule Poetelio haud procul Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus, simul cum his intra portas compelluntur. Egregie quum ab dictatore, tum ab consule res gesta est. Et consul alter Fabius proelii pri-

primum parvis, postremo una insigni pugna, quum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos devincit. Dictator, consulibus in senatu et apud populum magnifice conlaudatis, et suarum quoque rerum illis remisso honore, dictatura se abdicavit. Poetelius de Gallis Tiburtibusque geminum triumphum egit. Fabio satis visum, ut ovans Urbem iniret. Inridere Poetelii triumphum Tiburtes; *Vbi enim eum secum acie conflixisse? Spectatores paucos fugae trepidationisque Gallorum, extra portas egressos, postquam in se quoque fieri inpetum viderint, et sine discrimine obvios caedi, recepisse se intra urbem. Eam rem triumpho dignam visam Romanis? Ne nimis mirum magnumque censerent, tumultum exciere in hostium portis, majorem ipsos trepidationem ante moenia sua visuros.*

XII. Itaque insequenti anno, M. Popillio Laenate, Cn. Manlio consulibus, primo silentio noctis ab Tibure agmine infesto profecti, ad urbem Romam venerunt. Terrorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus pavor praebuit: ad hoc multorum inscitia, qui, aut unde, hostes advenissent. Conclamatum tamen celeriter ad arma est, et portae stationibus murique praesidiis firmati: et ubi prima lux mediocrem multitudinem ante moenia, neque alium, quam Tiburtem, hostem ostendit, duabus portis egressi consules utrimque aciem subeuntium jam muros adgrediuntur: adparuitque, occasione magis, quam virtute, fretos venisse. Adeo vix primum inpetum Romanorum sustinere. Quin etiam bono fuisse Romanis adventum eorum constabat, orientemque jam seditionem inter Patres et plebem metu tam propinqui belli compressam. Alius adventus hostium fuit pro-

ximo bello, agris, quam Vrbi, terribilior. Populabundi Tarquinienfes fines Romanos, maxime qua ex parte Etruriam adjacent, peragravere: rebusque nequidquam repetitis, novi confules C. Fabius et C. Plautius juffu populi bellum indixere; Fabioque ea provincia, Plautio Hernici evenere. Gallici quoque belli fama increbrefcebat. Sed inter multos terrores folatio fuit pax Latinis petentibus data, et magna vis militum ab iis ex foedere vetufto, quod multis intermiferant annis, adcepta. Quo praefidio quum fulta res Romana effet, levius fuit, quod Gallos mox Praenefte veniffe, atque inde circa Pedum confediffe, auditum eft. Dictatorem dici C. Sulpicium placuit. Conful ad id aditus C. Plautius dixit. Magifter equitum dictatori additus M. Valerius. Hi robora militum, ex duobus confularibus exercitibus electa, adverfus Gallos duxerunt. Lentius id aliquanto bellum, quam parti utrique placebat, fuit. Quum primo Galli tantum avidi certaminis fuiffent, deinde Romanus miles, ruendo in arma ac dimicationem, aliquantum Gallicam ferociam vince-ret: dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, fortunae fe committere adverfus hoftem, quem tempus deteriore in dies et locus alienus faceret, fine praeparato commeatu, fine firmo munimento morantem; ad hoc iis animis corporibusque, quorum omnis in impetu vis effet, parva eadem langueretur mora. His confiliis dictator bellum trahebat, gravemque edixerat poenam, fi quis injuffu in hoftem pugnaffet. Milites, aegre id patientes, primo in ftationibus vigiliisque inter fe dictatorem fermonibus carpere; interdum Patres communiter increpare, quod non juffiffent per confules geri bellum. *Electum effo*

esse eximium imperatorem, unicum ducem, qui nihil agenti sibi de coelo devolaturam in suum victoriam censeat. Eadem deinde haec interdium propalam ac ferociora his jactare; se injussu imperatoris aut dimicaturus, aut agmine Romam ituros. Inmiscerique militibus centuriones: nec in circulis modo fremere, sed jam in principiis ac praetorio in unum sermones confundi, atque in concionis magnitudinem crescere turba, et vociferari ex omnibus locis, ut exemplo ad dictatorem iretur: verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute ejus dignum esset.

XIII. Septimum primum pilum jam Tullius ducebat; neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia fecisset, vir factis nobilior. Is, praecedens militum agmen, ad tribunal pergit; mirantique Sulpicio non turbam magis, quam turbae principem Tullium, imperiis obedientissimum militem, Scilicet, dictator, inquit, *condemnatum se universus exercitus a te ignaviae ratus, et prope ignominiae causa destitutum sine armis, oravit me, ut suam causam apud te agerem. Equidem, sicubi lococessum, si terga data hosti, si signa foede amissa objici nobis possent, tamen hoc a te inpetrari aequum censerem, ut nos virtute culpam nostram corrigere, et abolere flagitii memoriam nova gloria patere is. Etiam ad Allium fusae legiones eandem, quam per pavorem amiserant, patriam; profectae postea ab Vejis, virtute recuperavere. Nobis, Deum benignitate, felicitate tua populique Romani, et res et gloria est integra. Quamquam de gloria vix dicere ausim, si nos et hostes haud secus, quam feminas, abditos intra vallum omnibus contumeliis eludunt; et tu, imperator noster, quod aegrius patimur, exercitum tuum sine animis, sine ar-*

*mis, sine manibus judicas esse; et prius, quam expertus nos esses, de nobis ita desperasti, ut te maucorum ac debiliū ducem judicares esse. Quid enim aliud esse causae credemus, cur veteranus dux, fortissimus bello, compressis, quod ajunt, manibus sedas? Vt cumque enim se habet res, te de nostra virtute dubitasse videri, quam nos de tua, verius est. Sin autem non tuum istuc, sed publicum est consilium, et consensus aliquis Patrum, non Gallicum bellum, nos ab urbe, a penetibus nostris ablegatos tenet: quae-
 so, ut ea, quae dicam, non a militibus imperatori dicta censeas, sed a plebe Patribus; quae, sicut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat. Quis tandem subcenseat, milites nos esse, non servos vestros? ad bellum, non in exsilium, missos? si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnatos? si nihil armis opus sit, otium Romae potius, quam in castris, acturos? Haec dicta sunt Patribus. Te, imperator, milites tui oramus, ut nobis pugnandi copiam facias. Quum vincere cupimus, tum de duce vincere; tibi lauream insignem deferre; tecum triumphantes Urbem inire; tuum sequentes currum Jovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire. Orationem Tullii exceperunt preces multitudinis: et undique, ut signum daret, ut capere arma juberet, clamabant.*

XIV. Dictator, quamquam rem bonam exemplo haud probabili actam cernebat, tamen facturum, quod milites vellent, se, recepit; Tulliumque secreto, quaenam haec res sit, aut quo acta more, percunctatur. Tullius magnopere a dictatore petere, ne se oblitum disciplinae militaris, ne sui, neve imperatoriae majestatis, crederet: multitudini concitatae, quae ferme auctoribus similis esset, non sub-

subtraxisse se ducem; ne quis alius, quales mota creare multitudo soleret, exsisteret. Nam se quidem nihil non arbitrio imperatoris acturum. Illi quoque tamen videndum magnopere esse, ut exercitum in potestate haberet. Differri non posse adeo concitatos animos. Ipsos sibi locum ac tempus pugnandi sumtuos, si ab imperatore non detur. Dum haec loquuntur, jumenta forte pascentia extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. In eos saxa coniecta a Gallis: deinde ab Romana statione clamor ortus, ac procursum utrimque est. Jamque haud procul justo proelio res erant, ni celeriter diremtum certamen per centuriones esset. Adfirmata certe eo casu Tullii apud dictatorem fides est. Nec recipiente jam dilationem re, in posterum diem edicatur, acie pugnatuos. Dictator tamen, ut qui magis animis, quam viribus, fretus ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agitare coepit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret. Solerti animo rem novam excogitat, qua deinde multi nostri atque externi imperatores, nostra quoque quidam aetate, usi sunt. Mulis strata detrahi jubet; binisque tantum centunculis relictis, agalones, partim captivis, partim aegrorum armis ornatos, inponit. His fere mille effectis centum admiscet equites. Et nocte super castra in montes evadere, ac silvis se obcultare jubet; neque inde ante moveri, quam ab se adciperent signum. Ipse, ubi inluxit, in radicibus montium extendere aciem coepit sedulo, ut adversus montes consisteret hostis. Instructo vani terroris adparatu; qui quidem terror plus paene veris viribus profuit; primo credere duces Gallorum, non descensuros in aequum Romanos: deinde, ubi degressos repente viderunt, et ipsi avidi

certaminis in proelium ruunt; priusque pugna coepit, quam signum ab ducibus daretur.

XV. Acrius invasere Galli dextrum cornu: neque sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset, Sex. Tullium nomine increpans rogansque: *Siccine pugnaturos milites spondisset? ubi illi clamores sint arma poscentium? ubi minae, injussu imperatoris proelium inituros? En ipsum imperatorem clara voce vocare ad proelium, et ire armatum ante prima signa. Ecquis sequeretur eorum, qui modo ducturi fuerint; in castris feroces, in acie pavid?* Vera audiebant. Itaque tantos pudor stimulos admovit, ut ruerent in hostium tela, alienatis a memoria periculi animis. Hic primo impetus prope vecors turbavit hostes: eques deinde emillus turbatos avertit. Ipse dictator, postquam labantem una parte vidit aciem, signa in laevum cornu confert, quo turbam hostium congregari cernebat; et iis, qui in monte erant, signum, quod convenerat, dedit. Vbi inde quoque novus clamor ortus, et tendere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt; tum metu, ne excluderentur, omissa pugna est, cursuque effuso ad castra ferebantur. Vbi quum obcurrisset eis M. Valerius, magister equitum, (qui, profligato dextro cornu, obequitabat hostium munimentis) ad montes silvasque vertunt fugam; plurimique ibi a fallaci equitum specie agasombusque excepti sunt: et eorum, quos pavor pertulerat in silvas, atrox caedes post sedatum proelium fuit. Nec alius post M. Furium, quam C. Sulpicius, justiore de Gallis egit triumphum. Auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum pondus, laxo quadrato septum, in Capitolio sacravit. Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum. Nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt.

Fabius conlega ejus incaute atque inconsulte adversus Tarquinienfes pugnavit: nec in acie tantum ibi cladis adeptum, quam quod trecentos septem milites Romanos captos Tarquinienfes immolarunt. Qua foeditate subplicii aliquanto ignominia populi Romani insignitior fuit. Adcessit ad eam cladem et vastatio Romani agri, quam Privernates, Veliterni deinde, incurfione repentina fecerunt. Eodem anno duae tribus, Pomptina et Publilia, additae. Ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti: et de ambitu ab C. Poetelio tribuno plebis, auctoribus Patribus, tum primum ad populum latum est: eaque rogatione novorum maxime hominum ambitionem, qui nundinas et conciliabula obire soliti erant, compressam credebant.

XVI. Haud aequè laeta Patribus insequenti anno, C. Marcio, Cn. Manlio consulibus, de unciario fenere a M. Duilio, L. Maenio tribunis plebis, rogatio est perlata: et plebs aliquanto eam cupidius scivit adeptaque. Ad bella nova, priore anno destinata, Falisci quoque hostes exorti, duplici crimine; quod et cum Tarquinienfibus juvenus eorum militaverat, et eos, qui Falerios perfugerant, quum male pugnatum est, repetentibus fetialibus Romanis non reddiderant. Ea provincia Cn. Manlio obvenit. Marcus exercitum in agrum Privernatem, integrum pace longinqua, induxit; militemque praeda inplevit. Ad copiam rerum addidit munificentiam, quod, nihil in publicum secernendo, argenti rem privatam militi favit. Privernates quum ante moenia sua castris permunitis confedissent; vocatis ad concionem militibus, *Castra nunc, inquit, vobis hostium urbemque praedae do, si mihi pollicemini, vos fortiter in acie operam*
nava-

navaturos, nec praedae magis, quam pugnae, paratos esse. Signum poscunt ingenti clamore: celsique et spe haud dubia feroces in proelium vadunt. Ibi ante signa Sex, Tullius, de quo ante dictum est, exclamat: *Adspice, imperator, inquit, quemadmodum exercitus tuus tibi promissa praestet:* piloqueposito, stricto gladio in hostem inpetum facit. Sequuntur Tullium antesignani omnes, primoque inpetu avertere hostem: fufum inde ad oppidum persequuti, quum jam scaldas moenibus admove-
rent, in deditioem urbem adceperunt. Triumphus de Privernatibus actus. Ab altero consule nihil memorabile gestum; nisi quod legem novo exemplo ad Sutrium in castris tributim de vicesima eorum, qui manumitterentur, tulit. Patres, quia ea lege haud parvum vectigal inopi aerario additum esset, auctores fuerunt. Ceterum tribuni plebis, non tam lege, quam exemplo, moti, ne quis postea populum sevocaret, capite sanxerunt. Nihil enim non per milites, juratos in consulis verba, quamvis perniciosum populo, si id liceret, ferri posse. Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popillio Laenate sua lege decem millibus aeris est damnatus, quod mille jugerum agri cum filio possideret, emancipandoque filium fraudem legi fecisset.

XVII. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus secundum et M. Popillius Laenas secundum, duo bella habuerunt. Facile alterum cum Tiburtibus, quod Laenas gessit; qui, hoste in urbem compulso, agros vastavit. Falisci Tarquinienensesque alterum consulem prima pugna fuderunt. Inde terror maximus fuit, quod sacerdotes eorum, facibus ardentibus anguibusque praelatis, incessu furiali militem Romanum infueta turbaverunt specie:
et

et tunc quidem velut lymphati et adtoniti munimentis suis trepido agmine inciderunt; deinde, ubi consul legatique ac tribuni puero- rum, ritu vana miracula paventes inridebant increpabantque, vertit animos repente pudor, et in ea ipsa, quae fugerant, velut caeci rue- bant. Discusso itaque vano adparatu hostium, quum in ipsos armatos se intulissent, averte- runt totam aciem: castrisque etiam eo die po- titi, praeda ingenti parta, victores reverte- runt, militaribus jocis quum adparatum ho- stium, tum suum increpantes pavorem. Con- citatur deinde omne nomen Etruscum, et, Tarquiniensibus Faliscisque ducibus, ad Sali- nas perveniunt. Adversus eum terrorem dic- tator C. Marcius Rutilus primus de plebe di- ctus, magistrum equitum item de plebe C. Plautium dixit. Id vero Patribus indignum videri, etiam dictaturam jam in promiscuo esse; omnique ope inpediebant, ne quid dicta- tori ad id bellum decerneretur parareturve. Eo promptius cuncta, ferente dictatore, popu- lus jussit. Profectus ab Vrbe, utraque parte Tiberis, ratibus exercitu, quocumque fama hostium ducebat, trajecto, multos populatores agrorum vagos palantes obpressit. Castra quo- que, nec opinato adgressus, cepit: et, octo millibus hostium captis, ceteris aut caesis, aut ex agro Romano fugatis, sine auctoritate Pa- trum, populi jussu, triumphavit. Quia nec per dictatorem plebejum, nec per consulem, comitia consularia haberi volebant, et alter consul Fabius bello retinebatur, res ad inter- regnum redit. Interreges deinceps Q. Servi- lius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius, C. Fa- bius, C. Sulpicius, L. Aemilius, Q. Servi- lius, M. Fabius Ambustus. In secundo inter- regno orta contentio est, quod duo patricii con-

consules creabantur: intercedentibusque tribunis, interrex Fabius aiebat, *in duodecim tabulis legem esse, ut, quodcumque postremum populus jussisset, id jus ratumque esset; jussum populi et subfragia esse.* Quam intercedendo tribuni nihil aliud, quam ut differrent comitia, valuisse; duo patricii consules creati sunt, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola: eodemque die magistratum inierunt.

XVIII. Quadringentesimo anno, quam urbs Romana condita erat, quinto tricesimo, quam a Gallis reciperata, ablato post undecimum annum a plebe consulatu, patricii consules ambo ex interregno magistratum iniere, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola. Empulum eo anno ex Tiburtibus haud memorando certamine captum; sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum est, ut scripsere quidam; seu per idem tempus Tarquinienium quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule, quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit. Domi majus certamen consulibus cum plebe ac tribunis erat. Fidei jam suae, non solum virtutis, ducebant esse, ut adcepissent duo patricii consulatum, ita ambobus patriciis mandare. Quin aut toto cedendum esse, si plebejus jam magistratus consulatus fiat, aut totum possidendum; quam possessionem integram a patribus adcepissent. Plebes contra fremit: *Quid se vivere, quid in parte civium censerit, si, quod duorum hominum virtute, L. Sextii ac C. Licinii, partum sit, id obtinere universi non possint? Vel reges, vel decenviros, vel, si quod tristius sit imperii nomen, patiendum esse potius, quam ambos patricios consules videant, nec in vicem pareatur atque imperetur; sed pars altera, in aeterno imperio locata, plebem nusquam alio natam, quam*

ad serviendum, putet. Non desunt tribuni auctores turbarum; sed inter concitatos per se omnes vix duces eminent. Aliquoties frustra in campum descensum quum esset, multique per seditiones acti comitiales dies; postremo victae perseverantia consulum plebis eo dolor erupit, ut tribunos, *actum esse de libertate vociferantes, relinquendumque non campum jam solum, sed etiam urbem captam atque obpressam regno patriciorum,* moesta plebs sequeretur. Consules, relictis a parte populi, per infrequentiam comitia nihilo legnius perficiunt. Creati consules ambo patricii, M. Fabius Ambustus tertium, T. Quinctius. In quibusdam annualibus pro T. Quinctio M. Popillium consulem invenio.

XIX. Duo bella eo anno prospere gesta; cum Tiburtibusque ad deditionem pugnatum. Sallula ex his urbs capta: ceteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universagens, positis armis, in fidem consulis venisset. Triumphatum de Tiburtibus: alioquin mitis victoria fuit. In Tarquinienfes acerbè saevitum, multis mortalibus in acie caesis. Ex ingenti captivorum numero trecenti quinquaginta octo delecti, nobilissimus quisque, qui Romam mitterentur: vulgus aliud trucidatum. Nec populus in eos, qui missi Romam erant, mitior fuit. Medio in foro omnes virgis caesi ac securi percussi. Id pro immolatis in foro Tarquinienfium Romanis poenae hostibus redditum. Res bello bene gestae, ut Samnites quoque amicitiam peterent, effecerunt. Legatis eorum comiter ab senatu responsum: foedere in societatem adcepti. Non eadem domi, quae militiae, fortuna erat plebi Romanae. Nam etsi, nunciario fenere facto, levata usura erat, forte ipsa obruebantur inopes nexumque ini-

bant.

bant. Eo nec patricios ambo consules, neque comitiorum curam, publicave studia prae privatis incommodis plebs ad animum admittebat. Consulatus uterque apud patricios manet. Consules creati C. Sulpicius Peticus quartum, M. Valerius Publicola iterum. In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Caeritem populum misericordia consanguinitatis Tarquinienfibus adjunctum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertere, nunciantes, exercitum conscriptum armatumque jam suis finibus imminere: inde populabundos in agrum Romanum venturos esse. Censuit igitur senatus, neutram negligendam rem esse: utroque legiones scribi, consulesque fortiri provincias iussit. Inclinavit deinde pars major curae in Etruscum bellum; postquam literis Sulpicii consulis, cui Tarquinii provincia evenerat, cognitum est, depopulatum agrum circa Romanas salinas, praedaeque partem in Caeritum fines auctam, et haud dubie juventutem ejus populi inter praedatores fuisse. Itaque Valerium consulem, Volscis obpositum, castraque ad finem Tusculanum habentem, revocatum inde senatus dictatorem dicere iussit. T. Manlium L. filium dixit. Is, quum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cossam dixisset, consulari exercitu contentus, ex auctoritate Patrum ac populi jussu Caeritibus bellum indixit.

XX. Tum primum Caerites, tamquam in verbis hostium vis major ad bellum significandum, quam in suis factis, qui per populationem Romanos lacefferant, esset, verus belli terror invalit; et, quam non suarum virium ea dimicatio esset, cernebant. Poenitebatque populationis, et Tarquinienfes execrabantur defectionis auctores. Nec arma, aut bellum
quis-

quisquam adparare, sed pro se quisque legatos mitti jubebat, ad petendam erroris veniam. Legati senatum quum adissent, ab senatu rejecti ad populum, Deos rogaverunt, quorum sacra bello Gallico adcepta rite procurassent, ut Romanos florentes ea sui misericordia caperet, quae se rebus adfectis quondam populi Romani cepisset; converſique ad delubra Vestae, hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste ac religioſe cultum invocabant. *Eaue meritos, crederet quisquam, hostes repente sine causa factos? aut, si quid hostiliter fecissent, consilio id magis, quam furore lapsos, fecisse, ut sua vetera beneficia, locata praesertim apud tam gratos, novis conrumperent maleficiis? florentemque populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent hostem, cujus adſticti amicitiam cepissent? Ne adpellarent consilium, quae vis ac necessitas adpellanda esset. Transeuntes agmine infesto per agrum suum Tarquinienses, quum praeter viam nihil petissent, traxisse quosdam agresium, populationis ejus, quae sibi crimini detur, comites. Eos, seu dedi placeat, dedere se paratos esse; seu subplicii adfici, datus poenas. Caere, sacrarium populi Romani, deversorium sacerdotum, ac receptaculum Romanorum sacrorum, intactum inviolatumque crimine belli, hospitio Vestalium cultisque Diis darent.* Movit populum non tam causa praesens, quam vetus meritum, ut maleficii, quam beneficii, potius inmemores essent. Itaque pax populo Caeriti data, induciasque in centum annos factas in senatus consultum referri placuit. In Faliscos, eodem noxios crimine, vis belli conversa est: sed hostes nusquam inventi. Quum populatione peragrati fines essent, ab obpugnatione urbium temperatum: legionibusque Romam reductis, reliquum an-

ni muris turribusque reficiendis consumtum, et aedes Apollinis dedicata est.

XXI. Extremo anno comitia consularia certamen Patrum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi; ni secundum Liciniam legem haberentur; dictatore obstinato tollere potius totum e re publica consulatum, quam promiscuum Patribus ac plebi facere. Prolatandis igitur comitiis, quum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. Infestam inde Patribus plebem interreges quum adcepissent, ad undecimum interregem seditionibus certatum est. Legis Liciniae patrocinium tribuni jactabant. Propior dolor plebi feneris ingravescentis erat: curaeque privatae in certaminibus publicis erumpabant. Quorum taedio Patres L. Cornelium Scipionem interregem concordiae causa observare legem Liciniam comitiis consularibus jussere. P. Valerio Publicolae datus e plebe conlega C. Marcius Rutulus. Inclinatissimae in concordiam animis, novi consules, fenebrem quoque rem, quae distinere unanimes videbatur, levare adgressi, solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt; quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniae adpellarunt. Meriti aequitate curaeque sunt, ut per omnium annalium monimenta celebres nominibus essent. Fuere autem C. Duilius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius, et Ti. Aemilius; qui rem, difficillimam tractatu et plerumque parti utrique, semper certe alteri, gravem, quum alia moderatione, tum inpendio magis publico, quam jactura, sustinuerunt. Tarda enim nomina et inpeditiona inertia debitorum, quam facultatibus, aut aerarium, mensis cum aere in foro positus, dissolvit, ut populo prius cavere-

tur,

tur, aut aestimatio aequis rerum pretiis libera-
vit; ut non modo sine injuria, sed etiam sine
querimoniis partis utriusque, exhausta vis in-
gens aeris alieni sit. Terror inde vanus belli
Etrusci, quum conjurasse duodecim populos
fama esset, dictatorem dici coegit. Dictus in
castris (eo enim ad consules missum senatus
consultum est) C. Julius, cui magister equitum
adjectus L. Aemilius. Ceterum foris tran-
quilla omnia fuere.

XXII. Tentatum domi per dictatorem, ut
ambo patricii consules crearentur, rem ad in-
terregnum perduxit. Duo interreges C. Sul-
picius et M. Fabius interpositi obtinuerunt, quod
dictator frustra tetenderat, mitiore jam plebe
ob recens meritum levati aeris alieni, ut am-
bo patricii consules crearentur. Creati ipse
C. Sulpicius Peticus, qui prior interregno
abiit, et T. Quinctius Pennus. Quidam Kae-
sonem, alii Cajum nomen Quinctio adjiciunt.
Ad bellum ambo profecti, Faliscum Quin-
ctius, Sulpicius Tarquiniese, nusquam acie
congresso hoste, cum agris magis, quam cum
hominibus, urendo populandoque gesserunt
bella: cujus lentae velut tabis senio victa utrius-
que pertinacia populi est, ut primum a consu-
libus, dein permissu eorum ab senatu inducias
peterent. In quadraginta annos impetraverunt.
Ita, posita duorum bellorum, quae immine-
bant, cura, dum aliqua ab armis quies esset,
quia solutio aeris alieni multarum rerum mu-
taverat dominos, censum agi placuit. Cete-
rum quum censoribus creandis indicta comitia
essent, professus censuram se petere C. Mar-
cius Rutilus, qui primus dictator de plebe
fuerat, concordiam ordinum turbavit. Quod
videbatur quidem tempore alieno fecisse; quia
ambo tum forte patricii consules erant, qui

rationem ejus se habituros negabant. Sed et ipse constantia inceptum obtinuit, et tribuni, omni vi recuperando jus consularibus comitiis amissum, adjuverunt; et quum ipsius viri majestas nullius honoris fastigium non aequabat, tum per eundem, qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram quoque in partem vocari plebes volebat. Nec variatum comitiis est, quin cum Manlio Cnaeo censor Marcius crearetur. Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium, nullo terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus observaretur. Magister equitum dictatori additus Q. Servilius. Nec tamen dictatura potentio rem eum consensum Patrum consularibus comitiis fecit, quam censoriis fuerat.

XXIII. M. Popillius Laenas a plebe consul, a Patribus L. Cornelius Scipio, datus. Fortuna quoque inlustriorem plebejum consulem fecit. Nam quum ingentem Gallorum exercitum in agro Latino castra posuisse nuntiatum esset; Scipione gravi morbo implicato, Gallicum bellum Popillio extra ordinem datum. Is, in pigre exercitu scripto, quum omnes extra portam Capenam ad Martis aedem convenire armatos juniores jussisset, signaque eodem quaestores ex aerario deferre, quatuor expletis legionibus, quod superfuit militum, P. Valerio Publicolae praetori tradidit; auctor Patribus scribendi alterius exercitus, quod ad incertos belli eventus subsidium rei publicae esset. Ipse, jam satis omnibus instructis comparatisque, ad hostem pergit. Cujus ut prius nosceret vires, quam periculo ultimo tentaret; in tumulo, quem proximum castris Gallorum capere potuit, vallum ducere coepit. Gens ferox et ingenii avidi ad pugnam, quum, procul visis Romanorum signis, ut

extemplo proelium initura, explicuisset aciem; postquam neque inaequum demitti agmen vidit, et quum loci altitudine, tum vallo etiam integri Romanos, perculosos pavore rata, simul obportuniores, quod intenti tum maxime operi essent, truci clamore adgreditur. Ab Romanis nec opus intermissum, (triarii erant, qui muniebant) et ab hastatis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique steterant; proelium inutum. Praeter virtutem locus quoque superior adjuvit, ut pila omnia hastaeque non, tamquam ex aequo missa, vana (quod plerumque fit) caderent, sed omnia librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, quibus aut corpora transfixa aut praegravata inhaerentibus gerebant scuta, quum cursu paene in adversum subissent, primo incerti resistere: dein, quum ipsa cunctatio et his animos minuisset, et auxisset hosti, impulsus retro rucere alii super alios, stragemque inter se caede ipsa foediorem dare. Adeo praecipiti turba obtriti plures; quam ferro necati.

XXIV. Necdum certa Romanis victoria erat. Alia in campum degressis supererat moles. Namque multitudo Gallorum, sensum omnem talis damni exsuperans, velut nova rursus ex oriente acie, integrum militem adversus victorem hostem ciebat. Stetitque subpresso inpetu Romanus, et quia iterum fessis lubeunda dimicatio erat, et quod consul, dum inter primores incautus agitatur, laevo humero matari prope trajecto, cesserat parumper ex acie. Jamque omissa cunctando victoria erat, quum consul, vulnere adligato, revector ad prima signa, *Quid stas, miles?* inquit. *Non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem vicum armis socium ex hoste facias. In belluas sirinximus ferrum. Hauriendus, aut dandus*

est sanguis. Propulsiis a castris, supina valle praecipites egissis, stratis corporibus hostium superstitis. Complete eadem strage campos, qua montes repletiis. Nolite expectare, dum stantes vos fugiant. Inferenda sunt signa, et vadendum in hostem. His adhortationibus iterum coorti pellunt loco primos manipulos Gallorum; cuneis deinde in medium agmen per-rumpunt. Inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia, nec duces essent, vertunt in-petum in suos; fusique per campos, et prae-ter castra etiam sua fuga praelati, quod editis-simum inter aequales tumulos obcurrere oculis, arcem Albanam petunt. Consul, non ultra castra insequutus, (quia et vulnus degra-vabat, et subicere exercitum pugna fessum tumulis ab hoste occupatis volebat) praeda omni castrorum militi data, victorem exercitum opu-lentumque Gallicis spoliis Romam reduxit. Moram triumpho vulnus consulis adtulit. Ea-demque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut esset, qui aegris consulibus comitia haberet. Dictator L. Furius Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione, reddidit Patribus possessionem pristinam consulatus. Ipse ob id meritum ingenti Patrum studio creatus consul, conlegam Ap. Claudium Crassum dixit.

XXV. Prius quam inirent novi consules magistratum, triumphus a Popillio de Gallis actus magno favore plebis: mussantesque inter se rogabant, *num quem plebeji consulis poeniteret?* Simul dictatorem increpabant, qui legis Liciniae spretae mercedem consulatum, privata cupiditate, quam publica injuria, foediorem, cepisset, ut se ipse consulem dictator crearet. Annus multis variisque motibus fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hye-

hyemis vim pati nequiverant, per campos maritimaque loca vagi populabantur. Mare infestum classibus Graecorum erat oraque litoris Antiatis Laurensque tractus et Tiberis ostia; ut praedones maritimi, cum terrestribus congressi, ancipiti semel proelio decertarint, dubique discesserint in castra Galli, Gracci retro ad naves, victos se, an victores, putarent. Inter hos longe maximus existit terror, concilia populorum Latinorum ad lucum Feren-
 tinae habita: responsumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis datum, *abstinerent imperare iis, quorum auxilio egerent. Latinos pro sua libertate potius, quam pro alieno imperio, laturos arma.* Inter duo simul bella externa, defectione etiam sociorum senatus anxius, quam cerneret metu tenendos, quos fides non tenuisset, extendere omnes imperii vires consules delectu habendo iussit. Civili quippe standum exercitu esse, quando socialis coetus desereret. Undique, non urbana tantum, sed etiam agresti juventute, decem legiones scriptae dicuntur quaternum millium et ducenorum peditum equitumque trecentorum. Quem nunc novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hae vires populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractae in unum haud facile efficiant: adeo, in quae laboramus sola, crevimus, divitias luxuriamque. Inter cetera tristitia ejus anni, consul alter Ap. Claudius in ipso belli adparatu moritur: redierantque res ad Camillum; cui unico consuli, vel ob aliam dignationem haud subjiiciendam dictaturae, vel ob omen faustum ad Gallicum tumultum cognominis, dictatorem adrogari haud satis decorum visum est Patribus. Consul, duabus legionibus Vrbi praepositis, octo cum L. Pinario praetore divisis,

memor paternae virtutis, Gallicum sibi bellum extra fortem sumit: praectorem maritimam oram tutari Graecosque arcere litoribus iussit; et, quum in agrum Pomptinum descendisset, (quia neque in campis congregi nulla cogente re valebat, et prohibendo populationibus, quos raptò vivere necessitas cogeret, fatis domari credebat hostem, locum idoneum stativis delegit.

XXVI. Vbi quum stationibus quieti tempus tererent, Gallus processit, magnitudine atque armis insignis; quatiensque scutum hasta, quum silentium fecisset, provocat per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro decernat. M. erat Valerius tribunus militum, adolescens, qui haud indigniorem eo decore se, quam T. Manlium, ratus, prius sciscitatus consulis voluntatem, in medium armatus processit. Minus insigne certamen humanum numine interposito Deorum factum. Namque conferenti jam manum Romano corvus repente in galea confedit, in hostem versus: quod primo; ut augurium coelo missum, laetus adcepit tribunus. Precatus deinde, *Si divus, si diva esset, qui sibi praepetem misisset, volens propitius adesset.* Dictu mirabile, tenuit non solum ales captam semel sedem, sed, quotiescumque certamen initum est, levans se alis, os oculosque hostis rostro et unguibus adpetiit; donec territum prodigii talis visu, oculisque simul ac mente turbatum, Valerius obruncat. Corvus e conspectu elatus orientem petit. Hactenus quietae utrimque stationes fuere. Postquam spoliare corpus caesi hostis tribunus coepit, nec Galli se statione tenuerunt, et Romanorum cursus ad victorem etiam ocior fuit. Ibi, circa jacentis Galli corpus contracto certamine, pugna atrox concitatur.

tatur. Jam non manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrimque effusis res geritur. Camillus laetum militem victoria tribunum, laetum tam praesentibus ac secundis Diis, ire in proelium jubet: ostentansque insignem spoliis tribunum, *Hunc imitare, miles, ajebat, et circa jacentem ducem sterne Gallorum catervas.* Dii hominesque illi adfuere pugnae; depugnatumque haudquaquam certamine ambiguo cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos pugnatum erat, utraque acies animis perceperat. Inter primos, quorum concursus alios exciverat, atrox proelium fuit: alia multitudo, priusquam ad coniectum teli veniret, terga vertit. Primo per Volscos Falernumque agrum disipati sunt: inde Apuliam ac mare inferum petierunt. Consul, concione advocata, laudatum tribunum decem bubus aureaque corona donat. Ipse, jussus ab senatu bellum maritimum curare, cum praetore junxit castra. Ibi, quia res trahi segnitia Graecorum non committentium se in aciem videbantur, dictatorem comitorum causa T. Manlium Torquatum ex auctoritate senatus dixit. Dictator, magistro equitum A. Cornelio Cossio dicto, comitia consularia habuit, aemulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum, (id enim illi deinde eognominis fuit) summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit. Conlega Corvo de plebe M. Popillius Laenas quartum consul futurus datus est. Cum Graecis a Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terra, nec Romanus mari bellator erat. Postremo, quum litoribus arcerentur, aqua etiam praeter cetera necessaria usui deficiente, Italianam relinquere. Cujus populi ea cujusque gentis classis fuerit, nihil certi est. Maxime Siciliae

fuisse tyrannos crediderim. Nam ulterior Graecia, ea tempestate intestino fessa bello, jam Macedonum opes horrebat.

XXVII. Exercitibus dimissis, quum et foris pax et domi concordia ordinum otium esset, ne nimis laetae res essent, pestilentia civitatem adorta coegit senatum imperare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent; eorumque monitu lectisternium fuit. Eodem anno Satricum ab Antiatribus colonia deducta, restitutaque urbs, quam Latini diruerant. Et cum Carthaginienfibus legatis Romae foedus ictum, quum amicitiam ac societatem petentes venissent. Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, C. Plautio consulibus: femunciarium tantum ex unciario fenus factum, et in pensiones aequas triennii, ita ut quarta praefens esset, solutio aeris alieni dispensata est. Et sic quoque parte plebis adfecta, fides tamen publica privatis difficultatibus potior ad curam senatui fuit. Levatae maxime res, quia tributo ac delectu superfluum. Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. Valerius Corvus, secundum consul cum C. Poetelio factus, quum ex Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire populos Latinorum, ad concitandum bellum; priusquam plus hostium fieret, Volscis arma inferre iussus, ad Satricum exercitu infesto pergit. Quo quum Antiates aliique Volsci praeparatis jam ante, si quid ab Roma moveretur, copiis obcurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio dimicandi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum, quam ad bellandum, gens, certamine victi, fuga effusa Satrici moenia petunt; et, ne in muris quidem satis firma spe, quum corona militum cincta jam scalis caperetur urbs, ad quatuor milia

lia militum, praeter multitudinem inbellem, sese dedidere. Oppidum dirutum atque incensum: ab aede tantum Matris Matutae abstinere ignem. Praeda omnis militi data. Extra praedam quatuor millia deditorum habita. Eos vinctos consul ante currum triumphans egit: venditis deinde magnam pecuniam in aerarium redegit. Sunt, qui hanc multitudinem captivam fervorum fuisse scribant: idque magis verisimile est, quam deditos venisse.

XXVIII. Hos consules sequuti sunt M. Fabius Dorso, Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum inde bellum ab repentina populatione coeptum. Metuque, ne id factum populi unius, consilium omnis nominis Latini esset, dictator velut adversus armatum jam Latium L. Furius creatus, magistrum equitum Cn. Manlium Capitolinum dixit. Et quum, (quod per magnos tumultus fieri solitum erat) iustitio indicto, delectus sine vacationibus habitus esset; legiones, quantum maturari potuit, in Auruncos ductae. Ibi praedonum magis, quam hostium, animi inventi. Prima itaque acie debellatum est. Dictator tamen, quia et ultro bellum intulerant, et sine detrectatione se certamini obferebant, Deorum quoque opes adhibendas ratus, inter ipsam dimicationem aedem Junoni Monetae vovit: cuius damnatus voti quum victor Romanam revertisset, dictatura se abdicavit. Senatus duumviros ad eam aedem pro amplitudine populi Romani faciendam creari iussit. Locus in arce destinatus, quae area aedium M. Manlii Capitolini fuerat. Consules, dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi, Soram ex hostibus, incautos adorti, ceperunt. Anno post, quam vota erat, aedes Monetae dedicatur, C. Marcio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato secundum consuli-

fulibus. Prodigium extemplo dedicationem sequutum, simile vetusto montis Albani prodigio. Namque et lapidibus pluit, et nox interdiu visa intendi: librisque inspectis, quum plena religione civitas esset, senatui placuit, dictatorem feriarum constituendarum causa dici. D. ctus P. Valerius Publicola. Magister equitum ei Q. Fabius Ambustus datus est. Non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed finitimos etiam populos; ordoque iis, quo quisque die supplicarent, statutus. Judicia eo anno populi tristitia in feneratores facta, quibus ab aedilibus dicta dies esset, traduntur. Et res, haud ulla insigni ad memoriam causa, ad interregnum rediit. Ex interregno, ut id actum videri posset, ambo patricii consules creati sunt, M. Valerius Corvus tertium, A. Cornelius Cossus.

XXIX. Majora jam hinc bella, et viribus hostium, et longinquitate vel regionum, vel temporum spatio, quibus bellatum est, dicentur. Namque eo anno adversus Samnites, gentem opibus armisque validam, mota arma. Samnitium bellum, ancipiti Marte gestum, Pyrrhus hostis, Pyrrhum Poeni sequuti. Quanta rerum moles? quoties in extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem, quae vix sustinetur, erigi imperium posset? Belli autem causa cum Samnitibus, Romanis quum societate amicitiaque juncti essent, extrinsecus venit; non orta inter ipsos est. Samnites Sidicinis injusta arma, quia viribus plus poterant, quum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum auxilium confugere, Campanis sese conjungunt. Campani magis nomen ad praesidium sociorum, quam vires, quum attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Sidicino pulsi agro, in se deinde mo-
lem

lem omnem belli verterunt. Namque Samnites, omiſſis Sidicinis, ipſam arcem finitimorum Campanos adorti, unde aequae facilis victoria, praedae atque gloriae plus eſſet, Tifata, imminentes Capuae colles, quum praefidio firmo occupaffent, deſcendunt inde quadrato agmine in planitiem, quae Capuam Tifataque interjacet. Ibi rurfus acie dimicatum: adverſoque proelio Campani intra moenia compulſi, quum, robore juventutis ſuae adciſo, nulla propinqua ſpes eſſet, coacti ſunt ab Romanis petere auxilium.

XXX. Legati, introducti in ſenatum maxime in hanc ſententiam loquuti ſunt: *Populus nos Campanus legatos ad vos, Patres conſcripti, miſit; amicitiam in perpetuum, auxilium praefens a vobis petitur. Quam ſi ſecundis rebus noſtris petiſſemus, ſicut coepta celerius, ita infirmiore vinculo contracta eſſet. Tunc enim, ut qui ex aequo nos veniſſe in amicitiam meminiſſemus, amici forſitan pariter ac nunc, ſubjecti atque obnoxii vobis minus eſſemus. Nunc, miſericordia veſtra conciliati, auxilioque in dubiis rebus deſenſi, beneficium quoque adceptum colamus, oportet; ne ingrati atque omni ope divina humanaque indigni videamur. Neque, Hercule, quod Samnites priores amici ſociique vobis facti ſunt, ad id valere arbitror, ne nos in amicitiam adcipiamur: ſed ut vetuſtate et gradu honoris nos praefent. Neque enim ſoedere Samnitium, ne qua nova jungeretis ſoedera, cautum eſt. Fuit quidem apud vos ſemper ſatis juſta cauſa amicitiae, velle eum vobis amicum eſſe, qui vos adpeteret. Campani, etſi fortuna praefens magnifice loqui prohibet, non urbis amplitudine, non agri ubertate, ulli populo praeterquam vobis cedentes, hand parva (ut arbitror) adceſſio bonis rebus veſtris*

in amicitiam venimus vestram. Aequis Volscisque, aeternis hostibus hujus urbis, quandocumque se moverint, ab tergo erimus; et, quod vos pro salute nostra priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloria semper faciemus. Subactis iis gentibus, quae inter nos vosque sunt, quod propediem futurum spondet et virtus et fortuna vestra, continens imperium usque ad nos habebitis. Acerbum ac miserum est, quod fateri nos fortuna nostra cogit. Eo ventum est, Patres conscripti, ut aut amicorum, aut inimicorum Campani simus. Si defenditis, vestri: si deseritis, Samnitium erimus. Capuam ergo et Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus adcedere malitis, deliberate. Omnibus quidem, Romani, vestram misericordiam vestrumque auxilium aequum est patere; iis tamen maxime, qui, eam implorantibus aliis auxilium dum supra vires suas praestant, omnes ipsi in hanc necessitatem venerunt. Quamquam pugnavimus verbo pro Sidicinis, re pro nobis, quum videremus, finitimum populum nefario latrocinio Samnitium peti, et, ubi conflagrassent Sidicini, ad nos trajecturum illud incendium esse. Nec enim nunc, quia dolent injuriam adceptam Samnites, sed quia gaudent oblatam sibi esse causam, obpugnatum nos veniunt. An, si ultio irae haec, et non occasio cupiditatis explendae esset, parum fuit, quod semel in Sidicino agro, iterum in Campania ipsa legiones nostras cecidere? Quae est ista tam infesta ira, quam per duas acies fusus sanguis explere non potuerit? Adde huc populationem agrorum, praedas hominum atque pecudum actas, incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata. Hiscine ira expleri non potuit? Sed cupiditas explenda est. Ea ad obpugnandam Capuam rapi-

pit. *Aut delere urbem pulcerrimam, aut ipsi possidere volunt. Sed vos potius, Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere per malefium sinatis. Non loquor apud recusantem iusta bella populum; sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra, ne bello quidem arbitror vobis opus fore. Usque ad nos contemptus Samnitium pervenit, supra non descendit. Itaque umbra vestri auxilii, Romani, tegi possumus; quidquid deinde habuerimus, quidquid ipsi fuerimus, vestrum id omne existimaturi. Vobis arabitur ager Campanus, vobis Capua urbs frequentabitur. Conditorum, parentum, Deorum immortalium numero nobis eritis. Nulla colonia vestra erit, quae nos obsequio erga vos fideque superet. Adnite, Patres conscripti, nutum numenque vestrum invictum Campanis, et iubete sperare, incolumem Capuam futuram. Qua frequentia omnium generum multitudinis prosequente creditis nos illinc profectos? quam omnia votorum lacrumarumque plena reliquisse? in qua nunc expectatione senatum populumque Campanum, conjuges liberosque nostros esse? Stare omnem multitudinem ad portas, viam hinc ferentem prospectantes, certum habeo, quid illis nos, Patres conscripti, sollicitis ac pendentibus animi renuntiare jubeatis. Alterum responsum salutem, victoriam, lucem ac libertatem; alterum ominari horreo, quae ferat. Proinde ut aut de vestris futuris sociis atque amicis, aut nusquam ullis futuris nobis, consulite.*

XXXI. Submotis deinde legatis, quum consultus senatus esset, et si magnae parti urbs maxima opulentissimaque Italiae, uberrimus ager marique propinquus ad varietates annonae horreum populi Romani fore videbatur; tamen tanta utilitate fides antiquior fuit, responditque ita ex auctoritate senatus consul:

Auxilio vos, Campani, dignos censet senatus: sed ita vobiscum amicitiam institui par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur. Samnites nobiscum foedere juncti sunt. Itaque arma, Deos prius, quam homines, violatura, adversus Samnites vobis negamus. Legatos, sicut fas jusque est, ad socios atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat. Ad ea princeps legationis, (sic enim domo mandatum adtulerant) Quandoquidem, inquit, nostra tueri adversus vim atque injuriam justa vi non vultis, vestra certe defendetis. Itaque populum Campanum, urbemque Capuam, agros, delubra Deum, divina humanaque omnia in vestram, Patres conscripti, populique Romani ditionem dedimus; quidquid deinde patiemur, dediticii vestri passuri. Sub hac dicta omnes, manus ad consules tendentes, pleni lacrumarum in vestibulo curiae procubuerunt. Commoti Patres vice fortunarum humanarum, si ille praepotens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a quo paullo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos gereret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienae faceret. Tum jam fides agi visa, deditos non prodi; nec facturum aequa Samnitium populum censebant, si agrum urbemque, per ditionem factum populi Romani, obpugnarent. Legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit. Data mandata, ut preces Campanorum, responsum senatus amicitiae Samnitium memor, ditionem postremo factam, Samnitibus exponerent. Peterent pro societate amicitiaque, ut dediticiis suis parcerent: neque in eum agrum, qui populi Romani factus esset, hostilia arma inferrent. Si leniter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Campanoque agro absti-

abstinerent. Haec legatis agentibus in concilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistratus eorum e curia egressi, stantibus legatis, praefectos cohortium vocarent; iisque clara voce imperarent, ut praedatum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.

XXXII. Hac legatione Romam relata, positis omnium aliarum rerum curis, Patres, fetialibus ad res repetendas missis, belloque, quia non redderentur, sollempni more indicto, decreverunt, ut primo quoque tempore de ea re ad populum ferretur: jussuque populi consules ambo cum duobus ab Vrbe exercitibus profecti, Valerius in Campaniam, Cornelius in Samnium, ille ad montem Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt. Priori Valerio Samnitium legiones (eo namque omnem belli molem inclinaturam censebant) obcurrunt. Simul in Campanos stimulabat ira, tam promotos nunc ad ferenda, nunc ad arcessenda adversus se auxilia. Ut vero castra Romana viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere, adfirmare, eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, qua Campanus Sidicino tulerit. Valerius, levibus certaminibus, tentandi hostis causa, haud ita multos moratus dies, signum pugnae proposuit, paucis suos adhortatus: *Ne novum bellum eos novusque hostis terreret. Quidquid ab Vrbe longius proferrent arma, magis magisque in inbelles gentes eos prodire. Ne Sidicinorum Campanorumque cladibus Samnitium aestimarent virtutem. Qualescumque inter se certaverint, necesse fuisse, alteram partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollietiaque sua, quam vi hostium,*

victos esse. Quid autem esse duo prospera in tot saeculis bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui triumphos paene plures, quam annos ab urbe condita, numeret? qui omnia circa se, Sabinos, Etruriam, Latinos, Hernicos, Aequos, Volscos, Auruncos, domita armis habeat? qui Gallos, tot proeliis caesos, postremo in mare ac naves fuga compulerit? Quum gloria belli ac virtute sua quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam intueri, cuius ductu auspicioque ineunda pugna sit. Vtrum qui audiendus dumtaxat magnificus adhortator sit, verbis tantum ferox, operum militarium expers; an qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari media in mole pugnae sciat. Facta mea, non dicta, vos, milites, inquit, sequi volo; nec disciplinam modo, sed exemplum etiam, a me petere. Non factionibus modo nec per coitiones usitatas nobilibus, sed hac dextra, mihi tres consulatus summamque laudem peperit. Fuit, quum hoc dici poterat: Patricius enim eras, et a liberatoribus patriae ortus; et, eodem anno familia ista consulatum, quo urbs haec consulem, habuit. Nunc jam nobis Patribus vobisque plebejis promiscuus consulatus patet; nec generis, ut ante, sed virtutis est praemium. Proinde summum quodque spectate, milites, decus. Non, si mihi novum hoc Corvi cognomen Diis auctoribus homines dedistis, Publicolarum vetustum familiae nostrae cognomen memoria excessit. Semper ego plebem Romanam militiae domique, privatus, in magistratibus parvis magnisque, aequae tribunus ac consul, eodem tenore per omnes deinceps consulatus, colo atque colui. Nunc, quod instat, Diis bene juvantibus, novum atque integrum de Samnitibus triumphum mecum petite.

XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit, omnia inter infimos militum haud gravate munia obeundo. In ludo praeterea militari, quum velocitatis viriumque inter se aequales certamina ineunt, comiter facilis vincere ac vinci vultu eodem; nec quemquam adspernari parem, qui se offerret; factis benignus pro re, adictis haud minus libertatis alienae, quam suae dignitatis, memor: et, quo nihil popularius est, quibus artibus petierat magistratus, iisdem gerebat. Itaque universus exercitus, incredibili alacritate adhortationem prosequutus ducis, castris egreditur. Proelium, ut quod maxime unquam, pari spe, utrimque aequis viribus, cum fiducia sui, sine contemptu hostium, commissum est. Samnitibus ferociam augebant novae res gestae et paucos ante dies geminata victoria; Romanis contra quadringentorum annorum decora et conditae urbi aequalis victoria: utrisque tamen novus hostis curam addebat. Pugna indicio fuit, quos gesserint animos. Namque ita conflixerunt, ut aliquandiu in neutram partem inclinarent acies. Tum consul, trepidationem injiciendam ratus, quando vi pelli non poterant, equitibus inmissis turbare prima signa hostium conatur. Quos ubi nequidquam tumultuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit, nec posse aperire in hostes viam, reiectus ad antesignanos legionum, quum desilisset ex equo, *nostrum, inquit, peditum illud, milites, est opus. Agitedum, ut me videritis, quacumque incessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite. Illa omnia, qua nunc erectae micant hastae, patefacta strage vasta cernetis.* Haec dicta dederat, quum equites consulis jussu discurrunt in cornua, legionibus in mediam aciem

aperiunt viam. Primus omnium consul invadit hostem, et, cum quo forte contulit gradum, obtruncat. Hoc spectaculo adcensi dextra laevaue, ante se quisque, memorandum proelium cient. Stant obuii Samnites, quamquam plura adcipiunt, quam inferunt, vulnera. Aliquamdiu jam pugnatum erat: atrox caedes circa signa Samnitium, fuga ab nulla dum parte erat. Adeo morte sola vinci destinauerant animis. Itaque Romani, quum et fluere jam lassitudine vires sentirent, et diei haud multum superesset, adcensi ira concitant se in hostem. Tum primum referri pedem atque inclinari rem in fugam adparuit; tum capi, obcidi Samnis. Nec superfuissent multi, ni nox victoriam magis, quam proelium, diremisset. Et Romani fatebantur, numquam cum pertinaciore hoste conflictum: et Samnites, quum quaereretur, quaenam prima causa tam obstinatos movisset in fugam? *oculos sibi Romanorum ardere visos, aiebant, vesanosque vultus et furentia ora: inde plus, quam ex alia ulla re, terroris ortum.* Quem terrorem non pugnae solum eventu, sed nocturna profectione, confessi sunt. Postero die vacuis hostium castris Romanus potitur: quo se omnis Campanorum multitudo gratulabunda effudit.

XXXIV. Ceterum hoc gaudium magna prope clade in Samnio foedatum est. Nam ab Saticula profectus Cornelius consul exercitum incaute in saltum, cava valle pervium circaque infessum ab hoste, induxit: nec prius, quam recipi tuto signa non poterant, imminentem capiti hostem vidit. Dum id morae Samnitibus est, quoad totum in vallem infimam demitteret agmen; P. Decius tribunus militum conspicit unum editum in saltu collem, imminentem hostium castris, aditu arduum

duum inpedito agmini, expeditis haud difficilem. Itaque consuli territo animi, *Videsne tu, inquit, A. Corneli, cacumen illud supra hostem? Arx illa est spei salutisque nostrae, si eam, quam caeci reliquere Samnites, inpigre capimus. Ne tu mihi plus, quam unius legionis principes hastatosque, dederis. Cum quibus ubi evasero in summum, perge hinc omni liber metu, teque et exercitum serva. Neque enim moveri hostis, subjectus nobis ad omnes ictus, sine sua pernicie poterit. Nos deinde aut fortuna populi Romani, aut nostra virtus expediet.* Conlaudatus ab consule, adcepto praesidio, vadit obcultus per saltum; nec prius ab hoste est visus, quam loco, quem petebat, adpropinquavit. Inde admiratione paventibus cunctis, quum omnium in se vertisset oculos; et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in aequiorem locum, et ipse in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc signa vertunt, utriusque rei amissa occasione, neque insequi consulem, nisi per eandem vallem, in qua paullo ante subjectum eum telis suis habuerant, possunt; nec erigere agmen in captum super se ab Decio tumulum. Sed quum ira in hos magis, qui fortunam gerendae rei eripuerant, tum propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat; et nunc circumdare undique collem armatis volunt, ut a consule Decium intercludant; nunc viam patefacere, ut degressos in vallem adoriantur. Incertos, quid agerent, nox obpressit. Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in adversum collem ex superiore loco se pugnaturum: deinde admiratio incessit, quod nec pugnam inirent, nec, si ab eo consilio iniquitate loci deterrentur, opere se valloque circumdarent. Tum centurionibus ad se vocatis, *Quaenam illa in-*

scitia belli ac pigritia est? aut quonam modo isti ex Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? Huc atque illuc signa moveri; ac modo in unum conferri, modo educi videtis. Opus quidem incipit nemo; quum jam circumdati vallo potuerimus esse. Tum vero nos similes istorum sumus, si diutius hic moremur, quam commodum sit. Agitedum, ite mecum, ut, dum lucis aliquid superest, quibus locis praesidia ponant, qua pateat hinc exitus, exploremus. Haec omnia sagulo gregali amictus, centurionibus item manipularium militum habitu ductis, ne duces circumire hostes notarent, perlustravit.

XXXV. Vigiliis deinde dispositis, ceteris omnibus telleram dari jubet: ubi secundae vigiliae buccina datum signum esset, armati cum silentio ad se convenirent. Quo ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt, Hoc silentium, milites, inquit, omisso militari adsensu, in me audiendo servandum est. Vbi sententiam meam vobis peregero, tum, quibus eadem placebunt, in dextram partem taciti transibitis: quae pars major erit, eo stabitur consilio. Nunc, quae mente agitem; audite. Non fuga delatos, nec inertia relictos hic vos circumvenit hostis. Virtute cepistis locum; virtute hinc, oportet, evadatis. Veniendo huc exercitum egregium populi Romani servastis; erumpendo hinc vosmet ipsos servate. Digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egueritis. Cum eo hoste res est, qui hesternum die delendi omnis exercitus fortuna per socordiam usus non sit; hunc tam obportunum collem imminentem capiti suo non ante viderit, quam captum a nobis; nos tam paucos tot ipsi millibus hominum nec adscensu arcuerint, nec tenentes locum, quum diei tantum superesset, vallo circumdederint. Quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum,

pitum, oportet, fallatis; immo necesse est. In eo enim loco res sunt nostrae, ut vobis eo magis necessitatis vestrae index, quam consilii auctor, sim. Neque enim, maneat, an abeat hinc, deliberari potest; quum, praeter arma et animos armorum memores, nihil vobis fortuna reliqui fecerit; fameque et siti moriendum sit, si plus, quam viros ac Romanos decet, ferrum timeamus. Ergo una est salus erumpere hinc atque abire. Id aut interdiu aut nocte faciamus, oportet. Ecce autem aliud minus dubium. Quippe si lux expectetur, quae spes est, non vallo perpetuo fossaque nos septurum hostem? qui nunc corporibus suis subjectis undique cinxerit, ut videtis, collem. Atqui, si nox opportuna est eruptioni, sicut est, haec profecto noctis aptissima hora est. Signo secundae vigiliae convenistis, quod tempus mortales somno altissimo premit. Per corpora sopita vadetis; vel silentio incautos fallentes, vel sentientibus clamore subito pavorem injecturi. Me modo sequimini, quem sequuti estis. Ego eandem, quae duxit huc, sequar fortunam. Quibus haec salutaria videntur, agitedum, in dextram partem pedibus transite.

XXXVI. Omnes transierunt, vadentemque per intermissa custodiis loca Decium sequuti sunt. Jam evaserant media castra, quum supercandens vigilum strata somno corpora miles obfeso scuto praebuit sonitum. Quo excitatus vigil quum proximum movisset, erectique alios concitarent, ignari cives an hostes essent, praesidium erumperet, an consul castra cepisset: Decius, quum non fallerent, clamorem tollere iussis militibus, torpidos somno insuper pavore exanimat; quo praecepti, nec arma impigre capere, nec oblitere, nec insequi poterant. Inter trepidationem tu-

multumque Samnitium, praesidium Romanum, obviis custodibus caesis; ad castra consulis pervadit. Aliquantum supererat noctis, jamque in tuto videbantur esse; quum Decius, *Macti virtute*, inquit, *militēs Romani, esie. Vestrum iter ac reditum omnia saecula laudibus ferent. Sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die opus est. Nec vos digni estis, quos cum tanta gloria in castra reduces silentium ac nox tegat. Hic lucem quieti opperiamur.* Dictis obtemperatum: atque ubi primum inluxit, praemisso nuntio ad consulem in castra, ingenti gaudio concitantur; et, tessera data, incolumes reverti, qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo objecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulantur, singulos universosque servatores suos vocant: Diis laudes gratesque agunt, Decium in coelum ferunt. Hic Decii castrensis triumphus fuit, incedentis per media castra cum armato praesidio, coniectis in eum omnium oculis, et omni honore tribunum consuli aequantibus. Vbi ad praetorium ventum est, consul classico ad concionem convocat: orsusque meritas Decii laudes, interfante ipso Decio, distulit concionem: qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes, et nocturno pavore adtonitos, et circa collem castellatim dissipatos, adgredere-tur. Credere etiam aliquos, ad se sequendum emissos, per saltum vagari. Jussae legiones arma capere: egressaeque castris, quum per exploratores notior jam saltus esset, via patientiore ad hostem ducuntur. Quem incautum inprovviso adortae, quum palati passim Samnitium milites, plerique inermes, nec coire in unum, nec arma capere, nec recipere intra vallum se possent, paventem primum in ca-
stra

stra compellunt: deinde castra ipsa, turbatis stationibus, capiunt. Perfertur circa collem clamor: fugatque ex suis quemque praesidiis. Ita magna pars absenti hosti cessit. Quos intra vallum egerat pavor, (fuere autem ad triginta millia) omnes caesi; castra direpta.

XXXVII. Ita rebus gestis, consul, advocata concione, P. Decii non coeptas solum ante, sed cumulas nova virtute laudes peragit; et praeter militaria alia dona, aurea corona eum et centum bubus, eximioque uno albo opimo auratis cornibus, donat. Milites, qui in praesidio simul fuerant, duplici frumento in perpetuum, in praesentia singulis bubus binisque privis tunicis donati. Secundum consulis donationem legiones gramineam coronam obsidionalem, clamore donum adprobantes, Decio inponunt. Altera corona, ejusdem honoris index, a praesidio suo inposita est. His decoratus insignibus bovem eximium Marti immolavit; centum boves militibus dono dedit, qui secum in expeditione fuerant. Iisdem militibus legiones libras farris et sextarios vini contulerunt: omniaque ea ingenti alacritate per clamorem militarem, indicem omnium adensus, gerebantur. Tertia pugna ad Suessulam commissa est; qua fugatus a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore juventutis domo adcito, certamine ultimo fortunam experiri statuit. Ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites citati ad Valerium consulem, opem oratum, veniunt. Confestim signa mota; relictisque impedimentis castrorum valido praesidio, raptim agitur agmen: nec procul ab hoste locum perexiguum (ut quibus, praeter equos, ceterorum jumentorum calorumque turba abesset) castris cepit. Sa-

munitum exercitus, velut haud ulla mora pugnae futura esset, aciem instruit: deinde, postquam nemo obvius ibat, infestis signis ad castra hostium subcedit. Ibi ut militem in vallo vidit, missique ab omni parte exploratum, quam in exiguum orbem contracta castra essent, paucitatem inde hostium conligentes, retulerunt; fremere omnis acies, complendas esse fossas scindendumque vallum, et in castra irrumpendum. Transactumque ea temeritate bellum foret, ni duces continuissent inpetum militum. Ceterum, quia multitudo sua com meatibus gravis, et prius sedendo ad Suessulam, et tum certaminis mora, haud procul ab rerum omnium inopia esset; placuit, dum inclusus paveret hostis, frumentatum per agros militem dari. Interim et Romano, qui expeditus, quantum humeris inter arma geri posset frumenti, secum adtulisset, defutura omnia. Consul palatos per agros quum vidisset hostes, stationes infrequentes relictas; paucis milites adhortatus, ad castra obpugnanda ducit. Quae quum primo clamore atque inpetu cepisset, pluribus hostium in tentoriis suis, quam in portis valloque, caesis; signa captiva in unum locum conferri iussit: relictisque duabus legionibus custodiae et praesidii causa, gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset, praeda abstinerent; profectus agmine instructo, quum praemissus eques velut indagine dissipatos Samnites ageret, caedem ingentem fecit. Nam neque quo signo coirent inter se, neque, utrum castra peterent, an longiorem intenderent fugam, territis constare poterat. Tantumque fugae ac formidinis fuit, ut ad quadraginta millia sentorum, nequaquam tot caesis, et signa militaria cum iis, quae in castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem defer-

ferrentur. Tum in castra hostium reditum: ibique omnis praeda militi data.

XXXVIII. Hujus certaminis fortuna et Faliscos, quum in induciis essent, foedus petere ab senatu coegit; et Latinos, jam exercitibus comparatis, ab Romano in Pelignum vertit bellum. Neque ita rei gestae fama Italiae se finibus tenuit: sed Carthaginienfes quoque legatos gratulatum Romam misere cum coronae aureae dono, quae in Capitolio in Jovis cella poneretur. Fuit pondo viginti quinque. Consules ambo de Samnitibus triumpharunt, sequente Decio insigni cum laude donisque: quum incondito militari joco haud minus tribuni celebre nomen, quam consulum, esset. Campanorum deinde Sueffanorumque audita legationes: precantibusque datum, ut praesidium eo in hibernia mitteretur, quo Samnitium excursiones arcerentur. Jam tum minime salubris militari disciplinae Capua instrumento omnium voluptatum delinatos militum animos avertit a memoria patriae; inibanturque consilia in hibernis eodem scelere adimendae Campanis Capuae, per quod illi eam antiquis cultoribus ademissent: *neque inmerito suum ipsorum exemplum in eos versurum. Cur autem potius Campani agrum Italiae uberrimum, dignam agro urbem, qui nec se nec sua tutari possunt, quam victor exercitus haberet, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites depulisset? An aequum esse, dediticios suos illa fertilitate atque amoenitate perfrui; se, militando fessos, in pestilente atque arido circa Urbem solo luctari, aut in urbe insidentem tabem crescentis in dies feneris pati?* Haec agitata occultis conjurationibus, necdum vulgata in omnes consilia, invenit novus consul C. Marcius Rutilus, cui Campania forte pro-

vincia evenerat, Q. Servilio conlega ad Urbem relicto. Itaque quum omnia ea, sicut gesta erant, per tribunos comperta haberet, et aetate et usu doctus, (quippe qui jam quartum consul esset, dictatorque et censor fuisset) optimum ratus, differendo spem, quandocumque vellent, consilii exsequendi, militarem inpetum frustrari; rumorem dissipat, in iisdem oppidis et anno post praesidia hibernatura. Divisa enim erant per Campaniae urbes, manaverantque a Capua consilia in exercitum omnem. Eo laxamento cogitationibus dato, quievit in praesentia seditio.

XXXIX. Consul, educto in aestiva milite, dum quietos Samnites habebat, exercitum purgare missionibus turbulentorum hominum instituit, aliis emerita dicendo stipendia esse, alios graves jam aetate aut viribus parum validos. Quidam in commeatus mittebantur, singuli primo, deinde et cohortes quaedam, quia procul ab domo ac rebus suis hibernassent. Per speciem etiam militarium usum, quum alii alio mitterentur, magna pars ablegati. Quam multitudinem consul alter Romae praetorque, alias ex aliis fingendo moras, retinebat. Et primo quidem, ignari ludificationis, minime inviti domos revisebant. Postquam neque reverti ad signa primos, nec ferme alium, quam qui in Campania hibernassent, praecipueque ex iis seditionis auctores mitti viderunt; primum admiratio, deinde haud dabiis timor incessit animos, consilia sua emanasse: *jam quaestiones, jam indicia, jam obculta singulorum subplicita, inpotensque et crudele consulum ac Patrum in se regnum passuros.* Haec, qui in castris erant, obcultis sermonibus ferunt, nervos conjurationis ejectos arte consulis cernentes. Cohors una, quum haud
pro-

procul Anxure esset, et Lautulas saltu angusto inter mare ac montes confedit, ad excipiendos, quos consul aliis atque aliis (ut ante dictum est) causis mittebat. Jam valida admodum numero manus erat; nec quidquam ad iusti exercitus formam, praeter ducem, deerat. Incompositi itaque praedantes in agrum Albanum perveniunt, et sub jugo Albae Longae castra vallo cingunt. Perfecto inde opere, reliquum diei de imperatore sumendo sententiis decertant, nulli ex praesentibus satis fidentes. *Quem autem ab Roma posse exciri? quem Patrum aut plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens obferat, aut cui ex injuria insipientis exercitus causa recte committatur?* Postero die, quum eadem deliberatio teneret, ex praedatoribus vagis quidam compertum adtulerunt, T. Quinctium in Tusculano agrum colere, Urbis honorumque inmemorem. Patriciae hic vir gentis erat: cui quum militiae, magna cum gloria actae, finem pes alter ex vulnere claudus fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro constituit. Nominine audito, extemplo adnovere virum: et, quod bene verteret, adiri iusserunt. Sed parum spei erat, voluntate quidquam facturum. Vim adhiberi ac metum placuit. Itaque silentio noctis quum tectum villae, qui ad id missi erant, intrassent; somno gravem Quinctium obpressum, nihil medium, aut imperium atque honorem, aut, ubi resistaret, mortem, ni sequeretur, denuntiantes, in castra pertraxerunt. Imperator extemplo adveniens appellatus; insigniaque honoris exterrito subitae rei miraculo deferunt, et ad Urbem ducere jubent. Suo magis inde inpetu, quam consilio ducis, convullis signis, infesto agmine ad lapidem octavum viae, quae nunc Appia est,

perveniunt: issentque confestim ad Urbem, ni venire contra exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum dictum audissent, et magistrum equitum L. Aemilium Mamerinum.

XL. Vbi primum in conspectum ventum est, arma signaque adnovere; extemplo omnibus memoria patriae iras permulsi. Nondum erant iam fortes ad sanguinem civilem, nec, praeter externa, noverant bella: ultimaque rabies secessio ab suis habebatur. Ita jam duces, jam milites utrimque, congressus quaerere ad colloquia. Quinctius, quem armorum etiam pro patria satietas teneret, nedum adversus patriam; Corvus, omnes caritate cives, praecipue milites, et ante alios suum exercitum, complexus, ad colloquium processit. Cognito ei extemplo laud minor ab adversariis verecundia, quam ab suis silentium, datum: *Deos, inquit, immortales, milites, vestros publicos meosque, ab Vrbe proficiscens, ita adoravi, veniamque subplex poposci, ut mihi de vobis concordiae partae gloriam, non victoriam, darent. Satis fuit eritque, unde belli decus pariatur: hinc pax petenda est. Quod Deos immortales inter nuncupanda vota expoposci, ejus me compotem voti vos facere potestis; si meminisse vultis, non vos in Samnio, nec in Volscis, sed in Romano solo castra habere: si illos colles, quos cernitis, patriae vestrae esse, si hunc exercitum civium vestrorum: si me consulem vestrum, cujus ductu auspicioque priore anno bis legiones Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. Ego sum M. Valerius Corvus, milites, cujus vos nobilitatem beneficiis erga vos, non injuriis, sensistis; nullius superbae in vos legis, nullius crudelis senatus consulti auctor; in omnibus meis imperiis in*

*me severior, quam in vos. Ac si cui genus, si
 cui sua virtus, si cui etiam majestas, si cui ho-
 nores subdere spiritus potuerunt; iis eram natus,
 id specimen mei dederam, ea aetate consulatum
 adeptus eram, ut potuerim, tres et viginti an-
 nos natus, consul Patribus quoque feroc esse,
 non solum plebi. Quod meum factum dictumve
 consulis gravius, quam tribuni, audistis? eo-
 dem tenore duo insequentes consulatus gessi; eo-
 dem haec imperiosa dictatura geretur, ut neque
 in hos meos et patriae meae milites mitior, quam
 in vos, horreo dicere, hostes. Ergo vos prius
 in me strinxeritis ferrum, quam in vos ego.
 Isinc signa canent, isinc clamor prius incipiet
 atque inpetus, si dimicandum est. Inducite in
 animum, quod non induxerunt patres avique
 vestri; non illi, qui in Sacrum montem secesse-
 runt; non hi, qui postea Aventinum insederunt.
 Expectate, dum vobis singulis, ut olim Corio-
 lano, matres conjugisque crinibus passis obviae
 ab Urbe veniant. Tum Volscorum legiones,
 quia Romanum habebant ducem, quieverunt;
 vos, Romanus exercitus, ne desliteritis in pio
 bello? T. Quincti, quocumque istic loco, seu
 volens, seu invitus, constitisti, si dimicandum
 erit, tum tu in novissimos te recipito: fugeris
 etiam honestius, tergumque civi dederis, quam
 pugnaveris contra patriam. Nunc ad pacifi-
 candum bene atque honeste inter primos stabis,
 et colloquii hujus salutaris interpretes fueris. Po-
 stulate aequa, et ferte: quamquam vel iniquis
 standum est potius, quam impias inter nos con-
 feramus manus. T. Quinctius plenus lacruma-
 rum, ad suos versus, Me quoque, inquit, mi-
 lites, si quis usus mei est, meliorem pacis, quam
 belli, habetis ducem. Non enim illa modo Vol-
 scus aut Samnis, sed Romanus, verba fecit;*

vester consul, vester imperator, milites: cuius auspicia pro vobis experti nolite adversus vos velle experiri. Qui pugnarent vobiscum infestius, et alios duces senatus habuit: qui maxime vobis, suis militibus, parceret, cui plurimum vos imperatori vestro crederetis, eum elegit. Pacem, etiam qui vincere possunt, volunt. Quid nos velle oportet? Quin, omissis ira et spe, fallacibus auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitae permittimus fidei.

ALI. Adprobantibus clamore cunctis, T. Quinctius, ante signa progressus, in potestate dictatoris milites fore dixit: oravit, ut causam miserorum civium susciperet, susceptamque eadem fide, qua rem publicam administrare solitus esset, tueretur. *Sibi se privatim nihil cavere: nolle alibi, quam in innocentia, spem habere. Militibus cavendum, quod apud Patres semel plebi, iterum legionibus cautum sit, ne fraudi secessio esset.* Quinctio conlaudato, ceteris bonum animum habere iussis, dictator, equo citato ad Urbem revectus, auctoribus Patribus, tulit ad populum in luco Petelino, ne cui militum fraudi secessio esset. Oravit etiam bona venia Quirites, ne quis eam rem joco seriove cuiquam exprobraret. Lex quoque sacrata militaris lata est, ne cuius militis scripti nomen, nisi ipso volente, deleretur, additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor esset. Id propter P. Salonium postulatum est ab conjuralis; qui alternis prope annis et tribunus militum, et primus centurio erat, quem nunc primi pili adpellant. Huic infestissimi milites erant, quod semper adversatus novis consiliis fuisset, et particeps eorum esset, qui ab Lautulis fugissent. Itaque quum hoc unum propter Salonium ab senatu non impetraretur;

tum

tum Salonius, obtestatus Patres conscriptos, ne suum honorem pluris, quam concordiam civitatis, aestimarent, perpulit, ut id quoque ferretur. Aequè inpotens postulatum fuit, ut de stipendio equitum (merebant autem triplex ea tempestate) aëra demerentur, quod adversati conjurationi fuissent.

XLII. Praeter haec invenio apud quosdam, L. Genucium, tribunum plebis, tulisse ad populum, ne fenerare liceret: item aliis plebisfcitis cautum, ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet; neu duos magistratus uno anno gereret; utique liceret consules ambos plebejos creari. Quae si omnia concessa sunt plebi, adparet, haud parvas vires defectionem habuisse. Aliis annalibus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed per consules omnem rem actam; neque, antequam Romam veniretur, sed Romae, eam multitudinem conjuratorum ad arma consternatam esse; nec in T. Quinctii villam, sed in aedes C. Manlii, nocte inpetum factum, eumque a conjuratis comprehensum, ut dux fieret; inde ad quartum lapidem profectos loco muuto confedisse nec ab ducibus mentionem concordiae ortam; sed repente, quum in aciem armati exercitus processissent, salutationem factam; et permixtos dexteras jungere, ac complecti inter se lacrumantes milites coepisse, coactosque consules, quum viderent aversos a dimicatione militum animos, retulisse ad Patres de concordia reconcilianda. Adeo nihil, praeterquam seditionem fuisse, eamque compositam, inter antiquos rerum auctores constat. Et hujus fama seditionis, et susceptum cum Samnitibus grave bellum, aliquot populos ab Romana societate avertit: et, praeter Latinorum infidum

jam diu foedus, Privernates etiam Norbam
atque Setiam, finitimas colonias Romanas,
incurfione fubita depopulati funt.

T. LIVII PATAVINI
LIBER VIII.

B R E V I A R I V M.

CAP. I. C. Plautius cos. devincit Privernates,
sed cum Antiatibus dubio Marte confligit, ar-
maque, ex hostibus capta, dat Luæ matri.
Conlega ejus, L. Aemilius Mamercinus vastat
agros Samnitium, et hi legatos Romam mit-
tunt. 2. Foedere cum Romanis icto Sannites
bellum inferunt Sidicinis. Hi vero, adjuti a
Latinis Campanisque, agros illorum populan-
tur. Id queruntur Sannites apud senatum Rom.
qui anceps illis dat responsum. 3. Latini Cam-
panique obculte bellum parant adversus Roma-
nos: sed indicia conjurationis Romam emanant,
quo X principes Latinorum evocantur, nomina-
timque L. Aminus Setinus et L. Numisius Cir-
cejensis, praetores Latii. 4. Annii oratio in
concilio Latinorum, 5. et in senatu Rom. ha-
bita, in qua has pacis conditiones fert, ut alter
ab Latinis consul et aequa senatus pars detur,
et utraque gens unus fiat populus, qui omnes
Romani vocentur. T. Manlius cos. iratus re-
spon-

spondet. 6. Annius, per gradus Capitolii lab-
 fus, exanimatur. Bellum Latinum, severissimo
 imperio administratur ad Capuam. Nocturna
 species, utrique visa consuli, haruspicesque vi-
 toriam ei portendant exercitui, cujus impera-
 tor legiones hostium et super eas se devovisset.
 7. Geminus Metius, qui Tusculanis equitibus
 praeest, ad singulare certamen provocat T.
 Manlii Torquati consulis filium. Is victor
 redit ad patrem; sed hujus jussu securi percu-
 titur. 8. Forma aciei Rom. Duo exercitus con-
 sulares. 9. Pugna atrox cum Latinis. P. De-
 cius Mus cos., qui minus egregie, quam collega,
 litaverat, Diis Manibus se devovet, trepidan-
 tibus Romanis, et in medios hostes rucens telis
 obruitur. 10. Victoria Romanorum. Devo-
 tionis ritus. 11. Latini tumultuarium undique
 exercitum conscribunt, sed iterum a Manlio vi-
 cti se dedunt omnes una cum Campanis. Lati-
 nus, Privernas et Falernus ager plebi Rom. di-
 viditur. Cum Laurentibus renovatur foedus,
 et civitas datur Campanis equitibus, quia non
 desciverant. 12. Antiatum Latinorumque re-
 bellio. Adversus illos dictator dicitur L. Papi-
 rius Crassus, adversus hos Q. Publilius Philo
 cos., qui tres leges fert, ut plebiscita omnes
 Quirites teneant; ut legum ante initum subfra-
 gium Patres fiant auctores; utque alter utique
 ex plebe censor creetur. 13. Latium, quod ne-
 que bellum neque pacem pati potest, omne sub-
 igitur: et de eo L. Furius Camillus cos. ad se-
 natum refert. 14. Latinorum populi vel in ci-
 vitatem adcepti, vel agris mulctati. Veliter-
 norum muri deiecti et senatores Romam abducti
 jussuque trans Tiberim habitare. Antiatum na-
 ves abductae et rostris earum subgestus in foro
 adornatus.

15. *Aurunci, a Sidicinis pulsi, Sueffam commigrant, auxiliumque petunt ab Romanis. Minucia Vestalis mundioris justo cultus et deinde incesti adcusatur ac viva defoditur. Q. Publilius Philo primus de plebe praetor fit.* 16. *M. Valerius Corvus cos. capit Cales, Ausonum opp. quo colonia deducitur.* 17. *M. Papirius Crassus, ob falsam Gallici belli famam dictator dictus, agrum Sidicinum vastiat. Samnites et Lucani ab Alexandro Epiensi funduntur. Novae tribus Maecia et Scaptia. Acerrani facti Romani.*

18. *Veneficia matronarum. Multae epotis medicamentis suis intereunt et ad CLXX damnantur. Dictator dicitur clavi figendi causa.* 19. *Privernates et Fundani duce Vitruvio Vaccoco bellum inferunt Romanis et vincuntur. Deditio Fundanorum.* 20. *Carceres in circo primum statuti. Falsa tumultus Gallici fama. Privernum vi captum Vitruviusque ab suis traditus. Aedes ejus in Palatio dirutae et bona Semoni Sanco consecrata. Senatus Privernas trans Tiberim habitare jussus.* 21. *Senatus Rom. Privernatibus civitatem dat motus feroci responso unius ex legatis eorum.*

22. *Colonia Fregellas deducta. Visceratio data populo a M. Flavio in funere matris. Palaepolitani, finitimi Neapolitanis et, ut hi, Cumis oriundi, multa hostilia adversus Romanos, agrum Campanum Falernumque incolentes, faciunt, Samnitium societate freti.* 23. *Legatis Rom. ferocæ ab Samnitibus redditur responsum. Q. Publilius Philo cos., inter Palaepolim Neapolimque loco obportune capto, utrumque premit oppidum, et proximo anno rem gerit pro consule.* 24. *Alexander, Epiri rex, bellum gerit in Italia, et, ab exsule Lucano interfectus,*

fectus, sortes Dodonaei Jovis eventu adfirmat.
 25. *Lectisternium quintum. Lucani Apulique foedere in amicitiam Rom. adcepti. Res prospere in Samnio gesiae. Deditio Palaepolitatorum.* 26. *Fuga Nolanorum Samnitiumque, qui Palaepoli fuerant. Publilio primum et prorogatum imperium et triumphus finito consulatu decretus.*

27. *Bellum exoritur cum Tarentinis, qui Lucanos etiam arte impellunt ad abolendam societatem Rom.* 28. *L. Papirius fenerator C. Publilium, qui ob aes alienum paternum se ei nexum dederat, minis verberibusque ad foedam libidinem perlicere conatur. Haec causa tumultus legisque, qua cautum, ut pecuniae creditae non corpus, sed bona debitoris obnoxia essent, nec quisquam neceretur, nisi qui noxam meruisset. Ita nexi solvuntur.* 29. *Veslini Samnitibus sese conjungunt: eorumque tum agri a Jun. Bruto Scaeva cos. vastantur, tum expugnantur oppida. Adversus Samnites L. Papirius Cursor dictator, et ab hoc Q. Fabius Maximus Rullianus magister equitum dicitur.* 30. *Papirius ad auspicia repetenda e Samnio Romam revertitur, et Fabius contra edictum ejus secundoque cum hoste proelio configit. Hinc dictator plenus minarum iracque proficiscitur in castra.* 31. *Fabius milites obtestatur, ut se ab impotenti crudelitate dictatoris tutentur.* 32. *Hic virgas et secures expediri jubet; ille ad milites, tumultum jam miscentes, se recipit.* 33. *Fabius, postero die iterum adesse jussus, clam ex castris Romam profugit, et Papirius eum confestim sequitur. Univerfo senatu frustra deprecanti, Fabii pater, qui dictator et ter consul fuerat, tribunos pl. adpellat concionemque habet ad populum.* 34. *Oratio dictatoris.*

35. *Ira ejus sedatur precibus et obtestatione populi Rom., tribunorum Fabiorumque. Indignatio exercitus ob inritas preces suas.* 36. *L. Papirius Crassus magister equitum dicitur; et legiones Rom. de industria impediunt victoriam. Itaque dictator comitatem miscet severitati, moxque Samnites magna clade et populatione agrorum ad pacem petendam compellit.* 37. *Nova Samnitium defectio bellumque Apulum. Agri utriusque populi evasati. Nocturna et inanis trepidatio in Vrbe. Legem, a M. Flavio trib. pl. latam, ut in Tusculanos animadverteretur, tribus omnes, praeter Polliam, antiquant. Hinc numquam fere Papiria tribus, in qua Tusculani erant, candidato cuiquam ex Pollia subfragium dedit.* 38. *A. Cornelius Arvina dictator in Sannio castra incuriose posita noctu relinquit, et postero die conferit pugnam, quae diu anceps est.* 39. *Tandem vincuntur Samnites, et praeter res Brutulum quoque Papium, auctorem belli, Romanis dedi decernunt.* 40. *Hoc bellum a consulibus gestum, quidam auctores sunt, et, aegrotante L. Plautio praetore, A. Cornelium dictatorem dictum, ut in ludis Rom. signum mittendis quadrigis daret. Historia vitiosa falsis imaginum titulis laudationibusque funebribus.*

Jam consules erant C. Plautius secundum, L. Aemilius Mamercinus; quum Setini Norbanique Romam, nuntii defectionis Privernatium, cum querimoniis adceptae cladis venerunt. Volscorum item exercitum, duce Antiatii populo, confedissee ad Satricum, adlatum est.

est. Vtrumque bellum Plautio sorte evenit. Prius ad Privernum profectus extemplo acie confligit. Haud magno certamine devicti hostes: oppidum captum redditumque Privernatibus, praesidio valido inposito: agri partes duae ademtae. Inde victor exercitus Satricum contra Antiates ductus. Ibi magna utriusque caede atrox proelium fuit: et quum tempestas eos, neutro inclinata spe, dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam ambiguo fessi, in posterum diem proelium parant. Volscis, recensentibus quos viros in acie amisissent, haudquaquam idem animus ad iterandum periculum fuit. Nocte pro victis Antium agmine trepido, faucibus ac parte impedimentorum relicta, abierunt. Armorum magna vis tum inter caesa corpora hostium, tum in castris inventa est. *Ea Lucae matri dare se*, consul dixit: finesque hostium usque ad oram maritimam est depopulatus. Alteri consuli Aemilio, ingresso Sabellum agrum, non castra Samnitium; non legiones usquam obpositae. Ferro ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes adeunt, a quo rejecti ad senatum, potestate facta dicendi, positis ferocibus animis, pacem sibi ab Romanis bellicae jus adversus Sidicinos petierunt. *Quae se eo justius petere, quod et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus, non adversis, ut Campani, venissent; et adversus Sidicinos sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani numquam amicos, qui nec, ut Samnites, in pace amicitiam, nec, ut Campani, auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani, nec in ditione essent.*

II. Quum de postulatis Samnitium Ti. Aemilius praetor senatum consulisset, reddendumque his foedus Patres censuissent, prae-

tor Samnitibus respondit: *Nec quo minus perpetua cum eis amicitia esset, per populum Romanum sletisse: nec contradici, quin, quoniam ipsas belli culpa sua contracti taedium ceperit, amicitia de integro reconcilietur. Quod ad Sidicinos adtineat, nihil intercedi, quo minus Samniti populo pacis bellique liberum arbitrium sit.* Foedere icto, quum domum revertissent, extemplo inde exercitus Romanus deductus, annuo stipendio et trium mensium frumento adcepto; quod pepigerat consul, ut tempus induciis daret, quoad legati redissent. Samnites, copiis iisdem, quibus usi adversus Romanum bellum fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubia spe erant mature urbis hostium potiundae. Tum ab Sidicinis deditio prius ad Romanos coepta fieri est: dein, postquam Patres ut seram eam ultimaque tandem necessitate expressam adspernabantur, ad Latinos jam sua sponte in arma motos facta est. Ne Campani quidem (adeo injuriae Samnitium, quam beneficii Romanorum, memoria praesentior erat) *his se armis abstinere.* Ex his tot populis unus ingens exercitus, duce Latino fines Samnitium ingressus, plus populationibus, quam proeliis, cladium fecit. Et, quamquam superiores certaminibus Latini erant, haud inviti, ne saepius dimicandum foret, agro hostium excessere. Id spatium Samnitibus datum est Romam legatos mittendi. Qui quum adissent senatum, conquesti eadem se foederatos pati, quae hostes essent passi, precibus infimis petiere, *ut satis ducerent Romani victoriam, quam Samnitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuissent: ne vinceretiam se ab ignavissimis populis sinerent. Latinos Campanosque, si sub ditione populi Romani essent, pro imperio arcerent Samniti agro;*

su

suu imperium abnuerent, armis coercerent. Adversus haec responsum anceps datum, quia fateri pigebat, in potestate sua Latinos jam non esse, timebantque, ne arguendo abalienarent: *Campanorum aliam conditionem esse, qui non foedere, sed per deditiorem, in fidem venissent: itaque Campanos, seu velint, seu nolint, quieturos. In foedere Latino nihil esse, quo bellare, cum quibus ipsi velint, prohibeantur.*

III. Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam facturum Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu abalienavit; Latinos, velut nihil jam non concedentibus Romanis, ferociores fecit. Itaque, per speciem adversus Samnites belli parandi crebra concilia indicentes, omnibus consultationibus inter se principes obculite Romanum coquebant bellum. Huic quoque adversus servatores suos bello Campanus aderat. Sed quamquam omnia de industria celabantur, priusque, quam moverentur Romani, tolli ab tergo Samnitum hostem volebant; tamen per quosdam, privatis hospitibus necessitudinibusque conjunctos, indicia conjurationis ejus Romam emanarunt. Jussisque ante tempus consulibus abdicare se magistratu, quo maturius novi consules adversus tantam molem belli crearentur, religio incessit, ab eis, quorum iuninutum imperium esset, comitia haberi. Itaque interregnum initum. Duo interreges fuerunt M. Valerius ac M. Fabius. Creati consules T. Manlius Torquatus tertium, P. Decius Mus. Eo anno Alexandrum, Epiri regem, in Italianam classem adpulisse couitat. Quod bellum, si prima satis prospera fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset. Eadem aetas rerum Magni Alexandri est: quem, forore hujus ortum, in alio tractu orbis, invictum bellis ju-

venem; fortuna morbo exstinxit. Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque Latini haud dubia erat, tamen, tamquam de Samnitibus, non de se, curam agerent, decem principes Latinorum Romani evocaverunt, quibus imperarent, quae vellent. Praetores tum duos Latium habebat, L. Annium Setinum et L. Numisium Circejensem, ambo ex coloniis Romanis: per quos, praeter Siginiam Velitrasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam exciti ad arma erant. Eos nominatim evocari placuit. Haud cuiquam dubium erat, super qua re adirentur. Itaque, concilio prius habito, praetores, quam Romani proficiscerentur, evocatos se ab senatu docent Romano, et, quae actum iri secum credant, quidnam ad ea responderi placeat, referunt.

IV. Quum aliud alii censerent, tum Annius: *Quamquam ipse ego retuli, quid responderi placeret, tamen magis ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agendum nobis, quam quid loquendum sit. Facile erit, explicatis consiliis, ad commodare rebus verba. Nam, si etiam nunc, sub umbra foederis, aequi servitutem pati possimus, quid abest, quin, proditis Sidicinis, non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus; respondeamusque Romanis, nos, ubi inuenerint, posituros arma? Sin autem tandem libertatis desiderium remordet animos, si foedus est, si societas aequatio juris est, si consanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet, si socialis illis exercitus is est, quo adjuncto duplicent vires suas, quem secernere ab se consules bellis propriis ponendis sumendisque nolint; cur non omnia aequantur? cur non alter ab Latinis consul datur? Vbi pars virium, ibi et imperii pars est? Est quidem nobis hoc per se haud*

haud nimis amplum, quippe concedentibus, Romam caput Latio esse. Sed, ut amplum videri posset, diuturna patientia fecimus. Atqui, si quando unquam consociandi imperii, usurpandae libertatis tempus optastis, en hoc tempus adest, et virtute vestra, et Deum benignitate vobis datum. Tentastis patientiam negando militem. Quis dubitat exarsisse eos, quum plus ducentorum annorum morem solveremus? pertulerunt tamen hunc dolorem. Bellum nostro nomine cum Pelignis gessimus. Qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tueudorum jus antea dabant, nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descisse, exercitus non parare adversus Samnites foederatos suos audierunt, nec moverunt se ab urbe. Vnde haec illis tanta modestia, nisi a conscientia virium et nostrarum et suarum? Idoneos auctores habeo, querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile adpareret, ne ipsos quidem jam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. Usurpate modo postulando eo, quod illi vobis taciti concedunt. Si quem hoc metus dicere prohibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo senatuque, sed Jove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor me dicturum; ut, si nos in foedere ac societate esse velint, consulem alterum ab nobis senatusque partem adcipiant. Haec ferociter non suadenti solum, sed pollicenti, clamore et adsensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quae e re publica nominis Latini fideque sua viderentur.

V. Vbi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus datus est. Ibi quum T. Manlius consul egisset cum eis ex auctoritate Patrum, ne Samnitibus foederatis bellum inferrent; Annius, tamquam victor armis Capitolium cepit-

cepisset, non legatus, jure gentium tutus, loqueretur, *Tempus erat*, inquit, *T. Manli*, vosque, *Patres conscripti*, tandem jam vos nobiscum nihil pro imperio agere, quum florentissimum Deum benignitate nunc Latium armis virisque, Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adjunctis, videretis; colonias quoque vestras Latinum Romano praetulisse imperium. Sed quoniam vos, regno inpotenti finem ut imponatis, non inducitis in animum: nos, quamquam armis possumus adferere Latinum in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut conditiones pacis feramus aequas utrisque, quoniam vires quoque aequari Diis immortalibus placuit. Consulem alterum Roma, alterum ex Latio creari oportet: senatus partem aequam ex utraque gente esse: unum populum, unam rem publicam fieri: et, ut imperii eadem sedes sit, idemque omnibus nomen, quoniam ab alterutra parte concedi necesse est, quod utrisque bene vertat, sit haec sane patria potior, et Romani omnes vocemur. Forte ita accidit, ut parem ferociae hujus et Romani consulem T. Manlium haberent: qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia Patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse, palam diceret, et, quemcumque in curia Latinum vidisset, sua manu interemturum. Et, conversus ad simulacrum Jovis, *Audi, Jupiter*, haec scelera, inquit, *audite, Jus Fasque Peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo, Jupiter*, augurato templo, captus atque ipse obpressus, visurus es? Haecine foedera Tullus Romanus rex cum Albanis, patribus vestris, Latini, haec L. Tarquinius vobiscum postea fecit? Non venit in mentem pugna apud Regillum lacum? adeo
et

et cladium veterum vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti estis?

VI. Quum consulis vocem subsequuta Patrum indignatio esset, proditur memoriae, adversus crebram inplorationem Deum, quos testes foederum saepius invocabant consules, vocem Annii, spernentis numina Jovis Romani, auditam. Certe, quum commotus ira se ab vestibulo templi citato gradu proriperet, lapsus per gradus, capite graviter offenso, in tactus imo ita est saxo, ut sopiretur. Exanimatum auctores quoniam non omnes sunt, mihi quoque in incerto relictum sit: sicut inter foederum ruptorum testationem ingenti fragore coeli procellam effusam. Nam et vera esse, et apte ad repraesentandam iram Deum ficta possunt. Torquatus, missus ab senatu ad dimittendos legatos, quum jacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo Patribusque audita vox pariter sit, *Bene habet. Dii pium movere bellum. Est coeleste numen! es, magne Jupiter! haud frustra te patrem Deum hominumque hac sede sacravimus. Quid cessatis, Quirites, vosque, Patres conscripti, arma capere Diis ducibus? Sic stratas legiones Latino-rum dabo, quemadmodum legatum jacentem videtis.* Ad sensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratum magis, qui jussu consulis prosequerentur, quam jus gentium, ab ira inpetuque hominum tegetet. Consensit et senatus bellum: consulesque, duobus scriptis exercitibus per Marfos Pelignosque profecti, adjuncto Samnitium exercitu, ad Capuam, quo jam Latini sociique convenerant, castra locant: Ibi in quiete utrique consuli eadem dicitur visa species viri majoris, quam pro humano habitu, augustiorisque, dicentis:

Ex

Ex una acie imperatorem, ex altera exercitum Diis Manibus matrique Terrae deberi; utrius exercitus imperator legiones hostium, superque eas se devovisset, ejus populi partisque victoriam fore. Hos ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt, placuit averruncandae Deum irae victimas caedi; simul ut, si extis eadem, quae somno visa fuerant, portenderentur, alteruter consulum fata impleret. Vbi responsa aruspicum infidenti jam animo tacitae religioni congruerunt; tum, adhibitis legatis tribunisque et imperiis Deum propalam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum in acie terreret, comparant inter se, ut, ab utra parte cedere Romanus exercitus coepisset, inde se consul devoveret pro populo Romano Quiritibusque. Agitatum etiam in consilio est, ut, si quando umquam severo ullum imperio bellum administratum esset, tunc uti disciplina militaris ad priscos redigeretur mores. Curam acuebat, quod adversus Latinos bellandum erat, lingua, moribus, armorum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes: milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribunis comparés conlegaeque, iisdem praefidiis, saepe iisdem manipulis permixti fuerant. Per haec ne quo errore milites caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

VII. Forte inter ceteros turmarum praefectos, qui exploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli jactu ab statione proxima abesset. Ibi Tusculani erant equites. Praeerat Geminus Metius, vir tum genere inter suos, tum factis, clarus. Is ubi Romanos equites, insignemque inter eos praecedentem consulis filium,

filium, (nam omnes inter se, utique illustres viri, noti erant) cognovit, *Vnane*, ait, *turma Romani cum Latinis sociisque bellum gesturi estis? quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent? Aderunt in tempore, Manlius inquit, et cum illis aderit Jupiter ipse, foederum a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. Si ad Regillum lacum ad satietatem vestram pugnauimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis, et conlata signa nobiscum cordi sunt.* Ad ea Geminus, paullulum ab suis equo propectus, *Visne igitur, dum dies ista venit, qua magno conatu exercitus moueatis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum jam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Romano praeslet?* Movet ferocem animum iuuenis, seu ira, seu detrectandi certaminis pudor, seu inexsuperabilis vis fati, Oblitus itaque imperii patrii consulumque edicti, praeceptis ad id certamen agitur, quo, vinceret, an vinceretur, haud multum interesset. Equitibus ceteris velut ad spectaculum submotis, spatio, quod vacui interjacebat campi, adversos concitant equos: et, quum infeltes cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Metii trans cervicem equi elaborata est. Circumactis deinde equis, quum prior ad iterandum ictum Manlius conturrexisset; spiculum inter aures equi fixit. Ad cuius vulneris sensum quum equus, prioribus pedibus erectis, magna vi caput quateret, excussit equitem: quem cuspide, parmaque innisum, adtolentem se ab gravi casu, Manlius ab jugulo, ita ut per costas ferrum emineret, terrae adfixit. Spoliisque lectis ad suos reuectus, cum ovante gaudio turma in castra, atque inde ad praetorium ad patrem, tendit, ignarus facti futurique, laus an poena merita esset, *Vt me omnes,*

omnes, inquit, pater, tuo sanguine ortum vere ferrent, provocatus equestris haec spolia capta ex hoste caeso porto. Quod ubi audivit consul, extemplo, filium averfatus, concionem classico advocari jussit. Quae ubi frequens convenit, Quandoque, inquit, tu, T. Manli, neque imperium consulare, neque majestatem patriam veritus, adversus edictum nostrum extra ordinem in hostem pugnavisti, et, quantum in te fuit, disciplinam militarem, qua stetit ad hanc diem Romana res, solvisti, meque in eam necessitatem adduxisti, ut aut rei publicae mihi, aut mei meorumque obliviscendum sit; nos potius nostro delicto plectemur, quam res publica tanto suo damno nostra peccata luat. Triste exemplum, sed in posterum salubre juventuti, erimus. Me quidem quum ingenita caritas liberum, tum speciem istud virtutis, deceptum vana imagine decoris, in te movet. Sed quum aut morte tua sancienda sint consulum imperia, aut in punitate in perpetuum abroganda; ne te quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare censeam, quin disciplinam militarem, culpa tua prolapsam, poena restituas. I, lictor, deliga ad palmam. Exanimati omnes tam atroci imperio, nec aliter quam in se quisque destitutam cernentes securim, metu magis, quam modestia, quieverunt. Itaque, velut emerfo ab admiratione animo, quum silentio defixi stetissent, repente, postquam cervice caesa fusus est cruor, tum libero conquestu coortae voces sunt, ut neque lamentis, neque execrationibus parceretur; spoliisque contactum juvenis corpus, quantum militaribus studiis funus ullum celebrari potest, structo extra vallum rogo cremaretur; Manlianaque imperia non in praesentia modo horrenda, sed exempli etiam tristis in posterum essent.

VIII. Fecit tamen atrocitas poenae obediētiorem duci militem: et, praeterquam quod custodiae vigiliaeque et ordo stationum intentionis ubique curae erant, in ultimo etiam certamine, quum descensum in aciem est, ea severitas profuit. Fuit autem civili maxime bello pugna similis. Adeo nihil apud Latinos dissonum ab Romana re, praeter animos, erat. Clipeis antea Romani usi sunt: deinde, postquam stipendiarii facti sunt, scuta pro clipeis fecere: et, quod antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea manipulatim structa acies coepit esse: postremo in plures ordines instruebantur. Ordo sexagenos milites duos, centurionem et vexillarium unum habebat. Prima acies hastati erant, manipuli quindecim, distantes inter se modicum spatium: manipulus leves videnos milites, aliam turbam scutorum habebat; leves autem, qui hastam tantum gaeaeque gererent, vocabantur. Haec prima frons in acie florem juvenum pubescensium ad militiam habebat. Robustior inde aetas totidem manipulorum, quibus principibus est nomen, hos sequebantur, scutati omnes, insignibus maxime armis. Hoc triginta manipulorum agmen antepilanos adpellabant, quia sub signis jam alii quindecim ordines locabantur: ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat. Earum primam quamque primum pilum vocabant. Tribus ex vexillis constabat: [vexillum] centum octoginta sex homines erant. Primum vexillum triarios ducebat, veteranum militem spectatae virtutis: secundum rorarios, minus roboris aetate factisque: tertium adensos, minima fiducia manu. Eo et in postremam aciem rejiciebantur. Vbi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium primi pugnam inibant.

Si hastati profligare hostem non possent, pede presso eos retrocedentes in intervalla ordinum principes recipiebant. Tum principum pugna erat; hastati sequebantur. Triarii sub vexillis confidebant, sinistro crure porrecto, scuta innisa humeris, hastas subrecta cuspide in terra fixas, haud secus quam vallis septa inhorreret acies, tenentes. Si apud principes quoque haud satis prospere esset pugnatum, a prima acie ad triarios sensim referebantur. Inde *rem ad triarios redisse*, quum laboratur, proverbio increbruit. Triarii consurgentes, ubi in intervalla ordinum suorum principes et hastatos recepissent, extemplo compressis ordinibus velut claudebant vias; unoque continenti agmine, jam nulla spe post relicta, in hostem incidebant. Id erat formidolosissimum hosti, quum, velut victos insequuti, novam repente aciem exsurgentem auctam numero cernebant. Scribebantur autem quatuor fere legiones quinis millibus peditum, equitibus in singulas legiones trecentis. Alterum tantum ex Latino delectu adjiciebatur, qui ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine instruxerant aciem: nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati cum hastatis, principes cum principibus; sed centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non essent, concurrendum sibi esse sciebant. Duo primipili ex utraque acie inter triarios erant: Romanus corpore haudquaquam satis validus, ceterum strenuus vir peritusque militiae: Latinus viribus ingens bellatorque primus; notissimi inter se, quia pares semper ordines duxerant. Romano, haud satis fidenti viribus, jam Romae permisum erat ab consulibus, ut subcenturionem sibi, quem vellet, legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste. Isque juvenis, in acie obla-

oblatus, ex centurione Latino victoriam tulit. Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Veferim ferebat.

IX. Romani consules prius, quam educent in aciem, innolaverunt. Decio caput jocinoris a familiari parte caesum arulpex dicitur ostendisse; alioqui adceptam Diis hostiam esse: Manlium egregie litasse. *Atqui bene habet*, inquit Decius, *si ab conlega litatum est*. Instructis, sicut ante dictum est, ordinibus, processere in aciem. Manlius dextro, Decius laevo cornu praecerat. Primo utrimque aequis viribus, eodem ardore animorum gerebatur res: deinde ab laevo cornu hastati Romani, non ferentes inpressionem Latinorum, se ad principes recepere. In hac trepidatione Decius consul M. Valerium magna voce inclamat: *Deorum*, inquit, *ope, Valeri, opus est. Agedum, pontifex publicus populi Romani, praei verba, quibus me pro legionibus devoveam*. Pontifex eum togam praetextam sumere iussit, et, velato capite, manu subter togam ad mentum exserta, super telum subjectum pedibus stantem sic dicere: *Jane; Jupiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, Divi Novensiles, Dii Indigetes, Divi, quorum est potestas nostrorum hostiumque, Diique Manes, vos precor, veneror, veniam peto feroque, uti populo Romano Quiritium vim victoriamque prosperetis, hostesque populi Romani Quiritium terrore, formidine morteque adsiciatis. Sicut verbis nuncupavi, ita pro re publica Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones auxiliaque hostium mecum Diis Manibus Tellurique devoveo*. Haec ita precatus, lictores ire ad T. Manlium jubet, matureque conlegae se devotum pro exercitu nuntiare. Ipse, incinctus cinctu Gabino, armatus in

equum influit, ac se in medios hostes inimisit. Conspectus ab utraque acie aliquanto augustior humano visu, sicut coelo missus piaculum omnis Deorum in ac, qui pestem ab suis averfam in hostes ferret. Ita omnis terror pavorque cum illo latus signa primo Latinorum turbavit; deinde in totam penitus aciem pervasit. Evidentissimum id fuit, quod, quacumque equo invectus est, ibi, haud fecus quam pestifero fidere icti, pavebant: ubi vero conruit obrutus telis, inde jam haud dubie consternatae cohortes Latinorum fugam ac vastitatem late fecerunt. Simul et Romani, exsolutis religione animis; velut tum primum signo dato coorti, pugnam integram ediderunt. Nam et rorarii procurrerant inter antepilanos, addiderantque vires hastatis ac principibus; et triarii, genu dextro innisi, nutum consulis ad confurgendum expectabant.

X. Procedente deinde certamine, quum aliis partibus multitudo superaret Latinorum, Manlius consul, audito eventu conlegae, quum, ut jus fasque erat, lacrumis non minus quam laudibus debitis profequutus tam memorabilem mortem esset; paullisper addubitavit, an confurgendi jam triarii tempus esset: deinde, melius ratus integros eos ad ultimum discrimen servari, adensos ab novissima acie ante signa procedere jubet. Qui tibi subiere, ex templo Latini, tamquam idem adversarii fecissent, triarios suos excitaverunt: qui aliquamdiu pugna atroci quum et semet ipsi fatigassent, et hastas aut praefregissent, aut hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum jam rati, perventumque ad extremam aciem; tum consul triariis, *Confurgite nunc, inquit, integri adversus fessos, memores patriae parentumque et conjugum ac liberorum;*
me-

memores consulis pro vestra victoria morte obcumbentis. Vbi triarii consurrexerunt integri, resurgentibus armis, nova ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum antepilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant. Hastisque ora fodientes, primo robore virorum caeso, per alios manipulos, velut inermes, prope intacti evasere; tantaque caede perripere cuneos, ut vix quartam partem relinquerent hostium. Sannites quoque, sub radicibus montis procul instructi, praebuere terrorem Latinis. Ceterum inter omnes cives sociosque praecipua laus ejus belli penes consules fuit: quorum alter omnes minas periculaque ab Diis superis inferisque in se unum vertit; alter ea virtute eoque consilio in proelio fuit, ut facile convenerit inter Romanos Latinosque, qui ejus pugnae memoriam posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset, ejus futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fuga se Minturnas contulerunt. Castra secundum proelium capta, multique mortales ibi vivi obpressi, maxime Campani. Decii corpus ne eo die inveniretur, nox quaerentes obpressit. Postero die inventum inter maximam hostium stragem, coopertum telis; funusque ei par morti, celebrante conlega, factum est. Illud adjiciendum videtur, licere consuli dictatorique et praetori, quum legiones hostium devoveat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana scripta civem, devovere. Si is homo, qui devotus est, moritur, probe factum videri: ni moritur, tum signum septem pedes altum, aut majus, in terram defodi, et piaculum hostiam caedi. Vbi illud signum defossum erit, eo magistratum Romanum descendere fas non esse. Sin autem sese devovere volet, si-

cuti Decius devovit; ni moritur, neque suum; neque publicum divinum pure faciet, qui sese devoverit. Vulcano arma sive cui alii Divo fovere volet, sive hostia sive quo alio volet, jus est. Telo, super quod stans consul precatus est, hostem potiri, fas non est: si potiat, Marti suovetaurilibus piaculum fieri.

XI. Haec, (etsi omnis divini humanique moris memoria abolevit, nova peregrinaque omnia priscis ac patriis praeferendo) haud ab re duxi, verbis quoque ipsis, ut tradita nuncupataque sunt, referre. Romanis post proelium demum factum Samnites venisse subsidio, exspectato eventu pugnae, apud quosdam auctores invenio. Latinis quoque ab Lavinio auxilium, dum deliberando terunt tempus, victis demum ferri coeptum. Et, quum jam portis prima signa et pars agminis esset egressa, nuntio adlato de clade Latinorum, quum conversis signis retro in urbem rediretur, praetorem eorum nomine Milionium dixisse ferunt, *pro paullula via magnam mercedem Romanis esse solvendam.* Qui Latinorum pugnae superfuerant, multis itineribus dissipati, quum se in unum conglobassent, Vescia urbs eis receptaculum fuit. Ibi in consiliis Numisius imperator eorum, adfirmando, *communem vere Martem belli utramque aciem pari caede prostravisse, victoriaeque nomen tantum penes Romanos esse, ceteram pro victis fortunam et illos gerere: funesia duo consulum praetoria, alterum parricidio filii, alterum consulis devoti caede; trucidatum exercitum omnem; caesos hastatos principesque; stragem et ante signa et post signa factam; triarios postremo rem restituisse.* Latinorum etsi pariter adcisae copiae sunt, tamen subplemento vel Latium propius esse, vel Volscos, quam Romam. Itaque, si
videa-

videatur eis, se, ex Latinis et ex Volscis populis juventute prope excita, rediturum infestio exercitu Capuam esse; Romanosque, nihil minus quam proelium exspectantes, nec opinato adventu percussurum. Fallacibus literis circa Latium nomenque Volscum missis, quia, qui non interfuerant pugnae, ad credendum temere faciliores erant, tumultuarius undique exercitus raptim conscriptus convenit. Huic agmini Torquatus consul ad Trifanum (inter Sinuessam Minturnasque is locus est) obcurrit. Prius, quam castris locus caperetur, sarcinis utrimque in acervum coniectis, pugnatum debellatumque est. Adeo enim adiciat res sunt, ut consuli, victorem exercitum ad depopulandos agros eorum ducenti, dederent se omnes Latini, deditionemque eam Campani sequerentur. Latinum Capuaque agro mulctati. Latinus ager, Privernati addito agro, et Falernus, qui populi Campani fuerat, usque ad Vulturnum flumen, plebi Romanae dividitur. Bina in Latino jugera, ita ut dodrantem ex Privernati complerent, data; terna in Falerno, quadrantibus etiam pro longinquitate adiectis. Extra poenam fuere Latinorum Laurentes Campanorumque equites, quia non desciverant. Cum Laurentibus renovari foedus iustum. Renovaturque ex eo quotannis post diem decimum Latinarum. Equitibus Campanis civitas data: monumentoque ut esset, aeneam tabulam in aede Castoris Romae fixerunt. Vectigal quoque eis Campanus populus iustus pendere in singulos quotannis (fuere autem mille et sexcenti) denarios nummos quadringenos quinquagenos.

XII. Ita bello gesto, praemiis poenaque pro cuiusque merito persolutis, T. Manlius Romam rediit: cui venienti seniores tantum

obviam exisse constat; juventutem, et tunc, et omni vita deinde, averfatam eum execratamque. Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium incursionem fecerunt. Manlius consul, quia ipse per valetudinem id bellum exsequi nequiverat, dictatorem L. Papi-rium Crassum, qui tum forte erat praetor, dixit: ab eo magister equitum L. Papirius Cursor dictus. Nihil memorabile adversus Antiates ab dictatore gestum est, quum aliquot menses stativa in agro Antiati habuisset. Anno insigni victoria de tot ac tam potentibus populis, ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci, ita claro ad memoriam, imperio, subcessere consules Ti. Aemilius Mamercinus et Q. Publilius Philo; neque in similem materiam rerum, et ipsi aut suarum rerum, aut partium in re publica magis, quam patriae, memores. Latinos, ob iram agri amissi rebellantes, in campis Fene-tanis fuderunt castrisque exuerunt. Ibi Publilio, cujus ductu auspicioque res gestae erant, in deditionem accipiente Latinos populos, quorum ibi juvenus caesa erat, Aemilius ad Pedum exercitum duxit. Pedanos tuebatur Tiburs, Praenestinus Veliternusque populus: venerant et ab Lauinio Antioque auxilia. Vbi quum proeliis quidem superior Romanus esset, ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum populorum, quae urbi adjuncta erant, integer labor restaret; bello infecto repente omisso, consul, quia conlegae decretum triumphum audivit, ipse quoque triumphante victoriam flagitator Romam rediit. Quae cupiditate obfensis Patribus, negantibusque, nisi Pedito capto aut dedito, triumphum, hinc alienatus ab senatu Aemilius seditiosis tribunatibus similem deinde consulatum gessit. Nam

neque, quoad fuit consul, criminari apud populum Patres desistit; conlega haudquaquam adversante, quia et ipse de plebe erat: (materiam autem praebat criminibus ager in Latino Falernoque agro maligne plebei divisus) et, postquam senatus, finire imperium consulibus cupiens, dictatorem adversus rebellantes Latinos dici iussit, Aemilius, cuius tum fasces erant, conlegam dictatorem dixit: ab eo magister equitum Junius Brutus dictus. Dictatura popularis et orationibus in Patres criminosis fuit, et quod tres leges secundissimas plebei, adversas nobilitati, tulit: unam, ut plebiscita omnes Quirites tenerent: alteram, ut legum, quae comitiis centuriatis ferrentur, ante initum subfragium Patres auctores fierent: tertiam, ut alter utique ex plebe, quum eo ventum sit, ut utrumque plebejum consulem fieri liceret, censor crearetur. Plus eo anno domi adceptum cladis ab consulibus ac dictatore, quam ex victoria eorum bellicisque rebus foris auctum imperium, Patres credebant.

XIII. Anno insequenti, L. Furio Camillo, C. Maenio consulibus, quo insignitius omiffa res Aemilio, superioris anni consuli, exprobraretur, Pedum armis virisque et omni vi expugnandum ac delendum senatus fremit; coactique novi consules, omnibus eam rem praeverti, proficiscuntur. Jam Latio is status erat rerum, ut neque bellum neque pacem pati possent. Ad bellum opes deerant: pacem ob agri adempti dolorem adspernabantur. Mediis consiliis standum videbatur, ut oppidis se tenerent; ne lacesfitus Romanus causam belli haberet; et, si cujus oppidi obsidio nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium obsessis ferretur. Neque tamen, nisi admo-

dum a paucis populis, Pedani adjuti sunt. Tiburtes Praenestinique, quorum ager prior erat, Pedum pervenere. Aricinos Laviniosque et Veliternos, Antiatibus Volscis se conjungentes, ad Asturae flumen Maenius, inprovise adortus, fudit. Camillus ad Pedum cum Tiburtibus, maxime valido exercitu, majore mole, quamquam aeque prospero eventu, pugnat. Tumultum maxime repentina inter proelium eruptio oppidanorum fecit: in quos parte exercitus conversa, Camillus non compulit solum eos intra moenia, sed eodem etiam die, quum ipsos auxiliaque eorum perculisset, oppidum scalis cepit. Placuit inde, jam majore conatu animoque ab unius expugnatione urbis ad perdomandum Latium victorem circumducere exercitum. Nec quiescere ante, quam, expugnando aut in deditio-nem adiciendo singulas urbes, Latium omne subegere. Praesidiis inde dispositis per recepta oppida, Romam ad destinatum omnium consensu triumphum decesserunt. Additus triumpho honos, ut statuae equestres eis, rara illa aetate res, in foro ponerentur. Prius, quam comitiis in insequentem annum consules rogarent, Camillus de Latinis populis ad senatum retulit, atque ita disseruit: *Patres conscripti, quod bello armisque in Latio agendum fuit, id jam Deum benignitate ac virtute militum ad finem venit. Caesi ad Pedum Asturamque sunt exercitus hostium; oppida Latina omnia, et Antium ex Volscis, aut vi capta, aut recepta in deditio-nem, praesidiis tenentur vestris. Reliqua consultatio est, quoniam rebel-lando saepius nos sollicitant, quoniam modo perpetua pace quietos obtineamus. Dii immortales ita vos potentes hujus consilii fecerunt, ut, sit Latium deinde, an non sit, in vestra manu pa-*

sue-

suerint. Itaque pacem vobis, quod ad Latinos adinet, parare in perpetuum, vel saeviendo, vel ignoscendo, potestis. Vultis crudeliter consulere in deditos victosque? licet delere omne Latium, vastas inde solitudines facere, unde sociali egregio exercitu per multa bella magna- que saepe usi estis. Vultis exemplo majorum augere rem Romanam, victos in civitatem ad- cipiendo? materia crescendi per summam glo- riam subpeditat. Certe id firmissimum longe imperium est, quo obedientes gaudent. Sed ma- turato opus est, quidquid statuere placet. Tot populos inter spem metumque suspensos animi habetis: et vestram itaque de eis curam quam primum absolvi, et illorum animos, dum ex- spectatione stupent, seu poena, seu beneficio, praecocupari oportet. Nostrum fuit efficere, ut omnium rerum vobis ad consulendum potestas esset: vestrum est decernere, quod optimum vo- bis rei publicae sit.

XIV. Principes senatus relationem con- sulis de summa rerum laudare; sed, quum aliorum causa alia esset, ita expediri posse consilium, dicere, ut pro merito cujusque sta- tueretur, si de singulis nominatim referrent populis. Relatum igitur de singulis decre- tumque. Lanuvinis civitas data sacraque sua reddita cum eo, ut aedes lucusque Sospitae Junonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. Aricini Nomentani- que et Pedani eodem jure, quo Lanuvini, in civitatem adcepti. Tusculanis servata civitas, quam habebant; crimenque rebellionis a pu- blica fraude in paucos auctores versum. In Veliternos, veteres cives Romanos, quod to- ties rebellassent, graviter saevitum: et muri dejecti, et senatus inde abductus, iussique trans Tiberim habitare: ut ejus, qui cis Ti-
berina

berim deprehensus esset, usque ad mille pondō clarigatio esset, nec prius, quam aere persoluto, is, qui cepisset, extra vincula captum haberet. In agrum senatorum coloni missi: quibus adscriptis, speciem antiquae frequentiae Velitrae receperunt. Et Antium nova colonia missa cum eo, ut Antiatibus permitteretur, si et ipsi adscribi coloni vellent. Naves inde longae abactae, interdictumque mari Antiati populo est, et civitas data. Tiburtes Praenestinique agro mulctati, neque ob recens tantum rebellionis, commune cum aliis Latinis, crimen, sed quod, taedio imperii Romani, cum Gallis, gente efferata, arma quondam confocialsent. Ceteris Latinis populis connubia commerciaque et concilia inter se ademerunt. Campanis, equitum honoris causa, quia cum Latinis rebellare nolissent, Fundanisque et Formianis, quod per fines eorum tuta pacataque semper fuisset via, civitas sine subfragio data. Cumanos Suesulanosque ejusdem juris conditionisque, cujus Capuam, esse placuit. Naves Antiatum partim in navalia Romae subductae, partim incensae, rostrisque earum subgestum, in foro exstructum, adornari placuit: Rostraque id templum appellatum.

XV. C. Sulpicio Longo, P. Aelio Paeto consulibus, quum omnia non opes magis Romanae, quam beneficiis parta gratia bona pace obtineret, inter Sidicinos Auruncosque bellum ortum. Aurunci, a T. Manlio consule in deditionem adcepti, nihil deinde moverant: eo petendi auxilii ab Romanis causa justior fuit. Sed prius, quam consules ab Vrbe (jufferat enim senatus defendi Auruncos) exercitum educerent, fama adfertur, Auruncos metu oppidum deseruisse, profugosque cum conjugibus

jugibus ac liberis Sueffam communisse, quae nunc Aurunca adpellata; moenia antiqua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. Ob ea infensus consulibus senatus, quorum cunctatione proditi focii essent, dictatorem dici iussit. Dicitur C. Claudius Regillensis, magistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. Religio inde injecta de dictatore; et, quum augures vitio creatum videri dixissent, dictator magisterque equitum se magistratu abdicarunt. Eo anno Minucia Vestalis, suspecta primo propter mundio rem iusto cultum, infimilata deinde apud pontifices ab indice seruo, quum decreto eorum iussa esset sacris abstinere, familiamque in potestate habere; facto iudicio, viva sub terram ad portam Collinam, dextra via strata defossa Scelerato campo. Credo, ab incesto id ei loco nomen factum. Eodem anno Q. Publilius Philo praetor primum de plebe, adversante Sulpicio consule, qui negabat, rationem ejus se habiturum, est factus; senatu, quum in summis imperiis id non obtinuisset, minus in praetura tendente.

XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso, K. Duilio consulibus, Ausonum magis novo, quam magno bello fuit insignis. Ea gens Calles urbem incolebat. Sidicinis finitimis arma conjunxerat; unoque proelio haud sane memorabili duorum populorum exercitus fusus, propinquitate urbium et ad fugam pronior, et in fuga ipsa tutior fuit. Nec tamen omissa ejus belli cura Patribus, quia toties jam Sidicini aut ipsi moverant bellum, aut moventibus auxilium tulerant, aut causa armorum fuerant. Itaque omni ope adnisi sunt, ut maximum ea tempestate imperatorem M. Valerium Corvum consulem quartum facerent. Conlega additus Corvo M. Atilius Regulus; et,

et, ne forte casu erraretur, petatum ab consulibus, ut extra fortem Corvi ea provincia esset. Exercitu victore a superioribus consulibus adcepto, ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus, quum hostes, ab superioris etiam certaminis memoria pavidos, clamore atque impetu primo fudisset; moenia ipsa obpugnare est adgressus. Et militum quidem is erat ardor, ut jam inde cum scalis subcedere ad muros vellent evasurosque contenderent. Corvus, quia id arduum factum erat, labore militum potius, quam periculo, peragere inceptum voluit. Itaque aggerem et vineas egit, turresque muro admovit: quarum usum forte oblata obportunitas praevertit. Namque M. Fabius, captivus Romanus, quum, per negligentiam custodum festo die vinculis ruptis, per murum inter opera Romanorum, religata ad pinnam muri recte suspensus, manibus se demisset; perpulit imperatorem, ut vino epulisque sopitos hostes adgrederetur. Nec majore certamine capti cum urbe Aufones sunt, quam acie fusi erant. Praeda captiva ingens est: praesidioque inposito Calibus reductae Romam legiones. Consul ex senatus consulto triumphavit; et, ne Atilius expers gloriae esset, iussi ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum. Dictatorem ante ex senatus consulto comitorum habendorum causa dixerunt L. Aemilium Mamercinum. Is magistrum equitum Q. Publilium Philomen dixit. Dictatore comitia habente, consules creati sunt T. Veturius, Sp. Postumius. Esti belli pars cum Sidicinis restabat; tamen, ut beneficio praevenirent desiderium plebis, de colonia deducenda Cales retulerunt: factoque senatus consulto, ut duo millia quingenti homines eo scriberentur, triumviros coloniae dedu-

deducendae agroque dividendo creaverunt K. Duilium, T. Quinctium, M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules, a veteribus exercitu adcepto, ingressi hostium fines, populando usque ad moenia atque urbem pervernerunt. Ibi quia, ingenti exercitu comparato, Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi eni se videbantur, et Samnium fama erat conciri ad bellum: dictator ab consulibus ex auctoritate senatus dictus P. Cornelius Rufinus; magister equitum M. Antonius. Religio deinde incessit, vitio eos creatos; magistratuque se abdicaverunt: et, quia pestilentia insequuta est, velut omnibus eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit. Ab interregno inito per quintum demum interregem M. Valerium Corvum creati consules A. Cornelius iterum et Cn. Domitius. Tranquillis rebus, fama Gallici belli pro tumultu valuit, ut dictatorem dici placeret. Dictus M. Papirius Crassus, et magister equitum P. Valerius Publicola. A quibus quum delectus intentius, quam adversus finitima bella, haberetur; exploratores missi adtulerunt, quieta omnia apud Gallos esse. Samnium quoque jam alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat. Eo ex agro Sidicino exercitus Romanus non est deductus. Ceterum Samnites bellum Alexandri Epirensis in Lucanos traxit. Qui duo populi adversus regem, exsensionem a Paeto facientem, signis conlatis pugnaverunt. Eo certamine superior Alexander, incertum qua fide culturus, si perinde cetera processissent, pacem cum Romanis fecit. Eodem anno census actus, novique cives censi. Tribus propter eos additae Maecia et Scaptia: censores addiderunt Q. Publilius Philo, Sp. Postumius. Romani facti Acerrani, lege ab L. Papirio praes-

praetore lata, qua civitas sine subfrágio data. Haec eo anno domi militiaeque gesta. XVIII. Foedus infequens annus seu intemperie coeli, seu humana fraude fuit. M. Claudio Marcello, C. Valerio consulibus. Flac-cum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum, in eo, parvi re-fert, quid veri sit. Illud pervelim, (nec omnes auctores sunt) proditum falso esse, venenis absumtos. quorum mors infamem annum pe-stilentia fecerit. Sicut proditur tamen res; ne cui auctorum fidem abrogaverim, expo-nenda est. Quum primores civitatis similibus morbis eodemque ferme omnes eventu more-rentur; ancilla quaedam ad Q. Fabium Ma-ximum aedilem curulem, indicaturam se cau-sam publicae pestis, professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futurum noxae indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt: consensuque ordinis fi-des iudici data. Tum patefactum, muliebri fraude civitatem premi, matronasque ea ve-nena coquere; et, si sequi extemplo velint, manifesto apprehendi posse. Sequuti indicem, et coquentes quasdam medicamenta, et recon-dita alia, invenerunt. Quibus in forum de-latis, et ad viginti matronis, apud quas de-prehensa erant, per viatorem aditis: duae ex eis, Cornelia ac Sergia, patriciae utraque gentis, quum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere jus-sae, ut se falsum commentam arguerent; spa-tio ad colloquendum sumto, quum, submoto populo, in conspectu omnium rem ad cete-ras retulissent; haud abnuentibus et illis bi-bere, epoto medicamento, suamet ipsae frau-de omnes interierunt. Comprehen-sae extem-plo earum comites magnum numerum matro-narum

narum indicaverunt: ex quibus ad centum septuaginta damnatae. Neque de beneficiis ante eam diem Romae quaesitum est. Prodigii ea res loco habita, captisque magis mentibus, quam consceleratis, similis visa. Itaque; memoria ex annalibus repetita, in secessionibus quondam plebis clavum ab dictatore fixum, alienatasque discordia mentes hominum eo piaculo compotes sui fecisse, dictatorem clavi figendi causa creari placuit. Creatus Cn. Quinctilius magistrum equitum L. Valerium dixit: qui, fixo clavo, magistratu se abdicaverunt.

XIX. Creati consules L. Papius Crassus iterum, L. Plantius Venno. Cujus principio anni legati ex Volscis Fabraterni et Lucani Romam venerunt, orantes, ut in fidem reciperentur. Si a Samnitium armis defensi essent, se sub imperio populi Romani fideliter atque obedienter futuros. Missi tum ab senatu legati, denuntiatumque Samnitibus, ut eorum populorum finibus vim abstinerent. Valuitque ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites, quam quia nondum parati erant ad bellum. Eodem anno Privernas bellum initum: cujus socii Fundani, dux etiam fuit Fundanus, Vitruvius Vaccus; vir non domi solum, sed etiam Romae, clarus. Aedes fuere in Palatio ejus, quae Vacci prata, diruto aedificio publicatoque solo, adpellata. Adversus hunc, vastantem effuse Setinum Norbanumque et Coranum agrum, L. Papius profectus, haud procul castris ejus consedit. Vitruvio nec, ut vallo se teneret adversus validiorem hostem, sana constare mens, nec, ut longius a castris dimicaret, animus subpetere. Vix tota extra portam castrorum explicata acie, fugam magis retro, quam pro-

lium aut hostem, spectante milite, sine consilio, sine audacia depugnat: et ut levi momento nec ambigue est victus; ita, brevitatem ipsa loci facillime receptu in tam propinqua castra, haud aegre militem a multa caede est tutatus: nec fere quisquam in ipso certamine, pauci in turba fugae extremae, quum in castra rue-
rent, caeli; primisque tenebris Privernum inde petendum agmine trepido, ut muris potius, quam vallo, sese tutarentur. A Priverno Plautius alter consul, pervastatis passim agris praedaeque abacta, in agrum Fundanum exercitum inducit. Ingredientem fines senatus Fundanorum obcurrit: *negant, se pro Vitruvio sectamque ejus sequentis precatum venisse, sed pro Fundano populo; quem extra culpam belli esse, ipsum Vitruvium judicasse, quum receptaculum fugae Privernum habuerit, non patriam Fundos. Priverni igitur hostes populi Romani quaerendos persequendosque esse, qui simul a Fundanis ac Romanis, utriusque patriae inimicos, defecerint. Fundanis pacem esse, et animos Romanos, et gratam memoriam adceptae civitatis. Orare se consulem, ut bellum ab inimico populo abstineat: agros, urbem, corpora ipsorum conjugumque ac liberorum suorum, in potestate populi Romani esse futuraque.* Conlaudatis Fundanis, consul, literisque Romanam missis, in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. Prius animadversum in eos, qui capita conjurationis fuerant, a consule scribit Claudius: ad trecentos quinquaginta ex conjuratis vinctos Romam missos; eamque deditioem ab senatu non adceptam, quod egentium atque humilium poena defungi velle Fundanum populum censuerint.

XX. Privernum duobus consularibus exercitibus quum obsideretur, alter consul comitio-

tiorum causa Romam revocatus. Carceres eo anno in circo primum statuti. Nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus Gallici fama atrox invasit, haud ferme unquam neglecta Patribus. Extemplo igitur consules novi, L. Aemilius Mamercinus et C. Plautius, eo ipso die, Kalendis Quinctilibus, quo magistratum inierunt, comparare inter se provincias iussi; et Mamercinus, cui Gallicum bellum evenerat, scribere exercitum sine ulla vacationis venia. Quin opificum quoque vulgus et fellularii, minime militiae idoneum genus, exciti dicuntur; Vejosque ingens exercitus contractus, ut inde obviam Gallis iretur. Longius discedi, ne alio itinere hostis falleret ad Urbem incedens, non placuit. Paucos deinde post dies, satis explorata temporis ejus quiete, a Gallis Privernum omnis conversa vis. Duplex inde fama est: alii vi captam urbem, Vitruviumque vivum in potestatem venisse: alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos se in deditioem consulis, caducum praefidentes, permisisse, auctores sunt, Vitruviumque ab suis traditum. Senatus, de Vitruvio Privernatibusque consultus, consulem Plautium, dirutis Priverni muris praesidioque valido inposito, ad triumphum arcessit; Vitruvium in carcerem adservari iussit, quoad consul redisset; tum verberatum necari. Aedes ejus, quae essent in Palatio, diruendas, bona Semoni Sanco censuerunt consecranda: quodque aeris ex eis redactum est, ex eo aenei orbes facti, positi in sacello Sanci versus aedem Quirini. De senatu Privernate ita decretum, ut, qui senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege eadem, qua Veliterni, habitaret. His ita decretis, usque ad triumphum Plautii silen-

tium de Privernatibus fuit: post triumphum consul, necato Vitruvio locisque ejus noxae, apud fatiatis jam suppliciiis nocentium tutam mentionem de Privernatibus ratus; *Quoniam auctores defectionis, inquit, meritas poenas et ab Diis immortalibus et a vobis habent, Patres conscripti, quid placet de innoxia multitudine fieri? Equidem, etsi meae partes exquirendae magis sententiae, quam dandae sunt, tamen, quum videam, Privernates vicinos Samnitibus esse, unde nunc nobis incertissima pax est; quam minimum irarum inter nos illosque relinqui velim.*

XXI. Quum ipsa per se res anceps esset, prout cujusque ingenium erat, atrocius mitiusve suadentibus; tum incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis conditionis, in qua natus esset, quam praesentis necessitatis, memor: qui, interrogatus a quodam tristioris sententiae auctore, *quam poenam meritos Privernates censeret? eam, inquit, quam merentur, qui se libertate dignos censerent.* Cujus quum feroci responso infestiores factos videret consul eos, qui ante Privernatium causam inpugnabant; ut ipse benigna interrogatione mitius responsum eliceret, *Quid, si poenam, inquit, remittimus vobis, qualem nos pacem vobiscum habituros speremus? Si bonam dederitis, inquit, et fidam et perpetuam: si malam, haud diuturnam.* Tum vero minari, *nec id ambigue, Privernatem quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos populos: pars melior senatus ad meliora responsum trahere et dicere, Viri et liberi vocem auditam. An credi posse, ullum populum aut hominem denique, in ea conditione, cujus eum poeniteat, diutius, quam necesse sit, mansurum? Ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint: neque eo loco, ubi servitutem esse velint, fidem*
spe-

sperandam esse. In hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos, idemdem ad principes sententiarum consulares, uti exaudiri posset a pluribus, dicendo, *Eos demum, qui nihil, praeterquam de libertate, cogitent, dignos esse, qui Romani fiant.* Itaque et in senatu causam obtinere, et ex auctoritate Patrum latum ad populum est, ut Privernatibus civitas daretur. Eodem anno Anxur trecenti in coloniam missi sunt: bina jugera agri adceperunt.

XXII. Sequutus est annus nulla re bellidomive insignis, P. Plautio Procuro, P. Cornelio Scapula consulibus; praeterquam quod Fregellas (Sidicinorum is ager, deinde Volscorum fuerat) colonia deducta; et populo visceratio data a M. Flavio in funere matris. Erant, qui, per speciem honorandae parentis, meritam mercedem populo solutam interpretarentur; quod eum, die dicta ab aedilibus, crimine stupratae matris familiae absolvisset. Data visceratio in praeteritam judicii gratiam honoris etiam ei causa fuit: tribunatumque plebei, proximis comitiis, absens petentibus praefertur. Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis sita est. Duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis erant oriundi. Cumani ab Chalcide Euboica originem trahunt. Classe, qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris ejus, quod adcolunt, potuere. Primo in insulas Aenariam et Pitheculas egressi, deinde in continentem ausi sedes transferre. Haec civitas, quum suis viribus, tum Samnitium infida adversus Romanos societate freta, sive pestilentiae, quae Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens, multa hostilia adversus Romanos, agrum Campanum Falernumque incolentes, fecit. Igitur, L. Cor-

nelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum consulibus, fetialibus Palaepolim ad res repetendas missis, quum relatum esset a Graecis, gente lingua magis strenua quam factis, ferox responsum; ex auctoritate Patrum populus Palaepolitaniis bellum fieri iussit. Inter consules provinciis comparatis, bello Graeci persequendi Publilio evenerunt; Cornelius altero exercitu Samnitibus, si qua se moverent, obpositus. Fama autem erat, defectioni Campanorum imminentes admoturos castra. Ibi optimum visum Cornelio stativa habere. Ab utroque consule, exiguam spem pacis cum Samnitibus esse, certior sit senatus.

XXIII. Publilius, duo millia Nolanorum militum et quatuor Samnitium, magis Nolanis cogentibus, quam voluntate Graecorum, recepta Palaepolim, miserat: Cornelius, delectum indictum a magistratibus, universum Samnium erectum, ac vicinos populos, Privernatem Fundanumque et Formianum, haud ambigue sollicitari. Ob haec quum legatos mitti placuisset prius ad Samnites, quam bellum fieret; responsum redditur ab Samnitibus ferox. Vltro iucufabant injurias Romanorum: neque eo negligentius ea, quae ipsis objicerentur, purgabant. *Haud ullo publico consilio auxiliove juvari Graecos: nec Fundanum Formianumve a se sollicitatos. Quippe minime poenitere se virium suarum, si bellum placeat. Ceterum non posse dissimulare, aegre pati civitatem Samnitium, quod Fregellas, ex Volscis captas dirutasque ab se, resituerit Romanus populus, coloniamque in Samnitium agro inposuerit, quam coloni eorum Fregellas adpellent. Eam se contumeliam injuriamque, ni sibi ab iis, qui fecerint, dematur, ipsos omni vi depulsuros esse.* Quum Romanus legatus ad disceptandum

dum eos ad communes socios atque amicos vocaret: *Quid perplexe agimus?* inquit. *Nostra certamina, Romani, non verba legatorum, nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrendum est, et arma et communis Mars belli decernet. Proinde inter Capuam Sueffulamque castra castris conferamus; et, Sannis Romanusue imperio Italiam regat, decernamus.* Legati Romanorum quum se, non quo hostis vocasset, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse respondissent; jam Publilius, inter Palaepolim Neapolimque loco obportune capto, diremerat hostibus societatem auxilii mutui, qua, ut quisque locus premeretur, inter se usi fuerant. Itaque quum et comitiorum dies instaret, et, Publilium, imminentem hostium muris, avocari ab spe capiendae in dies urbis, haud e re publica esset; actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut, quum Publilius Philo consulatu abisset, pro consule rem gereret, quoad debellatum cum Graecis esset. L. Cornelio (quia ne eum quidem in Samnium jam ingressum revocari ab impetu belli placebat) literae missae, ut dictatorem comitiorum causa diceret. Dixit M. Claudium Marcellum. Ab eo magister equitum dictus Sp. Postumius. Nec tamen ab dictatore comitia sunt habita, quia, vitiose creatus esset, in disquisitionem venit. Consulti augures, vitiosum videri dictatorem, pronuntiaverunt. Eam rem tribuni suspectam infamemque criminando fecerunt. *Nam neque facile fuisse id vitium nosci, quum consul oriens nocte silentio diceret dictatorem: neque ab consule cuiquam publice privatimve de ea re scriptum esse: nec quemquam mortalium exsistere, qui se vidisse aut audisse quid dicat, quod auspiciis dirimeret: neque augu-*

res divinare Romae sedentes potuisse, quid in castris consuli vitii obvenisset. Cui non adparere, quod plebejus dictator sit, id vitium auguribus visum? Haec aliaque ab tribunis nequidquam jactata. Tamen ad interregnum res redit: dilatisque alia atque alia de causa comitiis, quartusdecimus demum interrex L. Aemilius consules creat C. Poetelium, L. Papiarium Mugillanum. Curforem in aliis annalibus invenio.

XXIV. Eodem anno Alexandriam in Aegypto proditum conditam; Alexandrumque, Epiri regem, ab exfule Lucano interfectum, fortes Dodonaei Jovis eventu adfirmasse. Adcito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat, *caveret Acherusiam aquam Pandosiamque urbem: ibi fatis ejus terminum dari.* Eoque ocius transiit in Italiam, ut quam maxime procul abesset urbe Pandosia in Epiro et Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem in stagna inferna adcipit Thesprotius sinus. Ceterum (ut ferme fugiendo in media fata ruitur) quum saepe Brutias Lucanasque legiones fudisset; Heracleam Tarentinorum coloniam, Consentiam ex Lucanis, Sipontumque, Bruttiorum Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset urbes, et trecentas familias inlustres in Epirum, quas obsidum numero haberet, misisset: haud procul Pandosia urbe imminente Lucanis ac Bruttiis finibus tris tumulos, aliquantum inter se distantes, insedit; ex quibus incursiones in omnem partem agri hostilis faceret. Et ducentos ferme Lucanorum exfules circa se pro fidis habebat, ut pleraque ejus generis ingenia sunt, cum fortuna mutabilem gerentes fidem. Imbres continui, campis omnibus inundantes, quum interclusissent trifariam exercitum a mutuo inter

se auxilio, duo praesidia, quae sine rege erant, improviso hostium adventu obprimuntur: delectisque eis, ad ipsius obsidionem omnes conversi. Inde ab Lucanis exsilibus ad suos nuntii missi sunt: pactoque reditu promissum est, regem, aut vivum, aut mortuum, in potestatem duros. Ceterum cum delectis ipse, egregium facinus ausus, per medios erumpit hostes, et ducem Lucanorum cominus congressum obtruncat: contrahensque suos ex fuga palatos, pervenit ad amnem, ruinis recentibus pontis, quem vis aquae abstulerat, indicantem iter. Quem quum incerto vado transiret agmen, fessus metu ac labore miles, increpans nomen abominandum fluminis, *Jure Acherus vocaris*, inquit. Quod ubi ad aures accidit regis; adjecit extemplo animum fati suis; substititque dubius, an transiret. Tum Sotimus minister ex regis pueris, *quid in tanto discrimine periculi cunctaretur* interrogans, indicat, Lucanos insidiis quaerere locum. Quos ubi respexit rex procul grege facto venientes, stringit gladium, et per medium amnem transmittit equum. Jamque in vadum egressum eminus veruto Lucanus exsul transigit. Labsum inde cum inhaerente telo corpus exanime detulit annis in hostium praesidia. Ibi foeda laceratio corporis facta. Namque, praeciso medio, partem Consentiam misere: pars ipsis retenta ad ludibrium. Quae quum jaculis saxisque procul incessetur, mulier una, ultra humanarum irarum fidem faevienti turbae inmixta, ut parumper sustinerent precata, flens ait, *virum sibi liberosque captos apud hostes esse; sperare, corpore regio utcumque nulcato se suos redenturam*. Is finis lacerationi fuit. Sepultumque Consentiae, quod membrorum reliquum fuit, cura mulieris

unius: ossaque Metapontum ad hostes remissa; inde Epirum devecta ad Cleopatram uxorem sororemque Olympiadem: quarum mater Magni Alexandri altera, soror altera fuit. Haec de Alexandri Epirensis tristi eventu, quamquam Romano bello fortuna cum abstinuit, tamen, quia in Italia bella gessit, paucis dixisse satis sit.

XXV. Eodem anno lectisternium Romae, quinto post conditam urbem, iisdem, quibus ante, placandis habitum est Diis. Novi deinde consules iussu populi quum misissent, qui indicerent Samnitibus bellum; et ipsi majore conatu, quam adversus Graecos, cuncta parabant; et alia nova nihil tum animo tale agitantibus adcesserunt auxilia. Lucani atque Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque ad bellum pollicentes. Foedere ergo in amicitiam adcepti. Eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. Tria oppida in potestatem venerunt, Allifae, Callifae, Ruffrium: aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est pervastatus. Hoc bello tam prospere commisso, alteri quoque bello, quo Graeci obsidebantur, jam finis aderat. Nam, praeterquam quod, interseptis munimentis hostium, pars parti abscissa erat, foediora aliquanto intra muros iis, quibus hostis territabat, patiebantur; et velut capti a suis metipsis praesidiis, indigna jam liberis quoque ac conjugibus, et quae captarum urbium extrema sunt, patiebantur. Itaque quum, et a Tarento et a Samnitibus, fama esset, nova auxilia ventura, Samnitium plus, quam velent, intra moenia esse rebantur: Tarentinorum juventutem, Graeci Graccos, haud minus per quos Samniti Nolanoque, quam ut

Romanis hostibus resisterent, expectabant. Postremo levissimum malorum deditio ad Romanos visa. Charilaus et Nymphius, principes civitatis, communicato inter se consilio, partes ad rem agendam divisere, ut alter ad imperatorem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad praebendam opportunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui ad Publilium Philonem venit; et, *quod bonum, faustum, felix Palaepolitanis populoque Romano esset, tradere se, ait, moenia statuisse. Eo facto utrum ab se prodita, an servata, patria videatur, in fide Romana positum esse. Sibi privatim nec pacisci quidquam, nec petere: publice petere, quam pacisci, magis, ut, si subcessisset inceptum, cogitaret populus Romanus, potius cum quanto studio periculoque reditum in amicitiam suam esset, quam qua stultitia et temeritate de officio decessum.* Conlaudatus ab imperatore tria millia militum ad occupandam eam partem urbis, quam Samnites infidebant, adcepit: praesidio ei L. Quinctius tribunus militum praepositus.

XXVI. Eodem tempore et Nymphius praetorem Samnitium arte adgressus perpulerat, ut, quoniam omnis Romanus exercitus aut circa Palaepolim aut in Samnio esset, fineret se classe circumvehi ad Romanum agrum, non oram modo maris, sed ipsi urbi propinqua loca depopulaturum. Sed, ut falleret, nocte proficiscendum esse, extemploque naves deducendas. Quod quo maturius fieret, omnis juventus Samnitium, praeter necessarium urbis praesidium, ad litus missa. Vbi dum Nymphius in tenebris et multitudine semet ipsa impediens, sedulo aliis alia imperia turbans, terit tempus; Charilaus, ex composito ab focis in urbem receptus, quum summa urbis

Ro-

Romano milite inpleffet, tolli clamorem iuffit: ad quem Graeci, figno adcepto a principibus, quieverere. Nolani per averfam partem urbis via Nolam ferente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe, ut expeditior in praefentia fuga, ita foedior, poftquam periculo evaferunt, vifa, quippe qui inermes, nulla rerum fuarum non relicta inter hoftes, ludibrium non externis modo, fed etiam popularibus, fpoliati atque egentes domos rediere. Haud ignarus opinionis alterius, qua haec proditio ab Samnitibus facta traditur, quum auctoribus hoc dedi, quibus dignius credi eft; tum foedus Neapolitanum (eo enim deinde fumma rei Graecorum venit) fimilius vero facit, ipfos in amicitiam rediffe. Publilio triumphus decretus; quod fatis credebatur, obfifione domitos hoftes in fidem veniffe. Duo fingularia haec ei viro primum contigere; prorogatio imperii non ante in ullo facta, et acto honore triumphus.

XXVII. Aliud fubinde bellum cum alterius orae Graecis exortum. Namque Tarentini, quum rem Palaepolitanam vana fpe auxilii aliquamdiu fufinuiffent, poftquam Romanos urbe potitos adcepere, velut deftituti, ac non qui ipfi deftituiffent, increpare Palaepolitanos: ita atque invidia in Romanos furere; eo etiam, quod Lucanos et Apulos (nam utraque eo anno focietas coepta eft) in fidem populi Romani veniffe adlatum eft. *Quippe propemodum perventum ad fe effe, jamque in eorem fore, ut Romani aut hoftes, aut domini habendi fuit. Discrimen profecto rerum fuarum in bello Samnitium eventuque ejus verti. Eam folam gentem reflare, nec eam ipfam fatis validam, quando Lucanus defecerit. Quem revocari adhuc impellique ad abolendam focietatem*

tem Romanam posse, si qua ars serendis discordiis adhibeatur. Haec consilia quum apud cupidos rerum novandarum, valuissent; ex juventute quidam Lucanorum pretio adsciti, clari magis inter populares, quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis, quum corpora nuda intulissent in civium coetum, vociferati sunt, se, quod castra Romana ingredi ausi essent, a consule virgis caesos ac prope securi percussos esse. Deformis suapte natura res quum speciem injuriae magis, quam doli, prae se ferret, concitati homines cogunt clamore suo magistratus senatum vocare: et alii, circumstantes concilium, bellum in Romanos poscunt: alii ad concitandam in arma multitudinem agrestium discurrunt: tumultuque etiam sanos consternante animos, decernitur, ut societas cum Samnitibus renovaretur; legati que ad eam rem mittuntur. Repentina res quia quam causam nullam, tam ne fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et obsides dare, et praesidia in loca munita accipere, caeci fraude et ira nihil recusarunt. Dilucere deinde brevi fraus coepit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum commigravere: sed, amissa omni de se potestate, nihil ultra, quam ut poeniteret frustra, restabat.

XXVIII. Eo anno plebi Romanae velut aliud initium libertatis factum est, quod necti deserunt: mutatum autem jus ob unius feneratoris simul libidinem, simul crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit: cui quum se C. Publilius ob aes alienum paternum nexum dedisset; quae aetas formaque misericordiam elicere poterat, ad libidinem et contumeliam animum accenderunt: et, florem aetatis ejus fructum adventicium crediti ratus, primo perlicere adolescentem sermone incesto est conatus;

tus: dein, postquam adspernabantur flagitium aures, minus territare atque idemtidem admonere fortunae: postremo, quum ingenuitatis magis, quam praesentis conditionis, memorem videret, nullari jubet, verberaque adferri. Quibus laceratus juvenis, quum se in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque conquerens feneratoris; ingens vis hominum, quum aetatis miseratione atque indignitate injuriae adensa, tum suae conditionis liberumque suorum respectu, in forum atque inde, agmine facto, ad curiam concurrat: et quum consules, tumultu repentino coacti, senatum vocarent; introeuntibus in curiam Patribus laceratum juvenis tergum procumbentes ad singulorum pedes ostentabant. Victum eo die ob inpotentem injuriam unius ingens vinculum fidei: iussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset, donec poenam lueret, in compedibus aut in nervo teneretur: pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium esset. Ita nexi soluti; cautumque in posterum, ne necerentur.

XXIX. Eodem anno, quum satis per se ipsum Samnitium bellum et defectio repens Lucanorum auctoresque defectionis Tarentini sollicitos haberent Patres, adcessit, ut et Vestinus populus Samnitibus sese conjungeret. Quae res sicut eo anno sermonibus magis passim hominum jactata, quam in publico ullo concilio est; ita insequentis anni consulibus, L. Furio Camillo iterum, Junio Bruto Scaevae, nulla prior potiorque visa est, de qua ad senatum referrent. Et quamquam nova res erat, tamen tanta cura Patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent; ne aut inpunitas eorum lascivia superbiaque,
aut

aut bello poenae expetitae metu propinquo atque ira concirent finitimos populos. Et erat genus omne abunde bello Samnitibus par, Marfi Pelignique et Marrucini: quos, si Vestinus adtingeretur, omnes habendos hostes. Vicit tamen pars, quae in praesentia videri potuit majoris animi, quam consilii: sed eventus docuit, fortes Fortunam juvare. Bellum ex auctoritate Patrum populus adversus Vestinos iussit. Provincia ea Bruto, Sannium Camillo forte evenit. Exercitus utroque ducti et cura tuendorum finium hostes prohibiti conjungere arma. Ceterum alterum consulem L. Furium, cui major moles rerum inposita erat, morbo gravi implicatum fortuna bello subtraxit: iussusque dictatorem dicere rei gerendae causa, longe clarissimum bello ea tempestate dixit L. Papirium Cursorem; a quo Q. Fabius Maximus Rullianus magister equitum est dictus: par nobile rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilior. Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum, nec usquam vario eventu, gestum est. Nam et pervastavit agros, et, populando atque urendo tecta hostium sataque, in aciem invitos extraxit: et ita proelio uno adcidit Vestinorum res, haudquaquam tamen incruento milite suo, ut non in castra solum refugerent hostes, sed, jam ne vallo quidem ac fossis freti, dilaberentur in oppida, situ urbium moenibusque se defensuri. Postremo oppida quoque vi expugnare adortus, primo Cutinam ingenti ardore militum aut vulnerum ira, quod haud lere quisquam integer proelio excefferat, scalis cepit: deinde Cingiliam. Vtriusque urbis praedam militibus, quod eos neque portae, neque muri hostium arcuerant, concessit.

XXX. In Sannium incertis itum auspiciis est: cujus rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit. Namque Papirius dictator, a pullario monitus, quum ad auspiciam repetendum Romam proficisceretur, magistro equitum denuntiavit; ut sese loco teneret, neu, absente se, cum hoste manum confereret. Fabius quum post profectionem dictatoris per exploratores comperisset, perinde omnia soluta apud hostes, ac si nemo Romanus in Samnio esset; seu ferox adolescens indignitate adensus, quod omnia in dictatore viderentur reposita esse, seu occasione bene gerendae rei inductus, exercitu instructo paratoque profectus ad Imbrinium, (ita vocant locum) acie cum Samnitibus confligit. Ea fortuna pugnae fuit, ut nihil relictum sit, quo, si adfuisset dictator, res melius geri potuerit: non dux militi, non miles duci defuit. Eques etiam, auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquoties inpetu capto percurrere non poterat hostium agmen, detraxit frenos equis; atque ita concitatos calcaribus permisit, ut fustinere eos nulla vis posset. Per arma, per viros late stragem dedere. Sequutus pedes inpetum equitum, turbatis hostibus intulit signa. Viginti millia hostium caesa eo die traduntur. Auctores habeo, bis cum hoste signa conlata, dictatore absente, bis rem egregie gestam. Apud antiquissimos scriptores una haec pugna invenitur: in quibusdam annalibus tota res praetermissa est. Magister equitum, ut ex tanta caede, multis potitus spoliis, congesta in ingentem acervum hostilia arma subdito igne concremavit: seu votum id Deorum cupiam fuit; seu credere libet Fabio auctori, eo factum, ne suae gloriae fructum dictator caperet,

peret, nomenque ibi scriberet, aut spolia in triumpho ferret. Literae quoque de re prospere gesta ad senatum, non ad dictatorem, missae, argumentum fuere minime cum eo communicantis laudes. Ita certe dictator id factum adcepit, ut, laetis aliis victoria parta, prae se ferret iram tristitiamque. Misso itaque repente senatu, se ex curia proripuit: tum vero, non Samnitium magis legiones, quam majestatem dictatoriam et disciplinam militarem, a magistro equitum victam et everfam dictitans, si illi inpune spretum imperium fuisset. Itaque plenus minarum iraeque profectus in castra, quum maximis itineribus isset, non tamen praevenire famam adventus sui potuit. Praecucurrerant enim ab Urbe, qui nuntiarent, dictatorem avidum poenae venire, alternis paene verbis T. Manlii factum laudantem.

XXXI. Fabius, concione extemplo advocata, obtestatus milites est, *ut, qua virtute rem publicam ab infestissimis hostibus defendissent, eadem se, cujus ductu auspicioque vicissent, ab inpotenti crudelitate dictatoris tutarentur. Venire amentem invidia, iratum virtuti alienae felicitatique; furere, quod, se absente, res publica egregie gesta esset: malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites, quam Romanos, victoriam esse. Imperium dictitare spretum, tamquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugnatum doleat: et tunc invidia impedire virtutem alienam voluisse, cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus, ne, se absente, moveri possent: et nunc id furere, id aegre pati, quod sine L. Papirio, non inermes, non manci milites fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit, ac non ad censum dictatoris. Quid illum facturum fuisse, si, quod*

belli casus ferunt Marsque communis, adversa pugna evenisset; qui sibi, devictis hostibus, re publica bene gesta, ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, subplicium magistro equitum minetur? Neque illum magistro equitum infestiores, quam tribunis militum, quam centurionibus, quam militibus esse. Si possit, in omnes saevituum fuisse: quia id nequeat, in unum saevire. Etiam invidiam, tamquam ignem, summa petere; in caput consilii, in ducem incurrere. Si se simul cum gloria rei gestae exstinxisset, tunc victorem, velut in capto exercitu dominantem, quidquid licuerit in magistro equitum, in militibus aufurum. Proinde adessent in sua causa omnium libertati. Si consensum exercitus eundem, qui in proelio fuerit, in tuenda victoria videat, et salutem unius omnibus curae esse; inclinaturum ad clementiorem sententiam animum. Postremo se vitam fortunamque suas illorum fidei virtutisque permittere.

XXXII. Clamor e tota concione ortus, uti bonum animum haberet: neminem illi vim adlaturum, salvis legionibus Romanis. Haud multo post dictator advenit: classicoque extemplo ad concionem advocavit. Tum, silentio facto, praeco Q. Fabium magistrum equitum citavit. Qui simul ex inferiore loco ad tribunal adcessit; tum dictator, *Quaero, inquit, de te, Q. Fabi, quum summum imperium dictatoris sit, pareantque ei consules, regia potestas, praetores iisdem auspiciis, quibus consules, creati; aequum censeas necne, magistrum equitum dicto audientem esse? Itemque illud interrogo, quum me incertis auspiciis profectum ab domo scirem, utrum mihi turbatis religionibus res publica in discrimen committenda fuerit, an auspicia repetenda, ne quid dubiis Diis agerem?*

rem? Simul illud, quae dictatori religio impedimento ad rem gerendam fuerit, num ea magister equitum solutus ac liber potuerit esse? Sed quid ego haec interrogo? quum, si ego tacitus abissem, tamen tibi ad voluntatis interpretationem meae dirigenda tua sententia fuerit. Quin tu respondes, vetuerimne, te quidquam rei, me absente, agere? vetuerimne, signa cum hostibus conferre? Quo tu imperio meo spreto, incertis auspiciis, turbatis religionibus, adversus morem militarem disciplinamque majorum et numen Deorum, ausus es cum hoste configere. Ad haec, quae interrogatus es, responde, extra ea, cave, vocem mittas. Adcede, lictor. Adversus quae singula quum respondere haud facile esset, et nunc quereretur, eundem adculpato-rem capitis sui ac iudicem esse, modo, vitam sibi eripi citius, quam gloriam rerum gestarum, posse, vociferaretur, purgaretque se invicem, atque ultro adculparet: tunc Papirius, redintegrata ira, spoliari magistrum equitum, ac virgas et secures expediri iussit. Fabius, fidem militum implorans, lacerantibus vestem lictoribus, ad triarios, tumultum jam in concione miscentes, sese recepit. Inde clamor in totam concionem est perlatus. Alibi preces, alibi minae audiebantur. Qui proximi forte tribunal steterant, quia subjecti oculis imperatoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro equitum, neu cum eo exercitum damnaret. Extrema concio et circa Fabium globus increpabant inclementem dictatorem: nec procul seditione aberant. Ne tribunal quidem satis quietum erat. Legati circumstantes sellam orabant, ut rem in posterum diem differret, et irae suae spatium et consilio tempus daret: *Satis castigatam adolescentiam Fabii esse: satis deformatam victoriam:*

riam: ne ad extremum finem supplicii tenderet: neu unico juveni, neu patri ejus, clarissimo viro, neu Fabiae genti eam injungeret ignominiam. Quum parum precibus, parum causa proficerent, intueri saevientem concionem jubebant. Ita irritatis militum animis subdere ignem ac materiam seditioni, non esse aetatis, non prudentiae ejus. Neminem id Q. Fabio, poenam deprecanti suam, vitio versurum, sed dictatori, si obcoecatus ira infestam multitudinem in se pravo certamine movisset. Postremo, ne id se gratiae dare Q. Fabii crederet, se jus jurandum dare paratos esse, non videri e re publica, in Q. Fabium eo tempore animadverti.

XXXIII His vocibus quum in se magis incitarent dictatorem, quam in magistrum equitum placarent; jussi de tribunali descendere legati: et silentio nequidquam per praecionem tentato, quum, prae strepitu ac tumultu, nec ipsius dictatoris, neq̄ adparitorum ejus vox audiretur; nox, velut in proelio, certamini finem fecit. Magister equitum, jussus postero die adesse, quum omnes adfirmarent, infestius Papirium exarsurum, agitatum contentione ipsa exacerbatumque, clam ex castris Romam profugit: et, patre auctore M. Fabio, qui ter jam consul dictatorque fuerat, vocato extemplo senatu, quum maximè conquereretur apud Patres vim atque injuriam dictatoris, repente strepitus ante curiam licitorum submoventium auditur: et ipse insensus aderat, postquam comperit profectum ex castris, cum expedito equitatu sequutus. Iterata deinde contentio; et prendi Fabium Papirius jussit. Vbi quum, deprecantibus primoribus Patrum atque universo senatu, perstaret in incepto inmitis animus; tum pater M. Fabius, *Quandoquidem, inquit, apud te*
nec

nec auctoritas senatus, nec aetas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitasque magistrum equitum, a te ipso nominati, valet, nec preces, quae saepe hostem mitigavere, quae Deorum iras placant; tribunos plebis adpello et provoco ad populum; eumque tibi, fugienti exercitus tui, fugienti senatus iudicium, iudicem fero, qui certe unus plus, quam tua dictatura, potest polletque. Videro, cessurusne provocationi sis, cui Rex Romanus Tullus Hostilius cessit. Ex curia in concionem itur. Quo cum paucis dictator, cum omni agmine principum magister equitum quum descendisset; deduci eum de rostris Papirius in partem inferiorem iussit. Sequitur pater, Bene agis, inquit, quum eo nos deduci iussisti, unde et privati vocem mittere possimus. Ibi primo non tam perpetuae orationes, quam altercatio, exaudiebantur. Vicit deinde strepitum vox et indignatio Fabii senis, increpantis superbiam crudelitatemque Papirii: Se quoque dictatorem Romae fuisse, nec a se quemquam, ne plebis quidem hominem, non centurionem, non militem, violatum; Papirium, tanquam ex hostium ducibus, sic ex Romano imperatore victoriam et triumphum petere. Quantum interesset inter moderationem antiquorum et novam superbiam crudelitatemque. Dictatorem Quinctium Cincinnatum in L. Minucium consulem, ex obsidione a se ereptum, non ultra saevisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio, qui, contempta sua senectute et auctoritate, foedissimo cum eventu pugnasset, non solum in praesentia moderatum irae esse, ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet; sed, quum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus habuisse, quem ex collegis, optione ab senatu data, socium sibi

imperii delegerit. Nam populi quidem, penes quem potestas omnium rerum esset, ne iram quidem unquam atrociorē fuisse in eos, qui temeritate atque inscitia exercitus amisissent, quam ut pecunia eos mulcetaret. Capite anquisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo ad eam diem esse. Nunc ducibus populi Romani, quae ne victis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus et iustissimos meritis triumphos intentari. Quid enim tandem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset: si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? Quo ultra iram violentiamque ejus excessuram fuisset, quam ut verberaret necaretque? Quam conveniens esse, propter Q. Fabium civitatem in laetitia, victoria, subplicationibus ac gratulationibus esse: eum, propter quem Deum delubra pateant, arae sacrificiis fument, honore, donis cumulentur, nudatum virgis lacerari in conspectu populi Romani; intuentem Capitolium atque arcem Deosque, ab se duobus proeliis haud frustra advocatos? Quo id animo exercitum, qui ejus ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem luctum in castris Romanis, quam laetitia inter hostes fore? Haec, simul jurgans, querens, Deum hominumque fidem obtestans, et complexus filium, plurimis cum lacrumis agebat.

XXXIV. Stabat cum eo senatus majestas, favor populi, tribuniciū auxilium, memoria absentis exercitus. Ex parte altera imperium invictum populi Romani, et disciplina rei militaris, et dictatoris edictum pro numine semper observatum, et Manliana imperia, et posthabita filii caritas publicae utilitati, jactabantur. Hoc etiam L. Brutum, conditorem Romanae libertatis, antea in duobus liberis fecisse.

Nunc

Nunc patres comes et senes faciles de alieno imperio spreto, tamquam rei parvae, disciplinae militaris everfae juventuti gratiam facere. Se tamen perflaturum in incepto; nec ei, qui adversus dictum suum, turbatis religionibus ac dubiis auspiciis, pugnasset, quidquam ex justa poena remissurum. Majestas imperii perpetua ne esset, non esse in sua potestate. L. Papirium nihil de ejus jure deminuturum. Optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet intercessione sua Romanum imperium, neu populus in se potissimum dictatorem et jus dictaturae exstinguat. Quod si fecisset, non L. Papirium, sed tribunos; sed pravum populi judicium, nequidquam posteros adcusaturos: quum, polluta semel militari disciplina, non miles centurionis, non centurio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis, non magister equitum dictatoris pareat imperio; nemo hominum, nemo Deorum verecundiam habeat; non edicta imperatorum, non auspicia observentur; sine comite vagi milites in pacato, in hostico errent, inmemores sacramenti, licentia sola se, ubi velint, exactorent; infrequentia deserantur signa; neque conveniatur ad edictum, nec discernatur, interdium, nocte, aequo, iniquo loco, jussu, injussu imperatoris pugnent; et non signa, non ordines servant; latrociniis modo caeca et fortuita, pro sollemni et sacrata militia sit. Horum criminum vos reos in omnia saecula obferte, tribuni plebi: vestra obnoxia capita pro licentia Q. Fabii objicite.

XXXV. Stupentes tribunos et suam jam vicem magis anxios, quam ejus, cui auxilium ab se petebatur, liberavit onere consensus populi Romani, ad preces et obtestationem versus, ut sibi poenam magistri equitum dictator remitteret. Tribuni quoque, inclinatum rom

in preces subsequuti, orare dictatorem instunt, ut veniam errori humano, veniam adolescentiae Q. Fabii daret: satis eum poenarum dedisse. Jam ipse adolescens, jam pater M. Fabius contentionis obliti, procumbere ad genua et iram deprecari dictatoris. Tum dictator, silentio facto, *Bene habet*, inquit, *Quirites. Vicit disciplina militaris, vicit imperii majestas, quae in discrimine fuerunt, an ulla post hanc diem essent. Non noxae eximitur Q. Fabius, qui contra edictum imperatoris pugnavit; sed, noxae damnatus, donatur populo Romano; donatur tribuniciae potestati, precarium non justum auxilium ferenti. Vive, Q. Fabi, felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te, quam, qua paulo ante exultabas; victoria. Vive, id facinus ausus, cujus tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam dedisset. Mecum, ut voles, reverteris in gratiam: populo Romano, cui vitam debes, nihil majus praestiteris, quam si hic tibi dies satis documentum dederit, ut bello ac pace pati legitima imperia possis.* Quum se nihil morari magistrum equitum pronuntiasset, degressum cum templo laetus senatus, laetior populus, circumfusi ac gratulantes hinc magistro equitum, hinc dictatori, prosequuti sunt: firmatumque imperium militare haud minus periculo Q. Fabii, quam subplicio miserabili adolescentis Manlii, videbatur. Forte ita eo anno evenit, ut, quotiescumque dictator ab exercitu recessit, hostes in Samnio moverentur. Ceterum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris praecerat, ne quam vim hostium magis, quam trucem dictatoris iram, timeret. Itaque frumentatores quum, circumventi ex insidiis, caesi loco iniquo essent; creditum vulgo est, subveniri
eis

eis ab legato potuisse, ni tristia edicta exhorruisset. Ea quoque ira alienavit a dictatore militum animos, jam ante infensos, quod implacabilis Q. Fabio fuisset, et, quod suis precibus negasset, ejus populo Romano veniam dedisset.

XXXVI. Postquam dictator, praeposito in Vrbe L. Papirio Crasso magistro equitum, Q. Fabio vetito quidquam pro magistratu agere, in castra rediit; neque civibus satis laetus adventus ejus fuit, nec hostibus quidquam adtulit terroris. Namque postero die, seu ignari venisse dictatorem, seu, adesset an abesset, parvi facientes, instructa acie ad castra adcesserunt. Ceterum tantum momenti in uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsequutus militum foret, debellari eo die cum Sannitibus potuisse, pro haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem loco ac subsidiis, ita omni arte bellica firmavit. Cessatum a milite, ac de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis, impedita victoria est. Plures Sannitium cecidere: plures Romani vulnerati sunt. Sensit peritus dux, quae res victoriae obstaret: temperandum ingenium suum esse, et severitatem miscendam comitati. Itaque, adhibitis legatis, ipse circum faucios milites inferens in tentoria caput, singulos, ut sese haberent, rogitans, curam eorum nominatim legatis tribunisque et praefectis demandabat: rem per se popularem ita dexter egit, ut, medendis corporibus, animi multo prius militum imperatori reconciliarentur, nec quidquam ad salubritatem efficacius fuerit, quam quod grato animo ea cura adcepta est. Refecto exercitu, cum hoste congressus haud dubia spe sua militumque, ita fudit fugavitque Sannites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa cum dictatore

fuerit. Incessit deinde, qua duxit praedae spes, victor exercitus, perlustravitque hostium agros, nulla arma, nullam vim, nec apertam, nec insidiis, expertus. Addebat alacritatem, quod dictator praedam omnem edixerat militibus: nec ira magis publica, quam privatum compendium, in hostem acnebat. His cladibus subacti Samnites pacem a dictatore petiere: cum quo pacti, ut singula vestimenta militibus et annum stipendium darent, quum ire ad senatum iussi essent; sequuturos se dictatorem responderunt, unius ejus fidei virtutisque causam suam commendantes. Ita deductus ex Samnitibus exercitus.

XXXVII. Dictator triumphans Urbem est ingressus; et, quam se dictatura abdicare vellet, iussu Patrum, prius quam abdicaret, consules creavit C. Sulpicium Longum iterum, Q. Aemilium Cerretanum. Samnites, infecta pace, quia de conditionibus agebatur, inducias annuas ab Urbe retulerunt. Nec earum ipsarum sancta fides fuit: adeo, postquam Papirium ab ille magistratu nuntiatum est, adrecti ad bellandum animi sunt. C. Sulpicio, Q. Aemilio (Aulium quidam annales habent) consulibus, ad defectionem Samnitium Apulum novum bellum adcessit. Vtroque exercitus missi. Sulpicio Samnites, Apuli Aemilio forte evenerunt. Sunt, qui non ipsis Apulis bellum inlatum, sed socios ejus gentis populos ab Samnitium vi atque injuriis defensos scribant. Ceterum fortuna Samnitium, vix a se ipsis eo tempore propulsantium bellum, propius ut sit vero, facit, non Apulis ab Samnitibus arma inlata, sed cum utraque simul gente bellum Romanis fuisse. Nec tamen res ulla memorabilis acta: ager Apulus Samniumque evastatum: hostes nec hic, nec illic in-

venti. Romae nocturnus terror ita ex somno trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx moeniaque et portae plena armatorum fuerint. Et quum concursatum conclamatumque ad arma omnibus locis esset, prima luce nec auctor, nec causa terroris comparuit. Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut in Tusculanos animadverteretur, quorum eorum ope ac consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fecissent. Populus Tusculanus cum conjugibus ac liberis Romam venit. Ea multitudo, veste mutata et specie reorum, tribus circuit, genibus se omnium advolvens. Plus itaque misericordia ad poenae veniam impetrandam, quam causa ad crimen purgandum valuit. Tribus omnes, praeter Polliam, antiquarunt legem. Polliae sententia fuit, puberes verberatos necari, conjuges liberosque sub corona lege belli venire. Memoriamque ejus irae Tusculanis in poenae tam atrocis auctores mansisse ad patrum aetatem constat, nec quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam ferre solitum.

XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio, L. Fulvio consulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Ambustus magister equitum, metu gravioris in Sannio belli (conduca enim pretio a finitimis juvenus dicebatur) intentiore delectu habito, egregium exercitum adversus Sannites duxerunt. Castra in hostico incuriose ita posita, tanquam procul abesset hostis: quum subito advenere Samnitium legiones tanta ferocia, ut vallum usque ad stationem Romanam inferrent. Nox jam adpetebat: id prohibuit munimenta adoriri. Nec dissimilabant, orta luce postero die facturos.

ros. Dictator, ubi propiorem spe dimicationem vidit, ne militum virtuti damno locus esset. ignibus crebris relictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legiones educit: nec tamen fallere propter propinquitatem castrorum potuit. Eques extemplo insequutus ita institit agmini, ut, donec lucefceret, proelio abstineret. Ne pedestres quidem copiae ante lucem castris egressae. Eques, luce demum ausus incurfare in hostem, carpando novissimos premendoque iniquis ad transitum locis agmen detinuit. Interim pedes equitem adsequutus; et totis jam copiis Samnis urgebat. Tum dictator, postquam sine magno incommodo progredi non poterat, eum ipsum, in quo confiterat, locum castris dimetari iussit. Id vero, circumfuso undique equitatu, ut vallum peteretur opusque inciperet, fieri non poterat. Itaque, ubi neque eundi, neque manendi copiam esse videt, instruit aciem, impedimentis ex agmine remotis. Instruunt contra et hostes, et animis et viribus pares. Auxerat id maxime animos, quod, ignari loco iniquo, non hosti, cessum, velut fugientes ac territos terribiles ipsi sequenti fuerant. Id aliquamdiu acquavit pugnam, jam pridem desueto Samnite clamorem Romani exercitus pati. At hercule illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps dicitur certamen stetit, ut neque clamor, ut primo semel concursu est sublatus, iteratus sit; neque signa promota loco, retrove recepta; neque recursum ab ulla sit parte. In suo quisque gradu obnixi, urgentes sentis, sine respiratione ac respectu pugnabant. Fremitus aequalis, tenorque idem pugnae in defatigationem ultimam aut noctem spectabat. Jam viris vires, jam ferro sua vis, jam consilia ducibus deerant: quum subito Samni-

Samnitium equites, quum, turma una longius provecta, adcepissent, impedimenta Romanorum procul ab armatis sine praesidio, sine munimento stare, aviditate praedae inpetum faciunt. Quod ubi dictatori trepidus nuntius adtulit; *Sine modo*, inquit, *se se praeda praepediant*. Alii deinde super alios, diripi passim ferrique fortunas militum, vociferabantur. Tum magistro equitum adcito, *Vides tu*, inquit, *M. Fabi, ab hostium equite omissam pugnam? haerent impediti impedimentis nostris. Adgredere, quod inter praedandum omni multitudini evenit, dissipatos: raros equis insidentes, raros, quibus ferrum in manu sit, invenies: equosque dum praeda onerant, caede inermes, cruentamque illis praedam redde. Mihi legiones peditumque pugna curae erunt: penes te equestre sit decus.*

XXXIX. Equitum acies, qualis quae esse instructissima potest, invecta in dissipatos impeditosque hostes, caede omnia replet. Inter sarcinas omissas repente, objacentes pedibus fugientium confernatorumque equorum, neque pugnae, neque fugae fatis potentes, caduntur. Tum, deleto prope equitatu hostium, M. Fabius, circumductis paullulum alis, ab tergo pedestrem aciem adoritur. Clamor inde novus accidens et Samnitium terruit animos; et dictator, ubi respectantes hostium antesignanos turbataque signa et fluctuantem aciem vidit, tum adpellare, tum adhortari milites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iterandam secum pugnam vocare. Novato clamore, signa inferuntur; et, quidquid progrediebantur, magis magisque turbatos hostes cernebant. Eques ipse jam primis erat in conspectu: et Cornelius, respiciens ad manipulos militum, quod manu, quod voce poterat, mon-

monstrabat, vexilla se suorum parmasque cernere equitum. Quod ubi auditum simulque visum est, adeo repente laboris, per diem paene totum tolerati, vulnerumque obliti sunt, ut haud fecus, quam si tum integri e castris signum pugnae adcepissent, concitaverint se in hostem. Nec ultra Samnis tolerare terrorem equitum peditumque vim potuit: partim in medio caesi, partim in fugam dissipati sunt. Pedes restantes ac circumventos cecidit: ab equite fugientium strages est facta; inter quos et ipse imperator cecidit. Hoc demum proelium Samnitium res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent, *minime id quidem mirum esse, si in pio bello et contra foedus suscepto, infestioribus merito Diis quam hominibus, nihil prospere agerent. Expiandum id bellum magna mercede luendumque esse. Id referre tantum, utrum subplicia noxio paucorum, an omnium innoxio praebeant sanguine; audebantque jam quidam nominare auctores armorum. Vnum maxime nomen per consensum clamantium Brutuli Papii exaudiebatur. Vir nobilis potensque erat, haud dubie proximarum induciarum ruptor. De eo coacti referre praetores decretum fecerunt, *Vt Brutulus Papius Romanis dederetur et cum eo praeda omnis Romana, captivique ut Romam mitterentur; quaeque res per fetiales ex foedere repetitae essent, secundum jus fasque restituerentur.* Fetiales Romam, ut censuerunt, missi, et corpus Brutuli exanime: ipse morte voluntaria ignominiae se ac subplicio subtraxit. Placuit cum corpore bona quoque ejus dedi. Nihil tamen earum rerum, praeter captivos, ac si qua cognita ex praeda sunt, adceptum est: ceterarum rerum inrita fuit deditio. Dictator ex senatus consulto triumphavit. Hoc bellum a*

consulibus bellatum, quidam auctores sunt, eosque de Samnitibus triumphasse: Fabium etiam in Apuliam processisse, atque inde magnas praedas egisse.

XL. Nec discrepat, quin dictator eo anno A. Cornelius fuerit. Id ambigitur, belline gerendi causa creatus sit; an ut esset, qui ludis Romanis, quia L. Plautius praetor gravi morbo forte implicatus erat, signum mittendis quadrigis daret, functusque eo haud sane memorandi imperii ministerio, se dictatura abdicaret. Nec facile est, aut rem rei, aut auctorem auctori praeferre. Vitiata memoria funebribus laudibus reor falsisque imaginum titulis, dum familia ad se quacque famam rerum gestarum honorumque fallente mendacio trahunt. Inde certe et singulorum gesta et publica monimenta rerum confusa. Nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor exstat, quo satis certo auctore stetur.

T. LIVII PATAVINI

LIBER IX.

BREVIARIUM.

*CAP. I. T. Veturio Calvino et Sp. Postumio
coff. Samnites, frustra pace petita, bellum re-
parant duce et instigante C. Pontio, Pontii
Heren-*

Herennii, viri longe prudentissimi, filio, qui Romanorum superbiam increpat. 2. Ejus fraude inlecti consules Furculas Caudinas, saltuum duorum prope Caudium angustias, intrant easque mox hostium armis et dejectu arborum saxorumque septas inveniunt. 3. Nec Romanis in tam trepidis, nec Samnitibus in tam laetis rebus consilium subpetit. Herennius Romanos vel quam primum inviolatos dimittendos, vel ad unum omnes interficiendos censet. 4. Durae pacis conditiones, a Pontio dictae et L. Lentulo suadente adceptae. 5. Caudina pax per sponsonem sit obsidibusque DC equitibus traditis Romani sub jugum mittuntur. 6. Traducti Capuam, ubi benigne hospitii excipiuntur, et inde Romam, prope muti prae pudore et maestitia, proficiscuntur. 7. Roma paene maestior ipso exercitu, hujusque adventus etiam iratis miserabilis. Dictatores primum vitio, deinde interreges et postremo consules creantur, Q. Publilius Philo et L. Papirius Cursor. 8. Postumius in senatu verba faciens dicit, populum Rom. non teneri sponsonem infami, injussu ejus facta, utque religione exsolvatur et justum primumque de integro bellum iniri possit, consules, legatos, quaestores et tribunos, hac sponsonem obstrictos, Samnitibus nudos vinctosque dedendos censet. Intercedunt L. Livius et Q. Maenius tribunus pl., qui et ipsi sub jugum missi erant. 9. In eos acerrime invehitur Postumius. 10. Sponsores pacis Samnitibus deduntur, et Postumius fetiali Rom. genu femur violenter percellit dicens, se Samnitem civem esse et Romanos, fetiali legatoque contra jus gentium violato, eo justius bellum gesturos. 11. Pontius non adcipit deditionem et incusat fidem populi Rom., qui semper aliquam fraudi speciem juris inponat.

12. *Samnites Fregellas fraude capiunt et concremant victos. Papirius in Apuliam pergit ad Luceriam, ubi equites Romani, obsides ad Caudium dati, custodiebantur; Publilius in Samnio subsistit prope Caudium.* 13. *Samnites, a Publilio fusi, castrisque exuti, Apuliam petunt et Luceriam. Papirius Arpos proficiscitur et inde Luceriam, quo et mox venit collega.* 14. *Legati Tarentini denuntiant Samnitibus Romanisque, ut bellum omittant: sed consules hostium castra expugnant, et vix imperio ac minus coercent milites caedis avidos.* 15. *Publius Apuliam peragrat: Papirius Luceriam capit et 7000 Samnites, interque eos Pontium, sub jugum mittit.* 16. *Debellantur Forentani, et Satricum, quod ad Samnites defecerat, duplici proditione capitur. Laus L. Papirii Cursoris.*

17. *Alexander M. comparatur ducibus Rom.* 18. *ejus fortuna fortunae populi Rom.* 19. *Macedonum Romanorumque milites, numero, armis et genere s. indole.*

20. *Samnites miserrimis precibus inducias biennii, non foedus, impetrant. Apuli Teanenses, Canusini, Teates et Forentani in deditio- nem veniunt. Nerulum in Lucania vi capitur. Novae tribus, Vsfentina ac Falerina. Antiati- bus dantur a senatu Rom. ad jura statuenda ipsius coloniae patroni.* 21. *L. Aemilius Dict. obsidet Saticulam, et Samnites, sociorum cau- sa rebellantes iisque auxilio venientes, fundit.* 22. *Q. Fabius Dict. ab eo adcipit exercitum, et Q. Aulius Cerretanus mag. eq., non consulto dictatore, Samnites a castris Rom. submovet, sed perit. Saticula Romanis per deditio- nem, Plisfia per vim Samnis potitur.* 23. *Iude Fa- bius ad Soram proficiscitur, quae ad Samnites defecerat. Cum his ad Lautulas ancipiti proe-*

lio dimicat; sed mox ingentem iis cladem infert.
 24. *Sora capitur, obculta in arcem via a transfuga monstrata.*

25. *Aufona, Minturna et Vescia, Aufonum urbes, suspectae de societate clam cum Samnitibus inita, proditione in potestatem Rom. veniunt, et, quia absentibus ducibus nullus modus caedibus est, deletur Aufonum gens, vix certo defectionis crimine.* 26. *Luceria iterum et ad Samnites deficit, et a Romanis capitur, eoque mittuntur coloni. C. Maenius dictator dicitur quaestionibus exercendis tum de obcultis principum conjurationibus Capuae, tum de nobilium coitionibus, honorum adipiscendorum causa, Romae factis.*

27. *Samnites a M. Poetelio et C. Sulpicio inter Caudium Capuamque vincuntur.* 28. *C. Poetelius dictator vel C. Junius Bubulcus cos. Fregellas et Nolam capit. Sueffam Auruncorum, Pontias, Interamna et Casinum coloniae deducuntur.*

29. *Ob Etrusci belli famam dictator dicitur C. Junius Bubulcus. Ap. Claudius censor viam munit: aquam ducit in Urbem: libertinorum filios in senatum legit: solus censuram retinet: et sacrorum ad aram Maximam Herculis curam, quod familiare Potitiorum fuerat sacerdotium, servis publicis tradit: unde XII familiae Potitiorum intra annum cum stirpe extinguuntur, et Appius post aliquot annos fit caecus.* 30. *Senatus citatur eo ordine, qui ante censores Ap. Claudium et C. Plautium fuerat. L. Atilius et C. Marcius tribuni pl. rogationem perferunt, ut tribuni militum seni deni in IV legiones a populo creentur et M. Dccius trib. pl., ut duumviros navales classis ornandae reficiendaeque causa idem populus jubeat. Tibicines,*

cines, prohibiti a proximis censoribus in aede Jovis vesci, Tibur abeunt, et vino sopiti plausuris Romam reportantur.

31. Cluvia et Bovianum expugnantur, et Romani, quamvis oblata pecorum praeda in saltum ingentem inlecti, vincunt Samnites. 32. Omnes Etruriae populi praeter Arretinos bellum parant et ordiuntur ab obpugnando Sutrio. Ibi Q. Aemilius Barbula cum iis confligit ancipiti proelio, quod nocte dirimitur. 33. Ap. Claudius censor nulla vi compelli potest, ut, circumactis XVIII mensibus, exemplo C. Plautii collegae, magistratu se abdicet; negatque, se Aemilia lege teneri, quia optimo jure censor creatus sit. 34. Eum gravi oratione increpat P. Sempronius trib. pl et prendi jubet: sed tribuni tres adpellanti Appio auxilio sunt, isque summa invidia omnium ordinum solus censuram gerit. 35. Etrusci iterum ad Sutrium vincuntur a Romanis duce Q. Fabio cos. et in silvam Ciminiam confugiunt, quae invia est et horrenda. 36. Eam transit Fabius, speculandi causa praemisso fratre M. Fabio, et opulenta Etruriae arva vastat. 37. Hinc indignatione concientur Etruriae Umbriaeque populi, et ingens ad Sutrium venit exercitus. Fabius pugnam detrectat, sed proxima nocte, paullo ante lucem, hostes in castris obprimit et stratos obtruncat. Tusci, pacem petentes, inducias in XXX annos impetrant. 38. Classis Rom. a P. Cornelio in Campaniam agitur, et socii inde navales agrum Nucerinum depopulantur, sed ab agrestibus compelluntur ad naves C. Marcius Rutilus consul dimicat cum Samnitibus proelio atroci et incerto eventu. Alter consul Q. Fabius, Scto compulsus, dictatorem dicit L. Papirium Cursorem, cui privatim infesius erat. Huic legem

curiatam de imperio ferenti triste omen diem diffundit, quod praerogativa curia est Faucia, duabus insignis cladibus: sed postero die, repetitis auspiciis, legem perfert. 39. Papirius ad Longulam pervenit. Umbri funduntur, et opes Etruscorum, qui, lege sacrata coacto exercitu, quum vir virum legisset, maximis copiis animisque dimicant, ad Vadimonis lacum franguntur iugenti clade. 40. Duo Samnitium exercitus, scutis auro argenteoque coelatis aliisque insignibus armis fulgentes, a Papirio Dict. vincuntur. Auratis eorum scutis ornatur forum Rom. Campani autem Samnitium ornatu gladiatores armant. Etrusci, ad Perusiam a Fabio profligati, dedunt hoc oppidum et pacem petunt. 41. P. Decius bene res gerit in Etruria, et idem Fabius III consul adversus Samnites, Marfos, Pelignos et Umbros. 42. A. L. Volumnio vincuntur Sallentini, a Q. Fabio Proc. Samnites ad Allifas; 43. a Q. Marcio Tremulo Hernici, a P. Cornelio Arvina Samnites. Hernici in deditioem adcipiuntur, et aliis eorum populis suae redduntur leges et concilia connubiaque inter ipsos permittuntur, aliis adimuntur. Censores vias per agros publica faciunt inpenſa, et aedem salutis locant. Cum Carthaginensibus tertio renovatur foedus. 44. Samnites in campum Stellatem agri Campani incursiones faciunt, et obcidione obciduntur a L. Postumio et Ti. Minucio. 45. Samnitibus foedus petentibus redditur, daturque etiam Marrucinis, Marſis, Pelignis, Frentanis. Aequorum XLI oppida expugnantur intra L dies, et nomen eorum prope ad internecionem deletur.

46. Cn. Flavius scriba, libertino patre natus, a forenſi factione creatur aedilis curulis: civile jus, repositum in penetralibus pontificum,

et

et fastos evulgat: aedem Concordiae dedicat: ad conlegam aegrum visendi causa venit, et, quia nobiles ibi adsidentes ei non adsurgunt, curulem adferri sellam eo jubet, ut de illa inimicos spectet. Propter ejus comitia plerique nobilium annulos aureos et phaleras deponunt: et forensis factio, Ap. Claudii censura vires nacta atque per omnes tribus divisa, in foro campoque dominatur. Q. Fabius censor illam deinde in IV tribus conjicit urbanas, et Maximi inde cognomen adcipit. Ab eodem institutum dicitur, ut Equites Id. Jul. ab aede Honoris in Capitolium transveherentur.

I. Sequitur hunc annum nobilis clade Romana Caudina pax, T. Veturio Calvino, Sp. Postumio consulibus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium, Herennii filium, habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infecta redierunt, *Ne nihil actum, inquit, hac legatione censeatis, expiatum est, quidquid ex foedere rupto irarum in nos coelestium fuit. Satis scio, quibuscumque Diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quae a nobis ex foedere repetitae fuerant, iis non fuisse cordi tam superbe ab Romanis foederis expiationem spectam. Quid enim ultra fieri ad placandos Deos mitigandosque homines potuit, quam quod nos fecimus? Res hostium in praeda captas, quae belli jure nostrae videbantur, remisimus: auctores belli, quia vivos non potuimus, perfunctos jam fato dedidimus: bona eorum, ne*

Qq 5

quid

quid ex contagione noxae remaneret penes nos, Romam portavimus. Quid ultra tibi, Romane, quid foederi, quid Diis arbitris foederis debeo? Quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum judicem feram, neminem, neque populum, neque privatum, fugio. Quod si nihil cum potentiore juris humani relinquitur inopi, at ego ad Deos vindices intolerandae superbiae confugiam, et precabor, ut iras suas vertant in eos, quibus non suae redditae res, non alienae accumulatae satis sint; quorum saevitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona sequentia domini deditioem exsatiarent; placari qui nequeant; nisi hauriendum sanguinem laniandaque viscera nostris praebuerimus. Iustum est bellum, Samnites, quibus necessarium, et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes. Proinde, quum rerum humanarum maximum momentum sit, quam propitiis rem, quam adversis agant Diis, pro certo habete, priora bella adversus Deos magis, quam homines, gessisse; hoc, quod instat, ducibus ipsis Diis gesturos.

II. Haec, non laeta magis, quam vera, vaticinatus, exercitu educto, circa Caudium castra, quam potest obcultissime, locat: inde ad Calatiam, ubi jam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit; pecoraque diversos, alium alibi, haud procul Romanis pascere jubet praesidiis: ubi inciderint in praedatores, ut idem omnibus sermo constet, *legiones Samnitium in Apulia esse, Luceriam omnibus copiis circumsedere: nec procul abesse, quin vi capiant.* Jam is etiam rumor, ante de industria vulgatus, venerat ad Romanos: sed fidem auxere captivi, eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat. Haud erat dubium, quin Lucerinis
opem

opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis; simul ne Apulia omnis ad praesentem terrorem deficeret. Ea modo, qua irent, consultatio fuit. Duae ad Luceriam ferebant viae; altera praeter oram superi maris patens apertaue, sed, quanto tutior, tanto fere longior; altera per Furculas Caudinas brevior. Sed ita natus locus est: Saltus duo alti angusti silvosi que sunt, montibus circa perpetuis inter se juncti. Jacet inter eos satis patens, clausus in medio, campus, herbidus aquosusque, per quem medium iter est. Sed ante, quam venias ad eum, intrandae primae angustiae sunt; et aut eadem, qua te insinuaveris, retro via repetenda; aut, si ire porro pergas, per alium saltum arctiorem inpedioremque evadendum. In eum campum via alia per cavam rupem, Romani, demisso agmine, quum ad alias angustias protenus pergerent, septas dejectu arborum saxorumque ingentium obiacentem molem invenere. Quum fraus hostilis adparuisset, praesidium etiam in summo saltu conspicitur. Citati inde retro, qua venerant, pergunt repetere viam. Eam quoque clausam sua obice armisque inveniunt. Siftunt inde gradum sine ullius imperio; stuporque omnium animos, ac velut torpor quidam insolitus membra tenet: intuentesque alii alios (quum alterum quisque compotem magis mentis ac consilii ducerent) diu immobiles silent. Deinde ubi praetoria consulum erigi videre, et expedire quosdam utilia operi, quamquam ludibrio fore munientes, perditis rebus ac spe omni adempta, cernebant; tamen, ne culpam malis adderent, pro se quisque, nec hortante nullo nec imperante, ad muniendum versi, castra propter aquam vallo circumdant; sua ipsi opera laboremque inritum (praeterquam quod

hostes superbe increpabant) cum miserabili confessione eludentes. Ad consules moestos, ne advocantes quidem in consilium, (quando nec consilio nec auxilio locus esset) sua sponte legati ac tribuni conveniunt: militesque ad praetorium versi, opem, quam vix Dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt.

III. Querentes magis, quam consultantes, nox obpressit, quum pro ingenio quisque fremerent: alius, *per obices viarum*; alius, *per adversa montium, per silvas, qua ferri arma poterunt, eamus*. *Modo ad hostem pervenire liceat, quem per annos jam prope triginta vincimus; omnia aequa et plana erunt Romano, in perfidum Samnitum pugnanti*. Alius; *Quo, aut qua eamus? Num montes moliri sede sua paramus? Dum haec imminuebunt juga, qua tu ad hostem venies? Armati, inermes, fortes, ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. Ne ferrum quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis: sedens bellum conficies*. His in vicem sermonibus, qua cibi, qua quietis inmemor, nox traducta est. Ne Samnitibus quidem consilium in tam laetis subpetebat rebus. Itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris, per literas consulendum censent. Jam is gravis annis non militaribus solum, sed civilibus quoque, abscesserat muneribus: in corpore tamen adfecto vigeat vis animi consiliique. Is, ubi adcepit, ad Furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab nuntio filii, censuit, omnes inde quam primum inviolatos dimittendos. Quae ubi spreta sententia est, iterumque, eodem remeante nuntio, consulebatur, censuit, ad unum omnes interficiendos. Quae ubi tam discordia inter se, velut ex anticipati oraculo, responsa data sunt: quamquam
filius

filius ipse in primis jam animum quoque patris consensisse in adfecto corpore rebatur; tamen consensu omnium victus est, ut ipsum in consilium adiret. Nec gravatus senex plastro in castra dicitur advectus, vocatusque in consilium ita ferme loquutus esse, ut nihil sententiae suae mutaret; causas tantum adjiceret: *Priore se consilio, quod optimum duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium perpetuam firmare pacem amicitiamque: altero consilio in multas aetates, quibus, amissis duobus exercitibus, haud facile receptura vires Romana res esset, bellum differre: tertium nullum consilium esse.* Quum filius aliique principes percunctando exsequerentur, *Quid si media via consilii caperetur, ut et dimitterentur incolumes, et leges iis jure belli victis inponerentur? Ista quidem sententia, inquit, ea est, quae neque amicos parat, neque inimicos tollit. Servate modo, quos ignominia iritaveritis. Ea est Romana gens, quae victa quiescere nesciat. Vivet semper in pectoribus illorum, quidquid istuc praesens necessitas inusserit; neque eos ante multiplices poenas expetitas a vobis quiescere sinet.*

IV. Neutra sententia adcepta, Horrennius domum e castris est avectus. Et in castris Romanis quum frustra multi conatus ad erumpendum capti essent, et jam omnium rerum inopia esset; victi necessitate legatos mittunt, qui primum pacem aequam peterent: si pacem non inpetrarent, uti provocarent ad pugnam. Tum Pontius, *debellatum esse*, respondit, *et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam sateri scirent, inermes cum singulis vestimentis subjugum missurum: alias conditiones pacis aequas victis ac victoribus fore; si agro Samnitium dederetur, coloniae abducerentur, suis deinde*

*legibus Romanum ac Samnitum aequo foedere victurum. His conditionibus paratum se esse foedus cum consulibus ferire: si quid eorum displiccat, legatos redire ad se vetuit. Haec quum legatio renuntiaretur, tantus gemitus omnium subito exortus est, tantaque moestitia incessit, ut non gravius adcepturi viderentur, si nuntiaretur, omnibus eo loco mortem obpetendam esse. Quum diu silentium fuisset, nec consules aut pro foedere tam turpi, aut contra foedus tam necessarium hincere possent; tum L. Lentulus, qui tum princeps legatorum virtute atque honoribus erat, *Patrem meum*, inquit, *consules, saepe audivi memorantem, se in Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendae auro a Gallis civitatis, quando nec fossa valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum hoste clausi essent, et erumpere si non sine periculo magno, tamen sine certa pernicie possent. Quod si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, (quo saepe modo obsessi in obsidentes eruperunt) ita nobis aequo aut iniquo loco dimicandi tantummodo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset. Equidem mortem pro patria praeclaram esse fateor: et me vel devovere pro populo Romano legionibusque, vel in medios me inmittere hostes paratus sum. Sed hic patriam video; hic quidquid Romanarum legionum est. Quae, nisi pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent, quod morte sua servant? Tecta Urbis, dicat aliquis, et moenia, et eam turbam, a qua Urbs incolitur. Immo hercule produntur ea omnia, deleta hoc exercitu, non servantur. Quis enim ea tuebitur? Inbellis videlicet atque inermis multitudo? tam, hercule, quam a Gallorum impetu defendit, An a Vejis exercitum Camillumque ducem**

inplo-

inplorabunt? Hic omnes spes opesque sunt, quas servando patriam servamus: dedendo ad necem patriam deserimus ac prodimus. At foeda atque ignominiosa deditio est. Sed ea caritas patriae est, ut tam ignominia eam, quam morte nostra, si opus sit, servemus. Subeatur ergo ista, quantacumque est, indignitas; et pareatur necessitati, quam ne Dii quidem superant. Ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro majores vestri redemerunt.

V. Consules profecti ad Pontium in colloquium, quum de foedere victor agitaret, negarunt, injussu populi foedus fieri posse, nec sine fetialibus ceremoniaque alia sollemni. Itaque non, ut vulgo credunt, Claudiusque etiam scribit, foedere pax Caudina, sed per sponsonem, facta est. Quid enim aut sponsonibus in foedere opus esset aut obsidibus, ubi precatione res transigitur? *per quem populum fiat, quo minus legibus dictis fietur, ut eum ita Jupiter feriat, quemadmodum a fetialibus porcus feriatur.* Sponsonerunt consules, legati, quaestores, tribuni militum; nominaque omnium, qui sponsonerunt, exstant: ubi, si ex foedere acta res esset, praeterquam duorum fetialium, non exstarent; et propter necessariam foederis dilationem obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto non staretur. Tempus inde statutum tradendis obsidibus exercituque inermi mittendo. Redintegrait luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate in eum locum deducti essent; quorum ignavia foedius inde, quam venissent, abituri. *Illis non ducem locorum, non exploratorem fuisse, belluarum modo caecos in foveam missos.* Alii alios intueri, contemplari arma mox tradenda, et inermes futuras dexteras,

tras, obnoxiaque corpora hosti. Proponere sibi met ipsi ante oculos jugum hostile, et ludibria victoris, et vultus superbos, et per armatos inermium iter. Inde foedi agminis miserabilem viam, per sociorum urbes reditum in patriam ac parentes, quo saepe ipsi majoresque eorum triumphantes venissent. *Se solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos: sibi non stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre: sibi nequidquam arma, nequidquam vires, nequidquam animos datos.* Haec frementibus hora fatalis ignominiae advenit, omnia tristiora experiundo factura, quam quae praeceperant animis. Jam primum cum singulis vestimentis inermes extra vallum exire jussi, et primi traditi obfides atque in custodiam abducti. Tum a consulibus abire lictores jussi paludamenta que detracta: tantam inter ipsos, qui, paullo ante eos execrantes, dedendos lacerandosque censuerant, miserationem fecit, ut, suae quisque conditionis oblitus, ab illa deformatione tantae majestatis, velut ab nefando spectaculo, averteret oculos.

VI. Primi consules prope seminudi sub jugum missi: tum, ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiae objectus: tum deinceps singulae legiones. Circumstabant armati hostes, exprobrantes eludentesque: gladii etiam plerisque intentati: et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum indignitate rerum acrior victorem offendisset. Ita traducti sub jugum, et, quod paene gravius erat, per hostium oculos. Quum e saltu evasissent, etsi, velut ab inferis extracti, tum primum lucem adspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme intuitibus agmen omni morte tristior fuit. Itaque, quum ante noctem Capuam pervenire possent;

sent; incerti de fide sociorum, et quod pudor praepediebat, circa viam haud procul Capua omnium egeni corpora humi prostraverunt. Quod ubi est Capuam nuntiatum, evicit miseratio iusta sociorum superbiam ingenitam Campanis. Confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores, arma, equos, vestimenta, cômmeatus militibus benigne mittunt: et venientibus Capuam cunctus senatus populusque obviam egressi, iustis omnibus hospitalibus privatisque et publicis funguntur officiiis: neque illis sociorum comitas vultusque benigni et adloquia non modo sermonem elicere, sed ne, ut oculos quidem adtollerent, aut consolantes amicos contra intuerentur, efficere poterant. Adeo super moerorem pudor quidam fugere conloquia et coetus hominum cogeabat. Postero die quum juvenes nobiles, missi a Capua, ut proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent, vocatique in curiam percunctantibus majoribus natu, *multo sibi moestiores et abjectioris animi visos*, referrent; *adeo silens, ac prope mutum agmen incessisse: tacere indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos. Non reddere salutem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quemquam praemetu potuisse, tamquam ferentibus adhuc cervicibus jugum, sub quo emissi essent. Habere Sannites victoriam, non praecelaram solum, sed etiam perpetuam. Cepisse enim eos non Romam, sicut ante Gallos, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque.*

VII. Quum haec dicerentur audirenturque, et deploratum paene Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset; dicitur Ofilius Calavius, Ovii filius, clarus genere factisque, tum etiam aetate verendus, longe ali-

aliter se habere rem dixisse: *Silentium illud obstinatum, fixosque in terram oculos, et surdas ad omnia solatia aures, et pudorem intuentiae lucis, ingentem molem irarum ex alto animi eientis indicia esse: aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum; Caudinaeque pacis aliquanto Samnitibus, quam Romanis, tristiores memoriam fore. Quippe suos quemque eorum animos habiturum, ubicumque congressuri sint: saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore.* Jam Romae etiam sua infamis clades erat. Obsessos primum audierunt: tristior deinde ignominiosae pacis magis, quam periculi, nuntius fuit. Ad famam obsidionis delectus haberi coeptus erat: dimissus deinde auxiliorum adparatus, postquam deditionem tam foede factam adceperunt; extemploque sine ulla publica auctoritate consensum in omnem formam luctus est. Tabernae circa forum clausae, iustitiumque in foro sua sponte coeptum prius, quam indictum: lati clavi, annuli aurei positi; paene moestior exercitu ipso civitas esse: nec ducibus solum atque auctoribus sponforibusque pacis irasci, sed innocios etiam milites odisse, et negare Vrbe tectisve adcipiendos. Quam concitationem animorum fregit adventus exercitus, etiam iratis miserabilis. Non enim tamquam in patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultuque ingressi sero in Urbem, ita se in suis quisque tectis abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo eorum forum aut publicum adspicere vellet. Consules, in privato abditi, nihil pro magistratu agere, nisi quod expressum senatus consulto est, ut dictatorem dicerent comitiorum causa. Q. Fabium Ambustum dixerunt, et P. Aelium

Paetum magistrum equitum. Quibus vitio creatis, subfecti M. Aemilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister equitum. Nec per eos comitia habita: et, quia taedebat populum omnium magistratum ejus anni, res ad interregnum rediit. Interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus. Is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium Curforem iterum, haud dubio consensu civitatis, quod nulli ea tempestate duces clariores essent.

VIII. Quo creati sunt die, eo (sic enim placuerat Patribus) magistratum inierunt, sollemnibusque senatus consultis perfectis, de pace Caudina retulerunt. Et Publilius, penes quem falces erant, *Dic Sp. Postumi*, inquit. Qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub jugum missus erat, *Haud sum ignarus*, inquit, *consules, ignominiae, non honoris causa me primum excitatum jussumque dicere, non tanquam senatorem, sed tanquam reum qua infelicis belli, qua ignominiosae pacis. Ego tamen, quando neque de noxa nostra neque de poena retulisti, ommissa defensione, quae non difficillima esset apud haud ignaros fortunarum humanarum necessitatumque, sententiam de eo, de quo retulisti, paucis peragam. Quae sententia testis erit, mihine, an legionibus vestris pepercerim, quum me seu turpi seu necessaria sponsione obstrinxi. Qua tamen, quando injussu populi facta est, non tenetur populus Romanus; nec quidquam ex ea, praeterquam corpora nostra, debentur Samnitibus. Dedamur per fetiales nudi vinctique: exsolvamus religione populum, si qua obligavimus; ne quid divini humanive obsiet, quo minus justum piisque de integro insatur bellum. Interea consules exercitum scribere, armare, educere placet; nec prius ingredi hostium*
fines,

fines, quam omnia iusta in deditioem nostram perfecta erunt. Vos, Dii immortales, precor quaesoque, si vobis non fuit cordi, Sp. Postumium, T. Veturium consules cum Samnitibus prospere bellum gerere, at vos satis habeatis, vidisse nos sub jugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre nudos viuctosque hostibus deditos, omnem iram hostium nostris capitibus excipientes. Novos consules legionesque Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia ante nos consules bella gesta sunt. Quae ubi dixit, tanta simul admiratio miserationeque viri incessit omnes, ut modo vix crederent, illum eundem esse Sp. Postumium, qui auctor tam foedae pacis fuisset: modo miserarentur, quod vir talis etiam praecipuum apud hostes subplicium passurus esset ob iram diremtae pacis. Quum omnes, laudibus modo profrequentibus virum, in sententiam ejus pedibus irent; tentata paullisper intercessio est ab L. Livio et Q. Maelio, tribunis plebis, qui, neque exsolvi religione populum, aiebant, deditioem sua, nisi omnia Samnitibus, qualia apud Caudium fuissent, restituerentur; neque se pro eo, quod, spondendo pacem, servassent exercitum populi Romani, poenam ullam meritos esse; neque ad extremum, quum sacrosancti essent, dedi hostibus violari posse.

IX. Tum Postumius, *Interea dedite, inquit, profanos nos, quos salva religione potestis: dedetis deinde et istos sacrosanctos, quum primum magistratu abierint; sed, si me audiat, prius, quam dedantur, hic in comitio virgis caesos, hanc jam ut intercalatae poenae usuram habeant. Nam quod deditioem nostra negant exsolvi religione populum, id istos magis, ne dedantur, quam quia ita se res habeat, dicere, quis adeo juris fetialium expertus est, qui*
igno-

ignoret? Neque ego inſitias eo, Patres conſcripti, tam ſponſiones quam foedera ſancta eſſe apud eos homines, apud quos juxta divinas religiones fides humana colitur: ſed injuſſu populi nego quidquam ſanciri poſſe, quod populum teneat. An, ſi eadem ſuperbia, qua ſponſionem iſtam expreſſerunt nobis Samnites, coegiffent nos verba legitima dediturum urbes nuncupare, deditum populum Romanum vos tribuni diceretis, et hanc urbem, templa, delubra, fines, aquas, Samnitium eſſe? Omitto dediturum, quoniam de ſponſione agitur. Quid tandem, ſi ſponſionem diſſemus, urbem hanc relicturum populum Romanum? ſi incenſurum? ſi magiſtratus, ſi ſenatum, ſi leges non habiturum? ſi ſub regibus futurum? Dii meliora! inquis. Atqui non indignitas rerum ſponſionis vinculum levat. Si quid eſt, in quod obligari populus poſſit, in omnia poteſt. Et ne illud quidem, quod quosdam forſitan moveat, refert, conſul, an dictator, an praetor ſponſionem dederit. Et hoc ipſi etiam Samnites judicaverunt, quibus non fuit ſatis conſules ſpondere, ſed legatos, quaeftores, tribunos militum ſpondere coegerunt. Nec a me nunc ququam quaefiverit, quid ita ſponſionem dederim? quum id nec conſulis jus eſſet; nec illis ſpondere pacem, quae mei non erat arbitrii, nec pro vobis, qui nihil mandaveratis, poſſem. Nihil ad Caudium, Patres conſcripti, humanis conſiliis geſtum eſt. Dii immortales et veſtris et hoſtium imperatoribus mentem ademunt. Nec nos in bello ſatis cavimus; et illi male partam victoriam male perdidit, dum vix locis, quibus vicerant, credunt, dum quacumque conditione arma viris in arma natis auferre feſtinant. An, ſi ſana mens fuiſſet, difficile illis fuit, dum ſenes ab domo ad conſultandum arceſſunt, mittere

Romani legatos? cum senatu, cum populo, de pace ac foedere agere? Tridui iter expeditis erat. Interea in induciis res fuisset; donec ab Roma legati aut victoriam illis certam, aut pacem adferrent. Ea demum sponsio esset, quam populi jussu spondidissimus. Sed neque vos tulissetis, nec nos spondidissimus: nec fas fuit alium rerum exitum esse, quam ut illi, velut somnio laetiore, quam quod mentes eorum capere possent, nequidquam eluderentur; et nostrum exercitum eadem, quae impedierat, fortuna expeditet: vanam victoriam vanior irritam faceret pax; sponsio interponeretur, quae neminem, praeter sponsorem, obligaret. Quid enim vobiscum, Patres conscripti, quid cum populo Romano actum est? Quis vos adpellare potest? quis se a vobis dicere deceptum? hostis? an civis? Hosti nihil spondidistis: civem neminem spondere pro vobis jussistis. Nihil ergo vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandastis; nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus spondores nos sumus, rei satis locupletes. In id, quod nostrum est; in id, quod praestare possumus, corpora nostra et animos; in haec saeviant, in haec ferrum, in haec iras acuunt. Quod ad tribunos adinet, consulite, utrum praesens deditio eorum fieri possit, an in diem differatur. Nos interim, T. Veturi, vosque ceteri, vilia haec capita luenda sponsionis feramus, et nostro subplicio liberemus Romana arma.

X. Movit Patres conscriptos tum causa, tum auctor; nec ceteros solum, sed tribunos etiam plebei, ut se in senatus dicerent fore potestate. Magistratu inde se extemplo abdicaverunt, traditique fetialibus cum ceteris Caudium ducendi. Hoc facto senatus consulto, lux quaedam adfulsisse civitati visa est.

Postu-

Postumius in ore erat; cum laudibus ad coelum ferebant: devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus aequabant. *Emerfisse civitatem ex obnoxia pace illius consilio et opera: ipsum se cruciatibus et hostium irae obferre, piaculaque pro populo Romano dare. Arma cuncti spectant et bellum. En umquam futurum, ut congregi armatis cum Sannite liceat?* In civitate, ira odioque ardente, delectus prope omnium voluntariorum fuit. Rescriptae ex eodem milite novae legiones, ductusque ad Caudium exercitus. Praegressi fetiales, ubi ad portam venere, vestem detrahi pacis sponsoribus jubent, manus post tergum vinciri. Quin adparitor verecundia majestatis Postumium laxe vinciret, *Quin tu, inquit, adducis lorum, ut justa fiat deditio?* Tum, ubi in coetum Sannitium et ad tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fetialis ita verba fecit: *Quandoque hice homines injussu populi Romani Quiritium foedus ictum iri sponderunt, atque ob eam rem noxam nocuerunt; ob eam rem, quo populus Romanus scelere inpio sit solutus, hosce homines vobis dedo. Haec dicenti fetiali Postumius genu femur, quanta maxime poterat vi, perculit, et clara voce ait, se Sannitem civem esse, illum legatum; fetialem a se contra jus gentium violatum; eo justius bellum gesturos.*

XI. Tum Pontius, *Nec ego istam deditio- nem adcipiam, inquit, nec Sannites ratam habebunt. Quin tu, Sp. Postumi, si Deos esse censes, aut omnia invita facis, aut pacto stas? Sanniti populo omnes, quos in potestate habuit, aut pro eis pax debetur. Sed quid ego te adpello, qui te captum victori, cum qua potes fide, restituis? Populum Romanum adpello; quem si sponsionis ad Furculas Caudi-*

nas factae poenitet, restituat legiones intra sal-
tum, quo septae fuerunt. Nemo quemquam de-
ceperit: omnia pro infecto sunt: recipiant ar-
ma, quae per pactionem tradiderunt, redeant
in castra sua. Quidquid pridie habuerunt, quam
in colloquium est ventum, habeant. Tum bel-
lum et sortia consilia placeant, tunc sponsio et
pax repudietur. Ea fortuna, iis locis, quae
ante pacis mentionem habuimus, geramus bel-
lum: nec populus Romanus consulum sponsio-
nem, nec nos fidem populi Romani inuicemus.
Numquamne causa deficiet, cur victi pacto non
stetis? Obsides Porfenac dedistis; furto eos sub-
duxistis: auro civitatem a Gallis redemistis; in-
ter adicipiendum aurum caesi sunt: pacem no-
biscum pepigistis, ut legiones vobis captas resti-
tueremus; eam pacem iuritam facitis, et semper
aliquam fraudi speciem juris inponitis. Non
probat populus Romanus ignominiosa pace le-
giones servatas? Pacem sibi habeat, legiones
captas victori restituat: hoc fide, hoc foederi-
bus, hoc fetialibus ceremoniis dignum erat. Ut
tu quidem, quod petisti, per pactionem habeas,
tot cives incolumes; ego pacem, quam hosti ti-
bi remittendo pactus sum, non habeam: hoc tu,
A. Corneli, hoc vos, fetiales, juris gentibus
dicitis? Ego vero istos, quos dedi similatis, nec
adipio. nec dedi arbitror; nec moror, quo mi-
nus in civitatem obligatam sponsione commissa,
iratis omnibus Diis, quorum eluditur numen,
redeant. Gerite bellum, quando Sp. Postumius
modo legatum fetialem genu perculit. Ita Di-
credent, Samnitum civem Postumium, non ci-
vem Romanum esse, et a Samnite legatum Ro-
manum violatum. Eo vobis iustum in nos fa-
ctum esse bellum. Haec ludibria religionum non
pudere in lucem proferre? et viis pueris dignas
amba-

ambages senes ac consulares fallendae fidei exquirere? T, lictor, deme vincla Romanis: novatus sit nemo, quo minus, ubi visum fuerit, abeant. Et illi quidem, forsitan et publica, sua certe liberata fide, ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

XII. Samnitibus, pro superba pace infestissimum cernentibus renatum bellum, omnia, quae deinde venerunt, non in animis solum, sed prope in oculis esse: et sero ac nequidquam laudare senis Pontii utraque consilia; inter quae se media labros victoriae possessionem pace incerta mutasse, et, beneficii et maleficii occasione amissa, pugnatueros cum eis, quos potuerint in perpetuum vel inimicos tollere, vel amicos facere. Adeoque, nullo dum certamine inclinatis viribus, post Caudinam pacem animi mutaverant, ut clariorem inter Romanos deditio Postumium, quam Pontium incruenta victoria inter Samnites, faceret: et geri posse bellum Romani pro victoria certa haberent, Samnites simul rebellasse et vicisse crederent Romanum. Inter haec Satricani ad Samnites defecerunt, et Fregellae colonia nec opinato adventu Samnitium (fuisse et Satricanos cum iis fatis constat) nocte obcupata est. Timor inde mutus utrosque usque ad lucem quietos tenuit: lux pugnae initium fuit; quam aliquamdiu aequam, et quia pro aris ac focis dimicabatur, et quia ex tectis adjuvabat inbellis multitudo, tamen Fregellani sustinuerunt. Fraus deinde rem inclinavit, quod vocem audiri praecoris passi sunt, *Incolumem abiturum, qui arma possisset.* Ea spes remittit a certamine animos, et passim arma jactari coepta. Pertinacior pars armata per averfam portam erupit; tutiorque eis audacia fuit, quam incautus ad credendam ceteris pavor: quos

circumdatos igni, nequidquam Deos fidemque invocantes, Samnites concremaverunt. Consules, inter se partiti provincias, Papirius in Apuliam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad Caudium dati custodiebantur: Publilius in Samnio substitit adversus Caudinas legiones. Distendit ea res Samnitium animos; quod nec ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret hostis, nec manere, ne Luceria interim amitteretur, fatis audebant. Optimum visum est committere rem fortunae, et transigere cum Publilio certamen. Itaque in aciem copias educunt.

XIII. Adversus quos Publilius consul quum dimicaturus esset, prius adloquendos milites ratus, concionem advocari iussit. Ceterum sicut ingenti alacritate ad praetorium concursus est, ita prae clamore poscentium pugnam nulla adhortatio imperatoris audita est. Suus cuique animus memor ignominiae adhortator aderat. Vadunt igitur in proelium urgentes signiferos: et, ne mora in concursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset, pila, velut dato ad id signo, abjiciunt, strictisque gladiis cursu in hostem feruntur. Nihil illic imperatoriae artis ordinibus aut subsidiis locandis fuit: omnia ira militaris prope vesano impetu egit. Itaque non fusi modo hostes sunt; sed, ne castris quidem suis fugam impedire aucti, Apuliam dissipati petiere: Luceriam tamen, coacto rursus in unum agmine, est perventum. Romanos ira eadem, quae per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit. Ibi plus, quam in acie, sanguinis ac caedis factum, praedaeque pars major ira corrupta. Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis pervenerat Arpos per omnia pacata, Samnitium magis injuriis et odio, quam benefici-

neficio ullo populi Romani. Nam Samnites, ea tempestate in montibus vicatim habitantes, campestria et maritima loca, contempto cultorum molliore atque, ut evenit fere, locis simili genere, ipsi montani atque agrestes depopulabantur. Quae regio si sicut Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus nequisset, aut interjecta inter Romam et Arpos, penuria rerum omnium, exclusos a comitatibus absumpsisset. Tum quoque profectos inde ad Luceriam, juxta obsidentes obsessosque, inopia vexavit. Omnia ab Arpis Romanis subpeditabantur; ceterum adeo exigue, ut militi, occupato stationibus vigiliisque et opere, eques folliculis in castra ab Arpis frumentum veheret; interdum obscuro hostium cogere, abjecto ex equo frumento; pugnare. Et obsessis prius, quam alter consul victore exercitu advenit, et comitatus ex montibus Samnitium invecti erant, et auxilia intronmissa. Arciora omnia adventus Publilii fecit; qui, obsidione delegata in curam conlegae, vacuus per agros cuncta infesta comitatibus hostium fecerat. Itaque quum spes nulla esset, diutius obsessos inopiam laturos, coacti Samnites, qui ad Luceriam castra habebant, undique contractis viribus, signa cum Papirio conferre.

XIV. Per id tempus, parantibus utrisque se ad proelium, legati Tarentini interveniunt, denuntiantes Samnitibus Romanisque, ut bellum omitterent. Per utros stetit, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se pro alteris pugnuros. Ea legatione Papirius audita, perinde ac motus dictis eorum, eum conlega se communicaturum respondit: aditoque eo, quum tempus omne in adparatu pugnae consumpsisset, colloquutus de re haud

dubia, signum pugnae proposuit. Agentibus divina humanaque, quae adfolent, quum acie dimicandum est, consulibus, Tarentini legati obcurfare, responsum expectantes, quibus Papirius ait: *Auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat; litatum praeterea est egregie. Auctoribus Diis, ut videtis, ad rem gerendam proficiscimur.* Signa inde ferri iussit, et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quae, suarum inpotens rerum prae domesticis seditionibus discordiisque, aliis modum pacis ac belli facere aequum censeret. Samnites ex parte altera, quum omnem curam belli remississent, quia aut pacem vere cupiebant, aut expediebat simile, ut Tarentinos sibi conciliarent, quum instructos repente ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari, *se in auctoritate Tarentinorum manere, nec descendere in aciem, nec extra vallum arma ferre. Deceptos potius, quodcumque casus ferat, passuros, quam ut sprevisse pacis auctores Tarentinos videantur. Adcipere se omen, consules ajunt, et eam precari mentem hostibus, ut ne vallum quidem defendant.* Ipsi, inter se partitis copiis, subcedunt hostium munimentis, et, simul undique adorti, quum pars fossas explerent, pars vellerent vallum, atque in fossas proruerent, nec virtus modo insita, sed ira etiam, exulceratos ignominia stimulare animos, castra invalere: et pro se quisque, *non haec furculas, nec Caudium, nec saltus invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset; sed Romanam virtutem, quam nec vallum, nec fossae arcerent,* memorantes, caedunt pariter resistentes fusosque, inermes atque armatos, servos, liberos, puberes, inpuberes, homines, jumentaue. Nec ullum superfuisset animal, ni consules receptui signum dedissent, avidosque

que caedis milites e castris hostium imperio ac minis expulissent. Itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem irae confestim oratio habita est, ut doceretur miles, *minime cuiquam militum consules odio in hostes cessisse, aut cessuros: quin duces, sicut belli, ita insatiabilis subplicii, futuros fuisse, ni respectus equitum sexcentorum, qui Luceriae obsides tenerentur, praepedisset animos; ne desperata venia hostes caecos in subplicia eorum ageret, perdere prius, quam perire, optantes.* Laudare ea milites, laetarique obviam itum irae suae esse, ac fateri, omnia patienda potius, quam proderetur salus tot principum Romanae juventutis.

XV. Dimissa concione, consilium habitum, omnibusne copiis Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli circa, gens dubiae ad id voluntatis, tentarentur. Publius consul, ad peragrandam profectus Apuliam, aliquot expeditione una populos aut vi subegit, aut conditionibus in societatem adcepit. Papirio quoque, qui obsessor Luceriae restiterat, brevi ad spem eventus respondit. Nam, infessis omnibus viis, per quas comensus ex Sannio subvehebantur, fame domiti Samnites, qui Luceriae in praesidio erant, legatos misere ad consulem Romanum, ut, receptis equitibus, qui causa belli essent, absteret obsidione. His Papirius ita respondit: *Debuisse eos Pontium, Herennii filium, quo auctore Romanos sub jugum misissent, consulere, quid victis patiendum censeret. Ceterum, quoniam ab hostibus in se aequa statui, quam in se ipsi ferre, maluerint, nuntiare Luceriam iussit, arma, sarcinas, jumenta, multitudinem omnem inbellem intra moenia relinquerent; militem se cum singulis vestimentis sub jugum missurum, ulciscensem inlatam, non novam inserentem ignominiam.*

miniam. Nihil recusatum. Septem millia militum sub jugum missa, praedaeque ingens Luceriae capta, receptis omnibus signis armisque, quae ad Caudium amiserant; et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recuperatis, quos pignora pacis custodiendos Luceriani Samnites dederant. Haud ferme alia mutatione subita rerum clarior victoria populi Romani est: siquidem etiam (quod quibusdam in annalibus invenio) Pontius, Herennii filius, Samnitium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub jugum cum ceteris est missus. Ceterum id minus miror, obscurum esse de hostium duce dedito missoque sub jugum: id magis mirabile est, ambigi, Luciusne Cornelius dictator cum L. Papirio Cursore, magistro equitum, eas res ad Caudium atque inde Luceriam gesserit, ultorque unicus Romanae ignominiae, haud sciam an justissimo triumpho ad eam aetatem secundum Furium Camillum, triumphaverit, an consulum Papirique praecipuum id decus sit. Sequitur hunc errorem alius error, Cursorene Papirius proximis comitiis cum Q. Aulio Cerretano iterum, ob rem bene gestam Luceriae continuato magistratu, consul tertium creatus sit, an L. Papirius Mugillanus, et in cognomine erratum sit.

XVI. Convenit, jam inde per consules reliqua belli perfecta. Aulius cum Ferentanis uno secundo proelio debellavit; urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies, obsidibus imperatis, in deditionem adcepit. Pari fortuna consulum alter cum Satricanis, qui cives Romani post Caudinam cladem ad Samnites defecerant, praesidiumque eorum in urbem adceperant, rem gessit. Nam quum ad moenia Satrici admotus esset exercitus, legatisque, missis ad pacem cum precibus petendam, tri-
sto

ste responsum ab consule redditum esset, nisi praesidio Samnitium interfecto aut tradito, ne ad se remearent: plus ea voce, quam armis inlatis, terroris colonis injectum. Itaque subinde exsequentes quaerendo a consule legati, quoniam se pacto paucos et infirmos crederet praesidio tam valido et armato vim adlaturos, ab iisdem consilium petere iussi, quibus auctoribus praesidium in urbem adcepissent, discedunt: aegreque inpetrato, ut de ea re consuli senatum responsaque ad se referri sineret, ad suos redeunt: Duae factiones senatum distinebant; una, cujus principes erant defectio- nis a populo Romano auctores; altera, fide- lium civium. Certatum ab utrisque tamen est, ut ad reconciliandam pacem consuli opera navaretur. Pars altera (quum praesidium Samnitium, quia nihil satis praeparati erat ad obsidionem tolerandam, excessurum proxima nocte esset) enuntiare consuli satis habuit, qua noctis hora, quaque porta, et quam in viam egressurus hostis foret. Altera, quibus invitis descitum ad Samnites erat, eadem nocte por- tam etiam consuli aperuerunt, armatosque clam hostes in urbem adceperunt. Ita duplici prodicione et praesidium Samnitium, infessis circa viam silvestribus locis, nec opinato ob- pressum est, et ab urbe plena hostium clamor sublatus; momentoque unius horae caesus Samnis, Satricanus captus, et omnia in pote- state consulis erant. Qui, quaestione habita, quorum opera defectio esset facta, quos fontes comperit, virgis caesos securi percussit: prae- sidioque valido inposito, arma Satricanis ade- mit. Inde ad triumphum decessisse Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce Lu- ceriam receptam Samnitesque sub jugum mil- sos auctores sunt. Et fuit vir haud dubie dig- nus

nus omni bellica laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus excellens. Praecipua pedum pernitas inerat, quae cognouem etiam dedit victoremque cursu omnium aetatis suae fuisse ferunt, et, seu virium vi, seu exercitatione multa, cibi vini-que eundem capacissimum: nec cum ullo asperiores (quia ipse invicti ad laborem corporis esset) fuisse militiam pediti pariter equitique. Equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret aliquid laboris: quibus ille, *Ne nihil remissum dicatis, remitto*, inquit, *ne utique dorsum demulceatis, quum ex equis descendetis*. Et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in socios civesque. Praenestinus praetor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem. Quem quum inambulans ante tabernaculum vocari iussisset, lictorem expetire securim iussit. Ad quam vocem exanimi stante Praenestino, *Agedum, lictor, excide radicem hanc*, inquit, *incommodam ambulantibus*: perfusumque ultimi supplicii metu, muleta dicta, dimisit. Haud dubie illa aetate, qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innisera res Romana staret. Quin eum parem destinant animis Magno Alexandro ducem, si arma, Asia perdomita, in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quaesitum a principio hujus operis videri potest, quam ut plus justo ab rerum ordine declinarem, varietatibusque distinguendo opere, et legentibus velut deverticula amoena, et requiem animo meo quaererem: tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus saepe tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium; ut quaerere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit.

Plurimum in bello pollere videntur militum copia et virtus, ingenia imperatorum, fortuna per omnia humana, maxime in res bellicas, potens. Ea, et singula intuenti et universa, sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque, facile praestant invictum Romanum imperium. Jam primum, ut ordiar ab ducebus comparandis, haud equidem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adolescens, in incremento rerum, non dum alteram fortunam expertus, decessit. Ut alios reges claros ducesque omittam, magna exempla casuum humanorum; Cynum, quem maxime Graeci laudibus celebrant, quid, nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompejum, vertenti praebuit fortunae? Recenseam duces Romanos, nec omnes omnium aetatum, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum; M. Valerium Coryum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursolem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volturnium, M. Curium. Deinceps ingentes sequuntur viri, si Punicum Romano praevertisset bellum, seniorque in Italiam trajecisset. Horum in quolibet tum indoles eadem, quae in Alexandro erat, animi ingenique; tum disciplina militaris, jam inde ab initiis Urbis tradita per manus, in artis perpetuis praeceptis ordinatae modum venerat. Ita reges gesserant bella; ita deinde exactores regum Junii Valeriique; ita deinceps Fabii, Quinctii, Cornelii; ita Furius Camillus, quem juvenes ii, quibus cum Alexandro dimicandum erat, senem viderant. Militaria opera pugnando obeunti Alexandro (nam ea quoque haud

haud minus clarum eum faciunt) cecidisset videlicet in acie oblatus par Manlius Torquatus, aut Valerius Corvus, insignes ante milites, quam duces: cecidissent Decii, devotis corporibus in hostem ruentes: cecidisset Papirius Cursor, illo corporis robore, illo animi: victus esset consiliis juvenis unius, ne singulos nominem, senatus ille, quem qui *ex regibus constare* dixit, unus veram speciem Romani senatus cepit: Id vero erat periculum, ne solertius, quam quilibet unus ex iis, quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis praecaveret, tempus pugnae deligeret, aciem instrueret, subsidiis firmaret. Non cum Dario rem esse dixisset; quem, mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum fortunae adparatibus suae, praedam verius, quam hostem, nihil aliud quam bene ausus vana contemnere, incruentus devicit. Longe alius Italiae, quam Indiae, per quam temulento agmine comissabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliae ac montes Lucanos cernenti et vestigia recentia domesticae cladis, ubi avunculus ejus nuper Epiri rex Alexander absumtus erat.

XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merito secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit. Qui, si ex habitu novae fortunae novique, ut ita dicam, ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur; Dario magis similis, quam Alexandro, in Italiam venisset, et exercitum Macedoniae oblitum degenerantemque jam in Persarum mores adduxisset. Referre in tanto rege piget superbam mutationem vestis et delideratas humi jacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus; et foeda subplicita, et inter
vinum

vinum et epulas caedes amicorum, et vanitatem ementiendae stirpis. Quid, si vini amor in dies fieret acrior? quid, si trux ac praeservida ira? (nec quidquam dubium inter scriptores refero) nullane haec damna imperatoribus virtutibus ducimus? Id vero periculum erat, quod levissimi ex Graecis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriae favent, dictitare solent, ne majestatem nominis Alexandri (quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse) sustinere non potuerit populus Romanus, et, adversus quem Athenis, in civitate fracta Macedonum armis, cernente tum maxime prope fumantes Thebarum ruinas, concionari libere ausi sunt homines, (id quod ex monumentis orationum patet) adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit. Quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius tamen ea magnitudo hominis erit, conlecta paullo plus decem annorum felicitate: quam qui eo extollunt, quod populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen proeliis victus sit, Alexandro nullius pugnae non secunda fortuna fuerit, non intelligunt, se hominis res gestas et ejus juvenis cum populi jam octingentesimum bellantis annum rebus conferre. Mireremur, si, quum ex hac parte saecula plura numerentur, quam ex illa anni, plus in tam longo spatio, quam in aetate tredecim annorum, fortuna variaverit? Quin tu hominis cum homine; et ducis cum duce, fortunam cum fortuna confers? Quot Romanos duces nominem, quibus numquam adversa fortuna pugnae fuit? Paginas in annalibus magistratum fastisque percurrere licet, consulum, dictatorumque, quorum nec virtutis, nec fortunae ullo die populum Romanum poenituit.

Et,

Et, quo sint mirabiliore, quam Alexander aut quisquam rex, denos vicanosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam annum consulatum gessit: ab tribunis plebis delectus impediti sunt: post tempus ad bella ierunt: ante tempus comitorum causa revocati sunt: in ipse conatu rerum circumegit se annus: conlegae nunc temeritas, nunc pravitas, impedimento aut damno fuit: male gestis rebus alterius subcessum est: tironem aut mala disciplina institutum exercitum adeeperunt. At, Hercule, reges, non liberi solum impedimentis omnibus, sed domini rerum temporumque, trahunt consiliis cuncta, non sequuntur. Invictus ergo Alexander cum invictis ducibus bella gessisset, et eadem fortunae pignera in discrimen defuisset. Immo etiam eo plus periculi subisset, quod Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus non solum obnoxium, sed etiam obferentem se: Romanis multi fuissent, Alexandro, vel gloria, vel rerum magnitudine, pares; quorum suo quisque fato, sine publico discrimine, viveret morereturque.

XIX. Restat, ut copiae copiis comparentur vel numero, vel militum genere, vel multitudine auxiliorum. Censebantur ejus aetatis lustris ducena quinquagena millia capitum. Itaque, in omni defectione sociorum Latini nominis, urbano prope delectu decem scribebantur legiones. Quaterni quinque exercitus saepe per eos annos in Etruria, in Umbria, Gallis hostibus adjunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant bellum. Latium deinde omne cum Sabinis et Volscis et Aequis et omni Campania et parte Umbriae Etruriaequae et Picentibus et Marsis Pelignisque, ac Vestinis atque Apulis, adjunctaque omni ora Graecorum inferi maris a Thuriis, Neapolim et Cumas, et

inde

inde Antio atque Oſtiis tenus Samnites, aut socios validos Romanis, aut fractos bello invenisset hostes. Ipse trajecisset mare cum veteranis Macedonibus, non plus triginta millibus hominum et quatuor millibus equitum, maxime Thessalorum: hoc enim roboris erat. Persas, Indos, aliasque si adjunxisset gentes, impedimentum majus, quam auxilium, traheret. Adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset: Alexandro, (quod postea Hannibali accidit) alieno in agro bellanti, exercitus consenuisset. Arma, clypeus sarisfaeque illis; Romano scutum, majus corpori tegumentum, et pilum, haud paullo, quam hasta, vehementius ictu missuque telum. Statarius uterque miles, ordines servans: sed illa phalanx immobilis et unius generis: Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans; facilis partienti, quacumque opus esset, facilis jungenti. Jam in opere quis par Romano miles? quis ad tolerandum laborem melior? Vno proelio victus Alexander bello victus esset. Romanum, quem Caudium, quem Cannae non fregerunt, quae fregisset acies? Nae ille saepe; etiamsi prima prospere evenissent, Persas et Indos et inbellem Asiam quaesisset, et cum feminis sibi bellum fuisse dixisset: quod Epiri regem Alexandrum, mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asia gestorum ab hoc ipso juvene cum sua conferentem. Equidem, quum per annos quatuor et viginti primo Punico bello classibus certatum cum Poenis recordor, vix aetatem Alexandri subfecturam fuisse reor ad unum bellum. Et forsitan, quum et foederibus vetustis juncta Punica res Romanae esset, et timor par adversus communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret,

simul Punico Romanoque obrutus bello esset. Non quidem Alexandro duce, nec integris Macedonum rebus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persem, non modo cum clade ulla, sed ne cum periculo quidem suo. Absit invidia verbo, et civilia bella fileant, nunquam ab equite hoste, numquam a pedite, numquam aperta acie, numquam aequis, utique numquam nostris locis laboravimus. Equitem, sagittas, saltus impeditos, avia comaeatibus loca gravis armis miles timere potest. Mille acies, graviores quam Macedonum atque Alexandri, avertit avertetque; modo sit perpetuus hujus, qua vivimus, pacis amor et civilis cura concordiae.

XX. M. Foslius Flaccinator inde et L. Plautius Venno consules facti. Eo anno ab frequentibus Samnitium populis de foedere renovando legati, quum senatum humi strati movissent, rejecti ad populum haudquaquam tam efficaces habebant preces. Itaque, foedere negato, induciae biennii, quum per aliquot dies fatigassent singulos precibus, impetratae. Et ex Apulia Teanenses Cannusique populationibus fessi, obsidibus L. Plautio consuli datis, in deditiorem venerunt. Eodem anno primum praefecti Capuae creari coepti, legibus ab L. Furio praetore datis: quum utrumque ipsi pro remedio aegris rebus discordia intestina petissent. Et duae Romae additae tribus, Ventina ac Falerina. Inclinatissimae semel in Apulia rebus, Teates quoque Apulii ad novos consules, C. Junium Bubulcum, Q. Aemilium Barbulam, foedus petiit venerunt, pacis per omnem Apuliam praestandae populo Romano auctores. Id audacter spondendo impetraverunt, ut foedus daretur: neque

neque ut aequo tamen foedere, sed ut in ditione populi Romani essent. Apulia perdomita, (nam Forento quoque valido oppido Junius potitus erat) in Lucanos perrectum. Inde repentino adventu Aemilii consulis Nerulum vi captum. Et postquam res Capuae stabilitas Romana disciplina fama per socios vulgavit; Antiatribus quoque, qui se sine legibus certis, sine magistratibus agere querebantur, dati ab senatu ad jura statuenda ipsius coloniae patroni: nec arma modo, sed jura etiam Romana late pollebant.

XXI. C. Junius Bubulcus et Q. Aemilius Barbula consules exitu anni non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio et M. Popillio, ceterum dictatori L. Aemilio legiones tradiderunt. Is, cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam obpugnare adortus, rebellandi causam Samnitibus dedit. Duplex inde terror inlatus Romanis. Hinc Samnis, magno exercitu coacto ad eximendos obsidione socios, haud procul castris Romanorum castra posuit: hinc Saticulani magno cum tumultu, patefactis repente portis, in stationes hostium incurrerunt. Inde pars utraque, spe alieni magis auxilii, quam viribus freta suis, justo mox proelio inito Romanos urgent. Et, quamquam anceps dimicatio erat, tamen utrimque tutam aciem dictator habuit; quia et locum haud facilem ad circumveniendum cepit, et diversa statuit signa. Infestior tamen in erumpentes incessit: nec magno certamine intra moenia compulit. Tum totam aciem in Samnites obvertit. Ibi plus certaminis fuit. Victoria sicut fera, ita nec dubia, nec varia fuit. Fusi in castra Samnites, extinctis nocte ignibus, tacito agmine abeunt: et, spe abjecta Saticulae tuendae, Plisiam ipsi, socios Romanorum,

ut parem dolorem hosti redderent, circumfidunt.

XXII. Anno circumacto, bellum deinceps ab dictatore Q. Fabio gestum est. Consules novi; sicut superiores, Romae manserunt: Fabius, ad adiciendum ab Aemilio exercitum, ad Saticulam cum subplemento venit. Neque enim Samnites ad Plisiam manserant: sed, aditis ab domo novis militibus, multitudine freti, castra eodem, quo antea, loco posuerunt: lacessentesque proelio Romanos avertere ab obsidione conabantur. Eo intentius dictator in moenia hostium versus, id bellum tantum ducere, quod urbem obpugnabat: securior ab Samnitibus agere, stationibus modo obpositis, ne qua in castra vis fieret. Eo ferocius adequitare Samnites vallo, neque otium pati. Et quum jam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore, magister equitum Q. Aulius Cerretanus, magno tumultu cum omnibus turmis equitum evehctus, submovit hostem. Tum in minime pertinaci genere pugnae sic fortuna exercuit opes, ut insignes utrimque clades et clara ipsorum ducum ederet funera. Prior Samnitium imperator, aegre patiens, quo tam ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando hortandoque equites proelium integravit. In quem, insignem inter suos cientem pugnam, magister equitum Romanus infesta culpide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem equo praecipitaret: nec, ut fit, ad ducis casum percussa magis, quam irritata, est multitudo. Omnes, qui circa erant, in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela conjecerunt. Fratri praecipuum decus ulti Samnitium imperatoris dederunt. Is victorem de tractum ex equo magistrum equitum, plenus moe-

moeroris atque irae, trucidavit: nec multum afuit, quin corpore etiam, quia inter hostiles ceciderat turmas, Samnites potirentur. Sed extemplo ad pedes descensum ab Romanis est, coactique idem Samnites facere. Et repentina acies circa corpora ducum pedestre proelium iniiit, quo haud dubie superat Romanus: recuperatumque Aulii corpus, mixta cum dolore laetitia, victores in castra referunt. Samnites, duce amisso, et per equestre certamen tentatis viribus, omissa Saticula, quam nequidquam defendi rebantur, ad Plistiae obfidionem redeunt; intraque paucos dies Saticula Romanus per deditionem, Plistia per vim Samnis potitur.

XXIII. Mutata inde belli sedes est. Ad Soram ex Samnio Apuliaque traductae legiones. Sora ad Samnites defecerat, interfectis colonis Romanorum. Quo quum prior Romanus exercitus, ad ulciscendam civium necem recuperandamque coloniam, magnis itineribus praevenisset, et sparsi per vias speculatores, sequi legiones Samnitium, nec jam procul abesse, alii super alios, nuntiarent; obviam itum hosti, atque ad Lautulas ancipiti proelio dimicatum est. Non caedes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi victoresne essent, diremit. Invenio apud quosdam, adversam eam pugnam Romanis fuisse, atque in ea cecidisse Q. Aulium, magistrum equitum. Subfectus in locum Aulii C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Roma advenit; et, per praemissos nuntios consulto dictatore, ubi subsisteret, quove tempore, et qua ex parte hostem adgrederetur, substitit obcultus, ad omnia satis exploratis consiliis. Dictator, quum per aliquot dies post pugnam continuisset suos intra vallum, obsessi magis

quam obsidentis modo, signum repente pugnae proposuit; et, efficacius ratus ad adcendendos virorum fortium animos, nullam alibi, quam in semet ipso, cuiquam relictam spem, de magistro equitum novoque exercitu militem celavit: et, tamquam nulla, nisi in eruptione, spes esset, *Locis, inquit, angustiis, milites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus, viam nullam habemus. Stativa nostrae munimento satis tuta sunt; sed inopia eadem infesta. Nam et circa omnia defecerunt, unde subvehi commeatus poterant; et, si homines juvare velint, iniqua loca sunt. Itaque non frustrabor ego vos, castra hic relinquendo, in quae, infecta victoria, sicut pristino die, vos recipiatis. Armis munimenta, non munimentis arma tuta esse debent. Castra habeant repetantque, quibus operae est trahere bellum: nos omnium rerum respectum, praeterquam victoriae, nobis abscindamus. Ferte signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra, quibus imperatum est, incendant: damna vestra, milites, omnium circa, qui defecerunt, populorum praeda sarcientur.* Et oratione dictatoris, quae necessitatis ultimae index erat, milites adcesi vadunt in hostem, et respectus ipse ardentium castrorum, quamquam proximis tantum (ita enim jusserat dictator) ignis est subditus, haud parvum fuit irritamentum. Itaque, velut vecordes inlati, signa primo inpetu hostium turbant; et in tempore, postquam ardentia procul vidit castra magister equitum, (id convenerat signum) hostium terga invadit. Ita circumventi Samnites, quae potest quisque, fugam per diversa petunt. Ingens multitudo, in unum metu conglobata, ac semet ipsam turba impediens, in medio caesa. Capta hostium castra direptaque; quorum praeda onustum mi-

litera

litem in Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria laetum, quam quod, praeter exiguam deformatam incendio partem, cetera contra spem salva invenit.

XXIV. Ad Soram inde reditum; novique consules M. Poetelius, C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt, magna parte veterum militum dimissa, novisque cohortibus in supplementum adductis. Ceterum, quum propter difficilem urbis situm nec obpugnandi satis certa ratio iniretur, et aut tempore longinqua, aut praecipuus periculo victoria esset; Soranus transfuga, clam ex oppido profectus, quum ad vigiles Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules jubet, deductusque traditurum urbem promittit. Visus inde (quum, quoniam modo id praestaturus esset, percunctantes doceret) haud vana adferre, perpulit, prope adjuncta moenibus Romana castra ut sex millia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentae in custodiam urbis diurnae stationes ac nocturnae vigiliae essent. Ipse insequenti nocte, sub oppido sylvestribus locis cohortibus insidere iussis, decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit; pluribus, quam pro numero virorum, missilibus telis eo conlatis. Ad haec faxa erant, et temere jacentia (ut fit) in aspretis, et de industria etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. Vbi quum constitisset Romanos, semitamque angustam et arduam, erectam ex oppido in arcem, ostendisset; *Hoc quidem adscensu, inquit, vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint: vos et decem numero, et, quod plus est, Romani, Romanorumque fortissimi viri estis, et locus pro vobis, et nox erit, quae omnia ex incerto majora territis ostentat. Ego jam terrore*

omnia inplebo: vos arcem intenti tenete. Decurrit inde, quanto maxime poterat cum tumultu, *ad arma, et pro vestram fidem, cives!* clamitans, *arx ab hostibus capta est; defendite.* Haec incidens principum foribus, haec obviis, haec excurrentibus in publicum pavidis increpat. Adceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. Trepidi magistratus, missis ad arcem exploratoribus, quum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt animos a spe recuperandae arcis. Fuga cuncta complentur, portaeque ab semisomnis ac maxima parte inermibus refringuntur: quarum per unam praesidium Romanum clamore excitatum intrumpit, et concursantes per viam pavidos caedit. Jam Sora capta erat, quum consules prima luce advenere; et, quos reliquos fortuna ex nocturna caede ac fuga fecerat, in deditionem accipiunt. Ex his ducentos viginti quinque, qui omnium consensu destinabantur et infandae colonorum caedis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt. Ceteram multitudinem incolumem, praesidio inposito, Sorae relinquunt. Omnes, qui Romam deducti erant, virgis in foro caesi ac securi percussi summo gaudio plebis; cujus maxime iutererat, tutam ubique, quae passim in colonias mitteretur, multitudinem esse.

XXV. Consules, ab Sora profecti, in agros atque urbes Aufonum bellum intulerunt. Mota namque omnia adventu Samnitium, quum apud Lautulas dimicatum est, fuerant, conjurationesque circa Campaniam passim factae. Nec Capua ipsa crimine caruit. Quin Romam quoque et ad principum quosdam inquirendos ventum est. Ceterum Aufonum gens prodicione urbium, sicut Sora, in potestatem venit. Aufona et Minturnae et Vescia urbes erant:
ex

ex quibus principes juventutis duodecim numero, in prodicionem urbium suarum conjurati, ad consules veniunt: docent, suos, jam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lautulas pugnatum audierunt, pro victis Romanos habuisse, juventute, armis Samnites juvisse. Fugatis inde Samnitibus; incerta pace agere; nec claudentes portas Romanis, ne arcessant bellum; et obstinatos claudere, si exercitus admoveatur. In ea fluctuatione animorum obprimi incautos posse. His auctoribus mota propius castra: milique eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui obculti propinqua moenibus insiderent loca; partim togati, tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes ingrederentur. Ab his simul custodes trucidari coepti, simul datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent. Ita portae occupatae, triaque oppida eadem hora eodemque consilio capta. Sed, quia absentibus ducibus inpetus est factus, nullus modus caedibus fuit; deletaque Aufonum gens, vix certo defectionis crimine, perinde ac si internecivo bello certasset.

XXVI. Eodem anno, prodito hostibus Romano praesidio, Luceria Samnitium facta. Nec diu proditoribus impunita res fuit. Haud procul inde exercitus Romanus erat: cujus primo inpetu urbs, sita in plano, capitur. Lucerini ac Samnites ad internecionem caesi. Eoque ira processit, ut Romae quoque, quum de colonis mittendis Luceriam consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent. Praeter odium, quod execrabile in bis captos erat, longinquitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo civibus inter tam infestas gentes cogebat. Vicit tamen sententia, ut mitterentur coloni. Duo millia et

quingenti missi. Eodem anno, quum omnia infida Romanis essent, Capuae quoque occultae principum conjurationes factae. De quibus quum ad senatum relatum esset, haudquaquam neglecta res est. Quaestiones decretae, dictatoremque quaestionibus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus. Is M. Foslium magistrum equitum dixit. Ingens erat magistratus ejus terror. Itaque sive timore ejus, seu conscientia, Calavios, Ovium Noviumque, (ea capita conjurationis fuerant) priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud dubie ab ipsis conscita judicio subtrahit. Deinde, ut quaestioni Campanae materia decessit, versa Romam interpretando res: non nominatim, qui Capuae, sed in universum, qui usquam coissent conjurassentve adversus rem publicam, quaeri senatum jussisse: et coitiones, honorum adipiscendorum causa factas, adversus rem publicam esse: latiorque et re et personis quaestio fieri: haud abnuente dictatore, sine fine ulla quaestionis suae jus esse. Postulabantur ergo nobiles homines: adpellantibusque tribunos nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. Inde nobilitas, nec hi modo, in quos crimen intendebatur, sed universi simul, negare, nobilium id crimen esse, quibus, si nulla obstetur fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novorum. Ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos magis, quam quaestores idoneos ejus criminis esse: intellecturosque ita id esse, simul magistratu abissent. Tum enimvero Maenius, jam famae magis, quam imperii, memor, progressus in concionem ita verba fecit: *Et omnes antea vitae vos conscios habeo, Quirites, et hic ipse honos, delatus ad me, testis est innocentiae meae. Neque enim, quod saepe alias,*
quia

quia ita tempora postulabant rei publicae, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime procul ab his coitionibus vitam egisset, dictator diligendus exercendis quaestionibus fuit. Sed quoniam quidam nobiles homines (qua de causa vos existimare, quam me pro magistratu quidquam incompertum dicere; melius est) primum ipsas expugnare quaestiones omni ope adnisi sunt; dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam dicerent, in praesidia adversariorum, adpellationem et tribuniciam auxilium, patricii confugerunt; postremo repulsi inde (adeo omnia tutiora, quam ut innocentiam suam purgarent, visa) in nos iruerunt, et privatis dictatorem poscere reum verecundiae non fuit: ut omnes Dii hominesque sciant, ab illis, etiam quae non possunt, tentari, ne rationem vitae reddant; me obviam ire crimini, et obferre me inimicis reum, dictatura me abdicō. Vos quaeso, consules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me primum et hunc M. Foslium quaestiones exerceatis; ut adpareat, innocentia nostra nos, non majestate honoris, tutos a criminationibus istis esse. Abdicat inde se dictatura, et post eum confestim Foslius magisterio equitum: primique apud consules (iis enim ab senatu mandata res est) rei facti, adversus nobilium testimonia egregie absolvuntur. Publilius etiam Philo, multiplicatis summis honoribus, post res tot domi belloque gestas, ceterum invisus nobilitati, causam dixit, absolutusque est. Nec diutius, ut sit, quam tum recens erat, quaestio per clara nomina reorum vigit. Inde labi coepit ad viliora capita, donec coitionibus factionibusque, adversus quas comparata erat, obpressa est.

XXVII. Earum fama rerum, magis tamen spes Campanae defectionis, in quam

conjuratum erat, Samnites, in Apuliam ver-
 fos, rursus ad Caudium revocavit: ut inde ex
 propinquo, si qui motus occasionem aperiret,
 Capuam Romanis eriperent. Eo consules cum
 valido exercitu venerunt. Et primo circa sal-
 tus, quum utrimque ad hostem iniqua via es-
 set, cunctati sunt: deinde Samnites per aper-
 ta loca brevi circuitu in loca plana, Campanos
 campos, agmen demittunt, ibique primum
 castra in conspectu hostibus data: deinde le-
 vibus proeliis, equitum saepius, quam pedi-
 tum, utrimque periculum factum: nec aut
 eventus eorum Romanum, aut morae, qua
 trahebant bellum, poenitebat. Samnitium
 contra ducibus, et carpi parvis quotidie dam-
 nis, et senescere dilatione belli vires suae vi-
 debantur. Itaque in aciem procedunt, equi-
 tibus in cornua divisis: quibus praeceptum
 erat, intentiores ad respectum castrorum, ne
 qua eo vis fieret, quam ad proelium, starent:
 aciem pediti tutam fore. Consululum Sulpicius
 in dextro, Poetelius in laevo cornu consistunt.
 Dextra pars, qua et Samnites raris ordinibus,
 aut ad circumeundos hostes, aut ne ipsi cir-
 cumirentur, constiterant, latius patefacta ste-
 tit. Sinistris, praeterquam quod confertiores
 steterant, repentino consilio Poetelii consulis
 additae vires: qui subsidiarias cohortes, quae
 integrae ad longioris pugnae casus reservaban-
 tur, in primam aciem extemplo emisit, uni-
 versisque hostem primo inpetu viribus impu-
 lit. Commota pedestri acie Samnitium, eques
 in pugnam subcedit. In hunc, transverso
 agmine inter duas acies se inferentem, Roma-
 nus equitatus concitat equos; signaque et or-
 dines peditum atque equitum confundit, do-
 nec universam ab ea parte avertit aciem. In
 eo cornu non Poetelius solus, sed Sulpicius
 etiam,

etiam, hortator adfuerat, auctus ab suis nondum conferentibus manus ad clamorem, ab sinistra parte prius exortum. Vnde, haud dubiam victoriam cernens, quum ad suum cornu tenderet cum mille ducentis viris, dissimilem ibi fortunam invenit: Romanos locopulsos, victorem hostem signa in percussos inferentem. Ceterum omnia mutavit repente consulis adventus. Nam et conspectu ducis reffectus militum est animus: et, majus quam pro numero auxilium, advenerant fortes viri: et partis alterius victoria audita, mox visa etiam, proelium restituit. Tota deinde jam vincere acie Romanus, et, omisso certamine, caedi capique Samnites; nisi qui Maleventum, cui nunc urbi Beneventum nomen est, perfugerunt. Ad triginta millia caesa aut capta Samnitium, proditum memoriae est.

XXVIII. Consules, egregia victoria parta, protinus inde ad Bovianum obpugnandum legiones ducunt: ibique hiberna egerunt, donec ab novis consulibus L. Papirio Cursore quintum, C. Junio Bubulco iterum, nominatus dictator C. Poetelius cum M. Foslio magistro equitum exercitum adcepit. Is, quum audisset arcem Fregellanam ab Samnitibus captam, omisso Boviano ad Fregellas pergit. Vnde, nocturna Samnitium fuga sine certamine receptis Fregellis praesidioque valido inposito, in Campaniam reditum maxime ad Nolam armis repetendam. Eo se intra moenia, sub adventum dictatoris, et Samnitium omnis multitudo et Nolani agrestes contulerant. Dictator, urbis situ circumspecto, quo apertior aditus ad moenia esset, omnia aedificia (et frequenter ibi habitabatur) circumjecta muris incendit. Nec ita multo post, sive a Poetelio dictatore, sive ab C. Junio consule, (nam

(nam utrumque traditur) Nola est capta. Qui captae decus Nolae ad consulem trahunt, adjiciunt. Atinam et Calatiam ab eodem captas; Poetelium autem, pestilentia orta, clavigendi causa dictatorem dictum. Sueffa et Pontiae eodem anno coloniae deductae sunt. Sueffa Auruncorum fuerat: Volsci Pontias, insulam sitam in conspectu litoris sui, incoluerant. Et, Interamna et Casinum ut deducerentur coloniae, senatus consultum factum est. Sed triumviros creavere, ac misere colonorum quatuor millia insequentes consules M. Valerius, P. Decius.

XXIX. Profligato fere Samnitium bello, priusquam ea cura decederet Patribus Romanis, Etrusci belli fama exorta est. Nec erat ea tempestate gens alia, cujus secundum Gallicos tumultus arma terribiliora essent, quam propinquitate agri, tum multitudine hominum. Itaque, altero consulum in Samnio reliquias belli persequente, P. Decius, qui graviter aeger Romae restiterat, auctore senatu dictatorem C. Junium Bubulcum dixit. Is, prout rei magnitudo postulabat, omnes juniores sacramento adigit: arma, quaeque alia res poscit, summa industria parat: nec tantis apparatibus elatus de inferendo bello agitatur, quieturus haud dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. Eadem in comparando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos fuere. Neutri finibus egressi. Et censura clara eo anno Ap. Claudii, et C. Plautii fuit; memoriae tamen felicioris ad posteros nomen Appii, quod viam munivit, et aquam in Urbem duxit, eaque unus perfecit; quia, ob infamem atque invidiosam senatus lectionem verecundia victus, conlega magistratu se abdicaverat. Appius, jam inde antiquitus insitam pertinaciam fami-

familiae gerendo, solus cenfuram obtinuit. Eodem Appio auctore, Potitii, gens, cujus ad aram Maximam Herculis familiare sacerdotium fuerat, servos publicos, ministerii delegandi causa, sollempnia ejus sacri docuerat. Traditur inde dictu mirabile, et quod dimovendis statu suo sacris religionem facere posset, quum duodecim familiae ea tempestate Potitiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra annum cum stirpe extinctos: nec nomen tantum Potitiorum interisse, sed censores etiam Appium, memori Deum ira, post aliquot annos luminibus captum.

XXX. Itaque consules, qui eum annum sequuti sunt, C. Junius Bubulcus tertium et Q. Aemilius Barbula iterum, initio anni questi apud populum, deformatum ordinem prava lectione senatus, qua potiores aliquot lectis praeteriti essent negaverunt, eam lectionem se, quae sine recti pravique discrimine ad gratiam ac libidinem facta esset, observaturos; et senatum extemplo citaverunt eo ordine, qui ante censores Ap. Claudium et C. Plautium fuerat. Et duo imperia eo anno dari coepta per populum, utraque pertinentia ad rem militarem: unum, ut tribuni militum seni deni in quatuor legiones a populo crearentur; quae antea, perquam paucis subfragio populi relictis locis, dictatorum et consulum ferme fuerant beneficia. Tulere eam rogationem tribuni plebei L. Atilius, C. Marcus. Alterum, ut duumviros navales classis ornandae reficiendaeque causa idem populus juberet. Lator hujus plebisciti fuit M. Decius tribunus plebis. Ejusdem anni rem dictu parvam praeterire, ni ad religionem visa esset pertinere. Tibicines, quia prohibiti a proximis censoribus erant in aede Jovis vesci, quod

quod traditum antiquitus erat, aegre passi, Tibur uno agmine abierunt: adeo ut nemo in Vrbe esset, qui sacrificiis praecineret. Ejus rei religio tenuit senatum; legatosque Tibur miserunt, ut darent operam, ut hi homines Romanis restituerentur. Tiburtini, benigne polliciti, primum aditos eos in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam: postquam perpelli nequibant, consilio, haud abhorrente ab ingeniis hominum, eos adgrediuntur. Die festo alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum causa invitant, et vino, cujus avidum ferme genus est, oneratos sopiunt: atque ita in plaustra somno vinctos conjiciunt, ac Romam deportant. Nec prius sensere, quam, plaustris in foro relictis, plenos crapulae eos lux obpressit. Tunc concursus populi factus, impetratoque, ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati, cum cantu atque hac, quae nunc sollemnis est, licentia per Urbem vagarentur: restitutumque in aede vescendi jus iis, qui sacris praecinerent. Haec inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

XXXI. Consules inter se provincias partiti; Junio Samnites, Aemilio novum bellum Etruria forte obvenit. In Samnio Cluviam, praesidium Romanum, quia nequiverat vi capi, obsessum fame in deditionem adceperant Samnites, verberibusque foedum in modum laceratos occiderant deditos. Huic infensus crudelitati Junius, nihil antiquius obpugnatione Cluviana ratus, quo die adgressus est moenia, vi cepit, atque omnes puberes interfecit. Inde victor exercitus Bovianum ductus. Caput hoc erat Pentrorum Samnitium, longe ditissimum atque opulentissimum armis virisque. Ibi quia haud tantum irarum erat, spe
 praec-

praedae milites adcesi, oppido potiuntur. Minus itaque saevitum in hostes est: praedae plus paene, quam ex omni Sannio unquam, egestum, benigneque omnis militi concessa. Et postquam praepotentem armis Romanum nec acies subsistere ullae, nec castra, nec urbes poterant; omnium principum in Sannio eo curae sunt intentae, ut insidiis quaeretur locus, si qua licentia populando effusus exercitus excipi ac circumveniri posset. Transfugae agrestes et captivi quidam, pars forte, pars consilio oblati, congruentia ad consulem adferentes, quae et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum avium compulsam esse, perpulerunt, ut praedatum eo expeditae ducerentur legiones. Ibi ingens hostium exercitus itinera obculta infederat, et, postquam intrasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum clamore ac tumultu incautos invadit. Et primo nova res trepidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas congerunt in medium: dein, postquam, ut quisque liberaverat se onere aptaveratque armis, ad signa undique coibant, et, notis ordinibus in vetere disciplina militiae, jam sine praeepto ullius sua sponte struebatur acies, consul, ad ancipitem maxime pugnam advectus, defiluit ex equo, et Jovem Martemque atque alios testatur Deos, *se, nullam suam gloriam inde, sed praedam militi quaerentem, in eum locum devenisse; neque in se aliud, quam nimiam ditandi ex hoste militis curam, reprehendi posse: ab eo se dedecore nullam rem aliam, quam virtutem militum, vindicaturam.* Conmitterentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem furto insidiarum tentantem, et loco, non armis, fretum. Sed quem esse jam virtuti Romanae in-

expugnabilem locum? Fregellana arx Soranaque, et ubicumque iniquo subcessum erat loco, memorabantur. His adensus miles, omnium inmemor difficultatum, vadit adversus imminentem hostium aciem. Ibi paulum laboris fuit, dum in adversum clivum erigitur agmen. ceterum, postquam prima signa planiciem summam ceperunt, sensitque acies aequo se jam instituisse loco, versus extemplo est terror in insidiatores, eademque latebras, quibus se paullo ante texerant, palati atque inermes fuga repetebant: sed loca difficilia, hosti quaesita, ipsos tum sua fraude impediabant. Itaque ergo perpaucis effugium patuit: caesa ad viginti millia hominum, victorque Romanus ad oblatam ultro ab hoste praedam pecorum discurrit.

XXXII. Dum haec geruntur in Samnio, jam omnes Etruriae populi praeter Arretinos ad arma ierant, ab obpugnando Sutrio, quae urbs, focia Romanis, velut claustra Etruriae erat, ingens orbi bellum. Eo alter consulum Aemilius cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit. Advenientibus Romanis Sutrini commeatus benigne in castra ante urbem posita advexere. Etrusci diem primum consultando, maturarent, traherentne bellum, traduxerunt. Postero die, ubi celeriora, quam tutiora, consilia magis placere ducibus, sole orto signum pugnae propositum est, armatique in aciem procedunt. Quod postquam consuli nuntiatum est, extemplo telleram dari iubet, ut prandeat miles firmatisque cibo viribus arma capiat. Dicto paretur. Consul, ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum proferri iussit, et haud procul hoste instruxit aciem. Aliquamdiu intenti utrimque steterunt, expectantes, ut ab adversariis clamor et pugna

pugna inciperet. Et prius sol meridie se inclinavit, quam telum hinc aut illinc emissum est. Inde, ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur, concinuntque tubae, et signa inferuntur. Nec segnius ab Romanis pugna inicitur. Concurrunt infensis animis. Numero hostis, virtute Romanus superat. Anceps proelium multos utrimque et fortissimum quemque absumit: nec prius inclinata res est, quam secunda acies Romana ad prima signa, integri fessis, subcesserunt. Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes ceciderunt. Nullo unquam proelio fugae minus, nec plus caedis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset; ita ut victores prius, quam victi, pugnandi finem facerent. Post obcasum solis signum receptui datum est: nocte ab utroque in castra reditum. Nec deinde quidquam eo anno rei memoria dignae apud Sutrium gestum est; quia et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno proelio fuerat, subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad castrorum praesidium; et apud Romanos tantum vulnus fuit, ut plures post proelium faucii decesserint, quam ceciderant in acie.

XXXIII. Q. Fabius, insequentis anni consul, bellum ad Sutrium excepit. Conlega Fabio C. Marcius Rutilus datus est. Ceterum et Fabius subplementum ab Roma adduxit, et novus exercitus domo aditus Etruscis venit. Permulti anni jam erant, quum inter patricos magistratus tribunosque nulla certamina fuerant; quum ex ea familia, quae velut fatalis tum tribunis ac plebi erat, certamen oritur. Ap. Claudius censor, circumactis decem et octo mensibus, quod Aemilia lege finitum censurae spatium temporis erat, quum C. Plautius

tius conlega ejus magistratu se abdicasset, nulla vi compelli, ut abdicaret, potuit. P. Sempronius erat tribunus plebis; qui finiendae censurae intra legitimum tempus actionem suscepserat; non popularem magis, quam justam, nec in vulgus, quam optimo cuique, gratiorem. Is, quum idem talem legem Aemiliam recitaret auctoremque ejus Mam. Aemilium dictatorem laudibus ferret, qui quinquennalem ante censuram et longinquitate potestatem dominantem intra sex mensium et anni coegisset spatium: *Dic, agedum, inquit, Ap. Claudi, quidnam facturum fueris, si eo tempore, quo C. Furius et M. Geganius censes fuerunt, censor fuisses. Negare Appius, interrogatorem tribuni magno opere ad causam pertinere suam. Nam etsi tenuerit lex Aemilia eos censes, quorum in magistratu lata esset, quia post illos censes creatos eam legem populus jussisset, quodque postremum jussisset, id jus ratumque esset; non tamen aut se, aut eorum quemquam, qui post eam legem latam creati censes essent, teneri ea lege potuisse,*

XXXIV. Haec sine ullius adsensu cavillante Appio, *En, inquit, Quirites, illius Appii progenies, qui, decemvir in annum creatus, altero anno se ipse creavit; tertio, nec ab se, nec ab ullo creatus, privatus fasces et imperium obtinuit; nec ante continuando abstulit magistratu, quam obruerent eum male parata, male gesta, male retenta imperia. Haec est eadem familia, Quirites, cujus vi atque injuriis compulsus, extorres patria, Sacrum montem cepistis: haec, adversus quam tribuniciam auxilium vobis comparastis: haec, propter quam duo exercitus Aventinum insedistis: haec, quae fenebres leges: haec, quae agrarias semper impugnavit: haec connubia Patrum et plebis in-*

terrupit: haec plebi ad curules magistratus iter obsepsit. Hoc est nomen multo, quam Tarquiniorum, infestius vestrae libertati. Itane tandem, Ap. Claudii, quum centesimus jam annus sit ab Mam. Aemilio dictatore, tot censores fuerint, nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim tabulas legit? nemo id jus esse, quod postremo populus iussisset, scivit? Immo vero omnes sciverunt; et ideo Aemiliae potius legi paruerunt, quam illi antiquae, qua primum censores creati erant, quia hanc postremam iusserat populus: et quia, ubi duae contrariae leges sunt, semper antiquae obrogat nova. An hoc dicis, Appi, non teneri Aemilia lege populum? an populum teneri, te unum ex legem esse? Tenuit Aemilia lex violentos illos censores, C. Furium et M. Geganium, qui, quid iste magistratus in re publica mali facere posset, iudicarunt, quum, ira suatae potestatis, Mam. Aemilium, principem aetatis suae belli domique, aerarium fecerunt: tenuit deinceps omnes censores intra centum annorum spatium: tenet C. Plautium conlegam tuum, iisdem auspiciis, eodem jure creatum, An hunc non, ut qui optimo jure censor creatus esset, populus creavit? tu unus eximius es, in quo hoc praecipuum ac singulare valeat? Quem tu regem sacrificiorum crees, amplexus regni nomen, ut qui optimo jure rex Romae creatus sit, creatum se dicet? quem semestri dictatura, quem interregno quinque dierum contentum fore putes? quem clavi figendi, aut ludorum causa dictatorem audacter crees? Quam isti stolidos ac socordes videri creditis eos, qui intra vicesimum diem, ingentibus rebus gestis, dictatura se abdicaverunt, aut qui vitio creati abierunt magistratu? Quid ego antiqua repetam? Nuper in-

tra decem annos C. Maenius dictator, quia, quum quaestiones severius, quam quibusdam potentibus tutum erat, exercebat, contagio ejus, quod quaerebat ipse, crimini objectata ab inimicis est, ut privatus obviam iret crimini, dictatura se abdicavit. Nolo ego istam in te modestiam: ne degeneraveris a familia imperiosissima et superbissima: non die, non hora citius, quam necesse est, magistratu abieris; modo ne excedas finitum tempus. Satis est, aut diem, aut mensem censurae adjicere? Triennium, inquit, et sex menses ultra, quam licet Aemilia lege, censuram geram, et solus geram. Hoc quidem jam regno simile est. An conlegam subrogabis, quem ne in demortui quidem locum subrogari fas est? Poenitet enim, quod antiquissimum solenne et solum ab ipso, cui fit, institutum Deo ab nobilissimis antistitibus ejus sacri ad servorum ministerium religiosus censor deduxisti; gens antiquior originibus urbis hujus, hospitio Deorum immortalium sancta, propter te ac tuam censuram intra annum ab stirpe exstincta est: nisi universam rem publicam eo nefario obstrinxeris, quod ominari etiam reformidat animus. Urbs eo lustro capta est, quo, demortuo conlega C. Julio censore, L. Papirius Cursor, ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem conlegam subrogavit. Et quanto modestior illius cupiditas fuit, quam tua, Appi? Nec solus, nec ultra finitum lege tempus L. Papirius censuram gessit: tamen neminem invenit, qui se postea auctorem sequeretur. Omnes deinceps censores post mortem conlegae se magistratu abdicarunt. Te, nec quod dies exit censurae, nec quod conlega magistratu abiit, nec lex, nec pudor coeret: virtutem in superbia, in audacia, in contemptu Deorum hominumque ponis. Ego

te,

te, Ap. Claudii, pro istius magistratus maiestate ac verecundia, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne verbo quidem inclementiori a me adpellatum vellem: sed et haec, quae adhuc egi, pervicacia tua et superbia cogit me loqui; et, nisi Aemiliae legi parueris, in vincula duci jubebo; nec, quum ita comparatum a maioribus sit, ut, comitiis censoriis nisi duo confererint legitima subfragia, non renuntiato altero comitia differantur, ego te, qui solus censor creari non possis, solum censuram gerere patiar. Haec taliaque quum dixisset, prendi censorem et in vincula duci iussit. Adprobantibus lex tribunis actionem conlegae, tres adpellanti Appio auxilio fuerunt; summaque ividia omnium ordinum solus censuram gessit.

XXXV. Dum ea Romae geruntur, jam Sutrium ab Etruscis obsidebatur; consulique Fabio, imis montibus ducenti ad ferendam opem locis tentandasque munitiones, si qua posset, acies hostium instructa occurrit. Quorum ingentem multitudinem quum ostenderet subjecta late planities: consul, ut loco paucitatem suorum adjuvaret, flectit paullulum in clivos agmen; (aspreta erant strata saxis) inde signa in hostem obvertit. Etrusci, omnium, praeterquam multitudinis suae, qua sola freti erant, inmemores, proclium ineunt adeo raptim et avide, ut, abjectis missilibus, quo celerius manus confererent, stringerent gladios, vadentes in hostem. Romanus contra nunc tela, nunc saxa, quibus eos adfatim locus ipse armabat, ingerere. Igitur scuta galeaeque ictae quum etiam, quos non vulneraverant, turbarent, (neque subire erat facile ad propiorem pugnam, neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent) stantes et expositos ad ictus quum jam satis nihil tege-

ret, quosdam etiam pedem referentes, fluctuantemque et instabilem aciem, redintegrato clamore, strictis gladiis hastati et principes invadunt. Eum inpetum non tulerunt Etrusci, versisque signis, fuga effusa castra repetunt. Sed equites Romani, praevecti per obliqua campi, quum se fugientibus obtulissent, omisso ad castra itinere, montes petunt. Inde inermi paene agmine ac vexato vulneribus in sylvam Ciminiam penetratum. Romanus, multis milibus Etruscorum caesis, duodequadrageinta signis militaribus captis, castris etiam hostium cum praeda ingenti potitur. Tum de persequendo hoste agitari coeptum.

XXXVI. Sylva erat Ciminia magis tum invia atque horrenda, quam nuper fuere Germanici saltus; nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita. Eam intrare haud fere quisquam, praeter ducem ipsum, audebat. Aliis omnibus cladis Caudinae nondum memoria aboleverat. Tum ex iis, qui aderant, (consulis fratrem M. Fabium, Kaesonem alii, C. Claudium quidam matre eadem, qua consulem, genitum tradunt) speculatum se iturum professus, brevique omnia certa adlaturum. Caere educatus apud hospites, Etruscis inde literis eruditus erat, linguamque Etruscam probe noverat. Habeo auctores, vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis literis erudiri solitos. Sed propius est vero, praecipuum aliquid fuisse in eo, qui se tam audaci similatione hostibus immiscuerit. Servus ei dicitur comes unus fuisse, nutritus una, eoque haud ignarus linguae ejusdem: nec quidquam aliud proficiscentes, quam summam regionis, quae intranda erat, naturam ac nomina principum in populis adceperere; ne qua inter colloquia insigni nota haesitantes depre-

deprehendi possent. Iere pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gaeisque binis armati. Sed neque commercium linguae, nec vestis armorumve habitus sic eos texit, quam quod abhorrebat ab fide, quemquam externum Ciminios saltus intraturum. Usque ad Camertes Vmbros penetrasse dicuntur. Ibi, qui essent, fateri Romanum ausum: introductumque in senatum consulis verbis egisse de societate amicitiaque: atque inde comi hospitio adceptum, nuntiare Romanis iussum, comitatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca intrasset; juventutemque Camertium Vmbrorum in armis paratam imperio futuram. Haec quum relata consuli essent, impedimentis prima vigilia praemissis, legionibus post impedimenta ire iussis, ipse substitit cum equitatu: et, luce orta, postero die obequitavit stationibus hostium, quae extra saltum dispositae erant: et, quum satis diu tenuisset hostem, in castra sese recepit; portaque altera egressus, ante noctem agmen adsequitur. Postero die, luce prima, juga Ciminii montis tenebat. Inde, contemplatus opulenta Etruriae arva, milites emittit. Ingenti jam abacta praeda, tumultuariae agrestium Etruscorum cohortes, repente a principibus regionis ejus concitatae, Romanis obcurrunt, adeo incompositae, ut vindices praedarum prope ipsi praedae fuerint. Caesis fugatisque iis, late depopulato agro, victor Romanus opulentusque rerum omnium copia in castra rediit. Eo forte quinque legati cum duobus tribunis plebis venerant, denuntiatum Fabio senatus verbis, ne saltum Ciminium transiret. Laetati ferius se, quam ut impedire bellum possent, venisse, nuntii victoriae Romam revertuntur.

XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius erat, quam profligatum, bellum. Vastationem namque sub Cimini montis radicibus jacens ora senserat, conciveratque indignatione non Etruriae modo populos, sed Umbriae finitima. Itaque, quantus non unquam antea, exercitus ad Sutrium venit; neque e sylvis tantummodo promota castra, sed etiam aviditate dimicandi quam primum in campos delata acies: deinde instructa primo suo stare loco, relicto hostibus ad instruendum contra spatium; dein, postquam detrectare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt. Vbi postquam stationes quoque receptas intra munimenta sensere, clamor repente circa duces ortus, ut *eo sibi e castris cibaria ejus diei deferri* juberent; *mansuros se sub armis, et aut nocte, aut certe luce prima castra hostium invasuros*. Nihil quietior Romanus exercitus imperio ducis continetur. Decima erat fere diei hora, quum cibum capere consul milites jubet; praecipit, ut in armis sint, quacumque diei noctisque hora signum dederit. Paucis milites adloquitur, Samnitium bella extollit, elevat Etruscos: *nec hostem hosti, nec multitudinem multitudini comparandam ait esse. Praeterea telum aliud obculturum scituros in tempore; interea taceri opus esse*. His ambagibus prodi similabat hostes, quo animus militum multitudine territus restitueretur: et, quod sine munimento confederant, verisimilius erat, quod similabatur. Curati cibo corpora quieti dant, et quarta fere vigilia sine tumultu excitati arma capiunt. Dolabrae calomibus dividuntur ad vallum prouendum fossasque implendas. Intra munimenta instruitur acies: delectae cohortes ad portarum exitus conlocantur. Dato deinde signo paullo ante lucem, quod aesti-

vis noctibus sopitae maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies: stratos passim invadit hostes: alios immobiles, alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes, caedes obpressit. Paucis armandi se datum spatium est. Eos ipsos, non signum certum, non ducem sequentes, fundit Romanus, fugatos eques persequitur. Ad castra, ad sylvas diversi tendebant. Sylvae tutius dedere refugium. Nam castra in campis sita eodem die capiuntur. Aurum argentumque iustum referri ad consulem: cetera praeda militis fuit. Caesa aut capta eo die hostium millia ad sexaginta. Eam tam claram pugnam trans Ciminiam sylvam ad Perusiam pugnatam, quidam auctores sunt; metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus tam infesto saltu, coortis undique Tuscis Umbrisque, obprimeretur. Sed, ubicumque pugnatum est, res Romana superior fuit. Itaque a Perugia, et Cortona, et Arretio, quae ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, legati, pacem foedusque ab Romanis petentes, inducias in triginta annos inpetraverunt.

XXXVIII. Dum haec in Etruria geruntur, consul alter C. Marcius Rutilus Allifas de Samnitibus vi cepit. Multa alia castella vicique, aut deleta hostiliter, aut integra in potestatem venire. Per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem senatus maritimae orae praefecerat, in Campaniam acta, quum adpulsa Pompejos esset; socii inde navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti, proximis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset, dulcedine (ut fit) praedae longius progressi, excivere hostes. Palatis per agros nemo obvius fuit, quum obci-

dione occideri possent: redeuntes agmine incauto haud procul navibus adsequuti agrestes exuerunt praeda, partem etiam occiderunt: quae superfuit caedi, trepida multitudo ad naves compulsa est. Profectio Q. Fabii trans Ciminiam sylvam quantum Romae terrorem fecerat, tam laetam famam in Samnium ad hostes tulerat: *interclusum Romanum exercitum obsideri, cladisque imaginem Furculas Caudinas memorabant; eadem temeritate avidam ulteriorum semper gentem in saltus invios deductam, septam non hostium magis armis, quam locorum iniquitatibus esse.* Jam gaudium invidia quadam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samnitibus fortuna ad Etruscos avertisset. Itaque armis virisque ad obtinendum C. Marcium consulem concurrunt; protenus inde Etruriam per Marfos ac Sabinos petitori, si Marcus dimicandi potestatem non faciat. Obvius iis consul fuit. Dimicatum proelio utrimque atroci, atque incerto eventu est. Et quum anceps caedes fuisset, adversae tamen rei fama in Romanos vertit, ob amissos quosdam equestris ordinis tribunosque militum atque unum legatum, et (quod inligne maxime fuit) consulis ipse vulnus. Ob haec etiam aucta fama (ut solet) ingens terror Patres invasit, dictatoremque dici placebat: nec, quin Censor Papius diceretur, in quo tum summa rei bellicae ponebatur, dubium cuiquam erat: sed nec in Samnium nuntium perferri, omnibus infestis, tuto posse; nec vivere Marcium consulem satis fidebant. Alter consul Fabius infestus privatim Papius erat. Quae ne ira obstaret bono publico, legatos ex consularium numero mittendos ad eum senatus censuit; qui sua quoque eum, non publica solum, auctoritate moverent, ut memoriam simultatum patriae remitt-

mitteret. Profecti legati ad Fabium quum fenatus consultum tradidissent, adjecissentque orationem convenientem mandatis, consul, demissis in terram oculis, tacitus ab incertis, quidnam acturus esset, legatis recessit: nocte deinde silentio (ut mos est) L. Papirium dictatorem dixit. Cui quum ob animum egregie victum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit, ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut adpareret, insignem dolorem ingenti comprimi animo. Papirius C. Junium Bubulcum magistrum equitum dixit: atque ei, legem curiatam de imperio ferenti, triste omen diem diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis cladibus, captae Urbis et Caudinae pacis: quod utroque anno eadem curia fuerat principium. Macer Licinius tertia etiam clade, quae ad Cremeram adcepta est, abominandam eam curiam facit.

XXXIX. Dictator postero die, auspiciis repetitis, pertulit legem; et profectus cum legionibus, ad terrorem traducti sylvam Ciminiam exercitus nuper scriptis, ad Longulam pervenit: adceptisque a Marcio consule veteribus militibus, in aciem copias eduxit. Nec hostes detrectare visi pugnam. Instructos deinde armatosque (quum ab neutris proelium inciperet) nox obpressit. Quieti aliquamdiu, nec suis dissidentes viribus, nec hostem spernentes, stativa in propinquo habuere. Interea res in Etruria gestae. Nam et cum Umbro-
rorum exercitu acie depugnatum est; (fusi tamen magis, quam caesi, hostes, quia coeptam acriter non tolerarunt pugnam) et ad Vadimonis lacum Etrusci, lege sacrala coacto exercitu, quum vir virum legisset, quantis numquam alias antea simul copiis, simul animis, dimi-

dimicarunt: tantoque irarum certamine gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela. Gladiis pugna coepit, et, acerrime commissa, ipso certamine, quod aliquamdiu anceps fuit, adensa est; ut non cum Etruscis toties victis, sed cum aliqua nova gente, videretur dimicatio esse. Nihil ab ulla parte movetur fugae: cadunt antesignani; et, ne nudentur propugnatoribus signa, fit ex secunda prima acies. Ab ultimis deinde subsidiis cietur miles: adeoque ad ultimum laboris ac periculi ventum est, ut equites Romani, omissis equis, ad primos ordines peditum per arma, per corpora evaserint. Ea velut nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum. Sequuta deinde inpetum eorum, utcumque adfecta erat, cetera multitudo tandem perrumpit ordines hostium. Tunc vinci pertinacia coepta, et averti manipuli quidam; et, ut semel dedere terga, etiam certiozem capessere fugam. Ille primum dies fortuna veteri abundantes Etruscorum fregit opes. Caesum in acie, quod roboris fuit; castra eo inpetu capta diu eptaque.

XL. Pari subinde periculo gloriaeque eventu bellum in Samnitibus erat; qui, praeter ceteros belli adparatus, ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus, fecerunt. Duo exercitus erant: scuta alterius auro, alterius argento caelaverunt. Forma erat scuti: summum latius, qua pectus atque humeri teguntur, fastigio aequali; ad imum cuneatior, mobilitatis causa. Spongia pectori tegumentum: et sinistrum crus ocrea tectum. Galeae cristatae, quae speciem magnitudini corporum adderent. Tunicae auratis militibus versicolores, argentatis linteae candidae. His dextrum cornu datum: illi in sinistro consistunt. Notus jam Romanis adparatus insignium armorum

rum fuerat; doctique a ducibus erant, *horridum militem esse debere: non caelatum auro et argento, sed ferro et animis fretum. Quippe illa praedam verius, quam arma, esse; nitentia ante rem, deformia inter sanguinem et vulnura. Virtutem esse militis decus, et omnia illa victoriam sequi; et ditem hostem quamvis pauperis victoris praemium esse.* His Cursor vocibus instinctos milites in proelium ducit. Dextro ipse cornu consistit; sinistro praefecit magistrum equitum. Simul est concursum, ingens fuit cum hoste certamen; non segnus interdictatorem et magistrum equitum, ab utraque parte victoria inciperet. Prior forte Junius commovit hostem, laevo dextrum cornu, sacros more Samnitium milites, eoque candida veste et paribus candore armis insignes. *Eos se Orco mactare Junius dictitans, quum intulisset signa, turbavit ordines, et haud dubie impulit aciem. Quod ubi sensit dictator, Ab laevone cornu victoria incipiet? inquit, et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam pugnam sequetur, non partem maximam victoriae trahet?* Concitat milites. Nec peditum virtuti equites, aut legatorum studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro; P. Decius ab laevo cornu, ambo consulares ad equites in cornibus positos evehuntur: adhortatique eos, ut partem secum caperent decoris, in transversa latera hostium incurrunt. Is novus additus terror quum ex parte utraque circumvasisset aciem, et ad terrorem hostium legiones Romanas, redintegrato clamore, intulissent gradum, tum fuga ab Samnitibus coepta. Jam strage hominum armorumque insignium campi repleri; ac primo pavidos Samnites castra sua adcepere: deinde ne ea quidem retenta. Captis direptisque ante noctem injectus ignis.

Dictator ex senatus consulto triumphavit. Cujus triumpho longe maximam speciem captiva arma praebuere. Tantum magnificentiae visum in iis, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum dividerentur. Inde natum initium dicitur fori ornandi ab aedilibus, quum tensae ducerentur. Et Romani quidem ad honorem Deum insignibus armis hostium usi sunt: Campani, ab superbia et odio Samnitium, gladiatores (quod spectaculum inter epulas erat) eo ornati armarunt, Samnitiumque nomine compellarunt. Eodem anno cum reliquis Etruscorum ad Perusiam, quae et ipsa induciarum fidem ruperat, Fabius consul nec dubia nec difficili victoria dimicat. Ipsum oppidum (nam ad moenia victor adcessit) cepisset, ni legati dedentes urbem exissent. Praesidio Perusiae inposito, legationibus Etruriae amicitiam petentibus prae se Romam ad senatum missis, consul, praestantiore etiam, quam dictator, victoria triumphans, Urbem est invectus. Quin etiam devictorum Samnitium decus magna ex parte ad legatos, P. Decium et M. Valerium, est versum: quos populus proximis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum praetorem declaravit.

XLI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam continuatur consulatus: Decius collega datur. Valerius praetor quartum creatus. Consules partiti provincias. Etruria Decio, Samnium Fabio evenit. Is profectus ad Nuceriam Alfaternam, tum pacem petentes, quod uti ea, quum daretur, nolissent, adspernatus, obpugnando ad deditioem subegit. Cum Samnitibus acie dimicatum. Haud magno certamine hostes victi: neque ejus pugnae memoria tradita foret, ni Marsi eo primum proelio cum Romanis bellassent. Sequuti Marforum defe-

defectionem Peligni eandem fortunam habuerunt. Decio quoque alteri consuli secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum exercitui praebere, atque inducias in quadraginta annos petere. Volsinienſium caſtella aliquot vi cepit: quaedam ex iis diruit, ne receptaculo hoſtibus eſſent: circumferendoque paſſim bello, tantum terrorem fui fecit, ut nomen omne Etruſcum foedus ab conſule peteret. Ac de eo quidem nihil inſperatum. Induciae annuae datae. Stipendium exercitui Romano ab hoſte in eum annum penſum, et binae tunicae in militem exactae. Ea merces induciarum fuit. Tranquillas res jam Etruſcis turbavit repentina defectio Umbrorum, gentis integrae a cladibus belli, niſi quod transitum exercitus ager ſenſerat. Ii, concitata omni juventute ſua, et magna parte Etruſcorum ad rebellionem compulſa, tantum exercitum fecerant, ut, relicto poſt ſe in Etruria Decio, ad obpugnandam inde Romam ituros, magnifice de ſe ac contemptim de Romanis loquentes, jactarent. Quod inceptum eorum ubi ad Decium conſulem perlatum eſt, ad Urbem ex Etruria magnis itineribus pergit, et in agro Pupinienſi ad famam intentus hoſtium conſedit. Nec Romae ſpernebatur Umbrorum bellum: et ipſae minae metum fecerant expertis a Gallica clade, quam intutam urbem incolerent. Itaque legati ad Fabium conſulem miſſi ſunt, ut, ſi quid laxamenti a bello Samnitium eſſet, in Umbriam propere exercitum duceret. Dicto paruit conſul, magnisque itineribus ad Mevaniam, ubi tum copiae Umbrorum erant, perrexit. Repens adventus conſulis, quem procul Umbria in Samnio bello alio occupatum crediderant, ita exterruit Umbros, ut alii recedendum ad

urbes munitas, quidam omittendum bellum censerent. Plaga una (Materinam ipsi adpellant) non continuit modo ceteros in armis, sed confestim ad certamen egit. Castra valentem Fabium adorti sunt. Quos ubi effusos ruere in munimenta consul vidit, revocatos milites ab opere, prout loci natura tempusque patiebatur, ita instruxit: cohortatusque praedicatione vera qua in Tuscis, qua in Sannio partorum decorum, exiguam adpendicem Etrusci belli conficere jubet: et vocis inopiae poenas expetere, qua se urbem Romanam obpugnatos minati sint. Haec tanta sunt alacritate militum audita, ut clamor, sua sponte ortus, loquentem interpellaverit ducem. Ante imperium deinde concentu tubarum ac cornuum cursu effuso in hostem feruntur. Non tamquam in viros aut armatos incurrunt: (mirabilia dictu!) signa primo eripi coepta signiferis; deinde ipsi signiferi trahi ad consulem, armatique milites ex acie in aciem transferri, et, sicubi est certamen, scutis magis, quam gladiis, geritur res. Umbonibus incullaque ala sternuntur hostes. Plus capitur hominum, quam caeditur: atque una vox ponere arma jubentium per totam fertur aciem. Itaque inter ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli. Postero insequentibusque diebus et ceteri Umbrorum populi deduntur. Oericulani sponfione in amicitiam adcepti.

XLII. Fabius, alienae fortis victor belli, in suam provinciam exercitum reduxit. Itaque ei, ob res tam feliciter gestas, sicut priore anno populus continuaverat consulatum, ita senatus in insequentem annum, quo Ap. Claudius, L. Volunnius consules fuerunt, prorogavit, maxime Appio adversante, imperium.

Appium censorem petisse consulatum, comitia-
que ejus ab L. Furio tribuno plebis interpel-
lata, donec se censura abdicavit, in quibus-
dam annalibus invenio. Creatus consul, quum
conlegae novum bellum, Sallentini hostes de-
cernerentur, Romae mansit, ut urbanis arti-
bus opes augetet, quando belli decus penes
alios esset. Volumnium provinciae haud poe-
nituit. Multa secunda proelia fecit: aliquot
urbes hostium vi cepit. Praedae erat largitor,
et benignitatem per se gratam comitate adju-
vabat: militemque iis artibus fecerat et peri-
culi et laboris avidum. Q. Fabius proconsul
ad urbem Allifas cum Samnitium exercitu
signis conlatis confligit. Minime ambigua res
fuit. Fusi hostes, atque in castra compulsi.
Nec castra forent retenta, ni exiguum super-
fuisset diei: ante noctem tamen sunt circum-
fessa, et nocte custodita, ne quis elabi posset.
Postero die, vixdum luce certa, deditio fieri
coepta: et pacti, qui Samnitium forent, ut
cum singulis vestimentis emitterentur. Hi
omnes sub jugum missi. Sociis Samnitium ni-
hil cautum. Ad septem millia sub corona ve-
niere. Qui se civem Hernicum dixerat, seor-
sum in custodia habitus. Eos omnes Fabius
Romam ad senatum misit: et, quum quaesi-
tum esset, delectu, an voluntarii pro Samni-
tibus adversus Romanos bellassent, per Lati-
nos populos custodiendi dantur. Jusque eam
integram rem novi consules, P. Cornelius Ar-
vina, Q. Marcius Tremulus, (ii enim jam
creati erant) ad senatum referre. Id aegre
passi Hernici. Concilium populorum omnium
habentibus Anagninis in circo, quem Mariti-
mum vocant, praeter Alatrinatem Ferentina-
temque et Verulanum, omnes Hernici nomi-
nis populo Romano bellum indixerunt.

XLIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora praesidiaque, quae in iis Romana erant, expugnata: et in captivorum corpora militum foede saevitum. Itaque eo P. Cornelius cum exercitu missus. Marcio novi hostes (jam enim Anagninis Hernicisque aliis bellum iustum erat) decernuntur. Primo ita omnia opportuna loca hostes inter consulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus nuntius non posset, et per aliquot dies incerti rerum omnium, suspensique de statu alterius, uterque consul ageret, Romanque is metus manaret; adeo ut omnes juniores sacramento adigerentur, atque ad subita rerum duo iusti scriberentur exercitus. Ceterum Hernicum bellum nequaquam pro praesenti terrore ac vetustate gentis gloriae fuit. Nihil usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies exuti, triginta dierum in iucias, ita ut ad senatum Romam legatos mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumentoque et singulis in militem tunicis. Ab senatu ad Marcium rejecti, cui senatus consulto permissum de Hernicis erat: isque eam gentem in deditionem adcepit. Et in Samnio alter consul superior viribus, locis inpeditor erat. Omnia itinera obseperant hostes, saltusque pervios ceperant, ne qua subvehi commeatu possent: neque eos, quum quotidie signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen poterat; satisque adparebat, neque Samnitem certamen praesens, nec Romanum dilationem belli laturum. Adventus Marcii, qui, Hernicis subactis, maturavit conlegae venire auxilio, moram certaminis hosti exemit. Nam, ut qui ne alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares, conjungi utique passi duos consularés exercitus nihil cre-

crederent superesse spei, advenientem incomposito agmine Marcium adgrediuntur. Raptim conlatae sarcinae in medium, et, prout tempus patiebatur, instructa acies. Clamor primum in stativa perlatus, dein conspectus procul pulvis tumultum apud alterum consulem in castris fecit. Isque, confestim arma capere iussis, raptimque eductis in aciem militibus, transversam hostium aciem atque alio certamine occupatam invadit; clamitans, *summum flagitium fore, si alterum exercitum utriusque victoriae compotem sinerent fieri, nec ad se sui belli vindicarent decus*. Qua impetum dederat, perrumpit; aciemque per mediam in castra hostium tendit, et vacua defensoribus capit atque incendit. Quae ubi flagrantia Marcianus miles conspexit et hostes respexere, tum passim fuga coepta Samnitium fieri. Sed omnia obtinet caedes, nec in ullam partem tutum perfugium est. Jam, triginta millibus hostium caesis, signum receptui consules dederant, conligebantque in unum copias, in vicem inter se gratantes; quum repente visae procul hostium novae cohortes, quae in supplementum scriptae fuerant, integravere caedem. In quas, nec iussu consulum, nec signo adcepto, victores vadunt, *malo tirocinio inveniendum Samnitum*, clamitantes. Indulgent consules legionum ardori, ut qui probe scirent, novum militem hostium inter percussos fuga veteranos ne tentando quidem satis certamini fore. Nec eos opinio sefellit. Omnes Samnitium copiae, veteres novaeque, montes proximos fuga capiunt. Eo et Romana erigitur acies: nec quidquam satis tuti loci victis est, et de jugis, quae ceperant, funduntur; jamque una voce omnes pacem petebant. Tum, trium mensium frumento imperato et annuo

stipendio ac singulis in militem tunicis, ad senatum pacis oratores missi. Cornelius in Samnio relictus. Marcius de Hernicis triumphans in Urbem rediit; statuaque equestris in foro decreta est, quae ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus populis, Alatinati, Verulano, Ferentinati, quia maluerunt, quam civitatem, suae leges redditae: connubiumque inter ipsos, quod aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, permittum. Anagninis, quique arma Romanis intulerant, civitas sine subfragii latione data: concilia connubiaque adempta: et magistratibus, praeterquam sacrorum curatione, interdictum. Eodem anno aedes Salutis a C. Junio Bubulco censore locata est, quam consul bello Samnitium voverat. Ab eodem collegaque ejus M. Valerio Maximo viae per agros publica impensa factae. Et cum Carthaginensibus eodem anno foedus tertio renovatum: legatisque eorum, qui ad id venerant, comiter munera missa.

XLIV. Dictatorem idem annus habuit P. Cornelium Scipionem, cum magistro equitum P. Decio Mure. Ab iis, propter quae creati erant, comitia consularia habita, quia neuter consulum potuerat bello abesse. Creati consules L. Postumius, Ti. Minucius. Hos consules Piso Q. Fabio et P. Decio subgerit, biennio exempto, quo Claudium Volumnumque, et Cornelium cum Marcio consules factos tradidimus. Memoriane fugerit in annalibus dirigendis, an consulto binos consules, falsos ratus, transcenderit, incertum est. Eodem anno in campum Stellatam agri Campani Samnitium incurSIONES factae. Itaque ambo consules, in Samnium missi, quum diversas regiones, Tifernum Postumius, Bovianum Mi-

Minucius, petissent; Postumii prius ductu ad Tifernum pugnatum. Alii haud dubie Samnites vicios ac viginti millia hominum capta tradunt: alii Marte aequo discessum, et Postumium, metum simulantem nocturno itinere, clam in montes copias abduxisse; hostes sequutos duo millia inde locis munitis et ipsos confedisse. Consul, ut stativa tuta copiosaque (et ita erant) petisse videretur, postquam et munimentis castra firmavit, et omni adparatu rerum utilium instruxit, relicto firmo praesidio, de vigilia tertia, qua duci proxime potest, expeditas legiones ad conlegam, et ipsum adversus alios sedentem, ducit. Ibi, auctore Postumio, Minucius cum hostibus signa confert; et, quum anceps proelium in multum diei processisset, tum Postumius integris legionibus defessam jam aciem hostium improvise invadit. Itaque, quum lassitudo ac vulnera fugam quoque praepedissent, obcidione obcisi hostes, signa unum et viginti capta: atque inde ad castra Postumii perrectum. Ibi duo victores exercitus perculsum jam fama hostem adorti fundunt fugantque: signa militaria sex et viginti capta, et imperator Samnitium Staius Gellius multique alii mortales et castra utraque capta: et Bovianum, ubi postero die coeptum obpugnari, brevi capitur. Magnaque gloria rerum gestarum consules triumpharunt. Minucium consulem, cum vulnere gravi relatum in castra, mortuum, quidam auctores sunt, et M. Fulvium in locum ejus consulem subfectum: et ab eo, quum ad exercitum Minucii missus esset, Bovianum captum. Eodem anno Sora, Arpinum, Censennia, recepta ab Samnitibus. Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum dedicatumque.

XLV. P. Sulpicio Saverione, P. Sempronio Sopho consulibus, Samnites, seu finem, seu dilationem belli quaerentes, legatos de pace Romam misere. Quibus subpliciter agentibus responsum est, *nisi saepe bellum parantes pacem petissent Samnites, oratione ultro citroque habita, de pace transigi potuisse. Nunc, quando verba vana ad id locorum fuerint, rebus standum esse.* P. Sempronium consullem cum exercitu brevi in Samnio fore: eum, ad bellum pacemne inclinent animi, falli non posse: comperta omnia senatui relaturum: decedentem ex Samnio consullem legati sequerentur. Eo anno quum pacatum Samnium exercitus Romanus, benigne praebito commeatu, peragraffet, foedus antiquum Samnitibus redditum. Ad Aequos inde veteres hostes, ceterum per multos annos sub specie infidae pacis quietos, versa arma Romana: quod, incolumi Hernico nomine, misitaverant simul cum iis Samniti auxilia, et, post Hernicos subactos, univversa prope gens, sine dissimulatione consilii publici, ad hostes desciverat; et postquam, icto Romae cum Samnitibus foedere, fetiales venerant res repetitum, *tentationem aiebant esse, ut, terrore incusso belli, Romanos se fieri paterentur: quod quantopere optandum foret, Hernicos docuisse: quum, quibus licuerit, suas leges Romanae civitati praeoptaverint: quibus legendi, quid mallent, copia non fuerit, pro poena necessariam civitatem fore.* Ob haec vulgo in conciliis jactata, populus Romanus bellum fieri Aequis iussit: consulesque ambo, ad novum profecti bellum, quatuor millia a castris hostium confederunt. Aequorum exercitus, (ut qui suo nomine permultos annos inbelles egissent) tumultuario similis, sine ducibus certis, sine imperio, trepidare. Alii exeundum in
aciem,

aciem, alii castra tuenda censent: movet ple-
rosque vastatio futura agrorum ac deinceps
cum levibus praesidiis urbium relictarum ex-
cidia. Itaque postquam inter multas senten-
tias una, quae, omnia cura communium, ad
respectum suarum quemque rerum vertisset,
audita, ut prima vigilia diversi e castris ad
deportanda omnia tuendaque moenibus in ur-
bes abirent; cuncti eam sententiam ingenti ad-
sensu adceperunt. Palatis hostibus per agros,
prima luce Romani, signis prolatis, in acie
consistunt, et, ubi nemo obvius ibat, pleno
gradu ad castra hostium tendunt. Ceterum,
postquam ibi neque stationes pro portis, nec
quemquam in vallo, nec fremitum consuetum
castrorum animadverterunt; insolito silentio
moti, metu insidiarum subsistunt. Transgressi
deinde vallum, quum deserta omnia invenis-
sent, pergunt hostem vestigiis sequi. Sed ve-
stigia, in omnes aequae ferentia partes, ut in
dilabris passim, primo errorem faciebant: post,
per exploratores compertis hostium consiliis,
ad singulas urbes circumferendo bello, unum
et quadraginta oppida intra dies quinquaginta
omnia obpugnando ceperunt; quorum plera-
que diruta atque incensa, nomenque Aequo-
rum prope ad interuersionem deletum. De
Aequis triumphatum; exemploque eorum cla-
des fuit, ut Marrucini, Marsi, Peligni, Fren-
tani mitterent Romam oratores pacis petendae
amicitiaeque. Iis populis foedus petentibus
datum.

XLVI. Eodem anno Cn. Flavius Cn. filius
scriba, patre libertino, humili fortuna ortus,
ceterum callidus vir et facundus, aedilis cura-
lis fuit. Invenio in quibusdam annalibus,
quum adpareret aedilibus, fierique se pro tri-
bu aedilem videret, neque adcipi nomen, quia

scriptum faceret; tabulam posuisse, et jurasse, se scriptum non facturum. Quem aliquanto ante desisse scriptum facere; arguit Maecius Licinius, tribunatu ante gesto triumviratibusque, nocturno altero, altero coloniae deducendae. Ceterum (id quod haud discrepat) contumacia adversus contemnentem humilitatem suam nobiles certavit: civile jus, repositum in penetralibus pontificum, evulgavit, fastosque circa forum in albo proposuit, ut, quando lege agi posset, sciretur: aedem Concordiae in area Vulcani summa invidia nobilium dedicavit; coactusque consensu populi Cornelius Barbatus pontifex maximus verba praere, quum more majorum negaret, nisi consulem aut imperatorem, posse templum dedicare. Itaque ex auctoritate senatus latum ad populum est, ne quis templum aramve injussu senatus aut tribunorum plebei partis majoris dedicaret. Haud memorabilem rem per se, nisi documentum sit adversus superbiam nobilium plebejæ libertatis, referam. Ad conlegam aegrum visendi causa Flavius quum venisset, consensuque nobilium adolescentium, qui ibi adsidebant, adurrectum ei non esset, curulem adferri sellam eo jussit, ac sede honoris sui anxios invidia inimicos spectavit. Ceterum Flavium dixerat aedilem forensis factio, Ap. Claudii censura vires nacta, qui senatum primus libertinorum filiis lectis inquinaverat. Et postquam eam lectionem nemo ratam habuit, nec in curia adeptus erat, quas petierat, opes urbanas; humilibus per omnes tribus divilis, forum et campum corrupit. Tantumque Flavii comitia indignitatis habuerunt, ut plerique nobilium annulos aureos et phaleras deponerent. Ex eo tempore in duas partes discessit civitas. Aliud integer populus,

Ius, fautor et cultor bonorum, aliud forensis factio tenebat; donec Q. Fabius et P. Decius censores facti: et Fabius, simul concordiae causa, simul ne humillimorum in manu comitia essent, omnem forenses turbam exeretam in quatuor tribus coniecit, urbanasque eas appellavit. Adeoque eam rem adceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione pareret. Ab eodem institutum dicitur, ut equites Idibus Quinctilibus transveherentur.

T. LIVII PATAVINI

LIBER X.

BREVIARIUM.

CAP. I. Soram et Albam coloniae deducuntur. Arpinatibus Trebulanisque datur civitas. Frusnates tertia parte agri damnantur. Parva expeditio in Umbriam facta et 2000 latrones in spelunca obpressi. Aequi subiguntur a C. Junio Bubulco Dict. 2. Cleonymus dux Lacedaemoniorum Thurias in Sallentinis capit pervenitque penitus ad litora Venetorum; sed ab his victus, vix quinta parte navium incolumi, discedit. 3. Foedus cum Vestinis ictum. Rebellio Etruriae, et Marsorum ob coloniam Carseolos deductam.

M. Valerius Maximus Dict. fundit Marfos: at M. Aemilius Paullus mag. eq. ab Etruscis fugatur. 4. Etrusci insidias quoque parant Cn. Fulvio legato, sed frustra, 5. et a Valerio devicti inducias biennii inpetrant.

6. Q. et Cn. Ogulnii tribuni pl. rogationem promulgant, ut, quum IV augures et IV pontifices sint, IV pontifices et V augures, de plebe omnes, adlegantur. 7. 8. Eam disuadet maxime Ap. Claudius, et suadet P. Decius Mus. 9. Tum ingenti consensu populi adcipitur. Eodem anno a M. Valerio Maximo cos. diligentius sancitur lex de provocatione, tertia post reges exactos lata a familia eadem. Idem Valerius vincit Aequos, et Q. Appulejus alter consul Nequinum Umbriae opp. circumfidet. Q. Fabium, consulatu repudiato, aedilem curulem factum quidam tradunt. Lustrum conditum; tribusque additae duae, Aniensis ac Terentina. 10. Nequinum ope transfugarum capitur et colonia mittitur eo, Narnia a Nare fl. adpellata. Etruscis bellum adversus Romanos molientibus, fines eorum ingrediuntur Galli, qui pecunia ingenti adcepta recedunt quidem, sed societatem belli abnuunt, nisi pars agri detur. 11. T. Manlius cos. in Etruria equo effusus moritur, et M. Valerius Max. ei subfectus vastandis agris urendisque tectis non ad certamen hostes elicere potest. Caritas annonae, quam Q. Fabius Max. aed. cur. sublevat praeparando ac convehendo frumento. Rebellio Samnitium, Lucanorum fines depopulantium.

12. Foedus cum Lucanis fit, et fetiales, sed frustra, mittuntur, qui Samnitem decedere agro sociorum jubeant. Hostes a consulibus vincuntur, Etrusci a L. Cornelio Scipione ad Volaterras cruento in proelio, et Samnites a Cn. Ful-

Fulvio ad Bovianum. 13. Fama exoritur, Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus, et hujus terroris causa Q. Fabius Maximus invitus quartum eoque subfragante P. Decius Mus tertium consules creantur. Multis nimium agri possidentibus dies ab aedilibus dicitur. 14. Etruria ad pacem petendam inclinante, ambo Coss. in Samnium legiones ducunt, ubi Fabius hostem fortiter pugnantes ad Tifernum profligat. 15. Decius fundit Apulos, et duo consulares exercitus in Samnio omnia evastant. Fabius, comitiorum causa Romam profectus, consulatum denio sibi oblatum recusat, et L. Volunnius de plebe cum Ap. Claudio iterum fit consul. 16. Fabio et Decio in sex menses prorogatur imperium in Samnio. Hostes inde pulsi Etruriam petunt, eamque mixtis terrore precibus ad bellum trahere conantur. 17. Interea in Samnio capiuntur diripiunturque Murgantia, Romulea et Ferentinum.

18. Auctore Gellio Egnatio, duce Samnitium, huic populo se conjungunt non modo Tusci fere omnes, sed et Umbri Gallique mercede sollicitati. Hinc Volunnius in Samnium proficiscitur, et Appius in Etruriam. Is nec scite nec fortunate quidquam gerit, et Volunnius cum suis copiis ad illum pergit adicitus literis, quas tamen hic a se scriptas esse negat. 19. Alte. catio consulum, quorum alter orator, alter imperator est melior. Volunnius jam abiturus retinetur precibus Appiani exercitus. Victoria Romanorum. 20. Volunnius in Samnium redit et in Campano agro caedit Samnites praeda onustos. 21. Romae trepidationem mox perlaeta excipit supplicatio, placetque ut duae coloniae circa Vescinum Falernumque agrum, ab Samnitibus depopulatum, praesidii loco deducantur.

Min-

Minturnae et Sinuessæ. Interim Etrusci, Samnites, Umbri Gallique arma conferunt in Etruria. 22. *Q. Fabius Max. consensu victus consul creatur cum P. Decio, quem iterum conlegam poposcerat: et L. Volunnius in annum prorogatur imperium.*

23. *Prodigia; supplicationes; Pudicitia patricia et plebeja, earumque sacella et arae. Feneratorum et pecuarii bonis mulctantur.* 24. *Inter consules, qui duobus jam consulatibus censuræque concordem fuerant conlegæ, contentio oritur de provinciis, patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem vel sine sorte obtineat: quæ etiam provincia illi decernitur populi consensu.* 25. *Fabius, scriptis duntaxat quatuor millibus peditum et 600 equitibus, ad castra Appii prætoris proficiscitur; sed mox Romam redit ad consultandum de bello Etrusco, cujus terrorem auxerat Ap. Claudius.* 26. *Ibi petit, ut sibi adiutor detur Decius, isque non recusat societatem imperii. Legio Rom., ab Umbri, vel, quod probabilius est, Gallis circumventa, deletur.* 27. *Atrox pugna consulum cum Samnitibus et Gallis in agro Sentinati.* 28. *Romanis in laevo cornu fugientibus, Decius exemplo patris se devovet.* 29. *Pugna cum Gallis in sinistram cornu restituitur; in dextro Samnites a Fabio vincuntur. Galli testudine facta soli resistunt, sed tandem circumventi ab tergo et ipsi caeduntur.* 30. *In Etruria Cn. Fulvius prætor res ex sententia gerit: et Samnitibus novæ clades inferuntur tum a Pelignis in hiorum agro, tum a Volunnio ad Tifernum montem. Triumphus Fabii et præmia militum.* 31. *Etrusci a Fabio, et Samnites in campo Stellati ab Appio Volunnioque funduntur. Pestilentia prodigiaque. Q. Fabius Gurges, consul*

lis filius, aliquot matronas stupri damnatas pecunia mulctat. Diurnitas belli Samnitici.

32. Samnites castra M. Atilii Reguli cos. obpugnant. 33. Romani eos expellunt, sed persequi non ausi retro in Soranum agrum eunt. L. Postumius Megellus cos. conlegae se conjungit. 34. Postumius Milioniam et Ferentinum expugnat, aliisque desertis oppidis Samnii potitur. 35. Atilii proelium anceps et varium ad Luceriam. Postero die Samnites, castra Rom. sine certamine praeterire cupientes, praebent speciem recta tendentium ad ea obpugnanda. Hinc nova pugna, ad quam conferendam neutris animus est. 36. Romani fugiunt primum, mox vincunt: nec ita multo post in agro Interamnatî caedunt alias Samnitium copias praeda impeditas. 37. Postumius e Samnio transit in Etruriam eamque pervasat. Idem auxilio tribunorum pl. trium, sine auctoritate Patrum, triumphat.

38. Lege sacrata delectus habetur per omne Samnium Legio linteata sacramento adacta horrendo ritu et aureis argenteisque armis ornata, aliusque exercitus, ei corporum specie et adparatu non dispar, ad Aquiloniam confident. 39. Consules Samnium depopulantur. Sp. Carvilius Amiternum vi capit et obsidet Cominium. L. Papius Cursor Duroniam expugnat pervenitque ad Aquiloniam, ubi hostes insignibus armis fulgentes ab eo, ut olim a patre ejus, obcidione obciduntur. 40. Acies utrinque instruitur, et pullarius, qui faustissimum auspicium, tripudium solissimum, mentitus erat, inter prima signa constitutus cadit primus, pilo temere emisso ictus. Augurium corvi. 41. Proelium atrox. Sp. Nautius densiore pulvere procul excitato praebet speciem advenientis exercitus Carviliiani. Hostes jurati injuratique passim sternuntur.

untur, et pars in castra ad Aquiloniam posita, pars Bovianum perfugiunt. L. Volumnius castra capit, et L. Scipio penetrat in interiora urbis. 42. Nocte deseritur ab hostibus oppidum, in quod et consul signa intulerat. Non ferme alius dux laetior in acie visus, et ab eodem in illa non templum, sed pocillum mulsi votum Jovi Victori. 43. Cominium a Carvilio captum. Hostes in fuga interfecti. 44. Consules conjungunt castra et suos pro cuiusque merito laudant donantque. Inde ad oppida Sannii obpugnanda ducunt legiones. 45. Faliscorum aliorumque Etruriae populorum rebellio. Carvilius, Palumbino, Volana et Herculaneo captis, ex Sannio in Etruriam transit. Papirius Saepinum expugnat. 46. Idem triumphat et eximiis hostium spoliis exornat aedem Quirini, forum et finitimas quoque colonias. Carvilius in Etruria Troilium et quinque castella vi capit, annuasque inducias dat Faliscis pacem petentibus. Triumphus ejus. Aedes Fortis Fortunae demanubiis facta. Praedae pars data militibus. Adcusatio L. Postumii haud peracta. 47. Lustrum XIX conditur. Romani primum coronati, ob res bello bene gestas, ludos spectant, et victoribus dant palmas. Pecuarii aliquot damnantur. Pestilentia Urbem agrosque urit, et in libris Sibyllinis invenitur, Aesculapii signum ab Epidaurio Romam arcessendum.

I. L. Genucio, Ser. Cornelio consulibus, ab externis ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniae deductae. Albam in Aequos sex millia colonorum scripta. Sora agri

Volscei fuerat; sed possederant Samnites. Eo quatuor millia hominum missa. Eodem anno Arpinatibus Trebulanisque civitas data. Frusinate tertiam parte agri damnati, quod Hernicos ab eis sollicitatos compertum: capitaque conjurationis ejus, quaestione ab consulibus ex senatus consulto habita, virgis caesi ac securi percussi. Tamen, ne profus inbellem agerent annum, parva expeditio in Umbria facta est; quod nuntiabatur, ex spelunca quadam excursions armatorum in agros fieri. In eam speluncam penetratum cum signis est: et ex eo loco obscuro multa vulnera adcepta, maximeque lapidum ictu; donec, altero specus ejus ore (nam pervius erat) invento, utraeque fauces congestis lignis adensa: ita intus fumo ac vapore ad duo millia armatorum, ruentia novissime in ipsas flammam, dum evadere tendunt, absunta. Marcis Livio Dentre et Aemilio consulibus, redintegratum Aequicum bellum. Coloniam, aegre patientes velut arcem suis finibus inpositam, summa vi expugnare adorti, ab ipsis colonis pelluntur. Ceterum tantum Romae terrorem fecere, quia vix credibile erat, tam adfectis rebus solos per se Aequos ad bellum coortos, ut tumultus ejus causa dictator diceretur C. Junius Bubulcus. Is, cum M. Titinio magistro equitum profectus, primo congressu Aequos subegit, ac, die octavo triumphans in Urbem quum redisset, aedem Salutis, quam consul voverat, censor locaverat, dictator dedicavit.

II. Eodem anno classis Graecorum, Cleonymo duce Lacedaemonio, ad Italiae litora adpulsa, Thurias urbem in Sallentinis cepit. Adversus hunc hostem consul Aemilius missus praelio uno fugatum compulit in naves. Thuriarum redditae veteri cultori: Sallentinoque

agro pax parta. Junium Bubulcum dictatorem missum in Sallentinos, in quibusdam annalibus invenio: et Cleonymum prius, quam confligendum esset cum Romanis, Italia excessisse. Circumvectus inde Brundisii promontorium, medioque sinu Hadriatico ventis latus, quum laeva inportuosa Italiae litora, dextra Illyrii Liburnique et Istri, gentes ferae, et magna ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus ad litora Venetorum pervenit. Ibi expositis paucis, qui loca explorarent, quum audisset, tenue praetentum litus esse, quod transgressis stagna ab tergo sint, intrigua aestibus maritimis; agros haud procul proximos campestres cerni; ulteriora colles; inde esse ostium fluminis praealti, quo circumagi naves in stationem tutam vidisse: (Meduacus amnis erat) eo invectam classem subire flumine adverso jussit. Gravissimas navium non pertulit alveus fluminis. In leviora navigia transgressa multitudo armatorum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum vicis colentibus eam oram, pervenit. Ibi egressi, levi praesidio navibus relicto, vicos expugnant, inflammant tecta, hominum pecudumque praedas agunt, et dulcedine praedandi longius usque a navibus procedunt. Haec ubi Patavium sunt nuntiata, (semper autem eos in armis adcolae Galli habebant) in duas partes juventutem dividunt. Altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur; altera, ne cui praedonum obvia fieret, altero itinere ad stationem navium (millia autem quatuordecim ab oppido aberat) ducta. In naves parvas, custodibus interentis, inpetus factus; territique nautae coguntur naves in alteram ripam amnis transjicere. Et in terra prosperum aequè in palatos praedatores proelium fue-

fuerat; refugientibusque ad stationem Graecis Veneti obstitunt. Ita in medio circumventi hostes caesque; pars capti classem indicant regemque Cleonymum tria millia abesse. Inde, captivis proximo vico in custodiam datis, pars fluviatiles naves, ad superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas, pars captiva navigia armatis complent. Profectique ad classem, immobiles naves et loca ignota plus, quam hostem, timentes circumvadunt: fugientesque in altum acrius, quam repugnantes, usque ad ostium amnis persequuti, captis quibusdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus, vix quinta parte navium incolumi, nulla regione maris Hadriatici prospere adita, discessit. Rostra navium spoliaque Laconum, in aede Junonis veteri fixa, multi supersunt, qui viderunt. Patavii monumentum navalis pugnae eo die, quo pugnatum est, quotannis sollemni certamine navium in flumine oppidi medio exercetur.

III. Eodem anno Romae cum Vestinis, petentibus amicitiam, ictum est foedus. Multiplex deinde exortus terror. Etruriam rebellare, ab Arretinorum seditionibus motu orto, runt abatur; ubi Cilnium genus praepotens, divitiarum invidia, pelli armis coeptum; simul Marfos agrum vi tueri, in quem colonia Carseoli deducta erat, quatuor millibus hominum scriptis. Itaque propter eos tumultus dictus M. Valerius Maximus dictator, magistrum equitum sibi legit M. Aemilium Paullum. Id magis credo, quam Q. Fabium ea aetate atque eis honoribus Valerio subjectum. Ceterum ex Maximi cognomine ortum errorem haud abnuerim. Profectus dictator cum exercitu proelio uno Marfos fundit.

dit. Compulsis deinde in urbes munitas, Milioniam, Plestinam, Fresiliam, intra dies paucos cepit: et parte agri mulctatis Maris foedus restituit. Tum in Etruscos versum bellum; et, quum dictator auspicioꝝ repetendorum causa profectus Romam esset, magister equitum, pabulatum egressus, ex insidiis circumvenitur; signisque aliquot amissis, foeda militum caede ac fuga in castra est compulsus. Qui terror non eo tantum a Fabio abhorret, quod si qua alia arte cognomen suum aequavit, tum maxime bellicis laudibus; sed etiam, quod, memor Papirianae saevitiae, numquam, ut dictatoris injussu dimicaret, adduci potuisset.

IV. Nuntiata ea clades Romam majorem, quam res erat, terrorem excivit. Nam, ut exercitu deleto, ita justitium indictum; custodiae in portis, vigiliae vicatim exactae; arma, tela in muros congesta. Omnibus junioribus sacramento adactis, dictator, ad exercitum missus, omnia spe tranquilliora et composita magistri equitum cura, castra in tutiorem locum redacta, cohortes, quae signa amiserant, extra vallum sine tentoriis destitutas invenit; exercitum avidum pugnae, quo maturius signominia aboleretur. Itaque confestim castra inde in agrum Rufellanum promovit. Eo et hostes sequenti: et quamquam ex bene gesta restimam et in aperto certamine virium spem habebant; tamen insidiis quoque, quas feliciter experti erant, hostem tentant. Tecta semirutata vici, per vastationem agrorum deusti, haud procul castris Romanorum aberant. Ibi abditis armatis, pecus in conspectu praesidii Romani, cui praeerat Cn. Fulvius legatus, propallum. Ad quam inlecebram quum moveretur nemo ab Romana statione, pastorum unius, progressus sub ipsas munitiones, inclamat

māt alios, cunctanter ab ruinis vici pecus propellentes, *quid cessarent, quum per media castra Romana tuto agere possent?* Haec quum legato Caerites quidam interpretarentur, et per omnes manipulos militum indignatio ingens esset, nec tamen injussu movere auderent; jubet peritos linguae adtendere animum, pastorum sermo agresti, an urbano, propior esset. Quum referrent, sonum linguae et corporum habitum et nitorem cultiora, quam pastoralia, esse; *ite igitur, dicite, inquit, detegant nequidquam conditas insidias: omnia scire Romanum; nec magis jam dolo capi, quam armis vinci, posse.* Haec ubi audita sunt, et ad eos, qui confederant in insidiis, perlata; confurrectum repente ex latebris est, et in patentem ad conspectum undique campum prolata signa. Visa legato major acies, quam quae ab suo praesidio sustineri posset. Itaque propere ad dictatorem auxilia adcitum mittit: interea ipse inpetus hostium sustinet.

V. Nuntio adlato, dictator signa ferri, ac sequi armatos jubet. Sed celeriora prope omnia imperio erant. Rapta extemplo signa armaque; et vix ab inpetu et cursu tenebantur. Quum ira ab adcepta nuper clade stinulabat, tum concitator adcidens clamor ab crescente certamine. Vrguent itaque alii alios, hortanturque signiferos, ut ocius eant. Quo magis festinantes videt dictator, eo inpenitus retentat agmen, ac sensim incedere jubet. Etrusci contra, principio exciti pugnae, omnibus copiis aderant. Et super alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum capeffisse pugnam; nec jam ab suis resisti posse: et ipse cernit ex superiore loco, in quanto discrimine praesidium esset. Ceterum satis fretus, esse etiam nunc tolerando certamini

legatum, nec se procul abesse periculi vindicem, quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur viribus fessos. Quamquam lente procedunt, jam tamen ad inpetum capiendum; equiti utique, modicum erat spatium. Prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut repentinum hostis timeret: sed reliquerat intervalla inter ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti possent. Pariter sustulit clamorem acies; et emissus eques libero cursu in hostem invehitur, incompotisque adversus equestrem procellam subitum pavorem obfundit. Itaque, ut prope serum auxilium jam paene circumventis, ita universa requies data est. Integri adceperere pugnam: nec ea ipsa longa, aut anceps fuit. Fusi hostes castra repetunt, inferentibusque jam signa Romanis cedunt, et in ultimam castrorum partem globantur. Haerent fugientes in angustiis portarum: pars magna aggerem vallumque conscendunt, si aut ex superiore loco tueri se, aut superare aliqua et evadere possent. Forte quodam loco male densatus agger pondere superstantium in fossam procubuit: atque ea quum Deos pandere viam fugae conclamassent, plures inermes, quam armati, evadunt. Hoc proelio fractae iterum Etruscorum vires; et, pacto annuo stipendio et duumensium frumento, permillum ab dictatore, ut de pace legatos mitterent Romam. Pax negata: induciae biennii datae. Dictator triumphans in Urbem rediit. Habeo auctores, sine ullo memorabili proelio pacatam ab dictatore Etruriam esse, seditionibus tantum Arretinorum compositis, et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto. Consul ex dictatura factus M. Valerius. Non petentem, atque adeo etiam absentem, creatum credidere quidam; et

et per interregem ea comitia facta. Id unum non ambigitur, consulatum cum Appulejo Panfageffisse.

VI. M. Valerio et Q. Appulejo consuli-
bus, satis pacatae foris res fuere. Etruscum
adversa belli res et induciae quietum tenebant:
Sannitem, multorum annorum cladibus do-
mitum, haud dum foederis novi poenitebat.
Romae quoque plebem quietam et exoneratam
deducta in colonias multitudo praestabat. Ta-
men, ne undique tranquillae res essent, cer-
tamen injectum inter primores civitatis, pa-
tricios plebejosque, ab tribunis plebis Q. et
Cn. Ogulniis. Qui, undique criminandorum
Patrum apud plebem occasionibus quaesitis,
postquam alia frustra tentata erant, eam actio-
nem susceperunt, qua non infimam plebem
adcenterent, sed ipsa capita plebis, consula-
res triumphalesque plebejos; quorum honori-
bus nihil, praeter sacerdotia, quae nondum
promiscua erant, deesset. Rogationem ergo
promulgarunt, ut, quum quatuor augures,
quatuor pontifices ea tempestate essent, place-
retque augeri sacerdotum numerum, quatuor
pontifices, quinque augures, de plebe omnes,
adlegerentur. Quemadmodum ad quatuor au-
gurum numerum, nisi morte duorum, id redi-
gi conlegium potuerit, non invenio; quum
inter augures constet, inparem numerum de-
bere esse, ut tres antiquae tribus, Ramnes,
Titienfes, Luceres, suum quaeque augurem
habeant; aut, si pluribus sit opus, pari inter
se numero sacerdotes multiplicent: sicut mul-
tiplicati sunt, quum ad quatuor quinque ad-
jecti novem numerum, ut terni in singulas es-
sent, expleverunt. Ceterum, quia de plebe
adlegebantur, juxta eam rem aegre passi Pa-
tres, quam quum consulatum vulgari vide-
rent:

rent. Similabant, ad Deos id magis, quam ad se, pertinere: ipsos visuros, ne sacra sua polluantur. Id se optare tantum, ne qua in rem publicam clades veniat. Minus autem tetendere, adfueti jam tali genere certaminum vinci. Et cernebant, adversarios non id, quod olim vix speraverint, adfectantes magnos honores, sed omnia jam, in quorum spem dubiam erat certatum, tamen adeptos, multiplices consulatus censurasque et triumphos.

VII. Certatum tamen suadenda disuadendaque lege inter Ap. Claudium maxime ferunt et inter P. Decium Murem. Qui quum eadem ferme de jure Patrum ac plebis, quae pro lege Licinia quondam contraque eam dicta erant, quum plebejis consulatus rogabatur, disseruissent; retulisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum multi, qui in concione erant, viderant, incinctum Gabinò cultu, super telum stantem, quo se habitu pro populo ac legionibus Romanis devovisset. *Tum P. Decium consulem purum piunquò Deis immortalibus visum, aequè ac si T. Manlius collega ejus devoveretur. Eundem P. Decium, qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non potuisse? Id esse periculum, ne suas preces minus audirent Dii, quam Ap. Claudii? Cassius eum sacra privata facere, et religiosius Deos colere, quam se? Quem poenitere votorum, quae pro re publica nuncupaverint tot consules plebeji, tot dictatores, aut ad exercitus euntes, aut inter ipsa bella? Numerarentur duces eorum annorum, quibus plebejorum ductu et auspicio res geri coeptae sunt: numerarentur triumphi. Jam ne nobilitatis quidem suae plebejos poenitere. Pro certo habere, si quod repens bellum oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in patriciis, quam in plebe-*

jis ducibus. Quod quum ita se habeat, cui Deorum hominumve indignum videri potest, inquit, eos viros, quos vos sellis curulibus, toga praetexta, tunica palmata et toga picta et corona triumphali laurea que honoraritis, quorum domos spoliis hostium adfixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque auguralia insignia adjicere? qui, Jovis optimi maximi ornatu decoratus, curru aurato per Urbem vectus in Capitolium adscenderit, si conspiciatur cum capide ac lituo, capite velato victimam caedat, auguriumve ex arce capiat? Cujus imaginis titulo consulatus censuraque et triumphus aequo animo legetur; si auguratum aut pontificatum adjeceritis, non sustinebunt legentium oculi? Equidem (pace dixerim Deum) eos nos jam populi Romani beneficio esse spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione nostra honoris, quam adceperimus; et Deorum magis, quam nostra causa expetamus, ut, quos privatim colimus, publice colamus.

VIII. *Quid autem ego sic adhuc egi, tamquam integra sit causa patriciorum de sacerdotiis, et non jam in possessione unius amplissimi sacerdotii? Decemviros sacris faciundis, carminum Sibyllae ac fatorum populi hujus interpretes, antistites eisdem Apollinaris sacri ceremoniarumque aliarum, plebejos videmus. Nec tum patriciis ulla injuria facta est, quum diumviris sacris faciundis adjectus est propter plebejos numerus; et nunc tribunus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quatuor pontificum adjecit, in quae plebeji nominentur; non ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adjuvent vos homines plebeji divinis quoque rebus procurandis, sicut in ceteris humanis pro parte virili adjuvant. Noli erubescere, Appi,*

conlegam in sacerdotio habere, quem in censura, quem in consulatu conlegam habere potuisti: cujus tam dictatoris magister equitum, quam magistri equitum dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobilitatis vestrae, seu Attum Clausum, seu Ap. Claudium mavultis, illi antiqui patricii in suum numerum adceperunt. Ne fastidieris nos in sacerdotum numerum adcipere. Multa nobiscum decora adferimus; immo omnia eadem, quae vos superbos fecerunt. L. Sextius primus de plebe consul est factus; C. Licinius Stolo primus magister equitum, C. Marcius Rutilus primus et dictator et censor, Q. Publilius Philo primus praetor. Semper ista audita sunt eadem, penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos solos justum imperium et auspiciam domi militiaeque. Aequae adhuc prosperum plebejum ac patricium fuit, porroque erit. Eum unquam fando audistis, patricos primo esse factos, non de coelo demissos, sed qui patrem cire possent, id est, nihil ultra quam ingenuos? Consulem jam patrem cire possum, avumque jam poterit filius meus. Nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia negata adipiscamur. Certamen tantum patricii petunt, nec curant, quem eventum certaminum habeant. Ego hanc legem, quod bonum, faustum felixque sit vobis ac rei publicae, uti rogas, jubendam censeo.

IX. Vocare tribus extemplo populus jubebat, adparebatque adcipi legem: ille tamen dies est intercessione sublatus. Postero die, deterritis tribunis, ingenti consensu adcepta est. Pontifices creantur suavor legis P. Decius Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Livius Dentor. Quinque augures item de plebe, C. Genucius, P. Aelius Paetus, M. Minucius Fessus, C. Marcius, T. Publi-

blilius. Ita octo pontificum, novem augurum numerus factus. Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem tulit, diligentius sanctam. Tertio ea tum post reges exactos lata est, semper a familia eadem. Causam renovandae saepius haud aliam fuisse reor, quam quod plus paucorum opes, quam libertas plebis, poterant. Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata videtur: quod gravi poena, si quis verberasset necassetve civem Romanum, sanxit. Valeria lex, quum eum, qui provocasset, virgis caedi securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra, quam inprobe factum, adjecit. Id (qui tum pudor hominum erat) visum, credo, vinculum satis validum legis. Nunc vix serio ita minetur quisquam. Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile adversus rebellantes Aequos, quum praeter animos feroces nihil ex antiqua fortuna haberent, gestum est. Alter consul Appulejus in Umbria Nequinum oppidum circumfedit. Locus erat arduus atque in parte una praecipuus, ubi nunc Narnia sita est. Nec vi, nec munimento capi poterat. Itaque eam infectam rem M. Fulvius Paetinus, T. Manlius Torquatus, novi consules, adceperunt. In eum annum quum Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent centuriae, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero tradunt differendi sibi consulatus in bellicosorem annum: eo anno majori se usui rei publicae fore, urbano gesto magistratu. Ita nec dissimilantem, quid mallet, nec petentem tamen, aedilem curulem cum L. Papirio Cursore factum. Id ne pro certo ponerem, vetustior annalium auctor Piso effecit; qui eo anno aediles curules fuisse tradit C. Domitium Cn. F. Calvinum et Sp. Carvili-
lium

lium Q. F. Maximum. Id credo cognomen errorem in aedilibus fecisse; sequentamque fabulam mixtam ex aediliciis et consularibus comitiis, convenientem errori. Et lustrum eo anno conditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverione censoribus; tribusque additae duae, Anienfis ac Terentina. Haec Romae gesta.

X. Ceterum ad Nequinum oppidum quum segni obsidione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum erant aedificia juncta muro, specu facto ad stationes Romanas itinere occulto perveniunt: inde ad consulem deducti, praesidium armatum se intra moenia et muros adcepturos confirmant. Nec adspernanda res visa, neque incaute credenda. Cum altero eorum (nam alter obses retentus) duo exploratores per cuniculum missi: per quos satis comperta re, trecenti armati, transfuga duce in urbem ingressi, nocte portam, quae proxima erat, cepere. Qua refracta, consul exercitusque Romanus sine certamine urbem invasere. Ita Nequinum in ditionem populi Romani venit. Colonia eo adversus Umbros missa, a flumine Narnia adpellata: exercitus cum magna praeda Romam reductus. Eodem anno ab Etruscis adversus inducias paratum bellum. Sed eos alia molientes Gallorum ingens exercitus, fines ingressus, paullisper a proposito avertit. Pecunia deinde, qua multum poterant, freti, socios ex hostibus facere Gallos conantur, ut eo adjuncto exercitu cum Romanis bellarent. De societate haud abnuunt barbari: de mercede agitur. Qua pacta adceptaque, quum parata cetera ad bellum essent sequiquo Etruscus juberet, infitias eunt, *mercedem se belli Romanis inferendi pactos. Quidquid adceperint, adcepisse, ne agrum Etruscum vasta-*

vastarent, armisque lacefferent cultores. Militaturos tamen se, si utique Etrusci velint; sed nulla alia mercede, quam ut in partem agri acciperentur, tandemque aliqua sede certa consistant. Multa de eo concilia populorum Etruriae habita. Nec perfici quidquam potuit; non tam quia inminui agrum, quam quia adcolas sibi quisque adjungere tam efferatae gentis homines horrebat. Ita dimissi Galli pecuniam ingentem sine labore ac periculo partam retulerunt. Romae terrorem praebuit fama Gallici tumultus ad bellum Etruscum adjecti: eo minus cunctanter foedus ictum cum Picenti populo est.

XI. T. Manlio consuli Etruria provincia forte evenit; qui, vixdum ingressus hostium fines, quum exerceretur inter equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus, extemplo prope exspiravit. Tertius ab eo casu dies finis vitae consuli fuit. Quo velut omine belli adcepto, Deos pro se commisisse bellum memorantes Etrusci iustulere animos. Romae, tum desiderio viri, tum incommoditate temporis, tristis nuntius fuit, ut Patres ab jubendo dictatore consulis subrogandi comitia, ex sententia principum habita, deterruerint. M. Valerium consulem omnes sententiae centuriaeque dixere, quem senatus dictatorem dici iussurus fuerat. Tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci iussit. Adventus ejus compressit Etruscos, adeo ut nemo extra munimenta egredi auderet, timorque ipsorum obsidioni similis esset. Neque illos novus consul vastandis agris urendisque tectis, quum passim non villae solum, sed frequentes quoque vici, incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit. Quum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli, quod multis in vicem

cem cladibus haud inmerito terribile erat, fama Picentium, novorum sociorum, indicio exorta est: *Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis sollicitatos esse.* Picentibus gratiae actae, et magna pars curae Patribus ab Etruria in Samnites versa est. Caritas etiam annonae sollicitam civitatem habuit; ventumque ad inopiae ultimum foret, ut scripsere, quibus aedilem fuisse eo anno Fabium Maximum placet, ni ejus viri cura, qualis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi tum in annonae dispensatione, praeparando ac convehendo frumento, fuisset. Eo anno (nec traditur causa) interregnum initum. Interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. Is comitia consularia habuit. Creavit L. Cornelium Scipionem, Cn. Fulvium consules. Principio hujus anni oratores Lucanorum ad novos consules venerunt, quaestum, *quia conditionibus perlicere se nequiverint ad societatem armorum, Samnites infestio exercitu ingressos fines suos vastare, belloque ad bellum cogere.* Lucano populo satis superque erratum quondam: *nunc ita obstinatos animos esse, ut omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut unquam postea nomen Romanum violent.* Orare Patres, *ut et Lucanos in fidem adcipiant, et vim atque injuriam ab se Samnitium arceant. Se, quamquam, bello cum Samnitibus suscepto, necessaria jam facta adversus Romanos fides sit, tamen obsides dare paratos esse.*

XII. Brevis consultatio senatus fuit. Ad unum omnes jungendum foedus cum Lucanis, resque repetendas ab Samnitibus, censent. Bènigne responsum Lucanis, ictumque foedus. Fetiales missi, qui Samnitem decedere agro sociorum, ac deducere exercitum finibus Lucanis juberent. Quibus obviam missi

ab Samnitibus, qui denuntiarent, *Si quod adissent in Samnio concilium, haud inviolatos abituros.* Haec postquam audita sunt Romae, bellum Samnitibus et Patres censuerunt, et populus jussit. Consules inter se provincias partiti sunt. Scipioni Etruria, Fulvio Samnites obvenerunt; diversique, ad suum quisque bellum, proficiscuntur. Scipioni, segne bellum et simile prioris anni militiae expectanti, hostes ad Volaterras instructo agmine obcurrerunt. Pugnatum majore parte diei, magna utrimque caede. Nox incertis, qua data victoria esset, intervenit: lux insequens victorem victumque ostendit. Nam Etrusci silentio noctis castra reliquerunt. Romanus, egressus in aciem, ubi profectioe hostium concessam victoriam videt, progressus ad castra, vacuis cum plurima praeda (nam et stativa trepide deserta fuerant) potitur. Inde in Faliscum agrum copiis reductis, quum impedimenta Falerniis cum modico praesidio reliquisset, expedito agmine ad depopulandos hostium fines incedit. Omnia ferro ignique vastantur; praedae undique actae: nec solum modo vastum hosti relictum, sed castellis etiam vicisque inlatus ignis: urbibus obpugnandis temperatum, in quas timor Etruscos compulerat. Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio ad Bovianum haudquaquam ambiguae victoriae fuit. Bovianum inde adgressus, nec ita multo post Aufidenam vi cepit.

XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Aequicolorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus triumphavit. Quum comitia consularia instarent, fama exorta, Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus; palam omnibus conciliis vexari principes Etruscorum, quod non Gallos quacumque con-

conditione traxerint ad bellum: increpari magistratus Samnitium, quod exercitum Lucanum hostem comparatum adjecerint Romanis: itaque suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et haudquaquam pari defungendum esse certamine. Hic terror, quum inlustres viri consulatum peterent, omnes in Q. Fabium Maximum, primo non petentem, deinde, ut inclinata studia vidit, etiam recusantem convertit. *Quid se jam senem, ac perfunctum laboribus laborumque praemiis, sollicitarent? Nec corporis, nec animi vigorem remanere eundem: et fortunam ipsam vereri, ne cui Deorum nimia jam in se et constantior, quam velint humanae res, videatur. Et se gloriae seniorum subcrevisse, et ad suam gloriam confurgentes alios laetum adspicere. Nec honores magnos fortissimis viris Romae, nec honoribus deesse fortes viros.* Acuebat hac moderatione tam justa studia; quae verecundia legum restinguenda ratus, legem recitari iussit, qua intra decem annos eundem consulem refici non liceret. Vix prae strepitu audita lex est: tribuni que plebis, nihil id impedimenti futurum, ajebant: *se ad populum laturos, uti legibus solveretur.* Et ille quidem in recusando perstabat, *quid ergo adtineret, leges ferri, rogans, quibus per eosdem, qui tulissent, fraus fieret? Jam regi leges, non regere.* Populus nihilominus subfragia inibat, et, ut quaeque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie Fabium dicebat. Tum demum consensu civitatis victus: *Dii adprobent, inquit, quod agitis acturique estis, Quirites. Ceterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi estis, in conlega sit meae apud vos gratiae locus.* P. Decium, expertum mihi concordi conlegio virum, dignum vobis, dignum parente suo, quaeso, mecum consulem

sulem faciatis. Iusta subfragatio visa. Omnes, quae supererant, centuriae Q. Fabium, P. Decium consules dixerunt. Eo anno plerisque dies dicta ab aedilibus, quia plus, quam quod lege finitum erat, agri possiderent. Nec quisquam ferme est purgatus: vinculumque ingens inmodicae cupiditatis injectum est.

XIV. Consules novi, Q. Fabius Maximus quartum et P. Decius Mus tertium, quum inter se agerent, uti alter Samnites hostes, alter Etruscos deligeret, quantaque in hanc aut in aliam provinciam copiae fatis, et uter ad utrum bellum dux idoneus magis esset; ab Sutrio et Nepete et Faleriis legati, auctores, concilia Etruriae populorum de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium averterunt. Profecti consules, quo expeditiores comiteus essent et incertior hostis, qua venturum bellum foret, Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum, in Samnium legiones ducunt. Vbi in hostium fines ventum est, uterque populabundus effuso agmine incedit. Explorant tamen latius, quam populantur. Igitur non sefellere ad Tifernum hostes in obculta valle instructi, quam ingressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant. Fabius, impedimentis in locum tutum remotis, praesidioque modico inposito, praemonitis militibus adesse certamen, quadrato agmine ad praedictas hostium latebras subcedit. Samnites, desperato inprovisto tumultu, quando in apertum semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta maluerunt concurrere. Itaque et in aequum descendunt, ac fortunae se, majore animo, quam spe, committunt. Ceterum, sive quia ex omnium Samnitium populis, quodcumque roboris fuerat, contraxerant, seu quia discrimen summae rerum augebat

animos, aliquantum aperta quoque pugna prae-
 buerunt terroris. Fabius, ubi nulla ex parte
 hostem loco moveri vidit, M. Fulvium et M.
 Valerium, tribunos militum, cum quibus ad
 primam aciem procurerat, ire ad equites ju-
 bet et adhortari, *ut, si quando unquam equestri*
ope adjutam rem publicam meminerint, illo die
admittantur, ut ordinis ejus gloriam invictam
praesent. *Peditum certamine immobilem hostem*
restare; omnem reliquam spem in inpetu esse
equitum. Et ipsos nominatim juvenes, pari
 comitate utrumque, nunc laudibus, nunc pro-
 missis onerat. Ceterum, quando ne ea quo-
 que tentata vis proficeret, consilio grassandum,
 si nihil vires juvarent, ratus, Scipionem le-
 gatum hastatos primae legionis subtrahere ex
 acie, et ad montes proximos, quam posset ob-
 cultissime, circumducere jubet; inde adscensu
 abdito a conspectu erigere in montes agmen,
 aversoque hosti ab tergo repente se ostendere.
 Equites, ducibus tribunis, haud multo plus
 hostibus, quam suis, ex improviso ante signa
 evecti, prae buerunt tumultus. Adversus in-
 citatas turmas stetit immota Samnitium acies,
 nec parte ulla pelli aut perrumpi potuit. Et,
 postquam irritum inceptum erat, recepti post
 signa proelio excefferunt. Crevit ex eo ho-
 stium animus; nec sustinere frons prima tam
 longum certamen incrementemque fiducia sui
 vim potuisset, ni secunda acies jussu consulis
 in primum subcessisset. Ibi integrae vires si-
 stunt invehentem se jam Samnitum: et tempore
 improvisa ex montibus signa clamorque lub-
 latus non vero tantum metu terruere Samni-
 tium animos. Nam et Fabius Decium conle-
 gam adpropinquare exclamavit, et pro se quis-
 que miles, *adesse alterum consulem, adessee le-*
giones, gaudio alacres fremunt; errorque uti-
 lis

lis Romanis oblatus fugae formidinisque Samnites inplevit, maxime territos, ne ab altero exercitu integro intactoque fessi obprimerentur; et, quia passim in fugam dissipati sunt, minor caedes, quam pro tanta victoria, fuit. Tria millia et quadringenti caesi, capti trecenti ferme et triginta: signa militaria capta tria et viginti.

XV. Samnitibus Apuli se ante proelium conjunxissent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra objecisset, extractos deinde ad certamen fudisset. Ibi quoque plus fugae fuit, quam caedis. Duo millia Apulorum caesa: spretoque eo hoste, Decius in Sannium legiones duxit. Ibi duo consulares exercitus, diversis vagati partibus, omnia spatio quinque mensium evastarunt. Quadraginta et quinque loca in Samnio fuere, in quibus Decii castra fuerunt: alterius consulis sex et octoginta. Nec valli tantum ac fossarum vestigia relieta, sed multo illis insigniora monimenta vastitatis circa regionumque depopulatarum. Fabius etiam urbem Cinetram cepit. Ibi capta armatorum duo millia quadringenti: caesi ferme pugnantibus ad quadringentos triginta. Inde, comitiorum causa Romam profectus, maturavit eam rem agere: Quum primo vocatae Q. Fabium consulem dicerent omnes centuriae, Ap. Claudius consularis candidatus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris causa, quam ut patricii recuperarent duo consularia loca, quum suis, tum totius nobilitatis viribus, incubuit, ut se cum Q. Fabio consulem dicerent. Fabius primo, de se eadem fere, quae priore anno, dicendo, abnuere. Circumstare sellam omnis nobilitas; orare, ut ex coeno plebejo consulatum extraheret, majestatemque pristinam tum honori, tum patriciis

gentibus redderet. Fabius, silentio facto, media oratione studia hominum sedavit. *Facturum enim se fuisse dixit, ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium, quam se, consulem fieri videret: nunc se sui rationem comitiis, quum contra leges futurum sit, pessimo exemplo non habiturum.* Ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Claudio consul est factus, priore item consulatu inter se comparati. Nobilitas objectare Fabio, fugisse eum Ap. Claudium conlegam, eloquentia civilibusque artibus haud dubie praestantem.

XVI. Comitiis perfectis, veteres consules iussi bellum in Samnio gerere, prorogato in sex menses imperio. Itaque insequenti quoque anno, L. Volumnio, Ap. Claudio consulibus, P. Decius, qui consul in Samnio relictus a conlega fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec Samnitium exercitum, nusquam se proelio committentem, postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt, et, quod legationibus nequidquam saepe tentaverant, id se tanto agmine armorum, mixtis terrore precibus, acturos efficacius rati, postulaverunt principum Etruriae concilium. Quo coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Romanis, exponunt. *Omnia expertos esse, si suismet ipsorum viribus tolerare tantam molem belli possent: tentasse etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia: petisse pacem a populo Romano, quum bellum tolerare non possent: rebellasse, quod pax servientibus gravior, quam liberis bellum, esset. Unam sibi spem reliquam in Etruscis restare. Scire, gentem Italiae opulentissimam, armis, viris, pecunia, esse: habere adcolas Gallos, inter ferrum et arma natos, feroces quum suoapte ingenio, tum adversus Romanum populum:*

lum: quem captum a se auroque redemptum, haud vana jactantes, memorent. Nihil abesse, si sit animus Etruscis, qui Porsenae quondam majoribusque eorum fuerit, quin Romanos, omni agro cis Tiberim pulsos, dimicare pro salute sua, non de intolerando Italiae regno, cogant. Samnitum illis exercitum paratum, instructum armis, stipendio, venisse: confestim sequuturos, vel si ad ipsam Romanam urbem obpugnandam ducant.

XVII. Haec eos in Etruria jactantes molientesque bellum domi Romanum urebat. Nam P. Decius, ubi comperit per exploratores profectum Samnitium exercitum, advocato consilio, *Quid per agros, inquit, vagamur, vicatim circumferentes bellum? quin urbes et moenia adgredimur? nullus jam exercitus Samnio praesidet. Cessere finibus, ac sibimet ipsi exsilium conscivere.* Adprobantibus cunctis, ad Murgantiam, validam urbem, obpugnandam ducit: tantusque ardor militum fuit, et caritate ducis, et spe majoris, quam ex agrestibus populationibus, praedae, ut uno die vi atque armis urbem caperent. Ibi duo millia Samnitium et centum pugnantes circumventi captique: et alia praeda ingens capta est. Quae ne impedimentis gravibus agmen oneraret, convocari milites Decius jubet. *Haccine, inquit, victoria sola, aut hac praeda contenti estis futuri? Vultis vos pro virtute spes gerere; omnes Samnitium urbes fortunaeque in urbibus relictas vestrae sunt; quando legiones eorum, tot proeliis fusas, postremo finibus expulsiis. Vendite ista, et inlicite lucro mercatorem, ut sequatur agmen. Ego subinde subgeram, quae vendatis. Ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud major, praeda major manet. Divendita praeda, ultro adhortantes impera-*

torem ad Romuleam pergunt. Ibi quoque sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa, nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis raptim admotis, in moenia evasere. Captum oppidum ac direptum est. Ad duo milia et trecenti occisi, et sex milia hominum capta, et miles ingenti praeda positus: quam vendere, sicut priorem, coactus, Ferentinum inde, quamquam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus. Ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit. Et defensa summa vi moenia sunt, et locus erat munimento naturaque tutus: sed evicit omnia adfuetus praedae miles. Ad tria milia hostium circa muros caesa: praeda militis fuit. Hujus obpugnatarum urbium decoris pars major in quibusdam annualibus ad Maximum trahitur. Murgantiam ab Decio, a Fabio Ferentinum Romuleamque obpugnatas tradunt. Sunt, qui novorum consulum hanc gloriam faciant. Quidam non amborum, sed alterius, L. Voluminii: ei Samnium provinciam evenisse.

XVIII. Dum ea in Samnio, cujuscumque ductu auspicioque, gererentur; Romanis in Etruria iterum bellum ingens multis ex gentibus concitur; ejus auctor Gellius Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes conseriverant bellum: traxerat contagio proximos Umbriae populos; et Gallica auxilia mercede sollicitabantur. Omnis ea multitudo ad castra Samnitium conveniebat. Qui tumultus repens postquam Romam perlatus est, quam jam L. Voluminius consul cum legionibus secunda ac tertia sociorumque millibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Claudium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. Duae Romanae legiones sequutae, prima et quarta, et sociorum duodecim milia. Castra haud pro-

procul ab hoste posita. Ceterum magis eo profectum est, quod mature ventum erat; ut quosdam spectantes jam arma Etruriae populos metus Romani nominis comprimeret, quam quod ductu consulis quidquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. Multa proelia locis et temporibus iniquis commissa: spesque in dies graviolem hostem faciebat. Et jam prope erat, ut nec duci milites, nec militibus dux satis fideret. Literas ad conlegam arcessendum ex Samnio missas, in trinis annalibus invenio. Piget tamen incertum ponere, quum ea ipsa inter consules populi Romani, jam iterum eodem honore fungentes, discrepatio fuerit: Appio abnuente missas; Volunnio adfirmante, Appii se literis adcitum. Jam Volunnius in Samnio tria castella ceperat, in quibus ad tria millia hostium caesa erant, dimidium fere ejus captum: et Lucanorum seditiones, a plebejis et egentibus ducibus ortas, summa optimatum voluntate per Q. Fabium proconsulem, missum eo cum veteri exercitu, compresserat. Decio depopulandos hostium agros relinquit. Ipse cum suis copiis in Etruriam ad conlegam pergit: quem advenientem laeti omnes adcepere. Appium ex conscientia sua credo animum habuisse haud inmerito iratum, si nihil scripserat; inliberali et ingrato animo, si eguerat ope, dissimilantem. Vix enim salute mutua reddita, quum obviam egressus esset, *Satin' salvae*, inquit, *L. Volunni? ut sese in Samnio res habent? Quae te causa, ut provincia tua excederes, induxit?* Volunnius in Samnio res prosperas esse ait, literis ejus adcitum venisse. *Quae si falsae fuerint, nec usus sui sit in Etruria, extemplo conversis signis abiturum. Tu vero abeas*, inquit, *neque te quisquam moratur: etenim minime consentaneum*

est, quum bello tuo forsitan vix subsicias, hic te ad opem ferendam aliis gloriari venisse. Bene, Hercules, verteret, dicere Volumnius: malle frustra operam insunitam, quam quidquam incidisse, cur non satis esset Etruriae unius consularis exercitus.

XIX. Digredientes jam consules legati tribunique ex Appiano exercitu circumfilitunt: pars imperatorem suum orare, *ne conlegae auxilium, quod adciendum ultro fuerit, sua sponte oblatum sperneretur: plures abeunti Volumnio obfiteri atque obtestari, ne pravo cum conlega certamine rem publicam prodat. Si qua clades incidisset, desertori magis, quam deserto, noxiae fore. Eo rem adductam, ut omne rei bene aut secus gestae in Etruria decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum. Neminem quaesiturum, quae verba Appii, sed quae fortuna exercitus fuerit. Dimitti ab Appio eum, sed a re publica et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum.* Haec monendo obtestandoque, prope resistentes consules in concionem pertraxerunt. Ibi orationes longiores habitae in eandem ferme sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat. Et quum Volumnius, causa superior, ne infacundus quidem adversus eximiam eloquentiam conlegae visus esset; cavillansque Appius, *sibi adceptum referre, diceret, debere, quod ex muto atque elingui facundum etiam consulem haberent; priore consulatu, primis utique mensibus, hiscere eum nequisse, nunc jam populares orationes serere: Quam mallet, inquit Volumnius, tu a me strenue facere, quam ego abs te scite loqui didicissem. Postremo conditionem ferre, quae decretura sit, non orator, (neque enim id desiderare rem publicam) sed imperator uter sit melior. Etruriam et Samnium pro-*

*provincias esse: utram mallet, eligeret. Suo exercitu se vel in Etruria, vel in Samnio rem gesturum. Tum militum clamor ortus, ut simul ambo bellum Etruscum susciperent. Quo animadverso consensu, Volumnius, Quoniam in conlegae voluntate interpretanda, inquit, erravi; non committam, ut, quid vos velitis, obscurum sit. Manere, an abire me velitis, clamore significate. Tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris exciret. Armis adreptis in aciem descendunt: et Volumnius signa canere, ac vexilla efferi e castris iussit. Appium addubitasse ferunt, cernentem, seu pugnante, seu quieto se, fore conlegae victoriam: deinde veritum, ne suae quoque legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus suis signum dedisse. Ab neutra parte satis commode instructi fuerunt. Nam et Samnitium dux Gellius Egnatius pabulatum cum cohortibus paucis ierat, suoque impetu magis milites, quam cuiusquam ductu aut imperio, pugnam capessabant; et Romani exercitus nec pariter ambo ducti, nec satis temporis ad instruendum fuit. Prius concurrit Volumnius, quam Appius ad hostem perveniret. Itaque fronte inaequali concursus est; et, velut forte quadam mutante adsuetos inter se hostes, Etrusci Volumnio, Samnites, parumper cunctati, quia dux aberat, Appio obcurrere. Dicitur Appius in medio pugnae discrimine, ita ut inter prima signa manibus ad coelum sublatis conspiceretur, ita precatus esse: *Bellona, si hodie nobis victoriam davis, a se ego templum tibi voveo.* Haec precatus, velut instigante Dea, et ipse conlegae et exercitus virtutem aequavit. Duces imperatoria opera exsequuntur; et milites, ne ab altera parte prius victoria incipiat, adnituntur. Ergo fun-*

dunt fugantque hostes, majorem molem haud facile sustinentes, quam cum qua manus conferere adfueti fuerant. Vrguendo cedentes insequendoque effusos compulere ad castra. Ibi, interventu Gellii cohortiumque Sabellarum, paullisper recrudit pugna. Iis quoque mox fufis, jam a victoribus castra obpugnabantur; et, quum Volumnius ipse portae signa inferret; Appius, Bellonam victricem identidem celebrans, ascenderet militum animos, per vallum, per fossas intruperunt. Castra capta direptaque: praeda ingens parta et militum concessa est. Septem millia ac trecenti hostium occisi, duo millia et centum viginti capti.

XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus, exorti ad depopulandos imperii Romani fines, per Vescinos in Campaniam Falernumque agrum transcendant, ingentesque praedas faciunt. Volumnium, magnis itineribus in Samnium redeuntem, (jam enim Fabio Decioque prorogati imperii finis aderat) fama de Samnitium exercitu populationibusque Campani agri ad tuendos focios convertit. Ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentia cladis vestigia, et Caleni narrant, tantum jam praedae hostes trahere, ut vix explicare agmen possint. Itaque jam propalam duces loqui, extemplo eundem in Samnium esse, ut, relicta ibi praeda, in expeditionem redeant, nec tam oneratum agmen dimicationi committant. Ea, quamquam similia veris erant, certius tamen exploranda ratus, dimittit equites, qui vagos praedatores in agros palantes excipiant: ex quibus inquirendo cognoscit, ad Vulturum flumen federe hostem; inde tertia vigilia moturum: iter in Samnium esse. His satis exploratis profectus, tanto

tanto intervallo ab hostibus confedit, ut nec adventus suus propinquitate nimia nosci posset, et egredientem e castris hostem obprimeret. Aliquanto ante lucem ad castra adcessit; gnarosque Oscae linguae, exploratum quid agatur, mittit. Intermixti hostibus (quod facile erat in nocturna trepidatione) cognoscunt, infrequentia armatis signa egressa, praedam praedaeque custodes exire, ignobile agmen, et sua quemque molientem, nullo inter alios consensu, nec satis certo imperio. Tempus adgrediendi aptissimum visum est: et jam lux adpetebat. Itaque signa carere iussit; agmenque hostium adgreditur. Samnites, praeda impediti, infrequentes armati, pars addere gradum, ac prae se agere praedam, pars stare, incerti utrum progredi, an regredi in castra tutius foret, inter cunctationem obprimuntur. Et Romani jam transscenderant vallum, caedesque ac tumultus erat in castris. Samnitium agmen, praeterquam hostili tumulti, captivorum etiam repentina defectione turbatum erat; qui partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim arma in sarcinis deligata rapiebant, tumultumque, proelio ipso terribiliorem, intermixti agmini praebebant. Memorandum deinde edidere facinus: nam Stajum Minacium ducem, adeuntem ordines hortantemque, invadunt, dissipatis inde equitibus, qui cum eo aderant, ipsum circumstant, insidentemque equo captum ad consulem Romanum rapiunt. Revocata eo tumultu prima signa Samnitium: proeliumque jam profligatum integratum est, nec diutius sustineri potuit. Caesa ad sex millia hominum: duo millia et quingenti capti: in eis tribuni militum quatuor; signa militaria triginta: et, quod laetissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem millia et quadringent-

genti; praeda ingens sociorum: adicitque edicto domini ad res suas noscendas recipiendasque. Praestituta die, quarum rerum non existit dominus, militi concessae, coactique vendere praedam, ne alibi, quam in armis, animum haberent.

XXI. Magnum ea populatio Campani agrum tumultum Romae praebuerat: et per eos forte dies ex Etruria adlatum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma, et Gellium Egnatium, Samnitium ducem, et Umbros ad defectionem vocari, et Gallos pretio ingenti sollicitari. His nuntiis senatus conterritus iustitium indicit, delectum omnis generis hominum haberi iussit. Nec ingenui modo aut juniores sacramento adacti, sed seniorum etiam cohortes factae, libertinique centuriati. Et defendendae Urbis consilia agitabantur; suminaeque rerum praetor P. Sempronius praeeerat. Ceterum parte curae exonerarunt senatum L. Volumnii consulis literae, quibus caesos fusosque populatores Campaniae cognitum est. Itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt. Iustitium remittitur, quod fuerat dies decem et octo, supplicatioque perlaeta fuit. Tum de praesidio regionis depopulatae ab Samnitibus agitari coeptum. Itaque placuit; ut duae coloniae circa Vescinum et Falernum agrum deducerentur: una ad ostium Liris fluvii, quae Minturnae adpellata; altera in saltu Vescino, Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Graeca urbs fuisse, Sinuesfa deinde ab colonis Romanis adpellata. Tribunis plebis negotium datum est, ut plebeiscito juberetur P. Sempronius praetor triumphos in ea loca colonis deducendis creare. Nec, qui nomina darent, facile inveniebantur,

tur, quia in stationem se prope perpetuam infestae regionis, non in agros, mitti rebantur. Avertit ab eis curis senatum Etruriae ingravescens bellum, et crebrae literae Appii, monentis, ne regionis ejus motum neglegerent: *quatuor gentes conferre arma, Etruscos, Samnites, Umbros, Gallos. Jam castra bifariam facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem non possit.* Ob haec, et (jam adpetebat tempus) comitiorum causa L. Volumnius consul Romam revocatus: qui prius, quam ad subfragium centurias vocaret, in concionem advocato populo, multa de magnitudine belli Etrusci disseruit. *Jam tum, quum ipse ibi cum conlega rem pariter gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno, nec exercitu geri potuerit: adcessisse postea dici Umbros, et ingentem exercitum Gallorum. Adversus quatuor populos duces consules illo die deligi meminissent. Se, nisi consideret, eum consensu populi Romani consulem declaratum iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur, dictatorem fuisse extemplo dicturum.*

XXII. Nemini dubium erat, quin Q. Fabius omnium consensu destinaretur; cunq̄ue et praerogativae, et primo vocatae omnes centuriae consulem cum L. Volumnio dicebant. Fabii oratio fuit, qualis biennio ante: deinde, ut vincebatur consensu, versa postremo ad conlegam P. Decium poscendum. *Id senectuti suae adminiculum fore: censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se, nil concordie conlegio firmiter ad rem publicam tuendam esse. Novo imperii socio vix jam adsuescere senilem animum posse: cum moribus notis facilius se communicaturum consilia.* Subscripsit orationi ejus consul, quum meritis P. Decii laudibus, tum, *quae ex concordia consulum bona, quaeque*

que ex discordia mala in administratione rerum militarium evenirent, memorando, quam prope ultimum discrimen suis et collegae certaminibus nuper ventum foret: admonendo Decium Fabiumque, ut uno animo, una mente viverent. Esse praeterea viros natos militiae, factis magnos, ad verborum linguaeque certamina rudes: ea ingenia consularia esse. Callidos solertesque, juris atque eloquentiae consultos, qualis Ap. Claudius esset, Urbi ac foro praesides habendos, praetoresque ad reddenda jura creandos esse. His agendis dies est consumtus. Postridie ad praescriptum consulis et consularia et praetoria comitia habita. Consules creati Q. Fabius et P. Decius: Ap. Claudius praetor; omnes absentes. Et L. Volumnio ex senatus consulto et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

XXIII. Eo anno prodigia multa fuerunt: quorum averruncandorum causa supplicationes in biduum senatus decrevit. Publice vinum ac thus praebitum. Supplicatum iere frequentes viri feminaeque. Insignem supplicationem fecit certamen in sacello Pudicitiae patriciae, quae in foro boario est ad aedem rotundam Herculis, inter matronas ortum. Virginiam, Auli filiam, patriciam plebejo nuptam L. Volumnio consuli, matronae, quod e Patribus enupisset, sacris arcuerant. Brevis altercatio inde ex iracundia muliebri in contentionem animorum exarsit; quum se Virginia et patriciam et pudicam in patriciae Pudicitiae templum ingressam, et uni nuptam, ad quem virgo deducta sit, nec se viri honorumve ejus ac rerum gestarum poenitere, vero gloriaretur. Facto deinde egregio magna verba adauxit. In vico Longo, ubi habitabat, ex parte aedium, quod satis esset loci modico sacello, exclu-

exclusit; aramque ibi posuit; et, convocatis plebejis matronis, conquesta injuriam patriciarum, *Hanc ego aram*, inquit, *Pudicitiae plebejæ dedico: vosque hortor, ut; quod certamen virtutis viros in hac civitate tenet, hoc pudicitiae inter matronas sit; detisque operam, ut haec ara, quam illa, si quid potest, sanctius et à castioribus coli dicatur.* Eodem ferme ritu et haec ara, quo illa antiquior, culta est, ut nulla, nisi spectatae pudicitiae matrona, et quae uni viro nupta fuisset, jus sacrificandi haberet. Vulgata dein religio a pollutis, nec matronis solum, sed omnis ordinis feminis, postremo in oblivionem venit. Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules aliquot feneratoribus diem dixerunt: quorum bonis multatis, ex eo, quod in publicum redactum est, aenea in Capitolio limina, et trium mensarum argentea vasa in cella Jovis, Jovemque in culmine cum quadrigis, et ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum Urbis sub uberribus lupae posuerunt; semitamque saxo quadrato a Capena porta ad Martis straverunt. Et ab aedilibus plebejis, L. Aelio Paeto et C. Fulvio Curvo, ex multatitia item pecunia, quam exegerunt pecuariis damnatis, ludi facti; pateraeque aureae ad Cereris positae.

XXIV. Q. inde Fabius quintum et P. Decius quartum consulatum ineunt, tribus consulatibus censuraeque conlegae; nec gloria magis rerum, quae ingens erat, quam concordia, inter se clari. Quae ne perpetua esset, ordinum magis, quam ipsorum, inter se certamen intervenisse reor: patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem provinciam haberet; plebejis auctoribus Decio, ut ad sortem revocaret. Fuit certe contentio in senatu; et, postquam ibi Fabius plus poterat, revocata

res ad populum est. In concione, ut inter militares viros, et factis potius, quam dictis, fretos, pauca verba habita. Fabius, quam arborem conseruisset, sub ea legere alium fructum, indignum esse, dicere; se aperuisse Ciminiam sylvam, viamque per devios saltus Romano bello fecisse. Quid se id aetatis sollicitassent, si alio duce bellum gestiuri essent? Nimirum adversarium se, non socium imperii, legisse, sensim exprobrat: et invidisse Decium concordibus conlegiis tribus. Postremo, se tendere nihil ultra, quam ut, si se dignum provincia ducerent, in eam mitterent: in senatus arbitrio se fuisse, et in potestate populi futurum. P. Decius senatus injuriam querebatur; quoad potuerint, Patres aduifos, ne plebejis aditus ad magnos honores esset: postquam ipsa virtus pervicerit, ne in ullo genere hominum inhonorata esset, quaeri, quemadmodum iurata sint non subfragia modo populi, sed arbitria etiam fortunae, et in paucorum potestatem vertantur. Omnes ante se consules sortitos provincias esse; nunc extra sortem Fabio senatum provinciam dare. Si honoris ejus causa; ita eum de se deque re publica meritum esse, ut saveat Q. Fabii gloriae, quae modo non sua contumelia splendeat. Cui autem dubium esse, ubi unum bellum sit asperum ac difficile, quum id alteri extra sortem mandatur, quin alter consul pro supervacaneo atque inutili habeatur? Gloriarı Fabium rebus in Etruria gestis. Velle et P. Decium gloriari, et forsitan, quem ille obrutum ignem reliquerit, ita ut toties novum ex improviso incendium daret, eum se exstincturum. Postremo se conlegae honores praemiaque concessurum verecundia aetatis ejus majestatisque; quum periculum, quum dimicatio proposita sit, neque cedere sua sponte,

neque

neque cessurum; et, si nihil aliud ex eo certamine tulerit, illud certe laturum, ut, quod populi sit, populus jubeat potius, quam patres gratificentur. Jovem optimum maximum Deosque immortales se precari, ut ita sortem aequam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felicitatemque in bello administrando daturi sint. Certe id et natura aequum, et exemplo utile esse, et ad famam populi Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet duce bellum Etruscum geri recte possit. Fabius, nihil aliud precatus populum, quam ut prius, quam intro vocarentur ad subfragium tribus, Ap. Claudii praetoris adlatas ex Etruria literas audirent, comitio abit. Nec minore populi consensu, quam senatus, provincia Etruria extra sortem Fabio decreta est.

XXV. Concurfus inde ad consulem factus omnium ferme juniorum: et pro se quisque nomina dabant. Tanta cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. Qua circumfusus turba, *Quatuor millia, inquit, peditum et sexcentos equites dumtaxat scribere in animo est: hodierno et crastino die qui nomina dederitis, mecum ducam. Majori mihi curae est, ut omnes locupletes reducam, quam ut nullis rem geram militibus.* Profectus apto exercitu, et eo plus fiduciae ac spei gerente, quod non desiderata multitudo erat, ad oppidum Aharnam, unde haud procul hostes erant, ad castra Appii praetoris pergit. Paucis citra millibus lignatores ei cum praesidio obcurrunt; qui, ut lictores praegredi viderunt Fabiumque esse consulem adceperere, laeti atque alacres Diis populoque Romano grates agunt, quod eum sibi imperatorem misissent. Circumfusi deinde quum consulem salutarent, quaerit Fabius, quo pergerent; respondentibusque, lignatum se ire,

ain' tandem, inquit, num castra vallata non habetis? Ad hoc quum subclamatum esset, duplici quidem vallo et fossa, et tamen in ingenti metu esse: habetis igitur, inquit, adfatim lignorum. Redite, et vellite vallum. Redeunt in castra, terroremque ibi, vellentes vallum, et iis, qui in castris remanserant, militibus, et ipsi Appio fecerunt. Tum pro se quisque alii aliis dicere, *consulis se Q. Fabii facere jussu.* Postero inde die castra mota, et Appius praetor Romam dimissus. Inde nusquam stativa Romanis fuere. Negabat utile esse, uno loco sedere exercitum: itineribus ac mutatione locorum nobiliorem ac salubriorem esse. Fiebant autem itinera, quanta fieri sinebat hyems haud dum exacta. Vere inde primo, relicta secunda legione ad Clusium, quod Camars olim adpellabant, praepositoque castris L. Scipione pro praetore, Romam ipse ad consulendum de bello rediit; sive ipse sponte sua, quia bellum ei majus in conspectu erat, quam quantum esse famae crediderat, sive senatus consulto aditus. Nam in utrumque auctores sunt. Ab Ap. Claudio praetore retractum quidam videri volunt; quum in senatu et apud populum (id quod per literas assidue fecerat) terrorem belli Etrusci augeret: *non subfecturum ducem unum, nec exercitum unum, adversus quatuor populos. Periculosum esse, sive juncti unum premant, sive id diversi gerant bellum, ne ad omnia simul obire unus possit. Duas se ibi legiones Romanas reliquisse; et minus quinque millia peditum equitumque cum Fabio venisse. Sibi placere, P. Decium consulem primo quoque tempore in Etruriam ad conlegam proficisci: L. Volumnio Samnium provinciam dari. Si consul malit in suam provinciam ire, Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu*

justo consulari proficisci. Quum magnam partem moveret oratio praetoris, P. Decium censuisse ferunt, ut omnia integra ac libera Q. Fabio fervarentur, donec vel ipse, si per commodum rei publicae posset, Romam venisset, vel aliquem ex legatis misisset; a quo disceret senatus, quantum in Etruria belli esset, quantisque administrandum copiis, et quot per duces esset.

XXVI. Fabius, ut Romam rediit, et in senatu et productus ad populum median orationem habuit, ut nec augere, nec minuire videretur belli famam, magisque in altero adsumendo dūce aliorum indulgere timori, quam suo aut rei publicae periculo consulere. *Ceterum, si sibi adiutorem belli sociumque imperii darent, quoniam modo se oblivisci P. Decii consulis per tot collegia experti posse? Neminem omnium secum conjungi malle: et copiarum satis sibi cum P. Decio, et numquam nimium hostium fore. Sin collega quid aliud malit, at sibi L. Volumnium darent adiutorem.* Omnium rerum arbitrium et a populo, et a senatu, et ab ipso collega, Fabio permissum est: et quum P. Decius se in Sannium vel in Etruriam proficisci paratum esse ostendisset, tanta laetitia ac gratulatio fuit, ut praeciperetur victoria animis, triumphusque, non bellum, decretum consulibus videretur. Invenio apud quosdam, extemplo, consulatu inito, profectos in Etruriam Fabium Deciumque, sine ulla mentione fortis provinciarum certaminumque inter collegas, quae exposui. Sunt, quibus ne haec quidem certamina exponere satis fuerit. Adjecerunt et Appii criminationes de Fabio absente ad populum, et pertinaciam adversus praesentem consulem praetoris, contentionemque aliam inter collegas, tendente Decio, ut

suae quisque provinciae sortem tueretur. Con-
 stare res incipit ex eo tempore, quo profecti
 ambo consules ad bellum sunt. Ceterum, an-
 tequam consules in Etruriam pervenirent, Se-
 nones Galli multitudine ingenti ad Clusium
 venerunt, legionem Romanam castraque ob-
 pugnaturo. Scipio, qui castris praeerat, loco
 adjuvandam paucitatem suorum militum ratus,
 in collem, qui inter urbem et castra erat, aciem
 erexit. Sed, ut in re subita, parum explora-
 to itinere ad jugum perrexit, quod hostes ce-
 perant; parte alia egressi. Ita caesa ab tergo
 legio, atque in medio, quum hostis undique
 urgueret, circumventa. Deletam quoque ibi
 legionem, ita ut nuntius non superesset, qui-
 dam auctores sunt; nec ante ad consules, qui
 jam haud procul a Clusio aberant, famam ejus
 cladis perlatam, quam in conspectu fuere Gal-
 lorum equites, pectoribus equorum suspen-
 gestantes capita et lanceis infixas, ovantesque
 moris sui carminae. Sunt, qui Umbros fuisse,
 non Gallos, tradant; nec tantum cladis ad-
 ceptum: et circumventis pabulatoribus cum
 L. Manlio Torquato legato Scipionem pro-
 praetorem subsidium e castris tulisse, victores-
 que Umbros, redintegrato proelio, victos es-
 se, captivosque eis ac praedam ademptam. Si-
 milius vero est, a Gallo hoste, quam Umbro,
 eam cladem adceptam; quod, quum saepe
 alias, tum eo anno, Gallici tumultus praeci-
 pius terror civitatem tenuit. Itaque praeter-
 quam quod ambo consules profecti ad bellum
 erant cum quatuor legionibus et magno equi-
 tatu Romano, Campanisque mille equitibus
 delectis, ad id bellum missis; et sociorum no-
 minisque Latini majore exercitu, quam Ro-
 mani; alii duo exercitus haud procul Urbe
 Etruriae obpositi, unus in Falisco, alter in
 Vati-

Vaticano agro. Cn. Fulvius et L. Postumius Megellus, proprætores ambo, stativa in eis locis habere iussi.

XXVII. Consules ad hostes, transgresso Apennino, in agrum Sentinatem pervenerunt. Tbi quatuor millium ferme intervallo castra posita. Inter hostes deinde consultationes habitae; atque ita convenit, ne unis castris miscerentur omnes, neve in aciem descenderent simul. Samnitibus Galli, Etruscis Umbri adjecti. Dies indicta pugnae: Samniti Gallisque delegata pugna: inter ipsum certamen Etrusci Umbrique iussi castra Romana obpugnare. Haec consilia turbarunt transfugae Clusini tres, clam nocte ad Fabium consulem transgressi. Qui, editis hostium consiliis, dimissi cum donis, ut subinde, ut quaeque res nova decreta esset, exploratam perferrent. Consules Fulvio, ut ex Falisco, Postumio, ut ex Vaticano exercitum ad Clusium admoveant, summaque vi fines hostium depopulentur, scribunt. Hujus populationis fama Etruscos ex agro Sentinate ad suos fines tuendos movit. Instare inde consules, ut absentibus iis pugnaretur. Per biduum laceessere proelio hostem: biduo nihil dignum dictu actum, pauci utrimque cecidere; magisque irritati sunt ad justum certamen animi, quam ad discrimen summa rerum adducta. Tertio die descensum in campum omnibus copiis est. Quum instructae acies starent, cerva fugiens lupum e montibus exacta per campos inter duas acies decurrit: inde diversae ferae, cerva ad Gallos, lupus ad Romanos cursum deflexit. Lupo data inter ordines via; cervam Galli confixere. Tum ex antesignanis Romanus miles, *Illac fuga, inquit, et caedes vertit, ubi sacram Dianae feram jacentem videtis. Hinc victor Martius lupus, in-*

teger et intactus, gentis nos Martiae et conditoris nostri admonuit. Dextro cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt. Adversus Samnites Q. Fabius primam ac tertiam legiones pro dextro cornu; adversus Gallos pro sinistro Decius quintam et sextam instruxit. Secunda et quarta cum L. Volumnio proconsole in Samnio gerebant bellum. Primo concursu adeo aequis viribus gesta res est, ut, si adfuissent Etrusci et Umbri, aut in acie, aut in castris, quocumque se inclinassent, adcipienda clades fuerit.

XXVIII. Ceterum, quamquam communis adhuc Mars belli erat, nec dum discrimen fortuna fecerat, qua datura vires esset, haudquaquam similis pugna in dextro laevoque cornu erat. Romani apud Fabium arcebant magis, quam inferebant, pugnam; extrahebaturque in quam maxime ferum diei certamen: quia ita persuasum erat duci, et Samnites et Gallos primo inpetu feroces esse, quos sustineri fatis sit; longiore certamine sensim resistere Samnitium animos: Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque aestus fluere; primaque eorum proelia plus quam virorum, postrema minus quam feminarum esse. In id tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam integerrimas vires militi servabat. Ferocior Decius et aetate et vigore animi, quantumcumque virium habuit, certamine primo effudit; et, quia lentior videbatur pedestris pugna, equitatum in pugnam concitat, et ipse, fortissimae juvenum turmae inmixtus, orat proceres juventutis, in hostem ut secum inpetum faciant: duplicem illorum gloriam fore, si ab laevo cornu et ab equite victoria incipiat. Bis avertere Gallicum equitatum. Iterum longius evector, et jam inter
media

media equitum agmina proelium cientes, novum pugnae conterruit genus: effedis carrisque superstans armatus hostis ingenti fonitu equorum rotarumque advenit, et insolitos ejus tumultus Romanorum conterruit equos. Ita victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat: sternit inde ruentes equos virosque improvida fuga. Turbata hinc etiam signa legionum; multique inpetu equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obtriti antesignani; et insequuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum spatium respirandi recipiendique se dedit. Vociferari Decius, *Quo fugerent? quamve in fuga spem haberent?* obliterè cedentibus, ac revocare fusos. Deinde, ut nulla vi percussos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine compellans, *Quid ultra moror, inquit, familiare fatum? Datum hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis piacula sinus. Jam ego mecum hostium legiones mactandas Telluri ac Diis Manibus dabo.* Haec loquutus M. Livium pontificem, quem, descendens in aciem, digredi vetuerat ab se, praeire iussit verba, quibus se legionesque hostium pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. Devotus inde eadem precatione eodemque habitu, quo pater P. Decius ad Veferim bello Latino se iusserat devoveri. Quum secundum sollemnes precationes adjecisset, *prae se agere sese formidinem ac fugam, caedemque ac cruorem, coelestium, inferorum iras; contacturum funebribus diris signa, tela, arma hostium; locumque eundem suae pestis et Gallorum ac Samnitium fore:* haec execratus in se hostesque, qua confertissimam cernebat Gallorum aciem, concitat equum: inferensque se ipse infestis telis est interfectus.

XXIX. Vix humanae inde opis videri pugna potuit. Romani, duce amisso, quae res terrori alias esse solet, sistere fugam, ac novam de integro velle instaurare pugnam. Galli et maxime globus circumstans consulis corpus, velut alienata mente, vana incassum jactare tela. Torpere quidam, et nec pugnae meminisse, nec fugae. At ex parte altera pontifex Livius, cui lictores Decius tradiderat iusseratque propractorem esse, vociferari, *Vicisse Romanos, defunctos consulis fato. Gallos Samnitesque Telluris matris ac Deorum Mcnium esse. Rapere ad se ac vocare Decium devotam secum aciem; furiarumque ac formidinis plena omnia ad hostes esse.* Superveniunt deinde his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Marcius, cum subsidiis ex novissima acie jussu Q. Fabii consulis ad praesidium conlegae missi. Ibi auditur P. Decii eventus, ingens hortamen ad omnia pro re publica audenda. Itaque quum Galli structis ante se scutis conferti starent, nec facilis pede conlato videretur pugna; jussu legatorum conlecta humi pila, quae strata inter duas acies jacebant, atque in testudinem hostium conjecta. Quibus plerisque in scuta, verutis in corpora ipsa fixis, sternitur cuneus; ita ut magna pars integris corporibus adtoniti conciderent. Haec in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat. Fabius in dextro primo (ut ante dictum est) cunctando extraxerat diem: deinde, postquam nec clamor hostium, nec inpetus, nec tela missa, eandem vim habere visa; praefectis equitum jussis ad latus Samnitium circumducere alas, ut signo dato in transversos, quanto maximo possent inpetu, incurrerent; sensim suos signa inferre jussit, et commovere hostem. Postquam non resisti vidit, et haud
du-

dubiam lassitudinem esse; tum, conlectis omnibus subsidiis, quae ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit, et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. Nec sustinuerunt Samnites inpetum; praeterque aciem ipsam Gallorum, relictis in dimicatione lociis, ad castra effuso cursu ferebantur. Galli, testudine facta, conferti stabant. Tum Fabius, audita morte conlegae, Campanorum alam, quingentos fere equites, excedere acie jubet, et circumvectos ab tergo Gallicam invadere aciem: tertiae deinde legionis subsequi principes, et, qua turbatum agmen hostium viderent inpetu equitum, instare ac territos cedere. Ipse aedem Jovi Victori spoliaque hostium quum vovisset, ad castra Samnitium perrexit; quo multitudo omnis consternata agebatur. Sub ipso vallo, quia tantam multitudinem portae non recepere, tentata ab exclusis turba suorum pugna est. Ibi Gellius Egnatius imperator Samnitium cecidit. Compulsi deinde intra vallum Samnites, parvoque certamine capta castra, et Galli ab tergo circumventi. Caesa eo die hostium viginti quinque millia, octo capta. Nec incruenta victoria fuit. Nam ex P. Decii exercitu caesa septem millia; ex Fabii mille ac ducenti. Fabius, dimissis ad quaerendum conlegae corpus, spolia hostium coniecta in acervum Jovi Victori cremavit. Consulis corpus eo die, quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri non potuit. Postero die inventum relatumque est cum multis militum lacrimis. Intermissa inde omnium aliarum rerum cura, Fabius conlegae funus omni honore laudibusque meritis celebrat.

XXX. Et in Etruria per eosdem dies ab Cn. Fulvio pro praetore res ex sententia gesta;

et, praeter ingentem inlatam populationibus agrorum hosti cladem, pugnatum etiam egregie est: Perusinorumque et Clusinorum caesa amplius millia tria, et signa militaria ad viginti capta. Samnitium agmen, quum per Pelignum agrum fugeret, circumventum a Pelignis est. Ex millibus quinque ad mille caesi. Magna ejus diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama est, etiam vero stanti. Sed superjecere quidam augendo fidem; qui in hostium exercitu peditum quadraginta millia trecentos triginta, equitum sex millia, mille carpentorum scripsere fuisse: scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos pugnae adfuisse. Et, ut Romanorum quoque auferent copias, L. Volumnium pro consule ducem consulibus exercitumque ejus legionibus consulum adjiciunt. In pluribus annalibus duorum ea consulum propria victoria est. Volumnius in Samnio interim res gerit, Samnitiumque exercitum, in Tifernum montem compulsus, non deteritus iniquitate loci, fundit fugatque. Q. Fabius, Deciano exercitu relicto in Etruria, suis legionibus deductis ad Urbem, de Gallis Etruscisque ac Samnitibus triumphavit. Milites triumphantem sequuti sunt. Celebrata inconditis carminibus militaribus non magis victoria Q. Fabii, quam mors praeclara P. Decii est: excitataque memoria parentis, aequata eventu publico privatoque filii laudibus. Data ex praeda militibus aeris octogeni bini saggae et tunicae; praemia illa tempestate militiae haudquaquam spernenda.

XXXI. His ita rebus gestis, nec in Samnitibus adhuc, nec in Etruria pax erat. Nam et, Perusinis auctoribus, post deductum ab consule exercitum rebellatum fuerat; et Samnites praedatum in agrum Vescinum Formia-

mianumque, et parte alia in Aeserninum quaeque Vulturno adjacent flumini, descendere. Adversus eos Ap. Claudius praetor cum exercitu Deciano missus. Fabius in Etruria rebellante denuo quatuor millia et quingentos Perusianorum occidit: cepit ad mille septingentos quadraginta: qui redempti singuli aeris trecentis decem. Praeda alia omnis militibus concessa. Samnitium legiones, quum partim Ap. Claudius praetor, partim L. Volumnus pro consule sequeretur, in agrum Stellatam convenerunt. Ibi et Samnitium legiones omnes confidunt, et Appius Volumnusque castra conjungunt. Pugnatum infestissimis animis, hinc ira stimulante adversus rebellantes toties, illinc ab ultima jam dimicantibus spe. Caesa ergo Samnitium sexdecim millia trecenti, capta duo millia septingenti. Ex Romano exercitu cecidere duo millia septingenti. Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis, prodigiisque sollicitus. Nam, et terram multifariam pluisse, et in exercitu Ap. Claudii plerisque fulminibus ictos, nuntiatum est: librique ob haec aditi. Eo anno Q. Fabius Gurges, consulis filius, aliquot matronas ad populum suppri damnatas pecunia mulctavit. Ex quo multatio aere Veneris aedem, quae prope Circum est, faciendam curavit. Superfuit etiam nunc Samnitium bella, quae continua per quartum jam volumen annumque sextum et quadagesimum, a M. Valerio, A. Cornelio consulibus, qui primi Sannio arma intulerunt, agimus: et ne tot annorum clades utriusque gentis laboresque actos nunc referam, quibus nequiverint tamen dura illa pectora vinci; proximo anno Samnites in Sentinati agro, Pellignis, ad Tifernum, Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis, ab quatuor exerciti-

citibus, quatuor ducibus Romanis caesi fuerant, imperatorem clarissimum gentis suae amiserant; socios belli, Etruscos, Umbros, Gallos, in eadem fortuna videbant, quae ipsi erant: nec suis, nec externis viribus jam stare poterant; tamen bello non abstinebant. Adeo ne infeliciter quidem defensionis libertatis taedebat: et vinci, quam non tentare victoriam, malebant. Quinam sit ille, quem pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendoque, quae gerentes non fatigaverunt?

XXXII. Q. Fabium, P. Decium, L. Postumius Megellus et M. Atilius Regulus consules sequuti sunt. Samnium ambobus decreta provincia est; quia tres scriptos hostium exercitus, uno Etruriam, altero populationes Campaniae repeti, tertium tuendis parari finibus, fama erat. Postumium valetudo adversa Romanae tenuit: Atilius extemplo profectus, ut in Samnio hostes (ita enim placuerat Patribus) nondum egressos obprimeret. Velut ex composito ibi obvium habuere hostem; ubi et intrare, nedum vastare, ipsi Samnitium agrum prohiberentur, et egredi inde in pacata sociorumque populi Romani fines Samnitium prohiberent. Quum castra castris conlata essent, quod vix Romanus toties victor auderet, ausi Samnites sunt (tantum desperatio ultima temeritatis facit) castra Romana obpugnare. Et quamquam non venit ad finem tam audax inceptum, tamen haud omnino vanum fuit. Nebula erat ad multum diei densa adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu modo extra vallum adempto, sed propinquo etiam congregantium inter se conspectu. Hac velut latebra insidiarum freti Samnites, vixdum satis certa luce, et eam ipsam premente caligine, ad stationem Romanam in porta segniter agentem

tem vigilias perveniunt. Inprovise obpressis nec animi fatis ad resistendum, nec virium fuit. Ab tergo castrorum decumana porta impetus factus. Itaque captum quaestorium: quaestorque ibi L. Opimius Panfa obciscus. Conclamatum inde ad arma.

XXXIII. Consul, tumultu excitus, cohortes duas sociorum, Lucanam Suellanamque, quae proximae forte erant, tueri praetorium jubet: manipulos legionum principali via inducit. Vixdum fatis aptatis armis, in ordines eunt: et clamore magis, quam oculis, hostem noscunt: nec, quantus numerus sit, aestimari potest. Cedunt primo incerti fortunae suae, et hostem introrsum in media castra adcipiunt. Inde quum consul vociferaretur, *expulsive extra vallum, castra deinde sua obpugnaturi essent*, rogitans; clamore sublato conuulsi primo resistunt: deinde inferunt pedem urgentque, et impulsos semel terrore eodem agunt, quo coeperunt. Expellunt extra portam vallumque. Inde pergere ac persequi (quia turbida lux metum circa insidiarum faciebat) non ausi, liberatis castris contenti, receperunt se intra vallum trecentis ferme hostium obciscis. Romanorum stationis primae vigilumque et eorum, qui circa quaestorium obpressi, periere ad ducentos triginta. Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit; et non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabulari quidem per agros suos, patiebantur. Retro in pacatum Soranum agrum pabulatores ibant. Quarum rerum fama, tumultuosior etiam, quam res erant, perlata Romam, coegit L. Postumium consulem, vixdum validum, proficisci ex Vrbe. Prius tamen, quam exiret, militibus edicto Soram iussis convenire, ipse aedem Victoriae, quam aedi-

aedilis curulis ex mulctaticia pecunia facendam curaverat, dedicavit. Ita ad exercitum profectus, ab Sora in Samnium ad castra conlegae perrexit. Inde postquam Samnites, diffisi duobus exercitibus resisti posse, recesserunt; diversi consules ad vastandos agros urbesque obpugnandas discedunt.

XXXIV. Postumius Milioniam obpugnare adortus, vi primo atque inpetu, dein, postquam ea parum procedebant, opere ac vineis demum injunctis muro cepit. Ibi, capta jam urbe, ab hora quarta usque ad octavam fere horam omnibus partibus urbis diu incerto eventu pugnatum est. Postremo potitur oppido Romanus. Samnitium caesi tria millia ducenti: capti quatuor millia ducenti, praeter praedam aliam. Inde Ferentinum ductae legiones: unde oppidani cum omnibus rebus suis, quae ferri aequae potuerunt, nocte per averfam portam silentio excellerunt. Igitur, simul advenit consul, primo ita compositus instructusque moenibus subcessit, tamquam idem, quod ad Miloniam fuerat, certaminis foret: deinde, ut silentium vastum in urbe, nec arma, nec viros in turribus ac muris vidit, avidum invadendi deserta moenia militem detinet, ne quam obcultam in fraudem incautus rueret. Duas turmas sociorum Latini nominis circumnequitare moenia, atque explorare omnia jubet. Equites portam unam alteramque eadem regione in propinquo patentes conspiciunt, itineribusque iis vestigia nocturnae hostium fugae. Adequitant deinde sensim portis, urbemque ex tuto rectis itineribus perviam conspiciunt: ad consulem referunt, excessum urbe; solitudine haud dubia id perspicuum esse, recentibus vestigiis fugae ac strage rerum in trepidatione nocturna passim relictarum.

rum. His auditis, consul ad eam partem urbis, qua adierant equites, circumducit agmen: constitutisque haud procul porta signis, quinque equites jubet intrare urbem, et, modicum spatium progressos, tres manere eodem loco, si tutâ videantur; duos explorata ad se referre. Qui ubi redierunt retuleruntque, eo se progressos, unde in omnes partes circumspectus esset, longe lateque silentium ac solitudinem vidisse; extemplo consul cohortes expeditas in urbem induxit; ceteros interim castra communire iussit. Ingressi milites, refractis foribus, paucos graves aetate aut invalidos inveniunt, relictaque, quae migratu difficilia essent. Ea direpta; et cognitum ex captivis est, communi consilio aliquot circa urbes conscisse fugam; suos prima vigilia profectos. Credere, eandem in aliis urbibus solitudinem inventuros. Dictis captivorum fides existit: desertis oppidis consul potitur.

XXXV. Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam facile bellum fuit. Quum ad Luceriam duceret legiones, quam obpugnari ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum ei hostis obvius fuit. Ibi ira vires acquavit. Proelium varium et anceps fuit: tristius tamen eventum Romanis; et quia insueti erant vinci, et quia digredientes magis, quam in ipso certamine, senserunt, quantum in sua parte plus vulnerum ac caedis fuisset. Itaque is terror in castris ortus, qui si pugnantes cepisset, insignis adcepta clades foret. Tum quoque sollicita nox fuit jam invasurum castra Samnitum credentibus, aut prima luce cum victoribus conferendas manus. Minus cladis, ceterum non plus animorum, ad hostes erat. Vbi primum inluxit, abire sine certamine cupiunt. Sed via una, et ea ipsa praeter hostes, erat: qua

qua ingressi, praebuere speciem recta tendentium ad castra obpugnanda. Consul arma capere milites jubet, et sequi se extra vallum: legatis, tribunis, praefectis sociorum imperat, quod apud quemque facto opus est. Omnes adfirmant, *se quidem omnia facturos, sed militum jacere animos. Tota nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse. Si ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, ut relicturi signa fuerint: nunc pudore a fuga contineri; alioquin pro victis esse.* Quae ubi consul adcepit, sibimet ipsi circumeundos adloquendosque milites ratus, ut ad quosque venerat, cunctantes arma capere increpabat; *Quid cessarent tergiversarenturque? Hostem in castra venturum, nisi illi extra castra exissent, et pro tentoriis suis pugnatuuros, si pro vallo nollent. Armatis ac dimicantibus dubiam victoriam esse. Qui nudus atque inermis hostem maneat, ei aut mortem, aut servitutem patiendam.* Haec jurganti increpantique respondebant: *Confectos se pugna hesternae esse: nec virium quidquam, nec sanguinis superesse. Majorem multitudinem hostium adparere, quam pridie fuerit.* Inter haec adpropinquabat agmen; et, jam breviori intervallo certiora intuentes, vallum fecum portare Samnitum adfirmant, nec dubium esse, quin castra circumvallaturi sint. Tunc, *enimvero, consul, indignum facinus esse, vociferari, tantam contumeliam ignominiamque ab ignavissimo adcipi hoste. Etiamne circumsedebimur, inquit, in castris, ut fame potius per ignominiam, quam ferro, si necesse est, per virtutem, moriamur? Dii bene verterent, facerentque, quod se dignum quisque ducerent.* Consullem M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur, iturum adversus hostes: casurumque inter signa Samnitium potius, quam circumvallari castra

castra Romana videat. Dicta consulis legati tribunique et omnes turmae equitum, et centuriones primorum ordinum, adprobavere. Tum pudore victus miles segniter arma capit, segniter e castris egreditur: longo agmine, nec continenti, moesti ac prope victi procedunt adversus hostem, nec spe, nec animo certiorum. Itaque simul conspecta sunt Romana signa, extemplo a primo Samnitium agmine ad novissimum fremitus perfertur, *Exire, id quod timuerint, ad impediendum iter Romanos. Nullam inde ne fugae quidem patere viam. Illo loco aut cadendum esse, aut, stratis hostibus, per corpora eorum evadendum.*

XXXVI. In medio sarcinas conjiciunt; armati suis quisque ordinibus instruunt aciem. Jam exiguum inter duas acies erat spatium, et stabant expectantes, dum ab hostibus prius inpetus, prius clamor inciperet. Neutris animus est ad pugnandum. Diversique integri atque intacti abissent, ni cedenti instaturum alterum timuissent. Sua sponte inter invitos tergiversantesque segnis pugna, clamore incerto atque impari, coepit: nec vestigio quisquam movebatur. Tum consul Romanus, ut rem excitaret, equitum paucas turmas extra ordinem inmisit: quorum quum plerique delabfi ex equis essent, et alii turbati; et ab Samnitium acie ad obprimendos eos, qui ceciderant, et ad suos tuendos ab Romanis procursum est. Inde paullulum inritata pugna est; sed aliquanto et impigre magis, et plures procurrerant Samnites, et turbatus eques sua ipse subsidia territis equis proculcavit. Hinc fuga coepta totam avertit aciem Romanam. Jamque in terga fugientium Samnites pugnabant, quum consul, equo praevectus ad portam castrorum, ac statione equitum ibi obpo-

sita, edictoque, *ut, quicumque ad vallum tenderet, sive ille Romanus, sive Samnis esset, pro hoste haberent*; haec ipsa minitans, obstitit profuse tendentibus suis in castra. Quo pergis, inquit, miles? et hic arma et viros invenies; nec, vivo consule tuo, nisi victor castra intrabis. Proinde elige, cum cive, an hoste, pugnare malis. Haec dicente consule, equites infestis cuspidibus circumfunduntur, ac peditem in pugnam redire jubent. Non virtus solum consulem, sed fors etiam adjuvit; quod non institerunt Samnites, spatiumque circumagendi signa vertendique aciem a castris in hostem fuit. Tum alii alios hortari, ut repeterent pugnam: centuriones ab signiferis rapta signa inferre; et ostendere suis, paucos et ordinibus incompositis effuse venire hostes. Inter haec consul, manus ad coelum adtollens, voce clara, ita ut exaudiretur, templum Jovi Statori vovet, si constitisset a fuga Romana acies, redintegratoque proelio cecidisset vicissetque legiones Samnitium. Omnes undique adnisi ad restituendam pugnam, duces, milites, peditum equitumque vis: numen etiam Deorum respexisse nomen Romanum visum. Adeo facile inclinata res, repulsi a castris hostes; mox etiam redacti ad eum locum, in quo commissa pugna erat. Ibi, objacente sarcinarum cumulo, quas conjecerant in medium, haesere inpediti: deinde, ne diriperentur res, orbem armatorum sarcinis circumdant. Tum vero eos a fronte urguere pedites, ab tergo circumvecti equites. Ita in medio caesi captique. Captivorum numerus fuit septem milium ac ducentorum, qui omnes nudi sub jugum missi. Caesos retulere ad quatuor millia octingentos. Ne Romanis quidem laeta victoria fuit. Recensente consule biduo adceptam cla-

cladem, amissorum militum numerus relatus septem millium ac ducentorum. Dum haec in Apulia gerebantur, altero exercitu Samnites Interamnam, coloniam Romanam, quae via Latina est, occupare conati, urbem non tenuerunt: agros depopulati quum praedam aliam inde mixtam hominum atque pecudum colonosque captos agerent, in victorem incidunt consulem, ab Luceria redeuntem: nec praedam solum amittunt, sed ipsi longo atque impedito agmine incompositi caeduntur. Consul, Interamnam edicto dominis ad res suas noscendas recipiendasque revocatis, et exercitu ibi relicto, comitorum causa Romam est profectus. Cui de triumpho agenti negatus honos, et ob amissa tot millia militum, et quod captivos sine pactione sub jugum misisset.

XXXVII. Consul alter Postumius, quia in Samnitibus materia belli deerat, in Etruriam traducto exercitu, primum pervastaverat Volturnensem agrum: dein cum egressis ad tuendos fines haud procul moenibus ipsorum depugnat. Duo millia octingenti Etruscorum caesi: ceteros propinquitas urbis tutata est. In Rusellanum agrum exercitus traductus. Ibi non agri tantum vastati, sed oppidum etiam expugnatum: captâ amplius duo millia hominum, minus duo millia circa muros caesa. Pax tamen clarior majorque, quam bellum in Etruria eo anno fuerat, parta est. Tres validissimae urbes, Etruriae capita, Volturnii, Perusia, Arretium, pacem petiere; et, vestimentis militum frumentoque pacti cum consule, ut mitti Romam oratores liceret, inducias in quadraginta annos impetraverunt. Mulcta praefens quingentum millium aeris in singulas civitates inposita. Ob hasce res gestas consul quum triumphum ab senatu, moris magis cau-

fa, quam spe inpetrandi, petisset, videretque alios, quod tardius ab Vrbe exisset, alios, quod injussu senatus ex Samnio in Etruriam transisset, partim suos inimicos, partim conlegae amicos, ad solatium aequatae repulsae sibi quoque negare triumphum: *Non ita, inquit, Patres conscripti, vestrae majestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar: Eodem jure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter gessis, Samnio atque Etruria subactis, victoria et pace parta, triumphabo.* Ita senatum reliquit. Inde inter tribunos plebis contentio orta: pars intercessuros, ne novo exemplo triumpharet, ajebant; pars auxilio se adversus conlegas triumphanti futuros. Jactata res ad populum est: vocatusque eo consul, quum M. Horatium, L. Valerium consules, C. Martium Rutilum nuper, patrem ejus, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus, sed jussu populi triumphasse diceret, adjiciebat, *se quoque laturum fuisse ad populum, ni sciret, mancipia nobilium tribunos plebis legem impedituros: voluntatem sibi ac favorem consentientis populi pro omnibus jussis esse ac futura.* Posteroque die auxilio tribunorum plebis trium, adversus intercessionem septem tribunorum et consensum senatus, celebrante populo diem, triumphavit. Et hujus anni parum constans memoria est. Postumium, auctor est Claudius, in Samnio captis aliquot urbibus, in Apulia fufum fugatumque, faucium ipsum cum paucis Luceriam compulsum: ab Atilio in Etruria res gestas, eumque triumphasse. Fabius, ambo consules in Samnio et ad Luceriam res gessisse, scribit, traductumque in Etruriam exercitum, (sed ab utro consule non adjecit) et ad Luceriam utrimque multos obscisos: inque ea pugna Jovis Statoris aedem votam, ut Romulus

lus ante voverat, sed fanum tantum, id est locus, templo effatus, sacratu fuerat. Ceterum, hoc demum anno ut aedem etiam fieri senatus juberet, bis ejusdem voti damnata re publica, in religionem venit.

XXXVIII. Sequitur hunc annum et consul insignis L. Papirius Cursor, qua paterna gloria, qua sua, et bellum ingens victoriaque, quantam de Sannitibus nemo ad eam diem, praeter L. Papirium patrem consulis, pepererat: et forte eodem conatu adparatuque omni opulentia insignium armorum bellum adornaverant; et Deorum etiam adhibuerant opes, ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis militibus, dellectu per omne Samnium habito nova lege: ut, qui juniorum non convenisset ad imperatorium edictum, quique injussu abisset, caput Jovi sacratum esset. Tum exercitus omnis Aquiloniam est indictus. Ad quadraginta millia militum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt. Ibi mediis fere castris locus est conseptus cratibus pluteisque, et linteis contactus, patens ducentos maxime pedes in omnes pariter partes. Ibi ex libro veteri linteo lecto sacrificatum, sacerdote Ovio Pactio quodam, homine magno natu, qui se id sacrum petere adfirmabat ex vetusta Samnitium religione; qua quondam usi majores eorum fuissent, quum adimendae Etruscis Capuae clandestinum cepissent consilium. Sacrificio perfecto, per viatorem imperator adiri jubebat nobilissimum quemque genere factisque. Singuli introducebantur. Erat quum alius adparatus sacri, qui perfundere religione animum posset; tum in loco circa omni contacto arae in medio, victimaeque circa caelae, et circumstantes centuriones strictis gladiis. Admovebatur altaribus miles, magis ut

victima, quam ut sacri particeps: adigebaturque jure jurando, quae visa auditaque in eo loco essent, non enuntiaturum. Dein jurare cogebatur diro quodam carmine, in execrationem capitis familiaeque et stirpis composito, nisi esset in proelium, quo imperatores duxissent; et si aut ipse ex acie fugisset, aut, si quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset. Id primo quidam abnuentes juraturos se, obruncati circa altaria sunt: jacentes deinde inter stragem victimarum documento ceteris fuere, ne abnuerent. Primoribus Samnitium ea detestatione obstrictis, decem nominatis ab imperatore, eis dictum, ut vir virum legerent, donec sexdecim millium numerum confecissent. Ea legio linteata ab integumento confecti, quo sacra nobilitas erat, adpellata est. His arma insignia data et cristatae galeae, ut inter ceteros eminent. Paulo plus viginti millium alius exercitus fuit, nec corporum specie, nec gloria belli, nec adparatu linteatae legioni dispar. Hic hominum numerus, quod roboris erat, ad Aquiloniam confedit.

XXXIX. Consules profecti ab Vrbe: prior Sp. Carvilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius, superioris anni consul, in agro Interamnati reliquerat, decretae erant, cum eis in Samnium profectus, dum hostes, operati superstitionibus, concilia secreta agunt, Aniternum oppidum de Samnitibus vi cepit. Caesa ibi millia hominum duo ferme atque octingenti: capta quatuor millia ducenti septuaginta. Papirius novo exercitu (ita decretum erat) scripto, Duroniam urbem expugnavit. Minus, quam conlega, cepit hominum, plus aliquanto occidit. Praeda opulenta utrobique est parta. Inde pervagati Samnium consules,

maxi-

maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Cominium, Papirius ad Aquiloniam (ubi summa rei Samnitium erat) pervenit. Ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est, neque naviter pugnatum: laceffendo quietos, resisten-
 tibus cedendo, comminandoque magis, quam inferendo pugnam, dies absumebatur. Quod quum inciperetur remittereturque, omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in dies. Altera Romana castra viginti millium spatio aberant; et absentis conlegae consilia omnibus gerendis intererant rebus: intentiorque Carvilius, quo majore discrimine res vertebatur, in Aquiloniam, quam ad Cominium, quod obsidebat, erat. L. Papirius, jam per omnia ad dimicandum satis paratus, nuntium ad conlegam mittit; *sibi in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, confligere cum hoste. Opus esse, et illum, quanta maxima vi posset, Cominium obpugnare, ne quid laxamenti sit Samnitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda.* Diem ad proficiscendum nuntius habuit: nocte rediit, adprobare conlegam consulta referens. Papirius, nuntio misso, extemplo concionem habuit; multa de universo genere belli, multa de praesenti hostium adparatu, vana magis specie, quam efficaci ad eventum, disseruit. *Non enim cristas vulnera facere; et per picta atque aurata scuta transire Romanum pilum; et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, cruentari. Auream olim atque argenteam Samnitium aciem a parente suo obcidione obcisam; spoliaque ea honestiora victori hosti, quam ipsis arma, fuisse. Datum hoc forsitan nomini familiaeque suae, ut adversus maximos conatus Samnitium obponerentur duces; spoliaque ea referrent, quae insignia publicis etiam locis decorandis essent. Deos immortales*

adefse propter toties petita foedera, toties rupta: tum, si qua conjectura mentis divinae sit, nulli unquam exercitui fuisse infestiores, quam qui, nefando sacro mixta hominum pecudumque caede respersus, ancipiti Deum irae devotus, hinc foederum cum Romanis ictorum testes Deos, hinc juris jurandi adversus foedera suscepti execrationes horrens, invitus juraverit, oderit sacramentum, uno tempore Deos, cives, hostes metuat.

XL. Haec, comperta perfugarum indi-
ciis, quum apud infensos jam sua sponte mili-
tes disseruisset, simul divinae humanaeque
spei pleni, clamore consentienti pugnam po-
fcunt: poenitet in posterum diem dilatum cer-
tamen; moram diei noctisque oderunt. Ter-
tia vigilia noctis, jam relatis literis a conlega,
Papirius silentio surgit, et pullarium in au-
spicium mittit. Nullum erat genus hominum
in castris intactum cupiditate pugnae: summi
infimique aequae intenti erant: dux militum,
miles ducis ardorem spectabat. Is ardor om-
nium etiam ad eos, qui auspicio intererant,
pervenit. Nam, quum pulli non pascerentur,
pullarius, auspiciu mentiri ausus, tripudium
folistimum consuli nuntiavit. Consul laetus
auspiciu egregium esse, et Deis auctoribus
rem gesturos, pronuntiat; signumque pugnae
proponit. Exeunti jam forte in aciem nuntiat
perfuga, viginti cohortes Samnitium (qua-
dringenariae ferme erant) Cominium profe-
ctas. Quod ne ignoraret conlega, extemplo
nuntium mittit: ipse signa ocuis proferri ju-
bet, subsidiaque suis quaeque locis et praefe-
ctos subsidiis adtribuerat. Dextrò cornu L.
Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus
legatos alios, Caios Caediciu et Trebonium,
praefecit. Sp. Nautium mulos, detractis cli-
tel-

tellis, cum cohortibus alariis in tumulum conspectum propere circumducere jubet, atque inde inter ipsam dimicationem, quanto maxime posset, moto pulvere ostendere. Dum his intentus imperator erat, altercatio inter pullarios orta de auspicio ejus diei, exauditaque ab equitibus Romanis; qui, rem haud sperendam rati, Sp. Papirio fratris filio consulis, ambigi de auspicio, renuntiaverunt. Juvenis, ante doctrinam Deos spernentem natus, rem inquisitam, ne quid incompertum deferret ad consulem, detulit. Cui ille, *Tu quidem macte virtute diligentiaque esto: ceterum qui auspicio adest, si quid falsi nuntiat, in semet ipsum religionem recipit. Mihi quidem tripudium nuntiatum populo Romano exercituique egregium auspicium est.* Centurionibus deinde imperavit, ut pullarios inter prima signa constituerent. Promovent et Samnites signa; insequitur acies ornata armataque, ut hostium quoque magnificentum spectaculum esset. Priusquam clamor tolleretur concurrereturque, emisso temere pilo ictus pullarius ante signa cecidit. Quod ubi consuli nuntiatum est, *Dii in proelio sunt*, inquit; *habet poenam noxium caput.* Ante consulem haec dicentem corvus voce clara obcinuit. Quo laetus augurio consul, adfirmans numquam humanis rebus magis praesentes interfuisse Deos, signa canere et clamorem tolli jussit.

XLI. Proelium commissum atrox, ceterum longe disparibus animis. Romanos ira, spes, ardor certaminis, avidos hostium sanguinis in proelium rapit: Sannitium magnam partem necessitas ac religio invitos magis resistere, quam inferre pugnam, cogit. Nec sustinissent primum clamorem atque inpetum Romanorum, per aliquot jam annos vinci ad-

fucti, ni potentior alius metus insidens pectoribus a fuga retineret. Quippe in oculis erat omnis ille obculti paratus sacri, et armati sacerdotes, et promiscua hominum pecudumque strages, et resperfae fando nefandoque sanguine arae, et dira exsecratio, ac furiale carmen, detestandae familiae stirpique compositum. His vinculis fugae obstricti stabant, civem magis, quam hostem, timentes. Instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et caedere Deorum hominumque adtonitos metu. Repugnatur segniter, ut ab iis, quos timor moraretur a fuga. Jam prope ad signa caedes pervenerat, quum ex transverso pulvis, velut ingentis agminis incessu motus, adparuit. Sp. Nautius (Octavium Metium quidam eum tradunt) dux alaribus cohortibus erat: Pulverem majorem, quam pro numero, excitabant: insidentes mulis calones frondosos ramos per terram trahebant: arma signaque per turbidam lucem in primo adparebant: post altior densiorque pulvis equitum speciem cogentium agmen dabat. Fefellitque non Samnites modo, sed etiam Romanos: et consul adfirmavit errorem, clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad hostes adideret, *captum Cominium, victorem conlegam adesse; aduiterentur vincere prius, quam gloria alterius exercitus fieret.* Haec insidens equo. Inde tribunis centurionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant. Ipse Trebonio Caedicioque praedixerat, ut, ubi se cuspidem erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi possent, concitarent equites in hostem. Ad nutum omnia, ut ex ante praeparato, fiunt. Panduntur iuter ordines viae: provolat eques, atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium ruit; perrumpitque ordines, quacumque inpetum dedit.

dedit. Infant Volumnius et Scipio, et percussos sternunt. Tum, jam Deorum hominumque victa vi, funduntur linteatae cohortes: pariter jurati injuratiq̄ue fugiunt, nec quemquam, praeter hostes, metuunt. Peditum agmen, quod superfuit pugnae, in castra ad Aquiloniam compulsum est. Nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt: equites eques sequitur, peditem pedes: ac diversa cornua, dextrum ad castra Samnitium, laevum ad urbem tendit. Prior aliquanto Volumnius castra cepit: ad urbem Scipioni majore resistitur vi; non quia plus animi victis est, sed melius muri, quam vallum, armatos arcent. Inde lapidibus propulsant hostem. Scipio, nisi in primo pavore, priusquam conlegerentur animi, transacta res esset, lentio rem fore munitae urbis obpugnationem ratus, interrogat milites, *Satin' aequo animo paterentur, ab altero cornu castra capta esse: se victores pelli a portis urbis?* Reclamantibus univērsis, primus ipse, scuto super caput elato, pergit ad portam: sequuti alii, testudine facta, in urbem percurrunt: deturbatisque Samnitibus, qui circa portam erant, muros occupavere. Penetrare in interiora urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

XLII. Haec primo ignorare consul, et intentus recipiendo exercitui esse: jam enim praiceps in obcasum sol erat, et adpetens nox periculosa et suspecta omnia etiam victoribus faciebat. Progressus longius ab dextra castra capta videt: ab laeva clamorem in urbe mixtum pugnantium ac paventium fremitu esse. Et tum forte certamen ad portam erat. Advectus deinde equo propius, ut suos in muris videt, nec jam integri quidquam esse, quoniam temeritate paucorum magnae rei parta occa-

occafio effet, adcirci, quas receperat, copias, fignaque in urbem inferri juffit. Ingreffi proxima ex parte, quia nox adpropinquabat, quievete. Nocte oppidum ab hoftibus defer- tum eft. Caefa illo die ad Aquiloniam Samni- tium millia triginta trecenti quadraginta: capta tria millia octingenti et feptuaginta: figna mi- litaria nonaginta feptem. Ceterum illud me- moriae traditur, non ferme alium ducem lae- tiorem in acie vifum, feu fuopte ingenio, feu fiducia bene gerundae rei. Ab eodem robore animi neque controverfo auspicio revocari a proelio potuit; et in ipfo discrimine, quo templa Diis immortalibus voveri mos erat, vo- verat Jovi Victori, fi legiones hoftium fudiffet, pocillum mulfi prius, quam temetum biberet, fele facturum. Id votum Diis cordi fuit: et auspicia in bonam verterunt.

XLIII. Eadem fortuna ab altero confule ad Cominium gefita res. Prima luce, ad moe- nia omnibus copiis admotis, corona cinxit ur- bem; fubfidiaque firma, ne qua eruptio fieret, portis obpofuit. Jam fignum dantem eum nuntius a conlega trepidus de viginti cohor- tium adventu et ab inpetu moratus eft, et par- tem copiarum revocare inftrectam intentam- que ad obpugnandum coegit. D. Brutum Scae- vam legatum cum legione prima et decem co- hortibus alariis equitatuque ire adverfus fub- fidium hoftium juffit: quocumque in loco fuif- fet obvius, obfifteret ac moraretur; manum- que, fi forte ita res polceret, conferret: mo- do ne ad Cominium eae copiae adnoveri pof- fent. Ipfe feclas ferri ad muros ab omni par- te urbis juffit, ac telludine ad portas fubceffit. Simul et refringebantur portae, et vis undi- que in muros fiebat. Samnites ficut, ante- quam in muris viderent armatos, falis animi
habue-

habuerunt ad prohibendos urbis aditu hostes; ita, postquam jam non ex intervallo nec missilibus, sed cominus gerebatur res, et, qui aegre subcesserant ex plano in muros, loco, quem magis timuerant, victo, facile in hostem inparem ex aequo pugnabant; relictis turribus murisque, in forum omnes compulsi; paullisper inde tentaverunt extremam pugnae fortunam. Deinde, abjectis armis, ad undecim millia hominum et quadringenti in fidem consulis venerunt. Caesa ad quatuor millia trecenti octoginta. Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. Inde medio inter duas urbes spatium, ubi tertia exspectata erat pugna, hostes non inventi. Septem millia passuum quum abessent a Cominio, revocati ab suis neutri proelio occurrerunt. Primis ferme tenebris quum in conspectu jam castra, jam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque percidens sustinuit: deinde e regione castrorum, quae incensa ab Romanis erant, flamma late fusa certioris cladis indicio progredi longius prohibuit. Eo ipso loco prope temere sub armis strati passim inquietum omne tempus noctis, exspectando timendoque lucem, egere. Prima luce, incerti quam in partem intenderent iter, repente in fugam consternantur, conspecti ab equitibus; qui, egressos nocte ab oppido Samnites persequuti, viderant multitudinem, non vallo, non stationibus firmatam. Conspecta et ex muris Aquiloniae ea multitudo erat. Jamque etiam legionariae cohortes sequebantur. Ceterum nec pedes fugientes persequi potuit: et ab equite novissimi agminis ducenti ferme et octoginta interfecti. Arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti reliquere. Alio agmine incolumi, ut ex tanta trepidatione, Bovianum perventum est.

XLIV. Laetitia utriusque exercitus Romani auxit et ab altera parte feliciter gesta res. Uterque ex alterius sententia consul captum oppidum diripiendum militi dedit; exhaustis deinde tectis ignem iniecit: eodemque die Aquilonia et Cominium deflagraverunt. Et consules, cum gratulatione mutua legionum suaeque, castra conjunxerunt. In conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cuiusque merito laudavit donavitque; et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem, fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium, fratris filium, et quatuor centuriones, manipulumque hastatorum, armillis aureisque coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua magni agminis modo terruerat hostes: juvenem Papirium propter navatam cum equitatu et in proelio operam, et nocte, qua fugam infestam Sannitibus ab Aquilonia clam egressis fecit: centuriones militesque, quia primi portam murumque Aquiloniae ceperant. Equites omnes, ob insignem multis locis operam, corniculis armillisque argenteis donavit. Consilium inde habitum, quum jam tempus esset deducendi ab Sannio exercitus, aut utriusque, aut certe alterius. Optimum visum, quo magis fractae res Sannitium essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et persequi; ut perdomitum Sannium infrequentibus consulibus tradi posset. Quando jam nullus esset hostium exercitus, qui signis conlatis dimicaturus videretur, unum superesse belli genus, urbium obpugnationes; quarum per excidia militem locupletare praeda, et hostem pro aris ac focis dimicantem conficere possent. Itaque, literis missis ad senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis, diversi, Papirius ad Saepinum, Carvilius

lius ad Volanam obpugnandam legiones ducunt.

XLV. Literae consulum ingenti laetitia et in curia et in concione audita; et quadridui subplicatione publicum gaudium privatis studiis celebratum est. Nec populo Romano magna solum, sed perobportuna etiam, ea victoria fuit; quia per idem forte tempus rebellasse Etruscis adlatum est. Subibat cogitatio animum, quoniam modo tolerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi venisset; quae, conjuratione Samnitium erecta, quoniam ambo consules omnisque Romana vis averfa in Samnium esset, occupationem populi Romani pro occasione rebellandi habuisset. Legationes sociorum, a M. Atilio praetore in senatum introductae, querebantur, utri et vastari agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Romano nollent; obtestabanturque Patres conscriptos, ut se a vi atque injuria communium hostium tutarentur. Responsum legatis, *curae senatui futurum, ne socios fidei suae poeniteret: Etruscorum prope diem eandem fortunam, quam Samnitium, fore.* Segnius tamen, quod ad Etruriam adtinebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos annos in amicitia fuerant, adlatum foret, arma Etruscis junxisse. Hujus propinquitas populi acuit curam Patribus, ut setiales mittendos ad res repetendas censerent. Quibus non redditis, ex auctoritate Patrum jussu populi bellum Faliscis indictum est: jussique consules fortiri, uter ex Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. Jam Carvilius Volanam et Palumbinum et Herculanuum ex Samnitibus ceperat: Volanam intra paucos dies, Palumbinum eodem, quo ad muros adcessit. Ad Herculanuum bis etiam signis conlatis anticipi

opiti proelio, et cum majore sua, quam hostium, jactura dimicavit. Castris deinde positis, moenibus hostem inclusit. Obpugnatum oppidum captumque. In his tribus urbibus captae aut caesa ad decem millia hominum; ita ut parvo admodum plures caperentur. Sortientibus provincias consulibus, Etruria Carvilio evenit secundum vota militum, qui vim frigoris jam in Samnio non patiebantur. Papirio ad Saepinum major vis hostium restitit. Saepe in acie, saepe in agmine, saepe circa ipsam urbem adversus eruptiones hostium pugnatum: neque obsidio, neque bellum ex aequo erat: non enim muris magis se Samnites, quam armis ac viris moenia, tutabantur. Tandem pugnando in obsidionem justam coegit hostes; obsidendoque vi atque operibus urbem expugnavit. Itaque ab ira plus caedis editum, capta urbe: septem millia quadringenti caesi: capta minus tria millia hominum: praeda, quae plurima fuit, congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi concessa est.

XLVI. Nives jam omnia obpleverant, nec durari extra tecta poterat; itaque consul exercitum de Samnio deduxit. Venienti Romanam triumphus omnium consensu est delatus. Triumphavit in magistratu, insigni, ut illorum temporum habitus erat, triumpho. Pedites equitesque insignes donis transiere ac transvecti sunt: multae civicae coronae vallaesque ac murales conspectae. Inspectata spolia Samnitium; et decore ac pulcritudine paternis spoliis, quae nota frequenti publicorum ornatu locorum erant, comparabantur. Nobiles aliquot captivi, clari suis patrumque factis, ducti. Aeris gravis transvecta vicies centena et ad triginta tria millia. Id aes redactum ex captivis dicebatur. Argenti, quod
captum

captum ex urbibus erat, pondo millia trecenta triginta, omne aes argentumque in aerarium conditum. Militibus nihil datum ex praeda est: auctaque ea invidia est ad plebem, quod tributum etiam in stipendium militum conlatum est; quum, si sperata gloria fuisset captivae pecuniae in aerarium inlatae, et militi tum dari ex praeda, et stipendium militare praestari potuisset. Aedem Quirini, quam in ipsa dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio, (neque, Hercule, tam exiguo tempore perficere potuisset) ab dictatore patre votam, filius consul dedicavit, exornavitque hostium spoliis. Quorum tanta multitudo fuit, ut non templum tantum forumque his ornaretur, sed fociis etiam colonisque finitimis, ad templorum locorumque ornatum, dividerentur. A triumpho exercitum in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus erat, hibernatum duxit. Inter haec Carvilius consul, in Etruria Troilium primum obpugnare adortus, quadringentos septuaginta ditissimos, pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit: ceteram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. Inde quinque castella, locis sita munitis, expugnavit. Caesa ibi hostium duo millia quadringenti; minus duo millia capti. Et Faliscis pacem petentibus annuas inducias dedit, pactus centum millia gravis aeris et stipendium eius anni militibus. His rebus actis ad triumphum decessit, ut minus clarum de Samnitibus, quam conlegae triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli aequatum. Aeris gravis tulit in aerarium trecenta octoginta millia: de reliquo aere aedem Fortis Fortunae de manubiis faciendam locavit, prope aedem eius Deae ab rege Ser. Tullio dedicatam. Et militibus ex praeda centenos

binos asses, et alterum tantum centurionibus atque equitibus (malignitate conlegae gratius adcipientibus munus) divisit. Favor consulis tutatus ad populum est L. Postumium legatum eius; qui dicta die a M. Cantio tribuno plebis, fugerat in legationem (ut fama ferebat) populi iudicium: jactarique magis, quam peragi, adcusatio eius poterat.

XLVII. Exaeto iam anno, novi tribuni plebis magistratum inierant: iisque ipsis, quia vitio creati erant, quinque post dies alii subfecti. Lustrum conditum eo anno est a P. Cornelio Arvina, C. Marcio Rutilo, censoribus: censa capitum millia ducenta sexaginta duo trecenta viginti duo. Censores vicefimi sexti a primis censoribus; lustrum undevicesimum fuit. Eodem anno coronati primum, ob res bello bene gestas, ludos Romanos spectaverunt: palmaeque tum primum, translato e Graecia more, victoribus datae. Eodem anno ab aedilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis aliquot pecuariis, via a Martis filice ad Bovillas perstrata est. Comititia consularia L. Papirius habuit: creavit consules Q. Fabium Maximi filium Gurgitem et D. Junium Brutum Scaevam. Ipse Papirius praetor factus. Multis rebus laetus annus vix ad solatium unius mali, pestilentiae urentis simul urbem atque agros subfecit; portentoque jam similis clades erat. Et libri aditi, quoniam finis, aut quod remedium ejus mali ab Diis daretur. Inventum in libris, Aesculapium ab Epidauro Romam arcessendum. Neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quidquam de ea re actum: praeterquam quod unum diem Aesculapio supplicatio habitata est.

23231

Livy
Historiarum libri qui supersunt....ed.
by Ruperti.
Vol. I.

LL
L7888Rup

**University of Toronto
Library**

**DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET**

Acme Library Card Pocket
LOWE-MARTIN CO. LIMITED

